

111. pl. 6. 015/9
HA 1755 26.195
1973 JUL 26
789

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1973

1

1973 JUL 14

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

89. évf. 1973/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

DEZSÉNYI BÉLA

(szerkesztő)

KÓKAY GYÖRGY

(segédszerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

(segédszerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS
and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010, (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22 Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG:

1118. Bp. XI., Ménesi út 12.
Telefon: 669—902

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

III. pld.
1974 MÁJUS -

TAR

~~0.013/d~~
26.195

MELLÉKLET A LXXXIX. KÖTETHEZ

A
MAGYAR
KÖNYVSZEMLE
TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓJA
(1973)

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
B. JUHÁSZ ERZSÉBET

1974

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

Alapítási év: 1876.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ a szerkesztő bizottság elnöke, DEZSÉNYI BÉLA felelős szerkesztő (1. sz.), KÓKAY GYÖRGY mb. szerkesztő (1–2. sz.), V. KOVÁCS SÁNDOR mb. szerkesztő (1–4. sz.), HAVASI ZOLTÁN, MEZEI LÁSZLÓ, TARNAI ANDOR

A folyóirat munkatársai 1973-ban

BABICZKY BÉLA
egy. adjunktus (Budapest)
BAUER GABRIELLA
tanár (Sopron)
BENDA KÁLMÁN
tud. főmunkatárs (Budapest)
BENDEFY LÁSZLÓ
tud. főmunkatárs (Budapest)
BORONKAI IVÁN
csoporthozvezető (Budapest)
BORSA GEDEON
tud. főmunkatárs (Budapest)
BOTTA ISTVÁN
tud. kutató (Tordas)
BUZINKAY GÉZA
osztályvezető (Budapest)
CSAPODI CSABA
osztályvezető (Budapest)
DÁN RÓBERT
tud. kutató (Budapest)
DEZSÉNYI BÉLA
(Budapest)
DONÁTH REGINA
tud. kutató (Budapest)
Cs. GÁRDONYI KLÁRA
osztályvezető (Budapest)
GOMBOCZ ISTVÁN
(Budapest)
GYENIS VILMOS
egy. docens (Budapest)

HAIMAN GYÖRGY
egy. tanár (Budapest)
HARSÁNYI ZOLTÁN
főszerkesztő (Budapest)
HAVASI ZOLTÁN
főigazgató h. (Budapest)
HÉBERGER KÁROLY
könyvtárigazgató (Budapest)
HEGYI GYÖRGY
tud. munkatárs (Budapest)
HERVAY FERENC
tud. kutató (Budapest)
HODINKA LÁSZLÓ
tud. munkatárs (Budapest)
HOLL BÉLA
tud. kutató (Budapest)
INDALI GYÖRGY
főkönyvtáros (Budapest)
JESZENSZKY GÉZA
aspiráns (Budapest)
B. JUHÁSZ ERZSÉBET
könyvtáros (Budapest)
KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ
könyvtárvezető (Budapest)
KATHONA GÉZA
tud. kutató (Alsóörs)
KÁFER ISTVÁN
tud. kutató (Budapest)
KISS JÓZSEF
tud. főmunkatárs (Budapest)

IV

KÓKAY GYÖRGY

tud. munkatárs (Budapest)

KOVÁCH ZOLTÁN

könyvtárigazgató (Esztergom)

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

főiskolai docens (Szombathely)

KOVÁCS MAGDA

gimn. igazgató (Budapest)

V. KOVÁCS SÁNDOR

tud. munkatárs (Budapest)

KÖRTÉS JÚLIA

könyvtáros (Budapest)

MARKOVITS GYÖRGYI

osztályvezető (Budapest)

MÁTRAI LÁSZLÓ

akadémikus, főigazgató (Budapest)

MEZEY LÁSZLÓ

c. egy. tanár (Budapest)

MICHEL, HENRI

egy. tanár (Párizs)

MÓRA LÁSZLÓ

osztályvezető (Budapest)

MUZNAY ÁRPÁD

tanár (Szatmárnémeti)

NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ

tud. kutató (Budapest)

NÉMETH MÁRIA

főosztályvezető (Budapest)

PROKOPF GYULA

levéltáros (Esztergom)

RATKOŠ, PETER

tud. kutató (Pozsony)

RÉVBÍRÓ MÁRIA

titkár (Budapest)

RITOÓK ZSIGMONDNÉ

tud. kutató (Budapest)

RÓZSA GYÖRGY

könyvtárigazgató (Budapest)

SCHEIBER SÁNDOR

főigazgató (Budapest)

SOMKÚTI GABRIELLA

osztályvezető (Budapest)

SÜLYOK JÁNOS

könyvtárigazgató (Székesfehérvár)

SZÉKELY GYÖRGY

akadémikus, egy. tanár (Budapest)

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

könyvtáros (Budapest)

D. SZEMZŐ PIROSKA

tud. kutató (Budapest)

SzÍJ REZSŐ

író (Budapest)

SZILI JÓZSEF

osztályvezető (Budapest)

TAKÁCS JÓZSEF

tud. kutató (Budapest)

TARNÓC MÁRTON

egy. adjunktus (Budapest)

TÓDOR ILDIKÓ

tud. segédmunkatárs (Budapest)

TÓTH ANDRÁS

osztályvezető (Budapest)

TÓTH ISTVÁN SÁNDOR

tanár (Dévaványa)

TÓTH JÁNOS

gimn. tanár (Székesfehérvár)

VARGA IMRE

tud. főmunkatárs (Budapest)

VARJAS BÉLA

osztályvezető (Budapest)

VÉGH FERENC

tud. főmunkatárs (Budapest)

VÉRTESY MIKLÓS

osztályvezető (Budapest)

VIDA MÁRIA

osztályvezető h. (Budapest)

VÍZKELETY ANDRÁS

osztályvezető h. (Budapest)

V. WINDISCH ÉVA

osztályvezető (Budapest)

ZSIDAI JÓZSEF

könyvtárigazgató (Miskolc)

ZSOLDOS JENŐ

(Budapest)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Boronkai Iván</i> : A Vatikáni Könyvtár ismeretlen Janus Pannonius-kódexe	128
<i>Borsa Gedeon</i> : A budai Hess-nyomda új megvilágításban	138
<i>Borsa Gedeon</i> : A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege (<i>Hervay Ferenc és Csapodi Csaba</i> hozzászólásával)	249
<i>Botta István</i> : A reformáció és a nyomdászat Magyarországon (<i>Benda Kálmán és Székely György</i> hozzászólásával)	270
<i>Kiss József</i> : Petőfi „Versek” (1844–1845) c. kötetének kiadástörténete	4
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata	332
<i>V. Kovács Sándor</i> : Elveszettnek hitt decasok Bél Mátyás kéziratos Adparatusából	150
<i>Mátrai László</i> bevezetője a könyvnyomtatás ünnepére szerkesztett szám elé	247
<i>Mezey László</i> : Dezsényi Béla emlékezete	1
<i>Michel, Henri</i> : La Résistance et la littérature de la Résistance	117
<i>D. Szemző Piroska</i> : La carrière de Jules Verne en Hongrie	158
<i>D. Szemző Piroska</i> : Petőfi költeményei világirodalmi útjának egyik állomása	19
<i>Tarnóc Márton</i> : A magyar könyv a XVII. század elején (<i>Benda Kálmán, Székely György és Gyenis Vilmos</i> hozzászólásával)	315
<i>Varjas Béla</i> : Heltai Gáspár, a könyvkiadó (<i>Gyenis Vilmos</i> hozzászólásával)	290
<i>Vida Mária</i> : Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus	41

KÖZLEMÉNYEK

<i>Dán Róbert</i> : Még egy kötet Apácai könyvtárából	172
<i>Dán Róbert</i> : Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez	355
<i>Donáth Regina</i> : Egy XVIII. századi olvasmányjegyzék történelemtanárok számára	63
<i>Cs. Gárdonyi Klára</i> : A Barberini-gyűjtemény néhány kódexéről	351
<i>Héberger Károly</i> : 125 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára	202
<i>Indali György</i> : Heckenast Gusztáv körlevele kölcsönkönyvtára megnyitásakor	68
<i>Kálmán Lászlóné</i> : Álcázott kommunista kiadvány a fasiszta Németországban	192
<i>Kókay György</i> : Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma	185
<i>Kovács József László</i> : Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608–1643)	389
<i>Kovács Magda</i> : Petőfivel kapcsolatos bejegyzések a Pesti Kör és az Ellenzéki Kör irataiban	53
<i>V. Kovács Sándor</i> : Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe	61
<i>Markovits Györgyi</i> : Álcázott kiadványok a két világháború között	77
<i>Markovits Györgyi</i> : Filozófus író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál)	193
<i>Mezey László</i> : Egy cikk jobb megértése érdekében (Válasz Peter Ratkošnak)	59
<i>Muzsnay Árpád</i> : Krüzselyi Erzsébet irodalmi hagyatéka	189

<i>Ratkoš Peter</i> : A Pray-kódex váci eredetének kérdéséhez	55
<i>Rútoók Zsigmondné</i> : Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai I—II. 175, 364	
<i>Szelestei N. László</i> : A Hess-féle Chronica legrégibb kéziratot másolata (1481)	349
<i>Végh Ferenc</i> : Székely István világkrónikájának glosszázott példánya	171
<i>Vértessy Miklós</i> : Adatok kiegyezéskori sajtóviszonyainkra	186
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kiss József regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete	71

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Kathona Géza</i> : Melius „Igaz Szent Irasbol kiszedett ének” c. műve 2. kiadásának variáns ajánlólevele	84
<i>Scheiber Sándor</i> : Az Ördög Házasságáról való fabula forrása	85
<i>Varga Imre</i> : Az ördög lányainak házasságáról szóló fabulához	86

FORRÁSSZÖVEGEK

<i>Holl Béla</i> : A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. sz. első feléből	377
<i>Kókay György</i> : Tállyai Dániel és az első szlovák újság megindítása	386
<i>Prokopp Gyula</i> : Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése	387

FIGYELŐ

<i>Babiczký Béla</i> : Kovács Máté (1906—1972)	89
<i>Borsa Gedeon</i> : A „Chronica Hungarorum” új hasonmás kiadása	393
<i>Borsa Gedeon</i> : Három erdélyi ősnymtatvány-katalógus	213
<i>Buzinkay Géza</i> : XV—XVIII. századi ritkaságok a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban	395
<i>Dán Róbert</i> : Scheiber Sándor köszöntése	227
<i>Haiman György</i> : A típus- és tipográfia kutatásról	391
<i>Hegyi György</i> : Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben	398
<i>Holl Béla</i> : A kétszáz éves váci nyomdászat (Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. 1972. november)	225
<i>Kókay György</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek	90
<i>Kovács Zoltán</i> : Vitéz János emlékkiállítás Esztergomban	222
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az 500 éves magyar nyomdászat ünneplése (Kőszeg—Sárvár, 1973. május 3—5.)	390
<i>Markovits Györgyi</i> : Magyar író a franciaországi baloldali irodalomról	216
<i>Mezey László</i> : A Fragmenta Codicum szabályzata	211
<i>Tódor Ildikó</i> : A „Tiszántúli személyi bibliográfiák” első kötetéről	218
[<i>Révibíró Mária</i>] <i>R. M.</i> —[<i>V. Kovács Sándor</i>] <i>V. K. S.</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1972. jan.—1973. ápr.) ..	94, 228
<i>Rózsa György</i> : Kritikai értékelés egy, az ENSZ-családról kiadott bibliográfiáról ..	92
<i>Sulyok János</i> : Reneszánsz-kiállítás Székesfehérvárott	397
<i>Takács József</i> : Az állam- és jogtudományok 1967—1969. évi irodalma	93
<i>Tóth András</i> : Gombocz István (1921—1973)	89
<i>Zsidai József</i> : Egy könyvtári és tudománytörténeti érdekesség a Kopernikusz-évforduló alkalmából	216

SZEMLE

Bak János: Magyarország könyvkiadása. 1945—1969. (<i>Somkúti Gabriella</i>)	232
Benjamin László: Sarkadi Imre bibliográfia (<i>Harsányi Zoltán</i>)	401
Berlin, Ch.: Index to Festschriften in Jewish Studies (<i>Scheiber Sándor</i>)	111
Brandis, T.: Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg. (<i>Vízkelety András</i>)	405
Bridge, F. R.: The Habsburg Monarchy. 1804—1918. A Critical Bibliography. (<i>Jeszenszky Géza</i>)	239
Bükyné Horváth Mária: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában (<i>Dezsényi Béla</i>)	105
Dezsényi Béla (szerk.): Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1968—1969. (<i>Tóth András</i>)	98
Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban. (<i>Körtés Júlia</i>)	96
Galambos Ferenc: Ex libris bibliográfia. (<i>Szűz Rezső</i>)	400
Gombocz István: A Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége. (<i>Végh Ferenc</i>)	234
Héberger Károly—Kéki Béla (szerk.): A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. 2. k. 1971. (<i>Móra László</i>)	104
Héthy Zoltán: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban. (<i>Tóth István Sándor</i>)	402
Heves megyei sajtóbibliográfia. 1838—1947. (<i>Nagydiósi Gézané</i>)	234
Kiss Jenő: Libraries in Hungary. (<i>Havasi Zoltán</i>)	231
Klemp, E.: Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek Grossmasstäbliche Karten vom Gebiet der DDR. (<i>Bendefy László</i>)	406
Lansky, R.: Bibliotheksrechtliche Vorschriften. (<i>Gombocz István</i>)	241
Manzi, P.: La tipografia napoletana nel 1500. (<i>Borsa Gedeon</i>)	242
Markarjan, E.: A marxista kultúraelmélet alapvonalai. (<i>Szili József</i>)	233
Mátrai László—Tóth András—Vértessy Miklós (szerk.): Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 5. k. 1970. (<i>V. Windisch Éva</i>)	101
Mitru Ibolya: A Társadalmi Szemle repertórium. 1957—1971. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	399
Módis László: A Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa. 14. k. (<i>Vida Mária</i>)	399
Negrini, G.: Il problema della ricerca oggi in Italia. (<i>Hodinka László</i>)	405
Neményi László: Fejér megyei könyvtári Minerva. (<i>Tóth János</i>)	236
Nemes Klára: Cartographia Hungarica. 1. k. (<i>Bendefy László</i>)	106
Obermann, K.: Die ungarische Revolution von 1848/49 und die Bewegung in Deutschland. (<i>Dezsényi Béla</i>)	240
Ortutay Gyula (szerk.): A múlt magyar tudósai. (<i>Móra László</i>)	97
Pintér Márta: A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1972. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	237
Renouard, Ph.: Imprimeurs et libraries parisiens du XVI ^e siècle. (<i>Hervay Ferenc</i>)	404
Rötsch, H.—Plesske, H.-M.: Jahrbuch der Deutschen Bücherei. 7. Jg. (<i>Németh Mária</i>)	112
Scherf, W.: The Best of the Best — Die Besten der Besten (<i>Bauer Gabriella</i>)	110
Semmelweis, K.: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes. (<i>Borsa Gedeon</i>)	237
Szántó Tibor—Lukácsy Sándor (szerk.): Anno 1800. (<i>Indali György</i>)	403
Varga Rózsa: „Keressétek, ami összeköt...” (<i>Dezsényi Béla</i>)	107
Vyvíjalová, L.: Juraj Palkovič. (<i>Káfer István</i>)	108

Melléklet

A Magyar Könyvszemle 1973. évfolyamának tartalom- és névmutatója. (Szerk.: B. Juhász Erzsébet) XXV p.

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek 279, 356
 Abafi (Aigner) Lajos 22
 Ábel Jenő 128, 136
 Ábeles Gábor 227
 Abraham, P. 218
 Abrantes 70
 Abubekr Rhazes 396
 Ács Károly 8
 Adami, Thobia 325
 Adler, E. N. 112
 Adorján Boldizsár 12
 Ády 237
 Ágai Adolf 71, 73
 Agárdi Ferenc 195
 Ágoston József 176, 177, 373
 Agricola, Rudolphus 46
 III. Ahmed 250
 Ajtay József 240
 Aksamitek, Z. D. 377
 Alain 218
 Albicus, Sigismundus 396
 Albinus, Petrus 151, 153
 Albrecht (herceg) 293
 Alexander Bernát 105
 Alexander Pál I.: Sándor Pál
 Alexandros (uralkodó) 334, 336
 Allen, P. S. 41—47
 Altenau Pál I.: Sándor Pál
 Ambró Ferenc Ignác 225—227
 Amerbach, Bonifacius 45—47, 49—52
 Amerbach, Bruno 52
 Ammianus Marcellinus 46
 Amort, Eusebius 345
 Anaxagoras 334
 Ancillon 70
 Anderson, Sherwood 80
 III. András 398
 Andrásy Gyula 240
 Anselm, Th. 48
 Antal Márk 112
 Apácai Csere János 172—175, 290, 327, 396
 Apponyi Albert 240
 Áprily Lajos 111, 189
 Aquinói Tamás 46, 224
 Aragon, L. 217, 218
 Arany János 4, 15, 23, 25, 31, 37, 97, 100, 111, 227
 Arany László 111
 Arcerius, Theodoretus 51
 Arday Aladár 190
 Arisztidész 43
 Arisztophanész 96
 Arisztotelész 46, 49, 280, 395
 Arlincourt 70
 Arndt, E. M. 219
 Aron, R. 122
 Árva Vince 151
 Árvay Mihály 346
 Assendelft, Gerardus 50
 Aszódi Éva 111
 Athénaiosz 49
 Augustinus, (Szent) 44
 Augustinus Moravus 280
 Aurifaber, Vicentius 300
 Auriol, V. 127
 Autry 218
 Avicenna 395
 Axmann 22
 Babiczky Béla 90
 Babits Mihály 219, 221
 Backmund, N. 60
 Bacon, Francis 396
 Bacskaius, Abraham 67
 Badalic, J. 215, 251
 Badius, A. J. 355, 404
 II. Bajazid 250
 Bajomi Lázár Endre 167
 Bajza József 55, 69
 Bak János 232—233
 Bakó Ferenc 191
 Balásházy 69
 Balassi Bálint 288, 290, 308, 318, 324, 325
 Balázs János 104, 291, 355, 358
 Balázs Lajos 214
 Ballagi Aladár 23, 332, 340
 Ballagi Mór 71, 176
 Ballard, R. 404
 Balogh Edgár 108
 Balsamo, L. 242
 Balzac 70
 Bán Imre 172—174, 319, 355, 390
 Bánfay 55
 Banim 70
 Bankós Károly 8

- Bányai Elemér 167
 Barabás Miklós 22
 Baraczkay István 323
 Barberini 352
 Barbusse, H. 108, 217, 218
 Bárczi Géza 63
 Barginet 70
 Baros Gyula 221
 Baróti Lajos 11
 Barsi Mihály 322
 Barta Lajos 107, 108
 Barth 346
 Bartha Miklós 190, 191
 Basilius István 341
 Basire Izsák 316
 Bata Imre 222
 Batári Gyula 100
 Báthori István 85, 182, 260, 305, 309
 Batizi András 276, 277, 302
 Batt, Jakob 41—43
 Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Éva 375
 Batthyány József 150, 333, 343
 Battus 44
 Baudoin, M. 119
 Baudot, M. 119, 122
 Bauer Gabriella 111
 Bauernfeld 70
 Baxai Textor György 87
 Bebel, August 112
 Bechstein 70
 Beck, F. 35
 Beck, Karol 17
 Becker 70
 Begey, M. B. 242
 Beimel József 6, 16
 Bekes Gáspár 304
 Bél Mátyás 68, 100, 103, 107, 150—157, 333, 338
 Beliczay Angéla 374
 Bellanger, Cl. 122
 Belnai 347
 Bem József 97
 Bembo, Pietro 46
 Benckner, Hans 343
 Benczédi László 240
 Benczédi Székely I.: Székely
 Benda Kálmán, 285, 315, 327, 328, 390, 391
 Bendefy László 107, 407
 Benedek, Szent 57
 Benedek Elek 111, 189
 Benedikt Ottó 77
 Beniczky Péter 318
 Bénik Gyula 227
 Benjámin László 401
 Benkert Károly I.: Kertbeny
 Benkő Ervin I.: Benedikt Ottó
 Benkő Sámuel 397
 Benkő Sándor 167
 Bényei Miklós 203
 Beöthy Leó 158, 160
 Beranger 70, 96
 Berczeliné Monori Erzsébet 100
 Bérczy Károly 31
 Berda József 221
 Berde Mária 189
 Berend T. Iván 204, 240
 Berencz János 166
 Beresztóczy Miklós 225
 Bereznai István 55
 Berg, Johann von 293, 294
 Berger Ernő 227
 Berger Illés 100, 384
 Berkó Sándor 108
 Berlász Jenő 99
 Berlin, Charles 111
 Berlioz, H. 217
 Bernard, Henri 118
 Bernárd Pál 368
 Bernardakis, G. N. 129
 Bernolák 110
 Bernstein Béla 173
 Bernstein, E. 284
 Berthold (érsek) 58
 Berzsényi Dániel 69
 Beszédes József 202
 Bethlen Gábor 320—322, 330, 351, 378
 Bethlen István 100, 321
 Bethlen Miklós 365
 Bethlen Oszkár 83
 Beurmann 70
 Beythe István 281
 Biedenfeld 70
 Bidenharter, Tobias 319
 Bilderbeck 70
 Bilgray, A. 111
 Billoux, F. 127
 Binder, Pavel 215
 Birchpfeiffer 70
 Bischof, B. 211
 Blaeu, W. J. 107
 Blandrata György 304
 Blau Lajos 112
 Blessington 70
 Bloch, J.-R. 127, 218
 Blum, Léon 123, 126
 Blücher, Gebhard 264
 Bocatius János 155
 Boccaccio 307
 Bock, Michael 267
 Boeckai István 369
 Bod Péter 156, 176, 181, 298, 332, 345, 369, 371, 372
 Bodenstedt 19, 28, 29
 Bodfalvi I.: Bodófalvi
 Bodnár Zsigmond 362, 364
 Bodófalvi Péter 184, 375
 Boethius 398
 Bogdán István 319, 344
 Boileaux 70
 Bojničić 354
 Bokros Ferenc 167
 Bonfini, Antonio 67, 304, 309, 336
 Bónis György 316
 Bonneller 70
 Bonnet 167

- Bonte, F. 127
 Borbély István 290
 Bori Imre 390
 Bornemisza János 84, 85
 Bornemisza Péter 254, 255, 261—263, 274, 276, 277, 281—283, 307, 314
 Bornstedt 70
 Boronkai Iván 128, 137
 Borsa Gedeon 94, 99, 138, 215, 229, 230, 239, 242, 249, 268, 315, 328, 332, 340, 342, 349, 390, 391, 395
 Borsalius, Johannes 44
 Borzsák István 372
 Bóta László 302
 Botta István 270, 285—289, 390
 Both Lajos I.: Gulyás Pál
 Botka Ferenc 108, 230
 Bouilly 70
 Bourdet, Cl. 127
 Bowker, R. R. 110
 Bowring, John 33
 Bozóki Mihály 226
 Böhm Károly 196
 Bökényi Dániel 190
 Braddon, M. E. 74, 75
 Brandenburgi Katalin 320, 321
 Brandenstein Béla 196
 Brandis, Tilo 405
 Brandolinus Lippus 229
 Bray, A. 70
 Brecht, B. 218
 Brenz 274, 296, 299
 Bresciano, G. 242
 Bridge, F. R. 239, 240
 Brischwitz I.: Prischwitz
 Brisset 70
 Bródy Zsigmond 72, 73
 Bronikovski 70
 Brossolette, P. 120
 Brot 70
 Bruere 127
 Brunschwyg, Hieronymus 396
 Brusch, Caspar 294
 Bruyninex 366, 368
 Bucelleni, Joannes 384
 Bucer, Martin 299, 374
 Bucsánszky Lajos 241
 Budai Ézsaiás 69, 176, 369, 372, 373
 Buday György 392, 401
 Budé 358
 Buder, Chr. G. 156
 Bugenhagen 281, 284
 Bullinger, Henrik 49, 281, 341
 Bulwer 70
 Burgundiai Anna 42
 Burgundiai Mária 43
 Burney 70
 Buron, R. 127
 Bury 70
 Busa Margit 228
 Busbequius, Augerius   Gislenius   353, 354
 Buschmann Ferenc 73
 Bustya Endre 214
 Buzás, Ladislaus 52
 Buzinkay Géza 397
 Bührlen 70
 Bükyné Horváth Mária 105, 106
 Bülfingerus, Georgius Bernhardus 345
 Bürger, C. A. 70, 219
 Byron 70
 Calepinus 267
 Calin 254
 Calmette, A. 119
 Campanella, Tommaso 325
 Campanus, Johannes Antonius 44
 Campe 69, 70
 Cancer, Mattia 242
 Caneto, G. A. de 242
 Capefigue 70
 Caplovič, Ján 287, 357, 377, 385, 390, 391
 Carter, Harry 392
 Cassin, René 121
 Cassis, Johannes 291, 340
 Cassou, J. 218
 Castine 70
 Cato, M. P. 46
 Catullus 398
 Celsus, A. C. 395
 Cervantes 70
 Chamier 70
 Chamson, A. 218
 Chateaubriand 70
 Cicero, Marcus Tullius 46, 352, 398
 Ciprián 398
 Clauren 69, 70
 Cognatus 44
 Colguhoun, A. R. 240
 Colstor, Abel de 50
 Comenius, J. A. 181, 226, 322, 397
 Conrad, P. 200
 Contessa 70
 Cooper 70
 Copinger 214
 Coresi 254, 255, 259, 260—264
 Corneille 70
 Cornides Dániel 371
 Cortesius, T. 153, 155, 156
 Corycius 42
 Cosmerovius Máté 379
 Cottin 70
 Cramer 70
 Crane, Th. F. 85, 86
 Cratander 49
 Crocus, Cornelius 44
 Cuba, Johannes 396
 Cutter, Charles A. 101
 Cyprianus, (szent) 46
 Czakó Elemér 315, 378
 Czéh Sándor 388, 389
 Czeke Marianne 101
 Czinár Mór 60
 Czöbel Ernő 293, 299
 Czvittinger Dávid 181, 345, 397

Csabai Mátyás 300, 301
 Csáky Boldizsár 304
 Csáky Mihály 304
 Csanádi Imre 111
 Csanádi Péter 223
 Csanádi Sámuel 103
 Csapó József 397
 Csapodi Csaba 94, 95, 228, 229, 237, 268,
 320, 352, 353, 390
 Csapodi Csabáné l.: Cs. Gárdonyi
 Császár Ferenc 11, 18
 Csatkai Endre 68
 Csécsi János 180, 182, 184
 Ifj. Csécsi János 367
 Cseh Benjámín 171
 Cseles Márton 64
 Csepreghy Ferenc 167, 168
 Cserhalmi Gyula 104, 105
 Csernovics János 153, 156
 Csery 69
 Csokonai 69, 219

 Dabit, E. 217, 218
 D'Ajaccio 126
 Dakó Sándor 200
 Dalton, Hermann 45, 48
 Dán Róbert 85, 100, 174, 175, 228, 355,
 358, 359, 390
 Dancs Szilárd 190
 Dansette, A. 125
 Darányi Ignác 240
 Darkó Imre 108
 Darwin, Ch. 161
 Datus 224
 David 70
 Dávid Ferenc 251, 260, 302—305
 Dávid János 172
 Dayka Gábor 69
 De Gaulle, Ch. 118—121, 124, 126
 Deák Ferenc 20, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 34
 Deák Gyula 190
 Déat, Marcell 118
 Debré, M. 127
 Debreceni Ember Pál 175—185, 342, 347,
 364—375
 Debu-Birdel 120, 122
 Deckert 214
 Decour, J. 218
 Décsy 69
 Delavigne 70
 Demény L. 288
 Demjén József 199
 Démoszthenész 46
 Den Si-Hua 199
 Denis, Michael 345, 346, 349
 Dercsényi Dezső 227
 Déri Miklósné 102
 Dersi Gyuláné 105
 Dessewffy 69
 Deutsch Lipót 71
 Ifj. Deutsch Lipót 71—77
 Deutsch Mór 72—74
 Ifj. Deutsch Mór 71—77

Dévai Bíró Mátyás 278, 290
 Devecseri Gábor 237
 Dezsényi Béla 1—3, 53, 54, 95, 98—99,
 106, 108, 185, 186, 228, 229, 241
 Dézsi Lajos 87, 318, 319, 365
 Dickens, Ch. 70, 77, 78
 Dietrich, Veit 274, 293, 294, 299
 Dillichius, Wilhelmus 67
 Dimitrov 78, 80, 83, 192, 193
 Dingelstedt 70
 Dino del Garbo 396
 Diogenész Laertiosz 49, 50, 52
 Dioszkoridész 395
 Divald Kornél 346
 Dobó István 300, 301
 Dobozi István 182, 364
 Dobrossy István 18
 Dókus Dénes 108
 Domanovszky Ákos 101, 339
 Donászy Ferenc 111
 Donászy Magda 111
 Donáth Regina 68, 103
 Donatus 267, 302
 Dondi, G. 242
 Dos Passos 199
 Dosztojevszkij 195
 Dózsa György 152
 Döring 70
 Dörnyei Sándor 249, 251
 Dreyfus, J. 392
 Drisraum 343
 Drosz 69
 Dugonics András 69, 227
 Duka Tivadar 240
 Duller 70
 Dumas, Ch. 70, 127
 Duquesne, J. 123
 Durand, P. 119
 Durkó Mátyás 219
 Duroselle, J. B. 119
 Durtain, L. 218
 Dux Adolf 7, 19, 28, 31, 32
 Dück, J. 284
 Dürer, Albrecht 44, 396

 Ebergényi Tibor 400, 401
 Eberhard 70
 Eberus, Blasius 308
 Eckartshausen 70
 Eckhardt Sándor 288
 Ecsedi Báthori István 267
 Ecsedy Judit 378
 Édes Gergely 227
 Edgeworth 70
 Ehrenburg, Ilja 200, 218
 Eisenfels Rudolf 241
 Eisler 167
 Eizenberger 343
 Elsevieru 303
 Eluard 217
 Elzevir 319
 Emich Gusztáv 8, 18, 20, 22, 27, 186, 188
 Ifj. Emich Gusztáv 332

- Ember Judit 364
 Endrődi Béla 190
 Endrődi Sándor 5, 8, 17, 96, 97
 Engel, Chr. 70, 156, 346
 Engel Pál 102
 Engels, Friedrich 112, 113, 195, 270, 271, 273, 284
 Ens, Caspar 67
 Enyedi György 308
 Eörsi Béla 195
 Eöszte László 97
 Eötvös József 31, 69, 202, 203, 210
 Erasmus 41—52, 247, 272, 273, 277—279
 Erek, Johannes 153
 T. Erdélyi Ilona 18
 Erdélyi János 18, 55
 Erdey-Grúz Tibor 208
 Erdődy 375
 Erneyi János 55
 Escarpit, Robert 312
 Esterházy Júlia 363
 Esze Tamás 319
 Eszéki János (püspök) 280
 Esztegár László 393
 Eszterházy Ferenc 386
 Eszterházy Miklós 150, 321, 363
 Euklidész 46
 Eurich, A. 241
 Euripidész 46
 Eustacci, Bartolomeo 396
 Eutropiusz 46
- Faber, Wolfgang 43
 Fábián Gábor 31
 Fabri Udalrik 152
 Fabricius Pál 152
 Fabrizio 396
 Fábry Zoltán 107, 108
 Fajon, E. 127
 Falk Miksa 161—164
 Fallenbüchl Zoltán 100
 Faludi Ferenc (álnév) 78
 Faragó Lászlóné 100
 Farczády Elek 214
 Farkas (kőfaragó) 223
 Farkas Gyula 98
 Farkas Imre 359—364
 Farkas Sándor 364
 Faust Imre 82, 195, 196
 Faust, Johann 224
 Fauvet, J. 123
 Fava, M. 242
 Fáy János 373
 Fazakas József 100
 Fazekas Anna 111
 Fazekas Imre 227
 Fazekas Mihály 111
 Feger, Theobald 291, 340
 Feith János 100
 Fejes Endre 233
 Fekete Csaba 400
 Fekete István 111
 Felvinczy György 397
- Fénelon 227
 Fényes Elek 55
 Ferdinánd (király) 277, 279, 281, 301, 362
 Ferenc Ferdinánd 103, 104
 Ferenczffy Lőrinc 100, 318, 379, 381, 382, 384, 385
 Ferenczi Zoltán 7—11, 13, 14, 17, 290
 Ferenczy József 105
 Ferry, Fresnette 122
 Fessler Ignác 69
 Ficinus, M. 224, 398
 Fielding, H. 70
 Fikk László 214
 Filipecz (Pruisz) János 224
 Finácz Ernő 63, 65
 Fischer Gyula 112
 Fitz József, 138, 141—147, 249, 250, 253, 284, 301, 315, 332, 340, 349, 350
 Fleischer, G. 216
 Florian 70
 Flower, Barbara 41
 Fodor József 219
 Fögel József 67, 156, 353
 Forbáth Imre 108
 Forgách Ádám 363
 Forgách Ferenc 150, 153, 154, 156, 377, 378
 Forró György 380, 383, 384
 Forster 218
 Fouillee, R. 122
 Fölser István 202
 Fraknói Vilmos 138, 275, 353, 393
 France, Anatole 170
 Franck, Sebastian 299, 306
 Frankenburg Adolf 18
 Fráter Gáspár 284
 Fráter György 296, 299, 301
 Fraxinus Gáspár 278
 Freimann, Aaron 250
 Fréville, J. 217
 Frizis, A. de 242
 Frobenius, Johannes 42—46, 49, 52, 272, 280, 319, 355
 Fuchs, Hans 343
 Funk, A. 119
 Fuxhoffer 60
 Fülöp (király) 43
 Fülöp László 402
 R. Fürtös Ilona 398
 Füzi Bertalan 190
- Gaál József 69
 Gaál Mózes 166
 Gabelmann Miklós 151, 152, 155—157
 Gábor Andor 77, 166
 Gábor Dénes 160
 Gaguin, R. 42
 Gaillard I.: Sándor Pál
 Galambos Ferenc 400
 Galénosz 46, 395
 Galeotto M. 224, 336
 Gálszécsi István 290
 Gamauf Gottlieb Theofil 360
 Garay János 55

Gárdonyi Albert 315, 365, 378
 Gárdonyi Géza 111, 190—192
 Cs. Gárdonyi Klára 225, 229, 353, 355
 Garrod, H. W. 41
 Gáspár Endre 37
 Gáspár Imre 73, 74
 Gaster 112
 Gatterer, Christoph 345
 Gay 70
 Gebauer, Horst 112
 Geber 396
 Geiger Richárd 167
 Geleji Katona István 316, 323, 324
 Geleji Sándor 98
 Gellius, Aulus 44, 49, 224, 334, 397
 Genesius, Johannes 49
 Genlis 70
 Gentile da Foligno 396
 Gerard; F. 127
 Gerard Mercator 107
 Geréb László prépost 337—339
 Geréb László (XX. sz.) 155
 Gereblyés László 195
 Géresi Kálmán 371
 Gerézdi Rabán 316
 Gergely scriptor 225
 Gerlai Vilmos 73
 Gertrud királynő 58, 60
 Gésmei Pál I.: Sándor Pál
 Gesner, Konrad 396
 Gerstdorff, Hans 396
 Gide, A. 217, 218
 Gilles, Peter 43, 44
 Girardin 70
 Gitting, Heinz 192
 Giustinian, Sebastian 43, 44
 Glareanus, Henricus 51, 52
 Glatz Ede 27
 Glindl József Ágoston 227
 Glombowski, Karol 50
 Goethe 21, 35—37, 69, 70, 77, 78
 Goldschmidt 69, 70
 Goldziher Ignác 112
 Gombocz István 89, 100, 231, 234, 242
 Gombocz Zoltán 98
 Gombos F. Albin 349
 Gonda György 390
 Gorkij 195, 199, 217, 218
 Gosztonyi András 223
 Gottlieb Antal 109, 226
 Gömöri Jenő 190
 Görgey 96
 Grabóriai Miklós 223
 Granet, M. 119, 122
 Graser, C. 173
 Grattan 70
 Grenier, F. 123
 Gregorius de Napoli 223
 Gregorius Nazianzus 43, 46
 Greguss Ágost 31, 96
 Grepiski, Stanislaw 50
 Grimm, Hermann 20, 23, 25—28, 34
 Gross 167

Grün 347
 Gryneus, Georgius 340
 Guarino da Verona 136
 Guido de Columna 224
 Guizot 70
 Gulyás Klára 222
 Gulyás Pál 84, 249, 293, 301, 303, 315, 318,
 365, 377, 378, 393
 Gulyás Pál (költő) 218—222
 Gusek 70
 Gutenberg, Johann 138, 224, 247, 252, 334
 335, 337, 344, 345, 395
 Gutgesell, David 253, 260—262
 Gutl Ország Borbála I.: Török Ferenecé
 Guttman Mihály 112, 173
 Gyarmati Ferenc 195
 Gyenis Vilmos 311, 329, 390, 391
 György Aladár 373
 Györfy György 57, 60
 Györgyffy Ákos 190
 Györy Dezső 108
 Gyulai Liviusz 167
 Gyulai Pál 23, 31
 Gyulai-Szabó 200
 Haan Lajos 150, 151, 154
 Habsburg Ferdinánd 151
 Hachette 166
 Hackspan, Th. 173, 174, 345
 Haebler, Konrad 139
 Hagymási Kristóf 304
 Hahn-Hahn 70
 Haiman György 385, 390, 393
 Hain, Ludwig 214
 Hajdukiewicz 50
 Hajnal Anna 111
 Hajnóczi Rajmond József 190
 Halász Józsa 55
 Halewin, George 43
 Hall 70
 Haller (kiadó) 35
 Halm 70
 Hammel-Bruyninch 184, 366, 374, 375
 Haner, Georgius Jeremias 338, 345
 Hankiss János 158, 159, 168
 Hannos Ferenc 219
 Háportoni Forró Pál 322
 Hardenberg, Albert 48
 Harisson 70
 Harsányi István 182, 185, 265, 322, 325, 368
 Harsányi Zoltán 402
 Harte, B. 199
 Hartleben, C. A. 159, 160, 167
 Hartlieb György 360—362
 Hartmann 397
 Hartvirg (püspök) 56, 57
 Harvey, William 396
 Hase, Theodor 366
 Hasszán basa 251
 Hatvani István 397
 Hatvany Lajos 5, 7, 10, 11, 12, 17
 Hauptmann, G. 170
 Havas Adolf 9, 10

- Havasi Zoltán 95, 208, 228, 229, 232
 Héberger Károly 104, 105, 207, 209, 210
 Heckel, Stephanus 291, 340
 Heckenast Gusztáv 19–24, 26–37, 68–71, 75, 164–167, 241
 Hegedűs Géza 111
 Hegedűs István 151–157, 167, 174
 Hegel 196, 197
 Hegyi György 398
 Heidegger 368
 Heimerl 343, 346
 Heine 219
 Hell Miksa 63
 Hellebrant Árpád 179
 Heller Bernát 112
 Helmecci István 178, 179, 365, 367, 368, 370
 Helner István 151
 Heltai Gáspár 67, 85, 247, 259, 267, 276, 290–314, 323, 329, 336, 390, 397
 Heraclides Jakab 150, 153, 156
 Hérakleitosz 80
 Herder 70
 Herepei János 172, 174, 183, 184, 401
 Herepey Árpád 206, 207
 Heringa 176
 Herlossohn 70
 Herman Ottó 97, 98
 Hermann Antal 226
 Hermann Károly 226
 Hermann Zsuzsa 94
 Hermányi Dienes József 85, 86, 88
 „Hermés Trismegistos” 334
 Hérodotosz 43, 49, 334
 Hertelius 153
 Hertzog, Johannes 291, 340
 Hervay Ferenc 95, 249, 266, 315, 390, 405
 Hess András 138–149, 247, 270, 333, 336–339, 346, 349, 350
 Héthy Zoltán 402, 403
 Hetzel, J. P. 162, 165, 167
 Hevenesi Gábor 64, 349–351
 Hevesi Lajos 111
 Hevesi Simon 112
 Heyden, S. 267
 Hieronymi Károly 205
 Hieronymus 42, 46, 49, 51, 398
 Hildebrandt 70
 Hincz Gyula 200
 Hippokratész 46, 395
 Hirschler Pál 112
 Hitler, Adolf 80, 217
 Hochmeister 346
 Hochschild, Georgius 363
 Hodászi Lukács 183
 Hodinka László 203, 205, 406
 Hoffer Ármán 112
 Hoffgreff György 293–303, 310
 Hoffhalter, Raphael 253, 254, 260–263, 281, 283
 Hoffhalter Rudolf 254, 283, 342
 Hoffmann Lajos 190
 Hoffmann, S. F. 48
 Holbein 44
 Holitscher, A. 200
 Holl Béla 315, 385, 391, 407
 Hóman Bálint 64
 Homérosz 42, 69
 I. Honorius pápa 172
 Honter, Johann 253, 260–262, 267, 272, 275, 280, 281, 294, 298
 Hook 70
 Horányi Elek 155, 156, 338, 345
 Horatius 398
 Horovitz Fülöp 177, 373
 Horst, J. H. 48, 50, 51
 Horváth Antal 54
 Horváth Béla 80
 Horváth János 312, 359, 364
 Horváth Mihály 23, 69
 Horváth Viktor 99
 Hossfeld, M. 41
 Hostache, R. 119
 Houwald 69, 70
 Hölderlin, Fr. 219
 Hölvényi György 101, 103
 Hubay Miklós 222
 Huber Márk 363
 Huber Therese 70
 Hufner, Klaus 92
 Hugo, Victor 69, 70
 Hulsius, Levinus 67
 Humble I.: Sándor Pál
 Hunfalvy János 105
 Hunfalvy Pál 31
 Hunyadi János 354
 Hunyadi Jánosné Szilágyi Zsófia 354
 Hunyadi Mátyás 15, 102, 148, 150, 223–225, 229–230, 287, 292, 322, 333, 335–337, 339, 351, 352, 354, 398
 Husner, Fritz 41–43, 45–52
 Huszár Dávid 254
 Huszár Gál 254, 255, 259, 260–262, 275, 281–284, 286, 310, 341
 Huszár Imre 166
 Huszti József 136
 Hutten, Ulrich 46
 Huxley, A. 218
 Hübner, Michael 333
 Ibn Ezra 173
 Ibrahim basa 154
 Ibrahim Mütefferrika 250
 Iffland 70
 Ilku Pál 108
 Illés Béla 233
 Illés László 91
 Illésházi István 150
 Illyés Géza 98
 Illyés Gyula, 101 108, 111, 237
 Imre Lajos 290
 VIII. Ince pápa 354
 Inchoffer Menyhért 67, 349
 Inclan, V. 218
 Indali György 71, 100, 404
 Ipolyi Arnold 387–389
 Irányi 55

- Irinyi József 55
 Irinyi Károly 315
 Irwing 70
 Iselin, Jacob Christoph 345
 István, Szent 349
 Istvánffy Miklós 67, 290
 Istvánfi Pál 291
 Iványi Béla 67, 315, 378
 Ivul Gábor 379—380
 Izabella királyné 280, 300, 301
 Izsépy Edit 103

 Jablonski, D. E. 181—184, 365—369, 374, 375
 Jacob 70
 Jacobi 70
 Jacobus 340
 Jacouier 127
 Jaillot, Hubert 107
 Jakó Zsigmond 288, 293, 294, 303, 328, 329
 Jáky Ferenc 388, 389
 James 70
 Janikovszky Éva 111
 Janinsky, Jacob 70
 Janka Sándor 190
 Jankovich Ferenc 111, 219
 Jankovich Miklós 100, 110, 373
 Jankovics 347
 II. János 304, 305
 III. János apát 225
 János Zsigmond fejedelem 256, 300
 Jánosy Béla 190
 Janus Pannonius 128—137, 222, 225, 397, 398
 Janson, Anton 392
 Janszoon Coster, Laurens 319, 335
 Jenei Ferenc 61, 318
 Jeszenszky Géza 240
 Jeszenszky (Jessenius) János 396
 John 70
 Jókai Mór 19, 20, 23, 29, 31, 161, 168—170, 233
 Jonchay, Cl. du 123
 Jony 70
 Joó János 235
 Jódy Péter 189
 Josias király 357
 Josephus Flavius 46
 Jósika Miklós 69, 70
 Jourdain, F. 217
 II. József császár 103
 József Attila 195, 199, 237
 Jöcher, Ch. G. 366
 Jörgné Draskóczi Ilma 190
 Jugareanu, Veturia 213—215
 Juhász Béla 402
 B. Juhász Erzsébet 230, 237, 399
 Juhász Gyula 189
 Juhász Izabella 218—222
 Juhász László 67, 128, 132, 135, 136
 Juhl Antal 167
 Julius Caesar 336, 338
 Jungk, Stephanus 152

 Juranich Márton 379, 382
 Jurié, Sime 156

 Kacsó Sándor 221
 Kagarliczky, J. 158
 Káldy György 100, 316, 377, 380, 382, 383, 385
 Kálmán Farkas 87
 Kálmán Lászlóné 193
 Kálmáncsehi Sánta Márton 290, 302
 Kalmár Lajos 102
 Kálnoki Sámuel 351
 Kálvin János 286
 Kan, J. B. 51
 Kant, I. 109, 195, 197, 199
 Kanyaró Ferenc 84
 Kápolnai Jakab 223
 Kaprinay István 64
 Karácsony Mihály 202
 Karácsonyi Aladár 190
 Karácsonyi János 55
 Karádi Pál 251, 341
 Karai László 138
 Karsú Arzén 225
 Kardos Tibor 229—230, 316, 398
 Karleczki 347
 Kármán András 365, 366
 Kármán József 100, 226
 I. Károly király 15
 V. Károly (császár) 271, 277
 VI. Károly (király) 65
 XV. Károly (király) 30
 Károlyi Antal 343
 Károlyi Gáspár 314
 Károlyi Mihály 78
 Károlyi Péter 172, 183
 Karr 70
 Kass János 167
 Kassák Lajos 91, 111
 Kászonyi János 325
 Kathona Géza 85, 180, 182, 251
 Katona István 64, 226, 338
 Katona József 69
 Kaufmann Dávid 112
 Kautsky 271, 284
 Kaym, Urbanus 291, 340
 Kazinczy Ferenc 69, 372, 373
 Kazinczy Gábor 103
 Kazy Ferenc 63, 68
 Käfer István 95, 110, 315
 Keats 219
 Kéki Béla 104, 204, 207
 Kelecsényi Akos 100, 315, 341
 Kelemen Lajos I.: Sándor Pál
 Kelemen Mór 100
 Kelemen Péter 78
 Keleti Károly 160
 Kemény G. Gábor 95
 Kemény József 340
 Kemény Lajos 323
 Kemény Zsigmond 24, 32, 186, 322
 Kendi Antal 298
 Kendi Farkas 304

- Kennedy 70
 Kenyeres Ágnes 95, 103, 228, 229
 Kép Gejza László 227
 Képes Géza 219
 Kerekotzki Ferenc 299
 Kerényi Frigyes 16, 96
 Keresztes István 380, 384
 Keresztesi József 338
 Keresztúri Pál 316
 Keresztúry Dezső 97, 219
 Kereszty István 2
 Kéri B. Ferenc 66
 Kerr, A. 200
 Kertbeny Károly 19, 25, 26, 28—36, 169
 Keszei Pál 207
 Keszler József 321
 Keve András 98
 Kilian, L. 396
 Kind 70
 Királyi Pál 55
 Kis János 109
 Kis János (XX. sz.) 82
 Kis Jenő 111
 Kisfaludy Károly 69
 Kisfaludy Sándor 69
 Kiss Arnold 112
 Kiss Elemérné 68
 Kiss Ervin 98
 Kiss Jenő 231—232
 Kiss József 71—77, 227
 Kiss József (irodalomtörténész) 4, 5, 19, 228
 Kiss Tamás 219
 Kiszlingstein Sándor 71, 76
 Kitionich János 319, 325
 Klaus, W. 406
 Klaniczay Tibor 61, 288, 304, 307, 309, 384, 390, 391
 Klebelsberg Kuno 99
 Klein Sámuel 112, 155
 Klement 366
 Klemp, E. 406, 407
 Klopff, U. 241
 Klostermann, V. 241
 Klöss Jakab 253, 260—262
 Knauz Nándor 223, 224, 340
 Kner Imre 392, 393
 Kniewald Dragutin 58
 Knieszsa István 303
 Knöringen 51, 52
 Kock, P. 70
 Kocsi Csörgő Bálint 368
 Kocsi Csörgő János 182, 184, 364
 Kocsis Elemér 356
 Kodály Zoltán 97
 Koenig 70
 Kohányi Gyula 190
 Kohn Mór 227
 Kohn Viktor 227
 Kókay György 68, 91, 105, 106, 186, 228, 229, 386, 387
 Kolbenheyer Mór 28, 37
 Kollár Ádám 150
 Kollár Ferenc I.: Sándor Pál
 Kollár, Ján 110
 Kollonich Lipót 64
 Kolmár József 5, 12
 Kolosvári István 367
 Kolozsvári Jordán Tamás 396
 Kolumbán János 227
 Komáromi János 179
 Komjáthy István 111
 Komjáti Benedek 291, 295
 Komlós András 85, 305, 306
 Komlovszki Tibor 319, 391
 Koncz József 365
 Kondor Imre 207
 Kont Ignác 168
 Kónya Judit 402
 Kopernikus 216
 Kopráti Gergely 190
 Kormos István 111
 Kornis Gyula 105
 Kóródy Zoltán 190
 Koroknay Éva 224, 321
 Korompay Péter 212
 Korvin János 102
 Kósa Győző 209
 Kósa László 97
 Kosáry Domonkos 155, 351
 Kósa János 186
 Kossmann, F. 44, 48, 51
 Kossuth 35, 98
 Kottsche 343, 346
 Kotvan, Imrich 215
 Kotzebue 69, 70
 Kovách Zoltán 95, 151, 225, 229
 Kovachich Márton György 151, 153, 156
 Kovács Dezső 190
 Kovács Ilona 99
 Kovács József 69
 Kovács József László 364, 391
 Kovács Magda 55
 Kovács Máté 89, 90
 Kovács Péter 221
 V. Kovács Sándor 62, 95, 150, 228—230, 315, 332, 390, 391
 Kovacsóczy Farkas 69
 Kozma Lajos 401
 Kozocsa Sándor 100
 Kóhalmi Béla 228, 229 230,
 Köhler Gusztáv I.: Sándor Pál
 Kölesey Ferenc 69
 Könyvkötő Damján 225
 Körner, Th. 70
 Körtés Júlia 97
 Kőszegi Szekér Mátyás 360—362, 364
 Köteles Sámuel 69
 Kővári László 354
 Kraiburg, Bernhard von 41
 Kraus Dávid 238
 Krebs 70
 Kriegl-Valrim 122
 Krisan, Johannes 153, 154
 Kristeller, P. O. 128
 Kriza János 111
 Kropp L. 353, 366

- Krúdy Gyula 3
 Krúdy Zsuzsa 101
 Kruse 70
 Krünitz, J. G. 345
 Krüzseli Barna 189
 Krüzseli Erzsébet 189—192
 Kubinyi Rudolf 54
 Kun Béla 190
 Kunos Ignác 112
 Kuyper, Abraham 49
 Kúhár Flóris 58
 Kükedi József 149
 Kvacala János 374

 Lachner, W. 43
 Lackner Kristóf 360, 361, 363
 Lacretella 70
 Ladányi Antal 209
 Ladányi Sándor 180
 Laetus, J. 181, 185
 Lafftsák Mátyás 226
 Lafontaine 69, 70
 Lagerlöf, S. 218
 Lakatos Éva 91
 Lamartine 70
 Lamb 70
 Lampe, Fr. A. 175—185, 365—371, 374
 Lampel 167
 Lampérth Géza 190
 Landerer János Mihály 20, 26, 100, 186,
 241, 343, 346, 391
 Lang, M. 319
 Láng A. József 189, 190
 Lansky, R. 241, 242
 Lanzmayr Ferenc 68
 Lányi Sámuel 202
 Lányi Viktor 167
 Lapide, H. de 41
 Larminat 127
 Laskai Osvát 224, 396, 398
 Laski, Jan 45, 47—52
 Lassu 69
 Laufer V. 167
 Launer István 110
 Laval, Pierre 118
 Lázár Ervin 111
 Lazius, W. 107
 Lax 70
 Le Sage 70
 Lebrün 70
 Léces Károly 68
 Lechache, B. 217
 Leclerk 52
 Lefevre, P. 60
 Légrády Károly 164, 167
 Legrand, Émile 156
 Leibniz 181
 Lenau, N. 219
 Lengyel Gizella 190
 Lenin 82, 113, 193, 197, 199, 217
 Lenke Manó 112
 Lenne 70
 Leó pápa 171

 Leonardus de Sessardia 291, 292
 Leopardi 24
 Lermontov 20
 Leroquais, V. 59
 Lessing 70, 251
 Letenyei István 264
 Lettner 343
 Lévi, Josua ben 174
 Lewis, S. 218
 Lichtwer 70
 Liebermann Saul 112
 Liebknecht, Wilhelm 112
 Ligeti József 217
 Lillo, H. 354
 Linné, Carolus 396
 Lipmann-Mühlhausen, Jom-Tov 173
 I. Lipót 351
 Lippay György 379, 384
 Lipták Gábor 111
 Lisznyai Kovács Pál 180
 Lisznyay Kálmán 96
 Literáti Nemes Sámuel 100
 Livius, T. 43, 225, 352, 353, 398
 Lohmann, Fr. 70
 Lomayer, J. 345
 Lope de Vega 70
 Lorint 254, 260—262, 264
 Lotz 70
 Lovas Imre 223
 Lovass János I.: Löffler, Paul
 Löffler, P. 216—218
 Lövy Ferenc 112
 Lőw Immanuel 112
 Lőw Zsigmond 73
 Löwinger, S. 112, 173
 Lukácsy Sándor 403
 Lukáts László 226
 Lukianosz 49
 Luther Márton 46, 247, 270—274, 276—281,
 284, 285, 286, 289, 340, 363

 Mackintosh 70
 Macon 124
 Macrobius 353
 Madách Gáspár 86—88
 Madách Imre 32, 237
 Madarász József 35
 Madzsar József 195
 Maenesdorfer, J. 350
 Magda Pál 109
 Mágocsi Gáspár 84
 Mahaffy, R. P. 239
 Mahler Ede 112
 Maimonides 173, 396
 Majakovszkij 217
 Majlád Istvánné 304
 Mallachow, S. 113
 Malraux 217
 Mályusz Elemér 316
 Mamert (püspök) 56
 Manaila 254
 Mándy Iván 111
 Manlius Gergely 360

XVIII

- Manlius János 237, 253—255, 258, 260—
 262, 283, 310, 359, 362
 Mann, Heinrich 218
 Mann, K. 218
 Mann, Thomas 218
 Mantskovit Bálint 254, 255, 261—263
 Manuilski, D. 193
 Manutius, Aldus 42, 43, 46, 49
 Manzi, P. 242
 Marcus Aurelius 136
 Marcus, J. R. 111
 Marczell Mária 225
 Margolin, J.-Cl. 41, 48—50
 Marien 254
 Marin, Louis 122
 Maritain, J. 127
 Markarjan, E. 233, 234
 Markovits Györgyi 83, 101, 201, 218
 Markos Béla 343
 Márkus Béla 402
 Marmier 70
 Marmontel 70
 Marot, Pierre 404
 Marryat 70
 Marsina, R. 57
 Martialis 398
 Martens, Dirk 43
 Martineau 70
 Martinus, Mathias 345
 Martonfalvi György 180
 Marucci, A. 352
 Marx, A. 356
 Marx, K. 112, 195, 284
 Massai Eulália 84
 Massaloup 70
 Masson 70
 Máté Károly 319
 Mátrai László 1, 101, 208, 228, 229, 231,
 248, 391
 Mátyási József 227
 Mátyus István 397
 Mátyus Péter 227
 Maurus (frater) 225
 May 70
 Mayer 347
 Mayer, D. 123
 Mayer Sándor 226
 Mayr 242
 Mednyánszky Berta 8, 11, 12
 Medgyesi Pál 316—318
 Megyericsi János 398
 Méhner Vilmos 190
 Meissner 69, 70
 Melanchton, Ph. 46, 247, 274, 278—281,
 284, 286, 289, 302
 Melianus Gnatereth l.: Helmeczi István
 Melius Juhász Péter 84, 85, 172, 275, 276,
 278, 281, 310, 323, 341, 342, 396
 Menestartfer, M. 349—351
 Mermann, G. 344
 Mészáros István 290
 Mezey László 3, 55—58, 61, 95, 101, 102,
 213, 228—230, 287, 316, 390
 Mezősi Károly 15
 Miakowski, K. 45, 47, 50
 Michael de Hungaria 214, 224, 398
 Michel, Henri 117—119, 125
 Michelet, E. 120
 Mikes Lajos 167
 Mikes Kelemen 297
 Miklós Ödön 366
 Miklóssy János 100
 Mikó Lajosné 104
 Mikoviny Sámuel 107
 I. Miksa (császár) 102, 256
 Miksa (király) 281, 282, 372
 Mikszáth Kálmán 3, 78, 111, 227, 233
 Milcher, M. 291
 Milchner, M. 340
 Miles Mátyás 347
 Miller Jakab Ferdinánd 150, 151, 154,
 333—347
 Mirkin-Guetzevich 117
 Miskolci Csulyak István 183
 Mitru Ibolya 399
 Módis László 174, 399, 400
 Mokcsay Zoltán 190
 Molière 96
 Molindes (provincialis) 65
 Moll, Hieronymus 185, 186
 Moller, N. 378
 Molnár Aladár 63, 65, 66
 Molnár Borbála 227
 Molnár Erik 98
 Molnár Ferenc 111
 Molnár Gergely 267, 302, 310
 Molnár József 301
 Montague 70
 Montant 167
 Montesquieu 70
 Moore 69
 Móra Ferenc 3, 111, 233
 Móra László 98, 105, 202—207, 209
 Moranti, L. 242
 Morgagni, G. B. 369
 Morgan 70
 Mori, Gustav 142, 143, 392
 Mórícz Zsigmond 111, 233, 402
 Morier 70
 Morison, St. 392
 Morocz Ferenc 384
 Moroni 352, 353
 Mortaigne, G. 50, 51
 Morus, Thomas 43, 46
 Morvay Gyula 108
 Moulin, J. 120, 121
 Mucsi András 222
 Munkácsy 70
 Murarius, A. 291
 Musäus 70
 Musset, A. de 70, 158
 Muzsnyay Árpád 192
 Mügge 70
 Müller, J. 250
 Müller, Johann 70
 Müller, Johannes 169

- Müller, K. 169
 Müller Lajos 195
 Müllner 70
 Münster, S. 356—358
 Münzer, Thomas 271

 Nádasdy Anna 304
 Nádasdy Ferenc 152, 238, 239, 276, 363,
 364, 379, 384
 Nádasdy Pál 363
 Nádasdy Tamás 151, 153, 275, 277—279,
 286, 291, 301, 356, 358
 Nagy Benedek 360, 362
 Nagy Ferenc 225
 Nagy Iván 354
 Nagy Jenő 71
 Nagy József 400
 Nagy Lajos 93, 195
 B. Nagy László 402
 Nagy Leopold 226
 Nagydiósi Gézáne 71, 74, 236
 Nahmmacher, C. 344
 Nakos 218
 Nansen 169
 Naprági Demeter 62
 Nardi, B. 355
 Naubert 70
 Naumann, Jenis 92
 Navarrai Margit 307
 Negrini, G. 405
 Neményi László 236
 Nemes György 186
 Nemes Klára 106, 107
 Nemes Mihály 167
 Nemes Nagy Ágnes 111
 Nemeskürty István 304—309
 Német 372
 Német János 176
 Németh János 332
 Németh László 221, 222
 Németh Mária 113
 Némethi Jakab 379, 383, 384
 Némethi Mihály 295
 Némethy Lajos 155
 Nenni, P. 126
 Neuber, Ulrich 293, 294
 Neugebauer László 19
 Neuser Ádám 251
 Newman, L. I. 173
 Nexó, A. 218
 Nezda (kanonok) 58
 Nezval 218
 Nicolaus I.: Sándor Pál
 Niger, Petrus 336
 Nizan, P. 217
 Nodier 70
 Nolten, J. A. 366
 Normann, G. 216
 Novelly József 5
 Nyáry Pál 55, 188
 Nyéki Vörös Mátyás 61, 62
 Nyeverov 195
 Nyikulin 199

 Obermann, Karl 240, 241
 Ocskay A. 55
 Odo de Ceritona 86
 Oecolampadius 43, 46, 358
 Ognev 199
 Oláh Gábor 221
 Oláh Miklós 278, 282
 Oliva, J. P. 383
 Onkelosz 174
 Opitz, Th. 19—40
 Oprea 254
 Orbán József 190
 Orosz 70
 Ortelius, Hieronymus 68, 397
 Ortutay Gyula 97
 Ossian 70
 Ostrozith Judit I.: Petróczy Pálné
 Ovidius Naso, P. 185
 Ozefant 217
 Ozorai Imre 276
 Ötvös Adolf I.: Silberstein
 Ötvös János 341

 Pach Zsigmond Pál 98
 Paep, Johannes 291, 340
 Pajkossy Györgyné 102
 Pajetta 126
 Pákh Albert 23—32
 Páldy Róbert 236
 Paleologus, Jacobus 153
 Pálffy Albert 186
 Pálházi Göncz Miklós 360, 362—364
 Palkovič, Juraj 109—110, 226
 Palkovič, M. 379
 Pálóczi György 224
 Palmer, F. 240
 Pálvolgyi Endre 101, 102
 Pándi Pál 5
 Pap 167
 Páriz Pápai Ferenc 178—181, 185, 295,
 319, 330, 332, 365, 368, 374, 375, 396
 Ifj. Páriz Pápai Ferenc 365
 Papp László 366
 Paracelsus 396
 Parnassus, J. 153
 Passuth László 167
 Paszternak, Borisz 218
 Patai János 367
 Pataky Dénes 320
 Patzko 347
 Patyi Sándor 219
 Pauer János 397
 Pauszanasz 43, 49
 Payr Sándor 359, 360, 364
 Pázmány Péter 67, 316, 318, 319, 321,
 324, 360, 362, 363, 369, 377, 378, 383
 Péchi Simon 100
 Pecz Samu 204
 Peisistratos (tyrannus) 334
 Pekár Gyula 190
 Pelsnitz I.: Prischwitz
 Perczel Mór 55
 Pergel Ferenc 101

- Perneszi György 278
 Pesines Zsigmond 150, 153, 156
 Pesti Gábor 291, 304
 Peszach-Peter 173
 Pétain 118
 Péter Lószló 74
 Péterffy Károly 16, 62, 64
 Péterka József 226
 Pethő Gergely 351
 Petőfi 4—40, 53—55, 96, 97, 100, 111
 Petrarca, F. 41, 44
 Petri, A. P. 251
 Petrichevich Lázár 10, 11
 Petrik Géza 71, 76, 155
 Petróczy Pálné 323
 Petrovici, Emil 288
 Petrovics István 8
 Peucker, Georgius 153, 156
 Peücker l.: Peucker
 Pexenfelder, M. 345
 Pezet, E. 127
 Pfeffel 70
 Pfeifer Ferdinánd 167, 168
 Pfeifer Izsák 112
 Philip, A. 121, 125, 127, 253, 260—262
 Philipp von Zesen 405
 Philippus Bergomensis 336
 Piccolomini, Enea Silvio l.: II. Pius
 Piccolomini, Francesco l.: III. Pius
 Pichler, K. 70
 Pieck, Wilhelm 192
 Pigault-Lebron 70
 Pikler Blanka 101
 Pintér Lajosné 104
 Pintér Márta 237
 Pirnát Antal 298, 303, 390
 Piscator 217
 Pisintz l.: Pesines
 Piso Jakab 42
 II. Pius 224, 398
 III. Pius 224
 Pizzoni, F. 379, 383
 Platina 224
 Platón 43, 49—51
 Plautus 225
 Plehanov 195
 id. Plinius 334
 ifj. Plinius 49, 52, 395
 Plöszl-Plessel Lipót 226
 Plutarkhosz 43, 129, 132, 135, 224
 Podhradszky József 176, 177, 373
 Pokoly József 296
 Pomogáts Béla 222
 Porsius, H. 151, 153, 155, 156
 Portilla, Andreas 141
 Pouchet 169
 Prágai András 318, 320
 Pray György 64, 345
 Prätzel 70
 Praedenius, R. 48, 51
 Prete, S. 351—353
 Prischwitz, M. 292
 Prokopp Gyula 389
 Prónay Sándor 109
 Pseudo-Quintilianus 225
 Ptolemaiosz 46
 Pukánszky Kádár Jolán 99
 Pulcher, Cornelius 128, 129
 Pulszky Teréz 240
 Puskin 20, 21
 Pückler 70
 Pythireus-Mekenich Gergely 360
 R. M. l.: Révbíró Mária
 Racine 70
 Rácz Sámuel 397
 Ráday Pál 180, 182, 365
 Radlitz 346
 Radnay Oszkár 190
 Radnóti Miklós 199
 Radó Aurél 206
 Radó Polikárp 57—60
 Rados Gusztáv 204, 205
 Radvánszky Béla 86, 318
 Raimund 70
 Raith Tivadar 91
 Rajczy Mária 364
 Rajnerus de Pisis 225
 II. Rákóczi Ferenc 182, 183
 I. Rákóczi György 320, 322, 330, 365, 366
 Rákóczi Márton l.: Rakovszki
 III. Rákóczi Zsigmond 322
 Rákos Sándor 111
 Rákosi Jenő 167, 168
 Rakovszki Márton 151, 153, 155, 156
 Raksányi Dezső 206
 Raleigh, W. 397
 Ránki György 98, 204
 Ranzano, Pietro 67, 336
 Rasi 173
 Ráskai Gáspár 291
 Ráth Mór 75, 167
 Rátkay György 183
 Ratkoš, Peter 58—60
 Raumer 70
 Ravasz László 190
 Ravin Paul l.: Sándor Pál
 Raymond 70
 Regenvolscius, A. 181, 182
 Regiomontanus 224, 398
 Reich Emil 240
 Reich Károly 111
 Reinhardt 217
 Reisinger Jenő 401
 Rejtő István 95, 229
 Rellstab 70
 Remekházy Josephine 70
 Reményik Sándor 189, 191
 Remmelin, Johannes 396
 Rémy 218
 Renouard, Ph. 404
 Reseta 12
 Rétfalvi Sándor 398
 Rétsey János 371
 Reuchlin, Johann 46, 48, 49, 51

- Reusner, Elias 67
 Reusner, Nicolaus 346
 Révai József 108, 247
 Révai Miklós 98
 Révay Judit 363
 Révay Péter 67
 Révbíró Mária 95, 230
 Révész Imre 181, 286, 366, 372, 373
 Révész Kálmán 175—177, 179, 371—373
 Reviczky Gyula 189
 Rayband 70
 Réz Henrik 185, 186
 Rhau, Georg 364
 Rhodes. D. E. 242
 Ribisch, H. 150, 153, 156
 Riccio, P. F. 354
 Riedl Frigyes 240
 Rikhesz Mihály 377
 Rilke, R. M. 170
 Rimay János 318, 323, 324
 Riou 167
 Ritoók Zsigmondné 185, 376
 Rittius, Michael 68
 Robonyi Géza 226
 Robyns, John 44
 Rohla Mártonné 105
 Rolland, Romain 108, 217, 218
 Rónaszegi Miklós 111
 Rosegger, Peter 37
 Rosenbaum, Elisabeth 41
 Rosenberg Leó 75, 76
 Rosenberg Sámuel 75, 76
 Rosenblatt 49, 50
 Rosenfeld J. 55
 Rosenthal, J. 173
 Rosivach J. Vincent 351—354
 Rotarides Mihály 367, 374
 Roth, Ernst 250
 Roth, Paul 45
 Royer 343, 346
 Rózsa György 93, 384
 Rózsa Lázár 106
 Rozsnyai Kálmán 170
 Rubinyi Mózes 71
 Rudnay Miklós 153
 Rudolf király 61, 150
 Ruf, Paul 41
 Ruge, S. 169
 Rumy Károly Görgy 110
 Ruttkay Gábor 226
 Ruzsás Lajos 289
 Rüm, Georgius 291, 340
 Sadoletto 46
 Sáfáry Ferenc I.: Sándor Pál
 Saint-Beuve 70
 Sajnovics Miklós 63
 Salamon Ferenc 187, 188
 Sallai Imre 199
 Sallai István 99
 Sallay Géza 325
 Sallo, G. P. 242
 Sallustius 352
 Salm, Ecchius 308
 Salvandy 70
 Salzmann 70
 Sambucus I.: Zsámboky
 Sand, George 70
 Sandeu 70
 Sándor Ernőné 103
 Sándor Pál 193—201
 Sandrart, Jacob von 107
 Sanson, N. 107
 Saphir, M. G. 70
 Saragat 126
 Sardou, V. 52
 Sarkadi Imre 401, 402
 Sassbout, Jodocus 50
 Sásvári Gergely 369, 371
 Sauerland, Kurt I.: Sándor Pál
 Savonarola 214, 287
 Schabelitz 32
 Schaller, Jacobus 291, 340
 Schard 346
 Schäfer, W. 67
 Schäffer, Helma 113
 Schedel 224, 397
 Scheffer, H. 113
 Scheiber Sándor 76, 86, 112, 174, 227, 228, 356
 Scherf, W. 110, 111
 Schermann Egyed 284
 Schesaeus, Chr. 152, 155—157, 300
 Schesspurger János 303
 Schier, Xystus 345
 Schiller 70, 219
 Schilling 70
 Schmidt 70
 Schmitth Miklós 64
 Schnedar János 202
 Schnitzer Ignác 73
 Schoederer, V. 355
 Scholtz Jeremiás 362, 364
 Schomberg György 223
 Schopenhauer 70
 Schoppe 70
 Schöffner 224
 Schönherr Gyula 323
 Schöpflin Aladár 402
 Schönvitzky Bertalan 378
 Schönwisner, Stephan 345
 Schulek Tibor 341
 Schuler 343
 Schultze 70
 Schumacher 70
 Schütze 70
 Schwandtner János György 338
 Schwarber, K. 52
 Schwartzner 109
 Schwarz, G. 68
 Schwarz Sándor 71
 Scott 70
 Sculteti Severin 180
 Scultetus, Abraham 340
 Sebestyén Gyula 98
 Sebestyén László 227

- Seeligmann, J. M. 396.
 Segesváry Lajos 176, 367, 371
 Seidl 70
 Sellő János 78
 Sellyei Jenő 108
 Semmelweis, K. 237—239, 249, 342, 360
 Seneca 46
 Sennowitz 364
 Serban 254
 Serédi Géza 226
 Servet, M. 173
 Shakespeare 70
 Shaw, G. B. 218
 Sigray Antal 80
 Silberstein Adolf 73, 76
 Simon Miklós 80
 Simonchicz Ince 339, 340, 346
 Simonffy Aladár 250
 Sinai Miklós 176—179, 181, 184, 185, 369,
 371—373
 Sinclair, U. 199
 Singer Jakab 112
 Sitte, Alfred 238, 239
 IV. Sixtus (pápa) 224
 Skarniczal 346
 Slovatzek 343, 346
 Smellie, William 396
 Smith, P. 45, 51
 Smollett 70
 Snijders, Gerrit 366
 Soltész Zoltánné 294, 315, 340, 356, 394
 Sólyom Jenő 293
 Sombor-Schweinitzer József 195
 Somkuti Gabriella 233
 Sommer János 151—157
 Sommervogel, C. 63, 67
 Somogyi Károly 226
 Somogyi Melius Péter 1.: Melius Juhász
 Péter
 Soó Rezső 401
 Sostmann 70
 Soulié 70
 Souvestre 70
 Spangenberg 299
 Späth, E. 112
 Speede, John 107
 Spiess 70
 Spillenberger Sámuel 396
 Spitzer Miksa 227
 Stael-Holstein 70
 Stancaro 302
 Stankovics János 238
 Statileo János 280
 Stegena Lajos 107
 Stehberg 70
 Steigentesch 70
 Steiner, Gerhard 37
 Stephanus de Vardia 291, 340
 Stern, Leo 289
 Stier, Theofil 31, 32
 Stifter, Adalbert 21, 22, 36, 37
 Stigliola, N. A. 242
 Stoczek József 202, 203
 Stokes, A. 240
 Stoll Béla 299, 315, 332
 Stolle 70
 Stollreither, E. 41
 Storch 70
 Stotz, J. K. 238
 Strabón 43
 Streibig 346
 Stromer, H. 153
 Strucius, Johannes 355, 356
 Struvius, B. G. 156
 Stuart Miller, John 1.: Sándor Pál
 Sturm 274
 Sue, E. 70
 Suetonius 44
 Sujánszky Antal 96
 Sultzbach, G. 242
 Sulyok János 398
 Supka Géza 167
 Sylvester János 247, 248, 253, 260—262,
 277—279, 291, 301, 303, 355—359, 372,
 391
 Szabadné Szegő Judit 68
 Szabédi László 297
 Szabó Géza 373
 R. Szabó István 373
 Szabó József 332
 Szabó Károly 84, 238, 315, 359
 Szabó Lőrinc 111
 Szabó Magda 111
 Szabó Sándor 8
 Szabó T. Attila 297
 Szabóky Adolf 76
 Szabolcska Mihály 190, 191
 Szacsavay 386
 Szaivert, W. 350
 Szalárdi János 317, 322
 Szalaszegi György 362
 Szalatnai Rezső 95
 Szalay József 301
 Szalay Károly 190
 Szalay László 70
 Szalay Rafael 226
 Szalkai László 224
 Szamolányi Gyula 190
 Szántó Tibor 393, 403
 Szántói Ambrus 223
 Szapolyai János 151, 153, 280
 Szász Endre 167
 Szász Károly 23, 31, 158, 160, 164—166
 Szathmári István 329
 Szathmári Károly 365
 Szatmári András 372
 Szatmári Paksi István 183
 Ifj. Szatmári Paksi István 370
 Szatmári Paksi Mihály 179, 365, 368, 370
 Szávay Gyula 190, 191
 Széchényi Ferenc 99
 Széchényi István 23, 70, 110
 Szecskó Tamás 167
 Szederjei Magda 111
 Szederkényi Olga 399

- Szegedy Miklós 189, 191
 Székács József 31
 Székely Ferenc 152
 Székely György 286, 327, 390, 391
 Székely István 171, 172
 Székely János 222
 Szekfű Gyula 64
 Szelepcsényi György 320
 Szelestei N. László 351
 Szele Béla 332
 Szemere Miklós 7, 8, 10
 D. Szemző Piroska 19, 21, 23, 27, 29, 31, 37, 68, 69, 158
 Szenci Molnár Albert 316, 318, 321, 324, 329
 Szenes Lajos 200
 Szentesi Rudolf l.: Kiss József
 Szentgyörgyfy Gábor 153
 Szentgyörgyi Kornél 167
 Szentiványi Márton 63, 67
 Szentkuty Pál 393
 Szentmihályi János 94, 95, 228—230
 Szép Ernő 111
 Szépfaludy Örlösi Ferenc 191
 Szeresi Borbála 364
 Szeverin l.: Dobrossy
 Szigethi József 60
 Szigeti H. István 367
 Szigeti Imre 275
 Szigligeti Ede 31, 70
 Szi J Rezső 222, 401
 Sziklay János 219
 Sziklay László 222
 Szikszai Fabricius Balázs 267, 290
 Szikszói Bálint 152
 Szilády Áron 84, 309, 315
 Szilágyi Benjámin 183, 370
 Szilágyi Erzsébet 354
 Szilágyi Sándor 70
 Szili József 234
 Szimonidesz Lajos 323
 Szinnyei Farkas András 227
 Szinnyei József 2, 64, 156, 354, 383, 388
 Szinyei Gerzson 172
 Szkhárosi Horváth András 276, 277
 Szolimán (császár) 151
 Szolnoki Sándor Pál l.: Sándor Pál
 Szombati Szabó István 191
 Sztárai Mihály 276, 281, 290, 299, 341
 Sztropszky Hiador 238
 Sztrókay Kálmán 167
 Szűts Gergely l.: Lenin
 Tabernigg, Th. 215
 Tablic, B. 109, 226
 Tábori Kornél 191
 Tacitus 224
 Takács József 94, 242
 Takács Menyhért 100
 Takáts Sándor 85
 Tállyai Dániel 386, 387
 Tamás Aladár 108
 Tamási Áron 111
 Tamkó Sirató Károly 111
 Tánicsics Mihály 91
 Tárkányi Tamás 223
 Tarnai Andor 95, 150, 229
 Tarnóc Márton 302, 315, 327—330, 377, 390, 391
 Tarnov 70
 Tatay Sándor 111
 Tattay István 379, 383
 Taurinus István 151, 152, 155
 Tedesco Anna 167
 Telegdi Miklós 377
 Telegdi Pap Sámuel 184
 Teleki József 223
 Teleki László 55
 Teleki Pál 105, 181
 Teleki Sámuel 128, 129
 Temesvári Miklós 223
 Temesvári Pelbárt 214, 224, 397, 398
 Terentius 46, 352
 Tersánszky J. Jenő 111
 Tertullianus 224
 Deutsch, G. D. 290
 Thaba János 87
 Thallóczy Lajos 318
 Than Károly 98
 Thälmann, Ernst 192
 Thelemann, Otto 366, 367, 370
 Themistoklés 133, 135
 Theodoretus, J. 51
 Thier 70
 Thierry, A. 70
 Thorez, M. 127
 Thököly Imre 179, 180, 184
 Thuróczy János 67, 214, 336, 339, 340
 Thuróczy László 68
 Thury Zsuzsa 111
 Thurzó György 150
 Thurzó Szaniszló 359, 364
 Tibullus 398
 Tieck 70
 Tiedge 70
 Tillon, Ch. 123
 Timon Sámuel 64
 Tinódi Sebestyén 291, 295, 301, 302
 Tódor Ildikó 222, 230
 Tokaj László 171
 Toldy Ferenc 31, 100, 103, 332, 387
 Toller, E. 200
 Tollet, A. 123
 Tolnai Gábor 89, 321, 324, 390, 391, 393
 Tolnai István 323
 Tolnai K. 167
 Tolnai Lajos 31
 Tolsztoj, Lev 199
 Tombor Tibor 242
 Tompa László 191
 Tompa Mihály 3, 16, 23
 Tooth István 20
 Torkos Justus János 397
 Tótfalusi Kis Miklós 180, 184, 185, 315, 319, 330, 392, 393
 Tóth 70
 Tóth András 89, 95, 101, 103, 228, 229

- Tóth Dezső 5
 Tóth Endre 402
 Tóth Ferenc 176, 367, 370, 373
 Tóth Gáspár 4, 55
 Tóth Imre Béláné 104
 Tóth István Sándor 403
 Tóth János 236
 Tóth Kálmán 31
 Tóth Lőrinc 31
 Törő Györgyi 5, 6, 53
 Török Ferenc 84, 85
 Török Ferencné 308
 Török János 223, 275
 Tötössy Béla 205
 Trattner 241, 343, 346
 Trausch, Josef 298
 Trencsényi-Waldapfel Imre 42
 Trid, Johann 49
 Trócsányi Dezső 221
 Trócsányi Zoltán 2, 250
 Troloppe 70
 Tlomlitz 70
 Troster János 224
 Trotzendorf 274
 Tubach, F. C. 85
 Tubero 67
 Tudor 254
 Tullius, Servius 290
 Tunstall, Cuthbert 43
 Turóczi-Trostler József 19, 31, 37
 Tüllmann Ignác 5
 Tzara, T. 218
 Tyihonov 218
 Újfalvi Imre 183
 Újvári István 171
 II. Ulászló (király) 42, 223
 Ullrich, Heinrich 319
 Uncius Lénárd 151
 Ungár Sándor 227
 Urban, Waclaw 390
 Urosević Danilo 100
 Váci Pál 224
 Váczy Péter 95
 Vadász Ferenc 83
 Vadnay Károly 31
 Vahot Imre 5, 12, 20, 24
 Vaillant-Cauturier, Paul 217
 Vajda János 22, 31, 70, 100, 227
 Vajda Viktor 332
 Vajthó László 167, 219
 Valla, Lorenzo 46
 Vállas Antal 202
 Vályi Klára 227
 Váradi Ötvös Pál 323
 Várady Antal 53
 Varga Imre 88, 315, 332
 Varga Katalin 111
 Varga Rózsa 107, 108, 219
 Vargha Gyula 219
 Varjas Béla 85, 270, 284, 287, 290—292,
 295, 299, 303, 305, 311, 312, 315, 318,
 341, 355, 356, 390
 Vásárhelyi Pál 202
 Vasberényi Géza 7
 Vass József 167
 Vass László 108
 Vasvári Pál 55
 Vay Ádám 375
 Vedres István 202
 Vedródi István 167
 Vegetius 333, 396
 Végh Ferenc 105, 172, 206, 234, 298, 303
 Veisz (Vész) József 202
 Veith, F. A. 51
 Vékony Margit 101
 Velde 70
 Velius, Ursinus 335
 Verancsics Antal 280, 282, 353
 Vercors 122
 Verdussen, H. 238
 Veres Péter 220
 Veresmarti Mihály 314
 Vergilius 96, 360, 398
 Vergilius, Polidorus 345
 Verne Gyula 158—170
 Veroli, Johannes 44
 Vértés J. Fülöp 195
 Vértesi Arnold 71, 166
 Vértesy Miklós 95, 101, 104, 188
 Vesalius, Andreas 396
 Vespasianus 357
 Vida Mária 41, 400
 Vidor Emil I.: Kerényi Frigyes
 Vietor, Jeromos 295
 Vignerass 125
 Vigny, Alfred de 70
 Vigotszkij 233
 Vincentius Belvacensis 67
 Vincze Lajos 167
 Vingárti János 354
 Vingárti László 354
 Vingárti Lukács 354, 355
 Vingárti Mátyás 354
 Vingárti Miklós 354
 Vingárti Péter 354
 Vinipar, Valentinus 223
 Virieu 127
 Vistel 191
 Vita Zsigmond 322
 Vitéz János 222—225, 229, 230, 336, 398
 Vitry, Jacques de 85—88
 Vizaknai Gergely 302
 Vizkelety András 95, 405
 Voetius, G. 173
 Vogt, Karl 161
 Voinovich Géza 105
 Volkra 100
 Voltaire 70
 Voullienne 214
 Vörös Antal 55
 Vörösmarty Mihály 4, 53, 55, 70
 Vyvjalová, L. 108—110
 Wachsmann 70
 Wagenheim 70

Wagner, Carolus 103, 347
 Wagner, Valentin 260, 264, 293, 298
 Waldapfel József 290, 298, 305, 386
 Wallaszky Pál 337, 338, 340, 342, 345—347
 Walter Gyula 189, 191
 Wartha Vince 203, 204
 Waubke I.: Sándor Pál
 Weber János 397
 Weber Simon Péter 332
 Wegelin, Josua 319
 Weill 127
 Weinberger Mózes 112
 Weisflog 70
 Weissenthurm 70
 Weiskirchner Károly 161
 Wenzel Gusztáv 128, 398
 Weöres Sándor 111, 237
 Werbőczy István 24, 296, 305
 Weres Balázs 305
 Wessel, H. 200
 Wesselényi Miklós 379
 Wesszprémi István 338, 345, 364, 370, 371, 397
 White, D. 119
 Widemann, Elias 319
 Wieland, Chr. 70
 Wigand Ottó 19—21, 29, 31
 Wild Endre 191
 Willard, Mme 217
 V. Windisch Éva 100, 104
 Winterburger, Johannes 337
 Witte 200
 Wochniczky Zakariás 281, 284
 Wuilly 70
 Würtz Ádám 167

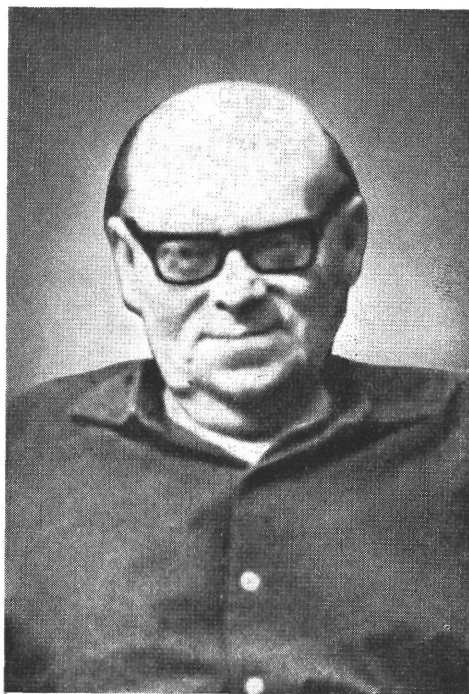
Xantippe 135
 Xenophón 46, 138
 Zádorfalvi Márton 184, 364, 367
 Zalán Menyhért 58
 Zalzmann, Adalbert 47
 Zedlitz 70
 Zekel György I.: Dózsa György
 Zelk Zoltán 111
 Zemplényi Gyula 166
 Zerffi Gusztáv 18
 Zeyk 70
 Zichy Antal 31
 Zichy Jenő 72
 Ziegler 70
 Zigány Árpád 103, 166
 Zilahy Károly 12
 Zola 170
 Zoltai Lajos 373
 Zorád Ernő 167
 Zrednai János I.: Vitéz János
 Zrínyi Miklós 23, 151, 152, 323, 325, 351
 Zündt, Mattes 107
 Zvonarits Imre 360
 Zvonarits Mihály 361—364
 Zwingli, Ulrich 46, 49
 Zsadányi Oszkár 219
 Zsámboky János 67, 100, 107, 153, 247, 396
 Zsidai József 216
 Zsigmond (király) 396
 Zsokke 70
 Zsoldos 70
 Zsoldos Jenő 76, 77

Dezsényi Béla
emlékezete

DEZSÉNYI Bélától úgy búcsúztam augusztus 29-én, hogy ő itthon marad, és én megyek hosszú útra. A következő hét péntekjén Ő, aki itthon maradt, még messzebbre távozott, mint én voltam akkor kéthónapos vándorlásom egyik stációján. Halálának híre csak októberben jutott el hozzám. Nem is igen tudnám ma már szavakba foglalni, milyen mély és keserű volt a gyász, amit a hír vételekor éreztem a jó és tisztelt barát, a legközelebbi munkatárs nem sejtett hirtelenségű távozása fölött. Sok közös gondunk és tervünk volt. A gondokat talán meg fogják velem osztani, akiket arra megkérhetek, a tervek megvalósulásában pedig velünk marad Ő. Neki még ezután is, mindig része lesz kedves tudományát szolgáló munkánkban, annyira hozzánőtt okos, érdeklődő és szolgáló szeretetével mindahhoz, ami Munkabizottságunknak és elődjének java tennivalóit alkotja most már több mint tizennyolc éven át. Hiszen most, hogy Ő elment, MÁTRAJ akadémikussal már csak ketten vagyunk azok közül, akik 1954-ben az Akadémia bizalmából a máig folyó munkát kezdték. Közel két évtized mennyi közös emléke idéződik most fel, de kötelességem most nem ezekről, hanem Róla magáról szólni. DEZSÉNYI Béláról, bátran, és jó munkával elviselt életéről kell megemlékezni.

Budapesten született 1907. május 8-án. Édesapja szövetkezeti tisztviselő volt, nehéz sorsa és világháborús sérülése miatt ötvenévesen halt meg.

DEZSÉNYI iskoláit kitűnően végezte el, és így 1925-ben felvették az Eötvös Kollégiumba. Elvégezte az egyetemet; mint francia szakos tanárjelölt két ízben ösztöndíjat is kapott: 1927-ben és 1929-ben a genfi egyetemen folytatta tanulmányait. 1931-ben megszerezte a tanári képesítést, és bölcsészdoktor lett. Disszertációja címe: *Magyar—svájci szellemi kapcsolatok a szabadságharc idején*. 1934-ben órádjás tanár lett a budapesti Madách Gimnáziumban, azután fel-

vették az Országos Széchényi Könyvtárba mind díjtalan, később ún. ÁDOB-segélyes gyakornokot. 1940-ben nevezték ki könyvtári segédőrré, 1943-tól a könyvtár hírlaposztályának vezetője.

Az egyetemen modern filológiai tanulmányokat folytatott, tanári oklevele a német és francia szakra szült. Világirodalmi kérdésekkel főleg a svájci francia és német írók magyar kapcsolatainak vizsgálata során foglalkozott; disszertációja, *Magyarország és Svájc* c. könyve és néhány más tanulmánya bizonyítja, hogy a komparatiztika tárgykörében önállóan és elég nagy területet felölelve dolgozott. Életművét mégis más tudományterületen alkotta meg. Már disszertációjától kezdve foglalkoztatták az időszaki sajtóval és annak történetével összefüggő kérdések; azután pedig, hogy a könyvtárhoz került, már beosztásánál fogva is elsősorban hírlapokkal és folyóiratokkal foglalkozott. Idevágó tanulmányai a magyar sajtó történetének minden korszakára kiterjednek. (*A magyar hírlapirodalom első százada, A magyar hírlap útja kiadó és közönség között, Az első magyar képes hetilap, Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban, A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században, A magyar hírlapirodalom 1848–49-ben, Kossuth, a forradalmi publicista, A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában, Szacsway Sándor és a bécsi cenzúra* stb.) Ezen munkássága alapján 1946-ban a budapesti egyetemen *A magyar időszaki sajtó története* c. tárgykörből magántanárrá képesítették. Vezetése alatt készült a magyar hírlapok és folyóiratok bibliográfiájának összeállítása. Ennek első eredménye, *A magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954* címmel 1956-ban jelent meg.

Könyvét (a „Dezsényi–Nemes”-t) és egyetemi meg főiskolai jegyzeteit ma is állandóan használják, ami bennük volt, köztulajdonná vált. „Bírálni lehet, s talán kell is — mondotta ő maga —, de az eltelt 16 év óta biztosan megcsinálták volna jobban, ha olyan könnyű volna. Mikor megírtam, az elemi előmunkák sem voltak meg.” A könyv az egyetem könyvtártudományi szakán és az újságíróképzésben ma is kötelező olvasmány. Arról, hogy a magyar sajtó nem áll elszigetelten, és hogy egyetemes sajtótörténet is van, éppen senki sem vett tudomást előtte. Ezzel és immár 25 éves egyetemi működésével akart a tudománynak — elsősorban a tudományos sajtókutatásnak — leginkább szolgálatot tenni. Hallgatói bizalommal és érdeklődéssel voltak iránta, az egyetem docensi címmel tisztelte meg.

Ide tartozik még, hogy tőle való három nagy lexikon majdnem minden sajtócikke és a hatkötetes irodalomtörténet ilyen tárgyú cikkeinek jó része.

De a fel nem sorolt kb. 60 egyéb megjelent saját munkája közt is legalább 15 nagyobb, egy- vagy több íves tanulmány van. Ezek egy része persze hivatali beosztásával függ össze — de végső soron ahhoz kapcsolódnak sajtótörténeti kutatásai is, hiszen húsz évig vezette az egykori Nemzeti Múzeum Hírlaptárát —, hosszabb ideig, mint bármely elődje KERESZTYÓL TRÓCSÁNYIIG, talán csak az alapító SZINNYEIT kivéve. A rábízott értékek védelmére építettett egy nagy és két kis vastermet, külön periodika-olvasótermet, megindította a cikk-repertóriumot és a retrospektív hírlap-bibliográfiát. Kellett azért, hogy szorosan vett könyvtári elméleti kérdésekkel is foglalkozzék, s így egész tudományos munkájából nem hagyhatta ki pl. a dokumentációs szabványosításban, különösen a periodika-bibliográfiák és a címrovidítések szabványosításában való részvételét, amelynek részben nemzetközi kihatása is volt. (De különben is, széles értelemben ezek is főtémáját, a sajtótörténetet érintik.) Az utóbbi három évben a Széchényi Könyvtár 1919-től napjainkig tartó történetével is foglalko-

zott; e tárgykörből három tanulmánya készült el, köztük két négy ívnél nagyobb. A könyvtárosság miatt nem szakadt el az irodalmi stúdiumoktól sem, sőt sajtó alatti MÓRA-cikke egyenesen a kettőt köti össze.

Meg kell még említeni a szerkesztésében megjelent kiadványokat és folyóiratokat, köztük elsősorban a *Magyar Könyvszemlét*. Kis cikkei és az ötvenes évek óta megjelent több mint 70 recenzió egy része nemcsak szorosan vett kutatási területével, hanem szerkesztői munkája aktuális követelményeivel függ össze. Talán nem érdektelen, hogy a *Könyvszemle* régi hagyományához tartozó könyv- és kézirat-történeti cikkek mellett az 1954-ben indult új folyamban adott először — más intézményeket és orgánumokat megelőzve — bő helyet a XX. század sajtótörténetének és közelebbről az „elsüllyedt irodalom” folyóiratainak és kiadóinak. A *Könyvszemle* történetében DEZSÉNYI Béla neve és működése egy fejezetet fog jelenteni. És ez nem csak kegyeletes közhely.

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveinek s egyéb kiadványának szerkesztését 1958-ban bízták rá. 7 kötet jelent meg azóta, mégpedig nem kizárólag, sőt nem is túlnyomóan könyvtártani, hanem főleg irodalom- és művelődéstörténeti tartalommal. A nyolcadik és egyben az utolsó általa szerkesztett kötet sajtó alatt áll. Az OSzK szintén általa szerkesztett kiadványai közt nemrég MIKSZÁTH-levelezés jelent meg; előkészítésben áll KRÚDY Gyula levelezése.

Mindezt összevéve, egész munkássága nem csak a sajtótörténetre terjed ki, bár zöme onnan való. Teljes egészében az „irodalomtörténeti segédtudományok v. alaptudományok” címmel lehetne összefoglalni — hiszen helyesen felfogva szerintem a könyvtártörténet és általában a könyvtár szak is ide tartoznék. „Az e téren működők közt — mondotta — ma én vagyok talán korban a legrégibb — eredményekben, ha nem leggazdagabb, de talán nem utolsó.” Ezt a véleményét azonban meg kell változtatnunk. Korban is, eredményekben is tudományában a legelső volt.

Ezek az eredmények teszik élővé emlékét közöttünk; ezeknek őrzésével és érvényesítésével kedves tudományát kell tovább fejlesztenünk, és így megemlékezésünk nem lesz a pillanattal és az élettel továtűnő szó.

MEZEY LÁSZLÓ

Petőfi „Versek” (1844–1845) c. kötetének kiadástörténete

1. PETŐFI első, 1844 őszén megjelent versesfüzete (*Versek*, 1842–1844; a továbbiakban *Versek 1.* címen említjük) a költő működése kezdeti szakaszának, két és fél esztendőnek a termését foglalta magában. Ez az évek időrendjében sorakozó versanyag a különféle hatások közül fokozatosan kibontakozó, saját hangját kereső, majd egyre magabiztosabban hallató, mindaddig kevésbé ismert fiatal lírikus meredek ívű fejlődéséről adott számot, s kivált 1844. évi darabjaival, azok közül is elsősorban népdalaival, népies zsánerképeivel és a kötetet záró *Az alfölddel* már annak a népies-nemzeti költészetnek hódította meg az olvasóközönség újabb rétegeit, amelynek értékes kezdemények után és nyomán kivívott diadala — a TOMPÁÉ és ARANYÉ mellett — PETŐFI névéhez fűződik. Az egy évvel később kiadott második füzet (*Versek*, 1844–1845; az alábbiakban: *Versek 2.*), melynek majdnem azonos számú darabja mindössze egyestendei időszak folyamán keletkezett, s így sokkal egységesebb képet mutat, az ugyanebből az időből való, külön füzetben megjelent *János vitézzel* együtt már ennek a diadalra jutott új irodalmi iránynak a zenitjét képviseli, és — ami ezzel együtt szokott járni — felfedezhetők benne a költő további (a népies-nemzetire épülő, azt meghaladó) fejlődési szakaszának költészeti és világnézeti csirái, előzményei is. A *Versek 2.*-ben már mindenestől a szuverén alkotó lép elénk, aki a környezetéből, olvasmányjaiból kapott ösztönzéseket, irodalmi hatásokat a saját művészi egyéniségéhez hasonlítva, a maga képére formálva, tehát alig tetten érhető módon értékesíti. A kötet PETŐFI költői világa kiszélesedésének, tematikai és érzelmi gazdagodásának is meggyőző bizonyítékait szolgáltatja. Ezért jelentőségben csak életrajzi szempontból marad el a *Versek 1.* mögött, művészileg egyöntetűbb és egészét tekintve magasabb színvonalú amannál. Kutatásunkat a *Versek 1.* keletkezési körülményei mégis többet foglalkoztattak, egyrészt — éppen mint első önálló kötetnek — PETŐFI egész pályáját meghatározó sikere miatt, másrészt pedig azért, mert ennek a sikernek a megalapozásában s az egész vállalkozás lehetővé tételében VÖRÖSMARTY Mihály és a Nemzeti Kör látványos szerepet játszott. A *Versek 2.* létrejöttéhez nem fűződnek ilyen érdekes külsőségek, de biográfiai fontossága, mint látni fogjuk, ugyancsak vitathatatlan, s a költő életművében elfoglalt helyénél, művészi értékeinél, irodalomtörténeti jelentőségénél fogva feltétlenül megérdemli, hogy keletkezésének — sajnos, meglehetősen sovány — tényanyagát számba vegyük és összegezzük.

2. A *Versek 1.* a költő nevét egy csapásra ismertté tette, hírét és népszerűségét megalapozta; emellett azonban — szűkös körülményeihez mérten — anyagiilag is számottevő hasznot hozott neki: a kiadás tiszta jövedelme, a TÓTH Gáspártól előlegezett összeget is beleértve, mintegy 300–400 pengő forintra rúghatott. Bár ezt a tekintélyes summát PETŐFI hosszabb időre elosztva, 1844-től körülbelül 1846 elejéig, az eladott példányok után, feltehetően egyre

csökkenő és gyérülő részletekben kapta kézhez, ez a bevételi forrás egyrészt közvetlenül, kézzelfoghatóan, másrészt mint további tervezetések alapja, bizonyára lényeges szerepet játszott életútja további alakulásában.¹ A legfontosabb fejlemény, amely jórészt a *Versek I.* anyagi sikerének tulajdonítható, kétségtől az volt, hogy a költő 1845. március végén lemondott terhesnek érzett „hivataláról”, függetlenségét, személyes szabadságát korlátozó segédszerkesztői állásáról,² tehát azzal járó havi fizetéséről, lakásáról és ellátásáról is. Ekkortájt határozhatta el, hogy kizárólag írói munkásságával keresi meg a kenyerét. (Tudtunkkal ő volt az első a magyar irodalomban, akinek ez sikerült is; a szabadságharc időszakát, amikor — bár megszakításokkal — honvédtiszti fizetést kapott, ebben az összefüggésben természetesen figyelmen kívül kell hagynunk.) De már 1844 második felében, segédszerkesztői munkája során szerzett tapasztalatai meggyőzhették arról, hogy pusztán a folyóiratokban, almanachokban közölt versei honoráriumából nem élhet meg: a hasznót a szerkesztők fölözik le. Közleményeiért a folyóiratok eleinte általában 2 pft-ot fizettek,³ ezzel szemben az 1844-ben megjelent *Versek I.* egy-egy darabjára 3–4 pft tiszta jövedelem esett, pedig ezek felerészben — folyóiratokban, zsebkönyvekben stb. — már korábban is napvilágot láttak. A költő attól fogva, hogy VAHOT Imrének, a *Pesti Divatlap* szerkesztőjének felmondott, csak további önálló kötetek kiadásával biztosíthatta anyagi függetlenségét. Valószínű tehát, hogy még ezt megelőzőleg, a *Versek I.* anyagi mérlegének hozzávetőleges ismeretében, valamikor 1845 első negyede folyamán, foglalkozni kezdett egy újabb füzet kiadásának a gondolatával. A költő baráti körének tagja, TÜLLMANN Ignác 1845. márc. 4-én Pestről az eperjesi NOVELLY Józsefhez intézett soraiban említi, hogy „Petőfi újabb költeményeit írja össze, nemsokára kiadandókat”, ami jól egybevág a fenti feltevéssel, sőt a szóban forgó levél kétségbe-vont hitelessége mellett szól.⁴ Maga a versanyag jószerint készen (és feltehetően együtt) volt már: könnyen megállapítható, hogy az összesen 104 darabot (a *Versek I.*-nél csak 5-tel kevesebbet) tartalmazó kötetnek mintegy 3/5 része, szám szerint 62 vers, 1844-ből való;⁵ s az akadémiai kritikai kiadás tanúsága szerint a kötet 1845. évi anyagának mintegy fele is még az év első negyedében, a költő elutazása előtt keletkezett. PETŐFI tehát azzal a tudattal indulhatott el felvidéki útjára április elsején, hogy a kötet teljessé tételéhez mindössze 20–25 darabot kell még írnia. S bár az utazgatással, látogatásokkal eltöltött két és fél hónap inkább az élményszerzés, mint az alkotó tevékenység időszaka volt (a *Pesti Divatlap* az egykorú szerkesztői közlés szerint az egész második

¹ L. KISS József: *A Versek (1842–1844) kiadásának története.* (Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Bp. 1972. 9–36.) A továbbiakban ennek a dolgozatnak az eredményeire általában külön hivatkozás nélkül támaszkodom.

² Egyéb adatok mellett l. a *Pesti Divatlap* 1845. márc. 30-i számának közlését: „Petőfi Sándor, felhagyva a lapunk mellett ügyesen viselt segédi hivattal, ... e napokban elhagyja a fővárost. Helyébe ... Kolmár József jött lapunkhoz.” Stb. — Az egykorú sajtóadatokat általában ENDRŐDI Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban c. kiadványából* (Bp. 1911; új hasznos kiadása: Bp. 1972.) idézzük, de ezt esetről esetre nem jelezzük.

³ TÖRÖ Györgyi: *Petőfi anyagi helyzete.* Tanulmányok Petőfiről. (Szerk. PÁNDI Pál—TÓTH Dezső.) Bp. 1962. 64.

⁴ A levél szövegét l. *Vasárnapi Újság* 1906. márc. 4. (Újra közölte HATVANY Lajos: *Így élt Petőfi.* 2. jav. kiad. Bp. 1967. I. 706–707.) Az eredeti kézirat nem maradt fenn. A közzétett szöveg hitelességének kérdéséről l. HATVANY Lajos i. m. I. 709–710.

⁵ Alább szó lesz arról, hogy az 1845. évi anyagba osztott *Liliom Peti* 1844-ből való, tehát a pontos számadat voltaképpen 63.

negyedévre előre ellátta költeményekkel), a második füzetnek az előzőével azonos terjedelmű, 8 (12-edrét) ívet kitevő kézírata — mint látni fogjuk — a nyár végére elkészült. PETŐFI, aki kötetét ezúttal is saját kiadásában kívánta megjelentetni (a Nemzeti Kör kölcsönrel és erkölcsileg támogatta a *Versek 1.* kiadását, de az jogi értelemben PETŐFI vállalkozása volt), valószínűleg még felvidéki útja előtt tárgyalt BEIMEL Józseffel a nyomtatás feltételeire és terminusaira nézve (BEIMEL nyomdájából került ki 1845. márc. 20-án a *Cipruslombok* is). Ekkori (vagy nyári) megállapodásuk, ill. szerződésük feltételeiről azonban sajnos semmiféle konkrét tudomásunk sincs, csak a kiadás történetének tényeiből vonhatunk le bizonyos következtetéseket. Ezek azt mutatják, hogy PETŐFI és BEIMEL nagyjából az előző évi *Versek 1.* naptári menetrendjében egyezett meg (némi kezdeti eltolódással): a költő augusztus második felében zárta le a kéziratot; ez szeptember elején került a nyomdába; a nyomtatás munkálatai szeptember végén — október elején kezdődtek el, s a kötet megjelenése — a *Versek 1.*-hez hasonlóan — a november eleji vásár idejére esett. Nem tudunk konkrétan a megállapodás anyagi feltételeiről sem, de mivel a *Versek 2.* terjedelme, kiállítása, előfizetési, ill. eladási ára s valószínűleg a példányszáma is azonos volt az előző füzetével, a két kiadvány nyomtatási költségei sem térhettek el nagymértékben egymástól. A *Versek 1.* történetéből ismeretes árajánlat szerint az Egyetemi Nyomda a jobb minőségű papíron való kiállítást (1000 pldban) ívenként mintegy 30 pengő forintért (pft)⁶ vállalta. BEIMEL aligha kért többet, hiszen PETŐFI feltehetően éppen azért rendelte meg tőle kötete kinyomtatását, mert előnyösebb feltételeket kínált fel, mint annakidején az Egyetemi Nyomda. De mivel ezekről konkrét adatunk nincs, az ívenként 30 pft-os költséget vesszük alapul, ez pedig 8 ívre számítva 240 pft, tehát — a 40–50 pft-nyi bekötési költséggel együtt (a *Versek 1.* „árszabás”-ának eredetileg 6 ívre kalkulált bekötési költsége 30–40 pft volt) — 280–290 pft összköltséget jelent. Igen nagy összeg volt ez, majdnem annyi, mint az előző füzet tiszta nyeresége, s több mint kétszerese PETŐFI 1844. júl. 1-től 1845. márc. 31-éig kapott teljes segédszerkesztői fizetésének ($9 \times 15 = 135$ pft).⁷ Bízvást feltehetjük azonban, hogy BEIMEL feltételei a fizetés módjára nézve sem voltak kedvezőtlenebbek az Egyetemi Nyomdáénál: tehát PETŐFI-nek legfeljebb a költségek egyharmadát kellett a szedés megkezdése előtt kifizetnie s a fennmaradó kétharmadot csak a kötet megjelenésekor. Alább említjük majd a *Pesti Divatlap* szeptember eleji felhívását az előfizetési ívek mielőbbi beküldésére, hogy a nyomtatást mielőbb megkezdhessék; ebből kitűnik, hogy PETŐFI mind a költségek szóban forgó egyharmadát, mind a megjelenésekor esedékes további, mintegy 180–190 pft-ot is (illetve a BEIMELTől feltehetőleg jutányosabban számított összeget) az előfizetési díjakból fedezte.⁸

3. Érthető tehát, hogy PETŐFI mindjárt hazaérkezése után, 1845 június végén hozzáfogott a gyűjtés előkészítéséhez és megszervezéséhez, sőt a jelek szerint némi hírveréshez is. Nem kis feladat volt ez: ezúttal nem állt mögötte a Nemzeti Kör. Legelőször előfizetési íveket nyomtatott és küldött szét. (Tudtunkkal

⁶ Kétféle forintérték volt használatban: az úgynevezett bankó vagy váltó forint (vft) és az ezüst vagy pengő forint (pft). Két és fél vft tett ki egy pft-ot.

⁷ L. Törő Györgyi i. h.

⁸ Az a feltevés tehát, hogy PETŐFI a *Versek 2.* nyomdaköltségét az előző füzet eladott példányai után lassacskán befolyt összegből fizette ki (l. Törő Györgyi i. t. 69), úgy látszik, mégsem állja meg a helyét.

— sajnos — egy sem maradt fenn belőlük.) A *Pesti Hírlap* már júl. 6-án hírül adja, hogy a költő 2. verseskötetének előfizetési ívei „helyben és vidéken többfelé köröztetnek”, s mindjárt udvariasan hozzá is teszi: „hogy üresen nem fog-nak visszatérni, arról a népszerű PETŐFINEK eléggé ismert kedélyes-szilaj múzsa-ja kezeskedik.” Bizonyára ebből a forrásból merített a *Der Ungar* c. pesti napilap júl. 8-i száma újdonságrovatának szerkesztője: „Petőfi, einer der populärsten ungarischen Dichter, will nun im Subscriptionswege auch den 2. Theil seiner Gedichte erscheinen lassen.” (Sőt, nyilván az *Ungar* nyomán, még a bécsi *Sonntagsblätter* olvasói is hamarosan értesülhettek PETŐFI újabb köte-tének tervéről: a folyóirat júl. 20-i számában közölt, ismert DUX-féle első kül-földi PETŐFI-fordítások szerkesztői jegyzete így említi a költőt: „Petőfi ist . . . einer der populärsten ungarischen Dichter, de so eben eine zweite Sammlung seiner Gedichte veranstalten will . . .”)⁹ PETŐFI felkérte a *Pesti Divatlap* és az *Életképek* szerkesztőjét is vállalkozásának támogatására: az előbbi júl. 10-én, az utóbbi 12-én tett közzé erre vonatkozó közleményt, melynek értelmében a szerkesztőség is elfogad előfizetéseket — „1 p. forintjával” — az előkészület-ben levő kötetre. Hogy PETŐFI más intézmények segítségét is igénybe vette-e, nem tudjuk (a *Versek* I. kiadástörténetéből ismeretes, hogy a gyűjtést szervező Nemzeti Kör a vidéki kaszinóknak 150 ívet küldetett szét; ezek közül a „Nagy-becskerei Casinoi Társulat”-é fenn is maradt),¹⁰ de van néhány érdekes ada-tunk arról, hogyan igyekezett személyes ismeretségeit, baráti kapcsolatait a vállalkozás sikere érdekében felhasználni. Tudjuk, hogy előfizetési ívet küldött költőtársának, a Zemplén megyében élő SZEMERE Miklósnak. Vele 1845 már-ciusában ismerkedett meg. SZEMERE ugyanis ekkor egy hónapig Pesten tar-tózkodott, és részt vett azon a búcsúlakomán, amelyet a felvidéki útjára készülő költő tiszteletére barátai március végén a Vadászkiút fogadóban ren-deztek; ezt követőleg Petőfivel együtt utazott Miskolcig. PETŐFI *Uti jegyzetei*-nek júl. 5-én megjelent első részében tréfálkozva (de SZEMERE megnevezése nélkül s nyilván nem a neveltségessé tevés szándékával) említette „vidéki költő-collegáját”, aki szerinte azért járt Pesten, hogy folyóirata számára le-rajzoltassa magát. SZEMERE emiatt nagyon megsértődött, s az *Irodalmi Ór* (az *Életképek* melléklapja) aug. 2-i számában felháborodott hangú cikkben követelt „elégételt” PETŐFITől. Ennek végén megjegyzi: „Épen most érkezik hozzám előfizetési nyomtatott íve (ti. Petőfinek), melynek tetején nevem (mint szedőé)¹¹ saját kezével áll írva”, s csodálkozását fejezi ki, hogy PETŐFI, ellene elkövetett „vétke” után, hogyan juthatott a gondolatra, őt előfizetés-gyűjtésre kérni.¹² SZEMERE július 10—15 körül írhatta tiltakozó cikkét, tehát a gyűjtőívet is ekkor kapta kézhez. Ez a dátum is azt mutatja, hogy PETŐFI július elején valóban nagy munkában volt: szerkesztőségekkel tárgyalt, s fel-tehetőleg az ország minden tájára leveleket küldözgetett, felhasználva az uta-zása alatt kötött friss ismeretségeket is. A hónap közepe táján Szalkszent-mártonba, szülei új lakóhelyére utazott, s ott tartózkodott július végéig. Köz-

⁹ L. *Petőfi-Múzeum* (Kolozsvár) 1893. VI. k. 4. sz. 87. (FERENCZI Zoltán: *Petőfi köl-teményei egykorú német fordításokban* c. közleménye keretében.)

¹⁰ VASBERÉNYI Géza, érdemes PETŐFI-kutató tulajdonában van Dunavecsén. (VASBE-RÉNYI Géza szíves közlése.)

¹¹ Értsd: előfizetés-szedőé, azaz gyűjtőé!

¹² Az egész ügyről l. FERENCZI Zoltán: *Petőfi életrajza*. Bp. 1896. II. 108—111. és HATVANY Lajos i. m. I. 747—752.

ben júl. 22-én időt szakított arra is, hogy ellátogasson a közeli Kunszentmiklósr. Ott élt öccse, István, továbbá barátja, BANKÓS Károly, akivel előző nyáron került kapcsolatba. Ottani tisztelői, feltehetően BANKÓS kezdeményezésére, lakomára, poharazásra hívták, mely másnap reggelig tartott; közben áldomások hangzottak el a „közkedvességű költő” tiszteletére, a gimnázium növendékei pedig fáklyászenével köszöntötték, s egyik megzenésített dalát is előadták. E látogatás egykorú dokumentumaiban ugyan nincs rá utalás, hogy a költő Kunszentmiklósr. gyűjtőíveket vitt volna magával, ill. hogy előkészületben levő kötetét említette volna; mégis azt hisszük, hogy ezt a kedélyes összejövetelt a közönségével való személyes ismerkedés alkalmának tekintette, s hogy BANKÓST (vagy ekkor, vagy pár nappal utóbb levélben) megkérte vállalkozásának támogatására. Erre lehet következtetni BANKÓSNak egy 1853. évi leveléből, amelyben megemlíti, hogy ő PETŐFI kunszentmiklósi előfizetés-gyűjtője volt, s hogy a költő büszkén mondogatta, „mikép egy városból sem gyűlt be annyi előfizető”, mint ebből. Valószínű, hogy ezek az adatok éppen a *Versek* 2.-re vonatkoznak, s hogy a gyűjtés említett sikere nem utolsósorban PETŐFI látogatásával függött össze.¹³ Nyilvánvalóan ehhez az 1845. évi előfizetés-gyűjtő akcióhoz kapcsolódik PETŐFINek egy „Károly barátom!” megszólítású keltezetlen levele is, amelyben egy előfizetési ívnek SZABÓ Sándor kecskeméti főiskolai tanárhoz való továbbítását kéri. Bizonyosra vehető, hogy ezek a sorok BANKÓSNak szólnak, akit PETŐFI 1848. aug. 18-i levelében ugyanígy szólít meg, s akinek mint egykori kecskeméti jogásznak, ismernie kellett a szóban forgó tanárt.¹⁴ SZABÓ Sándor tehát már a harmadik személy, akihez a költő a fennmaradt adatok tanúsága szerint ívet juttatott el, s akit előfizetések gyűjtésére kért; SZEMERE, a felvidéki költőtárs és BANKÓS, a kiskun-sági jóbarát után egy régi ismerős, kivel PETŐFI valószínűleg 1843-ban, kecskeméti színészkedése idején került személyes kapcsolatba.

4. A költő az előfizetés-gyűjtés gondos megszervezése mellett természetesen nem feledkezhetett meg a végleges, sajtókész kézirat elkészítéséről sem. Ezt a munkát vagy legalább is a kötetbe kerülő versek összeírását, lemásolását (mint feljebb utaltunk rá) már az év első negyedében megkezdhatta. Felvidéki útján, zsúfolt programja, sűrű helyváltoztatásai közepette nyilván nem foglalkozott ilyesmivel. (Verseinek száma is észrevehetően megcsappant ebben az időszakban.) Hazaérkezése után azonban még jó másfél-két hónap állt rendelkezésére. Az életrajzi adatok tanúsága szerint nem is volt szüksége ennyire, hiszen júliusban írta meg (elveszett) *Zöld Marci* c. népszínművét is; augusztusban, MEDNYÁNSZKY Bertával való megismerkedése után pedig *Szerelem Gyöngyei* c. ciklusán kezdett dolgozni: ennek első 13 darabja pesti, budai, ill. gödöllői keltezésű, tehát augusztus közepéről (aug. 20 körül kezdődő¹⁵ szalkszentmártoni tartózkodása előtről) való; a teljes, 39 költeményből álló ciklus okt. 20–23 közt ki is került a sajtó alól¹⁶ (ezúttal nem PETŐFI saját, hanem EMICH Gusztáv kiadásában).

¹³ Vö. *Petőfi Sándor levelezése*. (Kritikai kiadás). Bp. 1964. 492.

¹⁴ A levél szövegét l. uo. 217. (Jegyzet: 491–492. NB. itt még PETŐFI egykori kecskeméti barátját, Ács Károlyt is említettük mint a levél másik lehetséges címzettjét, de BANKÓS személye mellett éppen idézett emlékezése és PETŐFI kunszentmiklósi látogatása szól; annak viszont, hogy a költő Ács Károllyal 1843 után kapcsolatot tartott volna fenn, semmi nyoma sincs.)

¹⁵ L. FERENCZI Zoltán: *Petőfi életrajza* c. i. m. II. 153.

¹⁶ L. ENDRÓDI Sándor i. m. 144.

PETŐFI a *Versek* 2. kéziratát június végétől augusztus közepe tájáig (de főként augusztus folyamán) hozta nyomdakész állapotba, feltehetőleg olyan módon, hogy 1844. évi, ill. 1845 eleji költeményeinek már az év első negyedében teljesen vagy nagyrészen összeírt gyűjteményét egyszerűen megtoldotta a felvidéki utazás alatt, majd 1845 nyarán keletkezett költeményeiből kiválasztott darabokkal. Ezt igazolja az a körülmény, hogy — eddigi ismereteink szerint legalább — a kötet 1845. évi termésének első felébe, a Pestről való elutazást jelző (első közlésekor 1845. ápr. 1-ről datált) *Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz* c. költeményig, ill. az azt követő, felvidéki keletkezésű versekig egyetlen egy későbbi vers sem került; e rész (s természetesen az azt megelőző 1844. évi ciklus) anyagát, sorrendjét tehát PETŐFI nyilván már korábban meghatározta, és ahhoz utóbb nem nyúlt hozzá. Csak egy vers van a szóban forgó szakaszban, amely ezt — egyes feltevések nyomán — cáfolni látszik: ti. a *Visegrád táján*, az 1845. évi versek közt sorrendben a 11. darab, amelyet a PETŐFI-irodalomban sokan, köztük HAVAS Adolf, az első kritikai kiadás szerkesztője is, egy 1845. szept. 23-i visegrádi kirándulással hoztak kapcsolatba. Ezt a feltevést azonban már FERENCZI világosan megcáfolta, s a költemény 1845 eleji (februári) keletkezése mellett foglalt állást.¹⁷ Mi azzal erősítjük meg FERENCZINEK — máig sem egyértelműen elfogadott — cáfolatát, hogy egy 1845. szeptember végi vers már aligha kerülhetett be a *Versek* 2. kéziratába, még kevésbé annak 6. ívébe, az 1845. évi ciklus elejére. (A kötet utolsó, 8. ívébe esetleg még beilleszthette volna.) Ugyanis, mint alább látni fogjuk, a kötetnek megbízhatóan keltezhető legkésőbbi versei a július végétől augusztus közepéig terjedő időszakból valók, azok a legkorábbiak viszont, amelyek kimaradtak a kötetből, már szeptemberiek (eltekinthet természetesen a *Szerelem Gyöngyei* ciklus korai, augusztusi darabjaitól, amelyeket a költő eleve külön kötetbe szánt). PETŐFI tehát legkésőbb augusztus végén kiadta kezéből a kéziratot, s az, a cenzori eljárás után (amelynek sajnos semmiféle egykorú hiteles dokumentuma nem maradt fenn,¹⁸ tehát időpontja, tartama sem ismeretes) szeptember első felében kerülhetett a nyomdába. Erre lehet következtetni a *Pesti Divatlap* szept. 11-i számának felhívásából (ezt 18-án megismételték), amelyben az előfizetési ívek mielőbbi beküldését kérték, „hogy Petőfi Sándor verseinek II. köteté mielőbb sajtó alá bocsátathassék”. Úgy látszik, hogy a szükséges összeg (a már említettek szerint feltehetőleg a nyomtatási költség egyharmada) hamarosan összegyűlt: bár a *Pesti Divatlap* csak okt. 23-án (a *Pesti Hírlap* pedig okt. 30-án) jelenti, hogy a kötet „sajtó alatt van”,¹⁹ a munkálatoknak jóval előbb, október eleje táján meg kellett indulniuk, hiszen a *Versek* 2., mint látni fogjuk, már nov. 10. körül megjelent.

5. A *Versek* 2., mint nyomdakész kézirat, mely a fentiek szerint legkésőbb augusztus közepe táján (a korrektúra során eszközölt esetleges kisebb igazításoktól eltekintve) elnyerte végleges formáját, a költő 1844 júliusa óta írt verseit tartalmazta. Ami a *kezdő* időhatárt illeti: a kötet legkorábbi, jól datál-

¹⁷ FERENCZI Zoltán i. m. II. 213.

¹⁸ A kötet cenzúrájával kapcsolatban — csakúgy mint a *Versek* I. esetében — a Helytartótanács Könyvvizsgálati Osztályának igen hiányosan fennmaradt anyagában (Országos Levéltár, C. 60) semmiféle feljegyzésre vagy aktára nem akadunk. Nincs nyoma a kötet cenzúrákéziratának sem.

¹⁹ Nyilván e közléseken alapul a *Pester Zeitung* 1845. nov. 9-i számának azonos tartalmú híre is.

ható darabjai 1844. augusztus–szeptemberiek: a *Színházban a Pesti Divatlap* 1844. aug. 1. heti számában jelent meg, tehát legkésőbb augusztus eleji; az *Egressy Gáborhoz* c. verset PETŐFI egy hitelesnek látszó emlékezés szerint a színész aug. 7-i Macbeth-alakításának hatása alatt írta, s másnap át is adta a címzettnek;²⁰ a *Tompa Mihályhoz* cíművel pedig (*Életrajzok* 1844. szept. 11.) költőtársának 1844. szept. 4-én megjelent verses levelére válaszolt. Ezt a 3 költeményt ugyanebben a sorrendben találjuk a *Versek* 2.-ben, de nem legelől, hanem a 19–26. lapon. Hét költemény előzi meg őket, amelyek az *Összes költemények* (1847) keltezési adatai szerint mind Pesten készültek (a *Versek* 1. és *Versek* 2. még nem tünteti föl a keletkezési helyeket); feltehető tehát, hogy ezek még korábbiak, azaz júliusiak. A *Versek* 1. utolsó datálható darabjai viszont június végiek, ilyenformán a két kötet kapcsolódása zökkenőmentes. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy korábbi, 1844 első feléből való költemények ne kerülhettek volna a *Versek* 2. 1844-es ciklusának akár említett első, akár további darabjai közé; mint látni fogjuk, a kötet sorrendje csak nagyjából tekinthető kronologikusnak, a költő a kisebb egységeken belül nem ragaszkodik a keletkezés pontos időrendjéhez. FERENCZINEK az az állítása azonban, hogy a *Versek* 2.-nek van egy kimutathatóan június végi darabja is (*A csavargóról* hiszi ezt),²¹ mindenesetre tévedés: PETŐFI ezt a költeményt („Lekötve hívatához tengődöm egy helyen” — panaszolja benne) 1844 júliusától decemberig bármikor írhatta, de inkább a 4., mint a 3. évnegyedben. A *Versek* 1. és a *Versek* 2. között húzható cezúra, 1844 júliusa, elég világosan kirajzolódik; a *Versek* 2. élén, az 1844-es évszám alatt jelzett „Folytatás” ettől a hónaptól számítható.²²

A kézirat lezárásának hozzávetőleges időpontjára nézve viszont a kötet legkésőbből keltezhető darabjainak, ill. a kötetből már kimaradt legkorábbi költeményeknek az adatai nyújthatnak fogódzókat. A határvonal itt, mint már jeleztük, augusztus második felénél húzódik. A kötetnek 4 olyan késői darabja van, amelyek elég pontosan keltezhetők: az utolsó előtti *Búcsú Kunszentmiklóstól*, amely az említett látogatás alkalmával, valószínűleg júl. 23-án készült, s a *Pesti Divatlap* júl. 31-i számában jelent meg; az ezt megelőző *Képzetem*, amely — HAVAS meggyőző feltevése szerint — a *Honderü* júl. 29-i támadásának visszhangja²³ (ugyanerre reagált a költő *A Honderühöz* c. versével is a *Pesti Divatlap* aug. 7-i számában; szóban forgó költeményét azonban csak jóval később tette közzé); a sorrendben kettővel előbbi *Gyalázatos világban* feltehetőleg már az ekkori sajtótámadások egész sorától kiváltott felháborodása és keserősége összegeződött: az *Irodalmi Őr* aug. 2-i számában a fent elmondottak szerint az érzékenykedő SZEMERE Miklós vádolta alaptalanul a „szennyos, aljas gyanúsítás” szándékával, majd *A Honderühöz* c. költeményre reflektáló PETRI-

²⁰ L. *Vasárnapi Ujság* 1862. 289. (Vö. HATVANY Lajos i. m. I. 594–595.)

²¹ L. FERENCZI Zoltán: *Versek II.* 1845. *Petőfi-Múzeum* 1895. VIII. 1. sz. 4.

²² HATVANY Lajos szerint (i. m. I. 808) PETŐFI arra akarta volna ezzel a megjegyzéssel olvasói figyelmét felhívni, hogy a *Versek* 2. az előző füzetnek „érzésben, szemléletben, stílusban” töretlen folytatása. Szerintünk azonban PETŐFI pusztán azt jelzi, hogy már a *Versek* 1.-ben is közölt 1844. évi költeményeket.

²³ A *Honderü* cikkében olvasható mondat: „Az író műzsája, mint legtöbbnyire, nagyon alatt repked” és a szóban forgó vers kezdetének („Még mit nem mondanak, Hogy az én képzetem Alant jár, magasra Föl nem röphetem.”) szövegszerű egyezésére HAVAS Adolf, az első kritikai kiadás szerkesztője figyelmeztetett (l. *Petőfi Sándor összes költeményei*. Bp. 1892. II. 530).

CHEVICH HORVÁTH Lázár nyílt gorombaságai következtek („P... fi... és több efféle tetőtől talpig komisz fraterék” stb., *Honderü* aug. 12.), mindezt azonban kétségtelenül CSÁSZÁR Ferencnek a szakbírálat leplébe bújtatott, kioktató hangú, a nyilvános megleckéztetés szándékával írt vádaskodásai tetőzték be, melyeknek első része az *Irodalmi Őr* aug. 16-i számában látott napvilágot. A pesti keltezésű *Gyalázatos világ* tehát augusztus 16–20-a között keletkezhetett (PETŐFI — mint említettük — 20-ától a következő hónap elejéig Szalkszentmártonban időzött). Feltehetően ugyancsak augusztus közepe táján írta a költő a szintén Pestről keltezett, a kötetben a fenti vers és a *Képzetem* között álló *Egy hajfürthöz* című költeményt, amelynek csattanója az, hogy már nem a barna fűrt egykori tulajdonosát szereti, hanem „mást”; ezen pedig csakis az augusztus első felében megismert MEDNYÁNSZKY Bertát értheti. A kötet utolsó darabját, a hangulatos, mély reflexiókba hajló *Falun* címűt, az akadémiai kritikái kiadás az augusztus végi — szeptember eleji szalkszentmártoni tartózkodás idejére teszi; de meg kell jegyeznünk, hogy emellett — a költemény *Versek* 2.-beli elhelyezésén kívül — semmi konkrét adat nem szól; s mivel nyilvánvalóan mint alkalmas kötetzáró darab került a gyűjtemény végére, éppúgy készülhetett az előbbi, július második felére eső szalkszentmártoni időzés alkalmával, mint a *Fekete kenyér*, amelyet a PETŐFI-irodalom júliusi keletkezésének ismer. A kézirat lezárásának augusztus 15–20 körüli, a fenti adatokkal is alátámasztható dátumát, mint feljebb már kifejtettük, véleményünk szerint a *Visegrád táján* c. vers keletkezésével kapcsolatos feltevés sem teheti vitássá. — Ugyanezt a cezúrát támasztják alá azoknak a verseknek az adatai is, amelyeket PETŐFI már nem a *Versek* 2.-be vett fel, hanem egy újabb kötet számára kezdett összeírni. Ez a kézirat fennmaradt; feltehetőleg szintén „Versek” volt a címe, de címlapja hiányzik; első lapján az „1845 (Folytatás)” felirat olvasható, hasonlóan a *Versek* 2. kezdetéhez.²⁴ Ebben a gyűjteményben, mely a költő 1845 végéig összeírt verseit tartalmazza, jelenlegi ismereteink szerint bizonyíthatóan 1845. júliusi vagy augusztusi keletkezésű darab nincs (néhány vers jóval korábbi eredetéről a felvidéki helynevek árulkodnak); a füzet 2. darabja, *A jó öreg kocsmáros*, mely a *Pesti Divatlap* nov. 13-i számában „September, 1845” keltezéssel jelent meg, e hónap elejéről való, mert a költő kb. 8-áig tartózkodott szüleinél, s legközelebb csak október elején utazott oda megint;²⁵ a kéziratban később következő, az *Összes költeményekben* Borjád keltezésű versek véleményünk szerint szeptember második feléből datálhatók.²⁶

6. Az 1845. augusztus elején sajtókésszé vált és szeptember első felében nyomdába került kézirat a külön kiadott *A helység kalapácsa*, *János vitéz*, ill. a *Cipruslombok Etelke sírjáról* c. ciklus kivételével a költő 1844 júliusa óta írt verseinek túlnyomó részét tartalmazta. Tudtunkkal mindössze egy tucat maradt ki. Az eperjesi *Mi bűvösbájós hang*... és az 1845. június végi pesti

²⁴ OSZK-Kézirattár, Fond VII. 93. sz. (PETŐFI sajátkezű kézírata.)

²⁵ FERENCZI Zoltán: *Petőfi életrajza* c. i. m. II. 154, ill. 213, 217.

²⁶ FERENCZI szept. végi—okt. eleji datálásával szemben BARÓTI Lajos s újabban HATVANY Lajos (i. m. I. 771, 779) augusztus elejére teszi PETŐFI borjádi tartózkodását. A kérdést nem tekintjük véglegesen eldöntöttnek, de ez idő szerint, főként a borjádi versek feltűnően kései megjelenéséből ítélve (*S. K. emlékkönyvébe*, *S. Zs. kisasszony emlékkönyvébe*: *Pesti Divatlap* 1845. nov. 20.; *Én magyar nemes vagyok*: uo. nov. 27.; *A költő s a szőlővessző*: uo. dec. 25. stb.) inkább FERENCZI véleményét fogadjuk el.

Messze vándoroltam . . . mint a *Cipruslombok*-ciklus folytatása, ill. lezárása nem kerülhetett a kötetbe: e két darabot egyelőre az említett 1845. évi új kéziratos gyűjteménybe másolta be a költő, később pedig, *Összes költeményeiben*, a *Cipruslombok*-ciklus anyagának végén helyezte el; néhány más felvidéki versét is ebbe a kéziratba jegyezte be, s az *Összes költeményekben* adta ki: az eperjesi *Felsülés* és az iglói *Egy asszonyi állathoz* című verseket talán MEDNYÁNSZKY Bertával való megismerkedése után törölte a *Versek* 2. kéziratából, — mint hirtelen fellobbanásainak emlékei válhattak ellenszenvessé a szemében; az 1845. június 3-án a felvidéki Várgedén vagy Kisfaludon írt *A. B. emlékkönyvébe*²⁷ címűt pedig azért hagyta ki, mert emlékkverseit csak utóbb gyűjtötte össze s adta ki együtt a *Pesti Divatlap* 1845. nov. 20-i számában (majd az *Összes költeményekben*); az 1844. évi *Színészdalt* feltehetőleg gyengének találta (nem is jelent meg többé a költő életében; az 1845. évre szóló *Nemzeti Színházi Zsebkönyvben* közölt másik két versét, a *Levél egy színész barátomhoz* és a *tin-tásüveg* címűt mind a *Versek* 2.-be, mind az *Összes költeményekbe* fölvette); az aug. 7-én a *Pesti Divatlapban* közölt *A Honderűhöz* kihagyásában nyilván nem a költő haragja enyhülésének jelét kell látnunk, s azt sem, mintha belátta volna, hogy ez a nyers, alkalmi felhördülés kirína kötetéből; inkább arra gondolhatunk, hogy még ilyen formában sem akart a Honderűnek maradandó emléket állítani. A többi kihagyások többé-kevésbé politikai vonatkozásúak: a *Pesti Divatlapban* 1844 végén közölt *Védegyleti dalt* feltehetően VAHOT unszolására, kényszeredetten írta, s később már nem akart tudni róla; más darabokat a cenzúra miatt eleve mellőznie kellett: így a papokat gúnyoló s a közízlést sértő *Legendát*, továbbá az *V. Ferdinándhoz* c. verset, amelyet a cenzorok minden bizonnyal felségsértőnek minősítettek volna (mindkét vers csak évtizedekkel a költő halála után látott napvilágot); *A királyok ellen*, amelyet PETŐFI 1848 októberében tett közzé, a költő lapalji jegyzete szerint 1844 óta hevert asztalfiókja mélyén („nem szükséges megmagyaráznom, miért”); lehet azonban, hogy ez későbbi költemény. Végül a *magyar nemzet* (Oh ne mondjátok nekem, hogy . . .) az egyetlen darab, amelyet tudtunkkal a cenzor húzott ki a kéziratból: ZILAHY Károly szerint RESETA azt mondta ezzel kapcsolatban PETŐFINek: „De már öcsém uram, engedjen meg, azt nem hagyom, hogy nemzetemet gyalázza!”²⁸ PETŐFI, aki állítólag kedvelte az öreg RESETÁT, ezt a történetet, úgy látszik, (kivételesen) elfogadta, mert a verset az *Összes költeményekbe* sem vette fel. Jóformán ez az egyetlen konkrétum, amit a *Versek* 2. cenzúrájáról tudunk; legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ugyanez a költemény a *Pesti Divatlap* 1845. febr. 13-i számában megjelent, a folyóirat cenzora tehát átengedte. (Ezzel szemben a *külföld magyarjaihoz* esete éppen fordított: ez a *Versek* 2.-ben napvilágot látott, holott korábban a *Pesti Divatlap* cenzora, mint KOLMÁR Józsefnek, PETŐFI segédszerkesztő-utódának a vers eredeti kéziratán olvasható sk. jegyzetéből tudjuk, a lapban való közlését megakadályozta.)²⁹

²⁷ Ezt az emlékkversét PETŐFI az *Összes költeményekben* „Várgedő”-ről keletkezte; a fennmaradt eredeti emléklapon azonban „Kisfalud, jan. 3. 1845” keletkezés olvasható (OSZK — Kézirattár, Fol. Hung. 1028. sz.). Gortva-Kisfalud, Várgedével szomszédos Gömör megyei község A. B. (ADORJÁN Boldizsár) lakóhelye volt.

²⁸ L. ZILAHY Károly: *Petőfi életrajza*. Bp. 1864. 73.

²⁹ L. PETŐFI Sándor: *Összes költeményei*. (Kritikai kiadás.) Bp. 1951. I. 396. — KOLMÁR József *Petőfi emlékezte* c. versezetében is említi ezt az esetet (Pozsony 1880. 8.; vö. még HATVANY Lajos i. m. I. 806).

A kimaradt versek felsorolásának végén meg kell jegyeznünk, hogy a cím szerint feljegyzetteken kívül lehettek még a költőnek olyan, 1845 eleje és augusztus közepe közt keletkezett versei, amelyeket az utolsó szakasz anyagának válogatása során kihagyott, s csak később az *Összes költeményekben* tett közzé. De különösen az ekkori időszakban gyakori „Pest” és „Szalkszentmárton” keltezéses esetében nagyon nehéz ezt kimutatni.³⁰

7. A fentiek szerint kiszemelt, ill. megrostált anyagot PETŐFI — az előző füzetében alkalmazott eljárást folytatva — az évek (1844, 1845) rendjében helyezte el. Egyetlen egy olyan versről tudunk, amelyet nem a valószínű keletkezési évének anyagába osztott be (még a legutóbbi kritikai kiadás szerkesztőit is megtévesztve ezzel): a kötet vége felé, a 171–172. lapon olvasható *Liliom Peti* ugyanis nem 1845. évi költemény: 1845. jan. 23-án „Néprománcz. (1844)” címmel jelent meg a *Pesti Divatlapban*. PETŐFI alighanem kényszerűségből helyezte az 1845. évi anyagba: amikor a kéziratnak ezeket az utolsó lapjait írta, talán már nem volt mód rá, hogy a kifejejtett költeményt a maga helyére, az 1844. évi ciklusba illessze. Ez pedig arra figyelmeztet, hogy a költő évmegjelöléseit nem kell okvetlenül hitelesnek elfogadnunk.

Arra a kérdésre, hogy PETŐFI az egyes évi ciklusokon belül milyen mértékben ragaszkodott az időrendhez, egyelőre csak óvatos, fenntartásos választ adhatunk. Ennek megfogalmazásához annak a 19 darabból álló utolsó szakasznak a vizsgálatából indulunk ki, amelyet a költő a fentebb elmondottak szerint kétségtelenül hazaérkezése után, 1845. június végétől július végéig alakított ki és másolt le. Ennek sorrendje, mint az *Összes költemények* helynévadataiból megállapítható, korántsem pontosan kronologikus. PETŐFI vázlatos itineráriuma 1845. ápr. 1-től július végéig ez volt: Pest—Eperjes—Lőcse—Késmárk—Igló—Rozsnyó—Rimaszombat—Losonc—Pest—Szalkszentmárton (Kunszentmiklós)—Pest; az említett szakasz 19 versének keletkezési helyei pedig így következnek egymásra: Eperjes, Eperjes, Losonc, Eperjes, Losonc, Késmárk, Dömsöd, Igló, Szalkszentmárton, Hatvan, Pest, Pest, Igló, Eperjes, Pest, Pest, Pest, Kun-Szentmiklós, Szalk-Szentmárton. Igaz, hogy a szakasz élén álló két vers keletkezési helye Eperjes, tehát PETŐFI első úticélja volt, az utolsó darabok pedig július végiek—augusztusiak (bár már ezek sem a megállapítható keletkezési időpontok szigorú sorrendjében). E két határ között azonban az időrendtől való ismételt eltéréseket állapíthatunk meg, felvidéki, pesti stb. keltezésű versek szeszélyes keveredését látjuk. Valamilyen rendszert, következetes szerkesztési elvet bajos volna kihámozni e sorrendből (hasonló eredményre jutottunk a *Versek* I. elrendezésével kapcsolatban is); mintha csak esetlegesen, véletlenszerűen alakult volna ki. Amikor például PETŐFI a *Pesti Divatlap* számára egy-egy Késmárkon, Dömsödon és Iglón szerzett dalából népdalciklust állított össze (megjelent 1845. aug. 28-án), ugyanezt minden változtatás nélkül füzeté kéziratába is felvette. (Kérdéses, hogy a ciklusformát ugyanakkor vagy később, a végső sajtó alá rendezés során szüntette-e meg.) — Ami most már a kötet első 4/5 részének elrendezését illeti: ez a 85 darab kizárólag pesti (1 budai) keltezésű, ill. keltezetlen (3 a 85-ből, ti. azok, amelyek kimaradtak az *Összes költeményekből*, s így a költőtől származó keletkezési hely-

³⁰ FERENCZI Zoltán (*Petőfi-Múzeum* 1895. VIII. 1. sz. 4. és PETŐFI-életrajzában, II. 219) a *Sorshúzás előtt* c. verset is említi a *Versek* 2.-ből „kihagyott” darabok közt (megj.: *Pesti Divatlap* 1845. okt. 23.), pedig az feltehetőleg szeptember 2. felében, tehát már a kötet kéziratának lezárása után keletkezett.

adatuk nincs), tehát itt jóformán teljesen híjával vagyunk azoknak a fogódzónak, amelyeket, mint az imént láttuk, az *Összes költemények* keltezési adatai kínálnak. Bizvást feltehetjük, hogy a költő a kötetnek ebben a részében sem tartotta magát pontosan az időrendhez, csakhogy ezt már sokkal nehezebb rábizonyítani. E tekintetben a folyamatban levő új kritikai kiadási munkálatoktól várhatunk számottevő eredményeket, a jelen keret ilyen aprólékos vizsgálódásokra nem alkalmas. Annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy FERENCZI Zoltán PETŐFI-életrajza számos, a kutatást máig is zavaró tévedésének volt forrása az, hogy a *Versek 1.* és a *Versek 2.* sorrendjét — ahol csak tehette — időrendinek tekintette.³¹

8. Az anyag elrendezésében a *Versek 1.*-hez képest feltűnő változás a népies ciklusok elmaradása. PETŐFI előző füzetébe négy *Népdalok* és egy *Néprománcok* ciklust iktatott be, ezzel szemben a *Versek 2.*-ben csak két tárgyi, tehát nem műfaji jellegű ciklus van: a 6 darabból álló *Szerelem gyötrelme*, mely a költő máig sem tisztázott hátterű, 1844. évi fellángolásának emléke (e ciklusnak a *Pesti Divatlap* 1844. dec. 8., ill. 1845. jan. 9-i számában közölt 3 darabját PETŐFI a kötetben 3 kiadatlannal egészítette ki), valamint a *Tavas*, mely két eperjesi versét foglalja magában. Némi nyoma azonban mégis maradt annak, hogy — eleinte legalább — ezúttal is tervezett népdalciklust (a megfelelő kezdő és záró költemények kiválasztásán kívül alig is látjuk egyéb jelét valamilyen komponáló szándékna): az 1844. évi anyag vége felé, a *Katona vagyok én . . . c.* daltól az *Esik, esik, esik . . .-ig* — 1 idegen műfajú darabtól eltekintve — 7 népdalát látjuk egymás után (a *Pesti Divatlap*, ill. az *Életképek* 1845. évi évfolyama, még a kötet megjelenése előtt, *Népdalok* címen, 3 csoportban közölte őket); de a ciklusforma már elmaradt: az egyes darabok nem közös cím alatt és sorszám szerint, hanem kezdősoruk címével sorakoznak. Ezt a pusztán technikai jellegűnek tűnő változtatást (melyet a költő az *Összes költeményekben* — mindenféle ciklus felbontásával — már következetesen végigvisz) azért tartjuk figyelemre méltónak, mert az fejeződik ki benne, hogy a népdalforma PETŐFI-nak természetes kifejezőeszközüvé vált; a költő nem kíván többé különbséget tenni költői dal és népies műdal (műnépdal) között. (Aminthogy a kettő közti határ költészetében fokozatosan el is mosódik.)

9. A *Versek 2.* anyaga összetételét és sorrendjét tekintve majdnem változatlanul került át az *Összes költeményekbe* (azzal az egyetlen feltűnőbb eltéréssel, hogy PETŐFI a *Cipruslombok*-ciklust, keletkezési idejének megfelelően ide, az 1845. évi anyag elejére illesztette be). Majdnem ugyanezt mondhatjuk el magáról a szövegahagyományról is, amely a *Versek 2.* darabjainak zömében elnyerte végleges, máig hitelesnek ismert formáját: ha összevetjük a kötet szövegeit egyfelől a korábbi (folyóirat-, zsebkönyv-) közlésekkel, másfelől az *Összes költemények* szövegeivel, meggyőződhetünk róla, hogy a költő a *Versek 2.* sajtó alá rendezése során még gyakran javítgatott költeményein (törlések, hozzatoldások is előfordulnak), a kötet megjelenése után azonban már alig-alig nyúlt hozzájuk. Mint alább látni fogjuk, a *Versek 2.* anyagának körülbelül egyharmada itt jelent meg először, tehát ezek esetében korábbi szöveggel való összevetésre nincs lehetőségünk; egy további harmadrész pedig — az apróbb,

³¹ FERENCZI Zoltán a *Versek 2.*-ről írt, feljebb a 21. sz. jegyzetben idézett cikkében (*Petőfi-Múzeum* 1895) főként a kötet sorrendi problémáit boncolgatja, és rámutat az időrendtől való gyakori eltérésekre; de az itt levont tanulságokat PETŐFI-életrajzában nem alkalmazta elég következetesen.

nyomdai eredetűnek is vehető eltérésektől eltekintve — lényegében a folyóiratközléssel azonos szövegű; a fennmaradó mintegy 30 költemény szövegkritikai vizsgálata azonban PETŐFI költői műhelyének érdekes apró titkaira világít rá. Általában kicsi, elszórt, de mindig indokolt korrekciókról van szó. Nagyobb beavatkozásra csak három esetben került sor: PETŐFI a *Tompa Mihályhoz* c. vers első közléséből (*Életképek* 1844. szept. 11.) elhagyott egy valóban gyöngye, lapos strófát, a *Téli világot* viszont (először megj.: *Pesti Divatlap* 1845. márc. 6.) megtoldotta egy versszakkal (a katonáról szólóval: „Jár nagy léptekkel föl s alá A katona az őrhelyen” stb.). A harmadik eset bonyolultabb. A *Pesti Divatlap* 1845. okt. 16-i számában közzétett *Visegrád táján* című (feljebb ismételtlen említett) vers 3 strófás szövegéből a *Versek* 2.-ben az alábbi első strófa elmaradt:

Ki mondja meg: Visegrád táján
A déli napfény
Nem a nagy Mátyás hősi szelleme?

A költemény tudvalevőleg a *Versek* 2.-ben jelent meg utoljára (de már csonkán); az *Összes költemények*ből teljes egészében kimaradt. Kétségtelennek tartjuk, hogy a két mozzanat: ti. a rövidítés, majd a végleges törlés, összefüggött egymással, tehát hogy a költő végül is azért mondott le erről a verséről, mert az 1. versszak elhagyásával annak eredeti, zárt szerkezete felbomlott: a „déli napfény” — „bágyadt alkony” — „vad, sötét éj” szimbolikus jelentésű hármasságából nem lehetett az elsőt az egész költemény sérelme nélkül elhagyni. Hogy a költő miért próbálkozott előbb mégis ezzel a megoldással, s hagyta el végül az egész verset, azt egyre erősödő királyellenességével magyarázzák.³² (Másfél év múlva, 1847. febr. 23-án ezt írja majd ARANYNAK: „Csak királyt ne végy hősödnek, még Mátyást se. Ez is király volt, s egyik kutya, másik eb.”) Ilyenformán ez az adat éppen annak bizonyítékaul fogható fel, amit feljebb más megfontolások alapján állítottunk, ti. hogy a *Visegrád táján* a költő 1845. évi termésének korai darabjai közül való: 1844/1845 fordulója táján még írhatott így PETŐFI, Mátyás „hősi szellemét” szembeesítve az idegen házból való I. KÁROLY zsarnoki uralmával. De akkor is homályos marad, hogy miért tette közzé 1845. okt. 16-án — más kettővel együtt — éppen ezt a versét a *Pesti Divatlap*ban csonkítatlanul, alig két héttel a *Versek* 2. megjelenése előtt? Füzete íveit ekkor már bizonyosan nyomták (a szóban forgó vers, mint említettük, nem is a gyűjtemény utolsó, hanem 6. ívében van), a törlést e dátumokövetően már nem végezhetette el. Csak arra gondolhatunk, hogy a *Pesti Divatlap*nak még jóval előbb adta oda ekkor közölt — legalább is hónapokkal korábbi — verseit (a *Visegrád táján*nal együtt még a *Hír* és a *Fresco-ritornell* címűt), tehát olyan időpontban (valamikor az év első felében), amikor a *Visegrád táján*ban még semmi kivetnivalót nem talált. Erre enged következtetni az a kisebb eltérés is, amelyre az ugyanekkor közölt *Fresco-ritornell* szövegében bukkanunk. Az elég szokatlan „megkukkantottalak” kifejezést PETŐFI a *Versek* 2.-ben a köznyelvi „megpillantottalak”-ra javította. Eszerint ez a vers is még a *Versek* 2. sajtókész kéziratának lezárása előtt, tehát legkésőbb augusztus első felében kerülhetett a *Pesti Divatlap* szerkesztőségébe, különben PETŐFI már a javított változatot adta volna oda.

³² L. újabban MEZŐSI Károly: *Petőfi „Visegrád táján” c. verséhez*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1967–1968. VII. 109–116.

Az egyik, pár szónyi eltérés cenzori vagy szerkesztői beavatkozást sejtet, mely az után az ilyen kérdésekben különösen makacs PETŐFI a *Versek 2.*-ben visszatért az eredeti szöveghez. A *Piroslik már a fákon a levél* . . . c. népdal először közölt szövege szerint (*Pesti Divatlap* 1845. aug. 28.) a pásztor, „Ha kifogy a kulacs bor s tele tál”,

Lágy párnás ágyban fekszik, benne hál.

A *Versek 2.*-ben azonban e sor helyett a következőt találjuk:

Lágy párnán felesége vele hál.

Nyilvánvaló, hogy ez volt az eredeti fogalmazás, s ehhez ragaszkodott a költő azután is, hogy a *Pesti Divatlap* szerkesztője (vagy cenzora) — a korízlás mértéke szerint is túlzott prűdériával — a szöveg módosítására bírta; hiszen az „ágyban fekszik, benne hál” PETŐFINél szokatlan henye szószaporítás; egyébként pedig ez a fogalmazás idilli boldogságának valóban lényeges feltételétől fosztja meg a pástort.

Egyes változtatások a költőnek azt a törekvését tükrözik, hogy egy-egy költeményének alkalmi, egyedi vonatkozásait elhalványítsa; nyilván ezzel függ össze *Az erdei lak* eredeti lapalji jegyzetének (l. *Pesti Divatlap* 1845. júl. 17.) elhagyása, ill. a „(Költői verseny Kerényi és Tompával.)” alcímmel helyettesítése; a *Szerelem gyötrelme* ciklus alcímének („Egy szőke hölgyhöz”, uo. 1844. dec. 8., 1845. jan. 9.) elmaradása; szintűgy *A természet vadvirága* alcímének („Dardanús-féle kritikuskaimhoz”, uo. 1844. dec. 29.) mellőzése, s az is, hogy a *Felelet Tompa Miskának* címet (*Életképek* 1844. szept. 11.) a kevésbé közvetlen *Tompa Mihályhoz* váltja fel stb.

A *Versek 2.* szövegében az előző közlésekhez képest kimutatható kisebb javítások többsége egy-egy szó, kifejezés pontosabbra, színesebbre, eredetibbre cseréléséből áll: pl. *Pesti Divatlap* 1845. febr. 22., *Pál mester*: Pál mester ilyenformán gondolkodott (minden versszak ezzel a sorral kezdődik), *Versek 2.*: . . . okoskodott (végig így); uo. 1844. dec. 15., *Csokonai*: Hol a pokolba lehet — *Versek 2.*: Hol a pokolba marad; *Pesti Divatlap* 1845. márc. 30., *A csavargó*: Benézek Debrecenbe — *Versek 2.*: Betérek . . . ; *Pesti Divatlap* 1845. ápr. 3., *Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz*: Föl, cimboranép, vigalomra! — *Versek 2.*: Föl, cimboraság, . . . ; *Pesti Divatlap* 1845. máj. 8., *A régi jó Gvadányi*: Fogyasztják a tollat — *Versek 2.*: . . . a tintát; *Pesti Divatlap* 1844. dec. 8., *Volnék bár* . . . : holdvilágos éjeken — *Versek 2.*: hallgató éjfeleken; *Pesti Divatlap* 1845. júl. 3., *Költő lenni vagy nem lenni*: kiontott . . . (vér) — *Versek 2.*: kiszívtott . . . stb. — Más apró korrekciók szemmeláthatóan a régies vagy dialektikus sajátosságokat küszöbölik ki, pl. a „tenta” a *Versek 2.*-ben mindenütt „tinta” (*A tintás üveg*, *Éjszakáim* stb.), a „pajtásim” alak helyébe „pajtásaim” lép (*Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz*); ide tartozik a feljebb említett „megkukkantottalak” — „megpillantottalak” módosítás is stb.

10. A kötet várható megjelenéséről legelőször a *Pesti Divatlap* okt. 23-i száma tudósít, a „novemberi vásárra” terminussal. A füzet valóban ekkor, a nov. 1—15. közötti őszi vásár idején, éppen egy évvel a *Versek 1.* megjelenése után került ki BEIMEL nyomdájából. Bibliográfiai adatai: PETŐFI Sándor: *Versek. 1844—1845.* A borítód fedélén: PETŐFI versei. Második kötet. Ára 1 ft 12 kr pp. Pest 1845. BEIMEL József betűi. 12, 188 (4) p. — A megjelenést jelző

legkorábbi adat a *Pesti Hírlap* nov. 11-i számának könyvkereskedői hirdetése, ezzel — a *Szerelm gyöngyei* hirdetésének kíséretében közölt — szöveggel: „VERSEK. Írta Petőfy[!] Sándor. Ára csinos borítékba fűzve 1 ft 12 kr. e. p.” [= ezüst pénzben]. (A füzet tehát, akárcsak annakidején a *Versek* 1., csak előfizetés esetén került 1 pftba, a könyvkereskedői forgalomban 20%-os felárral árusították.) A fentiek szerint a *Versek* 2. nov. 10-én vagy 1–2 nappal előbb jelent meg. A *Pesti Divatlap* nov. 13-án adta ezt tudtul azzal, hogy az előfizetett példányok a szerkesztőségben átvehetők. Közölte a hírt a *Jelenkor* (nov. 16.), *Honderű* (dec. 2.), *Nemzeti Újság* (dec. 2.) és *Pesti Hírlap* (dec. 5.) is; a *Nemzeti Újság* néhány hízelgő sor kíséretében, melyek szerint „nem ajánlják” a költő verseit, „miután azok magokat nem csak ajánlják, de bámulatos népszerűségüknél fogva erővel is megvétetik a költészet-kedvelőkkel és nem kedvelőkkel”; a *Pesti Hírlap* újdonság-írója pedig megjegyezte, hogy a füzet tartalma „azokon kívül, mellyek a P. Divatlapból ismereteseek, a szerzőnek több még ki nem adott költeményei”.

E kérdésnél meg kell állnunk egy pillanatra. A kötet darabjai közül korábban, 1844. aug. 1. hetében a *Színházban*, legutoljára, 1845. okt. 30-án a *Képzetem* című jelent meg folyóiratban. E terminusok között, az említett verseket is beleértve, a kötet 70 darabja látott a megjelenés előtt napvilágot (61-et közölt a *Pesti Divatlap*, 7-et az *Életképek* és 2-t a Nemzeti Színház 1845. évi zsebkönyve); tehát 34 vers, a 104 darabból álló gyűjtemény egyharmada volt kiadatlan.³³ Ez rosszabb arány, mint a *Versek* 1.-é, amelynek 109 darabjából csak 54 jelent meg előbb; de ha meggondoljuk, hogy a költő 1845-ben két önálló ciklust is megjelentetett, s ezekből előzőleg csak mutatványokat közölt, akkor azon kell csodálkoznunk, hogy versei második gyűjteményébe még mindig ennyi új darabot tudott adni. Ezeknek a száma a kézirat lezárása idején, augusztus közepe táján jóval magasabb volt, de PETŐFI a *Pesti Divatlap*ot még ezután is, október végéig részben a *Versek* 2. anyagából látta el költeményekkel (aug. 21.: *Orbán, Rosz verseimről*, aug. 28.: *Van a nagy alföldön csárda sok . . . , Piroslík már a fákon a levél . . . , Paripámnak az ő színe fakó . . . ,* szept. 4.: *Két testvér*, okt. 16.: *Visegrád táján, Hír, Fresco-ritornell*, okt. 30.: *Képzetem*, összesen 10 darab).

A *Versek* 2. kelendőségéről, anyagi mérlegéről úgyszólván semmit sem tudunk. BECK Károly osztrák költő emlékiratai szerint, amelyeket egykorú feljegyzései alapján később készített és 1864-ben adott ki, PETŐFI 1846 tavaszán, egyik beszélgetésük alkalmával állítólag többek közt ezt mondta neki: „... költeményeimet mindenütt leírják, dalolják is, — és hány példány fogyott el belőlük? Alig háromszáz!”³⁴ Ha BECK valóban ezt a számot hallotta a költőtől, akkor az csak a *Versek* 2.-re vonatkozhatott, hiszen az első füzetből legalább kétszerennyi kelt el. 300 példány árából azonban, mint láttuk, jóformán csak a nyomtatás költségei teltek ki. De ez az adat, mint BECK egész emlékezése, kétes hitelű. Mégis abból, hogy PETŐFI füzetei sorát nem folytatta, s *Összes költeményeit* már nem a saját kiadásában jelentette meg, hanem eladta

³³ FERENCZI Zoltánnak a *Versek* 2. kiadatlan darabjaira vonatkozó számadatai (i. m. II. 218) összeadási stb. hibák miatt félrevezető; ENDRŐDI Sándor is (i. m. 156) kihagyja felsorolásából a *Cs. E. kisasszony emlékkönyvébe* c., legelőször a *Versek* 2.-ben megjelent költeményt.

³⁴ L. BECK Károly: *Visszaemlékezések Petőfi Sándorra*. [1864.] Magyar fordítását újra közölte HATVANY Lajos i. m. I. 840.

EMICH Gusztávnak, mindenesetre arra lehet következtetni, hogy a *Versek 2.* kiadása anyagilag nem váltotta be a költő hozzá fűzött reményeit.

A kötet *erkölcsi* mérlege azonban kétségtelenül kedvező volt: bár az egykorú olvasók körében aratott sikeréről nincsenek közvetlen adataink, ennek hatását is kell látnunk abban, hogy a CSÁSZÁR-féle, ledorongoló szándékú kritika elnémult (a *Honderű* — s főképp ZERFFI Gusztáv — későbbi támadásain kívül nem is jutott igazán szóhoz többé); igaz — az olvasóközönség más és más rétegeinek megnyerésével — hozzájárultak ehhez a *Cipruslombok* és a *Szerелеm gyöngyei* kötetei is. A *Versek 2.* két egykorú bírálata meggyőzően jelzi a költő általános megítélésében bekövetkezett kedvező változást. Az egyik recenzió szerzője, DOBROSSY István (Szeverin álnéven) tudtunkkal a PETŐFI-irodalomban először utal a költő világirodalmi rangjára („Petőfi az egész világ költőinek sorában kitűnőleg jeles”, *Pesti Divatlap* 1845. ápr. 2.); a másik bírálatot pedig szemmel láthatóan éppen PETŐFI rehabilitálásának szándéka hívta életre: FRANKENBURG Adolf, az *Életképek* szerkesztője, aki feltehetően hamar belátta, hogy CSÁSZÁR támadásának közlésével mennyire elvetette a súlykot, már az 1846. évf. első, jan. 3-i számában jelzi, hogy előkészületben van PETŐFI verseinek lapjában közlendő részletes bírálata. Ezt az *Irodalmi Ór* márc. 14-i száma közölte „12.” jellel, amely mögött a legújabb, elgondolkoztató feltevés nyomán ERDÉLYI Jánost gyanítjuk.³⁵ A szerző eleve értésünkre adja, hogy nem ért egyet PETŐFI „előbbi bírálójával”, majd a *Szerелеm Gyöngyei* és a *Versek 2.* ismertetése címén színvonalasan ízekre szedi CSÁSZÁR vádjait; ha tán nem is jutott el minden ponton a költő teljes megértéséig, kétségkívül jóleső elégtételt szolgáltatott neki. Bírálatát azzal zárta, hogy „hálával tette le a kezéből e köteteket a költő iránt, ki neki annyi kedves élvezetet nyújtott”, s azt az óhaját fejezte ki, hogy a szerző „még minél több teremtménnyel [= alkotással] örvendeztesse a magyar nemzetet s annak nagy tömegét, a népet”. Tudjuk, hogy a költőt CSÁSZÁR bírálata annakidején mennyire elkeserítette, s ezt a megrázkódtatást tépelődő, kétségbeesett „Felhők-korszakának” eredői közt tartjuk számon. Joggal tehetjük fel tehát, hogy ez a meggyőző érveléssel megalapozott meleg elismerés egyike volt azoknak a jótékony mozzanatoknak, amelyek PETŐFI mély lelki-világnézeti-művészi válsága leküzdéséhez hozzájárultak, s költészetének a „szalkszentmártoni—dömsödi tavasz”-szal kezdődő, gazdag termést hozó új fejlődési szakaszát előkészítették.

³⁵ L. ERDÉLYI Ilona: *Ki volt a „12”-es bíráló?* Irodalomtörténet 1972. 2. sz. 367—382.

Petőfi költeményei világirodalmi útjának egyik állomása

PETŐFI kutatói jogosan panaszozzák, hogy még megközelítő könyvészetünk sincsen PETŐFI költeményeinek fordításairól, ami megjelent, alkalmi kiadvány. Bizonyítást nyert és általánosan elfogadott, hogy PETŐFIT a német anyanyelvű és magyarul is tudó DUX Adolf író és hírlapíró vezette be a világirodalomba.¹ Az egykorú hazai német sajtó fontos, megbízható támpontokat adott a felsorakozó, utat törő fordítókról, akik a hazai németül beszélő és a külföldi német — elsősorban bécsi — olvasóknak közvetítették PETŐFIT.² E fordításokat tetemesen megnövelte KERTBENY Károly, tevékenységének oroszlánrésze a PETŐFI halálát követő évtizedekre esik, amiről számos kiadványában maga adott számot, elmondva fordításairól, hogy azok azután alapját képezték az angol, francia és egyéb idegen nyelvű PETŐFI-fordításoknak.³

Bennünket közelebbről PETŐFI lírai verseinek az az 1863-ban elkészült német fordítása érdekelt, melynek beható tanulmányozása, értékelése úgyszólván elsikkadt a PETŐFI-kutatásban.

1862. szeptember 20-án Krakkóból Theodor OPITZ aláírással levelet hozott a posta Pest akkor egyik legtekintélyesebb kiadójának, HECKENAST Gusztávnak, melyből a következőket emeljük ki:

„Seit mehreren Jahren habe ich mich fast ausschliesslich mit einer Übersetzung der lyrischen Gedichte A. Petőfi's beschäftigt, und beabsichtige, diese Arbeit jetzt zu veröffentlichen. Es liegen sämtliche Gedichte genau nach der Originalausgabe übertragen fertig vor. Ich ging bei meinem Unternehmen von der Ansicht aus, dass Petőfi durch seiner Individualität von höchstem Interesse und zwar nicht nur für Ungarn, wies Herr Otto Wigand⁴ schrieb ist: dass aber drum gerade nur eine werkständige Übersetzung seiner lyrica, nicht aber wieder nur eine Auswahl, wie Herr Otto Wigand wünschte, des

¹ TURÓCZI-TROSTLER József: *Petőfi világirodalmi jelentőségéhez*. Magyar irodalom világirodalom. Bp. 1961. 530—542. l. — KISS József: *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban. 1844—1846*. Tanulmányok Petőfiről. Bp. 1962. 91—193. l. — KISS József: *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai*. Petőfi és kora. Bp. 1970. 425—434. l.

² Vö. KISS József id. munkáit.

³ KERTBENY Károly: *A magyar irodalom a világirodalomban*. Bp. 1876. — *Nyílt levél a tisztelt Kisfaludy-Társasághoz*. Bp. 1879. — *Észrevételek az írói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló cikke ellen*. Bp. 1879. — *Petőfi's Tod vor dreissig Jahren 1849*. Leipzig 1880. — *Verschiedene deutsche Nachdichtungen Alexander Petőfi's*. Hely nélkül. 1880. — KERTBENY Károly. Bp. 1880.

⁴ WIGAND Ottót OPITZ nemcsak kiadóként ismerhette: Lengyelországban neve fogalom volt, hiszen az 1830-ban végbemenő lengyel felkelést követően menedékkelt, hamis útlevelekkel, pénzzel segítette a menekülő lengyel felkelőket. HECKENASTOT ő ajánlhatta OPITZNAK, minthogy HECKENAST sógora és üzleti elődje volt Lipcsébe való áttelepülése (1833. jan. 15.) előtt. Vö. D. SZEMZŐ PIROSKA: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapjának megindulásában*. Bp. 1969. 264—265. l. — WIGAND Ottó 1877-ben mégis kiad PETŐFI költeményeiből válogatást NEUGEBAUER László fordításában, BODENSTEDT és JÓKAI bevezetésével.

Dichters Persönlichkeit zu vollkommener Anschauung bringen, und vermöge deren bezwingende Liebenswürdigkeit von entschiedenem Erfolg seyn können.

Da ich dem Dichter unmittelbar gegenüberzusetzen und ins Auge blicken wollte, so habe ich mich um die Leistungen meiner Vorgänger *absichtlich* nicht gekümmert; ich weiss nur, dass sie im Ganzen u. Grossen Petőfi noch nicht auf die Höhe des Ruhms und der Popularität zu erheben im Stande waren, die er durch sein eben so nationales, wie universales Genie einzunehmen berechtigt ist."

Majd megírja azt is, hogy PETŐFI 1842—1846 között keletkezett költeményeinek fordítását DEÁK Ferencünknek ajánlotta, aki azt válaszolta, hogy szívesen fogadja:

„Ich finde mich durch Ihre Widmung geehrt, und nahm solche mit freundlichem Danke an. Ihr, hochgeschätzter Mann, und Ihre bisherigen ausgezeichneten Leistungen geben uns das Recht, nur tüchtiges von Ihnen zu erwarten."

PETŐFI 1847—1849-ben alkotott költeményeinek fordításait viszont Hermann GRIMMnek,⁵ a kiváló MICHELANGELO-kutatónak ajánlja, aki olvasva PUSKIN és LERMONTOV költeményeiből készült fordításait, 1859-ben arra buzdította, hogy fordítói készségét minden erejével PETŐFI fordításának szentelje. Befejezésül megjegyzi:

„Ich habe mein Manuskript noch *keinem* der Herrn Verleger eingesandt, sondern nur einige Anfragen nach Deutschland z. B. an Herrn O. Wigand gerichtet.

Für jede der 2 Abteilungen des Ganzen beanspruche ich ein Honorar von 100 Thaler, ein für alle Mal. Sollten Sie, geehrter Herr, geneigt sein, den Verlag meiner Arbeit zu übernehmen, so würde mir das eine ganz besondere Ehre und Freude sein."⁶

HECKENAST örömmel fogadta OPITZ kínálatát annál is inkább, mert mindig szerette volna PETŐFIT kiadni. Érintkezésük még a költő életére nyúlik vissza, mikor az *Életképeknek* 1848 áprilisától társszerkesztője lett, és nehéz anyagi helyzetében — váltóadóssága kifizetésére — HECKENAST 100 pengő forintot előlegezett neki augusztusi szerkesztői honoráriumára. PETŐFINAK azonban EMICH volt a kiadója; meg kellett elégednie HECKENASTnak egy olyan antológia kiadásával 1848-ban — sajtó alá rendezte TOOTH István —, mely 13 PETŐFI-költeményt hozott, köztük az *Egy gondolat bánt engemet* címűt. A 48-as márciusi események és a LANDERER és HECKENAST nyomda szerepe közismert, az talán kevésbé, hogy HECKENAST a nyomda „forradalmi” működtetéséhez teljes mértékben hozzájárult, és háttéri szerepe a márciusi ifjakkal való meg egyezés alapján jött létre. Az ő nyomdája készítette a költő *A királyokhoz* c. versét, mely 48. március 28-án röplapként 2 pengőért került forgalomba. És mikor VAHOT Imre megtámadja JÓKAIT és PETŐFIT, hogy pecsovicsok adják ki és nyomják az *Életképeket* (*Nemzetőr*. 1848. 732. l.), az *Életképek* 1848. 26. sz. 760. lapján gúnyosan visszautasítják, hozzáfűzve:

⁵ GRIMM a 19. sz. második felében fejtette ki esztétikai és művészettörténeti működését. Vö. *Fünfzehn Essays*. Berlin 1861., *Neue Essays über Kunst und Literatur*. Berlin 1865., *Zehn ausgewählte Essays zur Einführung in das Studium der modernen Kunst*. Berlin 1871., *Leben Michelangelo's*. Hannover 1862. c. műve tömören fogalmazott, igen hasznos forrásmunka volt, mely számtalan kiadást ért meg. — OPITZ idején nagy tekintélynek örvendett, ez és a kor divatja készítette hogy DEÁKNAK, GRIMMNEK ajánlja PETŐFI fordítását.

⁶ Th. OPITZ 27 db. levelét, mely tárgyunk fő forrása, az OSzK kéziratára őrzi.

„Hát ha még azt tudná, hogy az, a kitől a papirost vesszük, magyarul sem tud! huj! Legközelebb előveendjük a betűszedőket és a lapkihordókat, ha valjon nem voltak-e ők is a régi bureaucraticus systémának titkos pártfogói. Mert ha még ezek is pecsovicsok, akkor murrexi! Imre agyonver.”

HECKENAST régi vágya, hogy a nagy magyar kortársírók mellett PETŐFIT is kiadhatja, még nem bírta volna arra, hogy OPITZra essék a választása, bár sógora, WIGAND kezekedett érte. Eldöntötte azonban a már akkor elismert és általa kiadott íróbarátjának, Adalbert STIFTERnek a véleménye, aki még 1860-ban egyik hozzá intézett levelében említi először OPITZot, mint aki egy igen küzdelmes lelki korszakában szintén hozzásegítette élet- és íráskedve visszatéréséhez:

„So ein Zeichen erhielt ich auch unlängst aus Krakau, ich schliesse bei. Ich kenne den Mann garnicht, der Brief bezeichnet ihn aber schon zum Teile, und so weit ich in den mir gesandten Gedichten gelesen habe, muss ich ihm Bedeutung zuschreiben, und einige der Gedichte fand ich trefflich z. B. ‚Die Kirschen‘. Keines lahm, und jedes aus einer selbstständigen Persönlichkeit hervorgegangen. Das zweite Büchlein sind Übersetzungen aus dem russischen Dichter Puskin. Ich habe noch nicht darin gelesen.”

Abban az időben pedig, mikor HECKENAST már megbízta OPITZot PETŐFI fordításával, még egyszer visszatér véleményére:

„Was machen die Geschäfte, wie geht es in Maroth, was tun Ihre Freunde? Haben Sie nichts Bedeutendes in der Kunst und Literatur erlebt? Unser Bekannter Theodor Opitz, der sich so teilnehmend für den Nachsommer⁸ gezeigt hat, hat ja Petőfis Gedichte übersetzt? Sie könnten bei dem Verleger, der wahrscheinlich in Pest sein wird, mir etwa die Adresse von Opitz verschaffen, ich habe ihm einmal auf gut Glück einen Dankbrief nach Krakau geschrieben, den er wahrscheinlich nicht erhalten hat, weil ich keine Antwort bekommen habe. Seine Gedichte und seine Übersetzungen aus Puskin haben mir sehr gefallen. Er hat mir diese Werke übersandt.”⁹

HECKENASTot befolyásolta még STIFTERnek nála megjelent *Der Nachsommer* c. regénye is, melyből újabb kiadást akart, minthogy ezt tekintette addig írt alkotásai között fő művének, s nem akarta, hogy a „GOETHE Wilhelm Meisterjének szellemében fogant mű” feledésbe merüljön.

HECKENASTnak egyetlen kiadásában megjelent író nem vethette szemére, hogy széles körű megismertetését, népszerűsítését elmulasztotta volna, ezzel természetesen saját érdekét is szolgálta. Legtöbbször éppen a kiadásában megjelenő írókat vonta be a propagandába: egymás műveiről íratott velük, szerencséjére legtöbbször, itthon és külföldön, tekintélyes sajtóorgánumok munkatársai voltak. Rendszerint meghívta íróit, íróbarátait, az irodalompártolókat, kritikusokat, nemegyszer a cenzúra embereit pesti házába, pilismaróti kastélyába, (még ma is áll), ahol írói klubok módjára folyt a beszélgetés.¹⁰

⁷ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. Reichenberg 1923. III. köt. 419. levél. 222–223. 1. — Theodor OPITZ: *Lyrische Gedichte*. Würzburg 1860. — *Dichtungen von A. Puskin und Lermontov*. Deutsch von Theodor OPITZ. Klassiker des In- und Auslandes Bd. 54. (Würzburg) 1860.

⁸ *Der Nachsommer*. Eine Erzählung. 3 köt. 1857. HECKENAST.

⁹ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. IV. köt. Praga 1925. 173, 174, 372. 1. An Gustav HECKENAST. 1863. dec. 10.

¹⁰ Vö. SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. sz.-ban*. Bp. 1931. 91–106. 1. és 109–115. 1.

Minthogy OPITZ igen nagyra értékelte STIFTERT, HECKENAST őt is felkérte, hogy az előkészületben levő *Nachsommer*-ről írjon a vele kapcsolatban levő lapokba. Levelezésükben, valamint a STIFTER- és HECKENAST- levelezésben tekintélyes helyet foglal el e megírandó tanulmány, mely végül is nem született meg, de még 1866-ban is szó van róla, holott a tervezett újabb kiadás 1865-ben már megjelent.¹¹

OPITZ 1862. okt. 2-án HECKENASTHOZ írt leveléből kiviláglik, hogy a *Nachsommer*-ről szóló írása éppen a minden erejét lefoglaló PETŐFI-fordítások miatt halasztódik. Mint írja, nagy örömmel tölti el, hogy a kiadó vállalta munkáját, és gyönyörű nyomdai alkotásban, a költőnek újabb arcképével — BARABÁS Miklós rajza, a bécsi AXMANN metszete — kívánja közrebocsátani. Bár a költőzködés gondjai nyomják: Krakkóból a porosz felső-sziléziai Plessbe megy, a fordítások első részének átnézése mellett már a kézirat nyomdakész tisztázásánál tart, és még az év novemberében elküldheti kiadójának. Már itt beszél arról a tiszteletpéldányról, melyet annakidejénszép köntösben, általa hozzáintézett levél kíséretében küldjön DEÁK Ferencnek a kiadó. Nagy lelkesedésében a fordításra megállapodott lírai verseken kívül PETŐFINAK 1851-ben Lipcsében a *Hangok a múltból* c. antológiában megjelent 31 forradalmi versét is beiktatni ajánlja a fordítások második részébe, de tekintettel a feszült politikai viszonyokra, válogathatnak: „Da sie sehr charakteristisch und meist vortrefflich sind, so werden Sie wohl mit mir übereinstimmen.”¹²

Az ajánlat igazolja, hogy OPITZ tisztában volt HECKENAST személyével. Ez a reformkortól kezdve egészen a haláláig, 1878-ig töretlenül ellenzéki haladó eszméket szolgáló kiadó össze tudta egyeztetni politikai és üzleti tevékenységét. Már 1860-tól kezdve meggyőződése, hogy Magyarországon a polgárságnak kell átvennie a vezető szerepet, a polgárosodásnak viszont biztos bázisa az anyagi fedezettel bíró, anyagilag független nemzet. Ipar és kereskedelem fejlődéséhez, a gazdasági felemelkedéshez, egységes nemzeti megerősödéshez időre van szükség, ezért írói körével együtt egyelőre a „békés fejlődést”, radikalizmusuk mérséklését, a Béccsel való ideiglenes megegyezésnek taktikáját választják. Az OPITZcal folytatott levelezés idejére esik egyébként a tulajdonában levő és a bécsi kormányzattól annyit zaklatott lapjának, a *Magyar Újság* további életének biztosítása és VAJDA János szerkesztői megbízatása,

¹¹ Vö. OPITZ levelei HECKENASTHOZ. OSzK. Kézirattár. 1862. okt. 8., 1863. szept. 5., okt. 31. 1866. febr. 6., ápr. 26. — STIFTER HECKENASTNAK 1865. jún. 1-én: „Und da das Werk über seiner Zeit ist, wird es durch die Zeit für sich nicht untergehen, es könnte dies nur durch seinen nicht hinreichenden Wert geschehen. Schreibe doch an Opitz um die versprochene Beurteilung des Nachsommers. Das wäre jetzt recht gut. Ich werde dir einen Brief an Opitz zur Beförderung einsenden, ich weiss seinen jetzigen Wohnort nicht.” *Adalbert Stifters Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. IV. köt. 307, 408. l.

¹² OPITZ PETŐFI verseinek fordításához az EMICHNÉL utoljára megjelent lírai versek köteteit használta. — Egyik, 1863. okt. 31-én HECKENASTHOZ intézett leveléből kitűnik, hogy AIGNER (ABAFI) Lajos kitűnő segítséget nyújtott neki PETŐFINAK akkor még csak kéziratban ismert verseihez, ezért a kiadott fordításból neki is juttasson tiszteletpéldányt. — OPITZ a forradalmi versek fordítását később adta ki: *Petőfi*. Von Theodor OPITZ Bern 1868 és ue. Wien 1869. A 372 oldalas munka a költő életrajzát, elbeszélő költeményeit és 50 forradalmi versét — köztük sok még addig publikálatlant, melyhez AIGNER is közreadta — közölte.

sőt e minőségéből való eltávolítása is, melynek a levelekben visszhangja van.¹³ HECKENAST politikai eszméit kiadványaiban is megvalósította, ezért nem adta ki a forradalmi PETŐFI-verseket.

OPITZ 1862. nov. 6-án kiadójához intézett levelében már a fordítás első részének, az 1842–1846-ban írt költeményeknek nyomdakész fordításáról tudósít és arról is, hogy az év decemberéig az egészszel elkészül. PETŐFI iránt érzett lelkesedése munkája során egyre nő:

„Bei Herstellung der Reinschrift tritt mir der enorme Reichtum des Dichters mit aller Macht vor die Seele, und ich bin oft in Staunen versunken. Dabei erfüllt mich das lebendige und frohe Gefühl, dass ich mit dieser meiner Übersetzung wirklich etwas für die herrliche Nation *getan* habe, der meine Seele ihre ganze Sympathie, wie keiner andern, zuwendet.”

OPITZ a magyar népet, szellemi, politikai életét nemcsak PETŐFI fordítása során ismerte meg. Ez a magyarul kitűnően beszélő költőfordító járatta, olvasta a hazai politikai, irodalmi lapokat, régi és új magyar irodalmi műveket szerzett be; minderről HECKENASTTAL folytatott levelezése tanúskodik. A szóban forgó levélben például a *Szépirodalmi Figyelő* újabb számait kéri, melyre előfizetett, és kívánja a jövőben is. Később kéri az *Új Magyar Múzeum* 1854-i kötetét, mert abban jelent meg GYULAI Pálnak PETŐFI Sándor lírai költszetéről szóló tanulmánya.¹⁴ Azután kéri HORVÁTH Mihálynak,¹⁵ ZRÍNYINEK, ARANY Jánosnak, SZÁSZ Károlynak,¹⁶ JÓKAINAK műveit, BALLAGI nyelvtanát, szótárát,¹⁷ TOMPA költeményeit, SZÉCHENYI István Politikai iskoláját¹⁸ és Magyarország és Erdély igen jó nagyterképét.¹⁹

1862. dec. 5-én OPITZ valóban megküldi Pestre a PETŐFI-fordítás utolsó részének kéziratát, és mellé teszi a DEÁKNAK és GRIMMNEK szóló ajánlásokat is. Kísérőleveléből kitűnik, hogy HECKENAST az addig beérkezett fordítást átnézte PÁKH Alberttel, aki azt igen jónak találta:

„Ich nahm sein Wort gleichsam für Petőfis eigenen Handdruck. Natürlich werden mir die Aussprüche der ungarischen Kritiker von ganz besonderem Wert sein, da diese Herren der deutschen Sprache vollkommen mächtig sind, und das Original bis in die feinsten Nüancen nachempfunden haben, während der deutschen Kritik Kenntnis der ungarischen Sprache fast durchaus abgeht.”

Egyébként megfogadja PÁKH javaslatait, sőt kéri, hogy ha úgy érzi, egyik-másik kifejezése helyett megfelelőbbet tenne, az kerüljön a régi helyébe. 1863. ápr. 5-ig már 4 nyomdai ív korrektúráját küldte vissza OPITZ, és türelmetlenül követeli a kiadótól a többi, mert ragaszkodik ahhoz, hogy maga korrigáljon:

¹³ D. SZEMZŐ PIROSKA: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai a Hon c. lapjának megindulásában*. id. 261–262. l. — OPITZ az 1863. szept. 5-i levelében örömeinek ad kifejezést, hogy a *Magyar Sajtó* a bennünket támadó *Österreichische Constitutionelle Zeitung*nak jól megmondta a véleményét. — Még ez év aug. 2-án pedig arról ír HECKENASTNAK, hogy nem érti VAJDÁNAK a *Magyar Újság*ban való cselekedeteit, dehát ő nem magyar. Reméli, hogy a VAJDÁT leváltó PÁKH Albert biztosabb mederbe evez a lappal.

¹⁴ 1863. ápr. 8., 1867. márc. 29. keletű levelek.

¹⁵ 1863. ápr. 18. levél, valamint 1863. szept. 25.

¹⁶ 1863. máj. 20. levél.

¹⁷ 1863. aug. 11. levél.

¹⁸ 1863. nov. 4. levél.

¹⁹ 1863. jún. 20. levél.

„Ich selbst muss die Correctur besorgen; denn Druckfehler würden mir die ganze Freude an dem mir teuren Buche, dem ich *so viel Zeit* geopfert, verderben.“

E sajtó alá rendezés közben még egy magyar író foglalkoztatja erősen: KEMÉNY Zsigmond, főleg *Zord idő* című műve.

1863. ápr. 24-én már a lefordított *Zord idő*vel jelentkezik HECKENASTnál:

„Ich habe — weil ich das Werk für einen vorzüglichen historischen Roman halte; besonders geeignet, die Deutschen für die Geschichte Ungarn zugänglicher zu machen, als sie bis jetzt sind — ich habe Kemény's *Zord idő* übersetzt und erlaube mir, bei Ihnen anzufragen, ob sie den Verlag villeicht zu übernehmen und welches Honorar in diesem Fall Sie für die drei sorgsam gearbeiteten Bände zu zahlen geneigt wären? Der Manuskript liegt in Reinschrift vor.“²⁰

Csodálatos, hogy az emigráns lelkületű német-lengyel OPITZ mennyire együttérzett Keménynek az 1861-es esztendő politikai csüggedéséből, reményvesztettségéből született könyvével, és az 1862-ben elkészült művet nemcsak hogy olvasta, de rögtön lefordította. Különösen WERBŐCZI alakja ragadta meg, a jog és igazság őszinte és optimista harcosa, aki bízik a magyar törvényesség erejében még a hódoltsági területen is. HECKENAST viszont nem rokonszenvezett e regénnyel, és nem adta ki.²¹

1863. május 8-án már tördelési, formai elgondolásait közli OPITZ HECKENASTtal: a mű első részébe feltétlenül PETŐFI 1842–1846 között keletkezett költeményei kerüljenek. Magyarázatokot, életrajzi adatokat nem függeszt a műhöz: „Das Buch sei ein rein poetisches! Höchstens stehe hie und da eine nötige Erklärung oder Bemerkung unter dem Text.“ Az eredeti PETŐFI-kiadás-hoz hasonlóan, minden vers új oldalon kezdődjék. Júniusban már a próbanyomatokat dicséri: a szép tipográfiát, a finom papirost. Kéri a honorárium felének megküldését, melyet már aug. 2-án nyugtáz:

„Ich danke Ihnen verbindlichst für die mir eingesandten 150 fl. ÖW. — Da wir über die Zahlung in Talern übereingekommen waren, so acceptiere ich 150 fl. (indem ich den Cours 90.- annehme) als 90 Taler, so dass mir nach Erscheinen des Werkes noch 110 Taler oder 183 Fl. ÖW. zukommen.“

Eredetileg OPITZ 100–100 tallérban állapodott meg egy-egy fordításköte-tért, melyet HECKENAST tehát hiánytalanul teljesített, s hogy a műre különös gondot fordított, a hozzáillesztett PETŐFI-arckép is igazolja:

„Das Portrait Petőfi's ist sehr gelungen; er steht hier am ähnlichsten dem auf jenem von Vahot Imre herausgegebenen Blatte, welches ich einmal in Krakau auf dem Jahrmarkt kaufte, und worauf ausser ihm seine Eltern-Frau-Sohn-Bruder sich befinden.“²²

²⁰ OPITZ még ez év októberében újabb kiadási ajánlatot tesz HECKENASTnak: „Seit vielen Jahren beschäftige ich mich mit Leopardi und habe eine sehr sorgfältige Übersetzung seiner Operette *morali* fast zum Abschluss gebracht, die ich zuerst edieren will, um Ihnen später die *Canti* folgen zu lassen.“ HECKENAST PETŐFIN kívül nem adott ki más OPITZ-művet.

²¹ Megjelent: SIGMUND Kemény: *Rauhe Zeiten*. Übers. von Theodor OPITZ. Zürich 1867. Verlags-Magazin. 3 köt.

²² Uo.

Számunkra e soroknak külön érdekessége, hogy hírt kapunk arról, miszerint PETŐFI népszerűsége abban a korban olyan nagy volt Lengyelországban, hogy arcképe vásárok keresett, kelendő „portékája” volt.

A fordítás utolsó korrektúráját OPITZ szeptemberben küldi vissza Pestre; kísérőlevelében megint kiemeli a DEÁKnak és ARANYnak nevében adandó tiszteletpéldányokat, s gondolja, hogy PÁKHNak a kiadó saját állományából juttat majd. HECKENAST diszpéldányokat készített ARANY és DEÁK számára, melyeket OPITZ kísérőleveleivel bocsátott útnak. DEÁK hosszabb értékelő levéllel nyugtázta a fordítót, melyet az tíz nappal a levél vétele után teljes egészében lemásolt és megküldött a kiadónak:

„Abschrift. (Deutsches Original.)

Pest 10 Dezbr 1863

Herr Wohlgeboren!

Herzlichen Dank für das Prachtexemplar Ihrer wertvollen Übersetzung lirischen Gedichte Petőfi's. Keines der Erzeugnisse unserer vaterländischen Litteratur bietet dem Übersetzer grössere Schwierigkeiten als die Gedichte Petőfi's. Der hohe Flug der Ideen, im glücklichen Verein mit dem Volkstümlichen; — der überall scharf ausgeprägte National-Typus, — und eine Sprache, welche durchaus correct und gebildet, zugleich alle Schönheiten der Ausdrucksweise des Volkes mit Erfolg zu gebrauchen weiss, — sind Petőfi's Eigentümlichkeiten, welche der Nicht-Ungar selbst bei gediegener Kenntnis der Sprache nur dann im Stande ist richtig aufzufassen, wenn er Land und Volk und den National-Typus der Ungarn genau kennt, — wenn er mit dem Dichter fühlt, wenn er selbst Dichter ist.

Im Besitze all' dieser Eigenschaften ist Eur. Wohlgeboren gelungen, die schwere Aufgabe mit so viel Erfolg zu lösen. — Wir alle sind dafür Ihnen zu Dank verpflichtet.

Meinen herzlichen Dank wiederholend zeichne ich mich mit der aufrichtigsten Hochachtung Ew. Wohlgeboren ergebenster Diener

Franz v. Deák”²³

²³ OPITZ HECKENASTHOZ. 1863. dec. 20-i levél.

Állítsuk DEÁKnak a PETŐFI-fordítók számára elsőrendű követelményeket-meghatározó s egyben OPITZOT jól minősítő sorai mellé egybevetésül mindjárt a másik megajánlottak: H. GRIMMnek hasonló céllal írt levelét:

„Ich habe die beiden Bände gleich von Anfang bis Ende durchgelesen. Leider verstehe ich das Ungarische nicht, um darnach beurteilen zu können, in welchem Verhältnisse Ihre Verse zu denen Petőfi's stehen; da sie sich meistens aber *fast wie Originalgedichte* lesen, so tut diese mangelnde Kenntnis meinerseits weniger zur Sache. *Einen kleinen Schimmer von Fremdartigkeit müssen Übersetzungen immer haben.* Schon die Gedanken allein würden das mit sich bringen, auch wenn die Form es gar nicht merken liesse. Sie aber haben, auch wenn die deutsche Sprache das Geforderte nicht leisten konnte, den Wendungen einen so lebendigen Ausdruck stets verliehen, das dies Fremde oft wirklich zu einem Reize wird.”²⁴

²⁴ GRIMMnek idézett, OPITZhoz írt levelét csupán KERTBENY Károly közléséből ismerjük. vö. *Verschiedene deutsche Nachdichtungen Petőfi's*. id. 78. l. Így a KERTBENY által megadott levéldátumot nem tartjuk valószínűnek: „Berlin, 1866.” azért sem, mert OPITZ valószínűleg a HECKENAST által a honoráriummal egyidejűleg feladott tiszteletpéldányokból azonnal küldhetett GRIMMnek is, aki — mint írja — azonnal hozzálátott olvasásához és minden bizonnyal nem volt szüksége évekre megítéléshez, megköszönéshez.

GRIMM sorai mindenestre kiegészítő értékelései DEÁK szavainak: a német esztétának csak anyanyelvén szólhatott PETŐFI szellem- és érzésvilága, s hogy igazi költői hatást gyakorolhatott rá, az kitűnik szavaiból, valamint az is, hogy a fordító német nyelvű tolmácsolása semminemű kifogás alá nem esett. Úgy olvasta a költeményeket, mintha PETŐFI eredetileg is németül írta volna azokat, holott KERTBENY — miként látni fogjuk — éppen ezen a ponton próbálta OPITZ munkáját kikezdeni.

OPITZ PETŐFI-fordítása már 1863 októberében kikerült a nyomdából, a mű impresszumában mégis 1864 a megjelenés éve. A kétkötetes mű belső tagolása igen esztétikus; az első kötet címlapján olvassuk: *Alexander Petőfi's Lyrische Gedichte*. Erster Band: 1842—1846. Deutsch von Theodor OPITZ. Pest 1864. Verlag von Gustav HECKENAST. Gedr. bei LANDERER und HECKENAST. Mit dem Bildnisse des Verfassers. A második kötet címlapjának szövege ugyanaz, természetesen a versek keletkezési ideje változott: 1847—1849. Az első kötet terjedelme 506, a másodiké 422 lap. Az első kötet az ajánló sorokkal kezdődik: Dem grossen Patrioten Franz Deák als Zeichen höchster Verehrung gewidmet vom Übersetzer. Majd következik OPITZnak 1862. aug. 8-án Krakkóban írt, DEÁKot köszöntő költeménye:

Warm grüsst Euch mein Herz, Magyaren!
Heil Euch, tapfre Männer in des Segens Land!
Geier stürzen sich auf Euch, Gefahren,
Doch stets scheucht sie Eures Gottes starke Hand:

Weil Ihr fest am Rechte haltet;
Weil Ihr, klein an Zahl, ein grosses Volk doch seid;
Weil Ihr tüchtig selber Euch gestaltet,
Weil Ihr feurig Euch dem Vaterlande weiht.

Stets mit Lust hab' ich getrunken
Eurer Erde edles Blut, den Feuerwein,
Und jetzt fühl' ich Eures Geistes Funken
Tief bis in der Seele Innerstes hinein.

Dass das Recht den Sieg behalte
Das ist's, was der Drang der Weltgeschichte will;
Dass das Reich der Freiheit sich gestalte,
Darum rollt sie, darum steht sie nimmer still.

Heldenvolk! Du hast verstanden,
Tief empfunden Das in Deiner stolzen Brust.
Deine Gradheit macht die List zu Schanden,
Unerschüttert stehst Du, Deiner Kraft bewusst.

Selten sind in unsern Tagen,
Die an kindischen Sophisten überreich,
Männer, welche schlicht die Wahrheit sagen,
Ob sie nun gefällt, ob sie nicht gefällt — ganz gleich!

Ungarn zeugt, das Land des Weines,
Männer von dem echten, dem reinsten Schlag:
Geht die Reihe durch, Ihr findet keines,
Das ein Mann führt rein, klar, fest wie Franz Deák!

Ja, Magyaren! Ihr habt Feuer!
Jugend, Geist, der edel ist wie Eurer Wein;
Darum konnte: „Ungarn war nicht“ Euer
Grosser Seher sagen, „sondern es wird sein“!

Ezt, a korszak feszült politikai helyzetéhez viszonyítva elég merész hangú költeményt a következő lapon mottóként PETŐFI soraival folytatta:

Freiheit und Liebe, die
Zwei kann ich missen nie.
Für meine Liebe opfre ich
Mein Erdsein;
Und für die Freiheit opfre ich
Die Liebe mein.

A második kötet ajánlása a szabadgondolkodó GRIMM-re is fényt derít:

„Ihnen, verehrter Herr! Widme ich diese Lieder eines der reinsten, edelsten und freiesten Geister, welche die Erde im Fluge streiften; Ihnen, dem an richtiger, welche die Erde im Fluge streiften; Ihnen, dem an richtiger, geistvoll lebendiger Auffassung der wahren Grösse wenige Männer in Deutschland gleichkommen; Ihnen, dessen dem Höchsten gewachsene Seele das „Siegreiche“ in Petőfi's Dichtungen auf's Freudigste und Tiefste empfindet. Pless, im November 1862 Theodor Opitz.”

HECKENAST az egyszerűbb fűzött kiadásnak 4 ft. 50 kr-ban szabta meg az árát, ami viszonyítva az EMICH által 1847-ben kiadott PETŐFI összes költeményei kötet 4 Ft-os árához, az addig megjelent versek számához és a közben eltelt 17 esztendő pénzértékváltozásához, nem volt drága.²⁵

Az OPITZ-fordításról először a *Magyar Sajtó* 1863. okt. 31-én, a 250-ik számában jelenik meg rövid bírálat aláírás nélkül. Az OPITZ—HECKENAST levelezésből kitűnik, hogy a szerző PÁKH Albert. Az *Irodalom* c. rovatban írja, hogy egy nagyon is magyar és mégis német könyvről lesz szó: „Petőfi Sándor lantos költeményeinek Opitz Tivadartól” származó német fordításáról, aki jobban, mélyebben hatolt nyelvünk szellemébe, mint számos olyan német fordítónk, bár közöttünk élnek és Magyarországot vallják hazájuknak;

„S nem tudjuk, ügyességét bámuljuk-e inkább, mellyel a magyar fogalmakat és magyar modort hozzá tudja simítani a német nyelvhez, vagy pedig a szorgalmat és kitaratást, mellyel képessé lőn, közel ezer lapnyi gyűjteményét Petőfi verseinek a német olvasó elé terjeszteni.”

Ezután következik a munka taglalása, árazása, majd közli, hogy később behatóbban fog vele foglalkozni.

A terjedelmesebb kritika nem is késik, azonban nem a *Magyar Sajtó*, hanem az *Ungarische Nachrichten* Feuilletton-rovata hozza névtelenül. Valószínűleg több évtizedes írói szerkesztői múltra visszatekintő felelős szerkesztője: Glatz Ede tollából.²⁶ Sejtésünket alátámasztja a -z jegy is, mely vezetéknévnek

²⁵ VU. 1863. nov. 1. 44. sz. *Arjegyzéke Heckenast Gusztávnál megjelent legújabb könyveknek.* — Ui. 393. l. Némi enyhe célzás a PETŐFI-fordításra: „Magyar költők német fordításban . . . óhajtható, hogy sikerült fordításban ismerje meg őket a külföld. E cél, ha többben egyesült erővel látnak hozzá, talán könnyebben lesz érve.”

²⁶ *Ung. Nachrichten.* 1863. nov. 10. 257. sz. — GLATZ Ede régi „ismerőse” HECKENAST-nak, még abból az időből, mikor a bécsi kormány nyomására 1845-ben tulajdonába kellett vennie a *Pester Zeitung* c. kormánylapot és vele átvennie a konzervatív szerkesztőt, GLATZ-t is. E lapból keletkezett címváltozással a *Pest-Ofner Zeitung*, melynek 1862. ápr. 1-től egyenes leszármazottja az *Ungarische Nachrichten*, de most már EMICH Gusztáv tulajdonában. Vö. SZEMZŐ Piroska: A „Pester Zeitung”, egy XIX. századbeli kormánylap története. Bp. 1941.

utolsó betűje. Bevezetésül megállapítja, hogy kevés külföldi író tanult meg magyarul, ezek között van Th. OPITZ, akinek nemrég a *Magazin für die Literatur des Auslandes* c. irodalmi folyóiratban tanulmánya jelent meg. Madách *Az ember tragédiájáról*, amiért külön köszönet illeti meg. OPITZ számos irodalmi cikk szerzője, most tovább lépett: a legzsenszálsabb magyar költőt fordította. E barokkos, ugyanakkor népies génuszt visszaadni nagy erőpróba, és merészség lenne azt állítani, hogy OPITZ tökéletesen megoldotta. Majd így folytatja:

„Allein jene Treue bleibt immer nur eine relative, ein vollkommener Parallelismus des Gedankenbildes in zwei verschiedenen Idiomen wird nimmer zu erreichen sein, und ihn auf Kosten der *Schönheitslinie* anzustreben, heisst an der höheren geistigen Congruenz aufopfern was an äusserlicher Treue gewonnen wurde. Nach dieser Seite hin liegt denn auch im Ganzen und Grossen die Schwäche der Opitz'schen Verdeutschung.”

OPITZ műfordítói képességének még sokat kell fejlődnie, viszont ez nem jelenti azt, hogy nincsenek igen sikerült darabjai. Csak köszönettel tartozunk neki, hogy közvetítette PETŐFIT a németekhez, és érzékeltette költőnk szépségeit, gazdagságát, nagyszerűségét. Lehet, hogy éppen ő indítja el a németek közül azokat, akik PETŐFI megismerésével kedvet kaptak őt lefordítani, és ezért megtanulnak magyarul, s így tökéletes utánköltések születnek. Tulajdonképpen a hazai németeknek lett volna kötelességük a munkát elvégezni: ők magyarul is tudnak, és Petőfi gondolatainak, kifejezéseinek vonatkozásait, a nüanszokat, a magyar nép gondolkodásmódját, szokásait, melyből a költő kinőtt, alapjában ismerik. A szükséges kongruális költői tehetség, virtuozitás például hazai németeink között DUX Adolf és KOLBENHEYER Móríc sajátja. OPITZ kissé keményen használja a német nyelvet. A DEÁKNAK írt ajánlóverse kakofonikus, egyenlőtlen, és sok bizonytalanságot mutat. Mindennek ellenére OPITZ az úttörők közé tartozik.

Ezt a tárcarovat egész helyét betöltő kritikát — mely fanyalogva dicsér, és általánosságokkal kritizál, a hazai műfordítók féltékenységből fakadt — HECKENAST elküldi OPITZNAK. Az keserűen válaszol már 1863. nov. 19-én: „Man merkt die Absicht und man wird verstimmt — die Absicht: ein Werk, das nun einmal existiert, das man nicht wieder ins Nichts zurückbannen kann, lobend möglichst herabzusetzen und zu vernichten.” Régi, de bevált recept ez — folytatja. Hogy anyanyelvén erőszakot követett el!? — mert a fordítása hűségét nem merik kikezdeni —, s még hozzá az ajánló versben, erre válaszként csatolja leveléhez H. GRIMMNEK a tiszteletpéldányt megköszönő, értékelő levelét, mely megsemmisíti az *Ungarische Nachrichten* kritikusanak véleményét.²⁷ Az is nevetséges, hogy az ajánló költeményt kifogásolja, a két testes kötetről úgyszólván hallgat. Kéri a kiadót, hogy PÁKHNAK, aki annyira meg volt elégedve munkájával, feltétlenül mutassa meg GRIMM levelét. Még ugyan-ezen év dec. 10-i levelében is visszhangzik a kritika okozta keserűsége: tudja, hogy nem minden tekintetben kifogástalan a fordítás, de ha valaki azzal vádolná, hogy például nem hasonlítható egy BODENSTEDTHEZ, azt válaszolná,

²⁷ GRIMMNEK OPITZHOZ írt levelét csupán KERTBENY közzétételéből ismerjük, aki a levelet 1866-ra datálja, holott OPITZ 1863. nov. 19-i levele szerint már előtte meg kellett érkeznie. KERTBENY szavahihetősége egész élete során kétséges volt, kijelentéseit mindig érdekeinek megfelelően fogalmazta meg, ferdített, megmászított, s kora tekintélyeivel olyanokat mondatott, amit azok sohasem hangoztattak.

nem is akarna. Nem állítja, hogy e fordítónak nincsen jó munkája; jónak tartja az „Eugen Onigin”-t, ő jól ismeri az eredetit, és elmondhatja BODENSTEDTRől, hogy hiányzik nála a fordítót kötelező gondosság és hűség. Semmi esetre sem választaná őt fordítói mintaképnek.

OPITZ munkáját Németországban HECKENAST lipcsei összeköttetései — így sógora, WIGAND Ottó, a *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* — révén népszerűsítette. A megindult érdeklődést a féltékenységgel Németországban is meg akarta gátolni, mégpedig egy hazai német, de külföldön megtelepedett fordító személyében, aki nem volt más, mint KERTBENY Károly. Ez az úgyszólván egész Európát „irodalmi ügynökként” bebarangolt férfi, aki magát a magyar irodalom misszionáriusának tartotta, összeköttetésben állott tekintélyes német kiadókkal, s állítása szerint 3000 politikai, történeti, irodalmi, életrajzi cikket írt 102 német, 27 ausztriai, 6 angol, 8 francia, 2 olasz és 9 magyar hírlapba, folyóiratba — igen szoros volt a kapcsolata az *Augsburger Allgemeine Zeitung*gal és a *Magazin für die Literatur des Auslandes* folyóirattal is. Életrajzában azt is vallotta, hogy „Petőfi költeményeit nyolcszor (mindig újonnan) fordította németre; e különféle kiadások 23 000 példányban terjedtek el, s minthogy ezek nyomán készültek az első angol, francia, lengyel, dán, orosz PETŐFI-fordítások, — el lehet mondani, hogy PETŐFIT ő honosította meg a világirodalomban.”²⁸ KERTBENYnek ez a „honosítás” hosszú éveken át komoly jövedelmet, külföldi megélhetést jelentette; csupán 1870 táján érezte már úgy, hogy a „vállalt Petőfi misszió beteljesült”, ti. akkorra már PETŐFINek sok, jobb fordítója volt, így OPITZ is. Ekkor veti rá magát JÓKAI fordítására.²⁹

Mindent összevetve érthetővé válik, hogy OPITZ fordítói jelentőségét, fordítása értékét minden számára adandó alkalommal és helyen erősen támadta. Egyik erre vonatkozó megfogalmazása — mely azután rövidebben-hosszabban számtalan nyomdatermékben megismétlődött — így hangzott:

„Diese Franz Deák und Hermann Grimm gewidmete — unerhörte Verhöhnung sowohl Petőfi's wie der deutschen Sprache durch einen geborenen Deutschen erstreckt sich auf 621 Gedichte! Die deutsche Kritik protestierte heftig gegen solchen Missbrauch deutscher Sprache. Und trotz der, gerade in Deutschland hochakkreditierten und verbindungsreichen Verlagsfirma³⁰ scheint das Werk — Gott sei Dank! — keinen starken Absatz gefunden zu haben.”

A „kontárnak” minősített OPITZ-fordítás tehát annyira keresett volt megjelenésétől kezdve Németországban, hogy KERTBENY propaganda-fogásként használta és hitelrontásnak, az ellenkezőjét állítani. Ez teljesen megfelelt KERTBENY addig alkalmazott eszközeinek. Kezdetben név nélkül szórta szét különböző német lapokban támadását, azután az 1865-ben Prágában kiadott *Sechzehn erzählende Dichtungen Petőfi's* c. munkájában megismételte.

HECKENAST és OPITZ felkészülnek visszaverésre. 1866-ban a pesti kiadó figyelmzetteti OPITZot, aki jan. 24-én azonnal válaszol:

„Heut veranlasst mich Herr Kertbeny zu einigen Zeilen. Nun finde ich in der jüngst von Kertbeny in Prag edierten und von ihm selbst als ein Unicum der deutschen Litteratur bezeichneten Übersetzung von Sechzehn erzählenden Dichtungen Petőfi's meine

²⁸ KERTBENY Károly. id. 1,2,3. sztl. 1.

²⁹ D. SZEMZŐ Piroksa: *Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül*. Magy. Könyvszle 1964. 4. sz. 330 — 331. l.

³⁰ HECKENAST.

Übersetzung in einer Weise besprochen, die ich nicht ohne Entgegnung lassen darf. Auch habe ich bereits eine solche unter der Aufschrift: Meine Versündigung an Petőfi und an der ungarischen Nation an das Magazin für die Litteratur des Auslandes abgesandt.'

Mindez nem elegendő, KERTBENYt a saját területén kell megverni: rá kell pirítani erre a rímkovácsra úgy, hogy az eredeti vers mellé kell helyezni az ő fordítását, és ezzel szembeállítani egy jól sikerült műfordítását az eredetinek. Erre szerinte legalkalmasabbnak az „Unicum”-ban is szereplő *Salgó* c. ötödfelés jambusokban írt költemény látszik, mely PETŐFINél egyszerű, de ugyanakkor kemény vonásokkal megalkotott mű, KERTBENY azt buján burjánzó, rimes izléstelenséggé változtatta. OPITZ már elkészült a *Salgó* fordításával, és ajánlja HECKENASTnak, hogy kisebb bevezetéssel a fent vázolt módon nyilvánosságra kellene hozni — méltó válaszképpen — megszegyenítésére.

HECKENASTnak tetszik OPITZ terve annál is inkább, mert KERTBENYről, aki 1840 táján könyvkereskedelmet tanul üzletében, és alig félesztendő után rossz magatartása miatt felmondott neki, nem jó emlékei voltak. OPITZ egy hónap múlva, febr. 6-án már küldi is a cikkét K. M. BENKERT (Kertbeny) und sein *Unikum in bisheriger deutschen Litteratur* címen. Ekkor még úgy tervezik, hogy esetleg PÁKH magyarra is lefordítja, és több lapban teszik közzé. Két hónap múlva, ápr. 26-án újabb tervvel hozakodik elő OPITZ: *Salgót, Bolond Istókot, Szécsi Máriát* adja ki az ő fordításában HECKENAST, előszónak jó lesz a legutóbb hozzájuttatott cikke, amelynek a sorsáról érdeklődik a kiadónál. E három költemény kiadása is jó válasz lehetne KERTBENYnek „weil diese drei in Form und Styl sehr verschieden sind und dem Übersetzer eine Aufgabe stellen, durch deren Lösung er beweisen könne, ob er treu und charakteristisch zu übersetzen versteht. Ich offeriere Ihnen also diese Arbeit gegen ein Honorar von 100 Taler”.

HECKENAST és PÁKH idehaza igyekeztek mindenekelőtt OPITZ művét megvédelmezni, amely nem okozott különösebb gondot, minthogy a hazai irodalmi köröknek jó véleményük volt. PÁKH KERTBENY támadását még a Kisfaludy Társaságban is szóvátette. Külföldön azonban KERTBENY nem nyugszik. 1866. november 17-én felháborodva írja OPITZ a kiadónak:

„Ich schreibe diese Zeilen in Sachen Petőfi's. Kertbeny hat wieder, wie Inhen bekannt, *Hundertsechzig lyrische Dichtungen*,³¹ in 10 000 Exemplaren herausgegeben und in der *Bibliographie der Übersetzungen nach Petőfi* bezeichnet er meine Arbeit abermals als eine ‚beispiellose Verhuzung‘. Ich schickte eine Erklärung an das Magazin für die Litteratur des Auslandes. Ich finde sie indess nicht aufgenommen, wohl aber eine rührend gehaltene, warme *Empfehlung* des neusten Opus Kertbeny's. So wird dann meine Übersetzung in *Deutschland* straflos in den Kot gepresst und darin erstickt. Es wäre dringend nötig, dass von *Seiten Ungarns* etwas geschähe.”

³¹ KERTBENY *A magyar irodalom a világirodalomban*. A magyar művek idegen nyelven, önállóan megjelent fordításainak könyvészeti kimutatása c. műve 9. l. olvassuk: *Alexander Petőfi Hundert und sechzig lyrische Dichtungen*. Deutsch von K. M. KERTBENY. Vierte, völlig neu bearbeitete Ausgabe. Elberfeld 1866. 8r. 240 l. (Gänzlich vergriffen.) — Még azt is megjegyzi, hogy e mű első kiadása, melyet XV. KÁROLY svéd királynak ajánlott, a porosz — osztrák háború ellenére 10 000 példányban teljesen elfogyott, és annyira népszerűsítette PETŐFIT, miként alapja lett az angol, dán és a többi PETŐFI-fordításnak. Eladási ára azóta is változatlanul 10 garas.

A külföldi irodalmi közvéleménnyel még a határainkon kívül is tekintélyes HECKENASTnak, sőt Lipcsében élő WIGAND Ottó sógorának sem volt könnyű megbirkóznia; ezzel szemben KERTBENYnek — mint láttuk — kiadókhöz, szerkesztőségekhez — mint könyvterjesztőnek is — szabad bejárása volt. Az emigráns OPITZ semmiképpen nem versenyezhetett vele.

Felvetődik a kérdés, jogos-e KERTBENY OPITZ elleni kirohanása, műfordítói képességei, fordításai valóban felülmúlják-e OPITZot.

Közismert irodalmunkban, hogy mikor ARANY Jánost fordította, költőnk és baráti köre tréfáinak célpontjában KERTBENY ARANY-fordításai álltak. KERTBENY PETŐFIT 1849-ben fordította először,³² és erről könyvészetében maga vallotta, hogy iskolás, hibákkal bővelkedő, a német prozadíát megsúfoló volt, kelendőségét csupán annak a lelkesedésnek köszönhetette, amellyel akkor a szabadságszerető népek Magyarország iránt viseltettek. Viszont, még szerinte is, hét év múlva sem javultak fordításai, mert ahogy írja: „Mint versfordító ama tévhitből indult ki, hogy a költeményeket a magyar eredetihez lehetőleg híven, azaz lehetőleg szó szerint kell fordítani németre; így aztán nem csoda, ha legelső fordításai németül gyakran nagyon furcsán hangzottak. Csak 1856-ban BODENSTEDT F. avatá be őt a műfordítás titkaiba, hogy tudniillik a versfordító első feladata oly tökéletes költeményt teremteni, mely úgy hangozzék s oly hatást gyakoroljon mint az eredeti. És megfogadta az utasítást, s ezentúl a legnagyobb gondot fordítá úgy a nyelvezetre, mint az alakra, és nemcsak fordítani, hanem művészileg *másolni* igyekezett. Így jött létre végre az 1866-diki PETŐFI-fordítás, mely — az akkori háborús idő dacára — 10 000 példányban kelt el, s melyről a német kritika, még a bécsi is, habár soha nem dédelgette, egyhangúlag akkép nyilatkozott, hogy e fordítás olyan mintha eredeti volna.”³³ Elfogadható, hogy KERTBENY — inkább a 60-as évektől kezdve — sokat javult,³⁴ mert akkor már áttekinthette a megjelent sok jó PETŐFI-fordítást, így OPITZét is, de nem érte el azt a színvonalat, melyet OPITZtól követelt.

1867 januárjában olyan fordulat következett be OPITZ életében, mely minden válaszanál mélyebb sebet ejtett KERTBENYN: a Kisfaludy Társaság 23 — 24-i tiszt- és tagválasztó ülésén az ajánlott külföldiek közül, akik a magyar irodalmat fordításaikkal a világirodalomba bevezették, nagy szótöbbséggel a többi felett „Stier Teofil, Dux Adolf és Opitz Tódor” lettek az új tagok. STIER 18, DUX és OPITZ 17 — 17 szavazatot kaptak. A jelöltek között volt KERTBENY is: ő három szavazatot kapott. Az EÖTVÖS József elnöklete alatt megtartott ülésen BÉRCZY Károly, FÁBIÁN Gábor, GREGUSS Ágost, GYULAI Pál, HUNFALVY Pál, JÓKAI Mór, PÁKH Albert, SZÁSZ Károly, SZÉKÁCS József, SZIGLIGETI Ede, TOLDY Ferenc, TOLNAI Lajos, TÓTH Kálmán, TÓTH Lőrinc, VADNAY Károly és ZICHY Antal szavaztak. Majdnem biztos, hogy a tartozkodó vagy nemmel szavazó OPITZ esetében a HECKENASTtal és írói körével nem rokon-szenvező GYULAI Pál lehetett.³⁵

³² KERTBENY Károly: *A magyar irodalom a világirodalomban*. Id. 8. l.

³³ KERTBENY Károly. id. 3. sztl. l.

³⁴ TURÓCZI-TROSTLER József: *Petőfi világirodalmi jelentőségéhez*. id. 498, 562, 569. l.

³⁵ A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei 1865 — 71. MTA Könyvtára. Kézirattár. — Vö. D. SZEMZŐ Piroska: *Vajda János küzdelme 1872-ben költeményei kiadásáért*. MKszle. 1970. 1 — 2. sz. 109 — 118. l. — Egyébként az ajánlottak között az 1867-i ülésen VAJDA mindössze egy szavazatot kapott.

A *Fővárosi Lapok* már másnap hírt ad az ülésről, és többek között írja: „Külső tagot (minő tíz lehet azokból, kik idegen nyelven terjesztették irodalmunk termékeit) csak hatot választottak. A belföldi német írók közül DUX Adolfot, kire minden tag szavazott... a külföldi német írók közül STIER Teofil egyetemi tanárt, ki a *Zrinyiaszt*, s OPITZ Tódort, ki PETŐFI költeményeit s MADÁCH Imre *Ember tragédiáját* fordítá le igen sikerülten.”³⁶ OPITZ tagságra való érdemeinek alátámasztására márc. 15-én *A magyar irodalom külföldön* c. rovatában még hírül adja, hogy OPITZ, „kit a Kisfaludy Társaság ez idén fogadott tagjai sorába, b. Kemény Zsigmond szép történeti regényét a Zord időket (!) fordítá németre. Zürichben fog megjelenni SCHABELITZNél”.

1867. ápr. 27-én OPITZ értesíti HECKENASTOT, hogy a *Zord idő* c. regényfordítása május végén fog megjelenni, és valóban megjelent. Ugyanakkor csodálkozva kérdi, igaz-e, hogy a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta, mert a *Fővárosi Lapok* márc. 15-i számában olvasta, de úgy véli, csak tévedés lehet. Majd:

„Wissen möchte ich aber doch, was zu dieser Notiz des magyarischen Blattes Veranlassung gegeben, und warum man mich so freigebig mit einer Ehre beschenkt, mit welcher diejenigen, die sie wirklich spenden können, mit vollem Recht sparsam sind.”

A tagságáról szóló diplomát a Kisfaludy Társaság júniusban juttatta el hozzá,³⁷ HECKENAST is megerősítette a hírt, és még máj. 12-én OPITZ arról érdeklődik nála, tud-e valamit arról, hogyan hatott mindez KERTBENYRE.

Eközben közös megegyezéssel újabb tervet eszeltek ki KERTBENY sajtóhadjáratának ellensúlyozására: HECKENAST újból kiadja címlapkiadásként OPITZ PETŐFI-fordítását, ehhez OPITZ még egy KERTBENYvel polemizáló előszót és hibakiigazító jegyzéket csatol. Ezt a kiadást PÁKH is átnézte volna, akár az elsőt, de időközben bekövetkezett halála miatt erről le kellett mondani. 1867. febr. 24-én OPITZ így ír erről kiadónknak:

„Ich habe nun noch besondere Ursache diesen Hingang zu betreuen: denn gewiss Nichts wäre der Sache Petőfi's in Deutschland förderlicher gewesen, als die eingehende, sachkundige Kritik Albert Pákh's.”

Kegyeletét azzal róttá le PÁKH iránt, hogy a *Schweizerischer Volksfreund* c. lapba nekrológot tett közzé:

„damit die Bürger unseres freien Landes doch wissen, dass wieder einer von denen, die im Osten tapfer für das kämpften, was wir hier — OPITZ akkor Bázelen élt — Gott sei Dank, besitzen, heimgegangen ist.”

Teljesen egyetért HECKENASTtal abban, hogy az újabb PETŐFI-kiadásuk olcsó kiadás legyen; az újonnan hozzáadott, KERTBENYhez szóló bevezető nem lesz hosszú: „im Grund ist es mir zu wider, mich mit diesem Herrn zu befassen” — írja. Legjobb lenne egy-két sorban már a címlapon feltüntetni, hogy az újabb kiadást KERTBENY intrikái is szükségessé tették. Az új címlapon

³⁶ Jan. 25. 21. sz. 83. l. — A híradás tévesen állítja, hogy OPITZ lefordította a *Tragédiát*: 1863-ban róla szemelvényekkel cikke jelent meg a *Magazin für die Literatur des Auslandes* c. lapban. A MADÁCH-irodalom nem foglalkozott vele.

³⁷ 1867. jún. 27-i levél.

neve után állhatna: *Mitglied der Kisfaludy-Gesellschaft*. Még egy tanáccsal szolgál: az újabb kiadásra vonatkozó és külföldi lapokba elhelyezett hirdetésekben — ilyen lapok lennének: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, *Brockhaus Deutsche Allgemeine Zeitung*ja, *Kölnische Zeitung* stb. — szerepeljen utalás KERTBENY intrikáira. Az ügy érdekében, a kelendőség miatt és hogy végül is véget vessenek a KERTBENY-ügynek, nem szabad a költségekre tekintettel lenni.

A mű készülése közben fordító és kiadója érdeklődéssel figyelik és nézik át újra meg újra összehasonlításként a PETŐFI-fordításokat. Ennek kapcsán megvitatják John BOWRINGét is:

„Sir John Bowring hat wie Ihnen bekannt sein wird bei Trübner eine englische Übersetzung Petőfi's ediert. Das Athenaeum brachte eine sehr taktvolle Kritik, aus der ich nur entnommen habe, dass der grosse Polyglott es vorzieht mehr nach Kertbeny als nach dem Original zu übersetzen. Armer Petőfi!” — Később: „Die Übersetzungsweise, in welcher Chassin die Franzosen mit Petőfi bekannt gemacht, finde ich sehr lobens- und anerkennungswert: sie entsagt dem Reiz des Reims; gibt aber schlicht und treu den wesentlichen Gedanken Petőfi's wieder, so dass ein Franzos von Phantasie sich sehr wohl die ganze valeur dieser Dichtungen zum Bewusstsein bringen kann; während ich in den Bowring'schen Proben Geschmacklosigkeiten gefunden habe, daran sich Petőfi nie hätte chuldig machen können — selbst nicht in Schemnitz oder Pápa.”

HECKENAST a második kiadást nyár végén bocsáthatta ki, mert aug.-ban OPITZ már figyelte a német lapok hirdetéseit.³⁸ A munka mindenben megfelelt tervüknek: az újonnan nyomott címlapon OPITZ neve után következett *Mitglied der Kisfaludy-Gesellschaft*, azután *Zweite Auflage mit einem durch Herrn Benkert-Kertbeny provozirtem Vorwort*. A többi címadat megegyezett az első kiadásával. A lapszámokat huszonnéggyel (XXIV) megnövelték, ebből 21 a *Vorwort*ra esett, 3 a fordítás- és nyomdai hibák helyesbítésére.

Az előszó kiemeli, hogy e második kiadás, a megszerzés olcsóbb hozzásegítése mellett lehetővé tette, hogy KERTBENY rágalmait széles körben megcáfolja. OPITZ nem foglalkozott volna KERTBENYvel, akinek PETŐFI-fordításai *com-mis-voyageur*-szerű propaganda volt a magyar költő számára, mely ellen még csak nem is tiltakozhatott. Elismeri KERTBENYnek, hogy Németországban ismertté tette PETŐFIT, s ha őt nem vádolja meg azzal, hogy a magyar nemzet génuszából fordításával madárijesztőt csinált, nem is törődött volna vele. Ezután következik a *Salgó* c. vers fordításának a sajátjával való összehasonlítása KERTBENYének rovására: megmutatja „mondatgyártmányait”, puffogó frázisait, erőszakolt, lehetetlen rímeit, sorkihagyásait, megmásításait. KERTBENY saját magáról igen találóan nyilatkozott *Sechzehn erzählende Dichtungen* c. Petőfi fordításában:

„Selbstverständlich, einige Lizenz muss man mir billig zugeben, denn ich debütire ja nicht als Zauberer, bloss als gewöhnlicher Sterblicher Wurm.”

Ha meg így áll a dolog, akkor KERTBENY úr óvakodjék a jövőben azt állítani egy német költőről, hogy nem tud németül, holott éppen neki kellene megtanulnia, akkor nem követné el az „Oh nicht sterbe” hibát és azt írnia: „O stirb nicht!” Számba véve a fordításait:

³⁸ Vö. OPITZnak 1867. febr. 24., márc. 29., ápr. 23., máj. 12., jún. 27., aug. 11-én kelt, HECKENASThoz intézett leveleit.

„Sie wären vielmähr im höchsten Grade schuldig und strafbar, da Sie eine Masse nach Ihrem eigenen Urteil direct wegzuerfender Übersetzungen und jüngst ein „Unikum“ in die Welt geworfen haben, welches, weit entfernt, Sie von früherer Schuld zu entlasten, vielmehr, wie ich nachgewiesen habe, Ihre Schuld nur erschwert.“

Az előszót ezután PETŐFI jellemzésével fejezi be:

„Die Poesie Petőfi's ist volkstümlich und charakterisiert sich durch jene ursprüngliche, naive Schönheit der Form, die unmittelbar, ohne jede Reflexion, aus der Lebendigkeit, Gesundheit und Frische der Gedanken und Gefühle hervorgeht und mit dieser identisch ist. Darum gebraucht er, wie das Volk, sehr oft die Assonanz statt des Reimes und hascht durchaus nicht nach, absolut correcten Reimen, ja er spricht es geradezu selbst aus, dass, obgleich er seine Verse sehr wohl ball- und salonmässig herauschniegeln könnte, dies eben seine Sache und seine Aufgabe nicht sei.“

Fordításakor ő a költőnek éppen ezt a sajátját tartotta szem előtt. Az olvasó ha hibákra akad, nem a nagy költő, de fordítója számlájára írja majd azokat!

E második kiadás valóban elérte célját. 1867-ben a hazai politikai konstelláció ismét Magyarország felé fordította a külföld figyelmét, tehát kelendősege is esélyes lett; ami pedig KERTBENYI-t illeti, rendkívül mélyen érintette. Igazololja egy — úgyszólván a megjelenéskor — HECKENAST-nak írt levele, melyből elkeseredés és megvertség szólak:

„Aufrichtig gestanden ich war nicht wenig erstaunt, dass gerade Sie, der gewiegte und gewandte Verleger die Taktlosigkeit eines polemischen Vorworts zur Ausgabe eines Dichters erstatten.“

Megvádolja a kiadót, hogy mivel a KERTBENYI névnek író-olvasó világban jó a csengése, a kelendőségért csalogatónak tette a címlapra. Ezután következik a rossz OPITZ-fordítás jellemzése.³⁹

E levélről számítva úgyszólván élete végéig minden publikált írásában, ahol csak tehetett, elhelyezte az OPITZ-fordításokra szórt vádakát, most már megtoldva a Kisfaludy Társaság szidalmazásával, mert tagjai közé választotta OPITZ-t. Még 1880-ban is épp oly friss a seb, akár 1867-ben, pedig HECKENAST már két éve halott, és akkor is így ír:

„1864 erschien bei weiland Heckenast G. in Pest, prachtvoll in 2 dicken Bänden — Franz Deák und Hermann Grimm gewidmet — 621 Lyrische Gedichte Petőfi's übersetzt von Tehodor Opitz (geb. 1820 in preussisch Schlesien). Wortgetreu ist diese Übersetzung bis zur Karikatur, und dazu in einem Deutsch und in einer deutschen Metrik, die zum höchsten Erstaunen hinreissen, dass ein geborener deutscher, noch dazu ein Preusse, derart seine Muttersprache handhabt. Und für solches Deutsch ernannte ihn die Kisfaludy-Gesellschaft in Budapest zum Ehrenmitgliede, beurkundend, wieviel ihre 40 Mitglieder von deutscher Sprache verstehen! Hoffentlich (!) fand diese Übersetzung keine grosse Verbreitung in Deutschland; denn der, sonst in Deutschland so verbinungsreiche Verleger wagte schon das Jahr danach (!), eine falsche Titelausgabe als neue Edition zu versenden.“⁴⁰

³⁹ Levéltöröredék dátum nélkül. OSzK Kézirattára.

⁴⁰ Petőfi's Tod vor dreissig Jahren 1849. id. 38 — 39. 1. — Vö. Nyílt levél a tisztelt Kisfaludy-Társasághoz. id., A magyar irodalom a világirodalomban. id. 9. 1. Verschiedene deutsche Nachdichtungen Alexander Petőfi's. id. 78 — 87. 1. Itt OPITZ-t utánozza: költeményfordításait a melléjük nyomtatott OPITZ-fordításokkal veti össze.

A Kisfaludy Társaság külön is megkapta a magáét KERTBENYTŐL: „Nyílt levelet” intézett a „tiszelt” Társasághoz „Nur Lumpe sind bescheiden. Göthe.” mottóval. Bár a Társaság nemzeti kérdésben kifogástalanul működik, nemzetközi kérdésekben — miként azt OPITZ megválasztása igazolja — alaposan kompromittálta magát, s kitűnő írótagjai megmutatták, mily keveset konyítanak a német nyelvről, annak metrikájához, akár valamilyen drótosítót. Belőle nem személyes sérelem, féltékenység beszél: nem is kíván tag lenni, csupán szeretné megóvni jó hírünket, becsületünket a külföld előtt. Az ő fordításait nem bírálhatja meg a Társaság, arra Németország egyedül illetékes, mert azt ő mint német író hozta létre stb. Sértett hiúságában végül még arra vetemedik, hogy protekcionizmust említ, mely nálunk még a szellemi életben is eluralkodott.

A második kiadás sikere további PETŐFI-fordításokra buzdította OPITZOT: 1867. aug. 11-én PETŐFI elbeszélő költeményeit és előjáróban egy teljes PETŐFI-életrajzot kínál kiadásra németül HECKENASTnak azzal a megjegyzéssel, hogy eddig még más kiadással nem tárgyalt és ezek szintén olyan költemények, melyekkel KERTBENY szörnyen elbánt. A kiadás időpontját HECKENAST határozza meg.⁴¹ 67 utolsó negyede azonban nyomasztó korszak a kiadó életében: a tulajdonában levő radikális szellemű *Magyar Újság* állandó bűnbak; sajtópert akasztanak a nyakába szept. 17-i tárgyalással MADARÁSZ Józsefnek a honvédekhez intézett cikke miatt, 29-én éjszaka rendőrök lepik el a nyomdát, hogy elkobozzák a még fennmaradt újságszámokat, melyek KOSSUTHnak a váci választókerülethez intézett válaszát hozták. Mindezt betetőzte a BŐSZÖRMÉNYI-sajtóper.⁴² Ezek után érthető, ha HECKENASTnak nem volt kedve újabb izgalmas vállalkozásokhoz.

OPITZ HECKENASTnak kiadásra ajánlott műve 1868-ban Bernben és 1869-ben Bécsben megjelent; a bécsi F. BECK és a berni HALLER kiadói hajlandósága bizonyítéka annak, hogy PETŐFI népszerűsége már akkor külföldön élő valóság, de annak is, hogy OPITZ fordításai megütötték a kívánt mértéket. OPITZ teljes PETŐFI-oeuvre-t kívánt nyújtani: 1870-ben Zürichben megjelentette *Az apostol* német fordítását PETŐFI Alexander: *Der Apostel. Letzte Dichtung.* címen. Említésre méltó, hogy ezeket a fordításokat KERTBENY nem támadta, sőt aránylag „elfogadhatónak” értékelte:

„1869 gab der schon genannte Theodor Opitz Wien, bei Beck, auf 372 S. Petőfi's Leben, seine grösseren Dichtungen: Zauberraum — Salgó — nicht minder Istók der Narr und Marie Széchy (!), nebst 50 solchen kleineren Gedichten heraus, welche bis dahin in Ungarn zu den verpönten gehörten. Und in der Tat ist diese neuere Übersetzung des unglücklichen Preussen wenigstens in erträglichem Deutsch, die Versform korrekter gehandhabt, wenn auch die ganze Nachdichtung poesielos. — 1870, Zürich, Oktav, 27 S. erschien Petőfi's Rhapsodie Der Apostel, übersetzt von Opitz. Es sind diese reimlose Streckverse, lesen sich also ganz gut — wie Prosa.”⁴³

Míg KERTBENY számára fordításai megélhetési forrást jelentettek, még nála sem állítható, hogy nem fűtötte emellett lelkesedés is.

OPITZ nem kenyérkereseti szándékkal kötött ki PETŐFI mellett. Maga is nem akármilyen költő, ilyennek vallotta Adalbert STIFTER is; mint esztétikus szá-

⁴¹ OPITZ levele HECKENASThoz.

⁴² *Hazánk és a Külföld.* 1867. szept. 5. 36. sz., okt. 31. 44. sz.

⁴³ KERTBENY K.: *Petőfi's Tod vor dreissig Jahren 1849.* id. 39—40. l.

mos irodalmi tanulmány szerzője, fordítója a világirodalom ismert nagyjainak, nem szorult rá. Ez a hosszú ideig Lengyelországban élt és magát a lengyel emigránsok közé is számító porosz egy 1864. máj. 9-i levelében így vall magáról:

„Seit Ende Januar lebe ich in Zürich, wo ich die Sache des unglücklichen Volkes in Europa, des polnischen, so viel ich vermag, zu verteidigen helfe. Obwohl der Journalismus meiner ganzen Natur widerstrebt, die zu Studien und Träumerei hinneigt und am liebsten von der Zeit gar nichts wissen möchte, habe ich doch geglaubt, dem an mich ergangenen Rufe Folge leisten zu müssen, da die polnische eine viel tiefere, ernste Bedeutung hat als jede andere rein *politische* Frage. Ich kenne die polnische Volksseele, die polnische Poesie, und habe daraus die tiefe Überzeugung gewonnen, dass diese Nation nicht untergehen kann, dass sie auferstehen und triumphieren wird, wie tränenreich, furchtbar blutig, zum Verzweifeln öde auch der Weg ist, der sie zum Heile führt. Das ist wahrhaftig ein Martyrervolk, besonders gross in seinen Frauen.”⁴⁴

OPITZOT éppen történelemszemlélete, politikai felfogása fordította a lengyel-lel rokon sorsú népünk és kiemelkedő képviselője: PETŐFI felé. Forradalmi magatartása, művészi nagysága egyként vonzotta. Ezért bízott benne pesti kiadója is: megbízható tolmácsa lesz PETŐFINEK. Ilyen értelemben ír erről STIFTERNEK is, aki viszont a tiszta költészetet a politika fölé emeli, és így válaszol:

„Was Sie bezüglich Opitz über Polen sagen, teile ich vollständig; ich glaube, Opitz ist vorzugsweise Dichter, und sein Gefühl führte ihn da auf ein Feld, auf der er seine herrlichen Kräfte vergeblich verschwendet.”⁴⁵

STIFTERT OPITZ megítélésében PETŐFI-fordítása is alátámasztotta, és mikor HECKENAST elküldte a köteteket, csakhamar így válaszol 1864. júl. 1-én:

„Über die Werke von Opitz, also auch über Petöfi werde ich bald etwas in der Allgemeinen Zeitung veröffentlichen, was Ihnen und ihm Freude machen dürfte. Es gibt in der Kunst auch Glück. Geibel ist beliebt, Opitz steht viel höher, und diese Gedichte kennt man nicht. Das ist wohl aber auch nur für den Augenblick so, die Zeit gleicht aus. Göthes grösste Werke wurden beim Erscheinen nicht beachtet, und heute steht er als der höchste da.”⁴⁶

STIFTER jóslata azonban nem vált be. Attól kezdve, hogy OPITZ elköltözött Krakkóból a passero solitario, ahogy magát nevezte, a lengyel emigránsok nyugtalan, bizonytalan, kusza életét élte. 1862–1867 között a felső-sziléziai Plessből, majd Zürichből, Bázélből írja HECKENASTNAK leveleit. Személye és költészete népszerűsítésére politikai, újságírói, írói tevékenysége közepette nincsen ideje. Így esett meg, hogy életrajzát hiába keressük a XIX. sz. biográfiai lexikonjaiban és a későbbiekben is. KERTBENYNEK van néhány életrajzi adata róla 1876-ból: eszerint 1820. nov. 22-én Fürstensteinben (Porosz-Sziléziában) született. Már 1848-ban Berlinben a szabadság költőjeként mutatkozik be. Ezután Lengyelországban él, és ott tanul meg magyarul; anélkül, hogy valaha is járt volna Magyarországon, kitűnően. Magyarból való fordításai az

⁴⁴ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. VIII. köt. 51. l. (Reichenberg 1939.)

⁴⁵ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. IV. köt. id. 218. l.

⁴⁶ Adalbert Stifters *Sämmtliche Werke. Briefwechsel*. IV. köt. 202, 376. l. — STIFTER tanulmánya PETŐFIRŐL nem készült el.

eredetihez viszonyítva kifogástalanok, csak éppen nem tud jól németül. Ezután megint a PETŐFI-kiadás elleni vádaskodások következnek HECKENASTOT sem kímélve. Befejezésül még megemlíti, hogy „jelenleg” OPITZ a svájci Liestalban él.⁴⁷

OPITZ, a szabadság költője a magyar forradalmi eszméktől ösztönözve tanult meg magyarul, és a magyar emigránsok hatása alatt lett PETŐFI fordítója. További sorsa ismeretlen.

A munkánk során kikerekedett költői pályának számunkra fontos állomása PETŐFI fordítása volt. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy PETŐFI-nek nemzetünknek határainkon túlra terjedő megismertetésében pesti kiadójának egyenlően része volt. A világlapokban jelentkező minden hirdetésével, a művelt világhoz tartozóknak elküldött minden egyes tiszteletpéldánnyal vízen hullámmó gyűrűként terjedt a költő és nemzete hírneve.

STIFTER mellett még igen sok osztrák, német író kapott HECKENASTTÓL a műből, közülük még kiemeljük Peter K. ROSEGGERT, aki STIFTERnek 1868-ban bekövetkezett halála után pesti kiadójában tapasztalatokban, műveltségben gazdag atyai barátját tisztelhetette. Életére, pályájára kiható tanácsokat köszönhetett neki évekre menő levelezésük, személyes látogatásaik — ROSEGGER többször volt nála Pesten és Pilismaróton — során, melyeket gazdag könyvküldeményekkel támasztott alá. 1871-ben küldi neki HECKENAST PETŐFI, ARANY és GOETHE munkáit: természetesen OPITZét, melyből szabadságszeretetet, egy nép megismerését, a KOLBENHEYER által fordított *Toldi*ből a nagy magyar eposzirót és végül GOETHÉTől humánusot tanuljon.⁴⁸

OPITZ PETŐFI-fordításának közvetítő szerepe nem zárult le a XIX. században. 1955-ben Weimarban Gerhard STEINER GÁSPÁR Endrével és TURÓCZI-TROSTLER Józseffel közösen kiadott *Petőfi*-je, melyet korunk embere számára olvasókönyvnek szánt („ein Lesebuch”) OPITZ PETŐFI-jére is támaszkodik. Az általuk eszközölt fordításokról közölt megjegyzésekben ezt így juttatják kifejezésre:

„Einige Fassungen konnten mit geringeren oder grösseren Abänderungen aufgenommen werden . . . Gibt es doch eine Anzahl unter ihnen, die wir nach vielen Jahrzehnten der Vergessenheit entrissen haben, wie den Hegelianer Theodor Opitz.”⁴⁹

Piroska D.-Szemző

Eine ungeachtete Bahn zum Eintritt Petőfi's in die Weltliteratur

Im Jahre 1862 richtete der Freiheitsdichter, Theodor OPITZ einen Brief an den damals schon im Ausland wohlbekannten Grossverleger: Gustav HECKENAST in Pest, in dem es hiess: „Seit mehreren Jahren habe ich mich fast ausschliesslich mit einer Übersetzung der lyrischen Gedichte A. Petőfi's beschäftigt, und beabsichtige, diese Arbeit jetzt zu veröffentlichen. Es liegen sämtliche Ge-

⁴⁷ *A magyar irodalom a világirodalomban*. id. 62. l.

⁴⁸ SZEMZŐ PIROSKA: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században*. id. 109—115, 138—139. l. — D. SZEMZŐ PIROSKA: *Heckenast Gusztáv a zenei kiadó*. Bp. 1962. 12—16. l.

⁴⁹ 52. l.

dichte genau nach der Originalausgabe übertragen fertig vor. Ich ging bei meinem Unternehmen von der Ansicht aus, dass Petőfi durch seiner Individualität von höchstem Interesse und zwar *nicht nur für Ungarn*, wies Herr Otto Wigand schrieb, ist; dass aber drum gerade nur eine werkständige Übersetzung seiner lyrica, nicht aber wieder eine Auswahl, wie Herr Otto Wigand wünschte, des Dichters Persönlichkeit zu vollkommenen Anschauung bringen, und vermöge deren bezwingende Liebenswürdigkeit von entschiedenem Erfolg sein können. Da ich dem Dichter unmittelbar gegenübersetzen und ins Auge blicken wollte, so habe ich mich um die Leistungen meiner Vorgänger *absichtlich* nicht gekümmert; ich weiss nur, dass sie im Ganzen u. Grossen Petőfi noch nicht auf die Höhe des Ruhms und der Popularität zu erheben im Stande waren, die er durch sein eben so nationales, wie universales Genie einzunehmen berechtigt ist. Ich habe mein Manuskript noch *keinem* der Herrn Verleger eingesandt, sondern nur einige Anfragen nach Deutschland z. B. an Herrn O. Wigand gerichtet. Sollten Sie, geehrter Herr, geneigt sein, den Verlag meiner Arbeit zu übernehmen, so würde mir das eine ganz besondere Ehre und Freude sein."

Der Pester Grossverleger, dem die deutsche Literatur viel, die ungarische aber noch mehr zu verdanken hat — die Werke seiner bedeutendsten österreichischen Zeitgenossen, wie A. STIFTER, GRILLPARZER, STELZHAMER, ROSEGGER erschienen in seinem Verlage, die sich meist zugleich auch der Freundschaft des hochintelligenten Mannes rühmen konnten — fühlte grosse Neigung zu der Ausgabe. Dabei war er stark beeinflusst von OTTO WIGAND und Adalbert STIFTER. Der in Leipzig ansässiger eben Grossverleger war nämlich sein Schwager von dem er im Jh. 1834 seine Verlagsanstalt übernommen hatte.

STIFTER seinerseits fand in Th. OPITZ einen treuherzigen Verehrer, der ihn mit dem Band seiner Dichtungen und Puskin- und Lermontov-Übersetzungen bescherte. Er teilte seinem Pester Verleger mit, dass er die Opitz'sche Gedichte vortrefflich fand und sein dichterisches Wesen zur Übersetzungskunst geeignet.

Auch HECKENAST war dieser Meinung und dem eigentlich preussischen Dichter zugetan, der in seiner Freiheitsliebe sich zuerst der Sache des unglücklichen polnischen Volkes, und auch des Ungarischen annahm und mit Wort und Tat zu verteidigen versuchte. Er machte sich mit der polnischen und ungarischen Volksseele bekannt und hatte durch die polnische und ungarische Poesie die tiefe Überzeugung gewonnen, dass beide Nationen nicht untergehen können, dass sie auferstehen und triumphieren werden, soll der Weg, der sie zum Heile führt, noch so tränenreich, furchtbar blutig, zum verzweifeln öde sein. Um diese Martyrervölker willen lernte er tadellos polnisch und ungarisch. Die Poesie PETŐFI's fand er im tiefsten volkstümlich und meinte, dass sie sich durch jene ursprüngliche naive Schönheit der Form charakterisiert, die unmittelbar, ohne jede Reflexion, aus der Lebendigkeit, Gesundheit und Frische der Gedanken und Gefühle hervorgeht, ja mit dieser identisch ist. Darum gebraucht der ungarische Dichter, wie das Volk, sehr oft die Assonanz statt des Reimes und hascht durchaus nicht nach absolut korrekten Reimen, er spricht es gradezu selbst aus, dass obgleich er seine Verse sehr wohl ball- und salonmässig herauschniegeln könnte, dies eben seine Sache und seine Aufgabe nicht sei. Und auch OPITZ hielt sich während seiner Übersetzung danach.

HECKENAST entschloss sich zuletzt für die Ausgabe, denn er hegte immer den Wunsch Verleger von PETŐFI zu sein, aber es gelang ihm nur die Auswahl

seiner Gedichte in einer Antologie zu veröffentlichen. PETŐFI wählte sich Gustav EMICH für Verleger seiner Gedichte.

Die Übersetzung erschien am Büchermarkt in zwei dicken Bänden mit dem Titelblatt: *Alexander Petőfi's lyrische Gedichte*. Deutsch von Theodor OPITZ. Pest 1864. Verlag Gustav HECKENAST. Gedr. bei LANDERER und HECKENAST. Gemäs der zeitgenössischen Mode die einzelnen Bände trugen Widmungen: den ersten Band widmete OPITZ dem grossen und populären Staatsmann Ferenc DEÁK, den zweiten dem Ästhetiker und Biograph von MICHELANGELO: Hermann GRIMM. Im ersten befand sich das Bildnis Petőfi's gezeichnet von Miklós BARABÁS, gestochen von dem Wiener Josef AXMANN. Beide arbeiteten jahrelang für die Heckenast'sche Anstalt. Der erste Band mit 506 Seiten brachte die Gedichte von 1842—1846, der zweite mit 422 Seiten diese von 1847—1849.

Der Empfang der neuen PETŐFI-Übersetzung in Ungarn war fast einstimmig erfolgreich, Dichter und Gelehrten feierten mit Anerkennung und Lob, auch die Presse, OPITZ und sein SCHAFFEN und die Kisfaludy Gesellschaft (für ungarische Literatur) ernannte ihn zum Ehrenmitglied. Die „Konkurrenz“ — in- und ausländische Übersetzer PETŐFI's — aber versuchte mit einer Gegenkritik: in der ungarländischen deutschen Zeitung, *Ungarische Nachrichten*, schrieb man, dass die gewünschte Treue des Übersetzers bleibt immer nur eine relative, ein vollkommener Parallelismus des Gedankenbildes in zwei verschiedenen Idiomen wird nimmer zu erreichen sein, und ihn auf Kosten der Schönheitslinie anzustreben, heisst an der höheren geistigen Congruenz aufopfern was an äusserlicher Treue gewonnen wurde. Nach dieser Seite fand das Schreiben im Ganzen und Grossen die Schwäche der Opitz'schen Verdeutschung. Viel gröber war der Angriff des deutsch-ungarischen Übersetzers Karl Maria KERTBENY, der seit Jahrzehnten in Deutschland lebte und sein Brot mit Übersetzungen ungarischer Dichter verdiente. Im Mittelpunkt dieser Tätigkeit stand PETŐFI. Die ungarischen Dichter machten sich lustig über seine Übersetzungen, zitierten sie und neckten einander mit den falschen Stellen. Erst nach vielen Jahren, als begabte und dem Beruf gewachsene Übersetzer auftauchten, wie auch OPITZ, erreichte KERTBENY ein gewisses Niveau.

KERTBENY nannte die Opitz'sche Übersetzung eine Karikatur, unerhörte Verhöhnung sowohl PETŐFI's wie der deutschen Sprache, verhöhnte seine Mitgliedschaft in der Kisfaludy-Gesellschaft. Hass und Neid belebten diesen Kampf.

HECKENAST und OPITZ fanden aber die anpassende Antwort: sie liessen eine neue Ausgabe erscheinen auf deren Titelblatt zum lesen war: Zweite Auflage mit einem durch Herrn BENKERT—KERTBENY provozierten Vorwort, welches den commis-voyageurartigen Übersetzer — wie ihn OPITZ hier nannte — auf eigenem Felde vernichtete. OPITZ häufte seine Falsche Ausdrücke, schlechte Reime, grammatische Fehler nebeneinander.

OPITZ dagegen setzte fort PETŐFI zu übersetzen: 1869 gab er in Wien und Bern seine grösseren Dichtungen, *Zaubertraum*, *Salgó*, *Istók der Narr*, *Marie Szécsi* und 50 solche kleinere Gedichte heraus, welche bis dahin in Ungarn zu den verpönten gehörten. Ihre Einleitung war eine ausreichende *Petőfi-Biographie*. — 1870 in Zürich *Den Apostel*. Begeistert von Ungarn, ungarischer Literatur liess er den berühmten zeitgenössischen Roman: *Rauhe Zeiten* des ungarischen Schriftstellers Zsigmond KEMÉNY erscheinen.

HECKENAST und OPITZ verstanden mit Erfolg der Dichtkunst PETŐFI's das Weltecho zu sichern. Der Verleger bescherte mit den Bänden STIFTER, Peter ROSEGGER und andere Dichter. OPITZ, der richtig erkannte die Grenzen der Übersetzbarkeit PETŐFI's, bewies seine Fähigkeit im Umgang mit Dichtung und demzufolge nach vielen Jahrzehnten der Vergessenheit entrissen, erschienen seine Übertragungen 1955 in Weimar in dem „Lesebuch“, welches Gerhard STEINER mit Endre GÁSPÁR und József TURÓCZI-TROSTLER herausgegeben haben.

Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus*

Az Erasmus születése óta eltelt fél évezred alatt mind az irodalomtudományt, mind az egész kultúrtörténetet élénken foglalkoztatta a jeles humanista tudós-író, aki minden időkre — saját korára éppúgy, mint az utókorra — emberként is olyan jelentős hatással volt; és az európai szellemiség alakulására valóban rányomta bélyegét. *Erasmus*ról, a könyvgyűjtőről azonban keveset hallottunk, pedig a XVI. század eleji viszonyoknak megfelelően értékes könyvtárral rendelkezett.¹ Bár maga szegény ember volt — több mint négyszáz kötetes könyvtárat gyűjtött össze.

Már a kéziratos korszak idejéből is tudunk nyilvánossá tett magángyűjteményekről, ilyen volt pl. a lírikus PETRARCA híres könyvtára. A könyvnyomtatás európai elterjedésével, a XV. század második felétől természetesen megsaporodott a könyvgyűjtők száma. Heylein de LAPIDE (Johannes de Lapide) karthauzi szerzetes 283 kötetes vagy BERNHARD von Kraiburg chiemseei püspök könyvtára már jelentős számú könyvállománynak számított.² ERASMUS-nak — vándorló életmódja és nehéz anyagi körülményei mellett — sok erőfeszítésre, gyakran „ravaszkodásra” volt szüksége, míg a kor viszonyaihoz mérten nagyszámú, értékes gyűjteményét összehozta.

Már egész ifjúkorában elhatározta, hogy életének és munkájának elengedhetetlen kellékeit, a könyveket gyűjteni fogja. *Compendium vitae Erasmi* című önéletrajzi vázlatában, 1524-ben, visszatekintve ifjúságára, többek között azt írta, hogy a steyni Augustinus kolostorba — családi okain kívül — azért lépett be, mert itt a könyvek bőségesen („copia librorum”) álltak rendelkezésre.³ Életének vezérfonalát alig harmincéves korában megfogalmazta, Jakob BATT (Jacobus Battus) németalföldi humanista barátjának ugyanis 1499. május

* A szerző köszönetét fejezi ki Fritz HUSNERnek, aki személyes fáradozásával, továbbá mind a szóbeli, mind a publikált kutatási eredmények rendelkezésre bocsátásával elősegítte e tanulmány megírását.

¹ MARGOLIN, J.-Cl.; *Douze années de bibliographie érasmiennne 1950—1961*. Paris 1963; *Quatorze années de bibliographie érasmiennne 1936—1949*. Paris 1969.

² *Handbuch der Bibliothekwissenschaft*. Aufl. 2. Wiesbaden 1955. HARRASSOWITZ. Bd. 3/1. 558. p.; vö. HOSSFELD, M.; *Johannes Heynlin de Lapide aus Stein*. Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde. 1908. 7. 392. p.; RUF, Paul, *Eine altbayerische Gelehrtenbibliothek des 15. Jahrhunderts und ihr Stifter Bernhard von Kraiburg*. Festschrift Eugen Stollreither. Erlangen 1950. 219—239. p. — Bernhard von KRAIBURG könyveinek igazolható jegyzéke, 234. p. Halála után a könyvtárt a helyi püspökségnek adományozta, azonban a napóleoni háborúk alatt francia, osztrák és bajor részen szétszóródott.

³ *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, denuo recoquitum et auctum per P. S. ALLEN. Oxonii, in Typ. clarendoniano I—XII. 8. tom. *Compendium Vitae P. S. ALLEN* adoluit H. W. GARROD, 1906—1958. 12. tom. *Indices Compilavit Barbara FLOWER*. Perf. et Ed. Elisabeth ROSENBAUM. Tom. 1. 50. p. 1. lev.

2-án ezt írta: „Totum me libris dedo.”⁴ Ekkori leveleiből azonban az tűnik ki, hogy — bár „önmagát teljesen a könyveknek szenteli” — bizony kölcsönkönyvekre szorult. Állandó segélykiáltásokat hallatott könyvek után, egy helyen pedig Robertus GAGUINUST említette, akinek könyvtárából könyveket kapott kölcsön.⁵ ERASMUS neve 1500-tól, az *Adagia* megjelenésétől vált ismertté. Említésre méltó gyűjteménye azonban még nem lehetett; egy ekkor kelt levelében arról panaszkodott, hogy még HOMÉROSZA sincs.⁶

Könyvtárának gyűjtéséről és sorsáról csupán levelezései⁷ és néhány könyveiről készített inventárium ad felvilágosítást, mert a gyűjteménye halála után nem sokkal teljesen szétszóródott. Napjainkban mindössze 19 olyan könyv ismert, amely tulajdonát képezte; a végrendeletéhez készített leltárból viszont kitűnik, hogy halálakor 413 kötetes könyvtárral rendelkezett.⁸

A könyvtár létezéséről az 1500 és 1514 közötti időszakra vonatkozóan nagyon kevés részletet tudunk. Franciaországi, németalföldi és angliai útjain is meglehetősen szűkszávúan nyilatkozott saját könyveiről. Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy a sok utazás közben kevés ideje jutott levelezésre; pl. hároméves itáliai tartózkodásáról mindössze tizennégy általa vagy hozzá írt levél maradt fenn.⁹ Adatunk van másrészt arról is, hogy ERASMUS számos levelét megsemmisítette. PISO Jakab, akivel valószínűleg akkor kötött szoros barátságot, mikor PISO II. ULÁSZLÓ magyar király római követeként Itáliában tartózkodott, egy nagyobb köteg ERASMUS-levelet talált, melyet szeretve tisztelt barátjának küldött ajándékba.¹⁰ Az utókor őszinte sajnálatára azonban ERASMUS elégette e leveleket, amelyek pedig életének erre az időszakra jelentős forrásanyagként szolgálhatnának.

Minden valószínűség szerint ekkor kezdett gyarapodni könyvtára; járt Aldus MANUTIUSNál Velencében, továbbá folytatta Johannes FROBENIUSSzal és más bázeli nyomdászokkal való kapcsolatát is. Bázelen először 1514-ben járt, FROBENIUSSzal való barátsága ettől az időtől kezdődött. Végül mint nagyhírű humanista, aki senkinek el nem kötelezve, írásból tartotta fenn magát, rendszeresen kapott tiszteletpéldányokat. Elsősorban a munkájához elengedhetetlenül szükséges alpműveket és kéziratkönyveket vette meg; így pl. SZENT HIERONYMUST, mivel elhatározta, hogy sajtó alá rendezi műveit, vagy

⁴ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom. I. 234. p. 95. lev. Paris, 1499. máj. 2.;

BATT, Jakob (1464 k.—1502): a bergeni nyilvános iskola vezetője, később Burgundiai ANNA fiának nevelője.

⁵ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom. I. 283. p. 121. lev. Paris. 1499 v. 1500. márc.; — GAGUIN, Robert (1433—1501): trinitárius rendfőnök és párizsi könyvkiadó. A francia király követeként többször járt Németországban, Angliában és Itáliában. 1483-tól a Sorbonne teológiai fakultásának dékánja, több ízben.

⁶ *Opus Epistolarum*. P. S. ALLEN. Tom. I. 306. p. 131. lev. Orleans. 1500. szept. Augustine VINCENThez.

⁷ ALLEN, P. S.: I. m.

⁸ A leltárt közölte: HUSNER, Fritz: *Die Bibliothek des Erasmus*. Gedenkschrift zum 400. Todestage Erasmus von Rotterdam. Basel 1936. 238—244. p.

⁹ HUSNER, Fritz: Uo. 230. p. — ERASMUS 1506 és 1509 között tartózkodott Itáliában.

¹⁰ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941. 111. p. — ERASMUS és PISO barátságának kialakulását 1509-re teszi, ekkor mindketten Rómában tartózkodtak. Feltehetően CORYCIUS pápai jegyző humanista körében, ahol mindketten gyakran megfordultak, kerültek egymáshoz közel.

egy latin nyelvű PLATÓNT és — görög tudásának fejlesztésére — egy görög nyelvkönyvet.¹¹

Hogy könyvtára valóban gyarapodott, bizonyítja, hogy első bázeli tartózkodása után (1514–1516), amikor 1516 májusban Németalföldre ment, már könyveivel együtt utazott, és könyvtárát egy régi barátánál, Peter GILLESnél Antwerpenben állította fel. Angliai útjáról visszatérve, 1516–1517 telén Brüsszelből írta GILLESnek, hogy — akár hajón, akár fuvarossal — könyveit küldje utána.¹² Fritz HUSNER szerint könyvei teljesen „egyéniisége tartozékává” váltak, még ebben az évben, 1517 nyarán mikor Lövenbe költözött, olyan lakás után nézett, ahol a könyveket is elhelyezhette — a Collège du Lis-ben.¹³ „Totus, hoc est cum bibliotheca, Lovanium commigravi” — írta OECOLAMPADIUSnak, a bázeli reformátornak.¹⁴

Közben azonban jelentősen és rendszeresen gyarapította gyűjteményét, ezért állandó levelezésben állt Johannes FROBENIUSON kívül Wolfgang LACHNER bázeli nyomdással is. Egyik levelében pl. Nazianzus GREGORIUS keleti egyházatyja beszédeit, egy teljes görög nyelvű bibliát, továbbá SZTRABÓN, a milétoszi ARISZTIDÉSZ, PLUTARKHOSZ és Wolfgang FABER: *De annotationibus Hebreorum* c. művét kérte.¹⁵ Főként olasz kiadványokat gyűjtött, LACHNER-rel való kapcsolatából is az derül ki, hogy a bázeli kiadásokon kívül firenzei és velencei nyomdákból kikerülő könyvek érdekelték. Ennek természetesen nemcsak az olasz könyvkiadás iránti tisztelet az oka, hanem az adott történelmi helyzet következményeként Itáliában kialakult görög szellemiség is. Konsztantinápoly eleste után (1453) ugyanis — mint tudjuk — a görög értelmiség ide menekült, itt folytatódott a görög szellemi élet, melynek hatására a régi görög auktorok is nagyobb részben olasz nyomdákból kerültek ki. ERASMUSnak magának pedig munkája elengedhetetlen tartozéka volt, mivel eredetiből fordította e szerzőket, vagy a görög grammatikákat segédkönyvként használta.

Mivel Velence élénk kapcsolatban állt Kelettel, a hellenizmus számára különösen a kereskedők köztársasága lehetett kedvező talaj. Aldus MANUTIUS nyomdájából elsősorban görög szerzők — PLATÓN, PLUTARKHOSZ, HÉRODOTOSZ, PAUSZANIASZ stb. — vagy görög nyelvű műveket szerzett be, mint pl. egy görög bibliát vagy görög retorikát. Latin bibliája viszont Johannes FROBENIUS nyomtatásában jelent meg, ahonnan főként a latin auktorok — Titus

¹¹ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom. I. 321. p. 138. lev. Orleans, 1500. dec. 11. J. BATTHOZ. — Idézet: „... Qui Hieronimi, in quem commentarios paro, lucubrationes omnes, qui Platonem redimam, qui Graecos libros comparem, qui Graeci operam conducam.”

¹² *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom. I. 418. p. 476. lev. Brüssel, 1517. vége. — GIUSTINIAN, Sebastian (1460–1543): velencei származású humanista. Követként járt Magyarországon és Lengyelországban, 1515 és 1519 között Angliában. Ebből az időből származik ERASMUSSzal kötött barátsága. — GILLES (Aegidius), Peter (1486 v. 1487–1533) ERASMUSSzal 1504-ben ismerkedett meg. Dirk MARTENSNál, akinek korrektora volt, kiadta ERASMUS leveleinek két gyűjteményét (1516–1517) és MORUS *Utópiáját* (1516).

¹³ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 3. 64. p. 643. lev. Löven, 1517. aug. 31. Cuthbert TUNSTALLhoz.

¹⁴ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 3. 63. p. 641. lev. Löven, 1517. aug. 29. George HALEWINhez. — HALEWIN, George (1473 k.–1536): lord, szülei Burgundiai MÁRIA és FÜLÖP bizalmas emberei.

¹⁵ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 3. 53. p. 629. lev. Löven, 1517. aug. 23 k. LACHNERhez és FROBENIUSHOZ. — Aldinákat kér, mivel görög művekről van szó.

LIVIVS, SUETONIUS, AUGUSTINUS stb. — művei kerültek birtokába. Az elszámolás mindkét kiadóval ekkor már rendszeresen szerzői díjak, valamint tiszteletpéldányok formájában állandósult. Ez utóbbit látszik igazolni egy fennmaradt — ERASMUS műveit, több mint száz kötetet tartalmazó — jegyzék is, amely FROBENIUSnál haláláig megjelent írásait tartalmazza.¹⁶

Szenvedélyesen érdekelték mások magánkönyvtárai is; apróbb „trükköktől” sem riadt vissza, ha egy-egy gyűjtő könyveit meg akarta tekinteni. Peter GILLEST pl. egy alkalommal arra kérte, hogy a CROCUS részére érkezett könyveket addig tartsa vissza, míg ő nem láthatta.¹⁷

ERASMUS 1520 körül, vagyis ötvenéves korában értékes, jól felszerelt és használható könyvtárral rendelkezett. Valamennyi róla készült metszet és kép — akár a kortársi (DÜRER, HOLBEIN), akár a későbbiek — könyvei között ábrázolják. Az egyik korabeli, 1553-ból való metszet COGNATUS nevű titkára társaságában örököltette meg: szemben ülnek egymással és háttérben különböző nagyságú könyvek láthatók.

A könyveket — londoni útja kivételével —, bár hiányoztak, rövidebb utazásaira nem vitte magával. Mégis, mikor 1521. május végén három hónapra Anderlechtbe utazott, azt írta, hogy semmit sem ér a szabadság könyvek nélkül, és hozzátette: „totam enim bibliothecam huc transtuli.”¹⁸

Bár a jelek szerint nagyon óvta gyűjteményét, értékével is tisztában volt, mégis — akárcsak a jeles előd, PETRARCA — könyveit közkinccsé kívánta tenni. Már 1499-ben, párizsi tartózkodása idején kölcsönzött könyveket Jacobus BATTUS barátjának: Johannes Antonius CAMPANUS művét (Róma és Velence, 1495) és Johannes Sulpitius VEROLI egy könyvét.¹⁹ Általában véve könyveit szívesen bocsátotta barátai rendelkezésére. Sebastianianus GIUSTINIANUSnak egy 1517 márciusában Londonból keltezett leveléből kiderül, hogy ERASMUS könyveinek egy részét barátai részére visszahagyta.²⁰ Amikor pedig 1518 nyarán Bázelba utazott, és könyvtárát — visszatérési szándékkal — Lővenben hagyta, miután a könyvek kezelésével és felügyeletével Johann Becar von BORSELEN professzort megbízta, engedélyezte azok használatát.²¹

Könyveibe saját kezű „exlibris”-ét — *Sum Erasmi nec muto dominum*, vagy csak röviden *Sum Erasmi* — jegyezte be; ez ma a könyvek felkutatásához okvetlenül kiindulópontként szolgálhat. Bár bizonyíték van arra is, hogy az évszázadok e bejegyzéseket gyakran megsemmisítették, és csak különleges kémiai és fototechnikai eljárások segítségével sikerült olvashatóvá tenni azokat. A megtalált könyvekben levő számtalan marginális glossza, sőt kézi rajz, továbbá — pl. Aulus GELLIUS: *Noctes Atticae* c. kötetében — ERASMUS munkamódszerébe nyújt betekintést.²²

Rotterdami ERASMUS 1521 november második felében költözött Bázelba. A bázeli korszak (1521–1529) azért is jelentett fordulópontot életében, mert

¹⁶ HUSNER, F.: I. m. 237. p.

¹⁷ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 3. 142. p. 712. lev. Lőven, 1517. nov. 15. — CROCUS, Cornelius (—1550): hollandiai jezsuita.

¹⁸ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 4. 504. p. 1208. lev. Anderlecht, 1521. máj. 31.

¹⁹ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 1. 237. p. 101. lev. Paris, 1499. máj.

²⁰ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 2. 516. p. 559. lev. London, 1517. márc.

²¹ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 3. 260. p. 805. lev. Lőven, 1518. márc. 26. John ROBYNSHOZ. — BORSALIUS, Johannes (Becar von Borselen) (—1530): a lőveni háromnyelvű kollégium tanára.

²² KOSSMANN, F.: *Sporen van Erasmus'hand*. Het Boek. 1936/1937. 24. 59–63. p.

az örökké vándorló ERASMUS úgy látszott, hogy végérvényesen letelepedett. Valóban, élete hátralevő részét Bázélban szándékozott tölteni, sajnos azonban az 1529-ben felülkerekedő hitújítás viharai elől a breisgaui Freiburgba volt kénytelen költözni, és csak halála előtt tért vissza ismét kedves városába.

Ebben a nyugalmas időszakban határozta el, hogy értékes könyvtárát eladja, ha megbízható és könyvszerető vevőt talál.²³ Bázélben barátja, FROBENIUS vendégszeretét élvezte a *Zum Alten Trau* címzett házában: külön lakosztállyal, ahol könyveit is kényelmesen elhelyezhette.²⁴ 1524 és 1526 között két esztendőt töltött ERASMUS mellett Jan ŁASKI (Johannes a Lasco), fiatal lengyel nemes, aki mint lelkes humanista és a mester nagy tisztelője, műveltségét akarta teljessé tenni. ŁASKI hamarosan katolikus pappá szentelték, és hazatérése után, 1526-ban a gneseni (Gnesno) dóm — lengyel hercegrímási székhely — prépostja lett. Mivel mind származása, mind tehetsége megbízható jövőt sejtetett, ERASMUS joggal gondolhatta, hogy könyvei ŁASKI révén talán egyszer egy lengyel püspök palotájában találnak otthonra. Már 1525 nyarán kinyilváníthatta ŁASKI-nak azon szándékát, hogy könyveit még életében szeretné eladni, de haszonélvezetét haláláig fenntartani. Ugyanebben az esztendőben, 1525. június 20-án létrejött az eladás és a könyvtár *négyszáz aranytallér* ellenében gazdát cserélt.²⁵ A megállapodás szerint ŁASKI az összeg felét azonnal kifizette; ettől kezdve a gyűjtemény elvileg tulajdonába került, azzal a további feltétellel, hogy ERASMUS halála után kifizeti a hátralevő kétszáz aranytallért. Egyik méltatója, Preserved SMITH szerint a könyvtár igen értékes lehetett, hiszen az említett összeg egy nagyobb egyetemi professzor évi jövedelmét jelentette.²⁶

ŁASKI-hoz — Polóniába való visszatérése után — ERASMUS megbízottjától, Bonifacius AMERBACH-tól, de magától ERASMUS-tól érkező levelek is arra engednek következtetni, hogy a könyvtár eladását hamarosan megbánta. AMERBACH ugyanakkor jelezte ŁASKI-nak, hogy könyveit rendszeresen szaporítja: „Erasmus noster bibliothecam et Graecis et Latinis authoribus subinde instruere non cessat.”²⁷ ERASMUS, hogy rábírra ŁASKI-t a visszalépésre, különböző ravaszkodásokhoz folyamodott; pl. bízik abban, hogy barátja megbánta a vételt, vagy arról panaszkodik, hogy megdrágultak a könyvek, máshol pedig új vevőt jelez a bécsi püspök személyében.²⁸ ŁASKI azonban az eladási szerződést nem bontotta fel, hanem felülfizetésképpen még kétszáz aranytallért küldött a felmerülő újabb kiadások fedezésére. Így végeredményben a gyűjtemény hatszáz aranytallérért cserélt gazdát.

ERASMUS könyvtárának kultúrtörténeti értéke egy fennmaradt — napjainkban a bázeli Universitätsbibliothekban őrzött — átadási leltár alapján megállapítható, melyet Bonifacius AMERBACH baseli jogászprofesszor, ERASMUS

²³ A könyvtár értékesítésének feldolgozása: HUSNER, F.: I. m. 233. p.; vö. DALTON, H.: *Lasciana*. Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland 3. Berlin 1898. 9—20. p. MIASKOWSKI, K.: *Die Korrespondenz des Erasmus von Rotterdam mit Polen*. Diss. Breslau 1901. Bd. 2. *Erasmiana*. Paderborn 1901.

²⁴ ROTH, Paul: *Erasmus von Rotterdam und Basel*. Sonntagsbeilage der National-Zeitung. (Basel) 12. júl. 1936.

²⁵ MIASKOWSKI, K.: I. m. Bd. 2. 3. p.

²⁶ SMITH, Preserved: *Erasmus*. New York/London 1923. 257. p.

²⁷ HUSNER, F.: I. m. 234. p. — Kb. ekkor írt levélben ERASMUS panaszkodik a könyvek drágulásáról. — *Opus Epistolarum*. P. S. ALLEN. Tom 7. 2033. lev. Basel, 1528. aug. 27.

²⁸ Adatok és idézet: HUSNER, F.: I. m. 234. p.

végrendeletének végrehajtója állított össze a visszamaradt könyvekről.²⁹ Az inventárium egyszerű felsorolás; hiányos és pontatlan: igen gyakran csupán a szerző szerepel, még a cím is hiányzik. Az impresszumadatok sem szerepelnek, kivéve az *Aldus Manutius*nál vagy a *Johannes Frobenius*nál kiadott könyveknél, bár ez sem bizonyítható, hiszen nem biztos, hogy *Amerbach* minden Aldinat és *Frobenius* kiadást megjelölt.

A gyűjtemény nyelvi összetételét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy kizárólag görög és latin nyelvű kiadványokból állt. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy *Erasmus* könyveit segédeszköznek, munkája fontos kiegészítőjének tekintette. Hiszen sajtó alá rendezett számtalan klasszikus görög és latin auktor. Elsőnek hozta napvilágra PTOLEMAIOSZ műveit, továbbá ARISZTOTELÉSZ, DÉMOSZTHENÉSZ, JOSEPHUS FLAVIUS teljes kiadását. Latin klasszikusok — CATO, CICERO, EUTROPIUS, AMMIANUS Marcellinus, SENECA, TERENTIUS stb. — írásait ő adta ki. Végül az *Új Testamentumot* és számos görög szerző — XENOPHÓN, EURIPIDÉSZ stb. — művét fordította le latin nyelvre.

Egész könyvtárában mindössze egy nemzeti nyelvű herbarium volt, és pedig németül.³⁰ A gyűjtemény csaknem felét tette ki a teológiai irodalom: latin és görög nyelvű biblia, sok psalterium és breviárium, végül a nagy egyházatyák — Szent HIERONYMUS, Nazianzus GREGORIUS, Szent CYPRIANUS stb. — írásai. A skolasztikusokat általában nem kedvelte, a legnagyobbak — így Aquinói TAMÁS — kivételével. A kortársak közül főként a reformátorok — LUTHER, ZWINGLI, REUCHLIN, MELANCHTON, HUTTEN, OECOLAMPADIUS stb. — könyveit gyűjtötte. A humanista irodalomból csak néhány — így pl. saját epigrammái MORUS Tamás *Utópiájával* egybekötve, SADOLETO és BEMBO vagy LORENZO VALLA művei. Levelezések bizonyítják, hogy a barátaitól kapott műveket nem minden esetben őrizte meg, sőt a fiatalkori, ún. „átrágott” könyveken is túladott; németalföldi mesterének, AGRICOLÁnak egyik művét viszont megtartotta.³¹ A filológiai és grammatikai segédkönyveken — *De arte grammatica*, *Etymologicon Graecum*, *Macrobius* stb. — kívül, néhány történelmi — pl. *Vita et gesta Caroli Magni*, vagy *Chronicon Pauli Constantini* —, jogi — pl. *Alciati*, *Codex Justinianus* —; végül természet- és orvostudományi — EÜKLIDÉSZ, PTOLEMAIOSZ: *De geographica*, HIPPOKRATÉSZ, GALÉNOSZ stb. — könyv tartozott könyvtárához.³² ERASMUSnak — az AMERBACH-féle inventárium szerint — összesen 413 könyve volt. Fritz HUSNER viszont felhívja a kutatók figyelmét arra, hogy a már említett ERASMUS FROBENIUSnál kiadott műveit tartalmazó, ma a bázeli Universitätsbibliothekban őrzött másik AMERBACH-összeállítás: *Catalogus Librorum Erasmi Roterodami* cím alatt, több mint száz kötetével, 513 darabra egészítené ki ERASMUS gyűjteményét.³³ A könyvtárból — a már felsoroltakon kívül — elsősorban hiányzott a nemzeti nyelvű irodalom, amely pedig egy humanista könyvtárban a XVI. század 20-as éveiben már nem ritka eset. Ezenkívül a reformáció korára jellemző hitvitairatok zöme; továbbá az

²⁹ A teljes hagyaték címe: *Amerbachiana ad Erasmi Relicta*. Basel Ms. CVIa 71 A könyvek jegyzéke: Basel Ms. CVIa 71 fol. 38–45; Közölte HUSNER, F.: I. m. 238–244. p. — a könyveket HUSNER a jegyzék alapján 1–413. sorszámmal látta el.

³⁰ HUSNER, F.: I. m. 241. p. 256. srsz. *Herbarius zu teütsche vonn allerhand kreüte r.*

³¹ HUSNER, F.: I. m. 238. p. 19. srsz. Rodol. AGRICOLA: *De inventione dialect.*

³² A felsorolt művek HUSNERnél: 277., 282., 31., 403., 135., 144., 199., 134., 90., 137. srsz. alatt megtalálhatók.

³³ HUSNER, F.: I. m. 237. p. — A FROBENIUSnál megjelent ERASMUS-művek jegyzékének nyilvántartási száma: Basel Ms. CVIa 71. fol. 11–14.

ERASMUS személye ellen irányuló nagyszámú írások; és az elavultnak tartott klasszikus és egyházi szerzők művei. Hogy ERASMUS csak a fontos, alapvető nagy kézikönyveket gyűjtötte, ehhez feltétlenül hozzájárult vándorélete, hiszen könyveit mindenhová magával vitte.

ERASMUS 1529-ben még egyszer útra kelt, hogy majd csak halála előtt közvetlenül térjen vissza ismét szeretett Bázelijébe. A felülkerekedő hitújítás viharai elől könyveivel együtt a breisgaui Freiburgba a „Zum Walfisch”, majd a „Zum Kind Jesu” címzett házbaköltözött.³⁴ Csak 1535. május végén tért vissza Bázelba, és 1536. február 12-én készítette el végrendeletét, melyben a könyvtárra vonatkozó rész tartalmazta a ŁASKIVAL fennálló jogi helyzetet.³⁵

1536. július 11-én halt meg ERASMUS. Hagyatékának végrehajtója, AMERBACH értesítette ŁASKIT az eseményekről,³⁶ aki szeptember 28-án Varsóból keltezett levelével megküldte a hiányzó kétszáz aranytallért, és könyvei elküldését kérte.³⁷ Levelében nem utalt AMERBACH értesítésére, valószínű, hogy a humanista halálának híre e levelet megelőzhette, és ŁASKI, hogy minél hamarabb hozzájuthasson az áhított könyvtárhoz, azonnal teljesítette a szerződés feltételeit.

Fennmaradt — szintén a bázeli Universitätsbibliothekban — az AMERBACH által készített inventárium, a könyvek egyszerű felsorolása, nyolc papírlapon.³⁸ A leltár ismeretlen — valószínűleg AMERBACH írnokának — kézírásával készült. Az első, illetve az utolsó oldalon AMERBACH saját kezű bejegyzésével az alábbi szöveg olvasható: *Index Librorum Erasmi wie die Herrn von Lasco zugeschickt*. Cím és az utolsó oldalon: *Das Register von biechern doctoris Erasmi wie die dem wolgepornen Herrn Joanni von Lasco zugeschickt uff Wynthacht anno 1537(!)*³⁹ A bázeli Universitätsbibliothekban őriznek még egy regisztert, melyet Adalbert ZALZMANN jegyző 1536. július 22-én írt össze; ezt valószínűleg a könyvekkel együtt elküldték ŁASKinak. Tartozott még ehhez a jegyzékhez egy külön — ERASMUS által készített — leltár, ennek azonban nyoma veszett.⁴⁰

AMERBACH 1536 karácsonyán a könyveket útnak indította Krakó felé. További sorsukról mindössze annyit tudunk, hogy a gyűjtemény épségben való megérkezéséről ŁASKI 1537. április 5-én értesítette AMERBACHOT.⁴¹

³⁴ HUSNER, F.: Uo. 234. p.

³⁵ *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 11. App. XXV. Erasmus' Last will. 364. p. — A testamentum elkészülését bizonyító levél AMERBACHtól: *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 11. 286. p. 3098. lev. Basel, 1536. febr. 14-én „S. Si fass esset hoc agere die festo, testamentum discriptum est. Si Notarius erit presto, ceteros facile colligam. Ad horam secundam, aut mox post quartam. Non est properandum. Sed nunc, atcumque, valeo. Quomodo valiturus sim, nescio. Vale.”

³⁶ Azokat a leveleket, amelyek az ALLEN-féle levelezési anyagból hiányoznak, HUSNER, F.: I. m.-ben említi, hivatkozva a nyilvántartási számra. — HUSNER, F.: I. m. 236. p. — Basel Ms. G² II 80, fol. 201.

³⁷ MIASKOWSKI, K.: I. m. Bd. 1. 46. p. — Basel Ms. CVIa 71, fol. 85.

³⁸ Lásd ²⁹ jegyzetet! — A lapok mérete: 32 × 100 cm. HUSNER, F.: I. m. 237. p. — Az inventárium még a XVI. század viszonylatában vizsgálva is szakszerűtlen. Megállapítható, hogy sem tematikai, sem nyelvi válogatást az összeállító előzetesen nem végzett. Egyházatyák, reformátorok, humanista kortársak keverednek latin és görög auktorokkal; történeti, irodalmi, grammatikai, jogi, orvosi, természettudományi anyag vegyesen következik.

³⁹ HUSNER, F.: Uo.

⁴⁰ HUSNER, F.: I. m. 236. p.

⁴¹ HUSNER, F.: I. m. 247. p. — Basel Ms. CVIa 71, fol. 95.

Megnyugtató tudósítás helyett a könyvtár teljes szétszóródásáról kell számot adnunk! Jan ŁASKI 1538-ban ugyanis, alig egy esztendővel a fenti események után, elhagyta a katolikus egyházat, ahol mint varsói diakónus működött; és a reformáció tanait magáévá téve, idegen országba távozott. A könyvtár sorsa osztozott a tulajdonoséval: a megtalált néhány könyv alapján Jan ŁASKI életútja is rekonstruálható. Könyvtárát kezdetben Polóniában visszahagyta, azzal a céllal, hogy a duplumokat értékesíteni fogja, és ehhez megfelelő könyvpiacot keres, a többi könyvet pedig idővel maga után viteti. Legelőször Frankfurtba ment — a nemzetközi könyvvásárra és könyvbarátok találkozó-jára,⁴² ahol megismerkedett Albert HARDENBERG cisztercita szerzetessel. Jelen tanulmányunk szempontjából ez az ismeretség azért is fontos, mert ERASMUS könyveinek felkutatása során az első közvetlen szálak HARDENBERGhez vezetnek. HARDENBERG ebben az időben folytatott teológiai tanulmányokat Lővenben, ahol ŁASKI is lakott, és ahová nőült. Doktorrá avatása alkalmából 1539-ben kapott barátjától egy REUCHLIN-művet; ez az első kötet, mely a gyűjteményből idegen kézre jutott.⁴³ A könyvbe „Sum Erasmi” exlibris alá folytatólag HARDENBERG a következőket írta: „Nunc Alberti, nec dominum muto” és végül: „Hoc Erasmi manus est.”⁴⁴ HARDENBERG könyveit 1540-ben eretnakség vádjá miatt elégették, az említett és még egy — szintén ŁASKITól kapott — REUCHLIN-mű⁴⁵ azonban megmaradt, melyet ma az emdeni Grosse Kirchében őriznek. A könyvek Emdenbe HARDENBERGgel együtt kerültek, ahol haláláig — 1567 és 1574 között — működött.

Az utókor sokszor elmarasztalta ERASMUST a ŁASKIVAL történt üzletkötés miatt, azonban, ha az 1520 és az 1530 közötti időszakot megvizsgáljuk, a humanista választását helyesnek kell tekintenünk. Jan ŁASKI ekkori levelei szenvdélyes könyvgyűjtésről számoltak be, barátai és megbízottai egészen Moszkváig kutattak számára könyvek után. A nyomdászok munkáját állandóan figyelemmel kísérte, bibliofil tevékenységet is folytatott, és elhatározta, hogy minden könyvét saját címeres kötésbe kötteti, végül ERASMUS gyűjteményét újabakkal akarta kiegészíteni.⁴⁶ Könyvszeretetét — akárcsak tisztelt mesteréét — nem vezette egoista gyűjtőszenvdély. A *Johannes á Lasco (Poloni) et amicorum* exlibris megfelelt a valóságnak. Nemeslelkűségből s talán kényszerből is — miközben Közép- és Kelet-Európában, majd Angliában töltötte idejét — értékes könyvtárának jelentős részét barátai kezén hagyta. És könyvei, míg több mint tíz évig, 1556-ig hazájától távol a protestáns egyház szervezésén fáradozott, tulajdonost cseréltek. Néhány könyv sorsát HARDENBERGEN keresztül sikerült nyomon követni, akitől halála után (1574) a croningeni Szent Márton iskola rektorához, Regnerus PRAEDENIUSHoz is került könyv.⁴⁷

⁴² DALTON, Hermann: *Johannes a Lasco*. Gotha 1881. 181. p.

⁴³ A kötet 280. srsz. alatt. címe: *De rudimentis hebraicis*. (Pforzheim, Th. ANSELM 1506.)

⁴⁴ Idézi: HUSNÉR, F.: I. m. 248. p.

⁴⁵ A kötet 176. srsz. alatt. — A könyvtárból megmaradt művek e tanulmány felsorolásának első tétele.

⁴⁶ MARGOLIN, J.-Cl.: *Laski, lecteur et annotateur de „Nouveau Testament” d’Érasme*. *Scrinium Erasmianum. Mélanges...* ed. Coppens. Leiden 1969. Brill. Vol. 1. 96–99. p. Vö. DALTON, H.: I. m.; *Lasciana*. Berlin 1898.

⁴⁷ Ismerteti: HORST, J. H.: *Een boek uit de bibliotheek van Erasmus teruggevonden*. Het Boek. 1936/1937. 24. 64–70. p.; — KOSSMANN, F.: *Sporen van Erasmus’ hand*. Het Boek. 1936/1937. 24. 59–63. p. — Regnerus PRAEDENIUS (1510–1559), vö. HOFFMANN, S. F.: *Lexicon Biographicum*. Bd. 3. Leipzig 1836. 278. p.

Még egy biztos dátum ŁASKInak 1541. augusztus 5-én Emdenben keltezett levele szülőföldjére, amelyben kéri könyvei átszállítását Frankfurtba, hogy a duplumokon túladhasson.⁴⁸ Állandó vándorútjain valószínűleg komoly terhet jelentettek a könyvek, és pénzre is szüksége volt, ezért egyes könyveket értékesített. Mindenesetre alig tíz év alatt széthullott a gyűjtemény. Henrik BULLINGERnek 1551. április 10-én már azt írta, hogy könyvtára maradványát felszámolja.⁴⁹

Mielőtt nyomon követnénk annak a néhány könyvnek több évszázados útját, amelyek megmaradtak, összegezve az AMERBACH-féle leltárban felsorolt 413 kötetből — a feltételezett kb. 100 ERASMUS-művet leszámítva — ma mindössze tizenkilenc ismert, ebből kilenc ERASMUS halálakor már nem tartozott a gyűjteményhez. Ezek a következők, megjelölve jelenlegi lelőhelyeiket is:⁵⁰

- REUCHLIN: *De verbo mirifico*. Tübing. ANSH. 1514.
 REUCHLIN: *De arta cabalistica*. Hagenau. ANSH. 1517. (coll.) (nr. 176)
 ARISZTOTELESZ graece. ALDUS. 1495—1498. (nr. 214) lelőhely: Wells, Cathedral Library
 PLATON gr. ALDUS. 1513. (nr. 218) lelőhely: Haag. Koninklijke Bibliotheek
 ATHENAIOSZ gr. ALDUS. 1514. (nr. 239) lelőhely: Oxford, Bodleiana
 HÉRODOTOSZ. ALDUS. 1502.
 PAUSZANIASZ. ALDUS-TORRESANUS. 1516. Coll. (nr. 272) lelőhely: London, British Museum
 REUCHLIN: *De rudimentis hebraicis*. Pforzheim, Th. ANSELM, 1506. (nr. 280) lelőhely: Emden, Grosse Kirche
 GELLIUS: *Noctes Atticae*. Venetia. Joh. de TRID. 1509. (nr. 281) lelőhely: Rotterdam, Stadtbibliothek
 DIOGENES Laertius. Basel. CRATANDER. 1524. (nr. 305) lelőhely: Krakow, Prof. Rosenblatt
Magnum Etymologicum Graecum. Venetia. 1499. (nr. 277) lelőhely: Krakow, Jagello Egy. Könyvtár
 JO. GENESIUS: *Antapologia in Erasm.* Roma. BLADUS. 1532. (nr. 389) lelőhely: Emden, Grosse Kirche
 DIOGENES Laertius. Basel. FROBEN. 1532. (nr. 304)

Továbbá azok a kötetek, amelyek ERASMUS halála idején már nem tartoztak a könyvtárhoz, s így az AMERBACH-féle inventáriumából is hiányoztak:

- HÉRODOTOSZ. ALDUS, 1502. lelőhely: J. E. Hodgkin
 HIERONYMUS: *Opera exegetica in Vetus et Nov. Test.* Venetia, 1497. lelőhely: München, Universitätsbibl.
 ERASMUS-*Adagia*. Basel. FROBEN. 1533.
 ERASMUS-*Familiarium Colloquiorum formulae*. Bázél, FROBEN, 1523. lelőhely: München, Universitätsbibl.
Biblia Vulg. Basel, FROBEN, 1491. lelőhely: Bázél, Universitätsbibl.
 PLINIUS: *Historia Naturalis*. Venetia, 1496. (2 pld.) lelőhely: Bázél, Universitätsbibl.
 LUKIANOSZ: *Dialogus*. Paris. ASCENS. 1514. lelőhely: Basel. Universitätsb.
Codex Arcerianus (kézirat) lelőhely: Wolfenbüttel

Mikor ŁASKI 1557-ben, ötvennyolc éves korában Németországon keresztül hazatért, már nem rendelkezett könyvtárral.

⁴⁸ KUYPER, Abraham: *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita*. Amsterdam/Haga 1866. Bd. 2. 554. p. 6. lev. Idézet: „Mihi enim Francfordium nunc libri mei ex patris advenientur.”

⁴⁹ MARGOLIN, J.-Cl.: I. m. 111. p. vö. KUYPER, A.: I. m. II. 648. p. — BULLINGER, Heinrich (1505—1575): ZWINGLI követője, számos teológiai mű szerzője. A kappeli ütközet után célja a válság felszámolása és a zürichi reformáció megerősítése.

⁵⁰ HUSNER, F.: I. m. 258. p.

Ismeretlen személy esetében is foglalkoztatná a kutatást, hogy egy ilyen, a korszakhoz képest nagyszámúnak mondható gyűjteményből miért csak néhány könyv maradt meg.

Mivel a könyvtár Lengyelországba került, természetesnek látszott, hogy itt keressék a könyveket. E század fordulóján MIASKOWSKY — aki disszertációjában ERASMUS lengyel kapcsolatait dolgozta fel — megállapította: hazájában semmi nyoma sincs annak, hogy ŁASKI hazahozott-e könyveket!⁵¹

1935-ben azonban ROSENBLATT krakkói professzor egy antikváriumban váratlanul rábukkant egy kötetre, mely az AMERBACH-féle átadási jegyzéken is szerepelt.⁵² Az utolsó előtti oldalon bejegyzett nevek — Gerardus ASSENDELFT, Jodocus SASSBOUT, Abel de COLSTOR — egyértelműen Németalföldre utaltak. J. H. ter HORST, a Hágai Királyi Könyvtár könyvtárosa viszont e nevek alapján megállapította, hogy ERASMUS valószínűleg három barátjától kapta a kötetet. Feltevésének igazolásához hivatkozott ERASMUSnak egy 1532-ben Jodocus SASBOUTHoz írt levelére, melyben kéri, hogy közvetítsen Abel á COLSTER és Gerardus ASSENDELFT felé.⁵³ A bejegyzett 1548-as évszám alapján sem lehetett COLSTER tulajdonában ekkor az a könyv, mert COLSTER 1540-ben halt meg.⁵⁴ A krakkói Jagello Egyetem könyvtára incunabulumok katalógusában szintén szerepel egy kötet, melyben ultraibolya sugarakkal végzett fényképezéssel sikerült a *Sum Erasmi* bejegyzést olvashatóvá tenni. A kötet — *Magnum Etymologicon Graecum* — Stanislaw GREPSKI (1524—1570) krakkói filológus és grécista professzor gyűjteményével került a könyvtár tulajdonába;⁵⁵ GREPSKI valószínűleg közvetlenül ŁASKITól vette. HAJDUKIEWICZ említ továbbá még egy „Johannis á Lasco Poloni et amicorum” jelzetű Aldinát (1514-es kiadású) a varsói Egyetemi Könyvtárból, de ez nem Erasmianum... — mégis remél lappangó köteteket.⁵⁶

Ezen a nyomon elindulva Jean-Claude MARGOLIN az 1960-as évek elején elhatározta, hogy ERASMUS exlibriseit felkutatja. Karol GLOMBIOWSKI professzorral folytatott levélváltása alapján sor került a sziléziai könyvtárakban — így a breslaui (Wrocław) és a nysai egyetemi könyvtárban — ERASMUS-könyvek utáni kutatásra. GLOMBIOWSKI minden kétséget eloszlatva 1964. december 22-én keltezett soraiban közölte, hogy egyetlen Erasmianát sem talált Lengyelország könyvtáraiban.⁵⁷

A németalföldi szál látszott beigazolódni az 1930-as években, mikor HORST könyvtáros váratlanul a S'Gravenhage-i (Hága) Királyi Könyvtárban egy Aldus-kiadású PLATÓNT talált.⁵⁸ HUSNER említi, hogy 1554-ben Gerhard MORTAIGNE, egy flamand vagy brabanti menekült, hét cím szerint említett könyvet — köztük a fenti PLATÓN-kötetet — vett ŁASKITól,⁵⁹ melyeknek azon-

⁵¹ MIASKOWSKI, K.: I. m. Bd. I. 44. p.

⁵² HUSNER, F.: I. m. 255 p. — Az említett kötet: DIOGENES Laertius, 305. srsz. alatt.

⁵³ HORST, J. H.: *Nog enkele aantekeningen over de bibliotheek van Erasmus*. Het Boek. 1936/1937. 24. 231. p.; vö. *Opus Epistolarum*, P. S. ALLEN. Tom 4. 238. p.

⁵⁴ HORST, J. H.: Uo. — vö. *Batavia Illustrata*. I/2. 's Grav. 1685. 923. p.

⁵⁵ HAJDUKIEWICZ, L.: *Im Bücherkreis des Erasmus*. Vierteljahrschrift für Geschichte der Wissenschaft und Technik. 5. Jg. 1960. Sonderheft 2. 87. p. — A mű 277. srsz. alatt van, jelenlegi állománya száma: Inc. B. J. 3103.

⁵⁶ HAJDUKIEWICZ, L.: Uo. 90. p.

⁵⁷ MARGOLIN, J.-Cl.: I. m. 97. p.

⁵⁸ HORST, J. H.: *Een boek...* I. m. 64—70. p. ismerteti. *Opera Platonis Graeca*, 218. srsz.

⁵⁹ HUSNER, F.: I. m. 251. p. — Mortaignera vonatkozó biográfiai adatok: RITTER, F.: *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*. Bd. 20. 1920. 226. p.

ban ez egy kivételével nyomuk veszett. A könyv exlibrise alapján a tulajdonosok követhetők:⁶⁰

„Sum Erasmi. At nūc
Regneri Praedini. 1554.
.....^a
Lasco.....Poloniae
Io. Arce. Theodor.”

A könyv tehát már 1554-ben — valószínűleg MORTAIGNE közvetítésével — Regnerus PRAEDENIUSÉ lett, akinek minden vágya, hogy ERASMUS-könyvekhez jusson. Ma még egy olyan, Rotterdamban őrzött könyvről tudunk, amely már 1555-ben birtokába jutott.⁶¹ Ez utóbbi nemcsak ERASMUS sajátkezü glosszáit, hanem rajzait — köztük a híres „Terminus” isten emblémával és a „(con)cedo nulli” életelvével — is megőrizte az utókor számára.⁶² A PLATÓN-kötetnek még az az érdekessége, hogy többek között Johannes Arcerius THEODORETUS filológus (1538–1604) tulajdonában is volt, kinek nevét ERASMUS könyvtárának legértékesebb darabja, a *Codex Arcerianus*, egy VI–VII. századból való kézirat őrít meg.⁶³ ERASMUS e kézirat negyedik tulajdonosa, talán a Vaticana könyvtárból kapta vagy szerezte, mivel kézíratait nem értékesítette, az AMERBACH-féle inventáriumban nem szerepelt.⁶⁴ ARCE-RIUSHOZ 1566-ban került előző tulajdonosai — ŁASKI, MORTAIGNE és PRAEDENIUS — után; 1663 óta pedig a wolfenbütteli hercegi könyvtár állományában található.⁶⁵

A könyvek felkutatásával kapcsolatban több téves hipotézis született. Preserved SMITH pl. ERASMUS-életrajzában arról ad hírt, hogy ŁASKI kezéből a könyvtár KNÖRINGEN augsburgi püspök birtokába jutott, aki egész könyvtárát, 6062 kötettel 1573-ban a müncheni Universitätsbibliotheknek adományozta.⁶⁶ HUSNER azonban helyesen megállapítja, hogy e tévedés oka valószínűleg az ERASMUS és GLAREANUS közötti jó viszony lehetett, az utóbbitól KNÖRINGEN később megvette saját gyűjteményét.⁶⁷ HUSNER személyesen átvizsgálta KNÖRINGEN anyagát, és mindössze egyetlen egy ERASMUS könyvtárából való SZENT HIERONYMUS kötetet talált, melyben mind ERASMUSnak, mind GLAREANUSnak és KNÖRINGENnek megfelelő kéziratos bejegyzései.⁶⁸

⁶⁰ HORST, J. H.: *Een boek* ... I. m. 68. p.

⁶¹ KAN, J. B. *Erasmiana*. Rotterdam 1891. 11. p. — *Sum Erasmi* alá PRAEDENIUS sajátkezü bejegyzése: „Velim mansisses quoad durabit hic mundus, sed postquam fata illum sustulissent, te emi anno 1555. Regnerus Praedenius.” Az eredeti kézírás KOSSMANN, F.: I. m. 59. p.; HUSNER, F.: I. m. 253. p.

⁶² KOSSMANN, F.: I. m. 61–63. p.

⁶³ HORST, J. H.: *Een boek* ... I. m. 69. p. — ARCEERIUS, Theodoretus (1538–1604): filológus, a franekeri főiskola görögnyelv-professzora. A kódex nyolcadik tulajdonosa.

⁶⁴ HUSNER, F.: I. m. 253. p.

⁶⁵ HORST, J. H.: *Een boek* ... I. m. 69. p.

⁶⁶ SMITH, Preserved: *Erasmus*. A study of his life, ideals and place in history. New York/London 1923. 261. p.

⁶⁷ HUSNER, F.: I. m. 256. p. — Knöringen 1560-ban megvásárolta. — GLAREANUS (Loriti), Henricus (1488–1563): svájci humanista. Kezdetben mint REUCHLIN híve a reformációért buzgókodott, de elfordulva attól kivándorolt Bázélba, majd Freiburgba, ahol a történelem és költészet tanára lett. Zeneteorikusként is tisztelik. — Vö. VEITH, F. A.: *Bibliotheca Augustana*. Aug. Vind. 1785–1791. Bd. 4. 10. p.

⁶⁸ HUSNER, F.: I. m. 257. p.

ALLEN — ERASMUS levelezési anyagának sajtó alá rendezője — minden forráshivatkozás nélkül úgy nyilatkozott, hogy a humanista halála után könyvei Németalföldön szétszóródtak.⁶⁹ Ez az állítás talán megalapozatlannak tűnik, de ha figyelembe vesszük, hogy kedves városában, Bázelen is összesen négy olyan könyv van meg, amely ERASMUSÉ volt, akkor egyelőre meg kell elégednünk ezzel a feltevéssel. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy — mivel az AMERBACH-féle inventáriumból mind a négy kötet hiányzik — az eladás-
kor már egyik sem tartozott a gyűjteményhez.

A bázei Universitätsbibliothekben őrzött negyedik kötet sorsa illusztrálhatja méltóképpen az egész könyvtár évszázados hányattatását. PLINIUS: *Historia naturalis* (Velence, 1496.) c. műve 1948-ban került a könyvtárba.⁷⁰ A bejegyzés szerint — *Sum Erasmii Fobonii ex liberalitate Erasmi Rote* — a könyvet ERASMUS ajándékozta 1529-ben Erasmus FROBENIUSnak, keresztfiának, a hátsó oldalra került *Sum Erasmi* ismert kézírása. A könyv első tulajdonosától az utolsóig hosszú utat járt végig! Bruno AMERBACH, Johannes AMERBACH fián keresztül Franciaországba — ki tudja mikor és milyen úton — Victorien SARDOU (1831—1908) vígjátékíró nyolcvanezer kötetes gyűjteményébe jutott. Az exlibris: Bibliothèque de Marly bizonyítja ezt, SARDOU ugyanis a Marly kastély tulajdonosa volt. Halála után egy párizsi, a LECLERC-aukcion 1909-ben 2500 frankért kelt el. Hogy innen hogyan jutott vissza kiindulási pontjához: teljesen ismeretlen.

Az 1960-as évek sikertelen kutatási kísérletét az ERASMUS-könyvek után váratlanul éppen az utolsó időszakban koronázta siker. A müncheni Universitätsbibliothek igazgatója, Ladislaus BUZÁS három példány újabb Erasmiánat talált. Az egyiket, a *Diogenes Laertius* címűt ERASMUS — az exlibris tanúsága szerint — odaajándékozta GLAREANUSnak, miután ŁASKITól visszaszerezte. Valószínű, hogy KNÖRINGEN gyűjteményével együtt került később jelenlegi helyére. További két kötetet találtak még 1972-ben; mindkettőt — Adagia, Familiarum Colloquiorum Formulae — ERASMUS feltehetően még életében eladta.⁷¹ Ezek az eredmények feltételezik, hogy a müncheni Universitätsbibliothekben lehetnek még „lappangó” kötetek, pillanatnyilag egyedül itt érdemes kutatni utánuk.

Amint ERASMUS Rotterdamus „életműve” évszázadokon át beépült az európai kultúrtörténetbe, indításai és állásfoglalása ma közkinccse nemcsak a filozófia- és a vallástudománynak, hanem egyéb tudományágaknak is: a pedagógiának csakúgy, mint a nyelvészetnek és a filológiának, anélkül, hogy személyére közvetlenül hivatkoznának. Gondolatai nyomon követhetők, könyveinek sorsa viszont — e néhány kivételtől eltekintve — valószínűleg mindig ismeretlenségben fog maradni.⁷²

⁶⁹ ALLEN, P. S.: *The correspondence of an early printing-house Glasgow*, 1932. 30. p. (Glasgow Univ. Publ. 27.)

⁷⁰ SCHWARBER, Karl: *Neues von der Basler Universitätsbibliothek*. Sonntags-Beilage National-Zeitung. (Basel) nr. 398, 29. aug. 1948. l. p. — Részletesen ismerteti a megtalálást és a könyv sorsát.

⁷¹ Ladislaus BUZÁS az első közlés jogát átengedte a szerzőnek. A müncheni Universitätsbibliothek bizonyítólevele, valamint Fritz HUSNEK igazoló levele a szerző birtokában; a *Geschichte der Münchener Universitätsbibliothek* című rövidesen megjelenő kötetben kívánja a könyvtár publikálni.

⁷² A szerző Erasmus-dolgozatának angol nyelvű változatában (Orvostörténeti Közlemények — Comm. de Hist. Artis. Med.), mely később jelenik meg, foglalkozik az orvostermészettudomány-történeti vonatkozású kérdésekkel.

Petőfivel kapcsolatos bejegyzések a Pesti Kör és az Ellenzéki Kör irataiban. Éppen húsz éve jelent meg Dezsényi Béla tanulmánya a Nemzeti Körről az Irodalomtörténeti Közleményekben,¹ s a szakirodalom azóta sem tudott sok újat mondani a Kör történetéről. A tanulmány természetesen utal a nevezetes tagok, így Petőfi szereplésére is, mégis érdekes lehet talán ezúttal a költő szemszögéből áttekinteni a levéltári forrásokat.

A Kör és Petőfi kapcsolata azzal az irodalomtörténeti jelentőségű igazgató-választmányi üléssel kezdődött,² amelyen Vörösmarty javaslatára elhatározzák, hogy támogatják a költő verseinek kiadását.

Tagfelvételének nincs nyoma a Nemzeti Kör irataiban. A tagok között akkor bukkan fel, amikor 1845-ben kettéválik a Nemzeti Kör, és a Kunewalder-házban maradt társaság felveszi a Pesti Kör nevet. PETŐFI a Pesti Körrel marad, vagy talán csak ekkor lép be: neve a Pesti Kör tagjait felsoroló íven szerepel először, amely a hároméves majd az egyéves tagokat sorolja fel „helybeliek” és „vidékiek” bontásban.³ PETŐFI nevét — ötödmagával — az egy éves vidékiek között találhatjuk. Az egy- és hároméves tagság közötti választásban a tagok anyagi helyzetének különbsége tükröződik: a szegényebbek mint egy éves tagok csak két félévi tagdíjat fizettek ki egyszerre. A bejegyzés szerint PETŐFI 5—5 pengő tagdíjat fizetett az első és a második félévre, azaz két aranyat, s ez a költő számára jelentős összeg volt. Egy kémjelentés szerint, amely 1846. jún. 12-én kelt, „állandó anyagi bajok közt él, mert ahol csak könyvkereskedőnél kiadott munkája van, havonként 5—2 forint előleget kér”.⁴

* Bár az irat címében az 1845/46-os dátum szerepel, a befizetés a 46-os esztendő első és második félévére szól. A következő irat ugyanis — „Napló a Pesti Kör pénztári számviteléről kezdve az 1846ik évi Februarius 22ik napján” — a készpénzbevételek között 1846. máj. 7-i dátummal igazolja, hogy „Petőfi Sándor mint vidéki egész évre” befizette a tagdíját, 10 pengő forintot.⁵ Ez megmagyarázza azt is, hogy miért sorolják PETŐFIT a vidéki tagok közé, jóllehet pesti lakos, VÁRADY Antallal bérel közös lakást. Ekkor, 1846 májusában Dömsödön tartózkodik, tagdíját innen, vidékről küldhette el.

Az ellenzéki mozgalom erősödése szükségessé teszi a két kör összeolvasását, s ez előzetes tárgyalások után, 1847 elején meg is valósul. Az új társaság, az Ellenzéki Kör iratait szintén az Országos Levéltárban őrzik. Az egyesüléskor újra rögzítik a tagok név-

¹ DEZSÉNYI Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában* c. tanulmánya. Irod. tört. Közl. 1953. 163—204.

² 1844. márc. 27-én. A Nemzeti Kör jegyzőkönyvei Egyetemi Könyvtár G 164.

³ A Pesti Kör iratai OL R 150. A szóban forgó irat 2 ívrét folió, pontos címe: A Pesti Kör tagjai 1845/46ik évben. A nevek mellett két rubrika van: fizetett első félévre — második félévre; tartozik bútorokra — öszvesen (ez utóbbi rovat PETŐFINél üres).

⁴ Lásd: TÖRÖ Györgyi: *Petőfi anyagi helyzete*. Tanulmányok Petőfiről Bp. 1962. 41—90. Az idézet: uo. 72.

⁵ 12 ívrét folió összefűzve, a lapok számozatlanok, a bejegyzések időrendben követik egymást.

sorát, PETŐFIÉ a 274. aláírási sorsszám.⁶ Az iratok között találhatunk egy betűrendben írt névsort is, ahol 608 tag és 12 foglalkozó tag neve között a 417. helyen áll PETŐFIÉ, neve mellett az 1-es számjegy tanúsága szerint az Ellenzéki Körben is egyéves tagságot vállalt.⁷

A Pesti Kör az egyesüléshez pénztári mérleget készített, s nyilvántartásba vette azokat a tagokat, akiknek tagdíjhátralékuk volt.⁸ Az irat címe szerint a tartozás rendezését a volt Pesti Kör szigorúan vette: „Nevei a Pesti Kör azon tagjainak kik részvénydíj tartozásukat az 1847 év Aprilis 1ső napjáig be nem fizették s kiknek nyugtatványai behajtás végett Horváth Antalnál vannak.” PETŐFI neve a 25., tartozása az 1846/47. évre 5 pengő ft. Nem lenne helyes messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy ápr. 1-én még nem fizette be a tagdíját, hiszen rajta kívül még 39-en tartoztak, nála nyilván tehetősebbek is, mégis valószínű, hogy azért nem fizetett, mert *nem volt pénz*. Április 10-én írt levelében KUBINYI Rudolftól a Szent György napjára (ápr. 24-re) ígért kölcsönt sürgeti, kap is 200 pengő forintot, ezt május negyedikén köszöni meg.⁹ A várt kölcsönön kívül csak néhány pengős honoráriumokra számíthatott, erre pedig megélhetésére szüksége volt. Éppen ezért nem lehetetlen, hogy a kölcsön néhány nap késéssel, április 28-án érkezett meg — az Ellenzéki Kör pénztári naplója szerint ugyanis PETŐFI ezen a napon fizette be esedékes tagdíját. Ez a pénztári napló — ugyanúgy, mint a Pesti Köré — naponként őrzi a bevételeket és kiadásokat. Április 28-án PETŐFY (!) Sándor neve mellett 5 pft bevételi összeg áll, tehát ekkor csak félévi tartozását rendezte.¹⁰ Ez természetes is, hiszen szatmári útja előtt minden fillérre szüksége volt.

A tagdíjfizetést az Ellenzéki Körben külön is könyvelték, méghozzá kétszeresen. A két irat címe azonos: *Nyilvántartás az Ellenzéki Kör tagjainak részvénydíj (tagdíj) fizetéséről*. Az első iratot valószínűleg az vezette, aki beszedte a tagdíjakat. PETŐFIVEL kapcsolatban a következő bejegyzés áll a füzet 15. lapján: *aláírási sorsszám 274 Nevek PETŐFY (!) Sándor kötelezettségi idő kezdete 1847. ápr. 1. (a dátumot az első előfordulás után szte = szintén rövidítéssel viszik tovább) 1847 1ső félév 5 pft átadtam*. A második ívet feltehetően a pénztáros vezette, akihez a bevételek befutottak, az előzővel teljesen megegyezik, a különbség csak annyi, hogy az *átadtam* szó helyett *átvettem* áll, és a *kötelezettségi idő kezdete* rubrika helyett *lakhely szerepel*. PETŐFINél ebbe a rovatba a 846/I dátumot jegyezték fel, ez valószínűleg tagságának kezdetét jelenti.¹¹

Az Ellenzéki Kör pénztári számadását füzetben is kinyomatta 1848-ban. Ennek egyik része *Az ellenzéki kör 1848ik évi részvényeseinek névsora 1848ik évi Martius 31ik napjáig történt fizetésekkel együtt*. PETŐFI neve a 703 tag között a 483. helyen áll, s az irat igazolja, hogy 1847 második félévére is kifizette a tagdíját, egyéves tagsági kötelezettségének tehát eleget tett.

A Kör iratai között van az ülések jegyzőkönyve is, erről DEZSÉNYI Béla tanulmánya részletesen számol.¹² PETŐFI neve a forradalmat megelőző időszakban nem fordul elő a jegyzőkönyvben, nyilván nem is volt rendszeres látogatója a Kör közgyűléseinek, bará-

⁶ Az Ellenzéki Kör iratai OL R 151.

⁷ 1 ívrét folió, a névsor abcérendben van, a sorsszám 5 nevenként a névsor előtt szerepel, utána a 3., ill. 1 éves tagságot jelentő számjegy.

⁸ 1 ívrét lap, a névsor abcérendben van, az utolsó két nevet utólag jegyezték a névsorhoz.

⁹ PETŐFI Sándor *összes művei* VII. (továbbiakban PÖM) Bp. 1964. 48., 52., sz. levél.

¹⁰ Sok összefűzött ívrét folió, fedőlapján tintával a cím. A 6/a oldalon van utoljára bejegyzés. Rovatai: *Kész pénz bevétele kiadása pft kr Ideje Megnevezése*.

¹¹ Mindkét irat 6 összefűzött ívrét folióból áll, a fedőlapon a címen kívül II/6.

¹² Ívrét lapok bekötve, a fedőlapon a cím: Az Ellenzéki Kör Jegyzőkönyve. A lapokon nyomtatott sorsszám, 84/ab lapból áll.

taival a Pilvaxban találkozott. Március 15. után nincs olyan közéleti fórum Pesten, ahonnan PETŐFI hiányozhatna, ott kell lennie az Ellenzéki Körben is. 1848. ápr. 16-án a társaság felveszi a Radical Kör nevet, május 7-én pedig tisztújításra kerül sor. Már a választási adminisztráció során felbukkan a költő neve: „A szavazatok összeszedésével: Perczel Móricz, Rösenfeld J., Halász Józsa, Bereznai István, Irányi, Petőfy, Irinyi József, Bánfay urak megbizattak.” A nyolc tisztségviselőn kívül a közgyűlés 60 választmányi tagra is szavazott, akiknek a nevét a jegyzőkönyv ábécérendben sorolja fel, megjelölve a szavazatok számát is. PETŐFI a 41. helyen szerepel 100 szavazattal, s ebben a szavazatok nagy száma az érdekes. A legtöbb voksot az elnök, TELEKI László kapta, az alelnökök, FÉNYES Elek 105-öt, VÖRÖSMARTY 103-at. A választmányi tagok között egyedül NYÁRNY Pálnak volt 103 szavazata, 100 körül is csak néhányan kaptak, jobbára az idősebbek: BAJZA József, ERDÉLYI János, GARAY János stb. A márciusi fiatalok közül IRINYI József 91, KIRÁLYI Pál 78, VÖRÖS Antal 83 szavazattal került a választmányba, de pl. a szavazatszedők között szereplő IRÁNYI már kimaradt. PETŐFI száz szavazata tehát sok, különösen ekkor, május hetedikén, amikor *A királyokhoz* botrányának hullámai még nem ütköztek el, s amikor a nemrég még bálványozott költőt országsszerte fűzfapoéták versei ostromozták.

Úgy látszik, a Radical Körben nem rendül meg PETŐFI helyzete akkor sem, amikor a máj. 12-i minisztériumellenes kifakadása után egyre jobban elszigetelődik. Tíz nappal azelőtt, hogy PETŐFI újságcikkében a nemzet egyik leggyűlöltebb emberének nevezi magát,¹³ rendkívüli közgyűlést tartanak a Radical Körben. A május 18-i közgyűlés elhatározza, hogy segíti az önkéntes sereg toborzását, gyűjtést indítványoz, s „Mindezeknek intézésére, kezelésére és pénztárnok választására a gyűlés a Budapesti lakosokból egy választmányt bízott meg, mellynek tagjaiul gr. Teleki László elnökle mellett felkéri...” — s következik 40 név. A bizottságban a legrégibb tagok (FÉNYES Elek, VÖRÖSMARTY, TÓTH Gáspár) és a márciusi fiatalok (IRÁNYI, IRINYI, VASVÁRI) egyaránt részt vesznek, s köztük ott van PETŐFI is. Nem valószínű, hogy ebben a választmányban PETŐFI aktívan tevékenykedett volna, hiszen ekkor a követválasztás előkészületei foglalkoztak el, a továbbiakban pedig már nem találkozunk nevével a jegyzőkönyvben. Az Egyenlőségi Társulat megalakulása után kapcsolata az Ellenzéki Körrel meglazul, a radikális fiatalság az új társaságot választja fórumának, s PETŐFI is ott hallatja a szavát.

KOVÁCS MAGDA

A Pray-kódex váci eredetének kérdéséhez. A közismert medievista-irodalomtörténész, MEZEY L. tanulmányában¹ elutasít mindennemű eddigi hipotézist, ami az ún. *Pray-kódex* (tovább PK) helyi keletkezésére vonatkozik, azokra a helyekre, ahol a PK-nek kellett volna keletkeznie (Boldva, Székesfehérvár, Veszprém), és egy új hipotézissel lép fel, mely szerint az eredeti PK sacramentáriuma Vácon keletkezett (Sz. Mária- és Margit-kultusz), ahonnan később másolatként a Gömör megyében levő jánossi (Jánošovce) bencések kolostorába került. MEZEY L. a PK sacramentáriuma eredeti szövegének káptalani jelleget tulajdonít, amint azt OCSKAY A. több mint 130 évvel ezelőtt előre látta (MEZEY ezt nem idézi), amikor ehhez a nézethez már az 1925–27-es években eljutott KARÁCSONYI J. és ERNYEI J., legújabbban mi is. (*Nový pohľad na vznik a funkciu Prayovho kódexu*,

¹³ PÖM V. 91–94.

¹ Mezey László: A Pray-kódex keletkezése. Magy. Könyvszle 1971. 109–123.

Slovenská archivistika 1966. 98—120; *A PK keletkezése és funkciója*. Századok 1969. 961—964.)

MEZEY L. új hipotézise a PK helyi keletkezését illetőleg nem hoz fel semmiféle komolyabb argumentumokat a mi hipotézisünkkel szemben (veszprémi káptalan, respektíve káptalani iskola). MEZEY tanulmányának alaphiánya abban rejlik, hogy nem fejtegeti a PK keletkezésének kérdését egészben, amely a 12. sz. végi redaktiójában megmaradt, hanem csak a sacramentáriumi részeket veszi figyelembe.

MEZEY L. kitűzte fő feladataként: megcáfolni Mihály arkangyal kultuszának jelentőségét mint topográfiai bizonyítékot Veszprém számára. Elfelejtette azonban, hogy az eredeti sacramentáriumban Mihály arkangyal kultusza tökéletesen képviselve van a három ünnepben (vigilia, Dedicatio, octava), tehát itt nemcsak általános ünnepről (Dedicatio), szept. 29-ről van szó. Emellett egyetlen, Magyarországon található sacramentáriumban, respektíve Proprium de sanctis-ban sincsenek így teljesen feltüntetve ezek az ünnepek. A sacramentárium szövegében hiányzik ugyan még egy Mihály-ünnep, éspedig: Apparitio, Adventus s. Michaelis (máj. 8.), de ez nem meglepő, mivel ez az ünnep mint helyi ünnep szerepelt Dél-Olaszországban a 12. századig, azért a PK kalendáriumába már be van vezetve. Mihály arkangyal kultuszának ezzel a megállapításával, mely egyrésztől feltünteteti a sacramentárium keletkezésének helyét és még hozzá ott, ahol a Mihály-kultusz létezett (tehát Veszprémet), másrésztől igazolja MEZEY L. hipotézisét, hogy a PK-sacramentárium eredeti szövege régebbi keletű, mint a PK kalendáriuma.

Az okot, mely MEZEY L.-t odáig juttatta, hogy tanulmányában még egy szóval sem említette a Sz. Mária és Mihály páros kultusz ápolását a váci püspöki székesegyházban, nem tudjuk megmagyarázni. Hangsúlyozni kell emellett, hogy Sz. Mária és Mihály páros kultuszáról semmiféle nyom sem található a PK-ben.

A Margit-kultusz, mely a váron kívüli településen (extra civitatem) szakrális építészettel van képviselve mind Veszprémben, mind Vácon, nem beszél látszólag ugyan az egyik hipotézisről sem. MEZEY L. szerint a Margit templom Veszprémben túlságosan távol volt a processziók megtartásánál a Sz. Mária és Keresztelő Szt. János templomához, de ez az argumentum nem döntő. Tudniillik respektálni kell, amire már fentebb is rámutattunk, a lokalitást a szakrális objektummal és Mihály arkangyal kultuszát.

MEZEY L. alaposan tévedett a „Letania m.” ünnep értelmezésénél, amit összefüggésbe hoz az őszi vetés megünneplésével — IV. 25.; itt tudniillik az orációban előfordult Szt. Péter kultusza. Ezt a megemlítést MEZEY L. mint topográfiai pontot értelmezi, és Váctól nem messze keresi a templomot e kultusszal.

MEZEY L. címünkre irányult éles hangú formulációja azzal a feltevéssel, hogy a PK sacramentáriuma közeli viszonyban áll a páduai D 47. sacramentáriummal, szerteoszlík, ha megállapítjuk, hogy a PK 58v fol.-ban nem a MEZEY által feltételezett Vác melletti Szt. Péter-kultusz lokalitásról van szó, hanem a „Letania minor” ünnepéről, melyet az Úr mennybemenetele előtt tartottak, mely azért vált aztán a „Proprium de tempore” részévé. A „Letania maior” ünnep, IV. 25., Rómában a 6—7. századfordulón jött létre, mely felváltja a szokásos pogány tavaszi ünnepélyeket, a „Robigalia”-t. Ellenben 470 körül MAMERT viennai püspök bevezette a háromnapos ünnepet, melyet „dies Penitentie, Rogationum, ill. később Letania minor” vagy „Keresztjáró napok”-nak, azaz hétfő, kedd és szerda, az Úr mennybemenetele előtti változó ünnepnek nevezett. Tény, hogy az orációk Péter apostol római kultuszának említésével topográfiailag beigazolódtak, éspedig Róma számára, ami tanúbizonysága annak, hogy ezt az eredetileg gall eredetű ünnepet hamarosan adaptálták Rómában. Kitérünk ez Hartvirg püspök agendájának kivonatából, melyet jelenleg a zágrábi Egyetemi Könyvtárban őriznek (MR. 165, fol. 107—108):

PK, fol. 58.:

*Mentem familie tue quesumus, domine,
intercedente beato Petro apostolo tuo et
munere compunctionis aperi et largitate
pietatis exaudi.*

Agenda Hartvirgi; ordo F. II.:

*Mentem familie tue quesumus, domine
et munere compunctionis apostoli et
largitate pietatis exaudi.*

A PK-ben megjelölt oráció a „Letania minor” ünnepét érti, éspedig a mise-szertartást (könyörgő processziót?). Holott az Agendának az 1. orációjában nincs közvetlenül feltüntetve Péter kultusza, de magába foglalja azt a következő két oráció: „*Adesto, domine, supplicationibus nostris et sperantes in tua misericordia, intercedente beato Petro apostolo tuo celesti, protege benigno auxilio. R.: Confitemini. Presta, quesumus, omnipotens deus, ut ad te toto corde clamantes, intercedente beato Petro apostolo tuo, tue pietatis indulgentia consequamur. R.: In redeundo fiant letania.*”

A bemutatott Hartvirg-agendának orációjából világosan kitűnik, hogy a „Letania minor” ünnep a római Szt. Péter-kultusszal összefügg. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a „Letania minor” a PK-ben eltérő formában létezik, mint ahogy azt Hartvirg régebbi agendájában találjuk. A „Letania maior” ünnepet csak a 12. századtól, az IV. 25. napot kezdte fedni a Márkus evangélista-kultusz, és „Proprium de sanctis”-hoz tartozott. Emellett bizonyítva van annak az ismerete, hogy a PK sacramentáriumának eredeti szövege régibb, mint a Szt. Márk kultuszának terjedése, mivel a Pk-kalendáriumnak szerzője már mind a két (Szt. Mark; Letania maior, processio), az IV. 25-re eső ünnepet figyelembe vette, de a PK sacramentáriuma a Szt. Márk-ünnepet nem ismeri.

Ami MEZEY L. feltevését illeti, hogy Sz. Mária eredeti kultusza a jánosi kolostorban Keresztelő Szt. János kultuszával lett adaptálva, és ehhez a „familia s. Joannis Baptistae” formulációra támaszkodik, egy medievistának tudatában kellett volna lennie, hogy a „Letania minor” ünnep orációjában a PK-ben előforduló „familia” terminus általában a „nép gyülekezetét” is jelenti, nemcsak a kolostori közösséget (komunitást). RADÓ P., majd utána MEZEY L. is példát hoz fel a PK 108v–109 fóliójából: „*Familiam huius coenobii . . . intercedente beato Benedicto*” a mise orációjából az apátért, mely ez a jó néhány votív miséknek egyike. Azért a Szt. Benedek apátra vonatkozó megjegyzést nem lehet topográfiailag igazoltnak tekinteni. Egy medievistának ismernie kellene, hogy az újonnan alapított káptalani és kolostori közösségekben (komunitásban) a magdeburgi provincia területén éppen a 11–12. században előfordul a Sz. Mária és Keresztelő Szt. János páros ünnepe (Riesa, Rieszova 1119 előtt; Bosau, Bosowa 1114 előtt), mely ismeretes a cseh „Sázava”-ból a 11. század feléről. MEZEY L.-nak az a feltevése, melyben a PK sacramentáriumának keletkezési helyéül Vácot jelöli meg, téves, és nézete, hogy a sacramentáriumot Vácra Jánosba helyezték át, több mint kockázatos.

Tény, hogy a PK-ben léteznek kolostori hatások, ez tagadhatatlan. Tudatában kell lenni azonban annak, hogy a 12–13. században a veszprémi egyházmegyében a bencés rendnek voltak a legsűrűbb hálózatai (Veszprém: Benedekszikla-Pratum abbatis, Hahót, Somogyvár, Almád, Bakony-Bél, Csatár, Dömölk, Ercs, Jást, Kapornok, Kaposfő, Szeliz, Tihany, Vértes, Visegrád, Zalavár), ezért a papnövendékek iskoláztatásának (szerintünk a veszprémi iskolában) szükségessége némely bencési szertartással együtt logikusnak tűnt.

MEZEY L. nem áll szembe kimondottan a mi feltevésünkkel, hogy a PK-ben említett és 1203-ban leégett „monasterium s. Joannis Baptistae iuxta Buldvam” Jászón is lehetett volna, de az általa idézett „ecclesia collegiata”-ra vonatkozó 1234-i érdekes jászói adatot (jegyz. 24.) GYÖRFFY Gy. munkájában (*Az Árpád-kori Magyarország tört. földrajza I.*, 176.) hiába keressük ugyanúgy, mint ahogy ezt nem ismerjük MARSINA R. tökéletesen összeállított (*Codex dipl. et epist. Slovaciae I.*, Bratislava 1971) művében sem.

A kétszer feljegyzett közleménnyel kapcsolatban, mely a leégett „iuxta Buldvam” kolostorra vonatkozik, a PK-ben magyarázatra szorul például Gertrúd királynő hatás-körének viszonya Szepes, Torna és Abaúj vármegye területéhez az egyik részről, míg Veszprémhez a másik részről, mert ezek a viszonyok gyengítik MEZEY L. feltevéseit a PK végleges redactiójáról, mely szerint ez egy jelentéktelen környezetből, a jánossi kolostorból ered. A következő tényekről van szó: 1. A Hornád közepén elterülő tíz királynői német vendég-településeknek létezése. 2. A jászói kolostor királyi alapítványa a Keresztelő Szt. János-kultusszal. 3. A Torna vármegye településén, Görgön (Hrhov) levő királyi curia. 4. A királynő rokonai a Szepeességben 1209-ben: Adolf fivére, a szepesi káptalani prépost és Rutker sógora Kakas-Lomnicán (Vel'ká Lomnica). 5. Gertrúd fia, Kálmán a Szepeességben (1229). 6. A Szepesolasziban (Spišské Vlachy) levő királyi alapítványú plébánia Keresztelő Szt. János patrocíniumával. 7. Gertrúd királynő fivérének, a kalocsai érseknek, Bertholdnak Rimavölgyében levő birtokai. 8. A királynő birtoka Veszprémben és viszonya a veszprémi püspökhöz mint a királynői kancellárhoz: 9. A magyarországi évkönyvek másolata és azok folytatása. 10. A bizánci hatást kereső nyomok — a veszprémvölgyi bazilita apácák kolostora. 11. Az egész PK káptalan-székhelyi jellege (a szerzetásoknak a püspöktől és archidiakónustól való függése stb.). Holott Jánossi Jásztól nem nagy távolságban fekszik, egyformán biztosnak látszik, hogy mindenekelőtt fontosnak tartották a királynő környezetében feljegyezni azt az eseményt, mely a Keresztelő Szt. János-kolostor „iuxta Buldvam” leégését írja le, mivel ez mint királyi alapítvány tartozott a királynő (Gertrúd) érdekszférájába.

MEZEY L. korábban is hozzájárult volna ennek a majdnem 200 éves régi problémának a megoldásához, ha a deduktív módszer útján haladt volna. A PK-ből kitűnik, 1. hogy a PK-ről szóló feljegyzések a 13. század második feléből származnak Pozsony (Bratislava) környékéről, és hogy akkor a PK a pozsonyi káptalan tulajdona (nem a jánossié) volt; 2. hogy a Sz. Mária és Györgyről elnevezett kápolnák 1228-ban a veszprémi püspöki palotához tartoztak (nem a diákihez), 3. hogy létezik egy feljegyzés, mely a somogyvári kolostorra vonatkozhat, 4. hogy a PK nekrológiumában a domonkosokról szóló feljegyzés Veszprémre mutat (nem Vácra), 5. hogy a nekrológiumban olyan feljegyzések találhatók, melyek a Nezda kanonok rokonaira vonatkoznak, kiknek elnevezése azonos a Nezda falu elnevezésével (későbbben a veszprémi káptalan területén levő birtok), 6. hogy a magyarországi évkönyvek a PK-ben csak a 12. sz. másolatai, s több mint valószínű, hogy az eredetit a székesfehérvári káptalanban őrizhették. A fent említettből kitűnik, hogy a PK a Dunántúlon, konkrétan csak Veszprémben keletkezhetett, ahol Mihály arkangyal mint elsőrangú kultusz működött (a püspöki székesegyház patrocíniuma), és innen később Pozsonyba került.

Szerintük nem az a probléma, vajon helyes-e a mi feltevésünk, hogy a PK mint egész, a püspök székhelyén levő káptalani iskolának pedagógiai segédkönyvéül szolgált volna, hanem az, hol terült el a Sz. Mária és Keresztelő Szt. János temploma és a mellette levő iskola. Nem áll vajon ez a templom az iskolával együtt eredetileg Veszprém várhegynek a helyén, ahol áll a volt piaristák kolostora?

MEZEY L. tanulmánya aránytalanul éles tónussal támadja (főleg a resumében) a mi megfontolásunkat a PK sacramentáriumának filiációját illetőleg, holott ez a kérdés tanulmányunkban nem állt a PK problematikájának középpontjában. Véleményünk szerint, MEZEY L. tanulmánya után továbbra is megmarad az a tagadhatatlan tény, hogy ZALAN M., KÜHÁR F., KNI EWALD Drag. és RADÓ P. munkái után, melyek a PK bencés eredetére vonatkozó nézetet igyekeztek alátámasztani, sikerült részünkről ezt a problémát a helyesebb útra terelni.

Egy cikk jobb megértése érdekében. (Válasz Peter Ratkošnak.) Az előbbi cikket minden változtatás és javítás nélkül tesszük közzé, de azért nem hagyható legalább néhány megjegyzés nélkül.

Lehetséges, hogy P. RATKOŠnak nyelvi nehézségei voltak, és ezek okoztak egy már, a kiindulásnál érvelését erősen gyöngítő, komoly félreértést. Én ugyanis nem a *Pray-kódex* „helyi keletkezésére” (értsd: keletkezése helyére) vonatkozó mindennemű eddigi „hipotézist hagytam figyelmen kívül”, hanem a mintapéldány és annak kezünkben levő, átdolgozott másolatának helyére nézve fejtem ki — megfelelő tájékozódás után — nézeteimet. Már most meg kell kérnem az olvasót, hogy a *Magyar Könyvszemle* 1971. 2–3. számában megjelent cikkemet maga hasonlítsa össze P. RATKOŠ most közölt ellenvéleményével. Az összehasonlításból — gondolom — az fog kitűnni, hogy RATKOŠ vagy nem értette meg a cikket, vagy nem tudott tárgyi érvekkel az abban foglaltakkal szembeszállni, és ezért a tárgyhoz közvetlenül nem tartozó lexikonismeretek segítségével kísérelte meg a válaszadást. Nevezetesen, továbbra sem látom, hogy szerzőnk válaszában az általam eléggé bőven felhasznált irodalom kellő ismerete birtokában állna ki a vitára; argumentumai nem is újabb érvek felfogása mellett, hanem csak ismétlései a korábbiaknak. Így a Mihály arkangyal kultuszának liturgiátörténeti kontextusát továbbra sem az általam idézett elsődleges (Sacramentáriumok) és másodlagos (a gyakorlatot előadó egri Ordinarius) források ismeretével és — ha a tények megengedik — más eredményt hozó analízisével próbálja ismét alátámasztani, hanem csak megismétli korábbi állításait. Azonban egy pusztá állítás, aminek a források tömege mond ellent, semmit sem nyer azzal, ha valaki érvek nélkül csak megismétli azt. Szabad legyen P. RATKOŠnak egy tanácsot adni: Szíveskedjék akár V. LEROQUAIS nagy Catalogue raisonnéjében (*Manuscripts liturgiques . . . de France* — az OSZK-ban megvan —, akár RADÓ *Libri liturgici*-jében, végül általában a kéziratos és nyomtatott missalékban és breviáriumokban utánanézni, hogy Mihály vigiliája, ünnepe (dedicatio!), oktávája, meg a május 8-i Apparitio v. Adventus, csak a tiszteletére szentelt templomokban van-e meg. Pozsonyban, Brűnnben, Prágában, Budapesten ezt megteheti még, de megtehetette volna már cikke megírása előtt is, és akkor nem kellene vitatkozni e kérdésen. Fel sem merült volna.

„Az okot, mely Mezey L.-t odáig juttatta, hogy tanulmányában még egy szóval sem említette a Sz. Mária és Mihály páros kultusz ápolását a váci püspöki székesegyházban, nem tudjuk megmagyarázni. Hangsúlyozni kell emellett, hogy Sz. Mária és Mihály páros kultuszáról semmiféle nyom sem található a PK-ben.” Való igaz, hogy a főangyal patrocíniumként való szerepléséről a kódexben semmi nyom nem merül föl; ezért is nem említtem — alap nem lévén rá — a páros kultuszt. De RATKOŠnak sem volt erre több oka. A Margit-patrocíniumú egyház helyére vonatkozó fejtegetéseimet RATKOŠ, úgy látszik, nem tudta követni, mert semmi egyebet nem tesz e tekintetben, mint korábbi állítását apodiktikusan megismétli.

Teljesen zavaros RATKOŠnak az a hosszadalmas fejtegetése, amit „Meyez L. alaposan tévedett” kijelentéssel vezet be a „Letania m.” ünnep (?) értelmezésénél. R. óvatos és az m. szíglát nem oldja fel. Az lehet tehát maior és lehet minor (ez esetben és a Letania mellett). Ha maiort sejtet szerzőnk, akkor éppen nem tévedtem, hiszen ez a Letania valóban április 25-ére, Márk evangelista napjára esik. Ha minort ért, megint csak ő tévedett, mert én nem a Letaniát hozom összefüggésbe Péter apostol kultuszával, hanem a keresztjáró napi körmenet processionalis egyházának patrocíniumát kell látnom Péter apostolban, a körmeneti stáció könyörgésének tanúsága szerint. (Ismét kérem az olvasót, hogy mindezeket nézze meg újra cikkemben, a hivatkozott analóg forrásszövegekkel együtt; valamint a *Lexicon für Theologie u. Kirche* Bittage és Litanía címszavait RATKOŠ nehézkes fogalmazása helyett, tájékozódásul.) Ami RATKOŠnak azt az állítását illeti, hogy

a Letania maior v. minor a római Szt. Péter-kultusszal függene össze, annyira új és meglepő, hogy kérem a tisztelt vitatkozó felet, tegye ezt közzé — kellően igazolva — egy megfelelő szakfolyóiratban.

Hogy a Familia milyen jelentéstartalommal értendő, az összefüggésből következik. „Egy medievistának” — mint RATKOŠ — „tudni kell”, hogy az jelenthet és jelent szerzetesi közösséget, még szerzetesjogi szövegekben is. Tehát joggal hivatkozik RADÓ a *Pray-kódex* e helyével kapcsolatban „familiam huius coenobii . . . intercedente beato Benedicto” bencés vonatkozásra és nyomában én is. „Egy medievistának ismernie kell . . . — folytatja RATKOŠ —, hogy a magdeburgi provincia területén a 11–12. században előfordul Sz. Mária és Keresztelő Szt. János páros ünnepe.” (Gondolom, kettős patrocíniumról van szó.) Egy medievistának tudnia kell — teszem hozzá —, hogy ugyanilyen páros patrocínium Európában máshol is előfordul: pl. a franciaországi Prémontrében, a brabanti Averbode-ban — hogy éppen csak annyit említsek —, talán mégsem a csehországi Šazava mintájára. (Egy medievistának tudnia kellene még azt is, hogy a tertia melyik órának felel meg, hogy a Dominica resurrectionis nem Nagyszombat stb., stb.)

Már mindezek alapján is figyelmen kívül kell hagynom RATKOŠ amaz összefoglaló nézetét, hogy MEZEY L.-nek az a feltevése, melyben a P. K. Sacramentariumának keletkezési helyéül Vácot jelöli meg, téves, és nézete, hogy a Sacramentariumot Vácról Jánosiba helyezték át, több mint kockázatos. Szerény véleményem szerint nagyobb kockázatot vállalt ő.

Ámde R. még tovább vitatkozik. „Kódexünkben létező kolostori hatásokat” úgy magyarázza, hogy a 12–13. században „a veszprémi egyházmegyében a bencés rendnek voltak a legsűrűbb hálózatai” (Veszprém stb.). A következő felsorolás saját ötletei és FUXHOFFER—CZINÁR Monasteriologiája alapján jött létre. Mert, bár Kaposfő patrocíniuma Szent Benedek, mégis premontrai monostor volt. (N. Backmund, *Monasticon premonstratense* I, ld. idézve cikkemben 24. jegyzet.) Veszprémben RATKOŠ a Benedek-szikla és pratum Benedicti elnevezésből hoz létre egy bencés kolostort.

Hosszasan foglalkozik azon állítással, hogy a „monasterium de Boldua” nem lehetett azonos Jászóval. De — azt egy medievistának tudnia kell —, hogy liturgikus kézirat egy valamely rendhez tartozása, ha a rend saját rítussal rendelkezik, e rítus különlegességeinek felismerésével dönthető el. Kódexünk a frank-római típuson belül rokon ugyan Prémontré rítusával, de azzal mégsem azonos. (RATKOŠ szíves figyelmébe ajánlom Pl. Lefevre-nek cikkem 76. jegyzetében idézett könyvét.) Így aztán Gertrúd királyné belevonása válaszába teljesen értelmetlenné válik. (Ezzel kapcsolatban kell megemlítenem, hogy 24. jegyzetemet egészen félreértette. A „de valle Turna” 1234: adat Backmund *Monasticon*-jából van, viszont az „eccl. collegiata Yazou” van GYÖRFFYTÓL; így nézzen utána idézeteimnek.)

Tanulmányom alaphíánya P. RATKOŠ szerint abban rejlik, hogy nem fejtegetem a PK keletkezésének kérdését egészben, amely a 12. sz. végi redactiójában megmaradt, hanem csak a sacramentarium részeket veszem figyelembe. RATKOŠ sajnos ez esetben a szövegtörténet módszerében oly járatlanságot árul el, hogy ez egy medievistánál fel sem volna tételezhető. Ha kódexünkkel a teljes — hazai és külföldi — irodalom Sacramentariumként tartja számon, mint Sacramentariumot kell először vizsgálni, s csak azután következhet a bejegyzések vizsgálata. (Ez vonatkozik természetesen a rájegyzésekre és a kéziratos pótlásokra is.) Az előbbi munka a kódex keletkezését magyarázza, az utóbbi annak sorsát. A keletkezés vizsgálatát — legjobb meggyőződéseim szerint megfelelő tájékozódás után — elvégeztem; ami ezután következik, már nem a tartalomról, hanem a járulékos részekből adódó következtetések és részletek előadása lesz majd, s ez alkalommal P. RATKOŠ számára is marad még mondanivalóm.

A *Pray-kódex* a régi Hungaria kulturális örökségének egyik legtisztesebb emléke; közös dolgaink közé tartozik a vele való foglalkozás. De, mint e vizsontagságos sorsú európai táj minden megmaradt emléke, töredékes, elszigetelt volta miatt csak nagy óvatossággal, kiterjedt európai tájékozódás után, alaposan felkészülve és főleg elfogulatlanul vizsgálható. Előre kialakított ötleteket, hamarjában összeszedett, nem kielégítő tájékozottságra valló illusztrálás egyáltalában nem viszi „helyesebb útra” — akár a *Pray-kódex* problémáinak vizsgálatát sem. Pedig e helyesebb út fáradságos keresése és még fáradságosabb végigjárása közös gond kell hogy legyen, szívesen és felelősséggel is vállalt kötelesség határokon innen és túl. Ez a helyes út, amin együtt kell járni.

MEZEY LÁSZLÓ

Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe. Arról régóta tudtunk, hogy az ismert költő értett a scriptori munkához, mivel kancelláriai jegyzőként éveket töltött RUDOLF király prágai udvarában.¹ Mégis, ha úgynevezett *Imádságoskönyvét*² és a keze írásával vezetett győri káptalani számadáskönyveket³ nem tekintjük scriptori munka termékének, akkor azt kell mondanunk, hogy a JENEI—KLANICZAY-féle jegyzékek tanúsága szerint eddig nem ismertünk tőle egyetlen kéziratot sem. Nem érdektelen tehát az esztergomi Simor Könyvtár egyik díszes kivitelű, XVII. századi papírkódexe, mely — elkerülve a kutatók figyelmét sokáig — épp NYÉKI VÖRÖS scriptorságához nyújt érdekes adalékot.⁴

A kézirat 31,5 × 23 cm nagyságú, későbbi kéz által ceruzával végig beszámozva 32 levél terjedelmű, gondosan írott kötet. Díszes pergamenkötése egykorúnak látszik. Keretbe foglalt, aranyozással ékesített címlapjának szövege a 2a levélen a következő: *Decreta | et Sanctiones Sy- | nodi Provincialis. | AB | Illustrissimo atque Reverendissimo in Chri- | sto Patre Francisco Forgacz de Ghimes S. R. Ecclesiae | Presbytero Cardinale, Archiepiscopo Strigonien, 10- | cinque eiusdem Comite perpetuo, Primate Vngariae, ac | Summo Cancellario, etc. Sacrae Regiae Ma- | iestatis Consiliario, celebratae Tyrnaviae Anno salu- | tis MDCXI. Octavo Nonas Januarij. | Hebr. 13. v. 17. | Obedite Praepositis vestris, et subiaccete eis, ipsi enim peruigi- | lant, quasi rationem pro animabus vestris reddituri.* Ennek a tartományi zsinatnak anyagát, mint ismeretes, PÉTERFFY Károly adta ki *Sacra concilia Ecclesiae R. Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016 usque ad annum 1715 c.* művé-

¹ JENEI Ferenc—KLANICZAY Tibor: *Nyéki Vörös Mátyás élete*. RMKT XVII/2. Bp. 1962. 401—402.

² Az RMKT id. kötetének jegyzetapparátusából az derül ki, hogy a 92 levélből álló kézirat a magyar mellett latin nyelvű imádságokat és teológiai feljegyzéseket, latin és német adagiumokat, továbbá családtörténeti adalékokat és barokk metszeteket is tartalmaz (435. l.). Vagyis nem annyira imádságoskönyv, mint inkább omniárium.

³ JENEI Ferenc—KLANICZAY Tibor: *Nyéki Vörös Mátyás könyvtára és könyvbejegyzései*. RMKT XVII/2. Bp. 1962. 435. Az utolsó három tétel sorolja fel ezeket 46—48. számon, *Függelék* felirattal a könyvtárjegyzék végén. Zavarónak véljük azonban, hogy az appendix folyamatos számozással kötődik a jegyzékhez, mivel valószínű, hogy a káptalan gazdasági iratai — természetüknél fogva — egyfelől nemigen tekinthetők kéziratok, irodalmi értékű alkotásoknak, másfelől pedig aligha lehettek valaha is NYÉKI VÖRÖS magánkönyvtárának szerves részei.

⁴ Jelenleg a Főszékesegyházi Könyvtárban (Bibliotheca) őrzik. Ismertetése és részletes címléírása már a múlt században megjelent: *Catalogus bibliothecae Joannis cardinalis Simor principis-primatis regni Hungariae archi-episcopi Strigoniensis*. Strigonii 1887. col. 180—181. És újra, rövidített felvétellel a pótkötetben: *Catalogus operum bibliothecae Joannis cardinalis Simor. Quae ab anno 1896 usque praesens tempus comparata fuere*. Strigonii 1904. col. 10—11.

nek II. kötetében (Pozsony, 1742. 195–218.). Mivel ennek az esztergomi kódexnek sem tartalma, sem a közölt részek sorrendje és szövege nem egyezik meg mindenben a nyomtatott kiadásával, ezért rövid összevetés során érdemes felfigyelni a két kiadó, NYÉKI VÖRÖS és PÉTERFFY munkájának eltéréseire, kötetyszerkesztői koncepcióira, közölt és elhagyott szövegeire, címadásaira.

Az alábbiakban NYÉKI VÖRÖS Mátyás kódexének sorrendjét követve ismertetjük a kötet tartalmát, zárójelben adva meg PÉTERFFY nyomtatott kiadásának megfelelő fejezetét. — 2b: EZECH. 33. ver. 6. stb. (PÉTERFFY II. 203. Az eltérés nyilvánvalóan technikai okokkal magyarázható. PÉTERFFY egy nagyobb korpuszon belül nem alakíthatott ki mottóval ellátott címlapot, ezért állította a bibliai idézetet a zsinati határozatok élére.) — 3a–4b: Edictum illustrissimi domini cardinalis archiepiscopi quo ad synodum convocati patres. (PÉTERFFY II. 195–196. A dátum itt sajtóhibás, mert a helyes MDCX helyett MDCXI olvasható.) — 5a–7b: Constitutiones synodi provincialis anno MDCXI. (PÉTERFFY II. 197–199.) — 7b–10b: Sequenti die illustrissimus dominus Placidus Marra . . . (PÉTERFFY II. 199–201. Ebben a részben feltűnően sok a sajtóhiba. Pl. a kódexben helyesen: Marra, vobis stb., a nyomtatásban viszont: Marca, nobis stb.) — 10b–16a: De ijs quae personas reverendissimorum episcoporum concernunt. (PÉTERFFY II. 203–208. Ezzel a címmel: Synodi provincialis decreta, anno MDCXI. Tyrnaviae celebratae. Caput I.) — 16a–19a: De honestate ac studiis clericorum. (PÉTERFFY II. 208–210. Caput II.) — 19a: De cautela et diligentia in concionando, et sacramentorum administratione. (PÉTERFFY II. 210–213. Caput III.) — 22b–24a: De bonis Ecclesiae. (PÉTERFFY II. 213–214. Caput IV.) — 24a–25b: De visitatione ab archidiaconis instituenda. (PÉTERFFY II. 215–216. Caput V.) — 25b: De synodo dioecessana. (PÉTERFFYNél hiányzik.) — 25b: Reverendissimi domini archiepiscopo Colocensis protestatio. (PÉTERFFY II. 202. Itt a nyomtatás tehát a tanácskozás történetét ismertető, bevezetés jellegű rész végéhez csatoltan hozza NAPRÁGI Demeter kalocsai érsek tiltakozását, szemben a kódexszel, hol a zsinati határozatok után következik.) — 26a–26b: Indictio futuri concilij provincialis. (PÉTERFFY II. 202. A sorrend felcseréléséről vö. az előző jegyzetet.) — 26b: Decretum de publicatione synodi huius. (PÉTERFFY II. 202. A szerkezeti különbségekről vö. az előző két megjegyzést.) — 27a–b: [aláírások]. (PÉTERFFY II. 216–217. Subscriptiones.) — 28a–b: Memoriale eorum, quae apud S. D. R. Paulum papam V. illustrissimus d. cardinalis Strigoniensis agere ac proponere debebit. (PÉTERFFY II. 217.) — 29a: Circa Collegium Hungaricum, ab illustrissimo d. cardinali Strigoniensi Romae tractanda. (PÉTERFFY II. 217–218.) — 29b–30a: Quae ad suam sacram regiam maiestatem. (PÉTERFFY II. 218.) — 30b: Quae ad summam pro alumnis contribuendam spectant. (PÉTERFFYNél hiányzik.) — 31a–b: Series illustrissimorum et reverendissimorum coetorumque dominorum, qui in ipsa synodo sponte et libere pecuniam sese in alumnorum intertentionem contributuros promiserunt, quantitas item promissae ab unoquoque summae. (PÉTERFFYNél hiányzik.)

A kézirat 26b lapjának alján apró, de világosan kiolvasható írással ez áll: *Matthias Weorös de Nyek | Archidiaconus Mosoniensis, et Canonicus Ecclesiae Iaurien. Illmique Archiepi | Colocensis, a Sacris etc. scripsit.*⁵ Ez az esztergomi kódex tehát NYÉKI VÖRÖS Mátyás scriptori munkásságának hiteles emléke, és így helye van az életműben.

V. KOVÁCS SÁNDOR

⁵ Ezt a bejegyzést a Simor Katalógus is közli, Strigonii 1887. col. 180. A pótkötet elhagyja.

Egy XVIII. századi olvasmányjegyzék történelem-tanárok számára. (Adalék a XVIII. századi magyar történetíráshoz.) Az Egyetemi Könyvtár kézirtatárában az újkor kézíratai között G 114 I./9 jelzet alatt találunk egy könyvjegyzéket *Catalogus Librorum, qui ad scientiam literarum humaniorum comparandam prae reliquis utiles sunt*, címen 12 számozatlan oldalon.¹ A kézirat tartalmát alább ismertetjük.

Ami a szerzőt illeti, bizonyosak lehetünk afelől, hogy jezsuita volt, jezsuita környezetben élt és a könyvjegyzéket jezsuita gimnáziumi tanárok számára készítette. A jegyzékben szereplő szerzők között igen sok a jezsuita,² ezt a jegyzék mindig gondosan feltünteti. Ez arra mutat, hogy a jegyzék készítője a jezsuita szerzők tudományos műveit igen nagyra becsülte és nyilván minden tekintetben a legmegfelelőbbnek. A szerző jezsuita voltát bizonyítja az is, hogy külön csoportban sorolja fel a Jézus-Társaság történetére és szervezetére vonatkozó könyveket.³

A XVIII. századi Magyarország közoktatásában köztudomás szerint igen nagy szerep jutott a Jézus-Társaságnak egészen a rend 1753-ban bekövetkezett feloszlatásáig.⁴ 41 gimnáziumot láttak el és ezekhez a gimnáziumokhoz néhol, mint Győrben, Budán, Kolozsvárott főiskolai tanfolyam is csatlakozott a bölcsészeti és teológiai stúdium részére. Tudjuk továbbá, hogy Nagyszombatban és Kassán az egyetemen a professzorok jezsuiták voltak.⁵ Ez a nagyarányú közoktatási tevékenység szinte természetes következménye volt a XVII. századi ellenreformáció első hullámának, melyet csaknem teljes egészében a jezsuiták irányítottak és vittek diadalra. Magától értetődő ugyanis, hogy az elveszett katolikus területi és politikai pozíciók visszahódítása csak egy szellemileg és lelkiileg, vallásos érzéseiben is rendkívül szigorúan iskolázott, sőt fegyelmezett értelmiségi réteg segítségével történhetett.

Nagy közoktatási sikereik következtében a jezsuiták az ország szellemi, sőt tudományos életében is igen jelentős szerephez jutottak. Szerepük megvilágítására talán elegendő, ha két közismert jezsuita tudóst említünk meg, SAJNOVICS Miklóst és HELL Miksát.⁶ SAJNOVICS ismeretes szerepe a magyar–finnugor rokonság bizonyításában az mutatja, hogy a természettudós és filológus érdeklődés e polihisztor kor magyar jezsuitáinak egyikében-másikában is tudománytörténeti érdekességű képviselőt talált. Később azonban, a feloszlást megelőző években csak a történettudomány területén mutatnak fel kiemelkedő eredményeket.

A nagy jezsuita történészek sorát INCHOFFER Menyhért nyitja meg, majd SZENTIVÁNYI Márton, KAZY Ferenc következik, akiknek munkássága a modern magyar histiógráfia előkészítője. De a felsoroltaknál még nagyobb neveket is nyilván kell tartanunk, hiszen működésük, anyaggyűjtő és kritikai feldolgozó munkájuk nélkül a magyar törté-

¹ *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*. II. Tom. 1. Pars. *Catalogus librorum manuscriptorum*. Bp. 1889. 176. l.

² Például az *Epigrammata scripserunt* című csoportban felsorolt 20 szerzőből 14 jezsuita. Máshol az arány kedvezőbb a nem jezsuita szerzők javára, de általában megállapítható, mert feltűnő az a törekvés, hogy a jezsuita szerzők szerepeljenek legnagyobb számban az irodalom (23 lírikusból 15 a jezsuita, nagyobbbrészt jelentéktelen költő) és a különböző tudományok alapvetőnek tekintett szerzői között.

³ *Autores de rebus Societatis*.

⁴ MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Budapest, 1881. 207. l.

⁵ MOLNÁR i. m. 197–198. l. (a feloszlás évében 41 gimnáziumuk és 7 konviktusuk volt). FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. I. 93–134. l.

⁶ Munkáikat ld. SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles–Paris. 1890. IV. köt. 1893. l. és VII. köt. 408–409. l. Nyelvtudományi munkásságuk méltatását legutóbb BÁRCZI Gézától olvastuk a „Magyar nyelv életrajza” című műben.

nettudomány XVIII. századi valóban európai színvonaláról nem is beszélhetnénk.⁷ HEVENESI Gábor⁸ és követői: CSELES Márton,⁹ SCHMITTH Miklós, TIMON Sámuel,¹⁰ PÉTERFFY Károly, KAPRINAY István, PRAY György¹¹ és KATONA István¹² a magyar történeti múlt kutatását nemcsak lelkesedéssel és bámulatos szorgalommal, hanem a kor mértéke szerint kifogástalan módszerrel és nagy tudományos tájékozottsággal végezték. Ez a megállapítás nem új, nem is vitatott és mégis, úgy vélem, valamilyen magyarázatot igényel az, hogy hogyan alakult ki Magyarországon ebben az időben egy ilyen kitűnő történetírói gárda.

A jezsuita történetírói iskoláról írtak, lelkes túlzásaiktól eltekintve, a tényeket tekintve helyesen SZEKEŰ Gyula: *A katolikus történetírás Magyarországon*. Magyar Katolikus Almanach. Bp. 1927. 695. l. HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Bp. 1920. 15–18. l.

⁸ KISHEVESI HEVENESI Gábor született 1656. márc. 24. Miskén Vas megyében. Nagyszombatban tanította a humaniorákat; a retorikát és bölcséletet Bécsben, a teológiát ugyanott és Grazban adta elő hat évig. A tanári működés után Bécsbe került, és ott a bécsi kollégium és a Pazmaneum rektoraként működött. E minőségben gyóntatója és bizalmasa volt GRÓF KOLLONICH Lipót esztergomi bíboros érseknek. HÓMAN Bálint: *Kishevesi Hevenesi Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője*. H. e. n. 341. l.

⁹ CSELES Márton. S. J. szül. 1641. okt. 28. Rózsavölgyön, Nagyszombat mellett. Tanított bölcséletet Nagyszombatban, egyházjogot, szentírást és teológiát Grazban, Bécsben és Nagyszombatban. (1673–76.) KOLLONICH Lipót esztergomi prímás megbízásából Rómában a vatikáni könyvtárban 1701–1702-ben kutatásokat tett és búváratainak eredményét 11 kötetben a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Meghalt 1709. jan. 14. Sárospatakon. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1893. II. 244. l.

¹⁰ SCHMITTH Miklós szül. 1707. dec. 6. Nagy-Martonban; Bécsben a dialektikát, Nagyszombatban a bölcséletet és teológiát 13 évig tanította, hol 1759 és 1761-ben kancellár, 1765-ben pedig rektor volt. Meghalt 1767. SZINNYEI i. m. Bp. 1908. XII. 509. l. TIMON Sámuel. S. J. szül. 1675. júl. 20. Turnán (Trencsén m.). Nagyszombatban az ékesszólástant nyolc évig, a teológiát Kassán öt évig tanította. Rendházi főnök lett több helyt és a hazai történetírással foglalkozott. Meghalt 1736. ápr. 7. Kassán. SZINNYEI i. m. Bp. 1914. XIV. 180. l.

¹¹ PÉTERFFY Károly szül. 1700. aug. 24. Pozsonyban. Nagyszombatban bölcséletet és retorikát tanított; miután miséspappá szenteltetett, a dialektikát tanította Bécsben. Hazájába visszahívatván, életét szülővárosában töltötte, s a lektori munkáknak élt. Történeti munkájához az oklevelek nagy részét a római vatikáni levéltárban másolta. Meghalt 1746. aug. 24. Pozsonyban. SZINNYEI i. m. Bp. 1905. X. 866. l.

KAPRINAY István Szül. 1714. szept. 14. Érsekújvárott (Nyitra megye). 1750-től Kolozsvárt tanította a bölcséletet és teológiát 13 évig; 1764-től Kassán és 1766-tól Nagyszombatban történetírással foglalkozott. 1773-ban a rend feloszlása után az esztergomi főegyházmegyébe kebelezetett és Budán tartózkodott. Meghalt 1785. dec. 26. Nagyszombatban. SZINNYEI i. m. Bp. 1897. V. 980–981. l. PRAY György apátkanonok és az Egyetemi Könyvtár igazgatója; szül. Érsekújvárott 1723. szept. 11. 1759-ben Nagyszombatban és 1760-ban Budán tanított, ez utóbbi helyen polemikát és teológia moralist. Hogy azonban teljesen a történetírásnak szentelhesse idejét, tanári állásáról lemondott. A jezsuita rend feloszlásakor (1773) az esztergomi főegyházmegye pappjai közé lépett. Érdemei méltánylásául MÁRIA TERÉZIA királynő Magyarország kir. történetírójává nevezte ki. Amint az egyetemet Nagyszombatból Budára tették át (1777), az Egyetemi Könyvtár első őrévé nevezték ki. Ezen hivataláról azonban lemondott 1780-ban és csak akkor vállalta azt el újra, midőn az egyetem 1784-ben Pestre költözött. Meghalt 1801. szept. 23-án Pesten. SZINNYEI i. m. Bp. 1906. XI. 111–113. l.

¹² KATONA István, előbb Jézus-társasági pap, utóbb apátkanonok. Szül. 1732. dec. 13. Bolykon (Nógrád megye). A nagyszombati főiskolában a világ- és magyar történelemből és a szónoklattanból tartott előadásokat. 1770. nov. 7-én a pesti egyetem ünnepélyén az akadémia egyházában ő tartotta a megnyitó beszédét. A rend feloszlása (1773) után az esztergomi főegyházmegye pappjainak sorába vették föl és a Budára áthelyezett egyetemen megtartotta történelmi tanszékét. Meghalt 1811. aug. 17. Kalocsán. SZINNYEI i. m. Bp. 1897. V. 1197–1198. l.

A felsorolt tudósok történeti érdeklődése nem magától értetődő. Az az oktatási rendszer, mely rangos historikussá fejlődésükhöz alapul szolgált, a történelem tanítása terén akár a gimnáziumban, akár az úgynevezett akadémiai stúdiumban nem volt színvonalas.¹³ Középkori hagyományok folytatásaként főként a bibliai történeteket és a római történelem eseményeit tanították, és ezt is csak napi 1/4 órában. A történeti műveltség és, ha szabad itt ezt a szót használni, a történeti tudat formálásának az előírt tananyag-nál lényegesebb eszközei voltak az iskolai színjátékok.¹⁴ De bármennyire színes és az emlékezetben valóban jól elhelyezkedő ismeretanyagot dolgoztak fel az iskoladrámákban, ez nem minősíthető rendes oktatási formának, még kevésbé tudományos közlési módnak.

A XVIII. század elején az ausztriai rendtartományban, melyhez a magyar kollégiumok és székházak is tartoztak, az iskolázást állandó és súlyos bírálatok érték.¹⁵ A XVI. században kialakított Ratio Studiorumok a XVIII. századi igényeknek teljességgel nem feleltek meg. A felvilágosodás előestéjének racionalista és a reáliák iránt érdeklődő vezető értelmiségei csak gúnnyal és megvetéssel beszéltek a jezsuita iskolázás értelmetlen elavultságáról. A legfőbb vádak az anyanyelvi tanítás elhanyagolása, a reáliák oktatásának hiánya és az alig számbavehető történelemtanítás voltak.¹⁶ 1735-ben császári rendelet kötelezte az osztrák és magyar jezsuitákat, hogy az említett dolgokban változtassanak oktatási rendjükön. Így jött létre az osztrák jezsuita tartomány tanulmányi rendje, az úgynevezett Typus Studiorum;¹⁷ ebben a historia már megbecsültebb helyre kerül, sőt a történeti gondolkodás egyik természetes előfeltétele, a földrajz is az előadandó tárgyak közé lépett, bár inkább csak az akadémiaikon és egyetemeken.¹⁸

Ez a változás nagy jelentőségű volt a jezsuita iskolaügy modernizálása tekintetében, bár elkésettnek mondható, hiszen a jezsuita iskolai és nevelési rendszerrel szemben kialakult rossz hangulatot már nem tudta megváltoztatni. Nem ezeknek az említett reformoknak a következménye, hogy oly sok kitűnő jezsuita történettudós működött a XVIII. században. A magyar jezsuiták nagy történetírói, de még inkább az előttük járó generáció tagjai ezeknek a változásoknak természetesen már nem láthatták hasznát. A régi magyar történetírás mestereivé fejlődésükhöz nem a jezsuita oktatási rendszer adott alapot és indítékot, sem művelődési háttérrel. Csak ha az iskolában megszerzett barokkos műveltséget a tanári pályára való felkészülés és később, tanári működésük során szorgalmas önképzéssel bővítették és modernizálták, csak akkor emelkedhettek magas, korszerű szín-

¹³ MOLNÁR i. m. 202–203. l. FINÁNCZY i. m. 108. l. aki szerint a melléktárgyak között legkiválóbb helye a történelemnek volt, melyhez *Rudimenta Historica* címen külön tankönyvet is szerkesztettek. Ebből tanultak, de csak naponként egynegyed órát, és pedig a Parvában bibliai történeteket (őszövétséget), az Infimában az úgynevezett négy monarchiát (Assyria, Perzsia, Görögország és Róma), a Mediában a keresztény-római császárságot VI. Károlyig, a Supremában (syntaxisban) Németországot és Európa többi országait, a Poesisiben és Rhetorikában egyházi történelmet.

¹⁴ MOLNÁR i. m. 201, 206–207. l.

¹⁵ Ezeknek a támadásoknak egyik oka volt, hogy iskoláikban a tanárok szinte évenként változtak, az már nagy ritkaság volt, hogy valaki 2–3 évet töltsön ugyanazon intézetben. Emiatt az egyes iskolák színvonalán állandó hullámnak volt kitéve. A másik ok a kor és a fejlődés által megkövetelt nemzeti nyelvi és történelmi, valamint reália tanítás elhanyagolása volt. MOLNÁR i. m. 203–206, 208. l.

¹⁶ Ld. 13. jegyz.

¹⁷ Pontos címe: *Istructio privata seu Typus cursus annui* MOLINDES provincialis 1735. okt. 18-án adta ki a rendtartományok gimnáziumai számára. Még ugyanazon év november 26-án kibocsátott egy általános iskolareformot célzó császári rendelet: „Über die Ordnung und Einrichtung de Schulen” címen. Ez részben helyesli a jezsuita utasítást, különösen a történettanításra vonatkozóan. MOLNÁR i. m. 203. l.

¹⁸ A konviktusokban a földrajzot külön órákban tanították a prefektusok. FINÁNCZY i. m. 97. l.

vonatra. Szorgalmas önképzés, melynek eszközei az olvasmány és a módszer gyakorlati elsajátítása volt, tehette őket csak képessé annak a nagy munkának elvégzésére, amit tényleg el is végeztek. A jezsuita történetírók fiatal korukban mint magisterek, később mint professzorok¹⁹ át is estek egy olyan továbbképzésen, mely szellemi és tudományos egyéniségük alakítására döntő lehetett, és ez az átlagos színvonalat messze meghaladó ismeretmennyiség és általános műveltségbeli tájékozottság elnyerését tételezi föl.

Az az olvasmányjegyzék, amit az Egyetemi Könyvtár kéziratárából most röviden ismertetünk, némi bepillantást enged ennek a hazai tudományosságunk történetében oly jelentős historikus csoportnak kiképzésébe. Az olvasmányjegyzék tanároknak szól,²⁰ az akkori gimnáziumi tárgyak és elsősorban természetesen a latin nyelv oktatásának ellátásához szükséges olvasmányanyagot tartalmazza, helyesebben az oktatóknak ajánlott olvasmányok felsorolását. Nem lehet most az a célunk, hogy az egyes tudományági csoportokat szerzők és művek szerint részletesen ismertessük. Csupán a magyar történelemmel kívánunk behatóbban foglalkozni. Mégis helyesnek látszik, hogy a magyar történelem ajánlott olvasmányainak részletesebb ismertetése előtt legalább az egyes csoportok címeit közöljük mintegy a tematika jelzésére.

Az olvasmányok az első tárgyhoz tartozó művek és szerzők felsorolásával kezdődnek, ez: *Grammatica*. — *Elegantias Latinas scripserunt*. — *De copia verborum*.

A levélírásnál fontos magán- és közéleti ismeretekhez szükséges elméleti és gyakorlati könyveket a következő két csoportban találjuk: *Praecepta de epistolis*. — *Epistolae scripsere prae aliis elegantius*. A poétikai tudnivalók ilyen csoportosításban szerepelnek: *Poetici*. — *De fabulis poeticis* — *De epigrammata Leges scripsere* — *Epigrammata scripserunt* — *Elegiographi* — *Poemata scripsere post Vergilium* — *Eclogarum scriptores* — *Praeceptores* — *Satyrici* — *Praeceptores* — *Lyrici* — *Praeceptores* — *De Poesi dramati* — *Drama scripsere* — *De vestitu Comico*. — *Emblematum et symbolorum Leges* — *Symbolographi* — *De artificijs poetic[is]*.

A XVIII. századi jezsuita iskola legfelső osztályát, a retorikai osztályt tanító jezsuita számára ilyen összeállításban találhatók meg az ajánlott segédkönyvek és olvasmányok: *Praecepta Rhetoricae et orationis compon(endi) artificium* — *Oratores Ciceronis stylo proprios* — *Stili floridioris oratores* — *Politicomorales stylo mixto* — *De elogijs Praeceptores* — *Elogiorum Scriptores*.

Ezek után jutunk el a történeti tudnivalók eléggé bőven részletezett felsorolásához és olvasmányjegyzékéhez. Ezek csoportjai a következők: *Historiae praecepta scripsere* — *Historici tum universales tum qui varijs* — *De vitis Caesarum* — *Historici de regnis scripserunt*. — *Chronologici universales*. — *Historia sacra* — *Historia profana antiqua* — *De Imperio Rom[ano] antiquo* — *De Imperio Rom[ano] moderno seu verius Germanico* — *De Imper[io] Orien[tali] seu Constantin[opolitano]* — *Historiae Bizantinae*²¹ — *De Turcico Imperio* — *De Regno Hispaniae* — *De Regno Galliae* — *De rebus Italiae* — *De Regno Ungariae, Transilv[aniae]* — *De Regno Bohemiae* — *De Britannia Magna* — *De Poloniae Regno* — *De Daniae et Sueciae [regnis]* — *De Moscovia cum vicina Tartaria* — *De Austria* — *De Belgio* — *De Graecia et simul confini Asia* — *De Indiis Orientalibus* — *De Sinarum Imperio* — *De Persia* — *De Africa* — *De America*.

¹⁹ A magister a még pappá fel nem szentelt jezsuita, mintegy helyettes tanári minőségben, a professzori címmel a Jézus-Társaság paptanárai szerepelnek. MOLNÁR i. m. 154. l.

²⁰ Így kell értelmezni a címben szereplő „ad scientiam Literarum comparandum” kifejezést.

²¹ A keleti vagy konstantinápolyi birodalom történetének írói között találjuk KÉRI B. Ferenc nagyszombati jezsuita tanárt, aki „Ex varijs epitomen confecit Historiae Bizantinae”. Így ő lenne az első magyar bizantinológus.

Amint látjuk, ez — az egész katalógusban legterjedelmesebb rész — a kor ismereteinek megfelelően legtágabban értelmezhető egyetemes történelmi tájékozódást teszi lehetővé.

A történelmet követi a földrajzi irodalom igen érdekes elősorolása: *Geographi ex antiquioribus. Recentiores*.

Az egyetemes történelemhez mintegy kísérő anyagként a földrajzi irodalom ajánló „bibliográfiája” az akkori világföldrajz teljesebb ismeretéhez próbált segítséget nyújtani.

Az utolsó előtti olvasmánycsoport a jezsuiták történetével és szervezetével foglalkozó szerzőket sorolja fel. *Autores de rebus Societatis*. Általános, segédkönyvtári anyagot ad a katalógus utolsó része. *Series Auctorum supelectili eruditae servientium*.²²

Ebből a human tudás (scientiam literarum humaniorum comparandam) megszerzéséhez szükségesnek látszó könyvanyagból — mint már említettük — most csak azt a csoportot emeljük ki és vizsgáljuk, amely a „magyar és erdélyországi” történelemmel foglalkozik. Hogy erről az érdekes ajánlott irodalomról pontosabb képet nyerjünk, az alábbiakban közöljük a katalógus szerző és cím megjelölését, majd pedig a teljes vagy helyes értelmezést lehetővé tevő bibliográfiailag pontos nevet és címet.²³

Anton. BONFINIUS ad an. 1495.

Antonii BONFINII Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia. Basiliae, 1568. *Appendicem addidit* Joan. SAMBUCUS. [ZSÁMBOKI János:] SAMBUCUS Joannes. Appendices et alia una cum priscorum regum Hungariae Decretis. Basiliae, 1568. ²⁴ Nicol. ISTVÁNIUS. *Contin. Bonfinij ad an. 1612*. [ISTVÁNFFY Miklós:] ISTVÁNI Nicolaus: Historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV nunc primum in lucem editi. Coloniae Agrippinae 1622. Joan. de TUROCZ. *Chron. Hungariae*. [THURÓCZY János:] Joannis de THURÓCZY. Chronica Hungariae. Augustae. 1488. Petrus PAZMANNUS *epitome rerum Hungariae*. S. J. Helyesen: RANSANUS, Petrus: *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta*, auctore Petro RANSANO, apud MATHIAM regem olim regis Neapolitani triennium legato... Pannonij, Ternaviae MDLXXIX. Wilhelmus DILLICHUS *Anon. Hungariae*. DILICH Wilh. Ungarische Chronica. Darinnen ordentliche (eigentliche) kurze Beschreibungen des Ober und Nieder Ungern... Durch Wilhelm SCHÄFER genandt DILICH. Gedruckt zu Cassel. Anno 1606. Gasp. HELTAY. *Chron. Hungariae*. HELTAI Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól... Colosvárot, 1575. Ludov. TUBERO *de rebus Pannoniae*. TUBERO Ludovicus. Commentarium de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi MCCCCXC usque ad annum Christi MDXXII. in Pannonia et finitimis regionibus gestis Libri XI. Frankfurt, 1603. Levinus HULSIUS in *chronolog. Ung.* HULSIUS, Levinus: *Chronologia Pannoniae*. Eine kurze Beschreibung des königr. Ungern. Nürnberg. 1595. Elias REUSNERUS in *Genealogia Regum Hungariae*. REUSNER, Elias: *Basilikon operis genealogici auctarium*, illustres stirpes et familias comitum, baronum, aliorumque procerum... Francofurti, 1592. Gasp. ENS. *Epitome rerum Ung.* ENS Gaspar: *Rerum Hungaricarum historia novem libris comprehensa*,... Coloniae, Agrippinae, 1604. Mart. SZENT-IVANUS in *miscell. curios. et opere speciali*. S. J. [SZENT-IVÁNYI Márton. S. J.] SZENTIVÁNYI, Martinus: *Curiosora et Selectiora Variarum Scientiarum Miscellanea*. Nagy-Szombat. 1689. Petr. RÉVAY. [RÉVAI Péter:] *De sacrae cornuae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentariis Petri de REVA*. Viennae, 1652. Abrach. BACSKAIUS in *chronol. Ung. subjuncta est* BONFINIO. BAKSCHAY, Abrahami: *Chronologia ad annum MDLVIII, continuata per Anonymum usque ad praesentem*. Posenii, 1744. Melc. INHOFFER in *Annal. ecles. Ung.* INCHOFER, Melchior S. J.: *Annales*

²² Ez az érdekes jegyzék külön elemzést kívánna. A különböző színvonalat képviselő szerzők között még szerepel Vincentius BELVACENSIS (Vincent DE BEAUVAIS) és Justus LIPSIUS.

²³ A bibliográfiai helyreállításnál elsősorban az Egyetemi Könyvtár katalógusa és SOMMERVOGEL bibliográfiája segítségével magukra a művekre támaszkodtam.

²⁴ A Bonfini-kiadások és folytatások története: *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt: I. FÖGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ. Tom. I. 1936. Lipsiae. XIV—XXVIII; XXXIII—L. p.

ecclesiastici Regni Hungariae. Róma, 1644. *Mausoleum Regum Ungariae*. LANZMAYR Ferenc: S. J.: Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni Hungariae regum et primorum militantis Hungariae ducum . . . Norinbergae 1664. *Mic. RITTIUS de Regibus Ung. subjunctus Bonfinio. Hieron.* ORTELIUS ad an. 1606. ORTELIUS, Hieronymus: Chronologia, oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen . . . so in Ober und Under Ungern, auch Siebenbürgen mit dem Türcken von Ao 1395 biss auff gegenwertige Zeit denckhwürtig geschehen . . . Nürnberg, 1603. *Fran.* KAZY. S. J. KAZY [Ferenc] S. J. Historia regni Hungariae. Authore Francisco —. I—III. Tom. Tyrnaviae, 1737, 1741, 1749. *Lad.* TURÓCZI S. J. TURÓCZI Ladislaus. S. J.: Comitia Regnorum ac Provinciarum Ungariae. In Palatio Reginae Eloquentiae celebrata. Cassoviae. 1716.

A fenti jegyzékből azonnal kitűnik, hogy főként a katolikus történeti irodalmat és külön kiemelten (S. J.) a jezsuita szerzőket sorolja fel. Ez természetes, hiszen a jegyzék frója jezsuita, s emellett ekkor a korszerű történetírás művelői nagyjából e rendből kerültek ki. Hiányzik a felsorolásból a kiváló BÉL Mátyás vagy a külföldiek közül Godefried SCHWARZ. Igaz, hogy ezek evangélikusok voltak, és nem várhatunk teljes tárgyi-gosságot egy jezsuita szerzőtől.

Elfogultsága ellenére ez a magyar történeti olvasmányjegyzék, beleillesztve az igen terjedelmes egyetemes történeti címanyagba, eléggé meggyőzően mutatja, hogy a magyar jezsuitáknak főként a rend feloszlata előtti évtizedekben működő történész generációja valóban jó fölkészüléshez juthatott. Az összeállító vagy összeállító szolgálatot tettek ezzel a XVIII. századi magyar historiográfiának is. A jegyzék rávilágít arra, hogy a barokk kori iskolázáson túl milyen továbbképzési és ismeretszerzési lehetőségei voltak a XVIII. században a jezsuita tanároknak. Ezek a lehetőségek nyilván alapul szolgáltak arra, hogy e korban a nagy magyar jezsuita tudósok egész sora fejlessze magas színvonalra a történettudományt.

DONÁTH REGINA

Heckenast Gusztáv körlevele kölcsönkönyvtára megnyitásakor. Hiába próbálta a XVIII. század végén, a magyar jakobinusok mozgalmától halálos rémületbe esett hatalom rendeleti úton egyszer s mindenkorra megszüntetni a „veszélyes eszméket” terjesztő kölcsönkönyvtárakat, a XIX. század első felében újra megjelennek, s a harmincas, negyvenes évek fordulóján már számosabbak és nagyobbak, mint 1794-ben.¹

Nem lehet eléggé méltányolni ezeknek a tulajdonosaik szándékai szerint elsősorban üzleti vállalkozásoknak a jelentőségét. A kor művelt olvasóközönsége a vásárlás és az ismerősöktől való magánkölcsönzésen kívül elsősorban itt juthatott hozzá a kortárs külföldi és, ami talán ennél is fontosabb, a hazai irodalomhoz. Ez utóbbi hazánk akkori speciális viszonyai között sokkal több volt, mint egyszerű közművelődési kérdés.

A kor hasonló vállalkozásai közül kimagaslik HECKENAST Gusztávnak, a nagynevű könyvkiadónak és kereskedőnek Pesten 1839-ben megnyílt 8000 kötetes kölcsönkönyvtára.²

¹ A kölcsönkönyvtárak történetére nézve lásd CSATKAI Endre: *Régi soproni könyvgyűjtők*. Magy. Könyv. Szle. 1939. 54—61. I. SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. Magy. Könyv. Szle. 1939. 165—175. I. KÓKAY György: *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez*. Magy. Könyv. Szle. 1957. 271—275. I.

² LÉCES Károly: *A pesti magyar olvasókabinét megalapítása és könyvvállománya*. Magy. Könyv. Szle. 1959. 345—355. I. SZABADNÉ SZEGŐ Judit: *Budai kölcsönkönyvtárak versenye a reformkorban*. OSzK Évkönyv 1963—1964. 248—250. I. KIS Elemérné: *Ivanics kölcsönkönyvtára*. OSzK Évkönyv 1965—1966. 458—473. I.

A megnyitás alkalmával HECKENAST körlevelet adott ki,³ melyben intézménye méltatása és a kölcsönzési szabályok ismertetése mellett felsorolja könyvtára jelesebb íróit s a járatott folyóiratokat. Bármily vázlatos is ez a felsorolás, mégis ad bizonyos képet az állomány még mai szemmel is imponálónak tűnő nagyságáról és gazdagságáról.⁴

Már a külföldi könyveknel is elismerésre méltó, hogy a német, angol és francia kortárs irodalom legjelesebbjei majdnem mind megtalálhatók nemcsak eredeti nyelven, de magyar és német fordításban is. Még fontosabb azonban számunkra, hogy hasonló a helyzet a XIX-ik század magyar íróival is, kik szinte teljes számban szerepelnek. A magyar irodalom pedig ebben az időben (a reformkor elején járunk) nem csak esztétikai örömeket nyújtott olvasóinak. Éppen ezért igen nagy a jelentősége annak is, hogy a nagyszámú német folyóirat mellett az itthoni hírlapok és folyóiratok túlnyomó részét is járatta HECKENAST. Könyvtárügyünk történetének ez az érdekes dokumentuma érdemes a szó szerinti közlésre is.

Alólírt ajánlja

Január' 1. 1839. megnyitott
és már most
teljesen elrendezett
8000 kötet
magyar, német, francia, angol és olasz könyvekkel
's 50 legválogatottabb magyar és német
folyó- és haviiratokkal
ellátott
KÖLCSONÖZŐ-KÖNYVTÁRÁT.
Váczi utczában a' „Nádor” vendégfogadó' átellenében
(háttul az udvarban).

Ezen intézet' czélja az eddig annyira érzett hiányon segíteni, egy fővárosunkban mind ez ideig nem létezett vállalatot létre hozni, 's alólírt reméli a' művelt olvasó közönség' figyelmét annyira magára vonhatni: hogy, a' legelénkebb részvételre számot tartva 's kedvező siker által bátorítva, ezen intézetnek folyvásti fenállását, 's a' párisi, berlini, bécsi kölcsönöző könyvtárok', olvasó cabinetek' mintája szerinti nagyszerű gyarapítását olvasóinak bizvást ígérhesse.

Hogy a' t. cz. előfizetők' kívánatainak minden tekintetben eleget tessen az intézet, nem csak a' legújabb literariai termékeket vette föl, (különösen a' szép tudományok' körében) hanem a' régibb classicusokat, 's olyan írók' munkáit is, mellyek a' literatúra' történeteinek különböző stadiumaiban kortársainak hódolására 's tiszteletére jutottak, előfizetői' szabad választására hagyja, 's jövőendőben is a' leválogatottabb folyóiratok mellett

a' bel- és külföldnek új miveit,

mellyek a' közép európai könyv-vásáron mint nevezetességek tűnnek föl, kész könyvtárához csatolandja.

Némi' ismertetés végett a' könyvtár' lajstromaiból, mellyek hónaponként folytattatnak, néhány legjelesebb írók kiemelünk, kiknek munkái mint mesterművek közönségesen elismertettek s' az olvasó közönség' tetszését főmértékben bírják u. m.

Magyar nyelven:

Bajza, Balásházy, Berzsenyi, Budai, Campe, Clauren, Csery, Csokonai, Dayka, Décsy, Dessewffy, Drosz, Dugonics, Eötvös, Fessler, Gaal, Goldsmith, Goethe, Homér, Horváth, Houwald, Hugo, Jósika, Katona, Kazinczy, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Kölcsény, Köteles, Kotzebue, Kovács, Kvasóczy, Lafontaine, Lassu, Meiszner, Moore,

³ OSzK. Kisnyomtatványtár. 1839 4°.

⁴ SZEMZŐ Piroska: Idézett munkájában a körlevél létéről említést tesz.

Munkácsy, Orosz, Pichler, Salzmann, Schiller, Schulze, Shakespeare, Szalay, Széchenyi, Szigethi, Szigligeti, Szilágyi, Tóth, Tromlitz, Vajda, Wieland, Vörösmarty, Zeyk, Zsokke, Zsoldos.

Német nyelven:

Abrantes, Arlincourt, Balzac, Bauernfeld, Bechstein, Becker, Beurman, Biedenfeld, Bilderbeck, Birchpfeiffer, Bornstedt, Boz (Dickens), Bray Anna, Bronikovsky, Bührlen, Bulwer, Bürger, Byron, Campe, Cervantes, Chamier, Claireau, Contessa, Cooper, Cramer, Dei hardstein, Dingelstedt, Döring, Duller, Dumas, Eberhard, Eckartshausen, Engel, Gay, Goethe, Grattan, Gusek, Hahn-Hahn, Hall, Halm, Herder, Herloszsohn, Hildebrandt, Houwald, Huber Teréz, Jacobi, Jacob Janinsky, Iffland, Jósika, Irwing, Kind, Koenig, Körner, Kotzebue, Krebs, Kruse, Lafontaine, Lax, Lebrün, Lenne, Le Sage, Lessing, Lichtwer, Lohmann Friederike, Lope de Vega, Lotz, Marryat, Masson, Massaloup, May, Meiszner, Morgan, Morier, Mücke, Müller Johann, Müllner, Musäus, Naubert, Nodier, Pfeffer, Pichler Károly, Pückler, hercz., Prätzel, Raimund, Raumer, Rellstab, Remekházy Josephine, Reyband, Sand, Saphir, Schiller, Schilling, Schmidt, Schoppe, Schoppenhauer, Schumacher, Schulze, Schütze, Seidl, Shakespeare, Sostmann, szül. Blumenbagen, Spiesz, Stael-Holstein, Steigentesch, Stehberg, Storch, Stolle, Sue, Tarnov, Thier, Tieck, Tiedge, Trollope, Tromlitz, Velde, Vigny, Wachsmann, Wangerheim, Weissenthurn, Weisflog, Wieland, Zedlitz, Ziegler.

Francia nyelven:

Abrantes, Ancillon, Balzac, Banim, Barginet, Beranger, Boileaux, Bonnell, Bouilly, Brisset, Brot, Capefigue, Chateaubriand, Corneille, Cottin, Castine, David, Delavigne, Dumas, Florian, Gay, Genlis, Girardin, Grattan, Guizot, Hugo, Jacob, Jony, Karr, Kock Paul, Lacerelle, Lamartine, Lamontel, Marmier, Martibeau, Masson, Morgan, Montesquieu, Musset, Nodier, Pigault-Lebron, Racine, Raymond, Saind-Beuve, Sand, Salvandy, Sandeu, Soulié, Souvestre, Sue, Thierry, Vigny, Voltaire, Wuilly.

Angol nyelven:

Blessington, Boz (Dickens) Burney, Bury, Bulwer, Byron, Chamier, Cooper, Edgeworth, Fielding, Goldsmith, Harisson, Hook, James, John, Irwing, Kennedy, Lamb, Mackintosh, Martineau, Marryat, Montague, Ossian, Scott, Shakspeare, Smollett, Trollope.

Folyóiratok:

Agramer politische Zeitung, Ameise, Berliner Figaro, Blätter aus der Gegenwart, Blätter der Börsen-Halle, Gesellschafter, Jahrbücher der Geschichte und Politik, Mitternacht-Zeitung, Morgenblatt Stuttgarter, Morgenblatt österreichisches, Moden-Zeitung Leipziger, Notizen aus dem Gebiete der Natur und Heilkunde, Osterländische Blätter, Ost und West, Pressburger Zeitung, Siebenbürger Wochenblatt, Theater-Zeitung, Wiener Mode-Zeitung, Zeitung für die elegante Welt, Zeitschrift für Musik, Zeitung des Geld- und Actien-Wesens.

Athenaeum's Figyelmező, Erdélyi hírlap, Hírnök, Honművész, Jelenkor, Ismertető, Rajzolatok, Regélő, Sion, Tud. Gyűjtemény.

Előfizetési feltételek:

Minden t. cz. előfizető 4. ezüst forint óvási pénzt tesz le, mely az előfizetés' megszűntével, vagy felmondásával visszaadatik. Az óvási járandóság csak különös esetekben emeltetik föl.

Az előre fizetendő olvasási díj:

1 évi folyóválti kölcsönzésért	12 fr. — kr. ezüst pénz.
6 hónapra	7 " 30 " " "
3 "	4 " — " " "
1 "	1 " 30 " " "

Ezért minden t. cz. előfizetőnek joga van a' Kölcsönöző-Könyvtár' lajstroma szerint egy kötetet kivenni és azt tetszése szerint mással váltani fel.

Részletesebb rendszabályok a' lajstrom' elején állanak.

A' Budapesten kívül tartozkodó vagy kiköltözködni szándékozó t. cz. olvasók 6—20 kötetet vihetnek magokkal egyszerre, de ezen esetben aránylag több óvási pénzt tartoznak betenni.

Levél általi tudakozódások bérmentes levelekben kéretnek ki.

A' lajstrom' eddig megjelent 1—6 számainak ára 24 kr. ezüst pénz. HECKENAST GUSZTAV.

INDALI GYÖRGY

Kiss József regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete

Az irodalomtörténeti köztudat szerint Kiss József *Budapesti rejtelmek* című regényét „a Deutsch Testvérek irodalmi és művészeti intézet” adta ki.¹ Ez a megállapítás PETRIK bibliográfiai leírására támaszkodik: „Szentesi Rudolf. Budapesti rejtelmek. Regény. 8 kötetben (8r.) Pest, 1874. Deutsch-testv.”² Az OSZK cédulakatalógusa viszont így tartja számon a regényt: „[Kiss József] Szentesi Rudolf, Budapesti rejtelmek. 1. Lélekvásár. — 2. Milliomok ura. Regény. 1—2. köt. Bp. [1874] Weismann.”³ KISZLINGSTEIN újabb adatokat rögzít: „Szentesi Rudolf. Budapesti rejtelmek. Eredeti regény 2 részben. N 8° (987, 355 l.). Budapest, é. n. (1880). Weismann Testv. 28 füzet.”⁴ Cikkünk a felsorolt közlések mögött lappangó kérdésekre keres feleletet.⁵

Kiss József 1871. január 1-től 1873. szeptember 30-ig szerkesztette a *Képes Világ* című ismeretterjesztő és szépirodalmi képeslapot. Ez alatt az idő alatt a lap kiadvállalatát más-más cégjelzés tünteti fel: „Deutsch-féle könyvnyomda- és kiadói részvénytársaság”; „A Pest-Bécsi irodalmi és művészeti intézet. Deutsch Testvérek.” Az impresszum is más-más változatban közli a cég nevét: „Kiadja és nyomatja a pest-bécsi irodalmi és művészeti intézet. Deutsch Testvérek”; „Kiadja és nyomatja Deutsch testvérek irodalmi és művészeti intézete Pesten”. E különféle fogalmazások formailag két bejegyzett céget jelölnek. Az egyik: „Deutsch Testvérek, Pest-bécsi irodalmi-művészeti intézet. Társulati cég: ifj. Deutsch Lipót, ifj. Deutsch Mór, dr. Ágai Adolf, Nagy Jenő. Cégjegyzésre jogosult: Deutsch Lipót és ifj. Deutsch Mór.” A másik: „Deutsch-féle Könyvnyomda- és Könyvkiadó részvénytársaság. Cégjelzésre jogosult: ifj. Deutsch Mór, dr. Ballagi Mór, Schwarz Sándor.”⁶ E lényegében csak látszatra két részvénytársaság igazgatóságának tagjai közül a jelek szerint Deutsch Mór, a mindkettőben közös, rendelkezési jogkörrel felruházott személy játssza az irányító szerepet. Egyre nagyobb arányú vállalkozásokba fog. 1871-ben két új hetilapot indít, az *Ungarische Illustrierte Zeitungot* és a *Kis Lapot*. Amikor 1872-ben VÉRTESI Arnold megszünteti az *Ország-Világot*, az előfizetőket a Deutsch Testvérek lapkiadványainak egyikével kárpótolja. Bő a választék: *Magyarország és a Nagyvilág, Képes Világ, Heti Krónika, Divat, Borsszem Jankó, Kis Lap*.⁷ Emellett a nyomdai teljesítményeket is számba kell vennünk. 1873-ban itt állítják elő többek között a *Neues Pester Journal (Constitutionelles)* című napilapot, BALLAGI Mór hetilapját, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot* is. Ez időben a vállalat nyomdája és kiadóhivatala Bálvány (ma: Október 6.) utca 9. sz. alatt működik.

Az 1873. év vége táján a Deutsch Testvérek nyomda- és könyvkiadvállalat váratlanul bejelenti, hogy a *Képes Világ* helyett *Képes Regénytár* címmel havonta háromszor megjele-

¹ RUBINYI Mózes: *Kiss József élete és munkássága*. Bp. 1926. 27. l.

² PETRIK Géza: *Magyar Könyvészet 1860—1875*. Bp. 1885. 369. l.

³ Jelzet: 193.446.

⁴ KISZLINGSTEIN Sándor: *Magyar Könyvészet II. 1876—1885*. Bp. 1890. 409. l.

⁵ Az előzményekhez I. NAGYDIÓSI Gézáné: *Adalék a „Magyarország és a Nagy Világ”-hoz*. = *Magy. Könyvszle.* 1970. 362. l.

⁶ *Adressen Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für das Jahr 1873*. Pest. 1873. 125. l.

nő füzetes regényeket ad ki. Meglepő fordulatnak tetszhetett e lépés. Kiss József búcsúnyilatkozata mintha keserű hangokon szólna: „csakis a hála érzelmeivel pillanthatok vissza az átfutott pályára, melyen egy *nagy olvasóközönség* (kiemelés tőlem) érdeklődő rokonszenve kísért”. A keserű ízt bizonyára az az ellentmondás válthatta ki, amely ott érződik a „nagy olvasóközönség” kitétel valósága és a kiadó bejelentése között. Közleménye szerint ugyanis azért alakul át a folyóirat 1873. október havától kezdve füzetes regénykiadvánnyá, hogy „a legszélesebb körű olvasóközönség ízlésének jobban megfeleljen”.⁸ E közlés után még napvilágot lát az utolsó, 36. szám, amelynek impresszuma felett ez a szöveg olvasható: „Mai számunkhoz van mellékelve a Képes regénytár áttekintése s egyszerűs mind 1. füzeté.” Sajnos, sem a programtájékoztatót, sem a *Képes Regénytár* első füzetét nem találjuk fővárosi könyvtárainkban, az OSzK kisnyomtatványtárában sem.

Felvetődhet a kérdés, mi készíthette a kiadóvállalatot arra, hogy a „nagy olvasóközönség” érdeklődése ellenére is a regénykiadvány mellett döntsön. Feltevésünk szerint az elhatározásban kizárólag kényszerű anyagi szempontok döntöttek. A kiegyezés utáni években az ország súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdött. A Béccsel kötött kompromisszumos közjogi megoldás nyomán az országnak jelentős részt kellett vállalnia a közös terhekből, viszont a társadalomban nem hódított a munka tisztelete: az iskoláztatásnak nem az volt a célja, hogy „a növendék értelmesen termelni képes... jellemmé fejlődjék, hanem hogy lehetőleg munka nélküli úri helyzetre vergődjék”.⁹ Amikor pedig 1873-ban még az európai kapitalista túltermelés hulláma is eléri Magyarországot, a hazai gazdasági életben nyomasztó tünetek jelentkeznek. Intézmények mennek tönkre, vállalatok kerülnek csődbe. A Deutsch Testvérek műintézet is megínog. Fizetéseképtelenné lesz. Már 1874. január elején köztudomású, hogy a „csődbe jutott” vállalat lapkiadványainak (*Magyarország és a Nagyvilág, Borsszem Jankó, Kis Lap*) további megjelenése biztosítva van. Kiadásukat más vállalatok vették át.¹⁰ Az 1873. és 1874. évi hivatalos lapban (*Budapesti Közlöny*) nem találtam csődhirdetést. Ebből arra következtethetünk, hogy a cég egyezséget kötött hitelezőivel, s azok képviselőinek ellenőrzése mellett folytatja nyomdai tevékenységét. A hitelezők követeléseinek kielégítése végett anyagi állományát (aktívák) azzal növeli, hogy kiadványai egy részének kiadói jogát eladja. Ezzel üzleti működésének kiadói kereteit szűkíti, hogy vállalkozásainak forrásterületét, a nyomdáját megmentse és fennmaradását akár bér munkákkal is biztosítsa. E feltevésünket támogatja az a polémia, amely DEUTSCH Mór és a *Neues Pester Journal (Constitutionelles)* tulajdonosa, BRÓDY Zsigmond és kiadó-szerkesztője, SCHNITZER Ignác között zajlott le.

A Deutsch Testvérek cég vállalja az 1874. március 16-án meginduló *Pester Journal* című napilap nyomását, amelynek szerkesztősége és kiadóhivatali helye: Bálvány utca 9. Másnap a *Neues Pester Journal*-ban támadó cikk jelent meg DEUTSCH Mór ellen: DEUTSCH „kétes vállalkozásai” során eljutott odáig, hogy „csődbe jutott” nyomdai műintézetében egy hitelező csoport ellenőrzése alatt mint alkalmazott működhet. E helyzetében nem tudott ellenállni a kísértésnek: új „vállalatot” alapított, a *Pester Journal* című lapocskát. Azokra az anyagi morzsákra számít, amelyek majd a *Neues Pester Journal* címmel való megtévesztésből adódnak. DEUTSCH Mór „az igazi Deutsch-féle becsületességen” épülő vállalkozásról nem tájékoztatta a hitelező csoportot, amely a *Neues Pester Journal* felhívására megtiltotta, hogy a közönség félrevezetésére szolgáló lapocskát tovább nyomja.¹¹

⁷ *Magyarország és a Nagyvilág* 1872. 13. l.

⁸ *Képes Világ*. 1873. 545. l.

⁹ ZICHY JENŐ: *Nemzetgazdasági és társadalmi eszmeforrások*. Bp. 1882. 10. l.

¹⁰ *Társadalom*. Kolozsvár. 1874. 69. l. (jan. 17).

¹¹ *Neues Pester Journal*. 1874. márc. 17. 4. l.

DEUTSCH Mór két nyilatkozatot tesz közzé. Az egyiket a *Pester Journal* szerkesztőjéhez, GERLAI Vilmoshoz intézi: A *Neues Pester Journal* részéről azt követelik, hogy szüntesse meg a lapot, vagy változtasson a címen. Azt hiszik, hogy ő a lap kiadója. Azzal fenyegetőznek, hogy tönkreteszik: a hitelezőktől összevásárolják a váltókat, hogy a „csőd” szorításából ne menekülhessen. Felkéri GERLAI-t, tegyen eleget a kívánságoknak, vagy pedig nyilatkozzék, ki a *Pester Journal* kiadója. A másik nyílt levélben SCHNITZER Ignácnak és BRÓDY Zsigmondnak válaszol. Visszautasítja a „kétes vállalkozás” gyanúsító megjelölést. Nem kiadója a *Pester Journal*nak, nem is alkalmazottja, hanem érdektárs a vállalatban. Ami pedig a „Deutsch-féle megbízhatóságot” illeti, ellenfelei e kifejezéssel jelenlegi viszonyaira célozgatnak, pedig hát különbség van a fizetni nem tudás és a fizetni nem akarás között.¹²

A *Pester Journal* címe miatt támadt szócsatában SCHNITZER Ignácék oldalán az igazság. Ugyanis *Pester Journal* címmel 1867-ben újság indult. S ez a politikai napilap 1872. szeptember 24-én, abban az évben, amikor még egy ideig SCHNITZER Ignác volt a szerkesztője, bejelenti, hogy megszűnik, és az előfizetők a *Neues Pester Journalt* fogják kapni. De ugyanakkor azt sem lehet tagadni, hogy a bántó hangú, gúnyos és sértő kifejezésekkel teletűzdelt nyilatkozatra a kapitalista konkurrencia veti árnyékát. Nemcsak címbitorlás miatt akarják a tisztességtelen verseny bélyegét rásütni a Deutsch-nyomdára, illetőleg az újság kiadójára, hanem az előfizetési ár miatt is. A *Neues Pester Journal* egy száma 4 krajcárba, a kisebb terjedelmű *Pester Journalé* 2 krajcárba került. Bizonyos azonban, hogy a polémia nyugtalanító pillanatokat szerez a Deutsch cégnek, s megbolygatja kereskedelmi számításait. A *Pester Journalt* ugyanis tovább nyomják, de már a második és harmadik szám a Löw Zsigmond és Ede nyomdájában készül, a negyedik számtól kezdve pedig BUSCHMANN Ferenc nyomdájában állítják elő, csak június 11-én tűnik fel ismét az impresszumon a DEUTSCH-nyomda neve. A lap 1874. szeptember 28-án formát változtat, nagy 4° alakot ölt, s a tulajdonos-főszerkesztő SILBERSTEIN (ÖTVÖS) Adolf lesz.

Feltevésünk szerint tehát a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézet továbbra is nyomja egykori kiadványait, de egy részének már nem ő a kiadótulajdonosa. Így a *Magyarország és a Nagyvilág* meg a *Kis Lap* ott készül, a kiadó azonban már nyilvánvalóan az Athenaeum, jöllehet véglegesen csak jóval később jelentik be a változást. A *Magyarország és a Nagyvilág* sorsfordulatát 1875 márciusában közlik: „A Magyarország és a Nagyvilág, folyó évi ápr. hó 1-től fogva alólírott irodalmi és nyomdai r. társulat tulajdonába ment át.”¹³ Ezentúl az impresszum: „Nyomatja és kiadja az Athenaeum nyomdai s irodalmi részvénytársulat”. A *Kis Lapban* 1875 elején jelenik meg a kérés, hogy az előfizetési árakat az Athenaeum kiadóhivatalába küldjék.¹⁴ Ágai Adolf, a Borsszem Jankó szerkesztője már 1874-ben a lap kiadótulajdonosa lesz. A Deutsch-nyomda 1874-ben az említett lapokról előfizetési felhívásokat is közzé tesz. Egyaránt hirdeti, hogy hetilapjainak és a Képes Regénytárnak is Bálvány utca 9. sz. alatt van a kiadóhivatala.¹⁵

A vázolt helyzetkép s benne a tárgyi körülmények és valószínűsített jelenségek amellett szólnak, hogy a Deutsch Testvérek vállalat már válságos viszonyainak közelségét olvashatta ki pénztárkönyveiből, amikor a *Képes Világ*ot igénytelenebb, kisebb anyagi befektetéssel járó *Képes Regénytárrá* váltja át. Erre utal az a gyanú is, hogy a füzetek rendszeres megjelenésében is mutatkozott némi zökkenő. Amidőn ugyanis GÁSPÁR Imre, Kiss József fiatal barátja könyvszemléjében sort kerít a regényrészlet ajánlására, 1874

¹² Melléklet a *Pester Journal* 1874. márc. 18-i számához.

¹³ *Magyarország és a Nagyvilág*. 1875. 169. l.

¹⁴ *Kis Lap* 1875. 15. l.

¹⁵ *Hírmondó* 1874. dec. 20. Hirdetések.

május közepén összesen csak 15 füzetet említ: „Képes regénycsarnok, 1–15. szám. Budapesti rejtelmek. Írta Szentesi Rudolf. Budapest, 1874. Deutsch Mór.”¹⁶ Alig hihetjük, hogy GÁSPÁR hónapokon át késlekedett volna KISS regényfüzeteinek ismertetésével. De egyébként is, amikor az első négy füzet mint a mű első részének első kötete megjelenik (az első rész 5 kötetből, a második 3 kötetből állt), a címlap 1874 évjelzéssel ellátva kerül ki sajtó alól, tehát a november első harmadában esedékes negyedik füzet legalább két hónappal később teszi teljessé az első kötetet, hacsak nem gondolunk arra, hogy poszt-datált jelenséggel van dolgunk.

A *Magyarország és a Nagyvilág* s az Athenaeum között létrejött megállapodáshoz hasonló, illetőleg a kiadói és a nyomdai viszonylatokat tekintve azonos helyzetet feltételezhetünk a *Képes Regénytár* megjelentetésében is. A füzetekből kötetekké formálódó *Budapesti rejtelmek* ma már ritkaságszámba menő első kiadásának fedőlapjain semmi jel sem árulkodik a kiadóról: „Képes Regénytár | Budapesti Rejtelmek | Eredeti regény nyolc kötetben | Írta | Szentesi Rudolf | Első rész: | A lélekvásárlók | I. kötet | Pest | Deutsch Testvérek irodalmi és művészeti intézet | 1874.”¹⁷ A cégjelzés mindenképpen a nyomdát jelöli. Ha a kiadót jelezné, aligha volna elképzelhető, hogy DEUTSCH Mór, aki amidőn átmenetileg egyedüli tulajdonosa és kiadója lett a *Magyarország és a Nagyvilágnak*, külön mutatóványosmót ad,¹⁸ ne maga jegyezte, illetőleg írta volna azt „A Budapesti Rejtelmek t. olvasóihoz” című közlést, amelyben a kiadóhivatalkhoz tömegesen érkező sürgető levelekre válaszképpen maga SZENTESI Rudolf kér elnézést a füzetek rendszertelen megjelenéséért. Heteken át tartó betegségére hivatkozik, és ígéri: amennyire lábadozó erői engedik, rajta lesz, hogy a füzetek gyorsan kövessék egymást. A közlés dátuma: „1874. jún. 20.”¹⁹ Ismerjük a költő betegségét. 1874. június 1-ről keltezett levelében írja GÁSPÁR Imrének: „Budakeszről meglehetősen kriminalis állapotban költöztem Budára... Bélygyulladásom volt.”²⁰

A *Képes Regénytárban* csak két mű jelent meg. Az első KISS József regénye. Iróniája a sorsnak, hogy a költő, aki mint a *Képes Világ* szerkesztője elismerésben részesül, mert gonddal szerkesztett lapját „nem tömi meg, mint hasonló irányú vállalatoknál gyakori eset, izgalmi regényekkel”,²¹ kénytelen állástalanságában szenzációs regény írására vállalkozni. A második kiadvány: regényfordítás. KISS József elfelejtett prózai szövege. Mary Elisabeth BRADDON angol regényíró *Éva leánya* című művét ültette át magyarra három kisebb terjedelmű kötetben. Tárgyunk szempontjából értékes lelet, hogy a füzetekben megjelenő regényfordítás borítéklapjai is fennmaradtak.²² Bizonyító tájékoztatást örökített meg ahhoz a sejtésen túljutott tételünkhöz, hogy a Budapesti rejtelmeket nem a Deutsch Testvérek irodalmi és művészeti intézete adta ki.

KISS József a *Budapesti rejtelmek* befejezése után fog hozzá a Braddon-regény fordításához. Első kötete 1874-ben, a második és harmadik 1875-ben jelent meg. Véleményünk szerint a *Budapesti rejtelmek* füzeteinek ma már ismeretlenként idézhető fedőlapjain és a

¹⁶ *Társadalom*. Kolozsvár. 1874. 470. l. (máj. 16).

¹⁷ Ez úton köszönöm meg PÉTER Lászlónak, hogy a szegedi Somogyi-Könyvtár példányát használhattam. Jelzete: He. 1337. A mű ugyanis fővárosi közkönyvtárainkban nincs meg. A könyv I. része, *A lélekvásárlók* öt kötetet foglal magában, a második rész, *Müllomok ura* három kötetet tartalmaz, összesen 1503 (1011, 492) lapon. A második kötettől kezdve ez a mondat is olvasható a címlapon: (A fordítás jogát szerző fenntartja magának.) Itt a nyomás helye: Budapest. A további hat kötetben ismét Pest.

¹⁸ NAGYDIÓSI Gézáné: i. h.

¹⁹ A második rész első kötete végén, a 132. l. és a Tartalom között.

²⁰ OSZK Kézirattár. Jelzet nélkül.

²¹ *Fővárosi Lapok*. 1871. 1303. l.

²² OSZK Jelzete: 22.184.

könyvbe kötött regény címlapján azonos kiadói és nyomdai tartalmú szövegrészek voltak, mint az *Éva leánya* füzetének és köteteinek fedő- és címlapján. A Braddon-regény füzetének fedőlapján sokatmondó szöveg olvasható: Az átmérő-irányban húzódó keskeny sávban: *Képes Regénytár*. A bal oldali felső sarokban: Szerkeszti Szentesi Rudolf. | 2. sorozat 1. füzet. — Éva leánya | Regény | három | kötetben | Írta Mrs Braddon | Fordította Szentesi Rudolf | Rosenberg Testvérek |²³ könyvkereskedése | Budapest, egyetem utca 2. sz. | Deutsch Testvérek nyomása Budapest Bálvány utca 9. A füzet fedőlapján tehát világosan elkülönül egymástól a Rosenberg Testvérek kiadó és a Deutsch Testvérek könyvnyomda. A kötet címlapszövege azonban már nem tünteti fel sem a kiadó cég nevét, sem a Deutsch Testvérek nyomdai szerepét. Csak ennyi került rá: *Képes Regénytár* | Éva leánya | Regény három kötetben | Írta Mrs Braddon | Angolból fordította | Szentesi Rudolf | Budapest | Deutsch Testvérek irodalmi és művészeti intézet | 1874. Vagyis a kötet címlapjáról eltűnt a kiadó cég neve (Rosenberg Testvérek), de félreérthető, sőt félrevezető módon a Deutsch Testvérek cégjelzésből is kihullott a műintézet nyomdai jellege. Ez az eljárás érvényesült a *Budapesti rejtelmek* kiadásában is. A könyv címlapja itt sem jelzi sem a kiadót, sem a nyomdát. Csak a bizonytalan és homályos rendeltetési cégjelzést nyomtatták rá.

Az *Éva leánya* füzetének fedőlapjain között hirdetések is fontos nyomokat őriztek meg. Közelebbi adatok kerülnek elénk a kiadó cégről: Új könyvek kaphatók leszállított áron a „Rosenberg Testvérek bel- és küliródműi könyvkereskedésében és nemzeti ódondászatában Budapest, egyetem utca 2. sz. alatt”. Az *Ország Világ* 1871. évi, egyetlen évfolyamának fejlécén közli: Elő lehet fizetni a Rosenberg Testvérek könyvkereskedésében, a takarékpénztár épületében.²⁴ A könyvkereskedő cégek könyvkiadással is foglalkoztak. A Rosenberg Testvérek nevét is ott találjuk a könyvkiadó RÁTH Mór, HARTLEBEN és Társa, HECKENAST Gusztáv könyvkereskedő mellett.²⁵ Mint antiquárius püspöki magánkönyvtárakat vásárol. Könyvjegyzéke 2292 tételszámot foglal magában. Hirdet „hungarikákat, ausztrikákat, bohamikákat”.²⁶ Az *Éva leánya* regényfüzet fedőlapjának hátsó külső felén közzétett előfizetési felhívásból a Budapesti rejtelmek kiadói kérdésére is becses felvilágosítást kapunk. A fedőlap négy mezőre tagolódik. Háromban a *Magyarország és a Nagyvilágra*, a *Borsszem Jankóra* és a *Kis Lapra* vonatkozó szűkszavú előfizetési hirdetés külön-külön jelzi a kiadóhivatal címét: Bálvány utca 9. A negyedik mező szövege kiadóhivatal említése nélkül részletező fogalmazásban készült: „Előfizetési felhívás a Képes regénytár című regény-folyóíratra. Budapesti rejtelmek. Írta Szentesi Rudolf. Utánnomlás által kiegészítettük a regényt úgy, hogy teljes példányok nálunk és minden könyvkereskedésben még mindig kaphatók. Ne mulassza el senki ezen érdekes műre előfizetni, azon meggyőződést táplálhatván, hogy a belőle merített élvezet fejében nem fogja a csekély előfizetési összeget sokalni (!). Előfizetési ár bérmentes szétküldésével: Negyed évre 1 frt. 50 kr. Egy-egy füzet csak 15 kr.” Nyilvánvaló, hogy itt a könyvkereskedő Rosenberg Testvérek a maga kiadványát hirdeti. A Deutsch Testvérek neve ismét csak az impresszumon szerepel: „Nyomtatott Deutsch Testv. (ifj. Deutsch Mór) intézetében, Budapest, Bálvány utca 9.”

Eddigi feltevéseinket és következtetéseinket a bizonyosság szintjére emeli Kiss József írásbeli nyilatkozata. A költő 1876–1882 között Temesvárott élt. Fel-feljár Pestre, rendszerint a Petőfi Társaság üléseire. 1879-ben tavaszi pesti tartózkodása idején a Budapesti

²³ ROSENBERG Sámuel és Leó (*Adressen Kalender ... für das Jahr 1874*. Bp. 1874. 138. l.).

²⁴ A ma is fennálló Erzsébet királyné szállóval szemben (*Főv. Lapok*. 1872. 381. l.).

²⁵ *Adressen Kalender ... für das Jahr 1874*. Bp. 1874. 465. l.

²⁶ *Vasárnapi Ujság*. 1871. 605. l.

rejtelmek új kiadására köt szerződést. Megállapodását a „Weismann Testvérek Könyvnyomda és Könyvkiadó Hivatal Budapest” cégjelzésű levélpapíron írta.²⁷

Tekintetes Weismann Testvérek
Uraknak

Budapesten

Jelen soraimmal átruházom Önökre „Budapesti Rejtelmek írta Szentesi Rudolf” című első kiadásban Rosenberg Testvéreknél megjelent művem tulajdonjogát, úgy hogy azt tetszés szerinti számban sokszorosíthassa, avagy fordításban üzletileg értékesíthesse. A teljes tulajdonjogok díja fejében 800 nyolczszáz forintban egyezkedtünk meg négy részletben 3 havi időközökben, az első részlet f. 1879 szeptember 1-én lesz fizetendő. Kijelentem egyben, hogy a mű áttekintésére s javítására vállalkozom.

Budapesten 1879 marc. 27

Kiss József
(Szentesi Rudolf)²⁸

KISS József levele döntő bizonyíték: regényét a Rosenberg Testvérek könyvkereskedő cég adta ki. E tényből folyólag a cikkünk elején közölt adatok viszonya ekképp alakul: PETRIK könyvészeti leírásában az első kiadás megjelenésének dátuma, 1874 mellé a Rosenberg Testvérek neve kerül; az OSzK kartotéklapján pedig a második kiadásra vállalkozó Weismann Testvérek cég neve előtt a kiadás évszámát KISZLINGSTEIN nyomán az (1880.) évszám helyettesíti.

Függelék

A Weismann Testvérek cég élt a fordításnak szerződés adta lehetőségével, és még 1879-ben megkezdte a regény német nyelvű füzetes közlését. Ezt az évszámot találjuk a füzetek borítójának hátsó fedőlapján az elsőtől az utolsóig ismétlődő reklámszöveg alatt.²⁹ De a regény kiadásának évül nem fogadhatjuk el, amint azt az OSzK cédulakatalógusa feltünteti: „[Kiss József] Szentesi Rudolf: Die Geheimnisse von Budapest [Budapesti rejtelmek] Roman aus der Gegenwart. 1—2. Bd. Bp. (1879). Weismann 2 db”. Itt is egy Kiss József-levél dönti el a kérdést. A regény fordítása közben problémák merültek fel, s ezért a kiadó felvilágosításért a költőhöz fordul. Kiss József a következő levélben válaszol:³⁰

Tekintetes

Weismann testvérek uraknak

Budapesten

A kérdéses fordítás 1874-ben jelent meg a Silberstein-féle „Pester Journál[?]” tárczavonatában;³¹ azonban nagyrészt csak kivonatossan, és az eredetitől eltérő befejezéssel.

²⁷ Az egykori adattárak szerint a Weismann Testvérek könyvnyomda és könyvkiadó-cég nyomdájának és könyvkereskedésének címe: V. Béla (ma Vigyázó Ferenc) utca 1. (SZABÓKY Adolf: *Budapest iparosai 1877-ben*. Bp. 1877. 53. l.; *Adressenbuch von Budapest für das Jahr 1881*. Bp. 1881. 319. l. Vö. ZSOLDOS Jenő: *Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. Évkönyv*. Szerk.: SCHEIBER Sándor. Bp. 1970. 176—177. l.)

²⁸ OSzK Kézirattár. Jelzet nélkül.

²⁹ A hirdetés a nyomda és kiadóhivatal címéül a Ferenc József tér 8. sz. házat jelöli meg. Ez az adat nem mond ellent a 27. jegyzetben idézett címnek. Itt a Béla utca és a Ferenc József (ma Roosevelt) tér sarkán álló házról van szó.

³⁰ OSzK Kézirattár. Jelzet nélkül.

³¹ A költő itt az 1867-ben megindult *Pester Lloyd*dal szemben a cikkünkben tárgyalt, 1874. márc. 16-án megindult *Pester Lloyd*dra utal. Ebben jelent meg a regény fordítása 179 folytatásban (1874. márc. 16—1874. szept. 27.). Címe: *Die wahren Geheimnisse von Budapest* von R. Sz. Originalroman des „Pester Journal”. A folytatásokat nem a tárczavonatban, hanem az újság más-más hasábján adták közre.

Egyes részei használhatók volnának, az egész: nem. Sajnálom, hogy a fordítás többé birtokomban nincs s így nem is szolgálhatok vele. A „Múzeumi könyvtárban” mindenestre megtalálható lesz.

Tisztelettel maradtam

Temesvárott 1880 Május 26 án

Kiss József

Mivel a regény két részének lapszám-megoszlása (832, 314) szerint az első rész hozzávetőlegesen 2,5 : 1 arányban terjedelmesebb a második résznél s a levél tartalmából kitetszik, hogy a kérdések nem csak az utolsó részletekre utalnak, mindkét rész megjelenése évéül az 1880. esztendőt kell tekintetünk.

ZSOLDOS JENŐ

Álcázott kiadványok a két világháború között. A *ponyvát* nyugodtan lehetett terjeszteni a két világháború közötti korszak Magyarországon. A híg limonádékat, az olcsó, könnyed „szórakoztató” történeteket az állam s „kulturális megbízottja”, a cenzor nem tartotta veszedelmesnek. Csak ritka esetben jutott ilyesfajta irodalom az elkobzás sorsára, kirívóan ízléstelen kiadványoknál, de erre alig akad egy-egy példa az elkobozott könyvek százainak sorában.

Hasonlóan veszélytelen volt a *klasszikus* irodalom, magas ára miatt a nép nemigen jutott hozzá. Ugyancsak jelentéktelennek tartották a *tudományos* kiadványokat — vajon a munkások, parasztok közül kinek jutott volna rá pénze, hogy megvegye, ideje, hogy elolvassa?

Nem véletlen tehát, hogy az üldözött, illegális kommunista párt ezeket a veszélytelennek tartott kiadványfajtákat választotta fontos kiadványainak álcázására.

Az első ilyen könyvek a Tanácsköztársaság leverése után, a bécsi emigrációból kerültek be az országba. A *J. W. Goethe: Faust. Ama Verlag* borítólapppal ellátott könyv az első időben, 1924-ben, simán jött be a határon. Csak néhány hónap múlva vették észre, hogy a nagy német költő neve mögött a kommunista GÁBOR ANDOR üzen a fehérterror, a véres ellenforradalom által meggyötört hazába, s „Egerszeg. Három kép a magyar életből és a magyar halálról” című kötetében, három kis drámában — „Szűz Mária”, „Hektor”, „Piroska és a farkas” — megdöbbentő erővel, belülről ábrázolja a prónayk, héjjasok, horthyk darutollas dáridóját. Bejött az országba a könyv német kiadása is az előbbivel azonos borítólapppal, *Horthy's Lager. Drei Bilder aus dem ungarischen Leben und vom ungarischen Tod* címmel. 1925 januárjában indítványozta a könyv elkobzását a magyar királyi ügyészség az 1921. III. törvényeikk alapján. Indokolásában megállapítja azt az „általánosan ismert tényt”, hogy a külföldnek egyes körei bizalmatlansággal viseltetnek Magyarországgal szemben; nem tudják elhinni, „hogy Magyarország a béke támasza és tényezője kíván lenni”. Ez az oka annak, hogy egyes, külföldre szökött magyar állampolgárok sajtópropagandával akarják alátámasztani a bizalmatlanságot, ezért állítja be a szerző Magyarországot, mint „művelődés híján levő antidemokratikus országot”.

Ugyancsak klasszikus álarcban, DICKENS szerzői névvel ellátott borítólapppal küldték Bécsből 1921-ben az *Új Harcos*-sorozat egyik jelentős darabját az emigránsok. Fordítóként BENKŐ ERVIN szerepelt az *Egy úrfiú története* című, a magyar Tanácsköztársaság, illetve az azt követő fehérterror idején játszódó könyvön. Ez azonban szintén álnév volt, tehát itt kettős álcázásról van szó: DICKENS fedőnév volt, BENKŐ ERVIN pedig nem létezett. A szerző BENEDIKT OTTÓ fiatal emigráns volt, a későbbi, a mozgalomban fontos szerepet betöltő tudós-forradalmár.

DICKENS és GOETHE mellé egy nagy magyar író is bekerült a klasszikus álcázók sorába. MIKSÁTH Kálmán *Új Zrínyiász*, Novitas Könyv- és Lapterjesztő Vállalat. Pozsony — borítólappal csempézik be az országba az első magyar földosztó gróf, a marxista forradalmárrá nőtt KÁROLYI Mihály *Egy egész világ ellen* című művét. A könyvet — a Novitas is átkiadó volt — valójában a müncheni Verlag für Kulturpolitik adta ki 1923-ban. Német változata, *Gegen eine ganze Welt*, ugyancsak Münchenben jelent meg, egy évvel később, de már más borítólappal, *Allgemeine Kulturgeschichte* címmel. A cenzúra végül is felfigyelt KÁROLYI könyvére, a *Posta- és Távirtda Rendeletek Tára* közölte 1924. évi 20. számában a postai szállításból való kitiltást. A könyv „remota” — zárt anyag — volt az Országos Széchényi Könyvtárban is. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen nem sok olyan írás maradt fenn a forradalmi eszméről, mint éppen KÁROLYI Mihályé. A könyv I. kötetében, mely *Harcom a békéért* címet viseli, így vall erről: „... Gyökereim, vérmérsékletem, családi tradícióim, élményeim s végül maguk a világeseemények végzettszerűen forradalmárrá tettek. Persze: kezdetben nem voltam öntudatos szocialista, de a szocializmus etikai ereje, gondolati szépsége mindig nagy varázssal volt reám. . . A dolgozó magyarságra gondolok mindenekelőtt ebben a percben, mert hiszen amit írtam, neki írtam. . . Elszakadtam osztályomtól és érett ésszel, megpróbált, szívvel új közösséget választottam: a magyar dolgozókat.”

A klasszikus írók nevével álcázott illegális könyvek mellett ötletes változat volt az úgynevezett népszerű tudományos irodalom mögé való rejtőzés. „Népszerű Ismeretterjesztő Könyvtár”, „Természettudományi Könyvek”, „Egészségügyi könyvsorozat” — e címek szürkesége lehetőséget adott a pártnak, hogy a legnehezebb időkben, a legfontosabb nemzetközi problémákkal kapcsolatban eljuttassa szavát a néphez.

Ilyen volt *A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának 1935. augusztus 1-én . . . elfogadott határozata* a következő borítólappal: SELLO János: *A gyümölcs és az emberi szervezet*. Budapest, Forum. A kiadvány első oldala megfelel az álcázott borítóapnak. „Nem is régen abban a tévhitben éltünk még, hogy a gyümölcsnek nincs kalóriaértéke, tápértéke. . .” — olvassuk, az utolsó oldal pedig szólókúrával foglalkozik. . .

Védekezés a nemibetegségek ellen című borítólappal jött be az országba a *Levente a leventékhez a leventékről* című kiadvány, melyet a Szovjetunióban Élő Külföldi Munkások Kiadványvállalata bocsátott ki 1933-ban azzal a céllal, hogy a magyarországi leventemozgalom valóságos képét mutassa be, és mozgósítsa a magyar munkásfiatalokat a munkaszolgálat ellen, a fasizmus ellen, „Munkáért, kenyérért, földért, felszabadulásért!”

A PJATAKOV-perről készült kiadvány illegális borítólapja KELEMEN Péter: *Az élőlény fejlődése* címmel került terjesztésre, s a könyv első és utolsó oldala valóban ezzel a tematikával foglalkozik.

Rendkívül nagy volt a jelentősége annak, hogy DIMITROV: *A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkáosztály egységéért folytatott harcban*. Beszámoló a napirend 2. pontjához a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusának 1935. augusztus 2-i ülésén — című írása eljutott a tömegekhez. A könyv külső borítólapján szerzőként dr. FALUDI Ferenc gyermekorvos szerepel, s a kiadvány címe *Gyermekek étkeztetése*, Budapest, A Népegészségügyi Társulat kiadása, Egészségügyi könyvsorozat 91. szám. Bibliapapíron nyomták, apró, de igen jól olvasható betűtípussal, s bár a könyv 142 oldalas, súlya aligha több néhány dekagrammnál. Első oldalán, a már ismert, az illegálitásban kialakult szokásoknak megfelelően a kezdő szöveg az illegális címmel harmonizál: „A csecsemő táplálásában az anyatej a legfontosabb, a legideálisabb. Az újszülött gyermeket csak anyatejjel táplálni a legjobb és legökéletesebb. . . Csak a zabból készült tápszerek tartalmazzák azokat a növényi tápanyagokat: a fehérjét, szénhidrátot, zsírt, vitamint, lecitint, melyekre a csecsemőnek és a kisgyermeknek szüksége

1831/25-ke!
J. W. Goethe

Adi/
Faust

I. Teil
MAGYAR MUNKASZIGALMI
INTÉZÉS ADT. IV. UJA
2. 230
Ama-Verlag

van." Az utolsó oldalon ez esetben nincs álcázó szöveg, „Éljen a Komintern és kormánya, Dimitrov elvtárs! A zenekar az Internacionálét játssza” — így hangzanak a befejező sorok. Ebben a formában jutott el DIMITROV szava a néphez, így volt módja a mozgalomnak a legválságosabb időkben a fasizmus veszélyére figyelmeztetni.

DIMITROV másik fontos beszéde, *A spanyol nép hősiességének egy éve 1937-ben látott napvilágot*. Borítólapja a következő: HORVÁTH Béla: *A tudat és a vallás kezdetei*. Budapest 1937, Népszerű Ismeretterjesztő Társulat. Természettudományi könyvek 4. szám. A 15 oldalas, bibliapapíron nyomott brosúra első oldala fentiekhez hasonlóan az álcázott borítólapon megjelölt témát fejtegeti, az őstörténeti kutatásokból kiindulva. Hasonlóképpen a befejezés is, melyben a könyv HERAKLEITOS tanítása mellett érvel. A közbeeső oldalakon pedig DIMITROV hitet tesz a spanyol nép hősi harca mellett, leleplezi a náci és az olasz fasizmus szerepét a spanyolországi ellenforradalomban, és figyelmeztet, hogy „a nemzetközi munkásmozgalom, annak politikai és szakszervezeti egységei addig nem tették meg kötelességüket a spanyol néppel és a béke védelmezésével szemben, amíg ki nem vívták a spanyol köztársaság nemzetközi jogainak biztosítását és a fasiszta intervenció megszüntetését.” A kiadvány közli DIMITROV rövid önéletrajzát is, melyet a lipcei per főtárgyalásán tartott beszédhez írt a börtönben, 1933-ban. „... nem vagyok sem terrorista kalandor, sem puccsista, sem gyújtogató. Továbbá tökéletesen igaz az, hogy én a proletárforradalomnak és a proletárdiktatúrának híve vagyok. Meg vagyok győződve arról, hogy ez az egyetlen kiút és menekülés a kapitalizmus gazdasági válságából és a háború katasztrófájából... Az volt és az ma is az én vigasztalásom, hogy az én bolgár harcostársaim és külföldi osztálytársaim, a forradalmi proletárok Németországban és mind, akik engem némiképpen ismernek, egy pillanatig sem kételkedhetek ártatlanságomban. Nyugodtan kijelenthetem, hogy nekem a parlament felgyújtásához annyi közöm volt, mint például akármelyik külföldi újságírónak e teremben, vagy magának a bíró úrnak...”

A harmincas évek vége felé a ponyvaköntös lépett előtérbe mint a jelentős illegális kiadványok álcázási formája. Az *ál-Olcso Regény* sorozatban jelent meg több fontos publikáció, mint például *A szovjet közgazdaság* vagy *A SZK(b)P két kongresszusának anyaga. XVII. és XVIII. kongresszus*, továbbá a korszak egyik legfontosabb politikai dokumentuma, az 1936. évi *új szovjet alkotmány*, SIMON Miklós, költött szerzői névvel *A New Yorki Lány* álcázó címmel. Itt is, több hasonló kiadvány példáját követve, a könyv első és utolsó oldala „igazi ponyva”.

A Kommunisták Magyarországi Pártja a harmincas évek vége táján tartott *körmendi* gyűléssel kapcsolatos álláspontját fejtette ki és jelentette meg szintén ponyvaköntösben. A gyűlést a legitimista SIGRAY Antal gróf hívta össze. A cél a polgári ellenzék összefogása volt a nyilas veszély, a parancsuralom veszélye ellen — a Habsburg restauráció mellett. *A Mi kommunisták és a körmendi összefogás* című rész foglalja össze az illegális kommunista párt koncepcióját. „Körmenden a fasizmus támadásával a királyság visszaállításának követelését szeggették szembe. Körmenden azt hirdették, hogy Magyarország az előtt a választás előtt áll: Hitler vagy Habsburg... A történelem, a valóság megcáfolja a körmendi kérdésfeltevést és az elé a választás elé állítja a magyar népet: fasizmus vagy demokrácia... Mi kommunisták mint a demokráciának legkövetkezetesebb hívei, a demokratikus népköztársaság követelését szegezzük szembe a fasiszta diktatúrával... Minden erőt össze kell fognunk a fasizmus elleni harcra, Magyarország demokratikus átalakításának megvalósítására! Előre tehát a népfrontért, előre a szabad és boldog Magyarorszáért!” A könyv borítólapján a következő adatokat látjuk: Sherwood ANDERSON: *Amerikai gyárváros*. Forum Könyvkiadó Vállalat, Budapest. Az első oldal szövege a borítólapmal harmonizál. „A romantikus délvidék gyárvárosa se nem romantikus, se nem délvidéki... S a takarót talán automobil ülések burkolására gyárt-

LEVENTE A LEVENTÉKHEZ A LEVENTÉKRŐL

A SZOVJETUNIÓBAN ÉLŐ KÜLFÖLDI MUNKÁSOK
KIADÓVÁLLALATA

MOSZKVA

1983

LENINGRÁD

ják ... Az automobílok ezekkel a takarókkal ezer úton fognak gördülni. Szerelmesek fognak esténként kiautózni bennünk a városból. . .”

Az álcázás fenti változatos formáin túl a mozgalom még számos módot talált ahhoz, hogy mondanivalóját eljuttassa a tömegekhez. A legrégibb, legbeváltabb forma a magyar irodalom és a magyarországi cenzúra korai korszakaiban meghonosodott álnévhasználat. Az illegális kiadványok összeállítói ezzel a módszerrel is gyakran éltek. Álnéven írtak cikkeket az emigránsok a Magyarországra becsempészett lapokban, s itthon, ahol még sokkalta súlyosabb volt a helyzet, több alapvető marxista munka álnéven látott napvilágot. Se szeri, se száma a példáknak, e cikk kereteit azonban meghaladná az álneves munkák ismertetése. Egyet emelünk ki közülük mint a nemzetközi munkásmozgalom egyik kiemelkedő hazai kiadványát, LENIN *Marx-életrajzát*. FAUST Imre, az áldozatkész, bátor, hozzáértő kommunista kiadó vállalkozott megjelentetésére 1934-ben. Így SZÜTS Gergely szerzői névvel sikerült kiadni és terjeszteni a *Marx Károly élete és a marxizmus* című 40 oldalas könyvecskét, melynek nem kis jelentősége volt a mozgalomban. Bár nem az illegális párt kiadványai közé tartozik, mégis említésre méltó egy könyvészeti ritkaság, egyben álcázási kuriózum is, a *Magyar katekizmus*. A két világháború közötti Magyarországon számtalan hasonló című kiadvány jelent meg. Így például az 1927-es kiadású *Magyar katekizmus. Aműt mindenkinek tudnia kell az elszakított magyar területekről*. Országos Közművelődési Tanács kiad. vagy *Magyar káté minden rangú, származású műveltségű, bármely pártban, egyesületben, munkahelyen, hivatalban, felekezetben levő magyarok számára*. Budapest 1941, Turul Szövetség. Az illegális *Magyar katekizmus* 1944-ben jelent meg és rendkívül szellemes, meggyőző módon hívta fel az olvasók figyelmét arra, hogy valójában mi is történik az országban. Tizenkét fejezetből áll, ezek nagy betűkkel szedett rövid kérdések és kisbetűs, tömör válaszokat tartalmaznak. Az 1944-es év második felének leggyőzőbb kérdéseit találjuk ebben a katekizmusban. Néhány a fejezetcímek közül: „Magyarország megszállásáról”, „Ki a felelős a megszállásért?”, „A magyar—oroszl kapcsolatokról”, „Magyarország és a faji gondolat”, „Magyar demokrácia”, „Magyar ellenállás”. A kis illegális kiadvány nem fél az úgynevezett kényes kérdésektől, s ha ma már nem is érthetünk egyet minden válaszával, elképzelhető, hogy megjelenése idején nagyon hathatós és meggyőző érveket használtak az összeállítók — minden valószínűség szerint a Kis János-féle ellenállási csoport. A könyv záró sorai így hangzanak: „Van-e kilátása egy demokratikussá vált Magyarországnak a győztesek jóindulatára? Semmi kétség az iránt, hogy amennyiben a magyar nép a megszállás alatt tanúsított magatartásával tanúságot tesz arról, hogy nem azonosítja magát áruló kormányával, és a jugoszlávok, lengyelek, franciák, belgák, norvégek, dánok és más megszállott népek módjára minden rendelkezésre álló eszközzel ellenáll a megszállónak, hátráltatja és megnehezíti dolgukat, ha ily módon hitet tesz demokrata és liberális meggyőződéséről, akkor számíthat a győztesek messzemenő jóindulatára. — Nem lehet-e e tekintetben a semleges és szövetséges országokban alakult magyar emigráció erőfeszítéseinek kedvező hatására számítani? Az emigránsok erőfeszítései hatástalanok lesznek, hogyha az otthon maradtak magatartásából az tűnik ki, hogy mozgalmuknak nincs gyökere itthon, s nem a nemzet egy jelentős részének politikai felfogását képviselik, hanem csupán a saját véleményüket. Viszont minden olyan megnyilatkozás: tiltakozás, szervezkedés, szabotázsselekedet, merénylet, mely a német megszállók ellen irányul, nagymértékben növeli az emigráció súlyát és tekintélyét a szövetségeseknél, s így megjavítja az ország kilátásait is. Történelmi időket élünk, midőn Magyarország sorsa hosszú időre el fog dőlni, s aszerint fog eldőlni, hogy a magyar nép miként viselkedik a háborúnak ebben az utolsó szakaszában. . .”

Egy részüknél ismerjük a megjelenés helyét. Jóval nehezebb azonban a helyzet azoknál, melyeknél szintén nyilvánvaló a határokon túli kiadás, de a pontos helyet nem ismerjük. Több kortárs úgy emlékezik, hogy az *Olcso Könyvtár* sorozatot Moszkvában, az Idegennyelvű Kiadónál nyomták, legalábbis egyes darabjait, így például a *Newyorki Lányt*. Mások szerint — VADÁSZ Ferenc és BETLEN Oszkár is ezt támasztja alá — a bibliapapíroson, apró, azonos betűtípussal nyomott illegális kiadványok, mint DIMITROV két beszéde például, Prágában, a *Dolgozók Lapja* kiadásában jelent meg, s a csehszlovák—magyar határon levő Macskalyuk elnevezésű kőbánya odaáti munkásai juttatták el a bányában találkozáskor a magyar kőbányászoknak, de más hasonló „határhelyek” is voltak, ahol a külföldön kiadott illegális könyvek bejutottak Magyarországra.

MARKOVITS GYÖRGYI

Melius „Igaz Szent Irasbol kiszedettet ének” c. műve 2. kiadásának variáns ajánlólevele-
SZABÓ Károly még csak az 1570. évi kiadását ismerte Melius e művének s a kolozsvár
unitárius kollégiumban őrzött példányát a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára
ban levő példánnyal azonos kiadásúnak tekintette.¹ KANYARÓ Ferenc vette észre, hogy
e műnek kolozsvári példánya az 1570. évitől eltérő kiadás, megállapítván róla, hogy
nyomtatási helye szintén Debrecen, hiányzik azonban címlapjáról a kiadás éve s végéről
a kolofonnal együtt a nyomdász neve, valamint a nyomtatás helye. Egyébként KANYARÓ
szerint e második kiadás alak, kiállítás és levélszám tekintetében a korábbi kiadással
egyeznek.² KANYARÓ e megállapítását azután magáévá tette a régi magyarországi nyom-
tatványokat rendszerező legújabb kézikönyv is, s e második kiadást már külön kiadvány-
ként vette fel.³

Érdekes, KANYARÓ nem vette észre, hogy az általa megállapított eltéréseken felül van
e mű második kiadásának az elsővel szemben egyéb jellegzetessége is, nevezetesen, hogy
a MÁGOCSI Gáspárhoz és feleségéhez, MASSAI Euláliához (tehát nem egyedül MÁGOCSI-
hoz)⁴ intézett ajánlólevelél végét MELIUS egy rövidebb szöveggel megtoldotta. Annál érde-
kesebb e körülmény, hogy KANYARÓ a Kolozsvárott található 2. kiadás ajánlólevelét
már korábban teljes egészében kiadta⁵ s később sem jött rá a két kiadás ajánlólevelei közt
rejtőző különbségre, ami onnan származott, hogy a szövegeket nem hasonlította össze.
Ha most a második kiadás előszavát egybevetjük az elsőével, amit viszont SZILÁDY Áron
adott ki,⁶ akkor megállapíthatjuk, hogy MELIUS a második kiadás előszavának legvégén a
közös szöveg: „a megért búzát ne hagyjátok felgyújtani” záromondatához a következő
szöveget kapcsolta: „Téged is én szerelmes Atyámfia, Istenbe test szerint és vér szerint
való Atyámfia, Tengüldi Barnamizza János kérék, uramat ő Nagy. Török Ferenczet is
inced, hogy Isten te kegy. az hadnagyságban megálgya, hogy az Antichristus hiti meg ne
sanaretsa. Isten álgya meg ti nagyságtokat. Debrec. 7. die Aprilis A. N. D. 1570.” Az ezt
követő szöveg: „A ty nag'sag'toknak szegen Aruiia, A Iesus Christus szolgálja az Horhi
ihaz Melius Péter”, már nagyjából azonos az első kiadás ajánlása végének befejező mon-
datával.

¹ RMK I. 78.

² KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*. Magy. Könyvszle. 1906. 302. 1.

³ Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600. Bp. 1971. 312. sz. nyomtatvány.

⁴ Mint GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 154.) s utána az új magyar könyvészeti kézikönyv is állítja. A 2. kiadás ajánlólevele változatlanul „A Nagyságos MAGOCZI Gáspárnak, Torna Vármegye Ispánnyának és a Nagyságos MASSAI Euláliának, az Anya Szentegyháznak hű és igaz Dajkáinak” van szentelve.

⁵ KANYARÓ Ferenc: *Unitárius vértanúk Eger vidékén*. Keresztény Magvető. 1896. 10—12. 1.

⁶ *Régi Magyar Költők Tára*. VI. köt. Bp. 1912. 130—133. 1.

A betoldás nagyjelentőségű. Már eddig is számos jelét ismertük annak, hogy MELIUS nemesi származású volt, de közelebbi konkrét adattal nem rendelkezünk arra nézve, hogy milyen nemesi családokkal volt rokoni kapcsolata. Most megtudjuk, hogy TENGÖLDI BORNEMISZA János vérrokona volt. Nevezett származási neve, Tengőd Tolna és Somogy megye határán fekvő községre utal, mely MELIUS szülőfalujának, HORHINAK a közelében volt. Kiemelkedő nemesi családból származott, de a török hódítása következtében, akár MELIUS családja is, birtokát elvesztette s kénytelen volt kardjából élni. Hadi szolgálatba állott s a törökkel vívott harcokban magát kitüntetve 1570-re ENYINGI TÖRÖK Ferenc országos főkapitánynak, MELIUS pártfogójának a helyettese lett s mint ilyen legfényesebb győzelmét az 1570 őszi vívott alsóörsi csatában aratta.⁷ Nem ismerjük, hogy Meliusnak milyen fokú vérrokona lehetett TENGÖLDI BORNEMISZA János, csak gyanítható, hogy az atyafiság esetleg anyai ágról való volt. Bármiként álljon is a dolog, kétségtelen, hogy az országos főkapitány helyettesével való vérrokonság MELIUS előkelő nemesi származására mutat.

Hogy a második kiadás éléről hiányzik a megjelenési év, végéről pedig a nyomtatás helye és a nyomtató neve, erre nézve bizvást elfogadható VARJAS Béla megállapítása, hogy a debreceni nyomdász, KOMLÓS András 1571–1573 között BÁTHORI István fejedelem cenzúra-rendelete miatt nem látta el impresszummal nyomtatványait.⁸ MELIUS művének 2. kiadása is ez időköznek az ő haláláig (1572. dec. 15.) terjedő részében jelenhetett meg. MELIUS TENGÖLDI BORNEMISZA Jánoshoz intézett kérésének beiktatását pedig az magyarázza meg, hogy földesurát és patrónusát, ENYINGI TÖRÖK Ferencet az unitárizmushoz való pártolástól féltette s rokonának ahhoz fűződő szoros kapcsolatát kívánta igénybe venni amannak a református egyházban való megtartása végett.

KATHONA GÉZA

Az Ördög Házasságáról való Fabula forrása. Folyóiratunkban szóltam HERMÁNYI DIENES József Talmud-kompendiumának arról a példányáról, amely az Országos Rabbiképző Intézet kéziratárában található.¹ Az utolsó levélre idegen kéz beírta a címbe szereplő fabulát. Az ördögnek az Istentelenséggel kötött házasságából hat leánya és egy fia származik. A Házugságot a mesteremberekhez adja feleségül; a Kérkedést a nemesekhez; a Fösvénységet a kereskedőkhöz; az Irigységet a papokhoz, koldusokhoz, tabulistákhoz; a Kétszínűséget a teológusokhoz. A Kevélységet az asszonyok hódítják meg. A fiút, a Tisztátlanságot, az apa magánál tartja.

Forrására vonatkozóan az olvasóktól vártam segítséget. Most magam akadtam nyomára. Rávezetett egy gazdag exemplum-index.²

Jacques de VITRY (XIII. sz.) prédikációjában fordul elő legkorábban.³ Itt az ördögnek kilenc lánya van. A Hivatalvásárt a papsághoz adja férjhez; a Képmutatást a szerzetesekhez és hamis hitűekhez; a Fosztogatást a katonákhoz; az Uzsoráskodást a polgárok-

⁷ TAKÁTS Sándor: *A török hódoltság korából*. Bp. 1928. 359–364. l.

⁸ Bibliotheca Hungarica Antiqua 5. HELTAI Gáspár: *Cancionale*. Kolozsvár 1574. VARJAS Béla kisértő tanulmánya 21. l.

¹ *Magyar Könyvszle.* 1966. 347–349. l. Előzményeit l. DÁN Róbert: *Az OSzK Évkönyve*. 1963/64. Bp. 1966. 235–240. l.

² TUBACH, F. C.: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. (FFC. No. 204.) Helsinki 1969. 116. l. 1452. sz. 130. l. 1589. sz.

³ *The Exempla or Illustrative Stories from the Sermones Vulgares of Jaques de Vitry*. Ed. TH. F. CRANE. London 1890. 101–102. l. CCXLIV. sz.

hoz; a Tisztességtelenséget a kereskedőkhöz; a Szentségtörést a földbérlokhöz; a Csalást a kézművesekhez; a gazdag és szűkségtelen Öltözködést az asszonyok kaparintják meg. A kilencedik, a Fajtalanság, mindenkié lehet.

Eredeti szövege így hangzik:

„Ornatus meretricis non pertinet ad matrimonii honestatem sed incitat ad luxuriam, que etiam sine exteriori aminiculo omne genus hominum valde infestat. Teste enim Jeronimo: 'Libido ferreas mentes domat.' Unde dici solet quod diabolus novem filias genuit ex uxore turpissima et concupiscentia, que nigra est velut carbo extinctus per pravorum desideriorum adustionem; fetidam per infamiam; turgentes habens oculos per superbiam; nasum longum et distortum per machinationes et adinventiones in peccatis; aures magnas et patulas per curiositatem; libenter audiens non solum rumores vanitatis sed verba iniquitatis et detractiois; manus admixtas per rapacitatem et avaricie tenacitatem; labia hiantia et os fetidum per immundam vel iniquam loquacitatem; pedes discretos, id est, affectus inkompositos; mamillas magnas, tumidas, prurientes, scabiosas ex quarum una propinat catulis suis venenum concupiscentie carnalis, ex alia ventum mundane vanitatis. Ex hiis autem filiabus octo maritavit totidem generibus hominum, symoniam prelati et clericis; ypocrisim monachis et falsis religiosiis; rapinam militibus; usuram burgensibus; dolum mercatoribus; sacrilegum agricolis, qui decimas Deo sacratas auferunt ecclesiarum ministris; fictum servitium operariis; superbiam et superfluum habitum mulieribus. Nonam autem, id est luxuriam, nulli voluit maritari, sed tanquam meretrix improba omnibus generibus hominum se prostituit, omnibus commiscens, nulli generi hominum parcens. In fetore enim unguentorum ejus currunt homines incauti ad ipsius prostibulum, tanquam aves ad laqueum, mures ad caseum, pisces ad hamum, difficile autem est manus ejus evadere postquam semel arripuerit hominem . . .”

Ebből rövidítette szerzőnk a maga fabuláját és adaptálta korához. ODO DE CERITONA példázata erősen elüt.⁴ CRANE további két párhuzamot idéz jegyzeteiben.⁵

SCHIEBER SÁNDOR

Az ördög lányainak házasságáról szóló fabulához. A *Magyar Könyvszemle* 1966. évf. 347–349. lapjain HERMÁNYI DIENES József Talmud-kompendiumának az Országos Rabbiképző Intézet kéziratárában levő példányából SCHIEBER Sándor kiadta az ördög hat lányának és egy fiának házasságáról szóló mesét, mint „előttünk ismeretlen példázatot”. Újabban A Magyar Könyvszemle jelen számában pedig közli Jacques de VITRY (XIII. század) egyik prédikációjából a példázatnak latin nyelvű szövegét mint a HERMÁNYI-féle kézirat fabulájának forrását.

A fabula magyarországi változatai jóval korábban felbukkannak irodalmunkban a XVIII. század második felénél, amikor is azt ismeretlen feljegyzője a HERMÁNYI-féle kézirat utolsó leveleire beírhatta. Egy variánsa olvasható a *Rimay—Madách-kódex* (1629—1638) egyik tractátusában,¹ mely a paráznaságról szól, melyet MADÁCH Gáspár fordított minden bizonnyal cseh nyelvből.

Ebben a variánsban az ördögnek 15 (ha a párosával említetteket külön-külön számítjuk: 17) lánya van. A kézirat 162. lapján a szöveg így következik: „az paraznasagh Eordoghnek serelmes es kedwes leania. Az mint egj idoben az Ördögh megh hazasodot, az eö gondolatiaban haniuan vettuen, mikeppen lehetne modgia, hogi az eö Orszagat felepit-

⁴ HERVIEUX, L.: *Les Fabulistes Latins*. IV. Paris 1896. 325. l. 153. sz.

⁵ I. m. 235—236. l.

¹ OSzK quart. hung. 3246. 141—169. Kiad. RADVÁNSZKY Béla: *Rimay János munkái*. Bp. 1904, 326—369. l.

hetne és az ő Nemzetseget teriezhethetne, veghezte maghaban, hogi meg hazasudgiek, mondwan maghaban. Ha szok leanim lesznek es fiaim, azok enekem sok fiakot es leaniokot Nemzenek es vnokakot; azokat én ostán mind be von som pokolban örök vessedelmekre. Es vön maghanak feleséget, *Hamissagot*. Az swlt nekie egi Leant, kit neweznek Simonnak kereskedesse;² azt adta gonoz parazna buia papoknak. Sule más Leantis nekie, kit Newezet . . . . .³ azt adta Baratoknak; igen Nemzeő feleseghe volt ez es sok Leant Söwle nekie, az ordőgh mind azokat el el adta es mindeniket io modgiawál ki hazasitot. Adta az *Kegietlenseget* Vraknak, Nemeszeknek *gonossagot*, *Czifrasagot* Varasiaknak, *kewelisegett*: Jro deakoknak, *hazugsagot* es *Alhatatlansagot* kalmároknak es Veneknek, *hamissagot* Biraknak, *Tőkeletlenseget*: prokatoroknak, *Reseghsegett* Mester Embereknek, *Sofogadtatlansagot* [!] Solgaknak, *Tudatlansagot* deakoknak, *Hitelenseget* parasztoknak, *vzorat* es *Arroltatatast* Zidoknak etc. Egietlen egy Leanna maradot megh, kit nem akart senkinek adni, az az (ki newe) *Paraznasagh*, de mondotta legien: ez mindenekell keőz, mert tudta, hogi ez által mind Egjhazi s-mind Vilaghy emberek nem lehetnek, az által legh teőbet maghahoz vonson az örök Vessedelemre. Az mint ez eddighis megh lathatni, mindenüt tartozadik es iarkal. Swletik mostanis, mert mind tettszik Vraknak es papoknak, mely paraznassaghbol Swletnek ezek: Elmenek Vaksagha, Alhatatlansagh, gondatlansagh, hertelensegh, maghaban valo seretet, Isten megh vetés, Vilaghi seretet, ketseghe iouendő eletnek, Ragalmazás, heaban Valo Solas, bolondoskodas es ejeli fertelmes parazna elet . . .”

Amint látni lehet, MADÁCH fordításában DE VITRY példázataához képest az ördög lányainak száma csaknem megkétszereződött. Mindkettőjüknél közös a Simónia, Uzsora, Paráznaság, Kevélység és feltételezhetőleg a Hypocrisis; de míg DE VITRYNÉL a Superbia az asszonyoknak, MADÁCHNÁL az íródeákoknak; az Usura de Vitrynél a polgároknak, MADÁCHNÁL a zsidóknak jutott. Rokon fogalmak a Sacrilegium és a Hitetlenség, mely mindkettőjüknél a parasztok felesége, továbbá a Superflus habitus (DE VITRYNÉL ez is az asszonyoké) és a Cifraság (Madáchnál a városiak felesége). A Rapina, Dolus, Fictum servitium MADÁCHNÁL nem szerepelnek; nála a kereskedőkhöz nem a Dolust adja feleségül az ördög, hanem a Hazugságot, Állhatatlanságot. Kétségtelen, hogy annak a cseh szövegnek forrása, melyet MADÁCH Gáspár magyarra ültetett át, DE VITRY példázata nem közvetlen forrása volt.

Ugyanezt kell mondanunk a fabulának 1684-ben a *Körmendi-kódex*be bejegyzett magyar nyelvű változatáról.⁴ Itt a címfelírás a következő tájékoztatást adja: „Inventio Antiquorum Doctorum. Mesterséges találmántt olvashatunk a' Régieknél a' Szarvas, avagy Czégéres Vétkeknek eredeti felől. Es valaki találta ugyan legelőször, de edgy átalylában nézett Christus Urunknak mondására; Holott a Sátánt mondgya minden Gonoságnak Találójának, okának lenni.”

Az *Inventio* szerint az ördög felesége itt a Hamisság. Kilenc lánya közül a Kevélységet az udvari rendnek; a Simóniát a papi rendnek; a Képmutatást a szerzeteseknek; a Ragadozást, Tolvajlást a katona rendnek, az Uzsorát a kalmároknak; a Hazugságot a mesterembereknek, a Restséget az „afféle” nemes embereknek, a Morgolódást a szolgáltnak adja

² Azaz: simónia; SIMON mágus az apostoloktól pénzen akarta megvenni a Szentlélek közlésének hatalmát. (*Ap. csel.* 8. 18–24.)

³ Egy szó helyét MADÁCH üresen hagyta. Bizonyára nem tudta elolvasni az előtte levő kéziratot. A szó valószínűleg a *hypocrisis*.

⁴ A kódexet BAXAI TEXTOR György körmendi iskolamester írta össze THABA János számára. Lelőhelye MTA kéziratára MCod. 4r. 34. 147–154. Kiad. KÁLMÁN Farkas, *Magy. Prot. Egyh. Isk. Figyelmező*. 1883. 251–253. l. DÉZSI Lajos, *Irod. tört. Közl.* 1928. 247–248. l.

feleségül. A Paráznaságot azonban nem adja senkinek, véle „közönségessen kereskedik”, „minden rendek hozzá férnek és általa az Eördögnek Vejvé lesznek”.

A megszemélyesített erkölcsi fogalmak és a házastársak között itt is vannak közösek, párhuzamok, mind DE VITRY példázatával, mind MADÁCH fordításával, mind pedig a HERMÁNYI-féle kézirat fabulájával. Közvetlen forrásról azonban nem beszélhetünk egyik magyar változattal kapcsolatban sem. Mindhárom kölcsönzött példázatot ültetett át magyarra, különböző mértékben adaptálva egy ősfabula hajtásainak motívumait.⁵

VARGA IMRE

⁵ A példázat népszerűségét mutatja, hogy latin nyelvű kivonatban megvan az 1671–1683 közt összeírt *Thököly-kódex*ben is (OSzK quart. hung. 2041. 66/b.). „Utrum diabolus sit Uxoratus? Est. Qvi elegit sibi Uxorem Iniquitatem et eam copulavit qvae genuit Decem filias: Simoniam, Rapinam, Usuram, Perfidiam, Latrocinium, Malum Servitium, Invidiam, Superbiam et emaritavit.

Simoniam Praelatis, Rapinam Militibus, Usuram Mercatoribus, Perfidiam Castellanis, Latrocinium Huszaronibus, Malum Servitium Agricolis et eorum Aulicis, Invidiam Monachis, Mendacium Sartoribus. Luxuriam non locavit, sed eam, ut communis sit, reliqvut ei diligenter Servientibus.”

Gombocz István (1921–1973). Tragikus hirtelenséggel, erős lélekkel és emelt fővel távozott körünkből évtizedek óta sokhelyt munkatársunk, barátunk, Gombocz István. 1947-ben avatták a jogtudományok doktorává „sub auspiciis Rei Publicae”, nemzetközi jogi témájú disszertációja alapján. 1947–1951 közt a Külügyminisztérium munkatársaként látott el kül- és belföldi szolgálatot. 1952. január 1-én lépett az Országos Széchényi Könyvtár kötelékébe, ahol eleinte a gyarapítási osztályon dolgozott, majd a nemzetközi kapcsolatok (később csere) osztályán, 1957 óta mint ennek a központi szerepet játszó fontos szolgálati ágnak a vezetője. Széles körű, alapos nyelvtudása, jó szervezőkészsége és kitűnő emberi tulajdonságai természetesen állították a magyar könyvtárügy nemzeti és nemzetközi élvonalába. Kezdetől fogva tevékeny munkatársa volt a Magyar Könyvtárosok Egyesületének, mint az elnökségnek egészen a legutóbbi választásig tagja; ily minőségben a Könyvtárosegyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA) ügyeinek felelőse volt. A „Szocialista kultúráért” kitüntetést 1971-ben kapta meg. A nemzetközi cserekapcsolatok terén elért eredményes munkássága elismeréseként az IFLA nemzetközi cserebizottságának titkára, majd 1969-től haláláig elnöke volt.

Lapunknak állandó munkatársa volt. Publikációs munkássága a nemzetközi kiadványcsere, a könyvtárak nemzetközi kapcsolatai és a nemzetközi művelődési szervek, azok magyar vonatkozásai területére terjedt ki.

Életrajzával, gyászjelentésével kezünkben, temetése után is csak nehezen válik tudatossá bennünk, hogy egy példás életű, igaz és dolgos ember, jó barát nincs többé. Szomorúan tisztelgünk emléke előtt!

TÓTH ANDRÁS

Kovács Máté (1906–1972). Halálának híre a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetségének (IFLA) Budapesten tartott kongresszusán terjedt el, s a könyvtáros világ hazai és külföldi résztvevői között mély megdöbbenést keltett. Nehéz volt tudomásul venni, hogy megkezdett munkák vastag kéziratkötegeit hagyva íróasztalán, tele tervekkel, örökre távozott.

Temetésén TOLNAI Gábor egyetemi tanár, akadémikus búcsúbeszédében így jellemezte: „Igazi művelődéspolitikus volt Kovács Máté, aki magáénak vallotta a szocializmus ügyét, a magyar nép kulturális felemelkedésének ügyét. Kiváló képességgel rendelkezett ahhoz, hogy a jelen kérdéseit tudósként, a történelmi előzmények összefüggéseiben fogja fel. Látta a fejlődés törvényszerűségeit, mindig kész volt figyelni az újra, újrafogalmazni meghaladott tételeket, de a régiben is meg tudta becsülni az értéket.”

Pályáját gyakornokként a debreceni egyetemi könyvtárban kezdte az 1920-as évek közepén. Később középiskolai tanár Nyíregyházán, majd Debrecenben, ahol egyidejűleg az egyetem francia tanszékén tanársegédként is tevékenykedik, és egyik szervezője a csakhamar híressé váló debreceni Nyári Egyetemnek. Hamarosan a debreceni tankerületi főigazgatóságra, majd Budapesten az Országos Köznevelési Tanácshoz kerül.

A felszabadulás után a művelődéspolitiká felé fordul. A Nemzeti Parasztpárt tagjaként országgyűlési képviselő és a Közkutatási Minisztériumban a pedagógiai, majd az elnöki főosztálynak vezetője, végül államtitkár. Akkori munkája legszámottevőbb eredményének ő maga később az általános iskola és a dolgozók iskolájának létrehozásában való közreműködését, valamint a népkönyvtárak szervezésének megindítását tartotta.

Kovács Mátét 1949-ben a debreceni egyetemi könyvtár igazgatójává nevezik ki. Vezetésével hét év alatt a debreceni egyetemi könyvtár elindul a modern egyetemi könyvtári szolgáltatások kifejlesztésének útján, s a magyar nyomtatványok második nemzeti gyűjteményévé válik. Az 1956/57. tanévtől a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Könyvtártudományi Tanszék vezetésével bízzák meg. Egyetemi tanári működése az oktatás és a tantervek korszerűsítésével kezdődik, s később is állandóan és intenzíven törekszik a képzés tartalmának és módszereinek fejlesztésére és nemzetközileg is elismert színvonalon való tartására.

Történeti szemléletét tükrözi a budapesti egyetem könyvtáros tanszékének kollektívája által készített dokumentumgyűjtemény, *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* két kötete (1963, 1970) is, melyet nemcsak szerkesztett, de az egyes korszakok szemelvényei elé jelentős bevezető tanulmányokat is készített. Nemcsak ő maga dolgozott fáradhatatlan energiával, de tanítványait és a könyvtárosokat is szakirodalmi munkásságra ösztönözte. Igyekezett a szakterület számára a könyvtáros folyóiratok lehetőségein túlmenően publikációs fórumokat teremteni pályázatokkal, az Országos Könyvtárügyi Tanács kiadványai, újabban pedig a *Könyvtártudományi Tanulmányok* c. sorozatok megindításának szorgalmazásával.

Nevét egy ideig ott látjuk a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságában is. Több mint egy évtizeden át elnökségi tagja a Magyar Könyvtárosok Egyesületének, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak. Jelentős szerepe volt a Magyar Bibliofil Társaság újjáalakításában éppen úgy, mint ahogy lelkes támogatója volt az „Olvasó Népert” mozgalomnak is. Szívügyének tekintette a művelődés egyetemes ügyét, s részt vett a Magyar Unesco Bizottság munkájában. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságának alelnökeként számos közművelődési feladat szervezésében vállalt aktív munkát. Mindenütt fáradhatatlanul dolgozott, ahol a közművelődés és a könyvtárak ügyéről volt szó. Érdemei elismeréséül megkapta a Magyar Népköztársasági Érdemérmet, a Szocialista Munkáért Érdemérmet és a Munkaérdemrend arany fokozatát.

BABICZKY BÉLA

A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei. A Petőfi Irodalmi Múzeum nagyszabású és részben újszerű könyvészeti vállalkozásba kezdett: *Bibliográfiai Füzetek* címmel egyszerre több irodalomtörténeti jellegű bibliográfia elkészítését és megjelentetését vette munkatervébe. A készülő füzetek a magyar irodalom három összefüggő területéről szándékoznak tájékoztatást adni: a magyar írók első kiadásairól, a magyar irodalomtörténet-írásról és a magyar irodalmi folyóiratokról. Újszerű — bár bibliográfiánk történetében és a mai külföldi gyakorlatban sem ismeretlen — az a forma, ahogyan a fenti témákkal kapcsolatos leírásokat kiadni szándékozzák: nem a teljes műveket, hanem 5 fv terjedelmű, évenként 1—2 füzet formájában, folytatólagos lapszámozással. Egy-egy téma teljes anyaga így kb. 4—5 éven belül jelenne meg és válna teljes kötetté.

A Petőfi Irodalmi Múzeum a fenti három témán kívül, szintén e sorozat keretében, egy-egy repertóriumot vagy témabibliográfiát is meg kíván jelentetni. Elsőnek ezek kö-

zül KASSÁK Lajos *Dokumentum* és a *Munka* című folyóiratainak repertóriumai készül el; amit TÁNCSICS Aranytombitájának és RATH Tivadar *Magyar Írásának* feldolgozása követ.

ILLÉS László írja a bibliográfiai vállalkozásukról: „A fenti bibliográfiák és repertóriumok a maguk összességében a magyar irodalomtörténetírás nyomtatott forrásainak fő vonalakban való összefoglalását alkotják, amelyet viszont könyvtár és könyvkereskedelem is haszonnal forgathat, s használata hozzájárulhat ahhoz, hogy intézményeink teljesebbé tegyék irodalmunk, kultúránk nemzeti értékeinek gyűjtését.”

Az irodalomtörténet kutatói, könyvtárosok és mindazok, akik rendszeres tájékozódást igényelnek irodalmunk forrásaiban, nagy örömmel értesültek e vállalkozásról. Közismert, hogy — noha e téren voltak értékes kezdeményezések, és hogy az Irodalomtudományi Intézetben készülő irodalomtörténeti bibliográfiai összefoglalások súlyos hiányokat pótolnak — igen sok még a tennivaló, akár ha saját munkánk és tájékozódásunk megkönnyítésére, akár a külföldi példákra gondolunk. A sorozat indulásakor — örömkönn kívül — mindössze annak a reményünknek szeretnénk kifejezést adni, hogy a vállalkozás szerkesztői és irányítói gondosan ügyelnek majd arra, hogy más kiadványokkal kapcsolatban ne végezzenek átfedéseket és párhuzamos munkát, hiszen éppen elég nagy még a teljesen feltáratlan terület.

A sorozatnak egyébként megjelent már az első füzet *Magyar irodalmi folyóiratok A—C* címmel. Szerzője, LAKATOS Éva a „magyar irodalomtörténeti érdekű” folyóiratok bibliográfiai leírását készítette el, a kezdetektől 1944-ig. Az első füzet — a lapok címének betűrendje szerint — az A-tól C-betűig terjedő folyóiratok adatait tartalmazza. Az egyes lapok rövidített címleírása után megkapjuk az egyes évfolyamok pontos, tételszerű felsorolását is, ami a periodika-gyűjtemények kiegészítése és áttekintése szempontjából szinte felmérhetetlen segítséget nyújt a könyvtáraknak és a könyvkereskedelemnek egyaránt.

A periodikák bibliográfiai feldolgozása egyike a legfáradtságosabb és legtöbb időt igénylő könyvészeti munkáknak; nem csoda, ha éppen ezért hírlap- és folyóiratirodalmunk bibliográfiai feltárása is még igen hézagos. Már csak ezért is nagy jelentőségű e vállalkozás, noha itt a periodikák csak bizonyos fajtájának, az irodalmi és „az irodalomtörténeti érdekű” folyóiratok feltárásáról van szó. Az utóbbi kategória pontos körülhatárolása bizonyára nem könnyű feladat elé állította a szerkesztőt, hiszen az irodalom nálunk különösen gyakori vendég volt más jellegű lapjainkban is. Elég, ha arra gondolunk, hogy pl. hírlapjainkat is — legelső újságjainktól kezdve! — mennyire jellemezte az irodalmi tartalom... Természetesen, ha ennek következményeit e bibliográfiai vállalkozás le akarta volna vonni, és valamennyi irodalmi anyagot is tartalmazó újságunkra is kiterjeszkedett volna, szinte megoldhatatlan feladatot kísérelt volna meg. Teljesen indokolt volt tehát a folyóiratokra korlátozni a gyűjtőkört, hiszen ezeknek a könyvészeti feltárása is hatalmas segítséget jelent. Különösen növelni látszik az irodalomtörténeti használhatóságot még az a körülmény, hogy LAKATOS Éva figyelme — hírlap-bibliográfiánkban úttörő módon — kiterjedt az egyes lapok szerkesztőinek felsorolásán kívül a folyóiratban található írók neveinek felsorolására is. Ez, különösen az utolsó füzetben tervezett mutatók megjelentetésével, szintén jelentékeny segítséget fog nyújtani az irodalomtörténeti kutatásnak még akkor is, ha a jelzett íróknak az esetek feltételezhetően nagyobb százalékában nem eredeti közlésű munkáiról lehet szó.

Várakozással tekintünk a Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai sorozata elé, és bízunk benne, hogy azok az intézmények, amelyek az első füzet kiadását lehetővé tették, a jövőben is segítik a Bibliográfiai Füzetek folytatását és teljes kötetekké válását.

KÓKAY GYÖRGY

Kritikai értékelés egy az ENSZ-családról kiadott bibliográfiáról. Az Egyesült Nemzetek Szervezete és szakosított szervezeteinek („specialized agencies”) húsz esztendő (1945–1965) tevékenységéről nagy igényű bibliográfia jelent meg a *Beiträge zur auswärtigen und internationalen Politik* sorozat 2. köteteként.*

A bibliográfia az ENSZ-ről és szervezeteiről megjelent francia, német és angol nyelvű irodalmat dolgozza fel, nem pedig magukat a nemzetközi szervezetek kiadványait, illetve ezeket csak különleges esetekben veszi figyelembe (például az ENSZ főtítkároknak tudományos folyóiratokban megjelent cikkeit). A feldolgozott szakirodalom típusai: monográfiák, cikkek, gyűjteményes kötetek, testületi kiadványok.

A kötetet a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó általános bibliográfiai fejezet nyitja, utána 15 fejezet tagolja az anyagot és ezeken belül alfejezetek és csoportok, az ENSZ előzményei (1), az ENSZ-charta (2) . . . , az ENSZ felépítése (5) . . . , ECOSOC (Gazdasági és Szociális Tanács) és szakosított szervezetek (6), um. FAO, GATT, UNCTAD, IAEA, ILO, IMF, UNESCO, WHO, UNHCR, regionális gazdasági bizottságok (ECA, ECE, ECAFE, ECLA)¹ . . . , stb., stb.

A tételek száma, 5532, még akkor is impozáns és képet nyújt önmagában a vállalkozás nagyságáról, ha tekintetbe vesszük, hogy csak a három világnyelven megjelent irodalom került feldolgozásra.² S itt rögtön felmerül a *nyelvi korlátozás kérdése*: mennyiben indokolt az ENSZ hivatalos nyelvei közül kihagyni az orosz és a spanyol *nyelveket* (nem szólva a kínai és arab nyelvű szakirodalomról), illetve az ezeken a nyelveken kiadott publikációkat, és eltekinthetünk-e az *egyéb nyelveken* (skandináv, szláv, olasz stb.) megjelent kiadványok feldolgozásától? Mennyiben tekinthető teljesnek, összképnek egy ilyen irodalom-feldolgozás? A válasz: *nem indokolt és nem is nyújthat összképet, csak részlegesnek* tekinthető, *előmunkálatnak egy valóban nemzetközi igényű ENSZ-ről szóló bibliográfiához.*

A csoportosításról: erőltetettnek tűnik külön fejezetként az „Egyház – béke – ENSZ” (16), itt a szerzők nem is tudták bontani az anyagot, szemben a többi fejezettel, 22 tételnyi soványka felsorolás, kirívó aránytalanság.

Nem bizonyos, hogy az egyes fejezetek bontása valós, így pl. az „ENSZ-tagság” (4) csoportjai között szerepelnek ország-relációk is (Kína és az ENSZ, Franciaország és az ENSZ stb.), de *önkéntes válogatásban*, azonkívül, hogy a kiadvány német, semmi nem indokolja, hogy a Biztonsági Tanács öt állandó tagjának ENSZ-relációi mellett Németország is önálló csoportban szerepeljen (nem szólva arról, hogy az ENSZ-terminológia a „Deutschland”-fogalmat nem ismeri). De itt is visszatér, akár az „ENSZ-diplomácia” (7) fejezetben (7. 3. „Krizisek . . .”) a kérdés, hogy *történelmileg hitelesnek, forrásértékűnek* tekinthető-e egy olyan nemzetközi bibliográfia, amely a vonatkozó ENSZ-tevékenységet kizárólag az angol – francia – német nyelveken megjelent irodalom alapján tárja fel? Ez nem politikai szemlélet kérdése, vagy nem csak az, sokkal inkább a *tudományos igényé*, más szóval, hogy adott nemzetközi kérdésekről *sokoldalúan* tájékoztasson a bibliográfia, a szemléletet pedig bízza a kutatóra.

A sokoldalú és minuciózus *mutató- és függelérendszer* is bizonyos korlátokat tükröz, mondhatni „*német-centrikusságot*”. Így pl. az LV oldalon megadja (a gondolat és a kivi-

* Klaus HUFNER – Jenis NAUMANN: *Zwanzig Jahre Vereinte Nationen. Internationale Bibliographie 1945–1965.* Berlin 1968, de Gruyter. 519 p. (Beiträge zur auswärtigen und internationalen Politik. Band 2.)

¹ Sorrendben a rövidítések: élelmezésügyi, vám, kereskedelemfejlesztési, atomenergiái, munkaügyi, pénzügyi alap, kulturális, egészségügyi, menekültügyi szervezetek, illetve afrikai, európai, ázsiai, latin-amerikai gazdasági bizottságok.

² A német ugyan világnyelvnek tekinthető, de semmiképp nem ENSZ-nyelvnek, német kiadványról lévén szó, érthető a német irodalom feldolgozása a *többi nyelvű irodalom mellett*, de nem azok mellőzésével.

telezés is ügyes) néhány ország „depository library”-ját (ENSZ „letéti könyvtár”), feltüntetve, hogy azokban milyen mélységben lelhetők fel az ENSZ-dokumentumok (nyomtatott kiadványok, sokszorosítványok, bizottsági jelentések stb.), de . . . mindezt a Német Szövetségi Köztársaságra, az NDK-ra (itt már a kiadvány nem „Deutschland”-ról szól, hanem a két német állam hivatalos elnevezését veszi alapul), Ausztriára és Svájcra vonatkoztatja kizárólag. És más országok „depository library”-jai? Más országok kutatói? Az önkényes korlátozás korlátozza a nemzetközi igényű bibliográfia nemzetközi használhatóságát.

Jóllehet a tartalomjegyzék tükrözi az egyes fejezetek földrajzi bontását, ez nem pótol egy alapos földrajzi indexet.

Technikailag kiváló produkál a bibliográfia: részletesen elmagyarázza a hivatkozások, utalások technikáját, a felhasznált periodikák leírása mintaszerű (2. függelék), hasznosak kiegészítő mutatói (pl. „Developing – countries” bibliográfiák bibliográfiája).

Mindent egybevetve, a kötet hasznosan egészíti ki a New York-i *Dag Hammarskjöld Library* „Current issues”, az ENSZ genfi könyvtárának a *Liste Mensuelle des Ouvrages Catalogués* és a *Liste Mensuelle des Articles Sélectionnés* című periodikus kiadványait és az egyéb hasonló jellegű kurrens, a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó kiadványokat, részben többet is nyújt ezeknél azáltal, hogy három nagy nyelv vonatkozó irodalmát a lehető teljességgel tükrözi, de egyben kevesebb is ezeknél a maga állította nyelvi korlátok miatt, végső soron nem tekinthető nemzetközi igényű bibliográfiai megoldásnak.

A DHL által kiadott kurrens UNDI, majd UNDEX („Computerrel” előállított ENSZ dokumentum-index) jórészt tükrözi a fontosabb ENSZ-dokumentumokat, egy-két szakosított nemzetközi szervezet is gondoskodik saját kiadványai indexeléséről (pl. FAO), az ENSZ Catalogue Généraljában évenként közreadja publikációinak indexét³ — megoldatlan még azonban egyelőre az ENSZ-szel foglalkozó publikációk rendszeres és válogatott indexe és a *Zwanzig Jahre Vereinte Nationen*, ennek megoldatlanságához nyújt egy újabb adalékot, továbbá ahhoz a felismeréshez is, hogy egy ilyen vállalkozás valóban nemzetközi igényét — minden korlátozás nélkül — alighanem nemzetközi szervezet biztosíthatja a legjobban.

Rózsa György

Az állam- és jogtudományok 1967–1969. évi irodalma.* A könyvtáros és a jogász egyaránt örömmel veszi kézbe az állam- és jogtudományok irodalmának most megjelent három-éves bibliográfiáját, mert mindkét hivatás körében nélkülözhetetlen tudományos segéd-eszköznek bizonyult a felszabadulás utáni idők jogirodalmának folyamatosan megjelenő számvetése. A könyvtáros különösen a referenc-szolgálatban, a jogász a gyakorlati és tudományos munkában a lehető legteljesebb tájékoztatást kapja a különböző ciklusokat átfogó (az utóbbi időben két-három évenként megjelenő), ma már egyenként is kötet-nagyságrendű bibliográfiai összeállításokból.

A mintegy másfél évtized jogi irodalmát tükröző bibliográfiák összeállítója: NAGY Lajos, kezdettől fogva érvényesíti az alapvetően egységes szerkesztési szempontokat, s csak az ésszerű bírálat nüansz-igényeit elégíti ki új kiadásában. Öröndetesen egyesül ebben a bibliográfiában a könyvtárosi precizitás és a szakmai színvonal.

³ Itt figyelmen kívül hagyhatjuk a megvalósítás mikéntjét (megjelenés gyorsasága, kumulatív indexek stb.), a hangsúly az indexelés teljességén van, az összképen, és nyilvánvaló, hogy a teljesség az ENSZ-ről szóló bibliográfia esetében nem a fogalom fizikai (valamennyi ENSZ-szel foglalkozó publikáció felvétele), hanem szemléleti értelmét jelenti.

* Állam- és jogtudományi bibliográfia 1967–1969. Összeáll. NAGY Lajos. Bp. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1972. 344 l. (ÁJL. tud. ktára. 27.)

Hosszú elméleti viták után, hazai viszonylatban ma már elfogadottnak tekinthető a jogtudomány tizennégy ágazatra való bontása (államjog, alkotmányjog; államigazgatási jog; pénzügyi jog; polgári jog; munkajog; mezőgazdasági jog, földjog, termelőszövetkezeti jog; családjog; büntetőjog, büntetőtudományok; törvénykezési szervezet; polgári eljárásjog; büntető eljárásjog; nemzetközi jog; nemzetközi magánjog; állam- és jogtörténet). A felosztás időközi árnyalati változásai semmiképpen sem zavarják a bibliográfia használóit, mivel a visszakeresés a szerkesztés logikus rendjénél fogva, a különböző ciklusokról szóló összeállításokban sem nehéz. Hasonlóképpen az eligazodást könnyíti az egyes fejezetcímek részekre való tagolása. Általános szerkesztési szempont az egyes fejezetek anyagának belföldi és külföldi irodalomra való bontása s ezen belül az összefoglaló munkák, a könyvek és tanulmányok különválasztása, amitől az összeállító csak abban az esetben tér el, ha azt különös szempontok indokolják (mint pl. az államigazgatási jognak általános és különös részre való felosztása). Ugyancsak helyesen szolgálja a gyakorlati szempontokat az Általános résznek (törvénytárak, törvénytutatók, határozatgyűjtemények, időszaki közlemények, sorozatok, gyűjteményes munkák, bibliográfiák, lexikonok), valamint a Jogtudomány, jogi oktatás, jogász szervezetek, jogi dokumentáció, események címszó alá felvett — s a jogágazatokba nem sorolható — publikációknak külön fejezetben való feltüntetése.

A gyűjtés tárgya a hazánkban bármely nyelven megjelent, továbbá a külföldön — elsősorban a szocialista államokban — publikált magyar vonatkozású állam- és jogtudományi anyag. Válogatás alapján, de ugyancsak helyet kapnak a bibliográfiában a határterületek publikációi, kivéve a más szakbibliográfiákban tarifált anyagot.

A bibliográfia használhatóságát fokozzák hasznos segédletei: maga a tájékoztató bevezető (magyarul, oroszul, franciául és németül), a névmutató, az idegen nyelvű anyag mutatója és a magyar nyelven túli, idegen nyelvű tartalomjegyzékek. Különösen ötletes az idegen nyelvű anyag mutatója, amely mindössze két oldal terjedelmű, de utalásaival eligazít az egyes idegen nyelveken megjelent publikációk körében. A segédletek közül mindössze az angol nyelvű bevezetőt hiányoljuk, ami a széles körű felhasználás érdekében meghaladná a francia nyelvű segédletek jelentőségét (annál is inkább, mert az évekkel ezelőtt megjelent angol bibliográfia továbbélését biztosítaná).

Az Állam- és Jogtudományi Intézet hivatását jól szolgálja azzal, hogy tudományos, könyvtára sorozatában folyamatosan helyet ad ennek a bibliográfiának. Köszönettel kell fogadnunk a Közgazdasági és Jogi Kiadónak a kiadással kapcsolatos vállalkozását, hiszen ez a munka inkább hasznos, mint nyereséges, mivel kétségtelen jelentősége ellenére sem tarthat igényt a nagyobb példányszámban való kiadásra.

TAKÁCS JÓZSEF

Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1972. január—június). Az év első felében, a korábbiakhoz hasonlóan, élénk és eredményes munkát végzett a Bizottság. Hat hónap alatt két munkaülést és két felolvasó vitaülést tartott, minden esetben az Akadémia főépületében rendelkezésünkre bocsátott termekben. Alábbi összefoglalásunkban előbb a bizottsági, majd a felolvasó ülesekéről számolunk be röviden.

Február 15. Első napirendi pontként CSAPODI Csaba, a XVI. századi katalógizálási albizottság (BORSA Gedeon, HERMANN Zsuzsa és SZENTMIHÁLYI János) elnöke számolt be a végzett munkáról. Az albizottság által gondosan kidolgozott elaborátum két részre bontotta fel témáját: az általános rész a címfelvételi alapelveket, speciális része pedig a részletkérdések megoldási lehetőségeit foglalmazta meg. A beterjesztett javaslatokhoz számos kiegészítő megjegyzés hangzott el, ezek nagy részét módosítás és tovább bi fino-

mítás érdekében el is fogadták (HERVAY Ferenc, KENYERES Ágnes, MEZEY László, TÓTH András, V. KOVÁCS Sándor és a vendégek közül VÉRTESY Miklós). Mivel az idő előrehaladtával további napirendi pontokra már nem maradt idő, az ülés befejezésül MEZEY László elnöki bejelentéseit hallgatta meg a nemzetközi könyvvével kapcsolatos teendőkről és más időszerű kérdésekről.

Június 16. A Bizottság először a Hungarica-albizottság jelentését hallgatta meg, melyet DEZSÉNYI Béla, HAVASI Zoltán és TARNAI Andor nevében SZENTMIHÁLYI János, az albizottság elnöke terjesztett elő. A különös gonddal készült tervezet vitája azt mutatta, hogy szerkesztői számot vetettek a bonyolult probléma lehetséges eseteivel és így vázlatosan megfogalmazott téziseikben sikerült nekik minden kérdésre válaszolniuk. Rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a hungarica-fogalom definiálása körül kialakult eszmecsere, melynek végleges megszövegezéséhez különösen CSAPODI Csaba, HAVASI Zoltán, MEZEY László és TÓTH András hozzászólásai nyújtottak legtöbb segítséget. Az ülés második napirendjén a *Magyar Könyvszemle* 1971. évfolyamának megvitatása szerepelt. DEZSÉNYI Béla tömören megfogalmazott, de minden lényeges kérdést magában foglaló szerkesztői jelentése sok értékes eredményre mutatott rá, ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy egész sereg probléma megoldására nem került sor, többek között pl. a rendkívül szűkös ívkeret felemelésére. A beszámolót követő vitában nagy hangsúllyal merült fel az összevont számok megszüntetése az élesebb profilírozás érdekében (MEZEY László), a *Magyar Könyvszemle* centenáriumára való felkészülés gondolata (CSAPODI Csaba, HAVASI Zoltán, MEZEY László és TÓTH András), a folyóirat egyes rovatainak terjedelmi egyensúlyba hozása és más szerkesztési problémák, valamint a szerkesztőségi apparátus kiszélesítése és munkájának további javítása. (HAVASI Zoltán, MEZEY László, REJTŐ István és TÓTH András.) A Bizottság végül felkérte DEZSÉNYI Bélát, hogy 1972 őszén tartson összefoglaló beszámolót az utóbbi három évfolyamról, felmérve a végéhez közeledő akadémiai ciklus eredményeit és feladatait a *Magyar Könyvszemle* szemszögéből.

Az ülés harmadik napirendi pontjaként elnöki bejelentések szerepeltek. MEZEY László örömmel számolt be arról, hogy a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* I. kötete, mely az 1600-ig terjedő teljes könyvanyagot regisztrálja, elnyerte az Akadémia nagyjutalmát. Végül tájékoztatta a jelenlévőket a kéziratkutatói kézikönyv állásáról és a Bizottság külföldi kapcsolatairól.

Január 28. Idei első felolvasó ülésünkön KÄFER István tudományos kutató számolt be munkájáról *Magyar—szlovák és magyar—cseh irodalmi és művelődéstörténeti kapcsolatok egy készülő adattár kapcsán* címmel. Az előadó rámutatott arra, hogy adattári kötete lényegében elkészült, és megjelenése új lendületet adhatna a kapcsolattörténeti kutatásoknak többféle értelemben is. Egyrészt elhanyagolt területeket tárna fel bibliográfiai apparátusával, másrészt lehetővé tenné szubjektív értékelések konkrét adatokkal való szembeállítását, és — ha kell — kritikáját is. Az előadást követő vitában főképp a gyűjtőkört illetően oszlottak meg a vélemények pro (KEMÉNY G. Gábor) és kontra (SZENTMIHÁLYI János, SZALATNAI Rezső). Az elnöklő DEZSÉNYI Béla — megerősítve MEZEY László hozzászólását — zárszavában elmondta, hogy a kötet itt felmerült s más, ezúttal szóba nem került kérdéseivel kapcsolatosan a Bizottság, kiadás előtt, még állást foglal.

Április 28. Az év második felolvasó ülésének előadója KOVÁCH Zoltán volt, aki *Az esztergomi Bibliotheca XI. századi, Oláh Miklós nevével jelzett evangelistáriuma* címmel tartott előadást. KOVÁCH végső elemzésben azt mutatta ki, hogy a kódex nem magyar provenienciájú ugyan, de mint Magyarországon őrzött középkori kézirat, mindenképpen nagy értéket képvisel. A hozzászólók egy része polemizált ugyan ezzel a felfogással (VÁCZY Péter, VÍZKELETY András), mindamellett abban mindenki egyetértett, hogy KOVÁCH Zoltán alapos kutatómunkája, a kódex tartalmának mélyreható elemzése, nyeresége hazai kodológiaiáinknak.

R. M.—V. K. S.

Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1849. Egykorú nyomtatványok másával. Összeáll.: ENDRŐDI Sándor. 1911. A Petőfi Társaság Tulajdona. — Faksimile kiad. Bp. 1972. Főv. Szabó Ervin Könyvtár, (6), 543, LVII 1.

Legújabb kutatásunk is elismeri, hogy PETŐFI életének eseményei naplószerű rendben máig sem követhetők pontosan. A mindig új élményt kereső, utazgató, agitáló, költő annyira tevékeny volt, hogy Magyarországnak szinte minden részén megfordult, a lehetőségekhez képest igen gyorsan. Ha pedig a gazdag PETŐFI-irodalom máig is kutatja, keresi az életrajzi tényanyagot, mennyire fontos az, hogy legalább az az irodalom legyen pontosan regisztrálható, amely még a költő életében jelent meg — legalább művei kapjanak pontos és méltó adattárat.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár most megjelent kiadványa PETŐFI születésének 150. évfordulójára készült el. Hasonmásra ENDRŐDI Sándor századeleji nagy munkájának, aki arra vállalkozott, hogy bibliográfiai pontossággal összegyűjt minden adatot, ami PETŐFIRŐL vagy PETŐFITŐL még a költő rövid életében megjelent.

Maga az adattár oly értékes, szinte érdekesítő anyagot tár fel, hogy szinte olvasmánya lehet és legyen is irodalomtörténeteknek, pedig „csak” kézikönyv. Az első adat 1842. máj. 22-én kelt és PETROVICS Sándor: *A borozó c.* versének adatait rögzíti — ez PETŐFI első verse nyomtatásban — az utolsó pedig 1849. aug. 7-én ad hírt eltűnéséről a segesvári csatában.

Hogy mi fér a két dátum közé? Természetesen PETŐFI munkássága — de ráadásul a magyar reformkor átalakulása nemzeti forradalomma. 1842-től PETŐFI irodalmi és társadalmi életünk centrumába került, némelyik héten négy-öt közlemény is megjelenik vele kapcsolatban, rövid hírektől több oldalas vitákig, kritikákig. ENDRŐDI az adatok pontos, alázatos krónikás rendjét kiterjeszti a kritikai irodalom-történetírás műfajáig: kommentárok helyett megidézi a vitatkozókat, kritikusokat. Ezekből a hiteles, egykorú idézetek-

ből bontakozik ki egyrészt az értetlenség, korlátoltság lírájával szemben, másrészt az a tény, hogy az egykorú „ítészek” a nemzeti szabadságküzdelmek célját a maguk nagyon szűkre szabott segítőkészségével még csak kívánták szolgálni — de feltették a meginduló városiasodást, a polgári kultúrát a népi kifejezésformáktól. Ma már csak felháborodást vagy jóízű nevetést vált ki belőlünk, hogy mi mindent tartottak elitelendőnek, durvának, hetykének, erőszakosan népieskedőnek PETŐFI verseiben. Találó idézetek felsorolása megnövelné ezt az ismertetést a közölhetőség határain túl, ezért csak annyit a sok-sok csúfolkodásról, gyalázkodásról, hogy még a költői paródia műfaját sem akarják megérteni. A *Helység kalapácsának* adatai a legelfogultabb korlátokról tanúskodnak, pedig jól tudjuk, hogy mennyire grammatikai és irodalmi jellegű volt a középiskolai oktatás, újságírók, jurátusok is ARISZTOPHANÉSZT, MOLIÉRE-t olvasgatták, idézgették — PETŐFI kedves, fiatalos műfaji játékát agyonütik VERGILIUS példázatával.

Nemcsak egy paródia szúr szemet azonban a „nemesb” lelkeknek. Kifogásolnak ilyen sort is: „Szóljatok be földiek, ha léssen utazástok háza közelében.” Két költőt állítanak példának PETŐFI elé, az egyik KERÉNYI Frigyes (ezelőtt VIDOR Emil) és SUJÁNSZKY Antal a másik... ENDRŐDI gyűjtése azonban nemcsak torzító tükre a németajkú kultúrvilágból ki-fejlődő nemzeti haladásnak: PETŐFI népi kifejezéseinek ízet, szépségét, hatóerejét felismerték és elismerték a „vájtfülűek”. Nem szükséges felsorolást adni a második pesti triász tagjairól, a magyar ipar- és nyomdatörténet számára oly fontos „kiadók és könyvárusok”-ról — elsősorban övék az érdem, hogy PETŐFI írásai a finnyás kritika ellenére is gyorsan megjelennek; az *Auróra*, az *Életképek* a *Regélő Pesti Divatlap* mindig helyet ad neki. GÖRGÉY, LISZNYAY érzelmesen szép baráti versei, a PETŐFI iránt érzett őszinte szeretet, sőt rajongás is helyet kap a gyűjtésben. Az időtálló elismerést pedig GREGUSS Ágost hódolata jelenti, aki így ír: „... a magyar Béranger dalai mindenki ajkán

fognak hangzani.” Pedig az ő hozzáértése sokat ért, stilisztikai definíciói túléltek a tizenkilencedik századot — mégis az elismert francia költészet párhuzamába állítja hazai kortársát!

A bibliográfiai munkanapló adatai tanúskodnak arról is, hogyan követte már az egész magyar közvélemény PETŐFI életútját a szabadságharc idején. BEM altábornagy nyilatkozata, saját lemondása tiszti rangjáról, az orosz áttörés eseményei és végül az utolsó közlemény 1849. aug. 7-én a kolozsvári *Szabadság* c. lapban PETŐFI eltűnéséről, bár még reménykedik a szerkesztő, hogy nem esett el — zárják le az egykorú adatokat az üstökös lehullásával együtt.

*

Egy kézikönyv gyakorlati használhatósága szempontjából nem közömbös az elrendezés, a szerkesztés külső alakja sem. ENDRŐDI előszava felsorolja saját előzményeit, maga az adattár évenként új fejezettel nyílik, pótlást is fűz hozzá, majd gondosan tartalomjegyzéket szerkeszt és jegyzékeli a faksimileket. A régies betűtípusok, az egykorú helyesírás átvétele külön öröm a kutatóknak — közelebb hozzák a kort és minden idézet markánsabbá válik.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár érdeme kettős: az egyik, hogy elvállalta a kiadás sok gondját-baját, és szinte megment egy nélkülözhetetlen adatforrást a finom ízléssel vállalt reprint-kiadvány lehetőségeivel. A másik része érdemeinek a szép keret: utózó, helyreigazítások, igen gazdag névmutató — amelyben szinte mindenki szerepel az egykorú magyar kultúrtörténetből — és a PETŐFI-művekkel kapcsolatos többféle elrendezésű mutató zárja le a kiadványt a kibővült anyag tartalomjegyzékével együtt.

PETŐFI születésének 150 éves fordulója közel van Budapest egyesítésének 100. esztendejéhez. A főváros könyvtára méltó eszközökkel idézte fel a biedermeier korból lassanként európai nagyvárossá fejlődő Budapest irodalmi életét — és ebből a tükörből vetíti most vissza az egész országnak, sőt Európának a nemzeti és polgári forradalmak felejthetetlen PETŐFI-jét.

KÖRTÉS JÚLIA

A múlt magyar tudósai. Főszerk. ORTUTAY Gyula. (Második gyűjtemény. 6–10. köt.) Bp. 1971. Akadémiai Kiadó.

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a haladó hagyományok ápolása érdekében 1970-ben indította meg tudomány-

történeti kiadványsorozatát. (Ismeretése a Magyar Könyvszemle 87. évf. 1971. évi 4. számában jelent meg.) A sorozat második gyűjteményében a társadalom-, irodalom- és zenetudomány, az etnográfia és antropológia, továbbá a műszaki szakterületek közül a fémalakítás tudományának egy-egy kimagasló egyéniségét mutatják be.

EÖSSZE László tanulmánya KODÁLY Zoltán (1882–1967) tudós portréját rajzolja meg avatott kezekkel. Erzékletes képet fest a népzene kutatás, a zene- és irodalomtörténet, a nyelv művelés és ismeretterjesztés, valamint a tudományszervezés terén elért eredményeiről, feltárva a belső összefüggéseket, melyek KODÁLY munkásságának agrami között fennállanak. A zenetudomány területén alapvető felfedezését, az *Ötfokú hangsor* a magyar népzeneben c. tanulmányában (1917) fejt ki. Kimutatja, hogy a félhang nélküli, moll jellegű ötfokú hangsor nemcsak magyar különlegesség, hanem „annyi régi nép, talán minden népek zenéjének kezdete”.

A gyűjtemény egy másik kötetében ARANY János (1817–1882) munkásságának azt az oldalát világítja meg KERESZTÚRY Dezső, amelyet a nagy költő tehetségének fénye sokáig elfedett. A nagykorúsi gimnázium pedagógusának szakszerű tevékenységéről nemcsak a tanítványok visszaemlékezései, hanem az általa írott tantervek, pályázatok, dolgozatok bírálatai is tanúskodnak. Mint az Akadémia költő tagja 1860-ban Pestre jön és igazgató-szerkesztőként újjászervezi a Kisfaludy Társaságot; üléseket rendez, kiadványokat (*Szépirodalmi Figyelő*, *Koszorú*) szerkeszt. Sikereinek egyik titka, hogy páratlan szorgalmú olvasója volt az Akadémia könyvtárának, ahol megvoltak a német, francia, olasz és főként angol folyóiratok. KERESZTÚRY szerint ARANY ezekből szerzte alapos és sokoldalú világirodalmi tájékozottságát. 1865-ben az Akadémia főtítkárává választották; első feladata a beköltözés megszervezése a Dunaparton emelt új palotába. Főtítkári munkáját hivatalnoki pedantériával végzi, amit az az irattömeg bizonyít, amely több nyelven írott levelezéséből, irataiból felhalmozódott.

A harmadik kötet a múlt nagy polihisztor-tudósának, HERMAN Ottónak (1835–1914) pályafutását és munkásságát ismerteti. Az első fejezetben KÓSA László az entográfust mutatja be. Herman természettudományos érdeklődését orvos atyjától örökölte, pályáját a kolozsvári múzeum konzervátoraként kezdi, majd Pesten a Természettudományi Társaság megbízásából elkészíti a hazai pókfajták

monográfiáját, amely megalapozta hírnevét. A Nemzeti Múzeum tisztviselője lesz és mint ellenzéki újságíró munkálkodik. KOSSUTH ajánlatára 1879-ben Szeged képviselőjének választja a progressziót szolgáló autodidakta tudóst, aki egyedül szakmunkái képesítéssel rendelkezik. Politikusi befolyását tudományos célok érdekében felhasználja, így alapítja meg 1891-ben a Magyar Ornitológiai Központot (a későbbi Madártani Intézetet). A tudományos haladás harcosa volt, a fejlődés szükségességét vallotta. KEVE András HERMAN Ottó természettudományos tevékenységét írja le és részletesen elemzi állattani munkásságát. 1875-ben jelent meg leghíresebb dolgozata a kécsőrű récéről. Nevéhez fűződik a Természettudományi Füzetek, majd az Aquila c. folyóirat megindítása és szerkesztése. Gyönyörű magyarsággal megírt könyvét *A madarak hasznáról és káráról* (1901) magyarul többször, németül és angolul is kiadták, és időállóságát mutatja, hogy 1960-ban újból megjelent. A könyv harmadik fejezetében FARKAS Gyula Herman antropológiai és régészeti tevékenységét ismerteti. Az ősember magyarországi felkutatására vonatkozó tevékenysége végül is az ősember leletének a miskolci Ávas-hegy környékén történt felfedezéséhez vezetett.

A műszaki fejlesztés korában aktuális érdekességu a fémalakítás nemzetközi híru tudósának, GELEJI Sándornak (1898–1967) munkássága, melyet KISS Ervin szakszerűen örökített meg. A kétszeres Kossuth-díjas tudós, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem kohógeptani és képlékenyalakítástani tanszékének vezető professzora, két évtizeden keresztül oktatott, miközben jelentős kutató tevékenységet végzett a hengerművek, kovácsoló és sajtolóüzemek, húzóművek tervezési és gyakorlati feladataival kapcsolatban. Nevét az ország határain túl is értékelik, tudományos téziseire a nemzetközi szakirodalom gyakran hivatkozik. A *Kohógeptan* c. tankönyvét németül és angolul kiadták, egyéb munkái cseh, orosz és japán nyelven is megjelentek.

Újabb vonásokkal gazdagítja a marxista társadalomtudományok történetét RÁNKI György értékes monográfiája MOLNÁR Erik (1894–1966) életéről, munkásságáról. A történész alaposságával elemzi MOLNÁR filozófiai, közgazdasági és történelmi műveit. MOLNÁR a felszabadulás előtt mint kecskeméti ügyvéd az illegális KP tagjaként elsősorban elméleti tevékenységével segíti a mozgalmat. A marx-lenini eszmék terjesztését szolgáló — java-részt álnéven írott — tanulmányai igényes

teoretikusra vallanak. A felszabadulás után a tudós MOLNÁR Erik gyakorlati politikusként működik, ugyanakkor a magyar társadalom történetéről írott munkájával a hazai marxista történetfelfogás egyik megalapozója. Helyesen állapítja meg PACH Zsigmond, hogy MOLNÁR könyve az első bizonyíték a történelmi materializmusnak a magyar történelemre való alkalmazhatóságára, a gazdasági viszonyok meghatározó szerepének meggyőző igazolására. A tudománytörténet alakjai közé elsősorban azokkal a műveivel vonult be, melyeket a történettudomány és filozófiatörténet, 1956-után pedig a közgazdaságtudomány területén mint a marxista társadalomtudomány egyik első magyar képviselője alkotott.

A nagy érdeklődéssel fogadott tudománytörténeti sorozat életrajzi tanulmányait a kötetek végén az ismertetett tudós műveinek válogatott bibliográfiája követi. Mivel a második gyűjteménnyel már 10 nagy tudós életrajza jelent meg, nem lenne érdektelen, ha a sorozaton belül a kiadások sorrendjét kötetszámok jeleznék, amelyek megkönnyítenék a tájékozódást a 60 műre tervezett teljes sorozat publikált anyaga között. A következő évben a kiadói tájékoztató szerint ILLYÉS Géza, SEBES-
TYÉN Gyula, RÉVAI Miklós, GOMBOCZ Zoltán és THAN Károly életművét ismer-
tetik.

MÓRA LÁSZLÓ

Az Országos Széchényi Könyvtár Év-könyve 1968–1969. Szerk. DEZSÉNYI Béla. — Budapest, 1971. OSzK, 435 l.

A magyar könyvtárosok, a *Magyar Könyvszemle* olvasói őszinte örömmel köszöntik nemzeti könyvtárunk évkönyvének új kötetét, melynek szerkesztői nem voltak könnyű helyzetben, amikor egyeztetni óhajtották a kétéves elmaradás és az aktualitás követelményeit. A kötet címében említett két év a nemzeti könyvtár jövője tervezésének még oly korszaka volt, amikor remélni lehetett, hogy a Budai Várpalota hamarosan otthont nyújt a magyar művelődés oly jelentős intézményének. Ezt a helyzetet tükrözi a két év működéséről szóló beszámoló is. Azóta az átköltözés tervezett időpontja eltolódott; erre utalni kellett a beszámolóban s utalni kellett oly tanulmányokban is, melyek közvetlenül vagy közvetve az új épületben kialakítandó működésrendszerrel vannak kapcsolatban. Eppen ezért az adott helyzetben — minden más szemponttól függet-

lenül — csak helyeselni lehet, hogy a szerkesztés terén most elsősorban a történeti szempontok érvényesültek s a könyvtártani problémákör csupán mellékes szerepet kapott.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1968/1969. évi működéséről szóló beszámoló (HORVÁTH Viktor és SALLAI István összeállításában) szabványos jellegű: a könyvtári futószalag rendjében tájékoztat a könyvtár munkája felől. A gyűjteményi munka (állománygyarapítás, feldolgozás, raktározás és revízió, állományvédelem, olvasószolgálat, bibliográfiai tevékenység és műemlékkönyvtárak) után érdekes adatokat nyújt a központi szolgáltatások (kötelese példány, könyvtárközi kölcsönzés, központi címjegyzékek, nemzetközi csere, könyvtárellátó) és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége felől. A beszámolót statisztikai adatok, a dolgozók névsora és a könyvtár kiadványainak jegyzése egészíti ki. (Kár, hogy a statisztikai adatok a műemléki könyvtárak és a KMK könyvtárának adatait nem foglalják magukba.) — A működési beszámolóból szinte aggodalommal olvashatunk a költségés időpontja eltolódása következtében megindult „hosszaférhetlenség” folyamatának tüneteiről: bizonyos dokumentumfajták ideiglenes ládázásáról, egyes, a perifériára telepített tárak (pl. a térképtár) kutathatóságának problémáiról. Ezekkel a tünetekkel szemben viszont megnyugtatóan hatnak az állományvédelemről, az átköltözés műszaki bázisa megteremtéséről írt bekezdések. Túlzott szerénységgel emlékezik meg a beszámoló a kétéves periódus jelentős publikációs tevékenységéről.

A tanulmányok első csoportja az OSzK történetével foglalkozik; egy a XIX. század, három a két világháború közötti évek egy-egy problémakörét tárgyalja. BERLÁSZ Jenő tanulmánya kitűnő módszertani példát mutat arra, hogy milyen módon lehet egy látszólag jelentéktelen forrást eredményesen értékesíteni. Azt a névjegyzéket értékeli, mely azokat az intézményeket és személyeket tünteti fel, melyek (s kik) tiszteletpéldányként kapták meg SZÉCHÉNYI Ferenc től a nemzetnek ajándékozott könyvtára nevezetes katalógusát. A tanulmány alcíme (*Az értelmiség jelentőségének felismerése*) már mutatja a tanulmány célját: a könyvtáralapító tudománypolitikai elképzeléseinek, a kor magyar tudományos életének, külföldi kapcsolatainak megvilágítását. A látszólag semmitmondó névsorból nyilvánvaló, hogy SZÉCHÉNYI adománya „időszerű társadalmi-kulturális szükségletből eredő, megfontolt küldetészerű alapítás” volt. — Az

OSzK két világháború közti állománygyarapításának kérdéseivel foglalkozik DEZSÉNYI Béla; oly kérdésekkel, melyekről a szabványos állománygyarapítási statisztikák nem szólnak. Az 1918-as politikai összeomlás után a könyvtár alapelve a „menteni, ami menthető” volt: a háború alatt és után ideiglenesen megszállt területek, az utódállamok, az emigrációk magyar és magyar vonatkozású nyomdatermekének begyűjtésére, megvásárlására történtek sok esetben sikertelen kísérletek. Politikai szempontból sem érdektelenek azok a törekvések, melyek a Tanácsköztársaság bukása utáni kommunista emigráció nyomtatványainak megszerzésére, ill. a hazai rendőri szerveknél felhalmozódott, elkobzott röp- és folyóiratok megmentésére irányultak. — PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán rövid tanulmánya az Apponyi-gyűjtemény kialakulásával, az OSzK részére történt átadásával foglalkozik. — Kovács Ilona a könyvtár 1936–1944 közti kiadói tevékenységét elemzi; tanulmánya bevezetésében utal arra a tudománypolitikai szempontból nem jelentéktelen tényre, hogy az Akadémia és az egyetemek mellett könyvtáraink, levéltáraink és múzeumaink tudományos intézményekké fejlesztését elsőnek KLEBELSBERG Kunó miniszter vette tervbe. Ennek az elképzelésnek eredményeként született meg — a külföldi magyar intézetek mellett — a Gyűjteményegyetem is. Az OSzK ennek a Gyűjteményegyetemnek volt könyvtári bázisa (miután az Egyetemi Könyvtárat az Egyetem nem mindenben indokolt féltékenysége csak laza szálakkal engedte az új létesítményhez csatlakozni); ennek következtében nőtt meg a könyvtár tudós dolgozóinak, tudományos kiadványainak száma. (Itt csupán „Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai”-ra, a kitűnő „Címjegyzék”-sorozatra, és a *Magyar Könyvszemlére* utalunk.) — HORVÁTH Viktor ehhez a tanulmányhoz csatlakozva nyújt tanulságos képet az OSzK jelenlegi kiadványtevékenysége felől, s viszonyítja azt egy 1957-es felmérés eredményeihez; ez a viszonyítás pozitív képet nyújt. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* és a *Magyar Folyóiratok Repertórium* ütemének javulása, a *Magyar Könyvészet* újjáalakulása, ezen belül az 1945–1960-as retrospektív kötetek, a hazai könyvtárakba járó kurrens külföldi folyóiratok jegyzékei jelzik a nemzeti könyvtár bázis-feladatainak kiszélesedését.

A tanulmányok második főcsoportja az OSzK-ban folyó szakmai munka egyes kérdéseivel foglalkozik. BORSA Gedeon a legújabbban előkerült magyarországi, ill. magyar nyelvű nyomtatványokat ismer-

teti. FAZAKAS József a Régi Magyar Könyvtár kötetéhez nyújtja a 6. folytatást. BERCZELINÉ MONORI Erzsébet ismeretlen Arany- és Petőfi-kéziratokat ismertet. — A katalóguszerkesztés tartalmi és normatív munkaelemeit vizsgálja FARAGÓ Lászlóné „A katalógusgondozás elemzése” c. tanulmányában s utal a szerkezeti és címléirási hibák kiküszöbölésének lehetőségeire. — GOMBOCZ István a nemzetközi cserekapcsolatok gazdasági vonatkozásait ismerteti egy az IFLA 1969. évi konferenciájára benyújtott „preliminary report” rövidített szövegében s elvileg hangsúlyozza, hogy ha nemzetközi csere elbírálása terén „szigorú egysúllyra, elszámolásra” törekszünk, ez ellentmond a funkció tudományos-művelődési alapeéljának. A kérdőívekre adott válaszokból ennek megfelelően kevés gyakorlati eredmény elemezhető ki. — TAKÁCS Menyhért a bibliográfiai hivatkozások, kivonatok, összefoglalások szabványosításával kapcsolatos nemzetközi gyakorlatot ismerteti és sejtetni engedi, hogy a nyelvi eltérések még sokáig fogják gátolni egy általánosan alkalmazható szabványrendszer kialakulását. (Kiegészítésként érdemes lett volna foglalkoznia a nagy nemzetközi szakbibliográfiák — Index Medicus, Chemical Abstracts, Biological Abstracts — alkalmazott, nemzetközi használatban is bevált jelrendszerekkel.) — V. WINDISCH Éva egy még az új nemzeti könyvtár részére tervezett, 15 000 kötetes szabadpolcos történettudományi kézikönyvtár megteremtésével, szerkesztésével kapcsolatos tapasztalatokról ír. Részletesen ismerteti az állomány kialakításával kapcsolatos problémákat, melyek a legújabb kor felé haladva geometriai arányban szaporodnak és elvszerűen nehezen határolhatóak el. (Hiányoljuk annak érintését, hogy vajon a megvalósítás időleges elhalasztása milyen hatással volt a munkálatok folytatására, az anyag naprakész állapotban tartására.)

A harmadik kérdés csoportba könyv- és művelődéstörténeti tanulmányok tartoznak. DÁN Róbert a XVII. század elején kialakuló szombatos kalendárium zsidó és keresztény forrásairól ír s jelzi, hogy milyen nagy vesztesége a magyar művelődés- és egyház-történetírásnak Péchi Simon könyvtárának pusztulása. — FALLENBÜCHL Zoltán a magyar Kamara egyik — eddig kevés figyelemre méltított — művelődési szerepkörét, a magyar könyvkiadás támogatását vizsgálta, ZSÁMBOKY János udvari történetíró 1580-ban kezdődő dotálásától kezdve. A névsor tanulságos: a bibliafordító KÁLDY György, FEITH János kassai nyomdász (BETHLEN korá-

ban), BENDER Illés (szintén „királyi történetíró”), a kartográfus VOLKRA, BÉL Mátyás, az állandó kamarai könyvkötők és nyomdászok (így FERENCZFFY Lőrinc a XVII. és LANDERER János a XVIII. században). Külön szól a helytartótanács és a kamara intenciójára összeállított — ma elsőrendű forrásértékű — schematismusok keletkezéséről, a kamarának könyvcsenzúra és a csempészett könyvek terén játszott szerepéről. Innen tudjuk meg pl. hogy egészen 1770-ig a nagyszombati egyetem tanárai is csak a vám lefizetése után kapták kézhez a magánkönyvtáraik részére külföldről rendelt könyveket. — KELECSÉNYI Ákos egy régi „szerzeményező”, LITERÁTI NEMES Sámuel, JANKOVICH Miklós híres gyűjteménye gyarapítója dunántúli és horvátországi útinelőjét ismerteti. — KOZOCSA Sándor a KÁRMÁN-kiadások történetéről ír, és utal arra, hogy az általa az 1940-es években készített kritikai editio teljes kézírata elpusztult 1945-ben. — MIKLÓSSY János KELEMEN Mór jogtudós, VAJDA János barátja emlékeit idézi.

A magyarországi kölcsonkönyvtárak és olvasóegyletek történetéről az utóbbi időben már több tanulmány született. Az Évkönyv két tanulmánya foglalkozik ezzel a könyvtártörténeti szempontból igen jelentős kérdéssel. INDALI György (helyesen utalva a két típus közti eltérésekre) az abszolutizmus éveit választotta s tanulmánya első felében azt vizsgálja, hogy a „halottas dermedetéből” (TOLDY Ferenc szavai) éppen éledő magyarság egy-két vidéki kultúrközpontjában (Szombathely, Miskolc, Ungvár, Szatmár) milyen könyvekhez juthattak az érdeklődők. Az adatok érdekes nyelvi és műfaji megállapításokra adnak alkalmat. A hatvanas évekre első sorban erdélyi könyvjegyzékek álltak rendelkezésére; ezekből a politikai helyzet változásaira is kitekintés nyílik. Ekkor már komoly mértékben megnőtt a politikai jellegű művek aránya. Megállapítja, hogy a kölcsonkönyvtáraknál zártabb jellegű olvasóegyleti könyvtárak már tudatosan a magyar kultúra ápolását tűzték ki feladatukul. — BATÁRI Gyula röviden ír az 1838-ban Egerben kiadott, rövid pár hónapig élt első magyar műszaki folyóirat, a *Hétlapok* jellegéről s arról, hogy a „12 millió népességű hazában” csupán 74 (!) előfizetője akadt ennek a valóban úttörő lapnak. — UROŠEVIĆ Danilo (nemzetiségi vonatkozásban nyújtva tükörképét tanulmányának) a bunyevácok és sokácok közművelődési helyzetéről ír a XIX. század második felében (nemzetiségi sajtó, olvasóköri, iskolai törekvések) és utal azok nagyon jelentős nemzetiségtör-

téneti és politikai vonatkozásaira. — KRÚDY Zsuzsa édesapjáról ír magántermészetű emlékező sorokat. — VÉKONY Margit az első magyar könyvtárosnő, PIKLER Blanka életrajzát és könyvtárosi tevékenységét ismerteti és ágyazza be a kor politikai és művelődési történetébe. (Ügy véljük, az lenne a helyes, ha nem a PIKLER — CZEKE elsőbbségi kérdés lenne ezen a téren a döntő, inkább az, hogy milyen módon és formában kaptak első ízben helyet a nők a magyar könyvtárak életében!) Két tanulmány foglalkozik a magyar folyóirattörténet három érdekes tételével. MARKOVICS Györgyi a magyar munkásmozgalom két rövid életű periodikus kiadványáról, a *Fiatl Magyarországról* és a *Gárdáról* ír beszámolót. PERGEL Ferenc pedig a „Magyar Csillag”, a „Nyugat” Illyés Gyula szerkesztette utódjának történetével foglalkozik, ismerteti a folyóirat legutolsó, kiszédett, de a német megszállás miatt terjesztésre már nem került számának tartalmát. (Az utóbbi három tanulmány sok esetben személyes közléseket is felhasznál értékes forrásként.)

Összefoglalóan: nemzeti könyvtárunk új évkönyve az intézmény jelenlegi „történeti” helyzetének megfelelő, ügyes arányérzékkel szerkesztett, jó áttekintést nyújt a könyvtári munka jellegéről és arról a komoly tudományos munkáról, mely falai között folyik. Könyvtártörténeti tanulmányai jelzik, hogy — mint sok más nagykönyvtárunkban — az OSZK-ban is elkövetkezett a szintézis és a többi nagykönyvtárakkal való együttműködés korszaka.

TÓTH ANDRÁS

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. V. 1970. Szerk.: MÁTRAI László, TÓTH András, VÉRTESY Miklós. Bp. 1971. 382 l.

Az Egyetemi Könyvtár évkönyveinek ötödik kötete azok közé a gyűjtemények közé tartozik, melyeket az olvasó szívesen vesz kézbe, s azzal a jóleső érzéssel teheti le áttanulmányozása után, hogy várakozásában nem kellett csalódnia. A kötet tartalma változatos, a benne foglalt tanulmányok igen különböző fonalakon kapcsolódnak az Egyetemi Könyvtárhoz, közös azonban bennük a tárgy feldolgozásának igényessége s a magasfokú tárgyszeretet.

A csaknem 400 lapos kötet 16 tanulmányt ölel fel. A tartalommutató által jelzett tárgykörök: könyvtárügyi elmélet és gyakorlat (3 tanulmány), könyvtár-, könyv- és sajtótörténet (4 tanulmány), az

Egyetemi Könyvtár állományáról szóló közlemények (4 tanulmány), egyéb tanulmányok (5 tanulmány). A tagolás s az egyes tanulmányok besorolása egyébként vitathatónak látszik; pl. HÖLVÉNYI György tanulmánya legalább olyan mértékben használja az Egyetemi Könyvtár anyagát, mint MEZEY Lászlóé, mégis utóbbi az Egyetemi Könyvtár állományáról, HÖLVÉNYIÉ az „egyéb tanulmányok” közt foglal helyet. Egészében talán indokoltabb lenne az Egyetemi Könyvtár köré bármilyen módon közvetlenül csoportosuló anyag külön kezelése.

A könyvtárügyi elméleti-gyakorlati kérdéseit tárgyaló tanulmányok közül kettő — DOMANOVSKY Ákosé és PÁLVÖLGYI Endréé — a könyvtári feltáró munka alapvető kérdéseiben javasol igen lényeges reformokat. DOMANOVSKY Ákos *A címléírási szabályok ésszerűsítéséről* írva szigorú bírálat tárgyává teszi az 1967-ben kiadott Angol–Amerikai Katalogizálási Szabályzatot, a bírálat során megvizsgálva egy szabályzat ésszerű konstrukciójának előfeltételeit. Miután DOMANOVSKY elveti a szerkesztői és összegyűjtői főlapfejet s a testületi szerzős főlapfejet egyaránt, logikusan jut el a lehető legegyszerűbbnek látszó megoldáshoz: a legelemből címfej a szerző neve, s minden olyan esetben, amikor ez nem alkalmazható, a mű címe. A tanulmány a kifejtett elvből következő részletek előadása után (mint az utalók és melléklapok kérdése, s az elv alkalmazásának egyes gyakorlati kérdései) a szabályzat szerkezetére és tartalmára vonatkozóan irányadó szabályzattervezetet is közöl. A rendkívüli meggyőző erővel kifejttet elv igen alkalmas arra, hogy megnyerje a nem katalogizáló könyvtáros és a könyvtárhasználó rokonszenvét — hogy azután a megvalósítás nem ütköznék-e elháríthatatlan nehézségekbe (elsősorban talán a korábbi elvek szerint készült katalógusok folytatásának szempontjából), erről a katalogizáló szakembereknek kell és érdeemes is vitatkozniuk.

DOMANOVSKY Ákos tanulmányához hasonló felépítésű PÁLVÖLGYI Endréé: *A helyfogalom a tárgyszóalkotásban*. Szerző vizsgálja a földrajzi tulajdonnevek, településnevek, a tájban található természeti vagy mesterséges alakulatok és építmények, valamint a népnevek szerepét a tárgyszókatalógusokban, s bírálja az e téren érvényesülő régebbi és újabb álláspontokat (Charles A. CUTTER szabályzata, erlangeni szabályzat, a Library of Congress katalógusa). A fejtegetések végkövetkeztetése: minthogy nem létezik olyan katalógus, mely minden igényt kielégít, a problémát csak két tárgyi katalógus fenn-

tartása oldhatja meg. A helyileg meghatározott tárgyi fogalmakat a tárgyszókatalógusban a helyfogalom alá kell besorolni, s ugyanezeket tárgyak szerint a szakrendi katalógusban kell nyilvántartani. Csak ez a módszer biztosítja, hogy mind a helyfogalmak, mind a tárgyi fogalmak megfelelő feltáráshoz részesüljenek. PÁLVÖLGYI Endre fejtegetéseinek nehéz lenne elvileg ellentmondani — elképzelései realitását illetően pedig neki magának sincsenek illúziói.

A két könyvtárügyi cikkhez DÉRI Miklósné hasznos összeállítását csatlakozik. *A könyvtári ügyvitel, statisztika és berendezések szabványosítása* címen a világszerte e tárgykörben érvényes szabványok jegyzékét adja, néhány soros vagy hosszabb tartalmi kivonattal kíséretében.

Ha a továbbiakban az áttekintés szempontjából legcélszerűbb időrend fonalán haladva ismertetjük az évkönyv anyagát, elsőnek a mediavisztika körébe vágó három — jellegét tekintve igen szerteágazó — tanulmánynál kell megállapodnunk. A magyar XV. század „alap”-jával ENGEL Pál *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században* c. tanulmányának a kötetben közölt 2. része foglalkozik, adataiból azt az érdekes (a szorosan vett birtoktörténeten túlmutató) eredményt vonva le, hogy 1482-ig Mátyás király birtokpolitikája hívei kis csoportjának támogatására irányult, uralma utolsó nyolc évében pedig egyedül Korvin János utódlásának előkészítésére.

A középkor szellemi életének világába vezet MEZEY László cikke, *A Devotio Moderna a dunai országokban*. A bevezetés hangsúlyozza, hogy a Devotio Moderna a későközépkori európai feudalizmus, és ezen belül kivált a középkorvégi egyház válságának terméke, mely a kor ájtatos irodalmát tekintélyes mértékben hatása alatt tartotta. Vitatja a Devotio Moderna megjelenésének csupán a németalföldi, ill. német és olasz területekre korlátozását valló nézeteket. Rámutat a Devotio Modernát képviselő ágostonos káptalanok Cseh és Morvaországban, valamint Ausztriában a XIV. század közepétől történő nagyszámú alapítására, és hangsúlyozza, hogy ezek nagy része az udvari értelmiség érdeklődésének és korszerű törekvéseinek köszönhető. Magyar viszonylatban ugyancsak az ágostonos kanonokok megjelenésében látja (a pálosok mellett) a Devotio Moderna intézménysé válásának egyik bázisát, és emellett a közös élet testvéreinek társaságában; a XV. században ezeknek egy budai klerikusházát ismerjük. Végül hangsúlyozza a kor teológiai válságának legjellegzetesebb jeleként a klasszikus sko-

lasztika helyébe lépő nominalizmus jelentőségét: Prága, Bécs és később Krakkó egyetemei is ehhez csatlakoznak. Az Egyetemi Könyvtár néhány kódexe alapján a tanulmány befejezésében a prágai Devotio Moderna vezető embereinek irodalmi munkásságához szolgáltat adatokat. Végsofokon azt állapítja meg, hogy a három dunai országban különböző cseh, holland és olasz devotus áramlatok sajátos találkozásáról beszélhetünk.

A reneszánsz-kor magyarországi eszmévilágát egyetlen miniatúrán át próbálja megközelíteni KALMÁR Lajos *Aper historicus. Castello vadkan elleni küzdelmet ábrázoló miniatúrája a Kálmáncsehi Breviáriumban* c. tanulmánya. A tanulmány a breviárium híres vadászjelenetét téve vizsgálat tárgyává, külföldi ábrázolás-analógiák elemzésével, valamint a külföldön igen meglevően szimbolika-kutatásokra is építve arra az eredményre jut, hogy a miniatúra harci jelenet ábrázolása, melyben a vadkan ellen küzdő harcos (sőt mindkét ábrázolt személy) maga a prépost, a vadkan pedig MIKSA császárt jelenti. A császár seregei ugyanis Kálmáncsehit 1490 végén, Szekesfehervár ostroma alkalmával kirabolták, s a császár Kálmáncsehit prépostságától is megfosztotta. A várost a magyar seregek 1491 nyarán szerzik vissza, ekkor térhet vissza székhelyére a prépost, s a miniatúra ezt a győzelmet fejezi ki. Ennek megfelelően KALMÁR a breviáriumot az eddigi nézetektől eltérően 1491-re keltezi. A rendkívül érdekes fejtegetések részleteikben nem mindig meggyőzőek, valamint a kódex 1491-i datálása is további bizonyítást igényel. Maga a tanulmány mindenesetre felhívja a figyelmet azokra a lehetőségekre, melyek a kódexek miniatúráinak tartalmi vizsgálatában, a kétségtelenül sokszor szimbolikusan ábrázolt mondanivaló felkutatásában rejlenek.

A korban következő két cikk már a XVII. század magyar történetének kutatóját érdekli. PAJKOSSY Györgyné *A két Mercurius Gallobelgicus* c. forrásismertetése a Kölnben 1592 és 1617 között és Frankfurtban 1604-től kezdve folyamatosan megjelenő, a régi nagyszombati állományból fennmaradt folyóiratokkal foglalkozik, rámutatva arra, hogy e kiadványok egyrészt a magyar történeti forráskutatás szempontjából tarthatnak érdeklődésre számot, másrészt mind a magyar, mind a külföldi közvélemény kialakításában játszott szerepük miatt. A tanulmány kitér a folyóiratok munkatársaira, s példákkal bizonyítja, hogy az előadottak mennyire tanulságosak lehetnek a kor történetének kutatója számára.

Számba veszi végül a Mercuriusok más magyarországi könyvtárakban fennmaradt példányaikat is.

A XVII. század hatvanas éveiből származnak Izsépy Edit adatai *Rablevelek a váradi török börtönből* c. cikkében. A váradi vár török fogságban sínylődő magyarjainak fennmaradt levelei érdekes képet nyújtanak a foglyok sorsáról, kialakuló szervezetükről, tevékenységükről sarcuk megszerzése érdekében. Leveleikben olykor kémjelentéseket is küldenek a magyar kapitányoknak, akiktől nehéz helyzetükben oltalmat is várnak. A levéltáranyag a Csáky-család levéltárában maradt fenn.

A XVIII. századot a kötetben DONÁTH Regina és HÖLVÉNYI György tanulmányai képviselik. DONÁTH Regina *Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban* c. közleménye az 1759-ben betiltott könyvekről összeállított jegyzéket azonosít és elemez, megállapítva, hogy az ekkori cenzúrá elsősorban morális szempontok vezették, bár a gáláns irodalom termékei mellett politikai és vallási szempontból kifogásolhatónak tartott művek is szerepelnek a jegyzéken. A tanulmány módszertani elvként mondja ki, hogy a cenzúra hatékonyságának vizsgáláshoz telengedhetetlen annak megvizsgálása, mekkora elterjedtségre tettek szert Magyarországon a tilalmas művek, s ezt a vizsgálatot a kérdéses jegyzék vonatkozásában az Egyetemi Könyvtár anyagán el is végzi. Arra a megállapításra jut, hogy a tiltott könyvek számos példányban megvoltak Magyarországon (58 műből 32, 86 példányban), mégpedig arisztokrata, egyházi vagy polgári tulajdonosok könyvtárában. Nemi korrekcióit igényel a magyarázat, melyet szerző arra a tényre ad, hogy a jegyzéken levő hét katolikus teológiai mű közül miért csak három található meg az Egyetemi Könyvtárban, melyet pedig a II. József-féle rendelkezések az egyházi irodalom gazdag lelőhelyévé tettek. DONÁTH Regina azt tételezi fel, hogy a kifogásolt könyvek már a beolvasztott egyházi könyvtárak anyagában sem voltak meg — holott tudjuk, hogy a feloszlott rendházak könyvtárai nem egészükben, hanem csak erős — s a könyvtár felvilágosodott szellemű tisztviselői által végzett — válogatás után kerültek be az Egyetemi Könyvtárba; rostájukon a teológiai művek egy része feltehetően kihullott.

A könyvtárak tudománytörténeti hagyományaihoz kapcsolódik HÖLVÉNYI György *Wagner Károly és a Bél-iskola* c. tanulmánya, mely a jezsuita történelemnek a BÉL-féle államismereti iskolához való csatlakozását bizonyítja, ebben a megvi-

lágításban tekintve át WAGNER pályáját, rámutatva kapcsolataira kora különféle vallású és világnézetű tudósaival. A tanulmányt hasznos összeállítás egészíti ki WAGNER valamennyi fennmaradt kéziratáról.

A XIX. század kultúrtörténetének figyelemre méltó mozzanatairól nyújtanak képet KENYERES Ágnes és TÓTH András tanulmányai. KENYERES Ágnes *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában* indul el, a hagyatéka érdekes sorsán túlmenően néhány vonással KAZINCZY Gábor sokoldalú, vonzó alakját is felvázolva. A tanulmány hangsúlyozza a jelentős szerepet, melyet CSANÁDI Sámuel, a fiatalon elhunyt XIX. századi KAZINCZY Gábor-kutató játszott abban a folyamatban, amelynek során az értékes hagyatéka (ha nem is egészében) az Egyetemi Könyvtár állományába került. TÓTH András a TOLDY Ferencről mint könyvtárigazgatóról korábbi tanulmányaiban rajzolt képen dolgozik tovább *Toldy Ferenc és tudományos közéletünk 1849–1860.* címen. TOLDY Ferencet tudományos szervezői és szerkesztői munkája a kor kulturális szempontból egyik legjelentősebb személyiségévé emeli, mint aki az Egyetemi Könyvtár folyóiratolvasójának megalkotásával, az akadémia aktivitásának a szabadságharc bukása utáni újjászervezésével, az *Új Magyar Múzeum* megindításával központokat létesített a megújítandó kulturális élet számára, s az abszolutizmus nehéz éveiben lényegesen hozzájárult a nemzeti öntudat elevenen maradásához. TOLDY Ferencet tudományos köztudatunk elsősorban irodalomtörténeusként tartja számon; sokoldalú kulturális szerepe fokról fokra bontakozik ki TÓTH András — remélhetőleg egyszer monográfiává összeépülő — tanulmányaiból.

A XX. század elejéről választja tárgyát SÁNDOR Ernőné „*Renaissance.*” *Egy politikai-társadalmi-művészeti és közgazdasági folyóirat története. (1910–1911)* c. tanulmánya, mely a radikalizálódó polgársághoz tartozó író, műfordító és publicista ZIGÁNY Árpád szerkesztésében megjelenő, elsősorban az aktuális politikai kérdéseket tárgyaló folyóiratot mutatja be. A lap élénk részt vett a választójogért folyó harcban, szociálpolitikai írásaival a társadalmi igazságtalanságok leleplezésére törekedett, állást foglalt közgazdasági és művészeti kérdésekben egyaránt. Munkatársai körében megtaláljuk a korszak legjelesebb haladó egyéniségeit. Ugyanakkor a lap érezhetően Ferenc Ferdinánd pártján áll. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Nem tévedünk talán, ha (az előadottakból és Ferenc Ferdinánd magyarországi módszereinek ismeretéből kö-

vetkeztetve) a Renaissance-ot a szerzőnél egyértelműbben tartjuk Ferenc Ferdinánd kísérletének a baloldali magyar értelmiség megnyerésére (más rétegekhez más orgánumon keresztül próbált közelférkőzni) — hiszen a választójog kérdése, s más, önmagukban haladó követelések a trónörökös politikájában is jelentős helyet foglaltak el. A lap gyors megszűnésének oka véleményem szerint abban keresendő, hogy olykor megnyilvánuló állásfoglalásai világnézeti és vallási kérdésekben nem voltak összeegyeztethetők a trónörökös világnézetével. Úgy vélem, a lap anyagának további (a Ferenc Ferdinánd-i politika egyes alkotóelemeinek is szemeltartásával történő) vizsgálata e téren határozottabb következtetések levonását tenné lehetővé.

Az évkönyv korban legfiatalabb, egyben legterjedelmesebb tanulmánya *Az Egyetemi Könyvtár a Horthy-korszakban* címen VÉRTESY Miklós tollából származik. Az érdekes áttekintés a könyvtár irattárának, évi jelentéseinek, a könyvtári bizottság üléseiről készített jegyzőkönyveknek, végül a szerző személyes tapasztalatainak alapján a könyvtári személyzet, könyvtár-épület, a könyvtári bevételek, gyűjtőkör és szerzeményezés, katalogizálás, olvasószolgálat kérdései köré csoportosítva rajzol képet az Egyetemi Könyvtár 1919–1944 közötti negyedszázadáról, felmérve az Egyetemi Könyvtár és az intézeti könyvtárak, valamint a magyar könyvtárügy relációit is.

Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy a kötetet adatgazdagsága, a tanulmányok feldolgozásának igényessége s a könyvtárosok tudományos tevékenységének hagyományait részben megtartó, részben szervesen továbbépítő iránya az Egyetemi Könyvtárban folyó tudományos tevékenység méltó reprezentánsává, ugyanakkor a széles értelemben vett művelődéstörténeti kutatások figyelemre méltó dokumentumává teszi.

V. WINDISCH ÉVA

A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei. 2. 1971. (Felelős szerk. HÉBERGER Károly. Szerk. KÉKI Béla.) Bp. (Alföldi ny. Debrecen), 1971. 268 l.

A tudományos könyvtáraink évkönyveiben publikált cikkek, tanulmányok általában a következő három csoportba oszthatók: 1. az intézmény munkájának a tárgyidőszakra vonatkozó teljesítményéről szá-

mot adó beszámoló, statisztikai elemzések, módszertani tapasztalatok; 2. a haladó hagyományok jegyében az intézet történetéből a múlt jelentős korszakának, valamely kiemelkedő egyéniség munkájának, vagy a könyvtár birtokában levő olyan dokumentum vizsgálata, amely a könyvésztudománytörténeti szempontból közérdeklődésre tarthat számot; és végül 3. tudományos értekezések azon szaktudomány területéről (társadalom- és természettudományok, műszaki, mezőgazdasági tudományok stb.), amelyeknek kutatói az intézmény munkatársai sorából kerülnek ki.

Ha a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának most megjelent második évkönyvét (az első a *Magyar Könyvszemle* 84. évf. 1968. évi 4. számában ismertette) kezünkbe vesszük, feltűnő, hogy a kiadvány csaknem egészében a könyvtár mai tevékenységével, a gyarapítás, feldolgozás és az olvasószolgálat helyi jellegű kérdéseivel foglalkozik. Az évkönyv céljáról és megjelenése gyakoriságáról HÉBERGER Károly igazgató előszavából tájékozódhatunk: „... Úgy látjuk helyesnek, ha évkönyvünk az állami ötéves tervperiódushoz igazodik.” Ennek megfelelően a kötet bevezető tanulmányában adatokat közöl a könyvtár 1966. és 1970. évek közötti tevékenységéről, ismerteti az eredményeket és vázolja a jövő terveit. BALÁZS János a gyűjtőköri együttműködés és a hálózatközi kooperáció aktuális kérdéseivel foglalkozik. Kiemeli, hogy a könyvtár vertikális szervezése az állományfejlesztő munkát hatékonyan szolgálja. MIKÓ Lajosné a gyarapító munka másik oldaláról, az állománykivonás feladatairól ír.

Újabb vonásokkal gazdagítja a könyvtári üzemszervezés metodikáját CSERHALMI Gyula tanulmánya, amelyben a könyvfeldolgozás időszükségletét, a feldolgozott könyvek és a róluk készített cédulák összefüggéseit mérnöki alapoossággal, diagramokban szemlélteti. TÓTH Imre Béláné a könyvtárban évek hosszú során át folyó katalógusrevízióról számol be. Az inkább katalógusgondozásnak tűnő ellenőrző munkák aprólékos leírása után nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az állományban levő minden könyvről van-e cédula? PINTÉR Lajosné a könyvtár kiterjedt reprográfiai szolgáltatásait ismerteti. Impozáns az a fejlődés, amely ezen a téren kimutatható. Például 1960-ban 9500 xerox készült, ez a szám 1970-ben 368 840, tehát egy évtized alatt a negyvenszeresére emelkedett.

A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára a legjobban igénybe vett könyvtárak közé tartozik. Erről győző meg

ROHLA Mártonné tanulmánya, amely az olvasóforgalom nagyságát és a használat mérvét az 1955–1970. évi statisztikai adatok alapján szakszerűen elemzi. HÉBERGER Károly a hivatalos forrásmunkák feltárásával a könyvtár épületbővítésének a különböző időszakokban készített tervezeit mutatja be az olvasónak. Az eddig jóváhagyott megoldás a raktári szárny patkó alakú körülépítését és egy emelet-szint ráépítését jelenti. Időközben az alagsorban újabb tömör raktár is létesült. Mindamellet a gyökeres megoldást, a maximális igényt egy új központi könyvtár építése jelentené az 5. ötéves terv végére. Izgalmas és elgondolkoztató írás, kíváncsok lennének a megvalósulásának a könyvtár raktári és férőhelyszükségletet kielégítő jogos igényei.

A könyvtári gépesítés időszzerű problematikáját érinti CSERHALMI Gyula rövid közlése az általa szabadalmazásra bejelentett kérdésekre felelő gépekről. A külföldi felsőoktatás gyakorlatából a kémiai szakirodalom felhasználásának oktatásával foglalkozik DERSI Gyuláné élvezetes stílusban írott tanulmánya. A szerző tanulságosan ismerteti a népi demokratikus, valamint egyes nyugati országok műszaki egyetemein, főiskoláin bevezetett oktatási formákat. A könyvtári és bibliográfiai, szakirodalmi ismeretek tanításának szükségessége ma már általánosan elfogadott tény, a megoldások viszont rendkívül heterogén jellegűek: a teljesen önálló munkára neveléstől (Anglia) a szakonként szervezeten folyó oktatásig (Szovjetunió) sokféle módszer ismeretes. Megnyugtató, hogy a Budapesti Műszaki Egyetemen folyó oktatás az élvonalhoz tartozik — állapítja meg a tapasztaltak alapján a szerző, aki e kérdés gyakorlati szakembere.

Az évkönyv egyetlen történeti tanulmányában VÉGH Ferenc a műegyetemi hallgatóság irodalmi képzésének és önképzésének múltbeli helyzetéről, majd a két háború közötti visszafejlődésről és végül a felszabadulást követő kibontakozásról fest színes, érzékletes képet. Az egyetemi levéltár és a műegyetemi nyomtatott forrásanyag széles körű felhasználásával készült tanulmányban a szerző sok olyan értékes adalékot közöl a műegyetemi hallgatók ifjúsági mozgalmairól (Dugonics Kör, A tudomány- és műegyetemi olvasóköri stb.), melyek alig ismertek. Kevesen tudják például, hogy a Galilei Kör alapítását évében a belépett hallgatók 20%-a (166 fő) műegyetemi diák volt. Tudománytörténeti szempontból is érdekes, hogy a magyar irodalmi és történelmi diszciplínák részére a Műegyetemen a múlt században és még a század első év-

tizedeiben is katedra működött, ahol a magyar irodalomtörténetet olyan személyek tanították, mint SZILY Kálmán, HUNFALVY János, ALEXANDER Bernát és 1900 után FERENCZY József. A húszas években azután az ellenforradalmi művelődéspolitikai megszüntette a tanszéket és helyébe a hallgatók világnézeti nevelésére a kurzus által kiválasztott előadókat (KORNIS Gyula, TELEKI Pál, VOINOVICH Géza stb.) hívtak meg.

Az évkönyv 11 tanulmányát a könyvtár kiadványairól és munkatársainak szakirodalmi tevékenységeiről összeállított bibliográfia zárja, amely azonban nem tartalmazza azokat a publikációkat, amelyeket az ötéves periódusban javarészt ott dolgozó és az utolsó években elkerült munkatársak a könyvtár működéséről írtak. A jövőben az évkönyv címadataiban is ajánlatos lenne a tárgyidőszak (pl. 1971–1975) feltüntetése, ahogyan ezt például az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969-es kötetinél* megtaláljuk. Tartalmi szempontból pedig a témaválasztás kiterjesztését javasoljuk az ELTE és a KLTE évkönyveinek példaira. Észrevételeinkkel nem óhajtjuk a szerkesztők és a népes szerzői gárda érdemeit csökkenteni, csupán azt a célt kívánjuk szolgálni, hogy a gondos tipográfiai köntösben nagy példányszámban kiadott színvonalas évkönyv következő kötetei a gyakorlati élet és a tudomány igényeit egyaránt jobban kielégíthessék.

MÓRA LÁSZLÓ

Bükyné Horváth Mária: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában. Budapest, 1971. MTA Könyvtára, 232 l., 2 t. (A Magyar Tudományos Akadémia kiadványai 65.)

Az örömdetes szaporodó könyvtárhatalom és olvasóelemzés magyar irodalmának új és értékes gyarapodása ez a terjedelmes munka. A gazdag olvasáselemzési irodalomból — több mint 500 tanulmány húsz éven belül — mindeddig hiányzott a szakemberek, tudományos kutatók olvasáselemzési tevékenységének és olvasási szokásainak elemzése. Ami erről a témáról megjelent, az ún. kérdőíves módszer terméke volt, mint ilyen tág lehetőséget adott szubjektív benyomások és értékelések általánosítására. Kókay Györgynek az Országos Széchényi Könyvtár akkori „Hírlaptárában” a tényleges használat elemzésével végzett felmérése (amely az OSzK 1967. évi *Évkönyvében* jelent meg)

éppen a vállalkozás újszerűsége miatt maradt figyelmen kívül, illetve keltett visszatetszést.

BÜKYNÉ most ehhez a módszerhez, tehát a tényleg olvasott anyag elemzéséhez tér vissza, átveszi annak mutatórendszerét. Persze, gazdagodva 6 év új és egyre gyarapodó olvasáselemzési tapasztalataival (bár a periodikák használati elemzése nem folytatta az egykori kezdeményt), és azzal a különbséggel, hogy KÓKAY cikke elsősorban a történeti kutatók által igénybe vett *hírlapállomány* használatát jellemezte, míg BÜKYNÉ alapos monográfiájából a szaktudományok kutatóinak elsősorban a *szakfolyóiratokra* irányuló olvasási igényéről kapunk képet. Mégsem meglepő, sőt jellemző, hogy a *helyben olvasók* az Akadémia Könyvtárában is az ETO szerinti 82/89 (11,77%), 93/99 + 930.27 (5,8%), 80 (4,61%) és 807 (2,07%) szakokba tartozó folyóiratokat olvasnak, ezenkívül a 0 főszak egyes csoportjai tartoznak a legkeresettebbek közé. A *kölcsönzésben*, bár már valamivel csökkent arányban, szintén a 82/89 szak vezet, csak a *fényképezés* számaadataiban múlják őket felül az 5 szakba tartozó tudományok. BÜKYNÉ tovább finomított elemzéssel mutatja meg a számok mögött rejlő valóságos tényeket (olvasói igényeket): ebből az elemzésből kiderül — úgy is, mint alapkülönbség a Széchényi Könyvtár körülbelül egyidejű helyzetével szemben —, hogy a kereslet elsősorban a külföldi és másodsorban a magyar *kurrens* periodikákra irányul.

BÜKYNÉ elemzése az 1966. év adatait veszi alapul. Ez az év fordulópontot jelentett az MTA Könyvtárának periodika-kezelésében: közvetlenül megelőzte a Könyvtár külföldi cseréjének teljes revízióját, éppen a használat és a szükséglet érdekeiből kiindulva. Másrészt ekkor kezdődött az új, nagyteljesítményű berendezésekre alapított xeroxszolgálat kiterjesztése. Az elemzett periódus így már a Könyvtár történetének egy szakaszává vált.

BÜKYNÉ adatait mennyiségi és minőségi elemzéssel helyezi tudományos világításba és így rögzíti a levonható tanulságokat. A mennyiségi elemzés a használt periodikumféleségek számára, az egy periodikumféleségre eső átlagos olvasói számra, az olvasási alkalmak számára, az állománytípusok különböző szintű kvantitatív adataira, az állományhasználati és állománykihasználtsági sorrendre, a kötetszám és darabszám szerinti mutatókra — a minőségi szakmegozslásra, a periodikumféleségek átlagos olvasói számára, a használati alkalmakra, végül egy állomány-

típuson belül a kurrens külföldi periodikumok forgalmának részletes elemzésére terjed ki (kihasználtság, használati nyelvek szerint, az „évjáratások” stb.). A periodikum-forgalom elemzése kiterjed továbbá az olvasók számára, rétegződésére, a nyelvek jelentőségére, a nyelvismeret szerinti érdeklődést szakokra vonatkoztatott értékelésben is. Külön elemzi az Akadémia fő- és mellékgyűjtőkörei szerinti érdeklődésstruktúráját. Érdekes az ún. „visszatérülés” kérdéskörével foglalkozó utolsó rész is, az olvasás és a publikációk relációjának vizsgálatával.

Gondosan válogatott, alapos tájékoztatóra valló bibliográfia egészíti ki a feldolgozást. Dicséretre méltó az is, hogy az Akadémiai Könyvtár kiadványainál nem takarékoskodik a terjedelmes idegen nyelvű kivonattal.

Egyetlen ellenvetés lehet: van-e különleges haszna a 4 képes táblának, olvasótermi és raktárkészletekkel meg néhány idegen nyelvű periodikum montázsszerű bemutatásával?

DEZSÉNYI BÉLA

Cartographia Hungarica. Collectio I. Szerk. NEMES Klára; Budapest, 1972. Magyar Helikon és Kartográfiai Vállalat.

A magyar és a nemzetközi piacon nemrég egy nagyon szép kiadvány jelent meg. NEMES Klárának, az Országos Széchényi Könyvtár térképtára vezetőjének válogatásában, az általa gondozott *Lanfranco* gyűjteménynek tíz különböző Magyarországtérképe. XVI. és XVII. századi szerzők fa- és rézmetszetű térképei sorakoznak időrendben az ízléses tékában, színes, facsimile kiadásban.

A térkép — mint műalkotás — mindig jellemző volt keletkezési korának technikai és szellemi szintjére. Természetes, hogy ezeken a 300–450 éves, majdnem 400 000 km²-t élénk vetítő, országot ábrázoló átnézeti térképeken hiába keressük a mai értelemben vett geodéziai szabatoságot. Ez csak jámbor szándék vagy tudós nagyképűség abban a korban, ahol a lehetőségek szűk korlátait csak olyan kivételesen kimagasló tudós egyéniség törhette át, mint amilyen Rózsa Lázár, a mi Lázár deákunk volt. A gyűjtemény legelső darabja az ő nagyszerű, 1510 és 1520 között készült, s 1528-ban Ingolstadtban kiadott fametszetű térképe.

A régi térképet alkotóik elsősorban műalkotásoknak tekintették. A térképszerkesztők és főként a metszők versengtek a

„szép térkép” elismerő jelzőért, amely nemcsak vállveregetést, hanem a metszők számára szakmai névjegyet, bemutatkozási alkalmat és újabb megbízatások reményét s valószínűségét jelentette. A művészi kivitelű térképek virágkora a XV. század közepétől a XVII. század közepéig tartott. Ebben a két évszázadban keletkezett mappák szerzői és metszői legalább olyan fontosnak tartották a térkép üresen maradó részeinek művészi kartussal, város- és látképekkel, természetből ellesett életképekkel, harctéri jelenetekkel vagy a térkép tartalmával rokon allegorikus ábrázolásokkal, uralkodók, országok, megyék vagy városok címereivel, esetleg királyok, a megrendelők vagy mecénások, ritkábban a geometrák saját arcképével tetézni a lapokat, mint amennyi gondot fordítottak a térkép érdemi mondanivalójára. Nem ritkán ezek a toldalékok határozták meg a kartográfiai termékek kelendőségét. Hatásuk még a XVIII. században is kimutatható. Gondoljunk csak MIKOVINY Sámuelnek a BÉL Mátyás által közzétett megyei térképeire. Ezek a XVIII. század közepén kiadott rézmetszetű térképek is tele vannak tűzdelve hasonló tárgyú rajzokkal, látképekkel és életképekkel. Százával sorolhatnánk fel csak magyar szerzőktől származó, hasonló korú, rajzokkal ékes kiegészítő térképeket is.

A *Cartographia Hungarica I.* című gyűjtemény csakis sokszorosított térképeket tartalmaz. Ezek a fa-, illetve rézmetszetű mappák, mivel aránylag kis példányszám-ban jelentek meg, már a maguk idejében is igen drágák és keresettek voltak.

A XVI. században a gazdasági élet, a kereskedelem, a felfedezések fejlődése, valamint a török hatalom elnyomulásával kapcsolatos háborúk miatt megnövekedett a térképek iránti kereslet. Elsősorban a hadvezetés nem nélkülözhetette a térképeket, de a nagyközönség — különösen a nagybirtokos osztály — érdeklődése is megnőtt a váltakozó szerencsével kiterelődő háborúk állását bemutató tabulák iránt. A közvetlenül érdekelte hatalmak térképészei igyekeztek lehetőleg a helyszínen javítani a régibb kiadású mappákat, de számos jónevű idegen kiadó csak az üzleti érdeket nézte, s gátlás nélkül használta fel az új kiadású lapokon is a hibákkal terhelt régibb térképi ábrázolásokat. Így a jelen gyűjteménybe felvett, 170 év termését bemutató tíz térkép kartográfiailag igen vegyes értékű. Közös jellemzőjük tartalmi gazdagságuk és szépségük.

A gyűjteménybe sorolt térképek: 1. *Róza Lázár* 1528. évi kiadású táblája. (Ez Magyarországának ma ismeretes leg-

régibb részletes térképe. Mind az öt ismeretes kiadását facsimilében nemrég *Stegena Lajos* prof. adta ki.) 2. *Matthes Zündt* 1567. —, 3. *Wolfgang Lazius* 1570 utáni —, 4. *Zsámboky János* 1579. —, 5. *Gerard Mercator* 1585 körüli —, 6. *John Speede* 1626. —, 7. *W. J. Blaeu* és *J. Blaeu* 1647 körüli —, 8. *Jacob von Sandrart* 1664. —, 9. *Nicolas Sanson* 1689 körüli — és 10. *Hubert Jaillot* 1696. évi térképe. Mivel facsimile kiadásról van szó, a térképlapok nagysága az eredetiekhez igazodik, tehát változó. Hozzájuk tartozik még egy — igen izléses kiállítású — 12 lapos füzet, melyben NEMES Klára minden térkép szerzőjének egy-egy hasábnyi életrajzát, valamint a térkép keletkezésének és tartalmának leírását adja magyar, német és angol nyelven. Kitér a térképek keletkezési körülményeire, forrásaira; megemlíti, milyen mértékben származnak azok a feltüntetett szerzőtől, illetve a tanítványoktól. Megismerjük a leírásokból nemcsak a térképek szerzőit, hanem azoknak a korukbeli térképszerkesztőkkel — metszőkkel —, neves matematikusokkal való személyes kapcsolatát. A nagyon jó leírások bepillantást engednek rég letűnt korok kartográfusainak és térképkiadójának életkörülményeibe, ismeret- és üzleti érdekkörébe, s ezzel lényegesen elősegítik az előttünk fekvő gyűjtemény jobb értékelését.

A kiadóknak sok nehézséget kellett legyőzniük, míg ez az első válogatás megjelenhetett. Ez azonban olyan jól sikerült, minden tekintetben szép és kiváló munka, hogy nemcsak teljes elismerést érdemel, hanem reményt nyújt arra, hogy mielőbbi folytatását is láthatjuk.

BENDEFY LÁSZLÓ

Varga Rózsa: Keressétek, ami összeköt... (Népfrontpolitika, irodalom és a Magyar Nap). Bratislava, 1971, Madách Könyvkiadó, 217, 1 l. 8 t.

A Moravska Ostravában 1936. március és 1938. október között megjelent *Magyar Nap*, úgyis mint a kevéssel előbb megszűnt két vezető szlovákiai magyar időszaki lap — a hosszú életű *Kassai Munkás* (utóbb *Munkás*) és a FÁBRY Zoltán és BARTA Lajos nevéhez fűződő *Az Út* — utódja méltóképpen részesült ebben a komoly alapvetésű, a politikai történet, az irodalomtörténet és a sajtótörténet igényeit egyaránt kielégíteni kívánó munkában önálló monografikus feldolgozásban. Nem szerénytelenség a szerzőtől, amikor azt írja, hogy célja túlment tárgyan és a

magyar irodalmi élet baloldali egységfronttörekvéseinek felderítése felé terjesztette ki feladatát. A *Magyar Nap* — írja — „egymás mellett mutatta be a magyar irodalomnak mindazon értékeit, amelyek a magyarországi lapokban a szellemi életet megosztó ellentétek, belső villongások miatt sohasem szerepelhettek így együtt”. Valóban, már a csehszlovákiai magyar sajtó bibliográfusa (BOTKA F.: *A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája*. Bp. 1966.) megállapította, hogy szocialista irodalmunk a Szovjetunióon kívül Csehszlovákiában tudott a maga számára tartós alapokat biztosítani. Szinte általánosítva is el lehet mondani: Csehszlovákia magyar szellemi élete mágnesként vonzott és gyűjtölenesként fogott össze mindent, ami az egykorú Magyarországon érték volt és sugározta vissza mind művek formálma, mind alkotók személyes kapcsolata formájában.

És ennek a csehszlovákiai magyar szellemi életnek egyik legélénkebb meglegválságosabb korszaka is a cseh polgári demokrácia utolsó három éve. A fasiszta fenyegetéssel szemben a népfrontos összefogás: ez volt az irodalom feladata és a politikáé is. Ezért nem túlzás, hogy írók és államférfiak háborúellenes, nép felé forduló összefogásának történetét VARGA az első világháborúig, Romain ROLLAND-ig, BARBUSSE-ig, a zimmerwaldistákig, a genfi *Demain* c. folyóiratig vezeti vissza, ezzel feszítve háttérül a Magyar Nap — mint politikai napilap — mögé a közvetlen kiindulópontját képező ismert Komintern-határozat történetét, főleg az irodalmi vonatkozásokat kereső történetét.

A könyv és a sajtó történetírója azután a könyv második fejezetében megtalálja a *Magyar Nap* részletes történetét az alapítástól, sőt az azt megelőző tervektől kezdve. Megtudjuk, miért nem indult a *Magyar Nap* kifejezetten a CsKP lapjaként, és azt is, milyen gazdasági, közlekedési és hírszolgálati politikai megfontolások készítették vezetőit a magyarlakta vidékektől látszólag igen messze eső morvaországi város kiválasztására a lap székhelyéül. És főleg megismerjük a lap mögött álló szerkesztői és munkatársi gárdát, nagyrészt a magyar irodalmi és mozgalmi életből is jól ismert neveket FÁBRY Zoltántól TAMÁS Aladárig és VASS Lászlóig, a sarlós BALOGH Edgártól BARTA Lajosig és ILKU Pálig. Részletes képet kapunk a lap szerkesztéséről, rovatainak beosztásáról. (Érdekes, hogy magyarországi állandó tudósítója nem volt a *Magyar Nap*nak.) A következő fejezetek részletesen ismeretik a politikai rovatot, a *Magyar Nap* politikai irányvonalát, magatartását a

csehszlovákiai belpolitika, a külpolitika és végül a magyar kapcsolatok és főleg a csehszlovákiai magyarok vonatkozásában.

Természetesen legtöbb új és érdekes adattal szolgál az irodalmi rovatot ismerető fejezet: itt kapjuk meg a DÓKUS Dénes álneven is író rovatvezető, a negyvenöt éves korában elhunyt, de ekkor még egészen fiatal VASS László működésének méltatását és kritikáját, FÁBRY Zoltán, FORBÁTH Imre, BERKÓ Sándor, a két BARTA Lajos, SELLYEI Jenő, MORVAY Gyula, GYÖRÝ Dezső, DARKÓ Imre közreműködésének összefoglalását, cikkeik, verseik méltatását.

Jól dokumentált és sok új anyagot tartalmazó „A *Magyar Nap* és a magyarországi szellemi élet népfronttörekvései” c. fejezet — különösen kiemelendő a Magyar Napnak a *Szép Szó* című folyóirattal, a magyarországi népi írókkal és a Márciusi Fronttal való kapcsolatait, meg a RÉVAI József munkásságát a magyar népfront érdekében megvilágító részek, végül a romániai magyar egységfronttörekvésekről szóló fejezet.

Hiányolhatjuk a befejező összegezést: a könyvet záró bekezdés szinte a népfronttörekvések megghiúsulását, a *Magyar Nap* harcának a német fasiszta előnyomulás pillanatnyi tragikumát húzza alá — nem az új szellemi élet gyökereit ezekben a törekvésekben, a *Magyar Nap*ot mint egyik legfőbb melegágyukat és erjesztőjüket.

Tegyük-e szóvá azt is, hogy az ILLYÉS-vers idézetéből egy szó hiányzik? (154. l.) A könyv külső megjelenése is dicséretes, és csak elismeréssel említhetjük a *Magyar Nap*nak és korának szemléltetését szolgáló dokumentumok reprodukcióit a félírvnyi mellékleten.

VARGA Rózsa munkája sokáig lesz az irodalomtörténet mellett a sajtótörténetnek is egyik leggyakrabban és legtöbb haszonnal forgatott kézikönyve.

DEZSÉNYI BÉLA

Vyvíjalová, Lária: *Juraj Palkovič 1769—1850*. Bratislava 1968, SAV 409 (XXV) p.

A magyar—szlovák történelmi együttélésből következik, hogy valamennyi történelmi stúdiumnak érintenie kell mindkét nemzet szorosabb értelemben is vett nemzeti művelődéstörténetét. A tudomány szempontjából ez mindenképpen kedvező helyzet, hiszen a gyakran párhuzamos kutatások eredményeinek egybevetése mindkét fél számára haszonnal járhat és

a közös téma erősítheti kapcsolatait. Különösen érvényes ez a felvilágosodás és a reformkor, valamint az ezt megelőző korszakok tanulmányozásakor, amikor a két — bár a kezdetektől öntörvényű — társadalmi, irodalom- és művelődéstörténeti fejlődés még alig vagy csupán kisebb-nagyobb mértékben vált ki a közös, az ún. *hungarus* — *uhorský* eredőből.

VYVÍJALOVÁ bevezetőjében választ keres PALKOVIČ működésének háttérbe szorulására a történelmi és irodalomtörténeti szakmunkákban, majd részletesen összefoglalja a vonatkozó irodalmat, amiből kiemelkedik a PALKOVIČ-életrajzhoz nélkülözhetetlen és a monográfiában többször hosszan idézett Kis János emlékirat-kötet. Kár, hogy a magyar szakirodalmat éppen a már említett egymásra utaltság szempontjából is nem vonta bele vizsgálódásai sorába.

PALKOVIČ szülőhelye Rimabánya, a RÁDAYAK, NYÁRIAK, BERÉNYIEK, JEKEL-FALUSSYAK birtoka. A gyermek PALKOVIČ a kor szokásainak megfelelően magyar (Ozgyán) és német (Dobsina) szóra került, majd ismét Rimabánya után a soproni liceum következett, ahol VYVÍJALOVÁ feltevése szerint egyrészt SCHWARTNER előadásai, másrészt magyar nemzetiségű diaktársainak nyelvvédő törekvései hatottak nemzeti öntudatára, ami valószínűleg Jénába vezető útján, Prágában a cseh hazafiakkal való személyes találkozásakor fejlődhetett tovább, 1792-ben. Jéna nagy szerepet játszott PALKOVIČ fejlődésében, s KANT filozófiáján, a cseh és általában a szláv öntudat elszajátításán kívül állandóan kapcsolatban volt honfitársaival, Kis Jánossal, Bohuslav TABLICCAL és másokkal. E honfitársai között volt az a MAGDA Pál is, aki már igen korán rendkívül pozitívan nyilatkozott a magyarság és a szlávok kapcsolatainak jelentőségéről. Ez arra is figyelmeztet, hogy árnyaltabban kell foglalkoznunk mindkét részről a jénai egyetem szerepével a nemzeti irodalmak alakulása szempontjából, s közelebb kell hozni egymáshoz a magyar és a szlávák kutatások eredményeit.

PALKOVIČ szlovák, szláv öntudata Jéna és feltételezhető újabb prágai látogatása után idehaza folytatódott, s működési köre korántsem szűkölt kizárólag szlováklakta területekre, még kevésbé a mai Szlovákiára. Kortársaival együtt természetesen illeszkedett bele tágabb hazájába, ami arra a megállapításra készítet, hogy irodalmaink vizsgálata során különös gondtal kell óvakodnunk a területi elv merev alkalmazásától.

PALKOVIČ Jéna után Rimabányára tért haza, majd részt vett a HOLKO-vezette

kishonti társaság és könyvtár összejöve telén. A losonci gimnáziumban tanított egy esztendő, majd B. TABLIC közvetítésével PRÓNAY Sándoréknál lett háziitanító Acsán. Az ott folytatott tevékenység már jelentősebb lehetőségeket biztosított számára. Nyomdát akart alapítani Pesten vagy Budán, s ennek elmaradása miatt egy esztendő Vácott töltött és GOTTLIEB nyomdájában három művet is kiadott. Egyre szorosabb kapcsolatba került más szlovák literátorokkal, akik között már felmerült a pozsonyi evangélikus liceumban felállítandó szlovák tanszék terve. Ez a már Vácott érlelődő elhatározás lett PALKOVIČ munkásságának legnagyobb eredménye, s akkor sikerült megvalósítania, amikor Sümeg-Rendekre került nevelőnek PORCIA gróf családjához, a Kővágó-örsön lelkészkedő Kis János közvetítésével. PORCIA háza irodalmi központ is volt, ahova a nagy könyvtár és a gróf műveltsége számos művészt vonzott. Mindezekről sokkal többet kell még megtudnunk, hogy PALKOVIČ-képünk valóban olyaná váljon, amilyennek ő Kis Jánost festette: „Az egyetértés és a rokonszenv követendő példája valamennyi magyarországi literátor számára.”

PALKOVIČ költői munkásságának kezdeit, a francia forradalom hatását VYVÍJALOVÁ szinte teljes egészében Kis János *Emlékezéseiből* állítja össze, gazdag magyar nyelvű idézetekkel illusztrálva, amelyekből számos megállapítást lefordít a szlovák főszöveg részére. A továbbiakban a cseh fejlődés, a nemzeti-irodalmi-nyelvi harc PALKOVIČ-ra tett hatását elemzi, s a magyar olvasóban óhatatlanul felmerül egy magyar — cseh — szlovák összehasonlító irodalomtörténeti, művelődéstörténeti tanulmány szükségességének gondolata. Ez a gondolat erősödik akkor is, amikor VYVÍJALOVÁ a PALKOVIČ által élete végéig használt csehnyelvűséget elemzi, amely odáig fejlődött, hogy beolvadásra akarta bírni a BERNOLÁK-iskolát, illetve a képviselői által használt első (nyugat-) szlovák irodalmi nyelvet.

Ismét csak a magyar szlovakisztika sűrűsödő kutatási feladataira mutat a monográfiának az a része, amely a szlovák tudóstársaság névsor-javaslatát ismerteti. A tudós társaság programjának kidolgozása PALKOVIČ munkája. Akkor, a XIX. század legelején elsősorban a cseh és a német nemzeti fejlődésre hivatkozik ösztönző példaként, a még nagyon is szerény kezdeteknél tartó magyar közművelődést csak a harmadik helyen emlegeti és természetesen tűnik az is, hogy a társaság évi közgyűléseit elsősorban Pestre kívánták összehívni.

A monográfia szinte minden részlete számot tart a magyar kutatás érdeklődésére, hiszen részben a magyarországi hírlapirodalom kezdeti időszaka, részben a lassan kialakuló nemzeti ellentétek tanulmányozása közös feladat. Itt különösen fontos a feltételezések kizárása, és csakis az eredeti dokumentumokkal bizonyítható megállapítások fogadhatók el, valamint olyanok, amelyek nem a későbbi korokra jellemző nemzeti jegyeket alkalmazzák a korábbi időszakokra.

További vizsgálódásokra készítet a monográfiában SZÉCHENYI István alakja, akinek írásából PALKOVIČ részletesen idézett a *Tatranka* lapjain, sőt a *Hronkában* képmását is közölte. Szintén ebben a szelvényben említhetjük LAUNER István alakját, akit KOLLÁR, a nagy költő, a pesti szlovák evangélikus lelkész PALKOVIČ utódjául szemelt ki a pozsonyi tanszékre. LAUNERT az öntudatos szlovák közvélemény nem tartotta a nemzeti irányzat megfelelő védelmezőjének, s éppen ezért problematikus KOLLÁR támogatása.

Az ifjú évek és a pozsonyi tanároskodás után külön fejezet foglalkozik PALKOVIČ kalendárium—hírlap-szerkesztői és kiadói működésével. A szlovák irodalom magyar vonatkozásainak feltárása során külön figyelmet kell majd fordítani a *Týždenník*-nek azokra a számaira és közleményeire, amelyekben PALKOVIČ a magyar művelődés nemzetivé válását állítja követendő példaként a szlovákok elé, s különösen kiemeli JANKOVICH Miklós gazdag könyvtár-ajándékát, továbbá RUMY Károly György szerepét, valamint a cenzúra problémáját. Tanulságos a kalendáriummal foglalkozó rész is. VYVÍJALOVÁ megállapítja, hogy PALKOVIČ 1808-tól a vásárok jegyzékét Morvaországra is kiterjesztette. Ezzel tulajdonképpen visszatért a régi magyarországi szlovák kalendáriumok csaknem másfél évszázados gyakorlatához. PALKOVIČ szerkesztői, publicisztikai működése egyébként is gyakran, tudatosan épült a hazai szlovák múlt egyáltalán nem jelentéktelen emlékeire. Ilyen a szlovák—magyar békés együttélés SKLENÁR—PAPÁNEK-vonalára való utalás vagy BERNO-LÁK hasonló igyekezetének hangsúlyozása. A kalendárium-kiadásokban közel jutott az ún. ponyvairodalom gazdag szlovák—cseh hagyományaihoz is s nemegyszer merített azokból.

A monográfia egyik szerkezeti problémája, hogy külön-külön foglalkozik PALKOVIČ tanári, szerkesztői-kiadói, majd országgyűlési munkájával, ami némi egyenetlenségeket okoz a kronológiai ismétlődésekkel, és a PALKOVIČ-életmű szétválasztásának látszatát keltheti. Ilyen egyenet-

lenség például, hogy külön szerepel PALKOVIČ szociális küzdelme, amit Korpona város képviselőjeként vívott, s amelyben megmutatkozik a társadalmi haladás mellett bátor kiállása, ami hasonló értékű nemzeti öntudatával, s a kettő együtt a magyar fejlődésben is ismert társadalmi haladás — nemzeti függetlenség szlovák propagátorává tette.

VYVÍJALOVÁ munkája a szlovák akadémia Történettudományi Intézete indításával és kiadásában látott napvilágot, ami az egyes tudományágak közötti szoros kapcsolatok és a komplex módszerek időszerezését példázza, és ezzel együtt a különböző nemzeti tudományok egybevetése az objektivitás alapfeltétele. A PALKOVIČ-monográfia érdeme, hogy számos, további kutatásokra ösztönző szempontot vet fel mindkét tudományosság számára, ami egyrészt a szlovakocentrizmus, másrészt a hungarocentrizmus ésszerű mérséklésével az eddigieknél sokkal gazdagabb eredményekkel és következtetésekkel biztat.

KÁFER ISTVÁN

The Best of the Best — Die Besten der Besten. Bilder-, Kinder- und Jugendbücher aus 57 Ländern oder Sprachen. Herausgegeben von Walter Scherf als Veröffentlichung der Internationalen Jugendbibliothek. Kataloge der Internationalen Jugendbibliothek 3. R. R. BOWKER Company, New York 1971 — Verlag Dokumentation, München 1971. 189 l.

A nemzetközi gyermek- és ifjúsági irodalom mintegy 50 nyelven tanulmányozható a jelenleg 170 000 gyermekkönyvvel és szakirodalmi munkával rendelkező Münchener Nemzetközi Ifjúsági Könyvtárban. WALTER SCHERF, a könyvtár igazgatója, ennek keretében válogatta össze a katalógusának anyagát, 57 nyelvre, illetve országra bővítve a legjobb gyermekkönyvek jegyzékét, a szakirodalom által ismert négy életkori szakasz csoportosításában.

A katalógus kiadásának öltete egy dániai UNESCO szemináriumon vetődött fel, Margot NILSON javaslatként. Az eredeti elgondolás szerint, a nemzetiségi nyelvet beszélő gyermekeknek kívánták hozzáférhetővé tenni az iskolai könyvtárakban a világ legjobb gyermekirodalmi alkotásait. A korábbi, még csak 15 nyelvre készített katalógus nemcsak 140 svéd város iskolájában bizonyult sikeresnek, hanem felkeltette az egész világ szakmai érdeklődését, és ennek nyomán dolgozták ki az Internationale Jugendbibliothek munka-

társai, Walter SCHERF vezetésével, és a katalógusban szereplő országok szakembereinek bevonásával a most megjelen kibővített kötetet.

Walter SCHERF a „legjobb” meghatározáson a gyermekkönyvek irodalmi és illusztrációs értékének művészi harmóniáját és a művek érzelmi hatásának, szemlélyiségformáló erejének, tehát a pszichológiai tényezőknek egységét érti.

A világ „legjobb” gyermekkönyveinek jegyzékét kisebb részben a nemzeti gyermek- és ifjúsági irodalom klasszikusaiból, a népmese, a gyermekmondóka gyűjteményekből állították össze. A nagyobbik rész, annak ellenére, hogy a megjelenés évét sehol sem jelölik, mert ennek pontos adataihoz nem fértek hozzá, többnyire az utolsó 20 év gyermekkönyv termését tartalmazza.

A magyar gyermek- és ifjúsági irodalomból 44 mű került a „legjobbak” közé. Az utóbbi évek legjelentősebb magyar népmese-gyűjteményei (ARANY László, BENEDEK Elek, ÍLYÉS Gyula, KRIZA János), két mondagyűjteményünk (LIP-TÁK Gábor, KOMJÁTHY István), az elmúlt század klasszikusai közül ARANY János, FAZEKAS Mihály, HEVESI Lajos, MIK-SZÁTH Kálmán, PETŐFI Sándor található meg egy, esetleg két művel. A 20. századi klasszikus prózát GARDONYI Géza, MOL-NÁR Ferenc, MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond képviseli, a verseket ÁPRILY Lajos, MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond, SZABÓ Lőrinc.

A mai magyar gyermekköltészetet DONÁSZY Magda, JANKOVICH Ferenc, NEMES AGY Agnes és WEÖRES Sándor versköttei jelzik. A verses mese képviselője FAZEKAS Anna és KORMOS István. A gyermekpróza JANIKOVSKY Éva, LÁZÁR Ervin, SZABÓ Magda, TERSÁNSZKY J. Jenő és VARGA Katalin műveivel szerepel. Az ifjúsági regények szerzője FEKETE István, HEGEDŰS Géza, MÁNDY Iván, RÓNASZEGI Miklós, SZABÓ Magda, TATAY Sándor, THURY Zsuzsa.

A bibliográfia két antológiát, *Cini-cini muzsika* (vál. ASZÓDI Éva), *Szülőföldünk* (összeáll. Kis Jenő), és egy ismeretterjesztő gyermekkönyvet sorol fel a „legjobbak” között, SZEDERJEI Magda *Az ösvény títka* c. művét.

A külföldi érdeklődő a lista alapján a magyar gyermek- és ifjúsági irodalom könyveiről, szerzőiről és illusztrátorairól lényegében jó, használható információkat kap.

Magyar vonatkozásban azonban elkerülhetetlen a mérlegelés. Korántsem számítható a „legjobbak” közé DONÁSZY Magda irodalmilag efemer értékű *Arany*

ABC-je, amelynek csak a képei, REICH Károly illusztrációi, adják meg a könyv művészi rangját. Vitatható FAZEKAS Anna: *Öreg néne özikéje* c. verses meséjének irodalmi értéke is. LÁZÁR Ervinnek egy másik műve (*A kisfiú és az oroszlan*) lényegesen újszerűbb, időt álló alkotása a gyermekirodalomnak, mint a listában feltüntetett mű. Természetesen a gyermek- és ifjúsági irodalom története még számon tart jó néhány költőt és író, akiknek munkássága a „legjobbak” listáját erősítené, és jelentősnek vél számos olyan művet, amely ugyancsak kimaradt a „legjobbak” közül. Utalhatunk CSANÁDI Imre, HAJNAL Anna, KASSÁK Lajos, RÁKOS Sándor, SZÉP Ernő, TAMKÓ SIRATÓ Károly, ZELK Zoltán gyermekversköteteteire, kitűnő történelmi regényeink egész sorára, okosan megírt és feltűnően szépen illusztrált ismeretterjesztő sorozatainkra. Bő választási lehetőséget kínálnak a bibliográfia teljesebbé tételéhez.

A katalógus nagy érdeme, hogy képet ad a kutatóknak, könyvtárosoknak, kiadóknak még 56 nyelv gyermek- és ifjúsági irodalmáról. Ennek alapján örömmel nyugtázhatjuk, hogy az európai és tengeren túli országok klasszikus gyermekkönyveinek jó része magyar fordításban megjelent.

A címléírások pontosak, de egy érdekes tévedést találtunk. Svájci francia nyelven megjelent legjobb ifjúsági könyvei között ezt a meglepő címet olvashatjuk: TAMASI, Aaron: *Abel dans la forêt sauvage*. Lausanne Ed. du Verdonnet. Talán az erdélyi táj, a székely népi hős tette rokonszenvenessé, esetleg érzékletes költői nyelvért a fordítás is ihletetten tolmácsolja, s ezért vallják magukénak a magyar irodalom szép alkotását. Mindenesetre így 45-re emelkedett a „legjobb” magyar gyermekkönyvek száma.

BAUER GABRIELLA

Berlin, Ch.: *Index to Festschriften in Jewish Studies*. New York 1971, Ktav Publishing House, XL, 319, (1) l. (Harvard College Library.)

Az Emlékkönyvek sűrű erdejében nehéz a tájékozódás. Harmincöt évvel ezelőtt ezért nyújtott a judaisztikus anyaghoz segítő kezét J. R. MARCUS és A. BILGRAY (*An Index to Jewish Festschriften*. Cincinnati 1937.).

Az azóta eltelt időben ez az irodalom újabb lendületet vett. Charles BERLIN, a Harvard College Library Judaicájának

bibliográfasa, 243 további zsidó Emlékkönyvet (259 kötetet) dolgoz fel.

A munka elején az Emlékkönyvek listáját kapjuk alfabetikus sorrendben. Ezt követi a szerzők, majd a tárgyak mutatója.

Magyar zsidó tudósok szép számban szerepelnek Emlékkönyvvel: BLAU Lajos, GOLDZIER Ignác, GUTTMANN Mihály, HELLER Bernát, HEVESI Simon, HIRSCHLER Pál, KAUFMANN Dávid, KISS Arnold, KLEIN Sámuel, KOHN Sámuel, KRAUSZ Sámuel, Löw Immánuel és MAHLER Ede.

Elkerülhetetlen, hogy ne legyenek hiányok egy ilyen nagy vállalkozásban. Ide iktatunk néhány hiányzó kötetet: ADLER, E. N.: *The Jewish Historical Society of England. Miscellanies. IV—V.* London 1942—1948. — ANTAL Márk Emlékkönyv. Szerk.: WEINBERGER Mózes. Kolozsvár 1943. FISCHER Gyula: *A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve. V.* Budapest 1937. — GASTER Centenary Publication. London 1958. — HOFFER Armin: *A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve. VI.* Budapest 1940. — KUNOS Ignác: *A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve. VII.* Budapest 1941. — LIEBERMAN, Saul: *Hadoar. XLIII.* 1963. No. 23. — LÖVY Ferenc, LENKE Manó, SINGER Jakab Emlékkönyv. Szerk.: WEINBERGER Mózes. Cluj 1939. — Országos Rabbiképző Intézet. *Seventy Years.* Ed. S. LÖWINGER. Budapest 1948. — Pfeiffer Izsák emléke. Szerk.: SCHEIBER Sándor. Budapest 1949.

Hisszük, hogy lesz, aki folytatja ezt a fontos vállalkozást, de nem vár vele újabb harmincöt esztendőt.

SCHIEBER SÁNDOR

Jahrbuch der Deutschen Bücherei. 7. Jg. (Hrsg. von Helmut RÖTZSCH, Hans—Martin PLESSKE.) Leipzig, 1971. 208 p. 4 t.

A Deutsche Bücherei legutóbbi évkönyve — az eddigi gyakorlatnak megfelelően — a könyvtár előző évi beszámolója mellett néhány nagyobb tanulmányt is tartalmaz.

A kötet legtöbb írása a könyvtár és a társadalom viszonyának, egymásra való hatásának egy-egy fejezetét tárja fel részben történelmi, részben mai aktuális témák feldolgozásával.

Mint Ewald SPÄTH: *Marx és Engels könyvtár- és irodalomhasználata* c. elemzésének bevezető sorai mondják, sürgős követelményként jelentkezik a szocialista könyvtartudományban az irodalomhasználat tanulmányozásának szükségessége és ezáltal

a könyvtár aktív, illetve passzív társadalmi szerepének meghatározása a művelődéstörténeti fejlődés folyamán. A társadalom, a benne élő ember és a könyvtár sokoldalú kapcsolatáról közöl értékes adatokat a szerző MARX és ENGELS könyvtár- és irodalomhasználatának bemutatásával.

A munkásmozgalom elméletét és gyakorlatát meghatározó tudományos szocializmus megalkotóinak hatalmas munkássága közismert. Műveikben mindazt az ismeretanyagot feldolgozták és bírálták, amelyet az emberi társadalom addig produkált. Hogy munkásságuk milyen széles alapokon nyugodott, arra csak egy példa szolgáljon: MARX csak a *Tőke* c. művének megírása során 1500 könyv adatait, megállapításait használta fel.

Mind MARX, mind ENGELS tudományos munkamódszert alkalmaztak: minden fellelhető forrást számba vettek és azokat a legnagyobb alaposággal elemezték. Ilyen felkészültséggel — előttük — egyetlen tudós sem dolgozott.

Természetes tehát, hogy mindketten rendszeres könyvtárlátogatók voltak, és ez az intézmény életükben fontos szerepet játszott. Ezt a kapcsolatot igyekszik SPÄTH tanulmánya lépésről lépésre felidézni, megvilágítani. Érdekes adalékok közlésével bepillantást enged a két nagy alkotó munkamódszerébe, elénk tárja azt a nagyarányú és igen aktív tevékenységet, amellyel a szükséges irodalmat megszergették, valamint — az irodalmi adatok közlésében is megmutatkozó — egymás közötti szoros együttműködést.

Horst GEBAUER cikke a lipcei munkások könyvtárak történetére vonatkozó kutatásaival lenini tételt támaszt alá: A kapitalizmusban két egymással ellentétes művelődési tendencia található, az uralkodó osztályok kultúrája mellett, ha fejletlen és kezdetleges formában is, de fellelhető a kizsákmányolt tömegek demokrata, szocialista kultúrája is. Ennek hordozói voltak — többek között — azok a munkások könyvtárak, amelyek a munkásosztály haladó szervezeteihez kapcsolódva jöttek létre.

1861-ben alakult meg Lipcsében az Ipari-kultúregylet (Gewerblicher Bildungverein) mellett az a könyvtár, amelynek irányító bizottsága évekig August BEBEL vezetésével működött. BEBEL nemcsak itt, de szélesebb körben is sokat tett a munkások könyvtárakért Wilhelm LIEBKNECHT jelszavát szolgálva: A tudás hatalom! A hatalom tudás! Hogy e felhívás visszhangra talált az országban, azt mi sem bizonyítja jobban, hogy míg 1907-ben 54 lipcei munkások könyvtár kb. 32 000 kötetet őrzött, addig 1913-ban 56 könyv-

tár kb. 60 000 kötetéből közel 200 000 alkalommal kölcsönzött.

E könyvtárak, amelyeknek ifjúsági részlegei is igen jelentősek voltak, nemcsak az iskolai oktatás hiányait pótolták, hanem nagy szerepet töltöttek be a szocialista eszmék terjesztésében is. Könyvtárosaik teremtették meg az „olvasó munkás” mozgalmat, az ő munkájuk nyomán alakultak ki a szocialista könyvtárügy első, kezdetleges formái.

A Deutsche Bücherei nagyarányú tájékoztató tevékenységét mutatja be Hildgard SCHEFFLER tanulmánya. A szerző meghatározza azt a helyet, amelyet a könyvtárak az országos információs és dokumentációs szervezetben elfoglalhatnak. Hivatkozik a kérdést szabályozó jogszabályokra, és ezek tükrében elemzi általában a könyvtárak, és speciálisan a Deutsche Bücherei felvilágosító tevékenységének lehetőségeit, feladatait.

A Deutsche Bücherei egyedülálló gyűjteményeire támaszkodva kiemelkedő helyet foglal el az NDK információs rendszerében, hiszen nemcsak a teljes modern német dokumentumanyag megőrzője és feltárója, hanem az ország bibliográfiai tevékenységének összehangolója is. A könyvtár a társadalmi követelmények figyelembevételével alakította ki felvilágosító tevékenységének területét: a humán tudományokra vonatkozó tájékoztatás mellett egyre nagyobb gondot fordít a természettudományi és technikai információszolgáltatás kiszélesítésére. A cikk részletesen tájékoztat e tevékenység könyvtáron belüli szervezetéről, az NDK rokon intézményeivel való kooperáció kívánalmairól és ennek nehézségeiről, azon segédapparátusról, amely az igényes tájé-

koztatást lehetővé teszi, és elemző képet ad a könyvtár e munkájának sokrétűségéről.

Helma SCHAEFER tanulmánya a Deutsche Bücherei Könyv- és Írástörténeti Múzeumának kötésgyűjteményéről ad átfogó képet. A köteszkutatás tárgyának, céljának és történetének tömör összefoglalása mellett megismertet magával a gyűjteménnyel, annak keletkezésével és kincseivel. Bemutatja a kötések feltáró katalógusokat és a Múzeum kötéstörténeti kiállításáról is tájékoztat.

A könyvtár 1970. évi jelentése híven tükrözi ez időszak munkáját, azt a nagyarányú tevékenységet, amelyet LENIN születésének századik, ENGELS születésének százötvenedik és a háború utáni újjamegnyitásának huszonötödik évfordulójának ünnepi hangulatában végzett a könyvtár. Részletesen és elemzően veszi sorra az egyes munkaterületeket, értékeli az elért eredményeket és jelzi a nehézségeket. A jelentést — a régi hagyományt követve — Sigunde MALLACHOW összeállítása egészíti ki. Ennek 161 tétele a Deutsche Bücherei történetéhez szolgáltat adatokat, számba véve azokat az 1970-ben megjelent kiadványokat, cikkeket és tanulmányokat, amelyek a könyvtár történetével, életével és működésével foglalkoznak.

A Deutsche Bücherei évkönyvének írásai és beszámolóí egyaránt azt bizonyítják, hogy az intézmény eleget tesz annak a követelménynek, amelyet az NDK művelődni kívánó dolgozói, szakemberei és tudósai szocialista nagykönyvtáruktól, nemzeti könyvtáruktól elvárnak.

NÉMETH MÁRIA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. XII. 12. Terjedelem: 10,5 (A/5 ív)

73.74482 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Jubileumi kiadvány
a
magyar könyv 500 éves ünnepén

Szántó Tibor

A szép magyar könyv

1473—1973

Az 500 éves magyar könyvművészet képeskönyve

Szántó Tibor új könyve a magyar könyvművészet 500 éves történetét tekinti át a tipográfia és grafika nézőpontjából. A gazdag képanyag a magyar könyvkultúra ismert és rejtett szépségeit tárja fel. Szerepelnek benne megjelent kiadványok jellemző címoldalai, szövegközi illusztrációi, kolofonjai. A válogatás fő szempontja nem az irodalmi, hanem a művészi érték volt, ezért szerepelnek a kötetben olyan kevésbé ismert alkotások is, melyek tipográfiai, technikai kivitelük révén a hazai könyvművészet értékes emlékei közé tartoznak. A kiadványt rövid tanulmány vezet be. A szerző a hazai könyvnyomtatás, könyvművészet jelentős állomásait ismerteti, bemutatva egy-egy korszak jeles nyomdászait, nyomdáit, könyvkiadóit, tipográfusait, illusztrátorait.

Kb. 450 oldal × Kötve kb. 95,— Ft

Akadémiai Kiadó
Budapest

Iani Pannonii

Opera

Bécs, 1569

Latin nyelven * 321 oldal * Bőrkötésben 300,— Ft

Janus Pannonius halálának 500. évfordulójára jelentette meg a kiadó a költő eredeti, latin nyelvű verseit, amelyeket elsőként legalaposabb ismerőjük, Sambucus János tett közzé 1595-ben Bécsben. A kötethez Kardos Tibor akadémikus írt értékelő bevezető tanulmányt.

J. J. Winterl

Index Horti Botanici Universitatis Hungaricae

Pest, 1788

Latin nyelven * 161 oldal * 26 ábra * Bőrkötésben 140,— Ft

A pesti egyetem botanika—kémia professzora, a pesti botanikus kert alapítója 1788-ban állította össze és adta ki az első közép-magyarországi növényhatározót. Benne megtalálható a botanikus kert több mint 1700 növényfajtáján kívül közel 100, Winterl professzor által felfedezett növény. A kötetet 26 korabeli rézmetszet és külön mellékletként német illetve angol nyelvű utószó egészíti ki, melyet Priszter Szaniszló, a könyv szerkesztője írt.

Heltai Gáspár

Chronica az magyaroknak dolgairol

Kolozsvár, 1575

462 oldal * Bőrkötésben kb. 480,— Ft

A Krónika — melyet Heltai özvegye tett közzé 1575-ben — az első rendszeres magyar nyelvű mű, mely áttekintést nyújt a magyar történelem folyamatáról 1526-ig. A könyv stílusát a színes, fordulatossá népi hangvétel jellemzi. Heltai a néphagyományt is beleszótta leírásába, így többek között a Mátyás király személyéhez kapcsolódó anekdotákat.

TARTALOM

<i>Mezey László</i> : Dezsényi Béla emlékezete	1
<i>Kiss József</i> : Petőfi „Versek” (1844—1845) c. kötetének kiadástörténete	4
<i>D. Szemző Piroska</i> : Petőfi költeményei világirodalmi útjának egyik állomása	19
<i>Vida Mária</i> : Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus	41

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kovács Magda</i> : Petőfivel kapcsolatos bejegyzések a Pesti Kör és az Ellenzéki Kör irataiban	53
<i>Peter Ratkoš</i> : A Pray-kódex keletkezése.	55
<i>Mezey László</i> : Egy cikk jobb megértése érdekében (Válasz Peter Ratkošnak)	59
<i>V. Kovács Sándor</i> : Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe	61
<i>Donáth Regina</i> : Egy XVIII. századi olvasmányjegyzék történelemtanárok számára	63
<i>Indali György</i> : Heckenast Gusztáv körlevele kölesönkönyvtára megnyitásakor	68
<u>Zsoldos Jenő</u> : Kiss József regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete	71
<i>Markovits Györgyi</i> : Álcázott irodalom	77

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Kathona Géza</i> : Melius „Igaz Szent Írásból kiszedett ének” c. műve 2. kiadásának variáns ajánlólevele	84
<i>Scheiber Sándor</i> : Az Ördög házasságáról való fabula forrása	85
<i>Varga Imre</i> : Az ördög lányainak házasságáról szóló fabulához	86

FIGYELŐ

Gombocz István 1921—1973. (<i>Tóth András</i>)	89
Kovács Máté 1906—1972. (<i>Babiczky Béla</i>)	89
<i>Kókay György</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek	90
<i>Rózsa György</i> : Kritikai értékelés egy az ENSZ-családról kiadott bibliográfiáról	92
<i>Takács József</i> : Az állam- és jogtudományok 1967—1969. évi irodalma	93
<i>R. M.—V. K. S.</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről	94

SZEMLE

Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. (<i>Körtés Júlia</i>)	96
A múlt magyar tudósai (Ism. <i>Móra László</i>)	97
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—1969. (<i>Tóth András</i>)	98
Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei (<i>V. Windisch Éva</i>)	101
A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei (<i>Móra László</i>)	104
Bükyné Horváth Mária: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában (<i>Dezsényi Béla</i>)	105
Cartographia Hungarica (<i>Bendefy László</i>)	106
Varga Rózsa: Keressétek, ami összeköt (<i>Dezsényi Béla</i>)	107
Vyvjajalova, Maria: Juraj Palkovič 1769—1850. (<i>Käfer István</i>)	108
The Best of the best — Die Besten der Besten (<i>Bauer Gabriella</i>)	110
Berlin, Ch.: Index to Festschriften in Jewish Studies (<i>Scheiber Sándor</i>)	111
Jahrbuch der Deutschen Bücherei. (<i>Németh Mária</i>)	112

TABLE DES MATIÈRES

<i>L. Mezey</i> : En mémoire de Béla Dezsényi	1
<i>J. Kiss</i> : Histoire de la publication du volume «Poésies» (1844—1845) de Petőfi	4
<i>P. D.-Szemző</i> : L'une des étapes de la propagation mondiale de la poésie de Petőfi .	19
<i>M. Vida</i> : La bibliothèque d'un humaniste — le bibliophile Erasme	41

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>M. Kovács</i> : Notations portant mention de Petőfi dans les papiers de Pesti Kör (Cercle de Pest) et Ellenzéki Kör (Cercle de l'Opposition)	53
<i>P. Ratkoš</i> : L'origine du codex Pray	55
<i>L. Mezey</i> : Dans l'intérêt de mieux comprendre un article (Réponse à P. Ratkoš) ...	59
<i>S. V.-Kovács</i> : Le codex d'Esztergom de Mátyás Nyéki Vörös	61
<i>R. Donáth</i> : Une liste de lectures du XVIII ^e siècle à l'intention de professeurs d'histoire	63
<i>Gy. Indali</i> : Circulaire de Gustave Heckenast émise à l'occasion de l'ouverture de sa bibliothèque de prêt	68
<i>J. Zsoldos</i> : La première édition du roman de József Kiss et l'établissement littéraire-artistique des Frères Deutsch	71
<i>Gy. Markovits</i> : Littérature camouflée	77

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>G. Kathona</i> : Variante de lettre-dédicace de la 2 ^e édition de l'ouvrage de Melius intitulé «Igaz Szent Írásból kiszedett ének» (Chant puisé dans la vraie Écriture Sainte)	84
<i>S. Scheiber</i> : Source de la Fable du Mariage du diable	85
<i>I. Varga</i> : Sur la Fable sur le Mariage des filles du diable	86

CHRONIQUE

Gombocz István. 1921—1973 (<i>A. Tóth</i>)	89
Kovács Máté. 1906—1972 (<i>B. Babiczky</i>)	89
<i>Gy. Kókay</i> : Les Cahiers bibliographiques du Musée Littéraire Petőfi	90
<i>Gy. Rózsa</i> : Appréciation critique d'une Bibliographie publiée sur la famille UNO	92
<i>J. Takács</i> : L'Année 1967—1969 des sciences de droits et politiques	93
<i>R., M.—V. K., S.</i> : Sur les activités du Comité de travail d'histoire de bibliothèque bibliographique de l'Académie des Sciences de Hongrie	94

REVUE

Les Journées de Petőfi dans la littérature hongroise 1842—1849. (<i>J. Körtés</i>)	96
Les savants Hongrois du passé (<i>L. Móra</i>)	97
Annuaire de la Bibliothèque Nationale Széchenyi 1968—1969 (<i>A. Tóth</i>)	98
Les Annuaire de la Bibliothèque de l'Université de Budapest (<i>E. V.-Windisch</i>)	101
Les Annuaire de la Bibliothèque Centrale de l'Université Polytechnique de Budapest (<i>L. Móra</i>)	104
<i>M. Horváth Büky</i> : Les périodiques de la Bibliothèque de l'Académie au service des recherches scientifiques (<i>B. Dezsényi</i>)	105

FO-013/0

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1973

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA
89. évf. 1973/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(mb. szerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

(mb. szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS
and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-
nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi
Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor
tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, vala-
mint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi
jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az
Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u.
21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—
11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp.
V., Váci u. 22 Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG

1118 Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669—902

A szerkesztőség fogad:
szerdán 13—15 óráig

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kézira-
tokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után).
A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.
Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez
eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

La Résistance française et la littérature de la Résistance

Un des traits caractéristiques de la Résistance française est l'abondance et la variété de la littérature clandestine — journaux et revues ou « cahiers » — ainsi que la multiplicité et la diversité des sujets qu'elle a traités. Un autre caractère spécifique est que cette résistance s'est accomplie, à la fois, et sans grand heurt, au dehors (à Londres jusqu'en juin 1943, puis à Alger), et au dedans. A l'étranger, de nombreuses commissions d'études faisaient pendant à la littérature clandestine, dont elles recevaient et connaissaient une partie, dont elles soutenaient parfois les thèmes et les idées. Des deux côtés, on était certes préoccupé d'abord par la libération du territoire national, et par le combat qu'il faudrait mener pour l'obtenir.

A cette fin, la principale, la Résistance intérieure, après avoir assuré ses liaisons avec la Résistance extérieure, s'était dotée de structures adaptées à sa nature et à ses objectifs: réseaux de renseignements et d'évasion, équipes de parachutages et d'atterrissage, service de faux-papiers, maquis, Forces Françaises de l'intérieur.¹

Mais, *en même temps*, la réflexion des uns et des autres se portait tant sur les causes de la défaite que sur la façon d'y remédier après la Libération. La Résistance française ne se considérait donc pas seulement comme une force de combat, dont le rôle s'achèverait avec le départ de l'occupant, mais aussi, sinon plus, comme une *pensée* toujours en éveil et en mouvement, qui se traduisait par l'élaboration avec précision de plans et de projets de toutes sortes, qu'il conviendrait d'appliquer lorsque, le territoire libéré, les autorités issues de la Résistance exerceraient le pouvoir pour qu'une France forte et neuve renaisse des cendres de la défaite.²

La raison profonde de cette double motivation — combat et rénovation — c'est la défaite de juin 1940, la plus brutale et la plus totale de son histoire, subie par la France guère plus de 20 ans après la victoire qu'elle avait rem-

¹ Pour une vue d'ensemble, cf. Henri MICHEL, *Histoire de la Résistance en France*, Paris 1966., et Jean Moulin *l'Unificateur*, Paris 1971. Cf. aussi les numéros spéciaux de la *Revue d'Histoire de la 2e Guerre Mondiale*, notamment les numéros: 1 (novembre 1950), « Sur la Résistance en zone Nord » (N° 30, avril 1958), « Sur la Résistance française » (N° 35, Juillet 1959), « Aspects de la Résistance française » (N° 47, Juillet 1962), « Les maquis » (N° 49, janvier 1963), « Les maquis dans la libération de la France » (N° 55, juillet 1964), « Aspects de la Résistance française » (N° 61, janvier 1966); cf. également les ouvrages publiés dans la Collection *« Esprit de la Résistance »* aux Presses Universitaires de France.

² Pour une vue d'ensemble de cette pensée, cf. Henri MICHEL, *Les courants de pensée de la Résistance*, Paris 1963, 832 p.; on trouvera des textes dans H. MICHEL et MIRKINE-GUETZEVITCH, *Les Idées politiques et sociales de la Résistance*, Paris 1954.

portée en 1918, par la même armée, parfois les mêmes hommes. Les conséquences sont certes l'occupation, l'exploitation économique, la répression policière comme dans toute l'Europe, mais aussi la disparition de la IIIe République et la division du territoire en zones de statuts différents; la France est ainsi menacée dans son intégrité territoriale, peut-être dans son existence même, sûrement dans sa situation de grande puissance. La catastrophe est si grande, si rapide, que beaucoup la croient définitive, ils se résignent à la victoire hitlérienne. Quelques-uns même s'en réjouissent; ce sont les «collaborateurs», peu nombreux, mais divers. La plupart sont des fascistes de toujours; mais se mêlent à eux également des opportunistes, bien sûr, des «réalistes» qui estiment qu'il faut s'adapter aux situations qu'on ne peut pas changer — tels Pierre LAVAL ou Marcel DÉAT — mais aussi des pacifistes, qui croient que la guerre est le pire des maux; l'ensemble ne séduira jamais les foules, mais disposera de crédits élevés et, par suite, d'une presse abondante.

La grande masse, surtout en zone non occupée, fait confiance au grand homme, au sauveur, le maréchal PÉTAÏN, qui proclame que la France a le sort qu'elle mérite, qu'elle doit expier ses erreurs, souffrir, attendre et, pour le moment, accepter la défaite, appliquer l'armistice, se soumettre à la volonté du vainqueur.

On voit ainsi la grande différence qui existe entre la Résistance française et, par exemple, la Résistance hollandaise; pour la deuxième — comme pour la Norvégienne ou la Belge — le pouvoir légitime n'est plus sur le territoire national, mais à Londres; la nation, derrière lui, est toujours en guerre. En France, le pouvoir légitime est à Vichy; résister, c'est non seulement s'opposer à l'étranger, à l'occupant, mais aussi aux autorités de son pays.³

*

Dans ces conditions, le résistant français mène deux combats: d'une part il considère qu'il n'est pas lié par l'armistice de juin 1940, que la guerre n'est pas finie mais, d'autre part, il s'oppose à la politique de son gouvernement, il est donc en état de rébellion à son égard, et poursuivi par sa police.

C'est la position prise par le Général DE GAULLE à Londres dès le 18 Juin 1940, et c'est pourquoi il sera appelé par la suite le «premier résistant de France» bien que, en fait, à ce moment, il n'ait pas pensé à une opposition clandestine, mais au maintien dans la guerre des forces armées françaises en état de continuer le combat. C'est pourquoi aussi, il sera condamné à mort à Vichy. La prise de position du général DE GAULLE est dictée par une vue lucide de l'ampleur et de la durée du conflit — «La France a perdu une bataille, mais elle n'a pas perdu la guerre». Les «Français libres» adoptent comme devise «Honneur et Patrie».

Certes, le mouvement du général DE GAULLE ne commence que par des échecs — il ne peut pas empêcher la signature de l'armistice, ni décider l'Empire et la Flotte à rester dans la guerre et il ne groupe que quelques milliers d'hommes; de ce fait, il n'est pas reconnu par les Alliés comme le gouvernement de la France — à la différence des rois de Norvège, de Grèce, de Hollande etc.

³ Pour un tableau d'ensemble de la Résistance en Europe, voir Henri BERNARD, *Histoire de la Résistance européenne*, Verviers, 1968 et Henri MICHEL, *La guerre de l'Ombre*, Paris 1970.

Mais il affirme être la France, car seul il peut parler en son nom; le gouvernement de Vichy est sous la dépendance entière des Allemands. Aussi bien, le général proteste contre les décisions concernant la France, prises par les Alliés, auxquelles il n'est pas associé. C'est un troisième trait de son œuvre: la libération de la France ne doit pas être attendue des Alliés seuls, mais être obtenue par les Français d'abord, et, s'il le faut, contre les Alliés. Cet isolement orgueilleux, Agressif même, c'est incontestablement une resurgence du nationalisme le plus ombrageux. Les incidents entre le général de Gaulle et les grands Alliés jalonnent toute la guerre.⁴ C'est que, pense de Gaulle, la condition première de la renaissance de la France est que celle-ci reprenne sa place, en égale, dans le camp allié. Pour cela, les moyens d'action de la France Libre et les services rendus, ne cessent d'augmenter; territorialement, elle gère d'abord l'Afrique Equatoriale, puis tout l'Empire d'Afrique, enfin la Corse; politiquement, elle s'élargit en «Comité français de Libération Nationale» puis en «Gouvernement provisoire de la République»; militairement, ses troupes se battent partout, dans l'Atlantique, en Ethiopie, en Libye, en Syrie, dans le ciel d'U.R.S.S., en Tunisie et en Italie; diplomatiquement, peu à peu les représentants du régime de Vichy à l'étranger se joignent à elle, et elle est associée aux grandes décisions des Alliés. Ainsi est atteint l'objectif défini dès 1940 par le général de Gaulle: «Remettre non des Français, mais la France dans la guerre». La France retrouve donc sa place de grande puissance dans le directoire issu de la Guerre qui dirigera le monde; elle sera membre permanent du Conseil de sécurité à l'ONU. Ainsi, en dépit des pertes subies, et de la grande faiblesse économique provoquée par l'occupation allemande, l'intégrité territoriale est conservée et la défaite de 1940 annulée, comme l'avait précisé le général DE GAULLE en novembre 1941. Tandis que le régime de Vichy, né de la défaite, affaibli par la collaboration avec le vainqueur, s'effondre dans la victoire, la Résistance, s'est identifiée avec la France, même dans l'esprit des grands Alliés.⁵

C'est que, dans la France occupée, la Résistance clandestine s'est progressivement unifiée, en accord avec la France Libre. Née d'initiatives spontanées, conduisant à la création de petits groupements, rivaux et faibles, grossie par la résurrection ou l'adhésion des partis politiques, communistes et socialistes surtout, et des syndicats ouvriers, la Résistance avait été dotée par Jean Moulin de structures communes; des «mouvements» avaient été fusionnés.⁶ Bien que chaque fraction conservât son originalité et même une certaine autonomie, l'unification s'était opérée: politiquement, par la création du

⁴ Cf. Général de GAULLE, *Mémoires de guerre*, 3 t., Paris 1954—1959; J. SOUSTELLE, *Envers et contre tout*, 2 t., Paris 1949; Henri MICHEL, *Histoire de la France Libre*, Paris 1963.

⁵ Sur les rapports de la Résistance française avec les Alliés, voir les communications faites au Congrès de Milan par H. MICHEL, J. B. DUROSELLE et M. BAUDOT, insérées dans *European resistance movements*, Londres 1964. Sur les relations du général de Gaulle et des Américains, voir A. FUNK, *Général de Gaulle, The crucial years*, Oklahoma 1959, et D. WHITE, *Seeds of discord, Free France and the allies*, Syracuse University Press 1964.

⁶ Pour les origines de la Résistance, cf. M. GRANET et H. MICHEL, *Combat*, Paris 1957; A. CALMETTE, *L'O. C. M.*, *ibid.*, 1961; M. BAUDOT, *L'opinion publique sous l'occupation*, *ibid.*, 1960; R. HOSTACHE, *Le Conseil National de la Résistance*, *ibid.*, 1958; M. BAUDOIN, *Histoire des groupes francs des Bouches-du-Rhône*, *ibid.*, 1962; P. DURAND, *La N.C.F. pendant la guerre* (Les cheminots), *ibid.*, 1969; ALBAN VISTEL, *La nuit sans ombre*, *ibid.*, 1970.

«Conseil National de la Résistance», où chaque groupement avait délégué un représentant, si bien que l'éventail s'ouvrait des communistes aux républicains modérés, et militairement, par l'intégration de tous les éléments para-militaires dans une seule armée clandestine, «Les Forces françaises de l'Intérieur». Ce rassemblement, impensable avant le désastre, était le plus large de l'histoire de France. Cette exceptionnelle convergence, même si elle devait beaucoup aux circonstances exceptionnelles que le pays traversait et si elle risquait de ne pas durer, facilitait une renaissance fondée sur une conviction commune: la France d'après la guerre ne pourra pas être semblable à celle qui, hier, a disparu.

Ce large brassage s'effectue, de façon concomitante et parallèle, à la fois dans la Résistance extérieure et dans la Résistance intérieure. A Londres la «France Libre», à Alger le Gouvernement Provisoire et l'Assemblée Consultative sont des microcosmes où se traduit la diversité de la nation française, dans lesquels sont représentées toutes les tendances idéologiques, politiques ou confessionnelles, la génération de la première guerre et celle de la deuxième, les Français de la métropole et ceux de l'Empire ou de l'étranger; fait capital, pour la première fois les Communistes et les syndicalistes ouvriers participent à une action gouvernementale. Lorsque les chefs de «mouvements», emportés par leur ardeur, discutaillaient avec un peu trop de passion, Jean MOULIN les rappelait à une attitude plus calme en leur disant simplement: «Messieurs, il y a la France». Le rassemblement sera total lorsque, peu à peu, le rejoindront des partisans du régime de Vichy, après que celui-ci ait pratiquement disparu en novembre 42 et, notamment, l'armée de l'armistice. Seuls s'en exdueront la poignée de collaborateurs irréductibles.

Le chef à Londres puis à Alger, le guide ou le symbole en France, de ce mouvement sans précédent par son ampleur, est le général DE GAULLE — la première motion votée par le Conseil National de la Résistance unanime, en mai 43, le reconnaît expressément. Or, le général DE GAULLE, au contact des événements, au fur et à mesure que se découvraient à lui la nature et les origines de la résistance clandestine, a profondément évolué. Au début, il s'est défini a-politique, désireux seulement de rassembler les Français dans le combat. A partir de juin 1942, il s'engage non seulement à rétablir la République, à abolir les lois et organismes de Vichy, mais aussi à entreprendre de vastes réformes politiques et sociales. Il proclame: «cette guerre est une révolution ... De la crise terrible qu'elle traverse sortira pour la Nation française un vaste renouvellement ... La question sociale est la grande affaire de demain».

Ainsi naît le «gaullisme», pour les uns union de circonstance derrière un chef prestigieux, vierge de tout passé politique et, ils l'espèrent, sans ambition pour l'avenir, mais, pour d'autres — comme Pierre BROSSOLLETTE, Jean MOULIN et le général DE GAULLE lui-même — rassemblement destiné à durer une fois disparues les causes accidentelles qui l'ont fait naître, par dessus des divergences anciennes dont la nocivité a été fâcheusement démontrée. De toutes façons, un facteur nouveau, de grande taille, s'est introduit dans la politique française.⁷

*

⁷ Sur le «Gaullisme», voir, outre les «Mémoires» du général de Gaulle, ses *Discours*, T. I., Paris 1969; DEBU-BRIDEL, *Les partis contre de Gaulle*, Paris 1948; E. MICHELET, *Le gaullisme, cette passionnante aventure*, Paris 1962.

Désormais, de nombreuses commissions, dans lesquelles René CASSIN et André PHILIP joueront un rôle essentiel, vont être créées à Londres, puis à Alger, pour étudier tous les problèmes qui se poseront pendant et après la libération, et formuler les solutions à leur apporter. En France, leur fait pendant «le Comité général d'experts», créé par Jean MOULIN, qui publie une remarquable revue clandestine «Les Cahiers politiques», et qui groupe quelques «têtes pensantes» de la clandestinité — juristes, économistes, philosophes, historiens, hauts fonctionnaires, syndicalistes. La voie où la Résistance s'engage est clairement définie par deux titres: à Alger une revue s'intitule «Renaissances»; en France, le journal clandestin «Combat» proclame en exergue qu'il entend aller «de la Résistance à la Révolution».

En dépit d'inévitables différences, voire même de divergences, il est frappant de constater que, hors de France et en France, les mêmes postulats sont posés. Il est communément admis que la France de demain, née de la Résistance, rejettera à la fois la IIIe République et le Régime de Vichy. La première s'est discréditée par l'instabilité gouvernementale, les luttes de factions, les scandales financiers, le «déséquilibre» social et, finalement, la terrible défaite de juin 40; elle est synonyme de faiblesse, sinon d'ornière. On ne se bat pas pour y revenir. C'est ce que soulignent, en France le journal *Combat* lorsque il écrit «quelqu'un dans la clandestinité se bat-il pour le parti radical?» et, à Alger, le général DE GAULLE lorsqu'il proclame: «Nous ne nous battons pas pour reblanchir des sépulcres».

Quant au régime de Vichy, bien que certaines mesures et institutions de la Révolution Nationale ne soient pas a priori jugées condamnables — elles seront conservées en changeant de nom, le «Secours National» par exemple devenant «entraide» — il s'est discrédité par la dictature qu'il a instaurée, les lois raciales qu'il a décidées et appliquées, les poursuites qu'il a intentées aux Résistants, la servilité dont il a fait preuve à l'égard de l'occupant. Dans les territoires «libérés» — Levant, Réunion, Madagascar, Afrique du Nord, Afrique Occidentale, Antilles, Corse — les lois de Vichy sont abolies, ses organismes dissous.

En attendant mieux, les lois de la République, qui ont toujours cours puisque toute légitimité est déniée au régime de Vichy, sont rétablies. Il est prévu que des élections générales auront lieu, après que les prisonniers de guerre et les requis du Service du Travail Obligatoire seront rentrés en France; le soin de décider du régime politique de la France, et des réformes qui en résulteront est donc laissé à une Assemblée Constituante librement élue. En attendant, le Gouvernement demeure «provisoire»; provisoires aussi sont les décisions qu'il a prises et les mesures qu'il a appliquées. Si, pendant la guerre, le combat a exigé une direction autoritaire, personnelle même, retour sans réserve sera fait à des méthodes démocratiques éprouvées.

Cependant, il est clair que, dans la période qui s'écoulera entre la Libération et la fin de la guerre, dont personne ne sait combien de temps elle durera, la Résistance doit prendre et exercer tous les pouvoirs. Les décisions nécessaires et les modalités d'exécution sont soigneusement préparées. Il est prévu notamment que tous les hauts fonctionnaires de Vichy — à l'exception de ceux qui auront rendu de réels services à la Résistance — seront remplacés; les collaborateurs seront poursuivis devant des juridictions exceptionnelles, et le seul fait d'avoir appartenu au gouvernement de Vichy rendra un politicien passible d'une «Haute Cour de Justice», devant laquelle Pétain lui-même sera

traduit. Cette volonté «d'épuration» a été souvent reprochée à la Résistance; elle n'est pas allée sans excès; en fait elle traduisait moins un désir de vengeance que la volonté profonde d'assainir les mœurs et le personnel politique français; les dirigeants responsables qui avaient, soit conduit le pays à la déroute, soit manqué de caractère et de conviction patriotique pendant l'occupation, devaient être remplacés, sous peine de retourner aux erreurs et aux fautes du passé.⁸

*

Cependant, pour grandes et parfois durables qu'en aient été les conséquences, le large rassemblement, opéré dans la Résistance devait beaucoup à la conjoncture; c'était une union tactique, dans et pour le combat. Dès qu'on y abordait l'examen et la préparation des réformes à entreprendre après la guerre, si, sur le principe, tous étaient d'accord, des méfiances, des divergences de vues ou des arrière-pensées se manifestaient sur la nature des réformes et les méthodes à adopter. En fait, la Résistance ne constitue un bloc homogène que vue du dehors, ou opposée à son principal ennemi, l'Allemagne nazie; avec le régime de Vichy, la frontière est déjà plus incertaine; après le débarquement en A.F.N., derrière le général Giraud, de nombreux partisans de Vichy sont retournés au combat, sans forcément renoncer à leurs opinions antérieures, en en conservant même la nostalgie. Dans l'abondante littérature⁹ où s'exprime la Résistance, se discernent des «courants de pensée», traditionnels, transformés ou nouveaux.

D'autre part, si toutes les tendances de l'opinion sont représentées proportionnellement, cette représentation est très variable. Si quelques membres de «l'Action Française», voire même quelques anciens fascistes sont venus à la Résistance par germanophobie, en fait la grande majorité de l'extrême droite est allée à la collaboration. Il en est de même de la plupart des «modérés», qui ont trouvé dans la «Révolution Nationale» la pâture intellectuelle recherchée — un homme comme Louis MARIN, qui avait rompu avec Vichy dès l'été de 1940, s'était pratiquement coupé de tous ses anciens amis politiques. Le parti radical, lui aussi, est faible, en raison du comportement inactif de ses chefs — il ne publiera qu'un journal clandestin, «l'Aurore», et en 1944 seulement. Deux forces anciennes subsistent dans la Résistance, et s'y renforcent; trois nouvelles y prennent naissance: les «mouvements», le «mouvement républicain populaire (M.R.P.)» et le «gaullisme».

Le comportement du *parti communiste* est encore passionnément discuté, surtout pour la période d'application du pacte germano-soviétique avant

⁸ Cf. Fresnette FERRY, *Le problème constitutionnel et l'opinion publique en France de 1940 à 1946*, Paris 1947; Robert ARON, *Histoire de la libération de la France*, Paris 1959 et *Histoire de l'Épuration*, 2 t., *ibid.*, 1967 et 1969; KRIEGER-VALRIMONT, *La libération, les Archives du COMAC*, Paris 1964; M. BAUDOT, *La Résistance française face au problème de répression et d'épuration*, *Revue d'Histoire de la 2e Guerre Mondiale*, N° 87, janvier 1971.

⁹ Cf. ROUX FOUILLET, *Catalogue des périodiques clandestins conservés à la Bibliothèque Nationale*, Paris 1954; Claude BELLANGER, *Presse clandestine*, Paris 1961; Marie GRANET, *Le journal Défense de la France*, Paris 1961; DEBU-BIRDEL, *La Résistance intellectuelle*, Paris 1970; VERCORS, *La bataille du silence*, Paris 1967.

juin 1941.¹⁰ Mais, autant le rôle des Communistes a été important dans l'action, autant a été modeste leur participation à l'élaboration de réformes après la guerre. Certes, le parti ne renonçait en rien à sa doctrine, mais il estimait que, dans l'immédiat, il importait de faire l'union la plus large dans la lutte; pour cela, il fallait éviter d'effrayer des modérés patriotes par l'annonce de plans économiques et sociaux. Tout en l'approuvant entièrement dès sa rédaction, c'est après la libération que les Communistes ont fait leur cheval de bataille du programme du Conseil National de la Résistance. Auparavant, c'est en préconisant quelques mesures d'une application immédiate, qu'ils avaient laissé percevoir leur pensée; il s'agissait par exemple d'une démocratisation de l'armée, de l'abaissement de l'âge électoral, et surtout d'une très rigoureuse épuration en partant de cet axiome que «les notables» avaient trahi.

Dans ces conditions, ce sont les *socialistes*, moins engagés dans l'action, qui seront les penseurs de la Résistance; ils proposent une reprise et une extension des plans et projets du Front Populaire; ils estiment que leur doctrine et leur programme n'ont pas vieilli, puisqu'ils tendent à concilier la démocratie libérale et le système parlementaire avec la collectivisation de certaines parties de l'économie, le tout dans un souci de vaste promotion sociale.¹¹

Si les *mouvements* de résistance sont une des originalités de la Résistance française, ils étaient trop hétéroclites pour élaborer une pensée et une politique cohérentes; certes, ils ont été prodiges d'études de toutes sortes, mais ils ont échoué dans leur ambition de renouveler, voire de remplacer les partis politiques traditionnels; leurs adhérents communistes et socialistes retourneront à leurs groupements originels; le plus grand nombre s'agrégera soit au «mouvement républicain populaire», soit au «gaullisme».¹²

*

Nous allons donc relever, dans une pensée très riche et très diverse, foisonnante même, qui n'a laissé de côté aucun thème de réflexion, les points de convergence qui déboucheront, dans des délais plus ou moins brefs sur des réalisations.

C'est ainsi que, sur le plan politique, la Résistance est unanime à vouloir le rétablissement d'une démocratie à base de suffrage universel, avec extension du droit de vote aux femmes et du système parlementaire — même les Communistes s'y rallient, bien que, en Corse, ils aient organisé des élections sur les places publiques. Mais certaines faiblesses du régime parlementaire devront être corrigées, en particulier la précarité et l'instabilité des gouvernements, une prépondérance excessive des Assemblées législatives par rapport à l'exécutif. L'accord s'est fait aussi pour restreindre les pouvoirs du Sénat, Assemblée aristocratique, limiter le nombre et retarder l'explosion des crises ministérielles, accroître les pouvoirs de l'exécutif, réduire le nombre des partis. Mais les uns

¹⁰ F. GRENIER, *O'était ainsi*, Paris 1959; A. LECOEUR, *Le Partisan*, 1963; Ch. TILLON, *Les F.T.P.*, Paris 1962; *Histoire du parti communiste de 1940 à la Libération*, Paris 1962; *Histoire du parti communiste français*, Paris 1967; A. TOLLET, *La classe ouvrière dans la Résistance*, Paris 1969; Cl. du JONCHAY, *La Résistance et les Communistes*, Paris 1968; J. FAUVET, *Histoire du parti communiste français*, T. I., 1964.

¹¹ L. BLUM, *Œuvres complètes*, Paris 1955; R. VERDIER, *La vie clandestine du parti socialiste*, Paris 1944; D. MAYER, *Les Socialistes dans la Résistance*, Paris 1968.

¹² J. DUQUESNE, *Les Catholiques français sous l'occupation*, Paris 1966.

ne désirent qu'une plus grande autorité du président du Conseil; d'autres pensent à un changement profond, conduisant à l'instauration d'un régime présidentiel, de type américain, agencé avec une transformation de l'Empire — c'est le cas de Léon BLUM¹³ comme du général DE GAULLE.

Tout le monde souhaite que l'influence des puissances d'argent soit limitée, voire annulée dans la vie publique, par exemple par la prise en charge des frais des élections par l'État ou par la dévolution des imprimeries à un organisme d'État; c'est une des raisons aussi des nationalisations d'entreprises. Certains problèmes qui viciaient profondément le jeu politique avant la guerre — la querelle des écoles par exemple — ne se posent absolument plus. Ce fut une des grandes découvertes de la clandestinité que des catholiques, même des prêtres, puissent se retrouver au coude à coude avec des incroyants, même des Francs MAÇONS. Les Socialistes pensent à s'étendre largement en direction des catholiques et des syndicats, dans une sorte de travaillisme français; mais ils ne le feront pas et c'est peut-être pour eux une grande occasion perdue.

Les nationalisations étaient à la fois amples et limitées; leur but était de sanctionner certains industriels pour leur collaboration — tel Renault —, de libérer l'État de trop lourdes forces de pression, et surtout de permettre un grand développement de l'industrie, en accroissant les dimensions des entreprises à l'échelle nationale. Ces nationalisations portent sur les éléments moteurs de l'économie que sont: le crédit (cinq grandes banques de dépôts), l'énergie (charbon, gaz, électricité, pétrole), les transports (déjà étaient étatisés les P.T.T. et les routes, et nationalisés les chemins de fer; s'ajoute la navigation aérienne). Mais un large secteur est laissé à la libre entreprise, de façon à entretenir un esprit d'initiative et une ambiance de concurrence (banques d'affaires, industries lourdes et de transformation, secteur agricole, commerce). Les nationalisations ne doivent être ni l'expropriation pure et simple (les communistes ont rejeté la socialisation, proposée par les socialistes), ni l'étatisation — en principe leur gestion doit rechercher la rentabilité. La nationalisation doit aussi faciliter les industries de pointe — c'est le cas des usines aéronautiques et à plus forte raison de la recherche scientifique.

Ces réformes économiques doivent s'accompagner de réformes sociales tout aussi amples, dont tout le monde admet que, loin d'affaiblir l'économie, elles lui donnent des bases humaines plus saines. Les lois du Front Populaire sont rétablies (congrès payés, comités d'entreprises, droits syndicaux, droit de grève). S'y ajoute un large système de sécurité sociale, avec gestion par les assurés, inspiré en partie du plan Beveridge britannique, en partie du système français de «caisses mutuelles». Les syndicats ouvriers sont plus largement associés à la vie économique tant dans des Assemblées délibérantes comme le Conseil économique, que dans les organismes de gestion — le Plan, la vie des entreprises, les œuvres. Pour éviter que certains secteurs de l'économie soient desservis par la conjoncture, le salaire minimum interprofessionnel garanti est institué — mais non l'échelle mobile demandée par la C.G.T. Dans la fonction publique, un système de hiérarchie et de correspondances entre les catégories, au même niveau, est prévu, avec octroi du droit de grève.

¹³ Dans «A l'Échelle humaine», sorte de testament politique écrit en prison. Le régime présidentiel avait mauvaise presse en France à cause du précédent du Prince-Président et du coup d'État du 2 décembre 1851.

Ce progrès social, garanti et illimité, répondait aux programmes de toujours des socialistes et des communistes; il était considéré aussi comme une sanction de la « trahison des notables », une garantie de l'ordre et de la paix, la possibilité d'un renouvellement des élites.

C'est dans cette optique qu'il faut situer le vaste plan concernant l'Éducation Nationale. La Commission dite Wallon-Langevin avait prévu l'annulation de mesures de Vichy, telles que les subventions aux Écoles Libres et la concurrence de l'Université par des mouvements de jeunesse autonomes. Elle organisait la démocratisation de l'enseignement secondaire, puis supérieur, par la gratuité du premier et la multiplication des bourses pour le deuxième, ainsi que l'extension de l'enseignement technique. Le but recherché est, à la fois, d'instituer plus de justice sociale dans l'instruction, de fournir à l'économie les cadres dont elle a besoin, mais aussi — c'est l'idée de A. Philip — de réaliser un premier investissement, sans lequel les autres ne seraient pas efficaces. Toutefois, subsistent la concentration parisienne des étudiants, la dualité et la concurrence des enseignements privé et laïque, la municipalisation des collèges. Mais perce aussi l'idée, qui fera son chemin, de la primauté de l'Éducation Nationale — aujourd'hui le ministère français le plus dépensier, avant la guerre un de ceux dont les moyens d'action étaient les plus restreints.

*

Cependant, ces réformes ne sont pas une *révolution*, d'abord parce qu'elles ne s'effectuent pas dans la violence, les Communistes eux-mêmes la déconseillaient, fut-ce sous forme de grèves; lorsqu'il a été troublé, l'ordre public a été vite rétabli et il n'y a pas eu de guerre civile, en dépit de quelques excès de la répression à la libération. Les institutions révolutionnaires nées de la Résistance ont été progressivement amenuisées ou dissoutes (C.N.R., C.D.L., milices patriotiques); enfin, des secteurs très importants de l'État traditionnel sont pratiquement inchangés.

Malgré une temporaire régionalisation — par l'institution de Commissaires de la République — la France demeure un État centralisé; les décisions seront prises à Paris, dont le rôle dans la vie de la France est toujours prépondérant, même pour les voies ferrées. En province, l'administration demeure aux mains des préfets étroitement soumis au pouvoir central.¹⁴

La plupart des grands corps de l'État — Conseil d'État, Cour des Comptes, Inspection des Finances — ne seront pas non plus changés, du moins dans l'immédiat; seule y préparait, avant la guerre, une École des Sciences Politiques à Paris, école privée, que le coût des études et un certain esprit de népotisme réservaient pratiquement à la « jeunesse dorée ». C'est dans la Résistance — et la conception en revint à Michel DEBRÉ et à J. M. JEANNENEY — que fut décidée la création d'une École Nationale d'administration, dont le recrutement s'effectuerait sur des bases démographiques plus larges, et dont la gratuité serait garante de la démocratisation. Dans cette innovation, le

¹⁴ Sur l'amalgame, cf. DE LATRE DE TASSIGNY, *Histoire de la première armée française*, Paris 1949. Cf. A. DANSETTE, *Leclerc*, Paris 1952; H. MICHEL, « Le Giraudisme » in *Revue d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale* N°35, juillet 1959; VIGNERAS, *Rearming the French*, Washington 1957.

désir de renouveler les élites, et de mieux les sélectionner selon le seul critère de la valeur, avait joué le rôle principal.

Dans la *politique étrangère* de la France, la Résistance faisait preuve du même nationalisme pointilleux et intransigeant. Née au moment où le sort de la Patrie pouvait paraître désespéré, elle était animée par la fierté ombrageuse des faibles. Aussi bien voulait-elle que les vaincus paient le prix de leur agression. L'Italie, qui avait attaqué la France lorsque celle-ci était déjà battue, dont les ambitions territoriales au dépens de la France étaient vastes, était particulièrement mal vue. L'annulation des droits particuliers de la colonie italienne en Tunisie, ainsi que des rectifications de frontières sur les Alpes — pour d'obscurs problèmes de paturages — et dans le Fezzan, conquis par Leclerc, étaient, en somme, d'assez petites exigences. DE GAULLE y ajoutait l'annexion du Val d'Aoste, où il encouragea un mouvement autonomiste francophone. Cependant, de nombreux antifascistes italiens, désormais au pouvoir, avaient noué en exil d'amicales relations avec des résistants français — c'était le cas de SARAGAT, NENNI ou PAJETTA; sur les Alpes, maquisards et partisans avaient fraternisé. Considérant qu'il n'y avait plus de péril italien, DE GAULLE, parlant d'AJACCIO, évoqua les origines latines des deux pays, et la solidarité à laquelle les conduisait leur voisinage en Méditerranée.

À l'égard de l'Allemagne jouait la vieille germanophobie, héritée de l'histoire, et que Communistes et Socialistes partageaient désormais; la découverte de nombreux charniers, les révélations sur les camps de concentration accroissaient le désir de vengeance, de représailles pour commencer par le jugement exemplaire des coupables. Aussi bien, le général DE GAULLE était-il, parmi les Alliés, le plus hostile à l'installation d'un pouvoir central dans l'Allemagne occupée, le plus résolu à une division territoriale permanente, laissant à chacune des puissances alliées le contrôle d'une vaste région. L'annexion économique de la Sarre, l'autonomie de la Rhénanie placée sous l'influence française, l'occupation de la Bavière et d'une partie de l'Autriche, telle était la part qui devait selon lui revenir à la France.

Les Résistants, DE GAULLE le premier, manifestent à tout propos une admiration et un amour pour leur pays, qui touchent au délire — le poète communiste ARAGON les traduit dans de magnifiques poèmes. Il ne suffit pas que la France soit dans le camp des vainqueurs et recouvre l'intégralité de son territoire et de ses droits; elle est «nécessaire au monde». Selon DE GAULLE, «la France n'est pas la France si elle ne possède pas la grandeur». Cette grandeur, comment la lui redonner? D'abord par une politique extérieure indépendante qui se traduit par de la méfiance à l'égard des Anglo-Américains, et par un conflit endémique avec les Anglais au Moyen-Orient. Ensuite, par un rapprochement avec l'U.R.S.S, auquel poussent les Communistes. Enfin, par la création d'une vaste zone d'influence française en Europe — DE GAULLE évoque «les artères» de la mer du Nord, du Rhin et de la Méditerranée, ce qui inclut dans le «groupement» la Hollande, la Belgique, et une Italie réduite à l'état de puissance de second ordre.

Le leader socialiste LÉON BLUM poursuit le rêve d'une organisation mondiale qui prendrait la succession de la Société des Nations, tout en se gardant de ses défauts, et en tirant la leçon de ses échecs. Il l'imagine dotée de pouvoirs supranationaux, possédant par exemple le monopole des armes offensives les plus redoutables — bombes atomiques et aviation. Il est le seul.

Ainsi, pendant sa lutte difficile, la Résistance française n'a pas cessé de réfléchir aux causes de la défaite de la France et de son affaiblissement préalable. Elle a étudié tous les sujets qui lui paraissaient mériter attention, dans un esprit de libre examen, dégagé souvent des préventions partisans antérieures; des rapprochements inattendus, féconds souvent, se sont produits. Un très grand nombre de projets ont été élaborés — une plaisanterie circulait, disant que chaque Français avait sa «constitution propre». Beaucoup ont été appliqués à la Libération, d'autres le seront plus tard — le régime présidentiel, par exemple, en 1958. La transformation du pays n'a pas été brutale, ni totale; rien cependant y a échappé, qu'il s'agisse du régime politique, de l'économie, de la société, ou des mentalités. Comme Taine le disait de la Révolution française quand il a commencé à l'étudier, on peut affirmer que la Résistance est «aux origines de la France contemporaine».

*

Dans la très abondante littérature de la Résistance où se mélangent étroitement, sinon inextricablement, écrits de combat et projets d'avenir, on peut extraire, parmi les seconds (outre ceux déjà cités):

1. FRANCE LIBRE: Général de LARMINAT, *Que Sera la France de Demain*, Alger 1943; F. GERARD, *Que faire de l'Allemagne?* *ibid.*; J. MARITAIN, *A travers le désastre*, New York 1941. Le service d'information à Londres diffusait hebdomadairement, des «*Documents d'information*», devenus à Alger, les *Cahiers français*. On trouvera les textes des lois et décrets dans: *Le Journal officiel des Forces françaises libres*, à Londres, devenu à l'été de 1942, *le Journal officiel de la France Combattante* et, à Alger, à partir de juin 1943, *Le Journal officiel de la République française*. Les séances de l'Assemblée Consultative, à Alger, ont donné lieu à compte-rendu analytique dans une édition spéciale de ce journal officiel.

2. LES MOUVEMENTS de la Résistance clandestine ont diffusé, en plus de la presse clandestine, des «*Cahiers*» à parution irrégulière, dont le format permettait l'insertion d'études plus importantes que les articles. Citons, parmi eux, les *Cahiers de l'Organisation Civile et Militaire* (4 numéros publiés en 1945 par Blocq-Mascart, sous le titre *Chroniques de l'O.C.M.*, éditions Correa), les *Cahiers de Défense de la France* (groupement d'étudiants), les *Cahiers du Témoignage Chrétien* (groupe d'intellectuels catholiques), les *Cahiers de la France intérieure*; il faut rappeler, étant donné leur importance et leur caractère quelque peu officiel, les *Cahiers politiques* du «Comité général d'études» (6 numéros).

A ces publications périodiques se sont ajoutées des brochures, comme celles de E. PEZET et R. BURON, *Les relations internationales après la guerre*, 1943, ou de JACQUIER et BRUERE, *Refaire la France*, 1944. Après la guerre, Michel DEBRÉ a publié une étude clandestine sur le *problème constitutionnel français* (Angers, 1945); Cl. BOURDET a groupé le texte de conférences dans *Après demain*, journal de la «Ligue des Droits de l'Homme» (janvier à mai 1961) et Xavier de VIRIEU ses messages au maquis dans *Radio-Journal Libre* (Editions J. Cabut, Lyon 1948).

3. Les Commissions d'études du PARTI SOCIALISTE en France occupée ont diffusé notamment les brochures de Charles DUMAS, *La France trahie et livrée* (rééditée par Gallimard en 1945) et de SPES (le même Charles Dumas) sur le *Problème constitutionnel français*. À Alger, ont paru, entre autres, les études de Vincent AURIOL, *La liberté totale*, 1944 et de WEILL, *Le problème allemand*, *ibid.*, A. PHILIP a inséré dans la revue «*Études et documents*» (Paris, mars—avril 43) ses rapports sur des *réformes économiques de structure*.

4. Outre «*La Pensée Libre*», les «*Cahiers du Bolchévisme*», en France occupée, en plus des chroniques de Jean-Richard BLOCH et de Maurice THOREZ à la radio de Moscou, les COMMUNISTES ont fait de fréquentes interventions à l'Assemblée Consultative à Alger (voir notamment celle de F. BILLOUX sur la nouvelle armée française). Citons aussi, parmi beaucoup d'autres brochures, E. FAJON, *A la lumière de la dialectique* (Alger 1943) et F. BONTE, *À l'échelle de la Nation* (Editions du Parti, Paris 1945). Les Communistes se préoccupent apparemment plus du combat, de la tactique, de la glorification du parti, que de l'après-guerre.

A Vatikáni Könyvtár ismeretlen Janus Pannonius-kódexe (Regin. Lat. 1931: Plutarchus, de commod. inimicitiarum)

JANUS Pannoniusnak az alcímbe jelzett korai fordításáról eddig négy kézirati másolatot ismertünk. JUHÁSZ László a fordításokat ismertető és elemző tanulmányában¹ egy *lipcsei* (*Cod. Lips. Senat. Rep. I. 98*: a 2. fóliótól kezdődőleg) és egy *bécsi* kódexről (*Cod. Vindob. Lat. 3509*: az 50' fóliótól kezdődőleg) számolt be, egy elveszett *velencei* kézirat említése mellett. De ezen kívül egy *görbitzi* kézitról is volt tudomása szakembereinknek: 1853-ban WENZEL Gusztáv hívta föl rá a figyelmet,² és később ÁBEL Jenő is foglalkozott röviden vele.³ A kéziratokról való tudomás nem járt együtt azok feldolgozásával, a kiadott szöveggel való elemző összevetésével. JUHÁSZ is úgy vizsgálta meg a fordításokat filológiai szempontból, hogy pusztán TELEKI kiadására⁴ támaszkodott.

Ezért amikor az alábbiakban hírt adok a mű egy újabb, eddig a magyar szakirodalomban számon nem tartott kéziratos példányáról, munkámban ki-
térek majd a szöveg története szempontjából alapvetően fontos szövegtér-
sekre (varians lectiókra) is.

A vatikáni kéziratra P. O. KRISTELLER *Iter Italicum*-ának II. kötete irányí-
totta a figyelmemet; idézem reá vonatkozó szavait:

„Regin. lat. 1931. mbr. XV. Elegant codex. 83 fols. Cf. *Miniatures of the Renaissance* (1950), p. 28, n. 11. f. 3—71. Lod. de Guastis, epithoma Plinii. Written by Sigismondus de Sigismondis comes Palatinus. f. 76—81v. Putatur hic liber de commoditatibus inimicitiarum fuisse Plutarchi Cheronei, tr. anon. (i.e., Janus Pannonius; G. Resta, *Italia Medioevale e Umanistica* II 1959, 235), inc. Video equidem te Corneli Pulcher tranquillissimum. 82v (other hand). Anon. epigram on Achilles Marescottus episcopus Cerviensis.”⁵

KRISTELLER leírásához annyit fűzök hozzá, hogy a három részes kéziratnak — amelyet a Vatikáni Könyvtárban láthattam, majd az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm-másolatán⁶ tanulmányozhattam — e középső része, kül-
alakját tekintve, gondosan van kiállítva, jól olvasható. Aránylag kevés rövidí-
tést alkalmazott az írója, ezek közül alig egy-kettő feloldása okoz bizonytalan-
ságot. Írása tiszta; a csekély számú javítást diszkréten végezték el benne

¹ JUHÁSZ, Ladislaus: *De Iano Pannonio interprete Graecorum*. Szeged 1928. (Diss. sodalium semin. philol. Univ. Litt. Reg. Hung. Francisco-Iosephinae. Nova series I.)

² *Magyar Akadémiai Értesítő* 1853. 289.

³ ÁBEL Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Bp. 1880. 295—296.

⁴ TELEKI, Samuel ed.: *Iani Pannonii opusculorum pars altera*. Utrecht 1784. 3—22.

⁵ KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum* II. London—Leiden 1967. 411.

⁶ Jelzete: 2389/A.

(ezeket is felsorolom a variánsok között). Helyesírása eléggé egységes, kisebb eltérésektől eltekintve megegyezik a klasszikussal. Néhány szóban még *c* betűt alkalmaz ugyan *t* helyett (pl. *negocium*), de föltűnő, hogy milyen gyakorta él az *ae* diftongussal az *e* meg *ē* rovására, többnyire kifogástalanul, noha ez utóbbi két jelölés is előfordul hasonló funkcióban.

A tiszta külső kép nem jelenti azt, hogy tökéletes másolattal van dolgunk, illetve hogy a kézirat hibátlan szöveg hagyományt képvisel: a variánsoknak igen tekintélyes hányada tekinthető szövegromlás eredményének. Ennek részleteit a Teleki kiadásával való részletes összevetés során mutatom majd be.

A PLUTARCHOS-fordítás a kódex középső darabja. Leírója — ez az intituliációból megállapítható — nem tudott JANUS Pannonius szerepéről a fordítás létrejöttében; az sem derül ki teljes bizonyossággal, hogy minek az alapján állapította meg azt, hogy itt PLUTARCHOS egyik művének fordításáról van szó.

— A szövegünk a 76. fólión kezdődik. További viszonya a TELEKI-kiadás szövegének beosztásához a következő (a félkövér számjegy ennek lapszámát, a mellette álló pedig a sor számát jelzi): f. 76' sit aliis: **4,17** — f. 77 primum: **6,8** — f. 77' divertit: **8,1** — f. 78 (im)pudicum: **9,15** — f. 78' ei protulit: **11,7** — f. 79 invicem: **13,1** — f. 79' persentit: **14,15** — f. 80 prorsus: **16,8** — f. 80' sic inimitiae: **17,18** — f. 81 se (non *add.*) adversus inimicos: **19,9** — f. 81' otiosam et inefficacem: **20,19**.

Szövegünk margójára írva egy-két szavas utalásokat olvashatunk; ezeket az első kivételével — amely más kéz más tollára vall — valószínűleg ugyanaz a scriptor írta, mindenesetre halványabb árnyalatú tintával. A következő megjegyzéseket találjuk: f. 77 Nota de Inimico (TELEKInél a **6,11**-ben kezdődő mondathoz: *Insidiatur semper* stb.); alább: Tabidum corpus (TELEKI **7,2** szövege mellett); f. 80' Pythagoras (TELEKI **18,5**) és alább: Cicures (**18,8**), végül f. 81' Solonis (**21,12**).

Ami mármost a kódexben olvasható fordítás szövegét illeti, az jó harmadfél száz hely olvasatában tér el a TELEKI kiadásában ismerttől. Ennélfogva bizonyára nem érdektelen kitérnem ezekre a variánsokra. Összeállításomban az első helyen mindig a TELEKI-kiadás szövegrészét idézem lap- és sorszámmal jelölve (esetleg zárjel között egy-két szóval többet is, a tájékozódás megkönnyítésére), majd kettőspont után, kurziváltan a vatikáni kódex variánsát. Ha szükségesnek látszik, közlöm még a PLUTARCHOS-mű megfelelő görögjét (a Teubner-sorozat kiadásából)⁷ és a variánst értékelő esetleges megjegyzésemet.

A) Az eltérések szám szerint legtekintélyesebb része — már utaltam rá — szövegromlás eredménye, felületes másolás révén keletkezett. Ezek a következők: **3,5** (Corneli) Pulcher: (C.) *pulcher* (nem névnek fogta föl; igaz, a nevek írásában következtelen). 9 de Creta: *decreta*. 12 adhuc: *ad* (*μέχρι νῦν*). **4,10** habebant: *habeant*. 16 desint: *desine*. 16—17 vita et inops et agrestis: *vita inops et agrestis est* (az utolsó szót a mondatban levő *fiat* fölöslegessé teszi). **5,2—3** perdomare venator: *perdomare*. *Venator* (interpunkció!). 3 quaesierunt: *quaesierem*. 8 Prometheus: *promotheus*. 10 ac instrumento: *et ac instrumento*. **6,3** serpentes (et scorpiones): *serpentis* (et sc.). 5 tamen: *in* (*tñ* helyett). 5 caloris vim: *coloris vim* (*θερμότητα*). 8 uti: *ut* (*χοῖσθαι*). 18 (tantum) non: (t.) *nos* (*μνορονχί*). **7,1** vero: *nō* (az eredeti *uō* helyett). 2 odore: *odere*. 3

⁷ *Plutarchi Chaeronensis Moralia*. Rec. G. N. BERNARDAKIS. I. Leipzig 1888. 208—224.

sic, quae: *Sicquam* vagy *Sicque*. 5 ad ea: *Sed ea* (πρὸς ταῦθ'). 11 propositum: *propositio* (mindenképp acc.-nak kellene lennie). 12 finitimis bellis et: *finitimis et*. 13 expeditionibus: *expeditionibus* (tollhiba). 13 castigatae: *castigare*. 14 amplectuntur: *amplectantur*. 16 inertiam: *inhertia* (végződés!). 8,1 divertit: *divertat*. 8 accuratius: *accumeius* (!?). 10—11 concinnat: *continuat* (διαρροῖται, félreolvasás). 11 ut plus: *et plus*. 12 pudeat: *pudent* (az előzővel együtt: valószínűleg nem értette meg a mondatszerkezetet). 12 delinquimus: *deliquimus*. 13 dictitantibus: *dictantibus* (λεγόντων). 15 in servitute: *in servitute*. 16 quos: *suos*. 9,6 metentem: *intentem*. 6 divitis: *diviciis* (az előzővel együtt: már maga a versmérték is igazolja a hagyományos, a kiadott szöveg helyességét). 12 strangulant: *strangulantur*. 15 illiberalem: *illiberum* (ἀνελεύθερον, e formában a latin szót nem ismerjük; 11,4: *illiberalis*). 18 prolapsus: *prolepsus*. 19 mentem: *mentes*. 20 ne quis tibi: *nec unde tibi* (hiba csak a τίς = *quis* elhagyása; másfelől azonban az unde nyereség, eredetileg is ott kellett lennie, hiszen a görögben οὐ ποθεν áll). 10,8 Idem et: *Idem est*. 9 in ipso: *in ipso*. 9 serio: *se serio* (a ὑπὸ τῆς ἀληθείας fordításaként az első változat sem mondható kifogástalannak). 11—12 (deforme aliquid) agentibus: (d. a.) *ad gentibus* (ἀσχημονοῦσιν ἀνθρώποις: a *gentibus* létrejöttében nem lehetett szerepe az ἀνθρώποις-nak?). 18 exprobet: *exprobet*. 18 omnino ridiculum: *ridiculum* (γελοῖον δ' ὅλως). 19 itidem: *identidem* (a görögben nincs megfelelője, másfelől az *itidem* szót e fordítás más helyein is megtalálhatjuk). 11,9 (Quid tu,) non muraenam: (Qu. t.) *non Murenam* (személynévvel tévesztvén össze? — vö. 18,17). 12 conviciaturus: *cum vitiaturus*. 12 ingenuum: *ignarum*. 13 opprobrio: *obrobrio* (tollhiba). 14—15 dicturo in alium praecipere: *dicturo praecipere*. 15 videtur: *videntur* (?). 12,6 eraucit: *exhausit* (ἰσχυρόφωνος γέγονεν). 10 sermo: *sermone*. 11 pravitatem: *privatam* (κακίαν). 12 considerent: *consideret*. 13 Promethea: *promothea* (ismételten). 14 adeo ut: *adeo ue* (οὕτως ὥστε). 14 dissolverit: *disiluerit* (?). 15 incolumitati: *in Columitati*. 15—16 per iram: *per ... ans* (a szó első fele elmosódott, de végződése eléggé meggyőzhet a variáns hibás voltáról: ὑπ' ὀργῆς). 19—20 nec detergent probra itidem ut luctantes pulverem: *nec sua detegunt probra: ut luctantis pulverem* (καὶ καθάπερ οἱ παλαῖοντες τὴν κόνιν οὐχ ἑαυτῶν — tehát a sua jó — ἀποψῶσι τὰς λοιδορίας). 13,1 invicem: *in lucem*. 1 collinuntur: *colliruntur*. 6 convicium: *Comitium*. 11—12 effeminatione: *effiminatione*. 14 agellum: *angelum*. 16 Postumiam: *Posthumia*. 18 pontifex: *pone*. 14,9 edocentur quid sit utile, veluti: *edoceantur, veluti*. 12 gratuitum: *gravitatum* (ἄμισθον). 13—14 (ad ... notitiam) perducamur: (ad ... n.) *producamur*. 15 persentit: *presentit* (az ige-kötő kiírva! — αἰσθάνεται). 15 obcaecatur: *obcaecat*. 16—17 (etiam loquacitas) inest: (e. l.) *etiam inest*. 17 Hieroni: *Neroni*. 17 exprobratum: *exprobatum*. 19 cur tu me hoc celasti?: *cur hoc mihi celasti?* (a tu megfelelője, a σύ, megvan a görögben; a me-mihi változatpár mindketteje jó ugyan, de a me kifogástalább a helyes latinság szempontjából). 15,1 Sic: *Hic*. 2 quilibet: *quibus*. 8 (contra) voluntatem: (c.) *voluptatem* (ἀκονσίως). 8—9 excidat: *excidit*. 9—10 lubricantibus et perfluentibus: *lubricantius et perfluentius*. 12—13 solet mox: *Solet autem mox*. 13—14 a diis: *de diis*. 15 siti: *sit*. 16,2 conviciantem: *cum vitiantem*. 3—4 assveveris: *asserueris*. 4 feres: *ferres* (οἶσεις). 6 aequanimiter: *aequaminiter* (!). 9 facilitatem: *facilitatem*. 11 praestructus: *perstrictus*, majd javítás után így: *praestructus*. 19 prosequatur: *prosequitur* (a mellérendelt mondatok állítmányai tanúskodnak az első változat helyessége mellett). 17,3 dejectas: *deiectus*. 4 jussisset: *iussit*. 4—5 tuas vero fixisti: *tuas fixisti*. 9 Tum:

Tuum. 13 animis: *animus*. 17–18 assumserunt, antiquari non: *assumserunt* (kb. 10 betűnyi üres hely) *non*. 18,1 insidiae: *inscítiae* (ἐπιβολή). 3 uti: *ut* (χρῶνται). 5–6 saevitiae et aviditatis abstinentiam: *saevitiae aviditatis abstinentia*. 7 jactus: *intus*. 7 iubebat: *iubeat*. 11 ac: *at*. 11 subigat: *subiugat* (ha a második variáns nem állna indicativusban, a ταπεινὰ ποιεῖν kifejezésnek megfelelően). 11–12 in amicorum commerciis: *inimicorum commerciis*. 13 Erat: *et*. 15 sivit: *sinit*. 16 comprehensum hominem remisit: *comprehensum remisit*. 19,5 corydalis: *Corydulis*. 6 Simonidem: *Simoniadem*. 7 aemulationem: *emulationem*. 8–9 caperet emolumentum: *apparet emolumentum* (ὠφελοῖτο, noha ettől lehet a második is megfelelő). 9 quis se adversus: *quis se non adversus*. 12 Onomademus: *onomadimus*. 17 infesti: *infecti*. 18 haud: *aut*. 20,3 contentionis aciem: *contemptionis aciem* (τὸ φιλόνειχον). 4–5 meliores: *mellores*. 5 solo: *sole* (a τῇ τροπῇ-nak egyik sem felel meg). 6 putidi: *putridi* (δυσωδεις). 5 derivatur: *deviatur*. 11 si ... sint: *si ... sunt* (ἂν ... ἔχωσιν). 11–12 etiam omnia observemus: *etiam observemus*. 12 sunt superiores; tum: *sunt tum*. 14–15 Marathoniam: *maratonia*. 18–19 in ... moestitiam demergitur: *in ... moestitiam demersus demergitur* (egy ferde vonal áthúzza ugyan az utolsó szót, de nem ez az athetálás tipikus jele; a görögben olvasható καταδνόμενος megfelelője a *demersus*, és a partic. coniunctum lenne a korrekt megoldás is. Mivel variánsunkban mellette egy személyragozott formája is áll ugyanannak az igének, fölvetődik a kérdés: nem állott-e a *demersus* és a *demergitur* eredeti, illetőleg javított szöveg variánsaként a másolás alapjául szolgáló kéziratban?). 21,3 providentia et recte: *providentia recte*. 3 comparari: *comparati*. 4 mentem: *mentes*. 5 et desidiam: *ex desidiam*. 8 potentia frui: *potentiae frui*. 13 in promptu: *in promptum*. 16–17 potentatibus: *potentibus* (προεδρίας). 17 Satrapas: *satrapias* (σατράπαις). 19 circa id: *id* (περὶ τὸ ...). 20 foeda facta: *fedi facta*. 22,1 laetari: *lectari*. 2 perfunguntur: *praefunguntur*. 3 simus: *sunt* (ὦμεν).

B) Leginkább ebbe a csoportba sorolhatók be azok a variánsok, amelyekben — a középkori nyelvhasználat és helyesírás örökségeként — az *is*, *ea*, *id* meg a *hic*, *haec*, *hoc* egyes alakjai reménytelenül összebogozódtak, és olykor végképp eldönthetetlen, hogy melyik névmást is szándékozta leírni a szerző. Íme: 4,7 iis: *his*. 12 iis: *his*. 5,7 is: *his*. 7,4 iis: *his*. 12,10 iis: *his*. 13 is: *his*. 14,1 is: *his*. 18 Is: *His*. 17,14 in iis: *in his*. 18,17 is: *his*. 19,20 is: *his*. — Úgy tűnik föl, hogy e névmás egyes alakjainak írásakor hajlik a *h*-zó írásra; ez egyébként nem jellemző scriptorunkra.

C) A teljesség kedvéért sorolom fel a feltűnőbb *helyesírási*, valamint a *szórendi* eltéréseket, noha ezek rendszerint nem módosítják a szöveg értelmét: 4,1 quidem haberet: *haberet quidem*. 5,11–12 quanquam est ceteris in rebus noxius: *quanquam caeteris in rebus noxius est*. 8,1 in promptu: *impromptu*. 9,1 hortulum: *ortulum*. 13 Nasica: *Nassica*. 17 fecimus jam: *iam fecimus*. 10,3 cupiditatem discendi: *discendi cupiditatem*. 10 vita nequior in se attrahit: *vita in se nequior attrahit* (itt értelemszavaró a szórend megcserélése). 11,4 sis ipse: *ipse sis*. 20 nobis erit: *erit nobis*. 13,6–7 in nobis, ei: *ei in nobis*. 15,14 multari: *multari* (ez is, az is jó). 17,2 aes triplex circa pectus: *aes circa pectus triplex*. 19,10 exoneraret: *exhoneraret*. 19 Hesiodus: *Esiodus*. 20,5 cepis: *Coepis*. 15 Miltiadis: *Milciadis*. 21,4 excolet in se: *excolet se in* (némileg módosítja a frázis értelmét).

D) Idézzük azokat a helyeket is, amelyekben a másoló hibát követett ugyan el, de ezt *utólag maga korrigálta*: 4,16 si: először *se*. 5,4 perciperet: először *percipiet*. 6,10–11: quidnam: először *quid natura*. 8,10 animadvertit:

először *animum revertit*, majd *animum advertit*-re javította. 11,1 morbum: először talán *morborum* volt. 11 lacrymulam: először *lacrimaculam* (a középső szótagot utóbb alápontoztta). 17,14 melioremve: először *melioremque*.

Felsorolásom végére hagytam a legérdekesebb, legtanulságosabb változatokat. Ezek ugyanis — nagy valószínűséggel állíthatjuk — éppen nem a szöveg romlásáról tanúskodnak, hanem vagy arról, hogy a másoló *tudatosan helyettesített be* az általa kifogásolhatónak minősített szavak, kifejezések helyébe másokat, vagy pedig arról, hogy e variánsok már a lemásolt példányban mint *javasolt változtatások vagy kiegészítések* benne lehettek. Még azt a föltevést is meg merem kockáztatni, hogy e föltételezett példány magáé JANUSÉ volt, aki az első fogalmazvány szélére vagy sorközeibe beírta az utólag jobbnak talált megoldásokat. Esetleg ebben leli magyarázatát az a tény, hogy egyes másolatok — és ezek leszármazottja végső soron a kiadás alapjául szolgáló kézirat is — az eredeti szöveget tartalmazták, míg mások — így az általam megvizsgált Regin. Lat. 1931. jelzetű vatikáni is — ezeket az utólagos javításokat vették figyelembe, legalábbis részben. A kérdés, ismereteink mai állása mellett, egyelőre nem dönthető el véglegesen: igazolásra váró hipotézis marad. Lássuk ezeketán ezeket a föltételezett „javításokat”!

E) 3,9 regionem ... bestiarum expertem: *regionem ferarum expertem* (PLUTARCHOS szava — az ἄνηγορ — föltehetően vadállatokra vonatkozik, ezért a *ferarum* szót nemcsak tudatosan választott, hanem jobb változatnak is érzem). 11—12 feracissimas: *ferocissimis* (a végződése hibás; az is igaz, hogy a γονιμώτατα megfelelője a *feracissimas* —, mégsem állíthatjuk, hogy az *inimicitiarum perturbationes* jelzőjeként pusztá gondatlanságból született meg e hangulatilag nagyon is odaillő változat!).

4,7 peperci autem quoad ejus fieri potuit: kéziratunk az *ejus*-t elhagyja és (csekély eltérés) *quo ad*-ot ír. (A görög ὅς ἐνῆν kifejezésnek, de a latin mondat értelmének is e rövidebb változat kielégítőbben felel meg.) 13 ab eisdem etiam juvantur: *idem etiam iuvantur* (a pusztá *kai ὁφελούται* megengedi mind az abl. auctoris határozói, mind az alanyi kiegészítést). 18 prudentium ... esse: *Prudentis ... esse* (igaz, τοὺς ... νοῦν ἔχοντας áll a görögben, ám a latinban stílusosabb az egyes számú használat). 20 id commodius consequantur: *id comodi* (!) *consequantur* (ez utóbbi nemcsak pontosabb fordítása a görögnek: τοῦτο περιέσται τὸ καλόν —, hanem egyúttal a gen. quantitatis megoldásnak is mennyire elegáns!).

5,5 insvavis potu: *insuavis potui* (az ἄποτον visszaadására az abl. limitationis meg a dat. incommodi egyaránt alkalmas). 7 tunc: *tum* (nincs megfelelő határozószó itt a görögben). 10 calfacit: *calefacit* (lényegtelen eltérés, de stíláriis értéke lehet).⁸ 11 inimicum: *inimicus* (a görögnek az első változat felel meg: a főmondat tárgya; de mivel egyszersmind a mellékmondatnak alánya is, stílus kérdése, hogy a központosítást is módosítva tárgy- vagy alanyesetl fordítjuk-e). 14—15 usum ... et modum: *usum ... et commodum* (nem szó szerinti fordítás, de az ὁφέλιμος ἐστὶ kifejezésben ez van benne).⁹ 19 quietis ac: *quietis et* (variánsunk egy árnyalattal hívebben fejezi ki a σχολῆς jelentését). 20 Zenon: *Zeno* (voltaképpen helyesírási kérdés, de *igy* latinosabb).

⁸ JUHÁSZ: i. m. 31. tévesen idézi a *calefacit* alakot.

⁹ JUHÁSZ: i. m. 29. nem ismervén e helyes variánst, nem értékeli megfelelőképp e frázis fordítását. A görög mondat hármas felépítésének lényegében megfelel a latin tagolódása.

6,3 comesos: *comestos* (ez utóbbi az előbbinek ritkább változata). 4 sunt etiam quae: *sunt etiam qui* (az első variáns az ἔστι δ' ἂ fordítása ugyan, de nincs tekintettel arra, hogy az a főnév, amelyre a vonatkozó névmás utal, a latinban nem semleges, hanem hímnemű: az *animantes* az előző sorban; az utóbbi variáns leírója tehát helyesen gondolkodott). 5 firmitudinem: *fortitudinem* (mindkettő megfelel az εὐτολίαν fordításaként). 5–6 morbosi: *Morosi* (ez utóbbi valamivel közelebb áll a οἱ σικχοί = „finnyások” jelentéséhez, bár nem vág vele tökéletesen össze). 8 et: *etiam* (a καί-nak itt mindkettő megfelel). 9 id quod est in inimicitiiis nocentissimum: az *est in* szót elhagyja (mint a görög is: τῆς ἐχθρας τὸ βλαβερώτατον). 12 ac ansam quaeritans: *Et causam quaeritans* (lehet másolási hiba, de akkor is mind a két változat egyaránt elfogadható: καὶ λαβὴν ζητών). 13–14 ut Lynceus: *ut linx* (a görög ugyan ὡς ὁ λυγκεύς-t tartalmaz; ám az Argonauta neve is a λύγξ = „hiúz” szóból származik, s éppen éles szemére utal; a „hiúz” pedig latinul: *lynx*!). 14 verum etiam: *verum et* (ἀλλὰ καί: mindkettő jó). 14 ac familiarem: *et familiarem* (καί). 18 et in somniis: *etiam in somniis* (utóbbi kifejezőbb).

7,4 ac vitiosa: *et vitiosa* (egyaránt megfelelő). 5 prehensant: *prensant* (csak változatai egyazon szónak). 10 appetitus asstringit: *appetitus restringit* (a συστέλλουσα inkább fordítható ez utóbbival). 12 et irreprehense: *ac irreprehense*.

8,6–7 instrumenta ... vehementius ad meliora convertunt: *instrumenta ... vehementius intendunt* (τὰ ὄργανα μᾶλλον συνεπιστρέφουσιν: a görög szöveg valószínű értelme szerint — „jobban ügyelnek együttesen a hangszerekre” — a második változat a helyesebb, pontosabb fordítás). 8 aptando: *coaptando* (a ἀρμοζόμενοι érzékletesebb megfelelője).

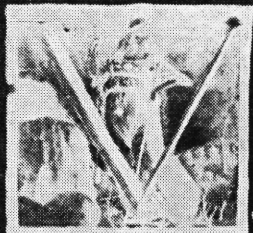
9,20 ne quis tibi suclamet illud: *nec unde tibi pravitas succlamet illud* (a frázis első feléről a szövegromlásos helyekkel kapcsolatban beszéltem; ezúttal a *pravitas*-ra hívom föl a figyelmet, a görög szöveg κακία szavának pontos megfelelőjére).

10,8 imbecillos: *imbecilles* (egyaránt elfogadhatóak). 20–11,1 propter oculorum infirmitatem objurgatus: *in oculorum infirmitate perstrictus* (egyaránt jónak látszik mind a két változat, de az utóbbi mintha közelebb állana a göröghöz: λουδογηθεὶς εἰς τὴν τῶν ὀμμάτων ἀσθενείαν). 11 ne: *nec* (οὐκ). 16 non volunt: *nolunt* (μὴ θέλousi).

12,3–4 illorum ... horum ... illorum (a οἱ μὲν ... οἱ δὲ mind a két megoldást megengedi). 5 in praesentia: *in presentiarum* (mind a kettő megfelel a τὰ νῦν adverbiumnak). 6 at: *ac* (csak ez utóbbi lehet jó: καί). 13 cogitarat: *cogitavit* (mind a kettővel visszaadható a görög participiuma: διανοηθείς). 18 utrum inest: *utrum insit* (εἰ πρόεστιν: azért tartom jobbnak az utóbbi változatot, mert alább a τί πρόεστιν kifejezést is *quid insit*-tel adta vissza).

13,1 mutuo collapsu: *mutuo collapsi* (ez utóbbi pontosabban megfelel a görögnek: συμπεσόντες ὑπ' ἀλλήλων). 10–11 quod ... consueverat: *quod ... consueverit* (a görögtől eltérően fogalmaz; itt az a kérdés, hogy az okhatározói mellékmondatot csakugyan véleményes hangsúllyal akarta-e fölruházni). 18 Inventa ... innocens: *Inventa ... est innocens* (ez utóbbi a görög εὐρέθη ... pontosabb megfelelője). 20 etiam Themistocli: *et Themistocli* (egyaránt jó mind a kettő).

14,2 ac literis et nuntiis: *et litteris ac nuntiis* (talán van annak stílárius jelentősége, hogy milyen kötőszót választott az első, mondatkapcsoló, és melyet a második, szókapcsoló καί visszaadására). 7 evitare ac: *evitare et*. 8 per impro-

D O equidem te (concl)
pulchre tranquillissimum praeul
a te publica auendi morem dele
gisse In quo compulsiore proq
plurimis prauitatem te ipm ab omni
solitudine Vacuam aduentibus
ex hinc Sed quonia regione que
feratione est prout ut de cetera scilicet Littere inuicem Cui
is autem uita que nec inuidiam attulerit nec emulatione
contentionem nec ferocissimis inimicis prauitatem
extingit ad nulla Verum si aliud amicitie in inuicia
tus neq implicat Q d cum et Chilon ille sapiens intelli
get quedam quise neminem inuiciam hie igitur abbat. id qu
uit. anne amicitiam hiet quidem Ex istimo cum de inuicia
ciuitatem uirum fore qui cum aliquo omne hoc de inuiciat
negotio prallit tu etia & inuicem audierit nequaquam
ab hie comonem prudens q se uel ab inimicis uiaui Que
ig de hie ipa te nup forte differui ea tibi nunc in unu colle
ta usdem ferme nominibus transmissi pepi autem quo ad fieri
potuit maxime hys quae ciuilibus praeceptis nris continent
quando te illud uolumen frequenter prae manibus te habere
conspicias Satis habeat uicissim si ab inuicibus et feris a
nimantibus no ledere nec alius tunc finis de cetera
aduersus bestias Posteroq uo quonia hys ut iam didicisti
ab idem etiam uiuantur dum ex carnibus abum Ex pilis
amicum Ex bile et coagulis medicamina expellibus ar
ma sibi conficiunt ut extinguendum sit ne q fere digne hoi
ferina plane fiat eius uita in qz qz agros Cum igitur scis

videntiam: *per imprudentiam* (mind a kettő megfelelhet a *πράγμασιν ἀβονλήτοις* fordításaként). 16 ut auctor est: *ut ait* (kevésbé elegáns, de a *ὡς ... φησί* pontosabb megfelelője).

15,1 *sensibus occurrentes: sensibiles* (sc. mendas) (a *τὰ αἰσθητά*-nak az utóbbi a pontosabb fordítása; kérdés, hogy jobb-e). 7 *praevenierit: peremerit* (sc. pessimos affectus) (lehetne gondolni másolási hibára is; mindenesetre figyelemre méltó tény az, hogy a *peremerit* sokkal hívebben fejezi ki a *κατεργάσθαι* jelentését).

16,7 Xanthippen: *Xanthippem* (lehet önkéntelen másolási változtatás; tény azonban az, hogy másutt is jobban kedveli a latinos végződéseket). 9 si eam assvescet: *si eam substinere assuevisset* (igen, a görögben ott van a *ὑπομένειν* is! A coni. praet. perf. in helyénvalóbb az ind. fut. imperfectumnál). 12 (sc. ita instituas) ut cum incessaris, ... perstes: *ut cum incesseris ... perstes* (ἐν τῷ λουδοργεῖσθαι, mondja a görög; el nem dönthetjük, hogy a mellékmondati állítmány modusai közül melyiket kell érvényesnek tekintenünk). 14–15 inimicis ... ostendere ... in amicis: *in animicitiiis ... ostendere ... in amicitiiis* ami szóhasználatát illeti, igaza van, mert a *ταῖς ἐχθραῖς*-nak, illetve a *ταῖς φιλίας*-nak az *inimicitiiis* meg az *amicitiis* felel meg. (A görögben viszont csak a második előtt találjuk meg az *ἐν* előjárót; ám analóg kitétele az *in*-nek az első főnév elé nem kifogásolható). 16 dicitur: *ducitur* (a görög itt nem hoz állítmányt, de a gnómaszerű kijelentéshez jobban illik a második variáns). 18 *aequum: aequum est* (a görög így: *ἐπιεικές ἐστι*). 19 cum miseratione: *commiseratione* (sc. *prosequatur*) (egyrészt ez utóbbi változat jobb fordítása a *συμπαθήσαντα* szónak, másrészt helyesebb a puszta abl. használata).

17,9 non probent: *reprobent* (az *ἀποδοκιμάζων* szebben fordítható a második változattal). 10 inimicos laudare: *de inimicis bene loqui* (τοὺς ἐχθροὺς ... ἐπαινεῖν: az egész mondat összefüggését tekintve a második megoldás tűnik föl helyesebbnek). 16 vel in civitatibus: elhagyja (a görögben sincsen nyoma). 20 in mentibus relinquunt: *in mentibus intro relinquunt* (az *ἐναπολείπει* kettős igekötője magyarázhatja meg ezt a kevésbé választékos megoldáshoz juttató buzgalmat).

18,2 mala: *vitiosa* (a *φαῦλον* helyében mind a kettő megállhat). 4 utuntur: *utuntur* (a *χρῶνται* lehet ind. praes. imperf. = *utuntur*, vagy coni. praes. imperf. = *utantur*; viszont az *utuntur* fut. imperfectumot a *postea* = *εἴτα* határozószó magyarázhatja meg). 7 *jactus piscium emptians, dimitti capturam* jubebat: *intus retium emptians dimitti piscium capturam iubebat* (az állítmányra meg az *intus* szóra a hibás változatoknál már rámutattam; a *piscium* megjelenése a *capturam* mellett lehet explicativ jellegű. A *retium* szó használata a *piscium*-mal szemben — a *βόλονς ἰχθύων* fordításában — tudatos választás eredménye: tudta, hogy a *iactus retium*, pontosabban a *iactus retis* „egy hálónyi kifogott halat” jelent).

19,4 injuste: *iniuriöse* (ἀδίκως). 6 at: *ac* (καί, tehát a második a jó). 7 et: *ac*. 12 nomine: elhagyja (a görög is mellőzi ezt a szót). 16 *animorum motus: hi animorum motus* (ταῦτα τὰ πάθη — mondja PLUTARCHOS). 16 *adversum: adversus*.

20,4 Nam lepidi: *Nam ut lepidi* (a mondat csakugyan a *ὥσπερ γὰρ* szavakkal kezdődik). 11 verum: *sed* (ἀλλά). 14–15 Themistocles somnum ... dicebat: *Themistocles aiebat somnum* (a szórend a görögéhez így közelebb áll). 18 ab elaborando in fascinum: *elaborando et emulando in fascinum* (ἐκ τοῦ πράττειν τι καὶ ζηλοῦν — vö. JUHÁSZ: i. m. 31).

21,4—5 (amplitudinis et splendoris) *expetitionem*: (a. et s.) *appetitionem* (ez szebb megoldás a τὸ φιλότιμον καὶ φιλόκαλον fordítására). 9—10 *innocentiam*: *vitae sinceritatem innocentiamque* (!) (τὸ καθαρὸν τοῦ βίου καὶ ἀνύβριστον — vö. JUHÁSZ: i. m. 32). 10 *supra*: a második szótag rövidítésének valószínű feloldása szerint *super*. 15 (nec *vociferationibus*) *contaminabimur*: (nec v.) *contaminabimus* (az igének a görög szövegben nincs megfelelője, ezért mind a két változatot elfogadhatjuk, természetesen más-más interpretációval; az utóbbi variáns esetében tárgya a *virtutem*). 15 *ineptientium*: *insanientium* (δεδειπνισμένων: egyik változat sem felel meg ennek a görög igének — vö. JUHÁSZ: i. m. 29 —, de szemmel láthatóan kereste a szerinte odaillőbb szót).

Összefoglalóan úgy jellemezhetném ennek az utolsó csoportnak a variánsait, hogy egyik részük legalább olyan jól megállja a helyét a göröggel való egybevetéskor, mint a párjuk; a másik részük — s nem is kevés változat vagy bővület tartozik bele ebbe a második csoportba — egyenesen jobbnak bizonyul az eddig ismert párjánál. E variánsok tehát csak olyan személytől származhatnak, aki ismerte és értette a görög szöveget — mégpedig egy olyan görög szöveget, amelyikben jóval kevesebb lehetett a szövegromlás (egy mai, kritikai kiadással szembeesítve), mint azt JANUS fordításának eddig ismert textusa alapján esetleg gyanítottuk.

Hogy csakugyan szövegközi, illetőleg lapszéli javítások voltak-e ezek, mint ahogyan följebb megpróbáltam megfogalmazni magyarázatomat, vagy pedig arról van szó, hogy az eddig ismert kiadások rossz szöveget reprodukáltak —, az sajnos egyelőre eldönthetetlen, mivel az eddig is ismert kézirati szövegeket a prózai fordítások tekintetében, tudtommal, még senki sem vonta kritikai vizsgálat alá. Így e fent közölt variáns-lista is más megvilágításba kerülhet, mielőtt pontosan megállapíthatjuk és mérlegelhetjük az összes ismert kézirat szövegét.

E kérdésekre a végleges választ, természetesen, csakis az autográf példány adhatná meg, vagy legalábbis ennek a legnagyobb valószínűséggel elkészített rekonstrukciója — ha ez lehetséges. A kérdések maguk pedig nemcsak arra vonatkoznak, hogy *mit* produkált JANUS, hanem arra is, hogy *miként* dolgozott egy olyan ifjú humanista, aki csak nemrég hagyta el GUARINO iskoláját. Vagy esetleg így is megfogalmazhatjuk: milyen módszerrel fordítgatott két olyan ifjú humanista, mint JANUS meg a velencei Marco Aurelio — hiszen szellemi együttalkotása sem vehető teljes tagadásba, ha az ajánlólevél egyik kitételét¹⁰ az ő fizikai közreműködésére magyarázzuk.¹¹

Talán segít e kérdéseket nemcsak fölvetni, de egyszer majd meg is válaszolni itt közölt szerény igényű összevetésem. Mert ÁBEL Jenőnek immár csaknem száz esztendeje leírt mondatai ma is figyelmeztetően hatnak: „Újabbkori latin költők műveit teljes critikai apparatussal kiadni, sokaknak fölösleges dolognak fog látszani . . . Alig szükséges mondanom, hogy ezen nézet nem tarthat igényt föltétlen helyeslésre.”¹²

¹⁰ „Hunc libellum me velut in schola dictante quasi discipulus, aut velut orante quasi notarius excepisti”, TELEKI: i. m. 71.

¹¹ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 155.

¹² ÁBEL: i. m. 1.

IVÁN BORONKAI

Un'opera di Giano Pannonio in un codice della Biblioteca Vaticana

La traduzione latina dell'opera di Plutarco (*Πῶς ἂν τις ὕπ' ἐχθρῶν ὠφέλοιτο*), eseguita dal Giano Pannonio nell'anno 1456 a Montagnana e dedicata al Marco Aurelio, umanista veneziano — il quale non sollecitava soltanto il lavoro ma anche partecipava a esso in qualche modo (*hunc libellum me velut in schola dictante quasi discipulus, aut velut orante quasi notarius exceptisti*), scrisse Giano al suo amico) — era il primo tentativo in questo genere che il nostro poeta ha destinato a un pubblico più grande dei lettori. E questa era la prima volta che gli mancava l'assistenza del gran precettore, Guarino Veronese, nella scuola di cui ha studiato il giovane negli anni 1447—1454.

Finora ne abbiamo conosciuto tre copie manoscritte: una lipsiana, una viennese ed una di Görlitz; l'edizione unica di essa però, quella di S. Teleki (vedi n. 4), ci offre un testo meno soddisfacente. In base a quest'edizione abbiamo dovuto adoperare un'alternativa: può darsi che già il testo greco, usato dal Giano, sia stato mendoso, oppure che quello della traduzione latina si sia guastato durante il lavoro della copiatura.

Il manoscritto della Biblioteca Vaticana (Regin. Lat. 1931), di cui mi avvertì il volume II dell'*Iter Italicum* di P. O. Kristeller (p. 411) e il quale contiene fra l'altro la traduzione in questione (ff. 76^r—81^v), è troppo interessante ed importante dal punto di vista dell'alternativa menzionata. Nello studio di sopra ho messo in opera le *lezioni varianti* offerte dal manoscritto vaticano, confrontandole da una parte col testo edito e dall'altra con quello greco. I risultati li possiamo riassumere come segue.

La gran parte delle varianti non è che *corruzioni* le quali si spiegano dal fatto che la scrittura degli esemplari precedenti (e scomparsi) non si leggeva correttamente e che il copista non si preoccupava per il senso del testo (p. e. parole corrotte in loro forma; forme corrette ma non adatte al senso della proposizione; omissioni, interpolazioni: vedi il gruppo A). Ci sono poi varianti di *carattere ortografico* (gruppo C) e quelle che devono la loro esistenza all'uso ancora medioevale che non ha distinto certi casi del pronome *is*, *ea*, *id* da quelli del *hic*, *haec*, *hoc* (gruppo B). Trascurando il gruppo D, *correzioni* fatte posteriormente dalla stessa mano, rivolgiamo l'attenzione all'ultimo, il più importante del manoscritto vaticano, al gruppo E.

Si tratta dei casi in cui le varianti del codice vaticano sono *equivalenti* alle parole o alle espressioni dell'edizione (p. e. *ἄθροον*: *bestiarum expertem/ferarum expertem*;^{*} *ἄποτον*: *insuavis potu, abl. limit. / insuavis potui, dat. incom.*; *σχολῆς*: *requietis / quietis*; *συνεπιστρέφουσι*: *ad meliora convertunt/intendunt*; *μὴ θέλονσι*: *non volunt/nolunt*; *τὰ αἰσθητά*: *sensibus occurrentes/sensibiles*; *φαῦλον*: *mala/vitiosa*, ecc. e gli scambi numerosi di *et* e *ac*, *etiam* e *et*). L'analisi di questi fenomeni permette l'ipotesi che l'originale latino della traduzione sia, al base del testo greco, sottoposto — dal Giano stesso? — a una revisione secondaria e che le parole e l'espressioni, migliori secondo l'opinione del correttore, siano scritte posteriormente al margine o nell'interlineo del manoscritto. L'uno degli amanuensi poi abbia ricopiato la prima versione della traduzione, senza queste correzioni o almeno con pochissime di esse, le quali però siano prese da un'altra copista in considerazione. Ne sia risultata una tradizione manoscritta biforcata che da una parte sia condotta al testo stampato e dall'altra al manoscritto vaticano. — Ma le più considerevoli sono le varianti più conformi all'espressioni del greco di quelle del testo finora conosciuto (p. e. *τοῦτο περιέσται τὸ καλόν*: *id commodius consequantur/id comodi consequantur*; *ὠφέλιμός ἐστι*: *usum ... et modum / usum ... et commodum*; *συστέλλουσα*: *asstringit/restringit*; *συνπесόντες ὑπ' ἀλλήλων*: *mutuo collapsu/mutuo collapsi*; *κατεργάσσηται*: *praevenierit/peremerit*, ecc.) e le varianti che con il loro testo più integro accennano al fatto che il manoscritto greco, usato dal Giano Pannonio, sia stato più corretto di quello che si permettesse ricostruire al base del testo edito dal Teleki.

* Davanti sono citate le varianti dell'edizione di Teleki, al secondo luogo quelle del codice vaticano.

A budai Hess-nyomda új megvilágításban

1473. június 5-én jelent meg a *Chronica Hungarorum*, amely kolofonjában elmondja, hogy azt Budán Andreas HESS nyomtatta. Ennek 500. évfordulóját ünnepeljük most. Jelentős esemény ez, hiszen a könyvnyomtatás elterjedése során hazánkat GUTENBERG Németországn kívül időben csak Itália (1465), Svájc (1470), Franciaország (1470) és Németalföld (1470?) előzte meg.

A budai nyomdával érdemben és nagyobb terjedelemben eddig csak ketten foglalkoztak: FRAKNÓI Vilmos és FITZ József. Az előbbi megállapította, hogy HESS pártfogója, akihez az ajánlást intézte, KARAI László királyi alkancellár volt (*Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898.). Ugyancsak FRAKNÓI jelentette meg a *Chronica* hasonmás-kiadását 1900-ban, amelynek bevezető tanulmányában összefoglalta a budai nyomdával kapcsolatos addigi ismereteket (*A Budai Krónika. A legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum könyvtárában levő példánya után készült lenyomat*. Bp. 1900.). FITZ József önálló monográfiájában ezen messze továbbhaladva igen részletesen és rendkívüli szakértelemmel elemezte az összes számításba vehető ismeretforrást (papír, betűtípus stb.), és közvetlen adat híján korabeli külföldi analógiák alapján igyekezett rekonstruálni a budai nyomda felszerelését, munkamódszerét stb. (*Hess András, a budai ősnymodász*. Bp. 1932. — A továbbiakban HA-ként idézve.) FITZ még egy alkalommal foglalkozott e témával, de már nem monografikusan, hanem hazai nyomdászattörténetének első kötetében, ahol is lényegében összevontan megismételte korábbi álláspontját, csupán egy-két részletben módosította, ill. egészítette ki azt (*A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 96—129. l. — A továbbiakban MNy-ként idézve.).

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy HESS kiadványait további vizsgálat alá fogva igyekezzünk még világosabb képet adni a budai nyomdáról. A kötött terjedelem miatt nem törekedhetünk teljességre, csupán néhány új szemponttal szeretnénk kiegészíteni, ill. ahol ez szükségesnek látszott, módosítani a korábbi megállapításokat, vagy feltételezéseket.

Csak két nyomtatvány ismeretes, amelyet HESS Budán készített. Az egyik a *Chronica Hungarorum*, amelynek utolsó két sora így hangzik: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII. in vigilia penthecostes per Andream Hess” (RMNy 2 — A továbbiakban *Chronica*-ként idézve.). A másik BASILIUS Magnus *De legendis poetis* és XENOPHON *Apologia Socratis* c. műve együtt nyomva, ahol BASILIUS műve végén a „Bude A. H.” szövegű sor áll (RMNy 1 — A továbbiakban *Basilius*-ként idézve.).

FITZ úgy találta, hogy „a *Chronica* típusa mind a kilenc példány valamennyi lapján 111 milliméter, a *Basiliusé* pedig mind a három ismert példány minden lapján 109 milliméteres” (HA 132 — MNy 126). Az erre vonatkozó szakirodalomban ezek az adatok bizonytalanok. Így a 15. századi nyomtat-

ványok világkatalógusa már nem ilyen egyértelműen foglal állást (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke I* — Berlin 1925 —; rövidítve: GW). *Basilus*-t a 3702. szám alatt ismertetve, a nyomda első betűtípusa húsz sorának magasságát ugyan 109 milliméterben jelölte meg, de a 6686. számú *Chronica* leírásában ugyanerre 110/111 millimétert közölt. A betűtípusok repertóriumja pedig, amely a GW vállalkozás egyik alapjául szolgál, HESS betűjének magasságát húsz soronként 111/112 milliméterben adja meg (HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. I. Halle a. S. 1905, 26. l.). HESS betűtípusának hasonmás-összeállítása a GW-vel összefüggő másik publikációban, a *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*-ban is megjelent (XXI—XXII. évf. 1927/28, 1633. tábla). A méret itt is 111/112 milliméterben van megjelölve, bár az összeállítás nem a *Chronica*, hanem a *Basilus* alapján történt.

Az ősnymtatványok betűtípusainak említett repertóriumában, de már ezt megelőző rendszerezésében is az egyik kiindulópont az öntött betűtest magassága. (Itt a betűtest magasságán a nyújtott téglatest alakú ólombetű nyomtatásban ugyan nem látszó, de a nyomtatot adó lapjának az olvasás irányára merőleges magasságát értjük. Ez egy kiadványon belül lényegében állandó, mert jelentősebb egyenetlenség esetén az egymás alá helyezett sorokban egyre jobban és jobban „táncolnának” a betűk. A betűtest-magasság (a nyomtatban leolvashatóan) azonos két sor alapvonalának, az ún. bázisának egymástól való távolságával (feltételezve, hogy a sorok közé ún. ritkító anyagot nem helyeztek). Ez azonban rendszerint igen kicsiny, átlagban 3—7 milliméter. Pontos méréséhez ezért nem egy, hanem húsz sornak a magasságát használják. Nézzük meg ezek után, hogy mit lehet magukon a nyomtatványokon e vonatkozásban megállapítani. (A vizsgálatokhoz az OSZK *Chronica* és a bécsi Österreichische Nationalbibliothek *Basilus* példányát használtuk.)

A fentiekben ismertetett mérés ebben az esetben nem is olyan egyszerű feladat, hiszen még ugyanazon a lapon az alsó és felső húsz sor mérete között is gyakran fél milliméteres eltérés mutatkozik, aminek több oka is van. HESS betűi meglehetősen egyenetlenek, vagyis nem éles a betű rajza. Fokozza a bizonytalanságot, hogy a betűvonal vastagsága is viszonylag erősen változó a nyomás erősségétől és a festékezés mértékétől függően. Ráadásul a betűk — az öntés hibájából — nem alkotnak egységes alapvonalat. Ezen túlmenően a szedésoldalnak a nyomtatáshoz szükséges rögzítési módja, a rámba történő zárás során is olykor túlfeszítés vagy szennyező anyag közekerülése miatt a sorok némi ívelést kaptak.

Mindezen bizonytalansági tényezők figyelembevételével megkísérelt és fél milliméter pontosságra törekvő mérés azt mutatja, hogy ennek a bizonyos húsz sornak a magassága távolról sem állandó, hanem szinte laponként ingadozó. Az eltérések szélső határa kiadványonként másfél milliméter.

Basilus 40 lapjából és a *Chronica* 131 lapjából 20 sor mérete

3 lapon	109 mm	—
11 lapon	109,5 mm	—
21 lapon	110 mm	55 lapon
5 lapon	110,5 mm	50 lapon
—	111 mm	23 lapon
	111,5 mm	5 lapon
ennek átlaga	109,850 mm	110,267 mm

A két nyomtatvány lapjain mért átlag húsz sor közötti eltérés tehát mindössze 0,417 mm, vagyis 0,39 százalék. A mért távolság a két kiadvány 171 lapja közül 76 esetben 110 mm, 66 esetben pedig ettől csak fél mm-rel tér el, vagyis összesen 82 százalékban az átlagosnak mondható 110 mm-es mérettel pontosan, ill. azt nagyon megközelítően azonos. A két kiadvány átlaga közötti 0,417 mm-es eltérés nem lehet semmi komoly gond forrása sem, hiszen a fentiekben már előadott bizonytalansági tényezők miatt a *Chronica* egyes részei között ennél még nagyobb eltérés mutatkozik. Így a 11–20. lapokon a húsz sor méretének átlaga 111,05 mm, míg a 91–100. lapokon ugyanez 110,10 mm. Az eltérés tehát egy kiadványon belül 0,95 mm, vagyis több mint a kétszerese a *Chronica* és a *Basilius* között tapasztaltnak.

FITZ a *Chronica* és a *Basilius* betűmérete között vélt eltérést egyszerűen indokolni és magyarázni próbálta, másrészt abból bizonyos következtetéseket is vont le. Szerinte HESS a két kiadvány között egész betűkészletét átöntötte, így azok megjelenése között bizonyos időnek kellett eltelnie (HA 131 – MNy 126). De vajon miért vállalkozott HESS erre a nagy munkára? FITZ szerint erre azért volt szükség, mert a betűk elkoptak.

Magyarázó példát is hozott fel arra, hogy például Andreas PORTILIA *Reperitorium Juris* c. kiadványának második kötetét Bolognában a betűtípusok nagyfokú elhasználódottsága miatt — ugyancsak a 15. sz. hetvenes éveiben — csak átöntés után tudta kinyomtatni (HA 132 – MNy 126.). Az akkori igen erős és kemény papíron a mainál jóval puhább betűfém valóban gyorsabban kopott (nem is beszélve arról, hogy a mai, tökéletesebb nyomógépeken a szedés igénybevétele az egyenetlen erősséggel, kézzel kezelt ősi nyomópréshez képest mennyivel kisebb). De éppen FITZ figyelmeztet könyve másik helyén pontosan a példaként felhozott PORTILIA-kiadványra: „Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az oldalanként 33 soros s 133 nyomtatott oldalra terjedő *Chronica Hungarorum* huszonkétszeresen kisebb a hasábonként 60 soros s 1620 oldalra terjedő *Reperitorium Iuris*nál” (HA 117).

Valóban, a meglehetősen szerény nyomdászati erőnyeket csillogtató HESS-kiadványokban a betűk kopottsága (ha egyáltalán általános kopottságnak nevezhetjük) nem a legzavaróbb körülmény. Nehezen képzelhető el, hogy a budai nyomdának a *Chronica* terjedelmének többszörösét (a fenti példa alapján több mint hússzorosan) meghaladó más munkája (vagy munkái) a mai napig nyomtalanul eltűntek volna. Bár kétségtelen, hogy kisebb terjedelmű kiadványok nagy számban pusztultak el teljesen az idők folyamán, de teste-sebbekből általában maradt fenn példány. Ha tehát nagyobb terjedelmű könyveket és nagyobb példányszámot nem nyomtak azonos betűkről, úgy azok nem kophattak el (a *Chronicán* belül, annak eleje és vége között pedig szorgos vizsgálódásunk ellenére sem sikerült feltűnő, a betűk megkopásából eredő eltérést találnunk; sőt pl. az $\bar{r}$ abbreviatura mintha végig feltűnően éles lenne). A kopás tehát nem elfogadható indok az átöntés költséges és fáradságos munkájának megmagyarázására.

FITZ a vélt átöntésből kiindulva — logikusan — arra következtetett, hogy „Hessnek is volt öntőműszere” (HA 99). De azonos öntőműszerrel azonos méretű betűt öntenek. Honnan származik akkor a feltételezett eltérés a két kiadványban található betűk testének mérete között? FITZ igyekezett ezt is megmagyarázni: „Gyakoribb öntés közben az ő falaikra, a betűöntő műszerére is üledék rakódott, »sodrot kaptak«, s ezzel magyarázható, hogy amikor Hess később Basilius-kiadásához betűkészletét megújítva, az ugyanazon régi matri-

cákból öntött betűk lécvastagsága 20 soronként 3 mm-rel csökkent” (MNy 112 és 126). (Itt tehát már három milliméter eltérést említ, jóllehet mindenhol máshol 109, ill. 111 mm-es méret szerepel!?) Valóban elképzelhető, hogy a betűöntő műszer falára égési termékek rakódjanak le, amelyek szűkítették a betűhasáb magasságát. Az ilyen lerakódás azonban lassú folyamat. Az így öntött betűk mérete ennek során fokozatosan csökkent. Ezzel az érvel a Fitz által hangsúlyozottan szembeállított és élesen eltérőnek mondott két öntés nem magyarázható.

Visszatérve tehát magukra a budai nyomtatványokra meg kell állapítanunk, hogy az ezekben szereplő betűk között sem méretben, sem alakban semmiféle eltérés sincs. A változatlan betűképet Fitz is hangsúlyozta, de annak magyarázatára az azonos matricával történő öntést hozta fel (MNy 126). Ezzel szemben az azonos méretből és alakból csak azt az egyetlen helyes következtetést lehet levonni, hogy *Hess betűit mindkét kiadványban változatlanul — átöntés nélkül — használta*. Ezekután nem áll fenn annak kényszerű feltételezése, hogy volt neki Budán betűöntő műszere, azzal kiöntötte a magával hozott matricák segítségével először a *Chronica*, majd másodszor a *Basilius* betűit. Ha már most feleslegesnek bizonyult az átöntés feltételezése, elfogulatlanabbul vizsgálat alá vehetjük azt a kérdést, hogy vajon öntött-e egyáltalán betűket: Hess Budán?

A nyomdászat korábbi századaiban a betűk előállításának általános menete az volt, hogy először kis acélrudak hegyén kivésték egyenként a betűket ez volt a patrica. Ezt a kidomborodó betűképet mutató acélt beverték egy valamivel puhább fémbe (pl. bronzba), ez volt a matrica. Ennek bemélyedő árkaiba öntötték az említett műszer segítségével a folyékony ólomötvözetet. A műszerben ebből keletkező és hirtelen lehülő fémhasáb, az ún. betűtest egyik rövidebb lapján kidomborodott a betűkép. Ezekből a fémbetűkből szedték azután a szöveget. — A patrica tehát egyedi volt, de ezek mindegyikéről mintegy tucatnyi matrica volt előállítható, a matricákról azután szinte korlátlan mennyiségben lehetett öntött betűket készíteni. A patrica drága volt, az előállításához szükséges igényes ötvösmunka miatt, ezért csak viszonylag igen kevés nyomdász mondhatta magáénak. Már jóval többnek volt matricája, amellyel ő maga betűket öntött, vagy vándor betűöntővel öntetett. Volt azonban — nem is kevés — olyan műhely is, amely sem patricával, sem matricával nem rendelkezett. Ezek rendszerint szerény betűkészletüket más-honnan szereztek be kész, öntött betűk formájában.

A patrica lehetőségét a budai nyomdában Fitz — teljesen indokoltan — elvetette (HA 99). Miután azonban a két kiadvány betűmérete között eltérést vélt felfedezni, kénytelen volt átöntést, ebből pedig matricát és betűöntő műszert feltételezni. — Vajon Hessnek valóban volt matricája? Mi szól munkáiban emellett? Vagy van, amiből az ellenkezőjére lehet következtetni?

A két budai nyomtatványban található betűk gondosabb vizsgálata során kiderült, hogy azok nem egységes betűrajzúak és méretűek. Az elvben azonos betűforma helyett több, következetesen visszatérő és egymástól jól megkülönböztethető alakban fordulnak elő. Így pl. a kis (kurrens) „e” betűk között nem kevesebb, mint öt, egymástól eltérő forma különíthető el biztonságosan. — Nevezzük a kurrens e betű felső felét kalapnak, alsó felét ívnek, e kettőt elválasztó vízszintes (vagy ferde) vonalát középvonalnak. — Ezzel a szóhasználattal élve két csoportba oszthatjuk az ötféle e betűt. 1. Középvonal vízszintes (az olvasási iránnyal párhuzamos). 2. A középvonal olvasás irányában

magyarázta, hogy a matricába „a betűképet nem acélpatricával, hanem ólom-betűvel kalapácsolták”, amelynek következtében „a matrica betűképének árkocskaí nem voltak eléggé határozottak s öntéskor a folyékony ólom lötyögött bennük” (MNY 112).

A fenti magyarázat azonban elfogadhatatlan. A MORI által felvetett ólom-patrica használata elvben is problematikus. Köztudott, hogy egy fémbe alakot bemélyíteni csak annál keményebb tárggyal lehet; puhábbal vagy azonos keménységűvel ez nem oldható meg. Ezért volt általános az acélpatrica, a réz- vagy bronzmatrica és az ólombetű. De tételezzük fel, hogy egy keményebb, ötvözött ólomból készült patricát ütöttek bele egy puhább ólommatricába: vajon a folyékony ólom az öntés során nem deformálta volna használhatatlanná az ilyen, azonos olvadáspontú ólommatricát? De tételezzük fel még ezt is, hogy MORI gondolatmenetét követhessük. A nem szabályos, nem ép betűképpű matricába öntött betűfém miért „lötyögött” volna annak árkocskaíiban? A felülről beöntött folyékony ólom súlyánál fogva a betűöntő műszer aljába csiptetett matrica árkait azonnal kitölti, hisz néhány grammnyi ólomról van szó, amely pillanatok alatt szilárd halmazállapotba kerül. De ha ez az öntést végző ügyetlensége vagy a matrica rossz minősége miatt nem sikerült tökéletesen, úgy ez legfeljebb egyenetlen (hol vékonyabb, hol vastagabb) vonalvezetésű vagy megszakadt betűképű öntvények készítéséhez vezetett. Ezek is számos átmeneti formát alkottak volna a feltételezett „lötyögés” mindenkori méretét és alakját követve. Azonban a fentiekben példának felhozott e betű esetében, de a többiekénél is — amint ezt már említettük — nem erről, hanem következetesen visszatérő és egymástól mindig pontosan elhatárolható eltérésekről van szó. MORI teóriájával nem magyarázható a betű méretében történő lényeges eltérés. Ugyancsak elképzelhetetlen, hogy a betűvonal (pl. a közép-vonal vízszintes vagy ferde volta) jól elkülöníthető különbségeit a hibás matrica okozta volna. (Sőt újraöntés után a *Basilius*ban ugyanezek a *Chronica*-ban is meglevő sajátságok teljesen azonosan ismétlődhetnének-e?)

Ha a budai műhelyben matrica és öntőműszer állott volna rendelkezésre, amelyek felhasználásával a betűket a helyszínen önthették volna, úgy kizárt lenne az ilyen eltérés az egyes betűk között. Teljesen értelmetlen lenne ugyanis ugyanazon hang jelölésére egymástól csak gondos vizsgálattal észlelhető eltérést mutató különböző matricával önteni a betűket, majd azokat összekeverve használni a szedésben. A jelenség egyetlen magyarázata az, hogy HESS már kész, öntött betűket hozott magával. Csak így képzelhető el, ill. indokolható a betűk közötti eltérés.

Ha kész, öntött betűk álltak csak Budán nyomtatás céljára rendelkezésre, úgy rendkívül problematikusnak, sőt lehetetlennek tűnik FITZ feltételezése, ill. következtetései a *Chronica* három szedésrészletére vonatkozólag (HA 95—99, MNY 108). Ő ugyanis — a külföldi analógiák alapján — arra gondolt, hogy HESS műhelyében nem egy, hanem több sajtó működött egymással párhuzamosan. Ez a termelést természetesen megsokszorozta, de ugyanakkor a szedések számát, ill. az ahhoz szükséges betűanyagét is. Miután Budán csak öntött betűk voltak, jogos az a feltételezés, hogy e nehéz ólombetűkből csak viszonylag kisebb mennyiséget volt érdemes a távoli Itáliából ideszállítani. A szedésrészlet nagy mennyiségű betűt igényelt (több szedő egyidejűleg szed), így ez az öntött betűk mázsáinak szállítását jelentette volna. Ahogy minket HESS-szel kapcsolatban a csak öntött betűvel érkezés bizonyítása szorít arra, hogy kritika alá vegyük a több szedésrészletre és azzal szükségszerűen össze-

függő több sajtóra vonatkozó feltételezést, úgy FITZET a két HESS-féle kiadványban vélt eltérő betűméret vezette a matricák, ill. a betűöntés feltételezésére. Innen már csak egy lépés az, hogy az elvben szinte korlátlan betűöntés lehetőséget nyújtott a több sajtó és ahhoz az egyidejűleg szükséges több szedés feltételezéséhez.

Nézzük tehát, mi is az a szedésrészlet, és mi a helyzet e vonatkozásban HESS nyomtatványaiiban. „A hosszabb munkáknak levélről levélre egyetlen sajtón való kinyomtatása túlságosan sok időt vett volna igénybe, s ez nem fizette volna ki magát. A kiadás sokszor sürgős volt, megjelenése szerződésben meghatározott időhöz volt kötve. Ezért a nyomdászok a kéziratot szedésrészletre osztották, s az egyes részleteket egyszerre szedte más-más szedő s a szedéseket más-más sajtón egyidőben nyomták . . . A szedésrészlet felismerhető, ha valamelyik ponttal befejezett mondatnál végződő — quinternio (öt levélpárból álló füzet) utolsó oldalain a szedés összeszorítása vagy ellenkezőleg, szembe-tűnő nyújtása észlelhető . . . Még inkább felismerhető a szedésrészlet az egymástól eltérő füzetbeosztásokból” (FITZ HA 94.). FITZ fenti meghatározása igen szabatos és helyes. Nézzük, hogy a *Chronicát* vizsgálva milyen következtetésekre jut. Bár semmi érv vagy adat sincs arra, hogy HESST bárki vagy bármi sürgette volna, FITZ szerint három szedésrészlet különböztethető meg: az első tartalmazza az első füzetet 22 nyomott lappal és 6490 szóval, a második a következő négy füzet 80 lapját 22 538 szóval, a harmadik az utolsó két füzet 31 lapját 8401 szóval. A három részlet tehát rendkívül aránytalan: „az első és harmadik igen rövid, de ha három sajtó állt rendelkezésre, akkor miért ne?” (FITZ HA 95). Mint látható, FITZ-nél a szedésrészleteknél felmerülő aggálya elosztatására a feltételezett három sajtó szolgált, míg a három sajtóra a három szedésrészletből következtetett. Circulus viciosus! A szedésrészlet gazdaságossági megfontolásokon alapszik. Az ilyen egyenetlen megosztás azonban minden, csak nem gazdaságos. Hiszen „a szedésrészleteknek csak akkor volt értelmük, ha szedésüket egyszerre szedték s egyszerre fejezték be, s mind a három sajtó egyenletesen foglalkoztatva volt” (FITZ HA 105). Igaza van FITZ-nek abban, hogy szedésrészlet csak a füzet végén lezáródó szövegnél lehetséges, mert mondatnál pontosabban nem lehetett a kéziratot előzetesen felosztani a szedők között. A *Chronicában* három ilyen pont van: az első és az ötödik füzet végén, továbbá — mint minden kiadványnál — a nyomtatvány vége. FITZ tehát minden helyen szedésrészletet feltételezett, ahol ez elvben csak egyáltalában lehetséges volt. Dehát a *Chronicában* a sorok százai, de nem kevesebb, mint 24 lap is ponttal végződik. Ezek közül juthatott az első és ötödik füzet végére is, minden előzetes szándék nélkül. A 24 lapvégi pont közül 12 rektón és ugyancsak 12 a verzón található. Jól bizonyítja ez, hogy nagyobb számok esetében a véletlen már kiegyensúlyozott arányokat mutat. A füzet végére került pont tehát joggal feltehetően a véletlen műve, hiszen a 24 lapzáró pont közül kettő oda is juthatott.

Szedsrészletek kijelölésekor logikus az eredeti kéziratban található beosztást legalább figyelembe venni, ellenkező esetben szinte betűszámra pontos előzetes számítás alapján kell kijelölni a szedsrészletek végét. Az első füzet éppen a *Chronica* leghosszabb, több mint 12 lap terjedelmű fejezete derekán végződik. Hogy juthattak arra a megfontolásra, hogy pontosan itt jelöljék ki ezt az amúgy is rendkívül aránytalan szedsrészletet?

Az első füzet hat levélpárt tartalmaz, és ebben eltér az ezt követő öt levélpárból álló füzetektől. Ez a körülmény valóban elgondolkodtató és magyaráza-

tot igényel. FITZ szerint az első szedésrészletet mindössze 19 lapra tervezték, de ez kevésnek bizonyult, hiába igyekezett a szedő a 17. és 18. lapon feltűnően sok rövidítéssel sűríteni a szöveget. De mindhiába, még egy levélpárt kellett elővennie, amelynek egyik levelén még két teljes lapon befejezte az első szedésrészletet, míg a másik, üres levél elől szennylevélként szolgált (HA 96). Az említett nagy igyekezet a 17. és 18. lapon, hogy a szedő a quinternio végére be tudja fejezni, nem tapasztalható. De nem is reális, hogy a 19 lapra tervezett szövegnél két lappal előbb veszi észre azt, hogy csak tömörítéssel kísérelheti meg a kijelölt helyen befejezni a szövegét. Mikor pedig ez nem sikerült, honnan maradt még két teljes lapot megtöltő szövege e szedésrészletből? A szabálytalan ív esetében arról lehet szó, hogy HESS mindaddig nem gondolt a nyomtatványát elől védő üres levélre, az ún. szennylevéltre, amíg ki nem nyomtatta az első füzet középső levélpárjának két lapját. Ezekután már csak úgy változtathatott a füzetnek eredetileg öt levélpárból álló beosztásán, hogy — amint FITZ is más okból feltételezte — még egy levélnyi szöveget csatolt e füzethez, amelynek üres levélpárja lett a szennylevél.

FITZ az általa feltételezett első szedésrészlet szoros voltát szembeállította a második részlet helybőségével. Ennek bizonyítására azzal érvelt, hogy míg az első részletben csak két üres sor akad, addig a másodikban nem kevesebb, mint 41 (HA 96). Ez így az első olvasásra igen meggyőzően hangzik, de ha megvizsgáljuk, hogy hol és miért hagyott üres sort a szedő, egészen más következtetésre kell jutnunk. A *Chronica*-ban 35 címmel kapcsolatban összesen 52 sor üres, amelyből nem kevesebb, mint 30 alkalommal egy új király nevének említésekor. Összesen 33 ilyen hely van a *Chronica*-ban, de csak három esetben (Imre, Ulászló és Mátyás) nem maradt a cím felett vagy alatt (ill. mindkét helyen) egy-egy sor üresen. Az említett három király esetében a számításba jövő cím olyan lapon áll, amelyen már különben is két-három üres sor található. Így elképzelhető, hogy a szedő további sorkihagyásoktól inkább eltekintett. A nem királyokkal kapcsolatos öt sorkihagyásos helyet vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. A *Chronica* két részből áll: a hunok és a magyarok története. E két rész között van az egyik sorkihagyás, a másik pedig a kötet végén álló kolofonnál. A fennmaradó három ilyen cím a szorosabb értelemben vett krónikaszöveghez hozzáillesztett részek címeinél található: „De primo adventu tartarorum in Hungariam”, „De secundo adventu tartarorum in Hungariam” és „Metra de morte karoli regis”. A fentiek alapján világos, hogy a sorok üresen hagyása a *Chronica* szövegében semmiképpen sem áll összefüggésben a feltételezett szedésrészletekkel, mert azokat a szedő — feltehetően kézirata nyomán — ott és akkor használta, amikor ezt a szöveg megkívánta.

A szedésrészletek igazolására szolgáló érvek között szerepelt még az a feltételezés, hogy „a szedést hosszú évszámok szóval való kiírásával” nyújtották, ha kellett (FITZ HA 98). Érdemes ezt a kérdést is közelebbről szemügyre venni. A *Chronica* kötetében összesen 63 évszám található. Ezek közül mindössze egyet, a szöveghez nem tartozó kolofonban szereplőt szedték római számokkal. Csak három esetben fordul elő, hogy a szám első vagy második felét — tehát azoknak is csak egy részét — római számokkal fejezték ki. Az összes többi, nem kevesebb, mint 59 esetben az évszámok mindig 30–40 betűből álló szóval lettek kisértve. Hogy mennyire nem állott az évszámok szavakkal történt kisértése az oldalterjedelem nyújtásának szolgálatában, ill. a címsoroknak a szövegbe történő beszorítása nem az ellenkező szándék jele (vö. FITZ HA 95–96), azt jól bizonyítja az e₂ levél rektója, ahol négy alkalommal

is szinte teljes sort kitöltően betűkkel kiszedett évszám (6., 17., 28. és 32. sorban) között ún. „szoruló” fejezetcím áll. Világos tehát, hogy nem mutatható ki semmiféle összefüggés az évszám szöveges formában történő szedése és a szedésrészletek között. Összefoglalóan megállapítható a szedésrészletekkel kapcsolatban, hogy ezek feltételezése semmivel sem bizonyítható, de számos körülmény (pl. az egyenetlen megoszlás) éppen ellene mond ennek. *Hess tehát kiadványait folyamatosan szedte, és azokat egyetlen sajtó segítségével állította elő.*

Mekkora volt ez a sajtó? FITZ ebben a kérdésben korábban (HA) nem foglalt egyértelműen állást, később azonban határozottan állítja, hogy „a nyomtatványok vizsgálata arról is meggyőz, hogy a budai asztalos Hess utasítására a sajtónak kis téglét készített, mert mind a krónikát, mind a Basiliust laponként — minden levelet két menetben — nyomtatták” (MNY 109). Valóban a *Chronica* számos levélpárján (pl. az OSZK példányában e_{5-6} , f_4 és f_7) egymástól eltérő nyomási sajátosság tapasztalható. Így az f_8 levélen a két lap szedése egymáshoz képest 4–5 mm-rel mindkét irányban (oldal- és fej-láb irányban) — ráadásul ferdén, egyenetlenül — elcsúszott. A vele összefüggő papírra nyomtatott f_3 levélen a két szedéstükör ezzel szemben tökéletesen fedi egymást. Mindez megerősíti FITZ fenti véleményét: HESS sajtója kis alakú volt, amelyen félíves papírra tudtak csak egyszerre nyomtatni. A *Chronica* összesen 133 lapját tehát külön-külön munkamenetben nyomtatták ki.

A fentiekből már kiderült, hogy HESS öntött betűket hozott magával, így betűkészlete szükségszerűen szerény volt. Erre a lehetőségre FITZ is utalt, amikor arról írt, hogy az akkori nyomdászoknak nem volt nagy betűigényük. Arra a korabeli gyakorlatra hivatkozott, hogy ha a nyomdász kinyomtatta a belső (pl. quinternio esetében a 9–12., ill. 10–11. lapok) levélpárt, az ezekhez használt szedést utána azonnal „felrámolta” és visszaosztotta a betűket a szedőszekrénybe. Így a füzet második feléből még hátralevő lapok kiszedéséhez már igénybe vehette a közepén felszabadult nyomdai anyagot (HA 100 és MNY 112–113). Azonban ez a helyes gondolatmenet a fentebb már bizonyított laponkénti nyomás esetén továbbvihető. Ha ugyanis a levélpárok egy-egy lappárját nem egyszerre nyomtatták, hanem két részletben, úgy elég volt elvben csupán egyetlen lap szedését elkészíteni és kinyomtadni, visszaosztás után már a következő lap szedéséhez felhasználhatók voltak az előző laphoz igénybe vett betűk. Ez azután a műhely betűigényét valóban minimálisra zsugorította.

Mennyi lehetett vajon HESSnél a legszükségesebb betűmennyiség? FITZ a *Chronica* egy-egy levélpárján 1750 betűt és írásjelet számolt. Öt levélpárból álló füzetek esetében — nyilván lappárok együttes nyomásának feltételezésével — csak a 12. lap lenyomtatása után vélte eloszthatónak, ill. újra felhasználhatónak a szedés betűanyagát. Ez sajtónként 21 000 betűt jelentett, az általa vélt három sajtóhoz pedig a 63 000 betűt felkerekítette 70 000-re. Ebben jelölte meg tehát HESS betűigényét (HA 100 és MNY 113). Ennek a számításnak azonban több bizonytalan pontja is van, amely részben fel-, részben lefelé módosíthatja a végeredményt. A *Chronica* lapjain 33 sor áll. Ezekben átlagosan 60 betű, jel, ill. üres betűhely található. (A szavak közötti üres helyek kitöltésére is szükség volt betűhasábokra, bár ezek tetején nem volt betűkép, mert azok ennek magasságával rövidebbek voltak, így nem kaptak festékeztést. Ez az ún. kizárás, vakanyag.) Így laponként tehát mintegy 2000 betűhasábra volt szükség a szedéshez. Ha azonban az előző lapot már kinyomtatták és annak

betűanyagát visszaosztották, úgy többre nem is lett volna szükség. Azonban a betűk egyenetlen előfordulása a szövegben ennél több betűkészletet igényelt.

Mint FIRZ már korábban idézett mondatából kiderül (MNY 109), nemcsak a *Chronica*, de a *Basilius* is laponként és nem lappáronként készült. Valóban, a bécsi példányon tapasztalható, hogy ez így történt: pl. míg a b_3 levélen a rektó és a verző közötti eltérés a szedéstűkör egymást fedésében 6 mm-ig terjedő eltolódást mutat, a vele összefüggő b_8 levélen ez csak legfeljebb 1 mm. Miután a *Basilius* papírrét szerint fele a *Chronicának* (4° , ill. 2°), szedéstűkre ($132 \times$ átlag 80 mm) felületben szinte pontosan a fele annak ($172 \times$ átlag 122 mm), a *Basiliusban* átlagosan ezer betűhely van laponként. Sajtójának mérete lehetővé tette volna HESS számára, hogy a *Basiliust* lappáronként nyomtassa, ő azonban mégis a jóval fáradságosabb és a nyomtatás munkafázisában kétszeres feladatot jelentő megoldást választotta. Vajon miért? A gazdaságos munkában sajtójának méretén kívül a másik akadály a rendelkezésre álló betűmennyiség lehetett. Ahhoz, hogy az öt levélpárból álló füzetet lappáronként nyomtathassa, FIRZ fentebb már idézett gondolatmenete alapján (HA 100 és MNY 113), legalább 12 lap betűhiánymentes kiszedéséhez szükséges öntött betűanyagot kellett rendelkezésre állnia. Ez laponként ezer betűt számolva, 12 000 öntött betűt, továbbá az ezeknek egyenetlen előfordulásával járó bizonytalanság kiküszöbölésére szolgáló tartalékot jelent.

A tartalék nagysága több tényezőtől is függött. A betűknek egy-egy nyelvben való előfordulásuk gyakorisága szerint rangsora van (pl. a magyarban az *e* betű vezet). Nyilván sűrűbben szükséges a latinban — HESS kiadványainak nyelvében — az *e*, *a*, *t* stb., mint a csak a görög eredetű szavakban használt *k*, *x*, *y* vagy *z* betűk. A tapasztalati arányok figyelembevételével öntötték a nyomdák betűkészletüket. (Ezt írja elő az ún. öntőcédula a mai nyomdáknak is.) Jogosan feltételezhető, hogy HESS nyomdájához a betűket ezek figyelembevételével szerezte be. A betűk előfordulásának aránya az ún. nagyszámok törvénye alapján az egyre hosszabb szövegben mind közelebb jár a korábbi, nagyobb tapasztalatok alapján kialakulthoz, míg minél rövidebb szöveg esetén attól mind jobban eltérhet. FIRZ 63 000 betű esetében — valamivel több mint 10% ráhagyásával — ezt a szükséges tartalékot felkerekítéssel 7000-ben jelölte meg (HA 100 és MNY 113). A *Basilius* lappáronkénti nyomtatásához elengedhetetlenül szükséges 12 000 betű esetében ennél azonban magasabb biztonsági tartalék volt szükséges, kb. 25%. Tehát HESS, ha rendelkezett volna legalább 15 000 öntött betűvel, úgy a *Basiliust* nem laponként, hanem az ennél kétszer kevesebb fáradsággal nyomtatható megoldásban, lappáronként készíthette volna. A *Chronica* egy-egy lapjához — amint erről már fentebb szó volt — laponként 2000 betűre volt szüksége. Miután HESSnél sehol nem tapasztalható, hogy betűhiány miatt komoly zavarba került volna (FIRZ HA 100), jogos a feltételezés, hogy rendelkezésére álló betűkészlete bár kevesebb volt az említett 15 000-nél, mégis jóval több volt 2000-nél.

A szedés és nyomtatás munkamenete a budai nyomdában a fentiek alapján így rekonstruálható: HESS 2—15 000 öntött betűt hozott magával, amelyből kiszedett egy-két lapnyi szöveget, amelyet a papír (a *Chronicánál* ez egész, a *Basiliusnál* fél ív volt) egyik lapjára nyomott egyetlen sajtóján. Az így még csak félig elkészült nyomatokat félretette, majd munkáját a következő levélpáron az előbbivel azonos módon folytatta. A tervezett füzet közepére érve — a HESS által általában használt ún. quinternio esetében az ötödik levélpárnál — annak mind a négy lapját egymás után készre kinyomtatta. Ezután elővette

az ezt megelőző levélpár félkész papírját, és rányomtatta az üresen maradt felére a következő két lap szövegét. Így haladt tovább, befejezve egymás után a félíg kész íveket, amíg csak a füzet végére nem ért.

A korabeli papír rongyból készült írás céljára, igen tartós kivitelben és enyvezett felülettel. Az enyvezés erősen csökkentette a papír festékfelnevő képességét, ezért azt nyomtatás előtt benedvesítették, hogy egyrészt a festék jobban megtapadjon rajta, másrészt hogy bizonyos fokú merevségét így elveszítve teljesen rá tudjon feküdni a szedés befestékezett felületére. A fentebb vázolt munkafolyamat esetén csak a legbelső levélpárokat lehetett folyamatosan nyomtatni, a többieket — a füzet külső levélpárjához közeledve egyre hosszabb ideig — félkészben tárolni kellett a papír üres része két lapjának rányomtatásáig. E gazdaságosnak egyáltalában nem nevezhető munkamenet oka az egyetlen sajtó kis (félíves) mérete és a rendelkezésre álló betűanyag korlátozott mennyisége volt. A papír újabb elővételekor természetesen újra kellett azt nedvesíteni. A korábban már egyszer benedvesített papír nyilván bizonyos mértékben egymástól eltérő módon vette fel újra a vizet. Ez is hozzájárulhatott — természetesen csak csekély mértékben — ahhoz, hogy végső szárítás után ma a budai nyomda termékeiben az előzőekben már sokat emlegetett húsz sor magassága olyan változatos értékeket ad.

A *Basilius* esetében a lappárok együttes nyomtatása a félíves budai sajtóval is megoldható lett volna, itt egyedül a betűmennyiség korlátozta a nyomdászt. Ha tehát betűkészlete engedte, úgy legalább a legbelső levélpár két lappárját együtt nyomtatna volna. És valóban, a *Basilius* bécsi példányán az tapasztalható, hogy mindkét füzet belső levélpárján a rektók és verzók egymáshoz való viszonya azonos, amiből joggal következtethető az együtt történt nyomás. Az említett négy laphoz legalább 4000 betűre volt szükség. Ez tehát HESSnek az említett tartalékokkal együtt rendelkezésére állt. A füzetben belülről kifelé haladva következő levélpárnál a *Basilius*ban mindkét esetben az eltérés a szedéstükrök fedésében 1 mm, ami nem teszi lehetővé annak biztonságos eldöntését, hogy még ezt is együtt avagy külön nyomtatták-e. A belülről harmadik levélpárnál az eltérés a rektó és a verzók között — amint erről már szó volt — már egyértelműen a két menetben történt nyomtatásról tanúskodik. A fentiek szerint a budai nyomda betűkészlete 4000-nél több, de 15 000-nél kevesebb, azaz hozzávetőleg 10 000 betűben jelölhető meg.

Vajon milyen súlyt jelentett a *Chronica* egy lapjának szedése? Ez a kérdés viszonylag könnyen megválaszolható, hiszen a betűtest magasságának, az ún. írásmagasságnak (a betűtest talpa és a nyomófelülete közötti távolság) kivételével minden más adat ismert. A szedéstükrő mérete $172 \times 120 - 124$ mm, ami kb. 210 cm^2 -t jelent. Az ólom fajsúlya 11,34, tehát egy lap szedéstükrének súlya a betűhasáb magasságának centimétereként kb. három kiló. A mai nyomdai betűk teste kb. 25 mm magas, de jogos a feltételezés, hogy ez a 15. században ennél több volt. Ha 30 mm volt, úgy a *Chronica* egy lapjának szedéséhez felhasznált mintegy kétezer betűhasáb összsúlya kilenc kiló volt, azaz betűnként kb. 4,5 g, vagyis a feltételezhető 10 000 betűé összesen 45 kiló. Ebből látható, hogy HESS betűkészlete aligha haladta meg a fél mázsát, így annak Budára szállítása Itáliából nem jelenthetett leküzdhetetlen akadályt.

Hess budai műhelye tehát nem tartozott korának méretei alapján jelentős nyomdái közé. Alig félmázsás betűkészlete és egyetlen sajtója valóban nyomtalanul tűnhetett el az idők forгатagában. Talán ezen szerény lehetőségei miatt nem tudta eléggé magára vonni MÁTYÁS király érdeklődését.

A fentiekben — úgy érezzük — hogy sikerült a budai nyomda felszerelésére és berendezésére legalább egy szűk területen fényt vetíteni. E cikk terjedelme nem adott lehetőséget már arra, hogy a megvizsgált kört most tovább bővítsük, pedig még számos kérdés gondos elemzése szükséges. Néhányat ezek közül csak példaként említünk: honnan és hogyan szerezte be HESS nem egységes betűkészletét, hányan dolgoztak a műhelyben, milyen példányszámban és mennyi ideig készültek a kiadványok, a *Basilius* vagy a *Chronica* jelent-e meg előbb stb. Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolásához a két budai nyomtatvány további beható, helyenként mikrofilológiai munkát igénylő vizsgálata, ill. ennek eredményeinek gondos kiértékelése szükséges. Sőt szinte elengedhetetlen, hiszen tartozunk ezzel a világviszonylatban is a legkorábbiakhoz sorolható és hazánk fővárosában éppen ötszáz évvel ezelőtt tevékenykedett nyomdász emlékének.*

GEDEON BORSA

Neue Feststellungen über die 500jährige Druckerei von Buda

Es sind rund 500 Jahre her, dass die »Chronica Hungarorum« (GW 6686) am 5. Juni 1473 in Buda in der Hauptstadt von Ungarn die Presse von Andreas Hess verliess. Ungarn ist dadurch allen anderen Staaten — abgesehen von Deutschland, von Italien, von der Schweiz, von Frankreich und von den Niederlanden — vorangegangen. Nur ein einziges weiteres Produkt dieser Druckerei ist bekannt: eine Ausgabe von Basilius Magnus ohne Jahreszahl (GW 3702).

Alle Kenntnisse über diese Offizin von Buda hat Josef Fitz in seiner hervorragenden Monographie »Hess András« im Jahre 1932 zusammengefasst. Die dort niedergelegten Feststellungen und Folgerungen überprüfend versucht der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes eine Antwort auf die Frage zu geben, wie die Einrichtung und die Ausrüstung der ersten ungarländischen Typographie ausschauen konnte. Zu dieser Arbeit standen allein die zwei Druckwerke der Offizin zur Verfügung, archivalisches Material ist überhaupt nicht vorhanden. Die eingehend und methodisch durchgeführten Untersuchungen verstärkten, bzw. modifizierten die früheren Behauptungen, vor allem aber die davon abgezogenen Folgerungen.

So konnte festgestellt werden, dass Hess für seine Druckerei in Buda keine eigene Letter gegossen hat, sondern beide Druckwerke mit einem Typenmaterial herstellte, die er selbst schon fertig aus Italien mit sich gebracht hatte. Er verfügte nur über eine Presse mit einer Oberfläche von einem halben Bogen. Die ganze »Chronica« und den grössten Teil von »Basilius« hat er Seite auf Seite in getrennten Arbeitsgängen gedruckt. Die inneren Blätterpaare beider Lagen von Basilius in Quartformat hat er — soweit die Grösse seines Typenbestandes ihm erlaubte — aus ökonomischen Gründen doch gleichzeitig gedruckt. Dieser Umstand hat es ermöglicht festzustellen, dass Hess in Buda über etwa 10 000 gegossene Letter verfügte, die insgesamt nur etwa einen Zentner ausmachte.

* E helyen is köszönetet mondok KÜKEDI Józsefnek, aki cikkem megírását a nyomda-technikai kérdésekben adott sokoldalú szakvéleményével és az elvégzett mérésekkel rendkívül értékesen támogatta.

Elveszettnek hitt decasok Bél Mátyás kéziratoss Adparatusából

A magyar tudomány történetében előkelő hely illeti meg a forráskiadó BÉL Mátyást, jóllehet értékes kéziratgyűjteményének jelentős része kiadatlan maradt. A közlésre előkészített mennyiség nagyságára mi sem jellemzőbb, mint pusztán két adat: a BATTHYÁNY József érsek által megvásárolt — jelenleg Esztergomban őrzött — kollekcióban 82, a KOLLÁR Ádám révén Bécsbe került anyagban 19 köteg irat vár tudományos feltárásra. Mert hát azt sem tudjuk pontosan, mi is van ebben a kézirati hagyatékban.¹

I.

A kiadástörténeti hagyomány

Ennek az említett bizonytalanságnak következménye többek között az is, amely BÉL Mátyás terveit illeti az *Adparatus ad historiam Hungariae* (Pozsony 1735) c. forráskiadványával kapcsolatban. HAAN Lajos, a kiadástörténet leg-alaposabb ismerője, 1879-ben megjelent akadémiai székfoglalójában MILLER Jakab Ferdinándra hivatkozva azt mondja, hogy „az Adparatus további kötetei Bél által sajtó alá rendezve megvannak — de hol?“, azt nem lehet tudni.² Ugyanakkor közli a lappangó II. és III. Decas részletes tartalomjegyzékét is MILLER nyomán.³ Ez a következő:

„Decas II. Monumentum 1. De Matthiae Corvini regis Hungariae laudibus bellicis carmen. — 2. Res gestae Rudolphi ab an. 1591. carmine heroico decantate libri VI. — 3. Vita Jacobi despotaе alias Heraclidis et Basilici dicti. — 4. Sigismundi a Pesicz historia expeditionis Maximiliani in regem Poloniae. — 5. Henr. Ribischii epistola de obsidione viennensi an. 1519. [!] — 6. Franc. Forgách epitome obsidionis Sigethi. — 7. Oratio in consessu archiducum et principum recitata. — 8. Oratio funebris in exequiis illustr. comitis Stephani Illésházi comit. trencsin et liptoviensis. — 9. Oratio funebris in exequiis exc. illustr. comitis Nicolai Eszterházy etc. anno 1644. Viennae dicta. — 10. Oratio exequialis illustr. comitis Georgii Thurzo de Bethlenfalva etc. Leutschoviae anno 1617.

¹ Legújabbán TARNAI Andor publikált esztergomi kéziratkutatósi eredményeiből: *Bél Mátyás ismeretlen művei*. Magy. Könyvszle 1955. 123—128.

² HAAN Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. 57.

³ HAAN, i. m. 57—58.

Decas III. Monumentum 1. elegiae XV. — 2. Petri Albani Nivemontii in imaginem Zrinii armati epigrammata. — 3. Joannis Sommeri reges Hung. versice descripti ad Ferdinandum et Joannem reges. — 4. Steph. Taurini cruciatorum servile bellum an. 1519. conscriptum. — 5. Ruinae Pannoniae libri IV. — 6. De bello Pannonico Solimanni libri III. — 7. Nic. Gabelmanni monomachiae Hung. libri II. Duae odae una de strage turcarum sarkanszigethina, altera de fertilitate Hungariae. — 8. Henrici Porsii itineris byzantini libri III. — 9. Encomium Thomae de Nádasd a Martino Rakovszky, carmine heroico. — 10. Georgii Peuckerii lamentatio et soteria hungarica ad populum an. 1681. — 11. Poematum libri VII. de rebus Hung. a Leonhardo Uncio conscripti. Cracoviae, anno 1579. editi.”

Hogy MILLER közlésébe pontatlanságok csúsztak, HAAN nem vette észre, legalábbis nem tért ki rájuk, pedig az ellentmondások nyilvánvalóak. A II. Decas itt nem tartalmazhatott tíz monumentumot, mivel az *Adparatus* első kötetében kettő már megjelent belőle, a III. Decas pedig — éppen a decas-fogalomból eredően — aligha foglalhatott magában tizenegy forrásszöveget. A tévedések egy dolgot feltétlenül bizonyítani látszanak, mégpedig azt, hogy a kéziratban maradt két decas tartalomjegyzéke ebben a formában semmiképp sem tükrözheti BÉL Mátyás elgondolásait.

II.

Az esztergomi kézirat

Az *Adparatus* tervezett köteteinek rekonstruálásában sokat segít, de nem tud teljes megoldásra vezetni az a kézirat sem, melyet *Rerum gestarum in Hungaria carminice descriptio* címen „Arm. VIII. Categ. X. Tit. IV. a.” jelzet alatt őriznek az esztergomi Bibliothecában, pedig nem egyéb, mint az *Adparatus* száz éve keresett II. és III. decasaiból egybekötött kolligátum.⁴ Itt következő részletes tartalmi ismertetésünk során jelezni fogjuk, hogy a kéziratból BÉL Mátyás (*Notitia Hungariae novae historico geographica*. 1–4. köt. Bécs 1735–1742. = Not. Hung.), KOVACHICH Márton György (*Scriptores rerum Hungaricarum minores*. 1–2. köt. Buda 1798. = SM) és HEGEDÜS István (*Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1906. = AnR) különböző korpuszai milyen szövegrészeket jelentettek meg nyomtatásban.

[1.] 1–44.: No. 1. [SOMMER János 15 moldvai elégiája.] — 44–46.: *Stephano Helnero senatori Bistriciensis in Transilvania fratri carissimo Johannes Sommerus, S.* — [2.] 47–75.: No. 2. [A wittenbergi ZRÍNYI-album epigrammáiból.] — 47–48.: *In imaginem Zerini armati epigramma, Petri Albini Nivemontii* [AnR 330–331.] — 49–51.: *Ad eos qui illustris comitis Nicolai Zerini pro patria fortissime nec minus magnanime occumbentis virtutem grata pietate, et uti patrem patriae celebrant* [AnR 331–333.] — 51–53.: *In imaginem Zerini non armati, epigramma Petri Albini* [AnR 333–335.] — 53.: *Aliud in eiusdem effigiem* [AnR 335.] A szerző neve a másolás alapjául szolgáló 1587-es nyom-

⁴ A kézirat ismételt használatáért ÁRVA Vince és KOVÁCH Zoltán könyvtárigazgató uraknak tartozom köszönettel.

tatványban és a kéziratban „Strissa”, az AnR-ben tévesen „Hrissa”. — 54.: *Epitaphium illustris comitis Nicolai a Zrinio* [AnR 335.] A szerző neve a kéziratban „Peczii”, az AnR-ben „Reczii”. — 54.: *Aliud* [AnR 336.] — 54–55.: *Aliud* [AnR 336.] A szerző neve a kéziratban „Sikolssy”, az AnR-ben „Siklossy”. — 55–56.: *Aliud* [AnR 336–337.] A szerző neve a kéziratban „Schesaeus”, az AnR-ben „Schaeseus”. — 56.: *Aliud* [AnR 337–338.] — 56–57.: *Aliud ad spectatorem* [AnR 338.] — 57.: *In effigiem Zrinii* [AnR 338–339.] A vers írója „rector scholae Ceglediensis” a kéziratban, az AnR-ben „Cegediensis”. — 57–60.: *Aliud* [AnR 339–341.] A kéziratban „Valentinus Zixouius Hung.” a szerző neve, az AnR-ben hiányzik. — 60.: *Aliud* [AnR 341.] — 60–62.: *Aliud* [AnR 341–343.] — 62.: *Aliud* [AnR 343.] A kéziratban a szerző „rector . . . Vratislaviensium”, az AnR-ben „Vratislaviensem”. — 62–63.: *Epigramma, quo innitur, illustri Zrinio, ad propugnandam arcem Sigethinam, neque fortitudinem, neque prudentiam defuisse, sed fortunam* [AnR 343–344.] — 63.: *Aliud* [AnR 344.] — 64–65.: *Aliud* [AnR 344–345.] — 65–66.: *Aliud* [AnR 345–346.] — 66.: *Aliud* [AnR 346–347.] — 67.: *Aliud* [AnR 347–348.] — 67–68.: *Aliud* [AnR 348.] — 68–69.: *Eiusdem illustrissimi comitis Nicolai Zrinii epicedion, scriptum a Paulo Fabricio caesar. mathematico, med. d. et ordinario in Academia Viennensi professore* [AnR 349–350.] — 69.: *Epitaphium* [AnR 350.] A kéziratban az első szó „Zeriniae”, az AnR-ben „Zriniae”. — 69.: *Aliud* [AnR 350.] — 69–75.: *Zrinii de se ad proceres Hungariae* [AnR 350–356.] A cím a kéziratban „Vngariae”, az AnR-ben „Hungariae”. A szerző nevében sem „Szixonius” szerepel [AnR 356.], hanem „Zixouius”. — [3.] [SOMMER János verse] — 76–83.: *Ornatissimo virtute et eruditione viro D. Antonio Iungk, reipublicae Cibiniensis senatori, domino et amico observando Johannes Sommerus, dedicatio.* — 84–131.: *Reges Hungariae.* A szöveg végén: „Johannes Sommerus Anno MDLXVII”. — [4.] 132–229.: No. 4. — 131–132. között: Stephani TAURINI Olomucen.: *Stauromachia. Id est: cruciatorum servile bellum, quod anno ab orbe redempto, post sesquimillesimum, quartodecimo, et Pannonias, et Collimitaneas provincias, valde miserabiliter depopulaverat. In quinque libros summatim digestum. Eiusdem index, eorum, quae in hoc opere visa sunt annotatu digniora.* [Itt a nyomtatott kiadás címlapján látható fametszet helye bekeretezve] Georgius Zekel. — 132–136.: [előszó] — 137.: *Udalricus Fabri Rhetus lectorem alloquitur, an hos libros legat, addubitantem.* — *Francisci Siculi Transilvani exastichon.* — 138–206.: [Az eposz öt éneke. Részletek jelentek meg belőle: BÉL, Not. Hung. III. 50., 52–55.] — 207–228.: *Index Abcdarius.* — 228–229.: *Stephanus Taurinus Olomucensis etc. optimaе literariae iuventuti S. D.* — [5.] 230–322.: No. 5a. *Ruinae Pannonicae.* [Az eposz négy énekének szövege. Szemelvényeket adott ki belőle BÉL, Not. Hung. III. 315–316, 318–322. passim.] — [6.] 323–382.: No. 6. *De bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo libri tres.* HEGEDÜS az AnR 299. lapján nem tud arról, hogy ez a szöveg itt az esztergomi kéziratban is megtalálható, s egy budapestire hivatkozik. — [7.] 383–464.: No. 7. — 382–383. között: Nicolai GABELMANNI Germani *Monomachiae Hungaroturcicae carminum libri duo, ad illustrissimum dominum et magnanimum heroem D. Franciscum de Nadasdy, perpetuum terrae Fogaras et comitatum Semproniensis, Castriferrei comitem etc.* Adiectae sunt aliae duae odae: una: *De strage Turcarum Sárkányszigethana*, altera: *De fertilitate Hungariae.* — 383–386.: *Francisco de Nadasdy illustrissimo et magnanimo D. E. H. magno Hungariae comiti: marschallo: consiliario caesareo Nicolaus Gabelmannus.* —

387.: *Ad Manes Vergilii poetae autor.* — 388.: *Benevolo lectori s.* — 389.: *Hadrianus Borkius Nicolao Gabelmanno literatissimo.* — *Ad illustres Hungariae proceres.* Johannes ERCKIUS H. Germanus. Patavii Idibus Maii A. XC. — 390.: *N. Gabelmanno viro praestantiss. I. Hertelius Septem Castrensis.* Patavii 17. Maii, XC. — *N. Gabelmannus S.* — 391–454.: *Monomachiae Hungaroturcae [carminum libri II. A költeményt összefoglalóan ismertette és szövegéből szemelvényeket adott ki BÉL, Not. Hung. II. 441., 478–484., 490., IV. 588–591. passim, 707. — Bevezetővel ellátott hosszabb részletet közölt belőle HEGEDÜS, AnR 357–363.]* — 455–458.: *Ode [I.] de Strage Turcarum Sarkan-szigethana.* — 459–461.: *Ode II. de fertilitate Hungarica.* [Kiadva: AnR 364–367.] — 462.: *Ode III. ad Gabrielem Szentgyörfly [!] et literatissimum et nobilissimum virum.* — 463.: *Ode ad Nicolaum Rudnay Hungarum, virum prudentissimum.* — *Ode V. ad Joannem Parnassum Hungarum, virum egregium.* — 464.: *Ode VI. de bello Turcico.* — *Ode VII. in virum militem.* — [8.] 465–501.: No. 8. — 465.: Johannes SAMBUCUS caes. consil. et historicus: *De Henrico Porsio I. C.* — 466–501.: Henrici PORSII IC.: *Itineris Byzantini.* [Szemelvények ebből a szövegből: BÉL, Not. Hung. III. 335–337.] — [9.] 502–517.: No. 9. *Encomium spectabilis et magnifici domini comiti Thomae de Nádasd ...* Martinus RAKOWSKY de Rakow. — [10.] 518–577.: No. 10. — 517–518. között: Georgii PEÜCKERI Neosoliensis *Lamenta et soteria Hungarica ob populum A. C. MDCLXXXI. pestilentia afflictum liberatumque, verbis potissimus Vergilii decantatae.* — 518–577.: „Cento Vergilianus” [A költemény szövege.] — [11.] 578–613.: [No. —] T. Cortesii de Matthiae Corvini, regis Ungariae laudibus bellicis carmen. [Kiadás a kéziratból: BÉL, Not. Hung. III. 227.] — [12.] 614–798.: No. 5b. — 613–614. között: Joh. CSERNOWITZI a Monte Lybaeo: *Res gestae Rudolphi ab 1591 libri 27 [!]* — 614–798.: [A hat énekes költemény szövege. Részleteket közölt belőle BÉL, Not. Hung. III. 67–72. passim, 343., 347–348.] — [13.] — 799–869.: No. 5. 799–856.: *Vita Jacobi Despotae alias Heraclidae Basilici dicti, excerptu ex monumentis historiarum illustris ac magnifici Dn. Francisci FORGACH etc.* — 801–855.: *Vita Jacobi Despotae Moldavorum reguli, qui vixit Ferdinando Caesare, et Johanne II. in Transilvania imperant[ibus].* Előtte p. 801.: Jacobo PALEOLOGO Johannes SOMMERUS Pirnensis, S. — 856.: *Lectori S. Petrus Albinus Nivemontius.* — 857–858v: *Arbor illustrissimae Heraclidarum familiae.* — 859–869.: *Commentatiuncula brevis de Walachii eiusque partibus et synopsis rerum Walachiarum auctore Petro ALBINO Nivemontio.* — [14.] 870–901.: No. 6. 869–870. között: Sigismundi a PISINTZ: *Historia expeditionis Maximiliani archiducis, cum in regem Poloniae electus, frustra in eiusdem regni possessionem venire, laboravit.* — 870.: *Praefatio.* — 871–901. [A mű szövege. Teljes kiadása: KOVACHICH: SM I. köt. 158–193.] — 901.: „Revisum, relatum, et typis mandari placidum est. In senatu die 15ta 8bris 1734. Joannes Krisan juratus Liberae Regiaeque civitatis Poseniensis notarius mpp.”⁵ — [15.] 902–918.: No. 7[a]. Előzőleg p. 901–902. között: Henrici RIBISCHII *epistola de obsidione Viennensi, quam anno MDXXIX. irrita conatu Solymannus suscepit.* — 902–918.: *Henricus Ribischius J. C. Henrico Stromero Auerbachio medico et*

⁵ HEGEDÜS ezt az imprimatúrát, mely a kolligátum utolsó három kéziratának végén olvasható — tehát itt a 901., valamint a 918. és 943. lapokon —, az esztergomi káptalan nyomtatási engedélyének véli. AnR 301.

consulari Lipsiensi. [Utal rá: BÉL, Not. Hung. I. 199–200.] — 918.: *Ibraimus Bascha Dei gratia primus Syriae secretarius et summus consiliarius, serenissimi et invictissimi Caes. Sultani Solymanni, dux et gubernator omnium regnorum et exercituum* . . . Datae ad Viennam medio Octobris. — 918.: „Revisum, relatum, et typis mandari placidatum est. In Senatu die 15ta 8bris 1734. Joannes Krisan Juratus Liberae Regiaeque civitatis Psoniensis notarius mpp.” — [16.] 919–943.: No. 8. — 918–919. között: Francisci FORGÁCH liberi baronis de Gymes *epitome obsidionis Szigethi.* — 919–928.: *Ad illustrem et magnificum Dn. Emericum Forgach, baronem a Gymes, equitem auratum et comitem in Trinchin etc. dominum benignissimum, praefatio Albani Nivemontii historiogr. Sax. et profess. Witteberg.* — 928–943.: *Szigethi Hungariae claustru praestantissimi vera descriptio, et obsidionis epitome ex illustris Francisci Forgachii* . . . *sui temporis historiarum commentariis, bona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam ante hac visa et nunc primum in lucem emissa.* — 943.: „Revisum, relatum, et typis mandari placidatum est. In Senatu die 15ta 8bris 1734. Joannes Krisan Juratus Liberae Regiaeque civitatis Psoniensis notarius mpp.” — 945–950.: *Index.*

III.

A kolligátum fasciculusai

A fólió nagyságú gyűjtemény egykorú, XVIII. századi papírkötésben 950 számozott lapot tartalmaz különböző kézírással. Az egyes füzetek előzéklapjai számozatlanok, ezek a kihagyások azonban nem szakítják meg a folyamatos-ságot, ami arra mutat, hogy csak bekötés után számozhatták be az úgynevezett szennylapok kivételével, melyekre terjedelmesebb címfeliratok kerültek. Az egyes szövegegységek numerussal vannak megjelölve 1-től 10-ig, de nem következetesen: az 5-ösnek három előfordulása is van 5, 5a és 5b jelzésekkel, sima 6-os, 7-es és 8-as kétszer szerepel (ezekből minden másodikat „[a]”-val különítettünk el), egy nagyobb mű pedig a 10–5b sz. fasciculusok között szám nélkül ékelődik bele a kötetbe (ezt „[No. –]” jelöléssel láttuk el). Így az egész gyűjtemény 16 monumentumot foglal magában.

A füzetek sorrendje valószínűleg a logikusabbnak tűnő összeállítás kedvéért változott meg bekötéskor, legalábbis ez látszik elfogadható magyarázatul annak, hogy miért van ez a mostani kuszaság: 1, 2, 3, 4, 5a, 6, 7, 8, 9, 10, [–], 5b, 5, 6[a], 7[a], 8[a]. Akár egyik, akár másik sorrendi változatot nézzük is, azt kell tapasztalnunk, hogy egyik sem felel meg a MILLER Jakab Ferdinánd által ránk hagyományozott s HAANTÓL is átvett decasok beosztásának. A két változat, a MILLER–HAAN-féle [= MH] és az esztergomi [= E] közötti viszony ezek szerint a következő: *II. Decas.* MH 1 [E 10–5b közötti számozatlan fasciculus], MH 2 [E 5b], MH 3 [E 5], MH 4 [E 6a], MH 5 [E 7a], MH 6 [E 8a], MH 7–10 [E hiányzik]. — *III. Decas.* MH 1 [E 1], MH 2 [E 2], MH 3 [E 3], MH 4 [E 4], MH 5 [E 5a], MH 6 [E 6], MH 7 [E 7], MH 8 [E 8], MH 9 [E 9], MH 10 [E 10], MH 11 [E hiányzik]. A 11-iknek feltüntetett darab megvan ugyan a Bibliothecában „Arm. VIII. Categ. X. Tit. IV. c.” jelzet alatt, de függetlenül az *Adparatus* II. és III. Decásától.

MILLER 1802-es híradása óta a kézirat „felfedezésére” a századfordulón nyílt volna alkalom, amikor 1896–1906 között HEGEDŰS István anyagot

gyűjtött *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* c. kötetéhez. Az AnR megfelelő helyein szerepel is a pontos lelőhely, de sem a klasszika-filológus szövegkiadó, sem a BÉL-filológia nem figyelt fel a forrásanyag provenienciájára.⁶

IV.

A decasok forrásai

Megállapításunk szerint az esztergomi kézirat forrásául szolgáló alapszövegek — a füzetek bekötési sorrendjében — a következők lehetnek: **1.** (p. 1–46.): Johannes SOMMERUS Pirnensis: *Reges Hungarici et Clades Moldavica* etc. Wittebergae 1580. (App. I. 478.) — **2.** (p. 47–75.): *De Sigetho Hungariae propugnaculo* etc. Wittebergae 1587. (RMK III/1. 765.) — **3.** (p. 76–131.): Johannes SOMMERUS Pirnensis: *Reges Hungarici* etc. Wittebergae 1580. Ez a mű megjelent még később a *Deliciae poetarum Hungaricorum* XVII. századi (Francofurti 1619. — RMK III/1. 1245.), illetve XVIII. századi kiadásában is (H. n. 1727. — PETRIK I. p. 514.), de az azonosítás a wittenbergi kiadással Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger* etc. című munkájának segítségével lehetséges volt (App. I. 478. és jegyzete.) — **4.** (p. 132–229.): Stephanus TAURINUS Olomucen: *Stauromachia*. Viennae [1519.] (App. I. 137.) — **5–6.** (p. 230–382.): Christianus SCHESAEUS Mediensis Transylvanus: *Ruinae Pannoniae libri quatuor* ... *Addita est historia de bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo, Iulae et Zygethi expugnationem continens*. Wittebergae 1571. (RMK III/1. 613.) — **7.** (p. 383–464.): Nicolaus GABELMANNUS Germanus: *Monomachiae Hungaro-Turcicae carminum libri II. Adjectae sunt aliae duae odae: altera de strage Turcarum Sarkan Sigethana, altera de fertilitate Hungariae* etc. Patavii 1590. (App. I. 532. Hogy a II. óda BOCATIUS János költeménye, GERÉB László próbálta igazolni, EphK 1938. 385–386.) — **8.** (p. 465–501.): Henricus PORSIUS: *Itineris Bizantini libri III*. Francofurti 1583. (KOSÁRY I. Bp. 1951. 314.) — **9.** (p. 502–517.): Martinus RAKOVSZKIUS: *Libellus de partibus reipublicae et caussis mutationum regnorum, imperiorumque in plerisque ad imitationem Aristotelis* ... *Additum est, praeterae, Encomium spectabilis et magnifici domini palatini regni Hungariae* etc. Viennae 1560. (RMK III/1. 475. — HORÁNYI III. 138–145.) — **10.** (p. 518–577.): Georgius PEUCKER: *Lamenta et soteria Hungarica*. Jenae 1681. (RMK III/1. 3111.) — **11.** (p. 578–613.): T. Alexander CORTESIUS: *Liber unus de virtutibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* etc. Mivel sokszor megjelent humanista műről van szó, BÉL Mátyás koráig bármely kiadásra gondolhatunk. Ezek a következők: 1531. Hagena, 1543. Basilea, 1568. Basilea, 1581. Francofurtum, 1606. Hanovia, 1608. H. n., 1690.

⁶ HEGEDŰS egy kijelentéséből mintha az derülne ki, hogy esztergomi adatait NÉMETHY Lajos könyvtáros információiból, tehát másodkézből merítette volna. A 6. sz. fasciculussal kapcsolatban céloztunk már rá, hogy HEGEDŰS aligha látta a kéziratot, s hasonló gyanú olvasható ki egy másik nyilatkozatából is: „Az esztergomi káptalan könyvtárában van egy becses kézirat, mely Batthyány gyűjteményéből került oda és Cat. X. Sect. 4a. jelzéssel van ellátva, e kézirat 919–941 lapjain, melyeket még 1896-ban másoltattam le...” stb. AnR 301.

Colonia Agrippina, 1719. Florentina. Mint FÖGEL József megállapította, valamennyi kiadás az 1531-es editio princepsen alapul, mely a wolffenbütteli Corvina-kódex szövegét tartalmazza, így a pontos meghatározás nem látszik perdöntőnek.⁷ — **12.** (p. 614—798.): Johannes CZERNOWITZ: *De bello Pannónico libri VI.* c. kézírata 1619-ből. (B. G. STRUVIUS—Chr. G. BUDER: *Bibliotheca historica selecta.* II. Jenae 1740. p. 1483. — HORÁNYI, I. 447—448.)⁸ — **13.** (p. 799—869.): *Vita Jacobi Despotae Moldavorum reguli descripta* a Johanne SOMMERO Pirn. etc. Wittebergae [15]87. (App. I. 519. — RMNy No. 145.) — **14.** (p. 870—901.): Sigismundus a PESINCZ: *Clades Bicinensis* c. kézírata 1591-ből. (KOVACHICH, SM I. p. XXVIII.) — **15.** (p. 902—918.): Henricus RIBISCHIUS: *De re Turcica ad Wiennam Austriae etc. Epistola historialis ad clariss. virum Henricum Stromerum Auerbachensem* etc. Lipsiae 1530. (App. I. 223.) — **16.** (p. 919—943.): *De Sigetho Hungariae propugnaculo* etc. Wittebergae 1587. (RMK III/1. 765. A kézirat szövege e kiadás D—E3a ívek levelein található.)

V:

A kézirat tudománytörténeti értéke

Az *Adparatus* folytatása számára lemásolt költői és történeti szövegek tartalmából annyi következetesség nyomban felismerhető, hogy BÉL Mátyás valóban ritka és értékes XV—XVII. századi forrásműveket válogatott össze az újabb decasok számára. Olyanokat, amelyek közül egy — kéziratban megszerezve — máig kiadatlan maradt (CSERNOVICS), egy csak a XVIII. sz. végén jelent meg (PESINCS; — kiadta KOVACHICH, SM I. Buda 1798.), kettő a XIX. században (TAURINUS; — kiadta Christian ENGEL: *Monumenta Ungrica.* Viennae 1809. és SOMMER János Heraclides-életrajza: Émile LEGRAND: *Deux vies de Jacques Basilicos* etc. Paris 1889.), kettő pedig a XX. században (*De Sigetho Hungariae propugnaculo* etc. Wittebergae 1587. a HEGEDÜS-féle AnR-ben, Bp. 1906., valamint CORTESIUS műve Josephus FÖGEL gondozásában, Lipsiae 1934. *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* c. sorozatban.) A többiek közül hat ma is modern kiadásra vár (FORGÁCH és GABELMANN 1—1 műve, továbbá SCHESAUS és SOMMER 2—2 munkája), míg négy annyira elfeledettnek számít, hogy megfelelő kézikönyvekben, a történeti és irodalomtörténeti forráskutatás érdekében, megérdemelne legalább egy bibliográfiai utalást (PEUCKER, PORSIUS, RÁKÓCZY és RIBISCH).

BÉL Mátyás forráskiadói koncepciója ebből a futólagos áttekintésből is világosan áll előttünk: amit nem váltott valóra terveiből, olyannyira hiányzott a magyar tudományosságból, hogy utódainak kellett a folytatásról gondoskodniuk. A szórványos, de hasznos publikációk után (KOVACHICH, ENGEL) teljes

⁷ Bevezetés CORTESIUS kiadásához: Lipsiae 1934. p. III.

⁸ Mivel ez a kézirat BÉL hagyatékából Bécsbe került, a Batthyány-gyűjtemény példánya csak másolat lehet. Arról, hogy kiadásra került volna, sem BOD (*Magyar Athénas* 312.), sem SZINNYEI (*Magyar írók* II. 326. h.) nem tud. A szerzőnek még a neve sem fordul elő Šime JURIO bibliográfiáinak eddigi köteteiben (*Jugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis.* I—II. Zagrabiae, 1968—1971.), ami szintén a kéziratossággal járó ismeretlenségre mutat.

egészeben HEGEDÜS hozhatta volna napfényre az egész gyűjteményt, amikor megpróbálta életben tartani az ÁBEL Jenő által megindított analecta-közlés-típust, ő azonban szemmelláthatóan anyagihiány miatt — korábban már említett okok következtében —, lemondott erről. A XX. században fellendült magyarországi humanista filológia és irodalomtörténetírás meglehetősen drága árat fizetett az elmaradt edíciókért: olyan jelentős XVI. századi szerzők, mint SCHESAEUS, SOMMER és GABELMANN, kimaradtak a részletkutatásokból, miáltal a szintézisekben sem foglalhatták el méltó helyüket. BÉL Mátyás *Adparatus*ának megtalált decasai ma már természetesen nem többek tudománytörténeti értékeknél, de még így is megszívlelendő tanulságokat rejtenek magukban.

SÁNDOR V. KOVÁCS

Für abhanden gekommen erachtete Kapitel im handschriftlichen Adparatus von Mátyás Bél

Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts hält die Fachliteratur über Mátyás Bél dafür, dass die in Handschrift gelassenen Kapitel seines Adparatus irgendwo in druckfertiger Form vorhanden sind. Jakob Ferdinand Miller veröffentlichte 1802 auch eine genaue Liste der Kapitel, die aber praktisch nie gebraucht wurde, da die ganze Manuskriptsammlung an einem unbekannten Ort verborgen war. Verfasser beweist, dass sich die Manuskripte der unveröffentlichten Kapitel des Adparatus in ein einziges Kolligatum gebunden, wenn auch nicht in der von Miller publizierten Reihenfolge, in der Bibliotheca der Stadt Esztergom befinden. Im Aufsatz wird des weiteren nachgewiesen, dass die interessantesten Geschichtsquellen seit dem 18. Jahrhundert zum Teil oder im Ganzen mehrmals herausgegeben worden sind, aber ohne, dass die unveröffentlichte Fortsetzung des im Druck unvollendet gebliebenen Werkes von Mátyás Bél dabei erkannt worden wäre.

Verfasser stellt schliesslich das Verzeichnis der raren Druckschriften aus dem 16. Jahrhundert zusammen, die als Quellen zur Durchschrift dienten. Daraufhin wird festgestellt, dass Bél nicht nur gedruckte, sondern auch zwar für Ausgabe vorbereitete, doch letzten Endes unveröffentlicht gebliebene Texte zwecks Publikation nachschrieb. Es gilt als eine weitere Forschungsaufgabe zu erklären, ob das zeitgenössische Manuskript auffindbar ist, oder als unveröffentlichter und unbekannter Text heute nur mehr in den handschriftlichen Kapiteln von Mátyás Bél aufbewahrt wird.

La carrière de Jules Verne en Hongrie

D'une façon ou d'une autre, historiens et critiques littéraires, qui étudient les origines de la science-fiction ou son genre, ne manquent jamais d'évoquer dans leurs travaux l'œuvre de Jules VERNE. Julij KAGARLICZKY p. e., dans son ouvrage *Le réalisme et le fantastique* attribue l'existence du lien qui rattache ces deux notions à l'activité de VERNE, pour la plus grande partie.¹ Les éléments fantastiques de ses romans prospectent l'avenir de l'humanité, les problèmes posés par lui, la chaîne de ses épisodes continuent à se situer au centre de l'intérêt général et à éveiller — jusqu'à un passé tout récent — la curiosité du public. Il suffira de rappeler à cet égard la nouvelle, lancée dans la presse en 1969: l'Apollon 12 s'approche de la lune, «avec des hommes à bord»; le 25 novembre, après la réussite de l'alunissage, nous avons appris que l'Apollon 12 se trouve de nouveau sur terre, le 26 de ce mois enfin, que les astronautes ont rempli toutes les tâches qui leur ont été confiées. Comment ne pas penser à ce moment au romans de VERNE, au *Voyage autour de la lune* et au *De la Terre à la Lune*? Bien entendu, il n'y a pas lieu de chercher une analogie dans les modalités de l'exécution, mais l'existence d'un parallélisme entre les deux idées est incontestable. Il serait injuste d'apprécier les rêves et les trouvailles de VERNE en les rapprochant aux résultats actuels de la science, pourtant, ses conclusions sont sans doute substituables à ces résultats. La vertu commune de VERNE et de la science-fiction est qu'ils enseignent, les deux, la conception scientifique du monde. On ne saurait exiger de ce genre qu'il produise des calculs exacts, justifiés par la science; par contre on a le droit de réclamer aux sciences, en progression permanente, la mise au point et la réalisations des pensées réalisables.

Dans son beau livre, paru en 1930, János HANKISS, un des auteurs les plus excellents parmi ceux qui ont étudié l'œuvre de VERNE, s'exprime ainsi: «Les deux romans de Verne qui traitent de la Lune, constituent la première association étroite de la technique au fantastique; cette idée est restée très puissante, parmi toutes les absurdités elle fut celle, dont émanait un rayon d'espoir: pourtant, qui sait . . .?»² HANKISS a nommé l'idée d'un projectile dirigé vers la Lune, celle d'une cabine y aménagée, ainsi que l'idée de l'engin qui gravite d'abord autour de la Lune pour y descendre finalement: *une conception américaine de Verne*; il voulait dire, par cette épithète, que l'américanisme a

¹ Cf. Helikon. Világirodalmi Figyelő (Observateur de la littérature mondiale), 1972/1. pp. 12—27.

² Jules VERNE. *A tudomány a szépirodalomban* (Jules Verne. La science et les belles-lettres), Budapest, 1930. pp. 19, 87, 112.

démoli maintes barrières en Europe depuis la première guerre mondiale. Aussi grand que fût l'optimisme de HANKISS, fondé sur l'étude des sciences naturelles, il n'aurait jamais imaginé, que le voyage à la Lune se réalise en trois dizaines d'années à peine après sa mort de 1959. Sa pensée se limitait à la conviction que l'humanité pourra atteindre nécessairement tout ce qui se trouve dans les limites de la réalité. VERNE, de sa part était fasciné par la révolution industrielle du siècle passé, HANKISS par les découvertes sensationnelles de son propre époque et — comme VERNE — il aimait également à croire que les progrès de la science serviront au bien-être de l'humanité.

Le premier des romans VERNE traduits en hongrois a été édité par Conrad Adolf HARTLEBEN, en 1865, sous le titre de *Utazás a föld központja felé* (Voyage au centre de la terre), la traduction en a été confiée à Leó BEÖTHY. Dix ans plus tard le *Vasárnapi Ujság* (Journal de Dimanche) publiera l'analyse suivante de Károly SZÁSZ, un des traducteurs et adaptateurs les plus dévoués de VERNE: «Aujourd'hui nous allons présenter à nos lecteurs le portrait du poète. C'est à juste titre que nous l'appelons poète, car ce rang revient à tous ceux qui ont créé un genre nouveau dans la littérature et qui le cultivent avec tant de fantaisie et de goût narrateur. Le genre dont Verne fut le créateur est le roman scientifique. Les sujets traités dans ses ouvrages, que l'on pourrait caractériser par l'appellation «Voyages extraordinaires», ont été empruntés des sciences naturelles, de l'histoire naturelle et de la géographie; les connaissances scientifiques, qui ont servi de fondements à ses romans en ont fait des lectures très instructives. Toutefois, pour aboutir à un livre qui dépasse les bornes d'un ouvrage scientifique, Verne fait appel à l'élan téméraire de son imagination, qu'il a réussi néanmoins de maîtriser et de renfermer dans certaines limites; c'est ainsi qu'il applique avec rigueur les lois de la nature, dans franchir les frontières, qui séparent le possible de l'impossible; il crée des actions, qui ne provoquent nullement l'indignation du monde savant, bien qu'il sache, que dans la réalité ces événements ne se produisent pas. Il néglige d'une manière consciente l'une ou l'autre des conditions de la réalité, sans s'éloigner de chacune ou de l'ensemble total des conditions réelles. Dans *De la Terre à la Lune* p. e. il tient compte de la capacité du canon, de sa vitesse, de l'attraction de la Terre et de la Lune, de la résistance de l'air, on aperçoit que tous ces facteurs ont été calculés avec l'exactitude la plus rigoureuse, pourtant il est évident, que tout cela n'aurait pas pu se produire de cette façon, car l'homme ne peut pas réunir et faire fonctionner la quantité d'énergies, qui suffirait à l'éloigner de la sphère de l'attraction terrestre.»³ — Suit un portrait de VERNE: il est âgé de 46 ans, de taille moyenne, la barbe en collier, son visage rappelle celui d'Alfred DE MUSSET, sans avoir la même expression un peu malade et rêveuse. Teinte et santé bien trempés par l'air des mers ouvertes: il passe une partie importante de l'année sur mer. Il connaît parfaitement tous les tours de la navigation et c'est pour cela qu'il sait dépeindre avec tant de fidélité et de mouvement la vie des marins. VERNE est classé par SZÁSZ parmi les écrivains les plus fortement lus de l'époque: d'année en année ses romans nouveaux sont traduits en plusieurs langues et écoulés par centaines de milliers.

VERNE — affirme SZÁSZ — est en train de s'approcher au point culminant de sa force créatrice, ses qualités sont en progression, ce qui justifie l'espoir

³ Vasárnapi Ujság, No. 18 du 2/5/1875, pp. 273—274.

de pouvoir ravir le public hongrois, longtemps encore, avec les traductions de ses ouvrages.

A l'époque de la réunion des faits scientifiques, lorsque les sciences sociales s'approchent à la conception scientifique du monde, les lecteurs hongrois s'emparent avec avidité des romans d'anticipation scientifique de VERNE, ils se laissent prendre de ces voyages curieux, qui leur offrent la possibilité de parcourir les régions et les peuples les plus éloignés de notre globe, de l'équateur aux terres polaires et d'atteindre, au delà de l'atmosphère, l'espace céleste et le fond de la mer; ces excursions ne connaissent aucun obstacle.

Étant présentés d'abord par les journaux et les périodiques hongrois, pour paraître ensuite en librairie, ces romans sont facilement accessibles au public. Ce n'est pas la jeunesse qui fournit le plus grand nombre de leurs lecteurs, VERNE est lu surtout par les adultes, les enfants ne possédaient pas à cette époque les connaissances générales techniques et scientifiques qui sont à la portée des teenagers de nos jours. Ceux qui lisaient à ce moment des romans de divertissement, de vulgarisation, des ouvrages, qui ont contribué au développement du monde futur, étaient les adultes, eux, qui connaissaient bien les notions de l'univers, de l'espace infini, du temps et nombreuses autres du domaine de la technique et qui savaient bien — comme Károly Szász lui-même — que le voyage vers la Lune appartenait à la catégorie des projets audaces, dont la réalisation exigera encore une série d'inventions scientifiques et la mise au point — entre autres — d'une force propulsive fortement accrue, d'un ordre de grandeur qui ne sera atteint que par les fusées de nos jours.⁴ A cette époque les lecteurs de VERNE en Hongrie se recrutaient d'esprits riches en pensées mûres, d'individus, pour lesquels son œuvre ne revêtait aucun caractère marginal.

Celui des romans VERNE, qui a été traduit en hongrois pour la première fois (*Voyage au centre de la terre*) présenta en dernière page du volume l'indication: «Pest 1865, Hartleben Konrad Adolf»; cet éditeur, qui avait quitté Vienne pour s'établir à Pest et qui s'est acquis de grands mérites dans le domaine de la littérature hongroise et allemande, est mort en 1863, deux années avant la date de cette édition; la gestion de ses entreprises florissantes à Pest et à Vienne a passé à ce moment dans les mains de son neveu, Adolf HARTLEBEN. Ce dernier, bien qu'il eut vendu, en 1866 sa librairie de Pest, a conservé néanmoins en dernière page de ses livres vendus à Vienne l'indication: «C. A. Hartlebens Verlags-Expedition in Pest, Wien und Leipzig». Dans la suite il a fait paraître, en allemand, à Vienne, d'autres romans de VERNE, parmi lesquels se trouvent ceux, qui faisaient partie de la «Collection Jules Verne, Julius Verne: Schriften». Cette collection publiait presque tous les ouvrages de VERNE, au grand plaisir des éditeurs hongrois, dont elle facilitait la tâche de faire paraître à Pest des versions hongroises et allemandes de VERNE.

Le traducteur «du Verne» paru en 1865 fut un personnage très considéré: Leó BEÖTHY, qui était — entre autres — le rédacteur (en compagnie de Károly KELETI) de l'*Almanach Statistique de Hongrie*⁵ et plus tard membre de l'Académie des Sciences.

⁴ Dans le cas de l'holographie p. e. (théoriquement élaborée par Dénes GÁBOR), c'est la découverte des rayons laser qui a rendu possible la réalisation pratique de l'idée théorique.

⁵ *Magyarország statisztikája* (La Statistique de la Hongrie), Budapest, 1876.

L'année prochaine ce fut Károly WEISZKIRCHNER, ressortissant de Transylvanie, rédacteur du *Pester Lloyd*, qui commença à publier des traductions allemandes de romans VERNE dans la colonne des feuilletons de son journal. La publication de *Eine Reise nach dem Mond (De la Terre à la Lune)* durait du 10 janvier au 24 mai 1866; le nom du traducteur n'a pas été indiqué. Une remarque du rédacteur au bas de la page de la première livraison a fait savoir que le texte original utilisé par le traducteur est celui paru dans *Le Journal des Débats*. Il s'agit — ajoute-t-il — d'un ouvrage excellent, preuves en sont les réimpressions, sorties en grand nombre depuis sa première parution. Plus intéressante est l'épilogue du rédacteur, publié à l'occasion de la dernière suite de l'ouvrage: dès le commencement — dit-il — le public a noyé la rédaction de ses lettres, pour savoir s'il s'agit d'un événement réellement accompli ou d'une fiction. Pour animer cette curiosité, la rédaction n'avait donné aucune réponse, mais, la publication étant terminée, la réponse serait inutile. Il doit cependant déclarer, qu'il n'y avait personne, avant la publication de cet ouvrage excellent, qui aurait été capable d'éveiller une curiosité aussi fervente, tout en utilisant les résultats des sciences naturelles dans une forme aussi divertissante. VERNE a fait entrer dans ses romans les mathématiques, la physique, la géographie, l'astronomie, tout en faisant rapprocher ces disciplines aux lecteurs. L'auteur est un des virtuoses de la communication divertissante des connaissances scientifiques.

A vrai dire, c'était WEISZKIRCHNER, qui a lancé VERNE en Hongrie. Il dirigea son journal sur la voie qu'ont suivi les organes les plus considérés de son époque, son but était de faire connaître, de rendre accessible à tout le monde les aspects nouveaux de la littérature, de la culture et des sciences naturelles, qui étaient en progression constante. Le caractère essentiellement nouveau des feuilletons parus dans le *Pester Lloyd* est le fait de la publication d'ouvrages de DARWIN, de Karl VOGT, de VERNE et d'autres écrits de ce genre, qui ont introduit en Hongrie des tendances nouvelles, telles comme le positivisme et l'historicisme.

En 1867 WEISZKIRCHNER a quitté le journal, le 21 décembre l'édition matinale est signé par l'excellent publiciste et homme de politique Miksa FALK; sa politique en matière de culture n'est pas moins progressiste. A partir de son activité, les romans de VERNE et de M. JÓKAI, grand romancier hongrois du XIXe siècle, se multiplient dans le journal.

Voici les dates du commencement de la publication de quelques romans: *Die Reise um den Mond* (Autour de la Lune): le 18 décembre 1869,⁶ *Eine schwimmende Stadt* (La ville flottante) le 17 août 1870,⁷ *Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere* (Vingt mille lieues sous les mers): le 1er janvier 1871,⁸ *Adventures de trois Russes et de trois Anglais*: le 1er octobre 1872, *Reise um die Welt in 80 Tagen* (Le tour du monde en quatre-vingts jours): le 7 février 1873. Cette même année, le 12 février, le *Pester Lloyd* commence la publication de *A jövő század regénye* (Le roman du siècle à venir) de JÓKAI.

Il convient de relever les plus caractéristiques parmi les commentaires que le rédacteur a ajoutés à ces romans. A l'occasion de la dernière suite de *Autour*

⁶ Achievé le 25 janvier 1870.

⁷ Achievé le 28 septembre 1870.

⁸ Achievé le 29 septembre 1871.

de la lune il pose la question: Verra-t-on jamais une réalisation pratique de ce voyage, qui n'a aucun précédent dans les annales des voyages? Sera-t-il possible d'établir un jour un contact avec la Lune? Peut-on espérer qu'un contact pareil puisse se réaliser un jour entre la Lune et la Terre? La communication régulière à l'intérieur du système solaire ou dans l'espace cosmique sera-t-elle organisée un jour? Y aura-t-il jamais une possibilité pour un être humain de circuler d'une planète à l'autre, d'un astre à l'autre? Ces questions sont difficiles à répondre. Ceux qui connaissent l'esprit entrepreneur et le penchant aux découvertes des Anglo-Saxons, ne seront pas surpris néanmoins de voir constituer un jour une «Société de Communications Interstellaires» par ces derniers, pourvu que les voyages à la Lune puissent rapporter des bénéfices.

A nos jours, lorsque l'Apollon 17 s'approche de nouveau de la Lune, les prophéties de VERNE nous semblent se réaliser, aussi bien que les pronostics du *Pester Lloyd* et ceux de son rédacteur, Miksa FALK.

Pour introduire *Le tour du monde en quatre-vingts jours*, FALK communique le texte suivant, pris du journal viennois, *Neue Freie Presse*: «Cet ouvrage marque un tournant non seulement dans la production romancière, mais aussi dans les sciences naturelles. Désormais ce sera la description des différents pays du monde, de la situation sociale, politique, raciale, religieuse de leur population, celle de leurs caractéristiques nationales, de leurs moyens de communication, qui retiendra l'attention des lecteurs cultivés (nous trouvons donc encore un fois l'accent mis sur les lecteurs adultes) et qui servira à satisfaire leur curiosité, leur désir d'apprendre. Jusqu'à présent les pièces dramatiques et les romans dont nous a inondés la France étaient notoirement ceux, qui s'occupaient de la vie des hétaires et du demi-monde. Enfin, nous avons la possibilité d'applaudir un roman, dans lequel ne se produit aucun adultère et dont nous pouvons raconter le contenu à nos jeunes filles, sans devoir affronter ces horribles difficultés linguistiques, qui y étaient liées.»⁹

Le rédacteur remarque encore qu'il a réussi — comme auparavant — d'obtenir de l'éditeur français le droit exclusif de la traduction.

La Bibliothèque Nationale Hongroise a conservé 4 lettres très précieuses, qui constituent un échange de correspondance entre Pierre Jules HETZEL¹⁰ — l'éditeur exclusif à ce moment de VERNE — et Miksa FALK.¹¹ Dans sa lettre du 29 avril 1870 HETZEL autorise le *Pester Lloyd* à traduire le roman *Vingt mille lieues sous les mers* en allemand et assure en même temps le rédacteur qu'il ne cédera le droit de traduction à aucun autre journal ou éditeur hongrois ou autrichien. Le prix du droit de traduction fixé par HETZEL est de 1000 francs. C'est dans cette même lettre qu'il s'arrange avec FALK au sujet de *La ville flottante*: le prix du droit de sa traduction est de 500 francs, une autre condition de sa publication: FALK prend l'engagement de se conformer, en ce qui concerne la date de la parution de la traduction, à celle qui sera fixée par *Le Journal des Débats*, par l'organe qui sera le premier à publier le roman en

⁹ *Pester Lloyd*, le 2 février 1873.

¹⁰ P.-J. HETZEL (1814—1886). Journaliste républicain pendant sa jeunesse, auteur d'une dizaine de livres, fondateur en 1862 d'une maison d'édition et d'une revue pour la jeunesse, du *Magasin d'éducation et de récréation*. Il découvre en VERNE l'écrivain de l'époque et obtient de lui pour ses entreprises les droits d'édition exclusifs de ses écrits.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár (Bibliothèque Nationale Széchényi), Département des manuscrits.

(4)

*Je soussigné certifie que M.
Hetzal, mon éditeur, a seul le
Droit d'autoriser ou de refuser
la reproduction de mes livres
dans les journaux*

*Paris, 2 mai 1870
Jules Verne*

France.¹² Une annexe d'une demi-feuille, écrite de la main de VERNE est jointe à la lettre de HETZEL. VERNE confirme le droit de son éditeur de décider au sujet de la réimpression et de la traduction de ses ouvrages, comme suit: «Je soussigné certifie que M. J. Hetzel mon éditeur a seul le droit d'autoriser ou de refuser la reproduction de mes livres dans les journaux. Paris, 2 Mai 1870»

Dans sa réponse à HETZEL, le 25 novembre, FALK accepte ces romans, donne son consentement au prix de 500 francs par ouvrage, à condition que HETZEL s'engage — comme dans le passé — à ne céder à personne le droit de traduction et de publication des romans en Autriche et en Hongrie.

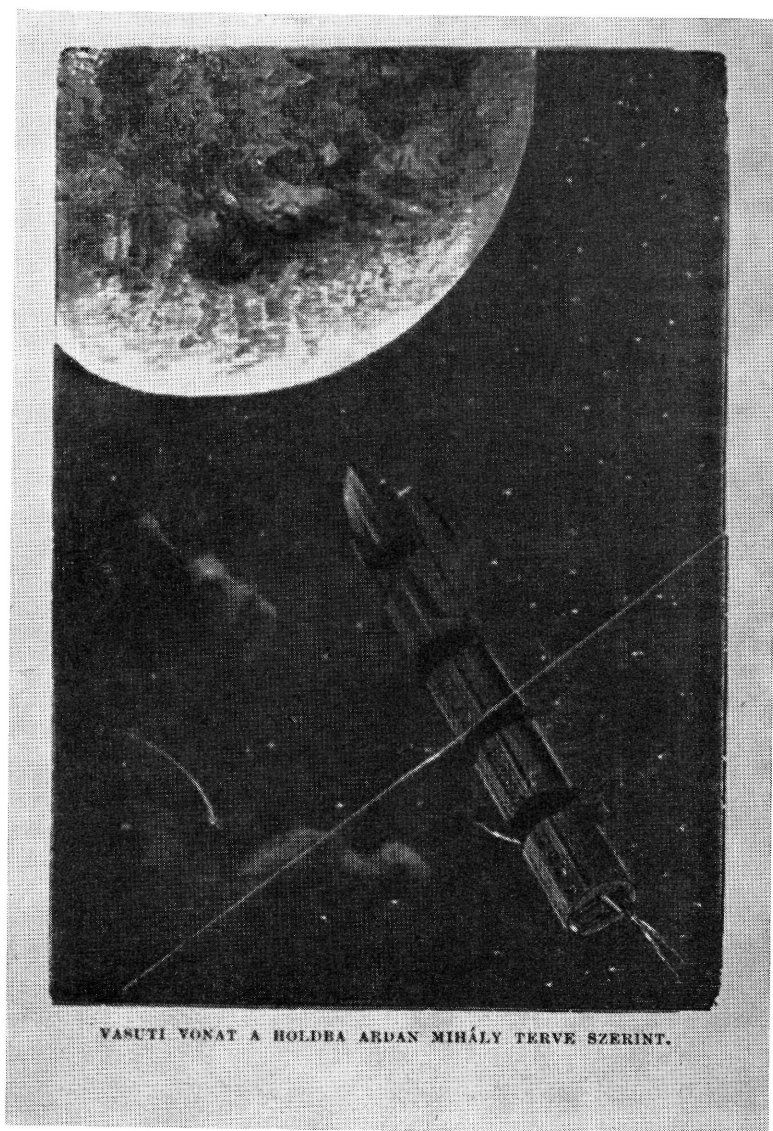
Le 30 novembre 1872 HETZEL accepte ces conditions et lui fait savoir que *Le tour du monde en quatre-vingts jours* sera publié à Paris, par *Le Temps*; il est prêt à lui faire parvenir les exemplaires correspondants de ce journal, ce qui lui servirait de texte original pour les traductions, s'il ne serait pas à même de se procurer le journal dans son pays. En revanche il demande que FALK lui fasse parvenir ceux parmi les exemplaires du *Pester Lloyd*, qui contiendront les traductions.

¹² Depuis le 11 décembre 1866 une convention, conclue entre la France d'une part, l'Autriche et la Hongrie de l'autre règle la protection des œuvres d'art et littéraires; l'organisation créée à cet effet fut le Szerzői jogot beiktató hivatal (Bureau d'enregistrement des droits d'auteur).

Avant de terminer le chapitre du rôle que FALK a joué dans la diffusion des ouvrages de VERNE, il convient de relever quelques faits qui prouvent le grand succès et la facilité de placement des romans de VERNE en Hongrie. Profitant des droits de publication lui cédés, FALK — qui était probablement aussi le traducteur allemand des romans — passe à LÉGRÁDY le droit de la parution en librairie des romans: *Eine Reise nach dem Mond* (De la Terre à la Lune), *Die Reise um den Mond* (Autour de la Lune), *Die Reise um die Welt in 80 Tagen* (Le tour du monde en quatre-vingts jours), romans publiés auparavant dans le *Pester Lloyd*: il se rembourse ainsi du montant qu'il a payé auparavant à HETZEL pour les droits d'auteur achetés. Les romans que LÉGRÁDY publie en 1873 marquent l'achèvement des publications de langue allemande en Hongrie: à la suite de la magyarisation de la bourgeoisie urbaine germanophone, vers la fin du siècle, l'intérêt général se porte sur la littérature de langue hongroise.

Gusztáv HECKENAST, un des éditeurs les plus importants de Pest, connaisseur excellent du commerce hongrois et étranger des livres, réagit, lui aussi, très sensiblement à la recherche qui se manifestait à l'égard des ouvrages de VERNE. Dans le but de les faire paraître dans le *Vasárnapi Ujság*, dont il est l'éditeur, il confie la tâche de leur traduction à Károly SZÁSZ, membre correspondant de l'Académie des Sciences de Hongrie, dont le discours inaugural traite, en 1859, «Des principes de la traduction artistique». SZÁSZ jouit de la confiance de HECKENAST, qui publiait quelques uns de ses ouvrages. Pour se procurer le droit des éditions en langue hongroise, HECKENAST doit s'adresser également à Miksa FALK, qui en est «le propriétaire exclusif en Hongrie et en Autriche»; ainsi le *Vasárnapi Ujság* publiera *De la terre à la Lune* à partir du 30 mai, jusqu'au 18 juin 1869. Le traducteur, qui emploie le signe -á -r (c'est Károly SZÁSZ) ajoute quelques observations au texte. L'auteur — remarque-t-il — ayant joué jusqu'à présent un rôle peu important dans la littérature hongroise, tandis que le public de langue allemande connaît bien cet ouvrage (il est paru en librairie et le *Pester Lloyd* en a fait paraître le texte entier), — la rédaction s'empresse de le présenter, si ce n'est qu'en abrégé, aux lecteurs hongrois et de leur montrer quelques illustrations parmi les plus caractéristiques. Le lecteur hongrois trouvera dans son journal, entre le 14 août et le 16 septembre 1870 *Autour de la Lune* en abrégé, afin qu'il puisse «satisfaire — paroles de SZÁSZ — à sa curiosité au sujet du destin de ces voyageurs téméraires». En 1872 HECKENAST fait traduire par SZÁSZ, pour son journal, *Cinq semaines en ballon* et cette même année — il y a juste un siècle — il publie les voyages lunaires dans un volume intitulé: «Utazás a holdba és a hold körül. D'après *De la Terre à la Lune* et *Autour de la Lune* de Jules VERNE, édition et impr. HECKENAST Gusztáv. 176 pages, au prix de 1 florins 20 kreuzer, recommandé aux adultes et à la jeunesse.» Suivant une annonce préliminaire parue dans le *Vasárnapi Ujság*,¹³ il s'agit — bien qu'on ait utilisé la traduction parue auparavant dans le journal par SZÁSZ — d'une édition fortement augmentée; le volume contient plusieurs illustrations, dont les plus intéressantes sont celles, qui montrent le projectile en route vers la Lune et la carte de Tampa Town au Floride, le lieu de la projection. A la fin du volume SZÁSZ s'adresse aux lecteurs: «Soyez convaincus, que tout ce que vous avez lu est

¹³ Le 11 février 1872, p. 73.

VASUTI VONAT A HOLDEA ARDAN MIHÁLY TERVE SZERINT.

Le projectile en route vers la Lune. Dessin par H. de Montaut.

fondé sur les vérités solides de la science, sur la force des lois de la nature et sur les possibilités justifiées par l'arithmétique. Vous ne trouverez aucun passage, qui vous permette de surprendre l'auteur en inexactitudes dans la physique, ni de voir un argument spécieux dans le domaine de l'arithmétique. Son récit se base-t-il ou non sur des faits? Je n'en sais rien, mais il est très possible que tout s'ait accompli comme il l'a décrit.» Il termine en exprimant son espoir que le livre donnera une illusion parfaite aux lecteurs, quoiqu'ils n'aient pas lu l'original.

SZÁSZ a lancé 12 ouvrages de VERNE entre 1872 et 1880 en traductions abrégées parues dans le *Vasárnapi Ujság* et sous forme de volumes divers, parus, chacun, en plusieurs éditions, avec illustrations.¹⁴ A cette époque SZÁSZ est déjà collaborateur principal de *Vasárnapi Ujság*, attaché par des liens contractuels non à HECKENAST, mais à l'éditeur qui lui succéda à partir de 1873: au Franklin Társulat (Société Franklin), à laquelle il a vendu, une fois pour toutes, contre 200 florins d'honoraires,¹⁵ en date du 16 février 1895, le droit de toutes les traductions déjà publiées, y compris celles parues dans le *Vasárnapi Ujság*. Cet achat s'explique, de la part de la Société Franklin, par sa décision de publier les œuvres complètes de VERNE et ceci à partir du texte original français, d'une manière fidèle, à l'aide des traducteurs les plus remarquables dont elle pourra disposer.

Le Département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale Hongroise garde les 23 lettres, qui constituent l'échange de correspondance à propos de cette affaire entre la Maison Franklin d'une part, et Louis Jules HETZEL — de 1894 à 1905 —, respectivement, après la liquidation de la firme HETZEL — de 1929 à 1930 — entre la Maison Agence Littéraire Internationale, de l'autre, cette dernière ayant agi par délégation de la firme parisienne HACHETTE, qui avait pris en main les droits d'édition des ouvrages de VERNE.

Du contenu de cette correspondance il convient de mettre en lumière quelques unes des conditions stipulées par la firme HETZEL: elle n'est disposée à céder les droits de traduction à la Société Franklin que dans le cas où celle-ci achète les clichés des illustrations de l'édition française, — ce qui représentait pour HETZEL une bonne affaire, pour Franklin cependant de gros dépenses, tout en empêchant Franklin de donner ce travail aux illustrateurs hongrois. En revanche HETZEL accorde des facilités de paiement, en fixant des échéances plus éloignées: Franklin devra payer pour le droit de traduction de 12 ouvrages, les clichés y compris: 6000 francs, montant réparti de 1895 à 1905. Franklin aura la possibilité de publier les traductions au même moment où paraîtront les textes originaux. HETZEL attache — écrit-il — beaucoup d'importance à ce que les œuvres complètes de VERNE paraissent en hongrois et se montre dans la lumière de ses lettres un partenaire très obligeant et compréhensif. Le déclenchement de la première guerre mondiale rompra ce contact; en 1929, lorsque Franklin se penche avec la même diligence vers l'édition des VERNE, la firme HETZEL n'existe plus.

¹⁴ En 1869, 1870 et 1872: *De la terre à la Lune, Autour de la Lune, Cinq semaines en ballon*; en 1875: *Voyage au centre de la terre, Vingt mille lieues sous les mers*; en 1876: *Le tour du monde en quatre-vingts jours*; en 1877: *Michel Strogoff, Hector Servadac, L'Île mystérieuse*; en 1878: *Un Capitaine de quinze ans, Révoltés de la Bounty*; en 1879: *Les Cinq Cents millions de la Béguine*; en 1880: *La Maison à vapeur*.

¹⁵ Lettre de Károly Szász à la Société Franklin, le 16 février 1895 (Bibliothèque Nationale Széchényi, Département des manuscrits).

La Maison HACHETTE offre à Franklin, par l'intermédiaire de l'Agence Littéraire Internationale, pour 21 000 francs le droit de publication de 15 romans, qui n'ont pas encore été publiés par lui. Franklin ne désire pas faire le marché entier en un seul coup, il explique, qu'il doit affronter la concurrence des autres éditeurs hongrois — à ce moment on en trouve plusieurs, qui ont édité des VERNE — et qu'il risquerait, en raison de ses prix exagérés, de ne pas pouvoir rivaliser avec ces éditeurs, qui détiennent encore une certaine quantité de volumes résiduaux, très recherchés, il subirait ainsi des pertes considérables. Finalement il obtient le droit de choisir parmi les ouvrages; il payera à la Maison HACHETTE 800 francs pour les droits d'édition de chacun des romans, ces droits comprennent l'édition en volumes aussi bien que la publications dans les journaux. HACHETTE s'oblige, avec effet rétroactif allant jusqu'à 1918, de ne pas concéder des droits nouveaux de publication aux autres éditeurs hongrois de VERNE, qui ont publié entretemps de ses ouvrages. Ainsi Franklin sera de nouveau l'éditeur exclusif de VERNE en Hongrie et pourra apposer le texte suivant sur ses publications: «Seule autorisée par les éditeurs français». Le copyright est signé par la Maison Agence Littéraire Internationale.

C'est à juste titre que la Société Franklin peut être considérée comme l'éditeur de tous les 84 «Voyages extraordinaires» de VERNE, y compris ceux édités durant la période initiale, celle de l'activité de HECKENAST. La publication de ces romans remonte à 1869 et ne cessera que peu avant 1946, date de la liquidation de la Société Franklin; le nombre des rééditions reconnues est considérable. A partir de 1895 des traducteurs nouveaux sont engagés par Franklin; nous nous bornerons à nommer ceux parmi les plus connus, qui ont traduit plusieurs ouvrages: Imre HUSZÁR, journaliste, traducteur, correspondant à Vienne du *Pester Lloyd* a traduit 12 ouvrages, parus aussi dans le *Vasárnapi Ujság*. Mózes GAÁL, écrivain des jeunes, rédacteur du *Tanulók Lapja* (Journal des Élèves): une vingtaine de ses traductions sont connues. En 1898 — comme Károly SZÁSZ — il a vendu également ses traductions et adaptations antérieures pour la jeunesse à Franklin. Ce contrat donne un relevé de ses honoraires de traducteur, qui variaient entre 150 et 200 florins.¹⁶ De la période d'avant 1900 il convient de mentionner encore le nom d'Arnold VÉRTESI. Entre 1900 et 1945 les traducteurs les plus importants sont: P. Gyula ZEMPLÉNI et Árpád ZIGÁNY. Andor GÁBOR, qui a traduit *Le maître du monde*, a signé son contrat en 1905, il a vendu sa traduction au prix de 16 florins par feuille, à perpétuité, ce qui veut dire, que Franklin pouvait disposer librement de ce travail, qui est paru en 1906. GÁBOR touchait ainsi 200 florins au total. A partir de la fin du XIXe siècle les éditions de VERNE rapportaient des bénéfices importants à Franklin, car les romans sont lus par un public nouveau, très étendu: celui de la jeunesse.¹⁷ Il est vrai, que l'obligation d'utiliser les clichés originaux augmente les frais, mais ceci comporte l'avantage

¹⁶ Cf. Bibliothèque Nationale Széchényi, Département des manuscrits.

¹⁷ Aucun recensement n'a été fait avant 1945 sur le nombre des jeunes lecteurs hongrois de VERNE; par contre János BERENCZ, dans son livre: VERNE művei mai nevelési törekvéseink tükrében (Les ouvrages de VERNE, du point de vue de nos préoccupations dans l'éducation — paru à Eger, en 1962) démontre que VERNE est l'auteur préféré des enfants âgés de 11 à 14 ans (surtout des garçons). Dans la statistique de lecture des bibliothèques de l'année 1967 VERNE figure parmi les auteurs les plus lus.

pour l'éditeur d'épargner les frais des dessins; les dessinateurs de HETZEL: RIOU, MONTAUT, BENETT ont accompagné les textes d'illustrations très expressives.

La popularité de VERNE en Hongrie est un fait que le grand nombre de ses éditeurs confirme également: 10 éditeurs ont soigné sa publication avant 1900, à partir de 1900, lorsque la proportion de la jeunesse s'est accrue parmi les lecteurs, 9 éditeurs nouveaux se sont présentés.¹⁸ Rappelons enfin que les Éditions Kultura ont publié en 1919 son roman: *Le Volcan d'or*, traduit par Kálmán SZTRÓKAY, le journal *Magyar Kereskedelmi Közlöny* (Bulletin Commercial Hongrois), après avoir édité de 1900 à 1924 quelques ouvrages de VERNE, dans le but de se procurer des revenus supplémentaires et de soutenir ainsi le Bulletin, — publiera de 1918 à 1924 une série intitulée «Oeuvres de Jules Verne».

Quelques données, pour terminer, au sujet des illustrateurs. Parmi les 16 dessinateurs, il n'y avait que deux qui ont illustré les romans de VERNE parus en Hongrie avant 1945: Richárd GEIGER, peintre et artiste graphique renommé, natif de Vienne et István VEDRŐDI, artiste décorateur, paysagiste et nature-mortiste connu. Ils ont été engagés, les deux, par le *Magyar Kereskedelmi Közlöny*. Les autres illustrateurs, au nombre de 14, travaillaient pour le compte des Éditions Móra.¹⁹ Le nombre des traducteurs hongrois de VERNE se chiffre à 57, leur activité se répartit entre les périodes respective d'avant 1900 — 20 — de 1900 à 1945 — 19 — et de 1945 jusqu'à nos jours — 18. Nous signalons — sans jugement de valeur — les noms les plus connus: Elemér BÁNYAI, Lajos MIKES, Géza SUPKA (traductions de la période de 1900 à 1945); Endre BAJOMI LÁZÁR, Viktor LÁNYI, László PASSUTH, László VAJTHÓ (période de 1945 à nos jours).

Quelques uns parmi les «Voyages extraordinaires» ont été adaptés au théâtre en Hongrie, ce qui prouve également le grand succès de VERNE dans ce pays. Ce fut Ferenc CSEPREGHY (auteur dramatique découvert par Jenő RÁKOSI, directeur du Népszínház), qui mit en dialogues quelques romans de VERNE; ces pièces de théâtre très spectaculaires ont été présentées sous les titres

¹⁸ Voici la liste des éditeurs à partir des commencements jusqu'à 1900: ATHENAEUM, EISLER (18 ouvrages), FRANKLIN (Oeuvres complètes), GROSS (Győr), A. HARTLEBEN (Oeuvres complètes, en allemand), HECKENAST, LAMPEL, LEGRÁDY (7 ouvrages), Ferdinánd PFEIFER, Mór RÁTH, PAP. — De 1900 à nos jours: *Érdekes Ujság* (Journal Intéressant), *Kultúra*, V. LAUFER, *Magyar Kereskedelmi Közlöny* (25 ouvrages), Éditions MÓRA (y compris: Ifjúsági Kiadó — Éditions de Jeunesse): 33 ouvrages, SACHS—POLLÁK (8 ouvrages), SZÉPIRODALMI KIADÓ, K. TOLNAI (14 ouvrages), József VASS. — Nous n'avons pas tenu compte des rééditions. Tout compris le tirage des VERNE en Hongrie de 1865 jusqu'à nos jours se chiffre à plusieurs centaines de milliers. Les romans édités et traduits les plus fréquemment sont les suivants: *Les aventures étonnantes de l'Antifer*, *Les Cinq Cents millions de la Béguine*, *Claudius Bombarnac*, *Le Chancellor*, *Les Tribulations d'un Chinois en Chine*, *L'Étoile du Sud*, *Le pilote du Danube*, *Nord contre Sud*, *Les Indes noires*, *La Maison à vapeur*, *Les enfants du capitaine Grant*, *Aventures de trois Russes et de trois Anglais*, *Les Aventures du Capitaine Hatteras*, *Hector Servadac*, *Le Sphinx des glaces*, *Le Châtaeu des Carpathes*, *Deux ans de vacances*, *L'Archipel en feu*, *Vingt mille lieues sous les mers*, *Le Tour du monde en quatre-vingts jours*, *Cinq semaines en ballon*, *Le pays des fourrures*, *L'Île mystérieuse*, *Mathias Sandor*, *Michel Strogoff*, *Un Capitaine de quinze ans*, *La ville flottante*, *Voyage au centre de la terre*, *Autour de la lune*, *De la terre à la Lune*.

¹⁹ Sándor BENKŐ, Ferenc BOKROS, Líviusz GYULAI, Antal JUHL, István HEGEDŰS, János KASS, Mihály NEMES, Endre SZÁSZ, Tamás SZECSKÓ, Kornél SZENTGYÖRGYI, Anna TEDESCO, Lajos VINCZE, Ádám WÜRTZ, Ernő ZORÁD.

suivants: *Voyage autour de la Terre* (1875), *Voyage à la Lune et sous les mers* (1876), *Voyage de Michel Strogoff de Moscou à Irkoutsk*: leur texte a été publié par les soins de l'éditeur PFEIFER à Pest, dans la collection *Bibliothèque du Théâtre Populaire* (A Népszínház könyvtára). Il convient de signaler que l'idée de l'adaptation au théâtre a été réalisée d'abord par VERNE même, Jenő RÁKOSI a vu jouer quelques pièces à Vienne et c'est ainsi qu'il a invité CSEPREGHY à préparer leur transposition. Au théâtre succéda l'écran, que le public — surtout la jeunesse, bien entendu — applaudit de nos jours encore en salles combles.

Cette carrière brillante, que VERNE a parcouru en Hongrie pendant les 107 années dernières, ainsi que ses romans à sujets hongrois²⁰ lui ont valu en Hongrie des sympathies profondes et expliquent le fait, qu'on prononce son nom dans ce pays selon les lois d'articulation des mots hongrois, comme s'il était un écrivain hongrois. Ses lecteurs, enchantés de sa force distractive, ont appris par centaines de milliers à goûter les sciences naturelles. Aussi, les milieux de la pédagogie, de l'histoire littéraire et de l'histoire de la civilisation ont marqué leur reconnaissance en publiant plusieurs ouvrages importants au sujet de VERNE. De nos jours l'Édition Critique de JÓKAI étudie son influence sur JÓKAI, influence que HANKISS avait également observé et dont le caractère a été décrit ainsi par Ignác KONT: Les voyages extraordinaires de VERNE ont profondément saisi JÓKAI et son imagination ayant assimilé ces fables à merveille, il s'est mis à en créer quelques unes du même genre. C'est ainsi que sont nés: *A jövő század regénye* (Le roman du siècle à venir), *Océania* (Océanie), *Egész az északi pólusig* (Jusqu'à la hauteur du pôle nord), etc. En même temps il puisait aussi de ses propres lectures scientifiques, mais ses ouvrages de ce caractère continuent à présenter l'empreinte du romantisme, jusqu'à 1896.²¹ Dans les ouvrages: *Fekete gyémántok* (Diamants noirs), *A jövő század regénye* (Le roman du siècle à venir), *Egész az Északi Pólusig* (Jusqu'à la hauteur du pôle nord) on peut démontrer, en effet, quelques descriptions de lieux, identiques à celles de VERNE et quelques autres éléments semblables, tels comme la mise en scène de la faune et de la flore primitives, l'introduction des sciences naturelles, la présence de méthodes de traitement qui ressemblent à celles de VERNE; toutefois, il est préférable de trouver dans tout cela l'influence de ses propres lectures scientifiques, influence dont font preuve quelques titres de sa bibliothèque.²² Il nous semble qu'une partie de l'inspiration attribuée à VERNE marque plutôt l'effet psychique commun de ces lectures.

VERNE et JÓKAI se sont rendus compte également, que les grands progrès de la science ont changé aussi la structure des consciences humaines: désormais l'homme ne se contente plus de la compréhension de ce qui est donné dans le

²⁰ Mathias Sandor, *Le Château des Carpathes, Le pilote du Danube, Le secret de William Storitz*, ainsi que sa nouvelle: *M. Ré-dièze et Mlle Mi-bémol*.

²¹ I. KONT: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772—1896)*. Paris 1902, p. 430.

²² *Lehrbuch der Physik und Meteorologie* von Joh. MÜLLER, Braunschweig 1867/68. — Du même auteur: *Lehrbuch der kosmischen Physik*. Braunschweig, 1872. — *Atlas zum Lehrbuch der kosmischen Physik*. Braunschweig, 1872. — Karl MÜLLER: *Das Buch der Pflanzenwelt*. Leipzig, 1857. — Adolf und Karl MÜLLER: *Wohnungen, Leben und Eigentümlichkeiten in der höheren Tierwelt*. Leipzig, 1869. NANSSEN: *In Nacht und Eis*. Leipzig, 1897. — S. RUGE: *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen*. Berlin, 1881. — POUCHET: *L'univers*. Paris, 1868. — JÓKAI feuilletait souvent les pages des revues illustrées *Tudománytár* et *Fillértár*, qui s'occupaient également de problèmes scientifiques.

présent, il attend de ses écrivains-prophètes qu'ils l'orientent vers les horizons de l'avenir. Personne n'éprouvait de gêne par le fait que VERNE et JÓKAI étaient des poètes et non pas des techniciens de l'interprétation des connaissances scientifiques. En analysant l'influence de VERNE sur JÓKAI et les éléments identiques dans les deux œuvres, il convient de montrer aussi la différence importante qui sépare les deux écrivains. Lorsqu'il caractérise ses personnages, VERNE n'est pas un esprit métaphysique, ni un sociologue; en dirigeant ses voyageurs vers la Lune, il ne s'éloigne pas de la réalité; il reste Parisien et en même temps cosmopolite: c'est l'avenir de l'humanité qui l'intéresse. L'atmosphère scientifique des romans de JÓKAI, par contre, rappelle toujours le climat de l'histoire contemporain, celui des actualités politiques de son pays. La différence la plus essentielle entre les romans fantastiques de VERNE et ceux de JÓKAI réside dans le rôle que les éléments fantastiques-scientifiques jouent dans ces ouvrages: leur présentation est l'objectif des romans de VERNE, — pour JÓKAI ce n'est qu'une solution, qui lui sert à exprimer ses idées. Lorsqu'il l'emploie, il offre son sacrifice au nouveau genre de roman. En effet, le 10 septembre 1872, quand il était en train de composer son «Roman du siècle à venir», il écrit ainsi, dans sa lettre adressée à son traducteur allemand, Károly KERTBENY: «Depuis plusieurs mois je ne m'occupe que de la littérature, je déteste la politique, j'ai horreur des conditions actuelles de mon pays. Je souffre d'un «frisson de Hongrie». Ce que nous faisons, est de la pure démence. Mes compatriotes éprouvent actuellement plus de haine l'un à l'égard de l'autre, qu'ils n'en éprouvaient jamais à l'égard d'un étranger. A ce moment je m'efforce, avec quelques uns de mes concitoyens, d'apaiser les dissensions intérieures de ce peuple malheureux. L'ouvrage que je me propose d'écrire portera le titre: Le roman du siècle à venir, son action se déroulera de 1960 à 1972 et j'en veux faire une satire philosophique des réalités politiques, dans l'esprit de Moor, Cabet et de Fourier.»²³

Il faudra parler peut-être quelques mots sur la question de savoir si JÓKAI fait mention quelque part de VERNE ou de son influence exercée sur lui-même? Nous avons rencontré deux passages de ce genre. Dans son roman *Az élet komédiásai* (Les comédiens de la vie), lorsque le prince Etelváry, un de ses personnages principaux, souffre d'une affection cardiaque, on lui fait la lecture de *De la Terre à la Lune* de VERNE, pour détourner de cette façon son attention des événements trop passionnants de la politique extérieure actuelle. JÓKAI fait remarquer avec un certain sarcasme: peut-être il était le seul individu en Europe, qui eut suivi à ce moment avec attention si l'obus atteint la Lune ou non, alors que tout le monde s'est posé la question angoissante, si Mac Mahon atteint Paris ou non. Et plus loin: «C'est en vain que les malades, que tout ceux, qui se retirent du monde ou qui se sont lassés de l'Europe, tâchent de se cacher dans la solitude d'une île rocheuse: les monstres marins leur livrent la guerre à domicile et les y régalent de grondements de canon.»²⁴ Peut-on considérer ce texte comme une allusion à ce zèle frénétique de lire VERNE, qui s'est généralisé en Hongrie dans les années de 70? Quoiqu'il en soit, il montre clairement l'intention de JÓKAI de ne pas éloigner ses lecteurs de l'histoire de son pays, intention qu'on ne trouve pas dans l'œuvre de VERNE.

²³ Bibliothèque Nationale Széchényi, Département des manuscrits.

²⁴ pp. 549—551.

Le second passage se trouve dans une lettre, que JÓKAI a adressé de Balatonfüred, le 7 septembre 1879 à Sándor HEGEDŰS, qui lui avait rendu quelques services à Paris, à propos de la publication des versions françaises de ses romans. JÓKAI lui donne une liste de ceux de ses romans, qui pourraient intéresser, à son avis, les lecteurs français. Il lui semble qu'il ne sera pas facile de rencontrer le goût du public français et qu'un début maladroit risquerait de compromettre l'action entière. Il pense avant tout à *Fekete gyémántok* (Diamants noirs). «Cependant — dit-il — je crains que le public français ne se lasse, dès le début, de l'introduction paléontologique et qu'il ne lui semble retrouver, dans la description du pôle nord, le genre Verne, — alors que c'est précisément l'originalité, qui constitue la vertu littéraire la plus grande. De mes romans se dégage un certain arôme de la vie publique en Hongrie.»²⁵ Ajoutons, que ses romans ont connu un grand succès en France, sans qu'ils eussent gagné ce degré de popularité générale, dont les VERNE ont joui en Hongrie.

Pour terminer, il faut rappeler un geste personnel, manifesté par VERNE en Hongrie. La Bibliothèque de l'Académie des Sciences en Hongrie garde un album noirci, qui fut jadis la propriété de Kálmán ROZSNYAY. Personnage intéressant du fin de siècle, écrivain, collectionneur d'objets d'art, ROZSNYAY a fait le tour du monde entier et recueilli dans cet album les pensées — et parfois les dessins — des écrivains et artistes éminents de son époque, rencontrés au cours de ses voyages. On y trouve les noms de ZOLA, d'Anatole FRANCE, de RILKE, de Gerhart HAUPTMANN et d'autres, pour la plupart ceux des notabilités de la Hongrie, ainsi qu'une petite note de VERNE. Ses paroles témoignent de la sympathie et du dévouement qu'il éprouvait à l'égard de ROZSNYAY et qu'il authentifia avec sa signature, le 8 juin 1901. ROZSNYAY, de sa part, au moment de la mort de VERNE y ajoute, en mémoire de l'écrivain vénéré, le signe de la croix, suivie de la date du décès, le 24 mars 1905.

²⁵ Bibliothèque Nationale Széchényi, Département des manuscrits.

KÖZLEMÉNYEK

Székely István világkrónikájának glosszázott példánya. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Bp. 1971.) kötetének tanulmányozása keltette fel azt a gyanúmat, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában rejtőzhet XVI. századi régi magyar nyomtatvány. Mivel az RMNy könyvtári mutatójában nem szerepelt könyvtárunk neve, így elképzelhetőnek tűnt, hogy a *műszaki* gyűjteményként számon tartott könyvtár kiesett a RMNy összeállítói érdeklődésének reflektorfényéből.

Katalógusaink és régi gyűjteményünk alapos átvizsgálása után meggyőződtem arról, hogy gyanúm *egyetlen* esetben látszott indokoltnak. Állományunkban őrizzük ugyanis SZÉKELY István: *Chronica ez vilagnak yeles dolgairól* (Craco, 1559.) egy alig hiányos példányát (RMNy 156. sz.). Az eredeti kötéstáblán kívül összesen 17 levél híjával való kötetet valamikor a századforduló táján félbőr-kötéssel látták el, s néhány meglevő, de sérült, hiányos levelét jól-rosszul kijavították. Korábbi pótlások nyoma is felfedezhető a kötetben (így az 1. levélen, és a hiányzó 2–3. levél pótlása is korábbi munkára vall). A címlapon kívül hiányzik tehát az üdvözlő versek és az ajánlás 2–4., a főszöveg 2–3., 9–12., továbbá a 231–237. levele, részben hiányos a 15., a 85. és a 221. levél.

Az első — a címlap hiányait is pótló — levélen két tulajdonos neve betűzhető ki. Elsőként — erősen áthúzva — a *Stefanus Ulyváry 1795* olvasható. (Megerősíti ezt az olvasatot az, hogy a 67. levélen ceruzával írt, de azonos betűs írással újból olvasható a tulajdonos neve). Ez alatt fekete tintával — több könyvbeli bejegyzéssel azonos típusú betűkkel — *Beniaminis Cseh de Altserháton 1800*. Mellettük a Bethlen-főiskola tulajdonbélyegzője: innen kerülhetett vétel útján a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárába a *Chronica* (amely jelenleg a 80.397-es raktári számot viseli). Megjegyezzük, hogy a kötet 150. levelének recto-ján más név íráspróbálgatása mellett egy tulajdonosinak vélhető név töredéke is feltűnik: *Tokaj László*].

A kötet újra kötésekor — sajnos — gondosan körül is vágták a könyvet. Ezzel csinosabbá tették a *Chronica*-t, nyomtatott szövegét sehol sem sértették meg, mégis hiányosabbá tették.

A glosszák sokféle típusa megtalálható a feljegyzések között. Van SZÉKELY tévedésére vagy önismétlésére utaló tudálékos bejegyzés (106. r.: „*mafutis irod ezt*”; 176. v.: „*revertere folios 8*”). Gúnyos, átkozódó hangú megjegyzés a szerzőre vonatkozóan — nyilvánvaló katolikus olvasótól eredően (88. e. „*Szamar marad [...]*”; 105. v. „*hazud beste Author*.”; 111. v. „*eb higye Author té voltat Arianus*” vagy az Attila elé Róma kapujához vonuló Leó pápáról írt cikk mellett a 117. v.: „*job ember volt fázás kopas predikatornall*” stb.). Jámbor protestáns iskolamester vagy prédikátor észrevétele a bűjtölésről vagy annak eltörléséről: „*Nem az ételben, hanem az engedetlenségben vagy[on] a' bűn*”. Annak is található jele, hogy olvasó (tanuló?) diák a história adatait jegyezte a lap szélére (112. v. „*[Ma]gyarokh első ki gövételik [Schithi]abol Xts Urunk Születéfe' után 367, es vilagh te[rem]jtése után 4329 esztendőben*”). Ugyancsak se szeri, se száma azoknak a

bejegyzéseknek, melyek azt bizonyítják, hogy nagy egyetértéssel és helyesléssel fogadták a protestáns olvasók SZÉKELY *Chronica*-ját (SZÉKELYNÉ a 131. r.: Honorius Papa. I. „... *Semít sem fjerze*”. Mellette a fakult írás: „*Nem bizony. Semmit sem.*” — Vagy a rokonházasságokat eltiltó pápai rendelet ismertetéséhez fűzött megjegyzés: „*Nem az f3. irafbul lattad azt Pápa*” (130. v.). A 181. recton azt írja SZÉKELY, hogy „*Conrard. iiii. Romai Imperator, regnal három esztendeig. Ezt a Papa öle meg, mint eg' hoher*” — s nem marad el a lapközi jegyzés: „*talam meg éhezte volt az jeleségét s maf kepen n[em] juthatott hozzá.*”.

A bejegyzések — éppen a körülvágás miatti csonkultságukban — nem mindenütt olvashatóak. Így is érdekes képet adnak azonban egy XVI. századi magyar könyv sorsáról, olvasói használatáról.

Az a tény pedig, hogy erre az RMK- (helyesebben most már: RMNy-) kötetre a Múszaki Egyetem Központi Könyvtárában találtunk, arra int, hogy a további gyűjtőmunkák során nem szabad figyelmen kívül hagyni az országban található természettudományos-műszaki könyvgyűjtemények állományát sem.

VÉGH FERENC

Még egy kötet Apácai könyvtárából. Az elmúlt évtized eredményes kutatásai nyomán, jó néhány mű visszakerült arra a „könyvtartóra”, melyet a kolozsvári polgárok 1656-ban készíttettek APÁCAI CSERE János számára.¹ E könyvek nagyobb részében az egykori tudós tulajdonost, a vásárlás helyét, az árat, sőt néha még APÁCAI érdeklődésének irányát is igazolták autográf bejegyzései. HERPEI János tovább bővítve a kört, néhány további, közvetlen vagy közvetett úton feltételezett kötet jelenlétét is valószínűsítette e polcokon. Az eddig feltárt kb. 30 mű mellé sorolva APÁCAI saját kéziratoss és nyomtatott munkáit, az általa vagy neki ajánlott dolgozatokat, barátai és tanítványai alkotásait is.² De nem hiányozhattak e bibliothekából azok a munkák sem, melyeket tudósunk ismerősként emleget, olvasásra ajánl. Ez utóbbi csoportba tartozik a SZINYEI Gerzson nyomán újabban szemügyre vett kötet, amelyet APÁCAI bejegyzése is hitelesít és érveit igazolandó, citálja azt munkáiban.

A Sárospataki Református Főiskola könyvtárában³ D 91. jelzeten őrzik a *Liber Nizachon Rabbi Lipmanni ... Curante Theodorico Hackspan ... Accessit Tractatus de usu librorum Rabbinicorum ... Norinbergae M. DC. XLIV.* című töredékes munkát. Amely a címlapon levő feljegyzés szerint 1739-ben már a könyvtár birtokában volt. Az orientáliák iránt nagy érdeklődést mutató APÁCAI, a jobbról-balra számozott — de latin nyelvű könyv — első előzéklapjára írta nevét, a vásárlás idejét, az árat: *Johannis Tsere Ao. 1649. Dec. 25. Constat tal. 1. stif. 40.* A peregrináló magyar diák tehát Utrechtben töltött első karácsonyán vásárolta ezt a kötetet, amelybe akkori szokásának megfelelően, nevének „Tsere” formáját írta.⁴ Kár, hogy a vásárlás helyét elhallgatta. Ezzel kiegészült volna életrajza.

¹ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei.* Bp.—Szeged, 1966. 480—511. „1 kőn tarto” i. m. 497. l.

² I. m. 506—511. l.

³ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Sárospatak 1884. 14. A szerző számos fontos könyvbejegyzést, possessort jelez, így többek között KÁROLI Péter *Cronicon Carionis ... Wittenbergae 1572* példányát DÁVID János 1580. évi bejegyzésével, MÉLIUSZ Péter: *A sz. Jánosnak tött jelenésnek ... Várad 1568.* kötetét stb.

⁴ APÁCAI névváltozatairól BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. 24—31. l. HERPEI i. m. 435—443.

Mert az utrechti egyetemre csak a következő év elején iratkozott be, de valószínű, hogy már 1649-ben látogatta az előadásokat. Az sem kizárt, hogy már ekkor foglalkozott professzorának, Gisbertius VOETIUSnak *Disputatio Theologica etc.* című dolgozatával, amelyet 1650. március 23-án és 27-én, nyilvánosan előadott. BÁN Imre rámutatott, hogy a „szent filológiáról” írt bevezető VOETIUS szellemi terméke, amit az egyetemi szokásoknak megfelelően, egyik tanítványával adatott elő. APÁCAI első tudományos jellegű munkája nem ez, hanem az ahhoz corollariumként csatolt 9 kisebb tétel.⁵ Ezek közül az első és a harmadik bizonyíthatóan, a negyedik feltehetően a *Liber Nizachonra* támaszkodott. Az alapszövegben VOETIUS több alkalommal említi Th. HACKSPAN nevét és szóba hozza a *Liber Nizachont* is.⁶ A respondens APÁCAI pedig élt a kezében levő könyv adta lehetőséggel és forrásként használta tételeihez. Néhány évvel később, 1653. november 11-én Gyulafehérvárott, híres *De studio sapientiae* című tanári székfoglalójában, a héber nyelv és a rabbinikus irodalom tanulmányozását ajánlva, ismét hivatkozik Th. HACKSPAN-ra és a nevéhez kötött műre.⁷

Kétségtelen tehát, hogy APÁCAI a birtokában levő példányt végig tanulmányozta és forrásai között tarthatjuk számon.

A jelenleg Sárospatakon található kötet azonban nem teljes, és ezt bizonyára APÁCAI maga is tudta. Az előzéklapra írt bejegyzés és az azóta megbontatlan egykorú, pergament-kötés bizonyítja, hogy már a vásárlás idején hiányzott a példányból a héber címlap, amely Altdorfot jelölte meg a nyomtatás helyét. Hiányzott továbbá az 1–200-ig számozott lapokon az eredeti kiadás alapszövegét adó polemika, a XIV–XV. század fordulóján tevékenykedő Jom-Tov LIPMANN-MÜLHAUSEN héber munkája, amelyet itt elsőként publikált Th. HACKSPAN.⁸ Az APÁCAIhoz került példány csak a fent ismertetett latin címlapot, HACKSPAN előszavát és a *De scriptorum Judaicorum in Theologia usu vario et multiplici Tractatus* című, négy önálló fejezetből álló értekezését tartalmazta a 201–512. számozott oldalakon. Ezt követte 12 számozatlan paginán az öt részből álló mutató, majd a héber nyomtatáshibákat jelző tábla zárta a könyvet.

APÁCAI 1650. március 23-án és 27-én, mestere disputatiojához kötött koszorújában, első tételéhez, HACKSPAN munkájának második fejezete, *De usu Scriptorum Judaicorum in paraphrasibus Chaldaicis recte percipiendis, etc.* című szekcióját használta fel. Itt a respondens az arám bibliafordítások és parafrázisok istenneveket jelző kifejezéseit hozza bizonyítékul a trinitás védelmében. Példái a „מֵיָא” és a „שְׁמִיָּה” szavak, majd hivatkozva *ex Theologis veterum Hebraeorum* a kabbalista szférákra, a „חֲמֵה, כְּתֵר עֲלֵיוֹן”

⁵ BÁN Imre i. m. 126–134. I. RMK III. 1756. APÁCAI példánya Kolozsvárott a volt ref. koll. könyvtárában RMK 384. jelzetten.

⁶ VOETIUS i. m. 6–7., 13., 31. I. Theodor HACKSPAN (1607–1659), kora egyik legjelesebb hebraistája. L. ZfHB. III. 1899. 16–17.

⁷ BÁN Imre i. m. 406. I. RMK II. 785. 33. I.

⁸ LIPMANN-MÜLHAUSEN prágai zsidó hittudós, 1399-ben megvázsolta a konvertált PESZACH-PETER vádjait, és 1410 előtt állította össze a kereszténységgel polemizáló *Széfer Nizachont*. Érvelési során sűrűn idézi MAIMONIDES, IBN EZRA, RASI stb. munkáit. BERNSTEIN Béla, „Der Sieg” des Rabbi Jomtov-Lipmann-Mülhausen = Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann. I. ed. S. LÖWINGER. Bp. 1946, 201–220. I. A keresztény tudományban hamar ismertté váló művet először LIPMANN-MÜLHAUSEN kortársa, Stephanus BODECKERUS brandenbúrgi érsek cáfolta. SERVET még kézirat formában forgatta, részleteket fordított latinra Conrad GRASER a XVI. sz. végén. HACKSPAN a teljes könyvet kiadta héberül. Bevezetőjének végén jelzi a kiadás helyét: Altdorf 1644. júl. 22. A héber címlapon „אלטדורף ... יום כ"ב חשוון ...”. ROSENTHAL, J.: *Anti-Christian*

Polemics from its Beginnings to the End of the 18th century = Areseth. II. 1960. 148. I. m. NEWMAN, L. I.: *Jewish Influence On Christian Reform Movements*. New York 1960. 566–567. I.

és „גִּי” hármasságát ajánlja érvként a zsidókkal folytatott vitákban.⁹ Forrása részletesen elemzi az arám istenneveket, megállapítja azok héber megfelelőjét és arra a következtetésre jut, hogy az arám fordítások a Szentháromság személyeit külön-külön is jelzik. Az APÁCAI által idézett kifejezések a Szentléleknek felelnek meg. A továbbiakban HACKSPAN, a kabbala régi zsidó hagyományával érvel, és az ott található „korona — bölcsesség — értelem” hármasságát állítja igazolásul a Trinitás mellé.¹⁰

APÁCAI corolláriumának harmadik levelében HACKSPAN könyvének caput III. *De usu scriptorum Judaicorum in expositione librorum Novi Testamenti* című szekciója mondanivalóját ismerhetjük fel. A respondens azt állítja itt, hogy Jézus felhasználta beszédekben régi zsidó hagyományokat, melyeket a Talmud is megőrzött. HACKSPAN számos Jézusnak és az evangélistáknak tulajdonított kifejezést, formulát, példázatot sorol fel. A *Talmud „Tract. Sanhedrin-c. 2.”*-re hivatkozva elmondja, hogy a zsidó felfogás szerint szülőnek tekinthető, aki valakit felnevel. Ezért foglalkozik Máté 1. fejezete József geneológiájával. Jézus ennek a hagyománynak értelmében tekinthette Józsefet apjának és fiait testvéreinek. HACKSPAN bizonyításai sorában szerepel Máté 5/18, az „iota” példázat. Ezt összeveti Josua ben LÉVI szavaival a Midrás *Jalkut ad Libros Regum atr. 195. pag. 31. col. 1.* alapján. A citált párhuzamok közül szövegmutatvánnyal igazolja Máté 7/12 és a *Talmud Tract. Sabat. cap. 2.*, Máté 6/1 és a *Talmud Tract. Baba Batra c. I.*, Máté 12/32 és a Széfer CHÁSZIDIM no. 234. stb. párhuzamát.¹¹

A negyedik tételben APÁCAI az arab nyelv jelentőségéről beszél az *Ószövetség* megértésének vonatkozásában. HACKSPAN ennek a kérdésnek nem szentelt külön fejezetet vagy szekciót, de egész műven végig vonul az a felismerés, hogy a *Korán* különféle, az *Ó* és *Újszövetséggel* érintkező szurái és mondatai, nélkülözhetetlenek a bibliával foglalkozó teológus-filológus számára. Ezt bizonyítandó, eredetiben citálja a *Korán* textusát és úgy vélekedik, hogy abban a kereszténység alaptételei is igazolást nyerhetnek.¹² APÁCAMAK az arab nyelv iránti érdeklődését talán éppen HACKSPAN könyvének tulajdoníthatjuk. Annyi bizonyos, hogy már a fent tárgyalt disputatio előadása előtt két nappal a *Zsoltárok* könyvének szír kiadását vásárolta meg, és 1650 áprilisában latin—arab szótárért adott 2 tallér 25 stíf-et. Ez utóbbiba írt héber nyelvű bejegyzései pedig azt igazolják, hogy szorgalmasan tanulta az *Ószövetség* eredeti nyelvét.¹³

Tudósunk héber nyelvismeretéről több szó esett már, BÁN Imre a rabbinikus irodalomhoz fűződő kapcsolataira is felfigyelt.¹⁴ APÁCAI ez irányú érdeklődésének forrása, saját szavai szerint, HACKSPAN könyvében keresendő: *Olvassa el Hakspan értekezését a zsidó irodalom különféle és többszöri hasznáról a theológiára nézve és be fogja vallani, hogy soha egy theológus sem fogott és foghatott kellő felszereléssel a theológia alaposan tanulmányozásához a rabbinusok tudásának ismerete nélkül* — írja a *De studio sapientiae* lapjain.¹⁵ Ehhez a fontos, a modern tudomány számára is megszívlelendő felismeréshez APÁCAI tudományos

⁹ RMK III. 1756. 33b. Az utrechti 1650. évi kiadásban sajtóhibás a héber szöveg. BÁN Imre i. m. 128. l.

¹⁰ HACKSPAN példái: RASI Gen. 45/27-hez, ONKELOSZ targumja Gen. 31/49-hez, Targum Jerusalmi Gen. 1/27-hez stb. Liber Nizachon 374—379., 403—405. stb.

¹¹ Liber Nizachon 424—425, 432—433. stb.

¹² Vö. Liber Nizachon Praef. 243—247. stb. Vö. Index I.

¹³ HEREPEI i. m. 489. l. SCHEIBER Sándor: *Apáczai Csere János héber bejegyzése*. Irod. tört. Közl. 1965. 86. l. MÓDIS László, Magy. Könyvszle 1966. 39—40. l. SCHEIBER Sándor, uo. 43—44. l. DÁN Róbert, Irod. tört. Közl. 1968. 338—339. l.

¹⁴ BÁN Imre i. m. 406—407., 469. l.

¹⁵ *Apáczai Cseri János pedagógiai munkái*. Ford. és jegyz. HEGEDŰS István. Bp. 1899. 97. l. A HACKSPAN által ismertetett és idézett rabbinikus munkákat l. Liber Nizachon. III. Index.

munkássága során mindig ragaszkodott. Művelődéstörténetünk szempontjából ebben a hatásban látjuk a *Liber Nizachon* töredékének forrásértékét.

Végül, de nem utolsósorban az itt bemutatott kötet ismételtén arra kell figyelmeztessék kutatóinkat, hogy sok még a szabad hely tudósunk „könyvtartó” polcain.

DÁN RÓBERT

In memoriam praeceptorii
humanissimi Gy. Moravesik

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. (I. rész) A magyar művelődéstörténet 16. és 17. századi forrásainak nagyon becses, néhány darabját tekintve pedig ma már egyedüli lelőhelye DEBRECENI EMBER Pál magyar református egyháztörténeti munkája, melyet a szerző halála után Friedrich Adolph LAMPE utrechti professzor adott ki *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel Utrechtben 1728-ban.

A közreadó EMBER Pál nevét nem említi sem a mű címlapján, sem a közzétett szövegben. A kötetben egyetlen helyen találjuk meg — Paulus E. DEBRECENI alakban — a szöveg elé bocsátott és nem LAMPETÓL származó ajánlólevelek egyikében.

LAMPE a címlapon világosan meghatározza a maga szerepét a mű létrejöttében mondván, hogy az „Ex monumentis fide dignissimis a Viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata, et hoc ordine concinnata, a Frid. Adolpho Lampe”. Az előszóban azt is megírja, hogy a megboldogult „nunc év *Πάριος*” szerző be nem fejezett, több helyütt hiányos kéziratát juttatták el hozzá kinyomtatás céljából. EMBER Pál érdemét egyébként egyáltalán nem akarta kisebbíteni, tisztelettel említve a „fidelis Dei Servus”-t, aki a nyomtatott könyvek mellett a fellelhető kiadatlan forrásműveket is közreadta. Mégis úgy látta jónak, hogy a mű szerkezetén bizonyos változtatásokat hajtson végre, sőt egyes, szerinte nem túlságosan fontosnak tartott részeket el is hagyott, és helyükre más, újabban hozzá eljuttatott adatokat tett. Az így átalakított kéziratot adta át azután a munka elvégzésére vállalkozó nyomdásznak.

I.

A *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* abban a formában, ahogy ma ismerjük, tehát nem tartalmazza DEBRECENI EMBER Pál nevét, mint szerzőét, szerkezetét a kiadó megváltoztatta, hiányoznak belőle olyan részek, amelyeket EMBER Pál fontosnak tartott kéziratába beleilleszteni, és amelyek nekünk talán jelentősek. Végül idegen kiadó és nyomdász kezén nevek és adatok is eltorzulhattak, mint ahogy torzultak is, és ez egyedüli forrás esetében egyáltalában nem közömbös.

LAMPE eljárását a mű közreadásban sokan kifogásolták. Az elmúlt kétszázötven év alatt kézikönyveink szerzői óvatosan vagy élesebben az itt felsorolt aggályokat ismétlik, s LAMPE neve hovatovább egyet jelentett az idegen tollakkal ékeskedő, önkényes csorbító, honi világi és egyházi történelmünk ismeretét nélkülöző, tárgyi adatokat ennek következtében elferdítő, egy olykor csak kritikával használható forrásmunka közreadójával.¹

¹ Az elítélő vélemények sommás fogalmazását RÉVÉSZ Kálmán adta: „... rossz, kegyelet nélküli méltánytalanság, melyet halála után rajta, illetőleg művén Lampe — amint az eddigi adatokból ítélhetünk — még a tudósoktól sem idegen, bizonyos emberi gyarlóságból és az akkori magyar protestáns viszonyok és követelmények majdnem teljes, de nem szándékos ignorálásából elkövetett. A szerző nagybecsű előbeszédét kihagyta, rendszerét összeveissza forgatta, s ez szerintem azon két főbűne, melyet különben nagy érdemei egészen soha ki nem engesztelhetnek.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 27 (1884) 1376. col.

Az igazság felderítésére az első lépést TÓTH Ferenc pápai teológiai tanár, SINAI Miklós kiváló tanítványa, az egyháztörténet fáradhatatlan munkása tette. Száz évvel LAMPE—EMBER munkájának megjelenése után, 1829-ben külföldi akadémiákon tanuló teológusait megbízta azzal, hogy az utrechti egyetem könyvtárát kutassák át alaposan, mert EMBER Pál eredeti kéziratának ott kell lennie. TÓTH Ferencnek voltak bizonyos értesülései, ezekre később még visszatérünk, amelyek alapján bizonyos volt abban, hogy a kézirat az utrechti Bibliothecában rejtőzik. Együttal megbízta az akadémikusokat azzal is, hogy BOD Péter egyháztörténetének ugyancsak külföldre jutott kéziratát is próbálják meg felkutatni. A teológusok az utrechti könyvtár munkatársainak segítségével alaposan átkutatták a gyűjteményt, de a kéziratot nem találták. Minthogy LAMPE EMBER művének kinyomtatását követően hamarosan Brémába került, úgy gondolták, hogy a kéziratot is magával vitte. A kutatásban segítségükre volt HERINGA professzor, az egyháztörténelem tanára, aki megígérte, hogy más hollandiai gyűjteményekben is kereseti a kéziratot.² Valami eredményre juthatott, mert a hajdani teológusok 1846-ban, most már TÓTH Ferenc és BUDAI Ézsaiás professzorok leszármazottaihoz fordultak azon kérésükkel, hogy néznék át az elhalt professzorok hagyatékát. Tudomásukra jutott ui., hogy HERINGA írt e tárgyban BUDAI Ézsaiásnak, ez meg TÓTH Ferencet értesítette a dologról. Nézzék hát meg az örökösök a professzorok irományait, históriai feljegyzéseit, pörgessék át a hagyatékban levő LAMPE-köteteket, hátha az azóta ugyancsak meghalt HERINGA értesítését megtalálják.³ Felhívásuknak visszhangja nem volt. A kérést 1885-ben BALLAGI Mór tette ismét közzé, abból az alkalomból, hogy a leydeni Bibliothecában megtalálták BOD Péter egyháztörténetének kéziratát.⁴

E dicséretes buzgalomra visszatekintve eléggé különösnek látszik, hogy sehol sem találkozzunk az *Egyháztörténet* időközben Magyarországon felbukkant kéziratáról szóló híradás ismeretével. PODHRADCZKY József közölte a *Tudományos Gyűjteményben* 1832-ben — három évvel TÓTH Ferenc próbálkozása után — a debreceni Fáy-könyvtár „holmi régiségei”-ről szóló ismertetését. A debreceni polgármester ritkaságai között talált egy kéziratot *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. An. 1706. MSC originale Pauli Ember* címmel.⁵ PODHRADCZKY jóhiszeműen gondolta a kéziratot autográfának, és ha akkor az egyháztörténet érdemes bűvárai felfigyeltek volna erre a közleményre, az EMBER—LAMPE-kérdésben ma talán többet tudnánk. Ha akkor megindul a kutatás, talán még meg lehetett volna menteni azt a kéziratot, melynek egykori meglétét ma már a filológia segítségével kell bizonyítanunk.

II.

1881-ben a Budapesten megrendezett országos könyvkiállításon ÁGOSTON József budapesti gyűjteményének ritkaságai között kiállításra került DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének kézírata is.⁶ Révész Kálmán figyelmeztette a gyűjtőt a kézirat tudományos értékére, és ezért engedélyt kapott tanulmányozására is. Kutatásainak eredményét előzetesen 1882-ben, majd 1884-ben tette közzé azzal az ígérettel, hogy a LAMPE—EMBER

² A teológusok jelentését közölte SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836*. Debrecen, 1935. 81—83.

³ NÉMET János: *Kérelem néhai Buday Ézsaiás és Tóth Ferencz ref. püspök urak örököséhez*. Prot. Egyh. és Isk. Lap 5 (1846) 383—384. col.

⁵ Prot. Egyh. és Isk. Lap 28 (1885) 901—904. col.

⁶ PODHRADCZKY József: *Holmi régiségek*. Tudományos Gyűjtemény 16 (1832) III. 86.

⁶ *Könyvkiállítási Emlék*. Bp. 1882. 180.

kérdést, most már a megkerült kézirat segítségével, önálló munkában fogja minden oldalról véglegesen tisztázni.⁷ Az önálló munka nem jelent meg, ezért az ÁGOSTON-gyűjteménybeli kéziratot illető bűvárlatainak eredményeit csak az említett két közleményből összegezhethetjük.

RÉVÉSZ Kálmán megállapította mindenekelőtt, hogy a kézirat nem EMBER Pál sajátkezü munkája, hanem másolat, amelyet több kéz készített sietősen, a 18. század végén. Kálvinista papokat és tanulókat ábrázoló tollrajzok között foglal helyet a kézirat címe: *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. Anno 1706.* Az 5. lapon kezdődik EMBER Pálnak a mű elé bocsátott előszava munkája létrejöttéről. Itt ismerteti a magyar protestáns egyháztörténetírás előzményeit, forrásait és saját munkája előhaladásának körülményeit. RÉVÉSZ ebből a számunkra nagyon becses előszóból hosszabb részleteket is közölt. A másolat szerkezetének és felépítésének ismertetéséből kitűnik, hogy LAMPE mint szerkesztő alaposan átalakította a hozzá eljuttatott kéziratot. LAMPE szövegének és EMBER munkájának egybevetését RÉVÉSZ itt nem végezte el, mert mint már említettük, egy későbbi önálló munkában kívánta azt közreadni.

Nagyon érdekes az, amit a másolat létrejöttéről megállapított. A 648 számozatlan, nagy, negyedréti lapból álló kéziratnak mintegy 50 lapja tiszta. A másolás 18–20 kéz munkája; a különböző kézzel írott szövegek között sokszor két-három vagy több tiszta lap van anélkül, hogy a szöveg megszakadna. Ez arra mutat, hogy a másolás egyidőben történt. Három helyen a kéziratban a másoló kezektől eltérő kéztől származó bejegyzések vannak. A jellegzetes írásról RÉVÉSZ Kálmán megállapította, hogy az SINAI Miklóse. Egy 1785-ben megjelent műre való hivatkozás bizonyossá teszi, hogy SINAI bejegyzései 1786 után kerültek a kéziratba. RÉVÉSZ feltételezése szerint SINAI tanítványai másolták professzoruk részére EMBER Pál művét. A másolat sok és könnyen kijavítható hibája úgy maradt, és ebből RÉVÉSZ arra következtetett, hogy SINAI ismeretes pere után elfáradva juthatott a kézirathoz.

RÉVÉSZ a kézirat sorsát is megtudta ÁGOSTON Józseftől: HOROVITZ antikvárius közvetítésével jutott hozzá a Fáy-könyvtárból, ahová tudvalevőleg SINAI kézirateinak jó része is került. Ez tehát az a kézirat, amelyről PODHRADZKY már 1832-ben hírt adott. A kézirat ma a budapesti Ráday-gyűjteményben van.⁸

A kézirat tartalmát és beosztását röviden ismertetjük. A címlapok (7–10. p.) után következik EMBER Pál előszava *Praeloquium* címen (11–23. p.), ezt követik az *Aggratulatio*-k (23–28. p.).

A Pars prima az *Ortus et progressus* alcímet viseli (31–77. p.), ez foglalkozik a reformáció előzményeivel és az ún. előreformációs mozgalmakkal.

A következő rész címe *Parti secundae praemittitur Introductio in septem divisa sectiones* (77–848. p.). A hét sectio a következő: I. De confessionibus. II. De articulis seu canonibus. III. De ritualibus vulgo agendis. IV. De iis qui versionem . . . (a Biblia-fordításokról és kiadásokról). V. Geographica situatio. VI. De haeresibus. VII. Fragmenta. Ennek újabb alfejezetei: I. Archaiologia. II. Diplomata. III. Catalogus magnatum . . . (akik a reformációt támogatták). IV. Catalogus virorum eruditorum . . . (akik külföldi akadémiákon jártak). V. Dévai Biró Mátyás ügye. VI. A gályarabok ügye. VII. Christoph. a Roxas tevékenykedése.

⁷ RÉVÉSZ Kálmán: Debreceni Ember Pál egyháztörténelme. Debreceni Protestáns Lap 2 (1882) 132–133., 139–140., 148–149. és ugyanő: *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 27 (1884) 1375–1381. col. (Ezután RÉVÉSZ II.)

⁸ Budapest. Ráday-gyűjtemény. Levéltár K 1,29.

Következik a Pars secunda: *Varia . . . ecclesiae evangelico-reformatae facta* (879—1093. p.). Ez tartalmazza a következőket: PÁPAI PÁRIZ *Rudusának* másolata; az ehhez fűzött *Annotationes seu scholia*; a *Continuatio Ruderis redivivi* 1696-ig. A végén pedig egy katalógus, a magyar történelemmel foglalkozó közismertebb nyomtatott és kéziratos forrásművek jegyzéke; nem tartalmazza mindazon műveket, amelyeket a szerző felhasználott. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ebben a részben kétszer is előfordul DEBRECENI EMBER Pál neve, a PÁRIZ-mű másolatán (879. p.) és az irodalomjegyzéken (1211. p.).

Ez volt tehát az *Egyháztörténet* eredeti felépítése.

III.

A *Serapeum* című folyóirat 1862-ben ismertette az oxfordi Bodleian Library újabban szerzett kéziratait. Ezek között az egyik tétel: *Helmiezi Stephani, Historia ecclesiastica Ungariae reformatae. 2. vol. 4°. 1712.*⁹ HELMECZI István egyháztörténetírói munkásságáról eddig nem tudtunk, a kéziron szereplő korai évszám pedig különösen figyelmet érdemel. A Bodleian Librarytól a kéziratról megküldött mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy a katalógusba HELMECZI István neve a címlap nélküli mű dedikációjából került. Ez így hangzik: „Multum Clarissimo Eruditissimo ac Celeberrimo Viro Domino Frid. Adolpho Lampe SS. Theol. Doctori, in Illustri Academia Ultrajectina SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori longe meritissimo, Dno et Fautori suo Venerandissimo, mittit Stephanus Helmeczi. Szathmarino Anno 1722. 27. Aprilis.” — A második kötet ajánlása pedig — kevés változtatással — a következő: „Multum Clarissimo Celeberrimo ac Eruditissimo Dno Frid. Adolpho Lampe, SS. Theologiae Doctori, et in Illustri Academia quae Trajecti ad Rhenum est, SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori dignissimo, Dno ac Fautori suo Venerandissimo, hoc de rebus Hungariae Ecclesiae Reformatae M. Scriptum, mittit Stephanus Helmeczi P. E. R. Szathm. Anno 1722. 3. Maji.”¹⁰

A kéziratok áttanulmányozása után kiderült, hogy a HELMECZINEK tulajdonított mű valójában DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének Utrechtbe LAMPEHOZ juttatott, oly régen keresett kézirata.

A mikrofilm alapján a két részből álló kézirat leírása a következő: a kötéstábla nélküli, összefűzött ívekből álló kéziratok borítólapjának belső oldalán van az ajánlás, ezzel szemközt már a folyamatos szöveg kezdődik, illetve a második füzet esetében folytatódik. Ezeknek a köteteknek szerzőt és címet tartalmazó címlapja tehát valószínűleg nem volt. Az első kötet 149, a második 145 folióból áll. Méretük, amennyire ez a mikrofilm alapján megállapítható, 15 és 1/2 cm × 20 és 1/2 cm.

Az ajánlást író HELMECZI kézírása — autográf voltát nincs okunk kétségbe vonni — nem azonos a két kötet szövegét folyamatosan író kéz írásával. DEBRECENI EMBER Páltól nagyszámú és különböző korból származó iromány maradt fenn, így könnyű volt megállapítani, hogy a LAMPENAK elküldött példány nem EMBER Pál saját kezű kézírása.

A már ismertetett SINAI-féle másolat alapján megállapítható, hogy a most előkerült kézirat nem tartalmazza a kiküldött teljes művet. Ez a két fasciculus a második rész elé

⁹ *Serapeum* 23 (1862) 170.

¹⁰ Oxford. Bodleian Library. Department of Western Manuscripts. Jelzete: MSS. Add. A. 57. és 58. Mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mikrofilmtár 2558/IV. A katalógus 1712-es évszáma tévedés, a kéziron világosan 1722 olvasható. (1712-ben LAMPE még nem is volt Utrechtben professzor!)

bocsátott *Introductio* hét sectióját tartalmazza. Ez képezte a mű derekát. Ez lehetett a kiküldött második és harmadik füzet, melyeket megelőzött egy, az előszót és a reformáció előzményeit tárgyaló rész. Az utolsó, negyedik fasciculus, mely most még szintén hiányzik, PÁRIZ *Rudusának* másolata volt és EMBER Pálnak ahhoz fűzött kiegészítései.

Rátérve most már a kéziratok szövegének összevetésére, megállapíthatjuk, hogy a könnyen javítható olvasati vagy másolati eltérések mellett a két kézirat több helyen lényeges eltérést mutat. Van ui. a szövegnek egy érzékeny része, mely személyes vonatkozásai miatt időszerű volt, és mindazokat érintette, akik a kézirattal valami kapcsolatban voltak. Ez a rész a különféle külföldi egyetemeket látogató ifjak névsora, amelyet azután LAMPE a nyomtatott szövegből kihagyott. RÉVÉSZ ugyan nem figyelmeztetett rá, de már itt megemlítjük, később pedig alaposabban is elemezzük azt, hogy a SINAI-másolatban ezt a részt alaposan kibővítették, sőt egészen SINAI koráig teljessé tették. Az oxfordi másolatban viszont ezek a katalógusok szövegünk története szempontjából tartalmaznak fontos adatokat. A második kötet 109. levelén kezdi a Franeckerben tanuló diákok névsorát, 1699-ben csupa nagybetűvel írja az ott időző HELMECZI István nevét, a 112. levél versoján pedig, eljutva az 1710-es évhez a következő feljegyzést találjuk: „Ob rationem contagionis et furentis Bellonae nemo studiosorum gentis nostrae Academiae salutavit. In Acad. Franeq.: sex mensium spatio solus Ego inter suspiria et lacrymas . . . sedi.” A SINAI-másolatból és a franeckeri magyarok azóta publikált névsorából tudjuk, hogy SZATMÁRI PAKSI Mihály töltötte aggodalmak között az 1710-es évet egymagában franeckeri bujdosásában.¹¹ Nevét nemcsak szerénységből hallgatta el, hanem valószínűleg óvatosságból is. Mint a meghalt EMBER Pál veje ő gondoskodott a család őrzetében levő kézirat lemásolásáról és külföldre juttatásáról. RÉVÉSZ Kálmán látott egy olyan példányt a nyomtatott *Egyháztörténet*ből, amely korábban a SZATMÁRI PAKSI-családé volt. A kézirat sorsáról ebben a következő bejegyzést találta: „Manuscriptum huius (id e. Pauli Ember) cum ad patrem meum Mich. Szatmári — cujus conjunx erat Juditha Ember — pervenisset, id ad Lampeum missit, qui in eo praeter alia graviter peccavit, quod praefationem auctoris omiserit.”¹²

E kéziratot tehát belső és külső bizonyítékok egybehangzó tanúsága szerint SZATMÁRI PAKSI Mihály, ez időben marosvásárhelyi professzor másolta a család tulajdonában levő autográfrol. Az ajánló sorokat író HELMECZI István esperes volt, a tiszántúli egyházkerület generalis notarius. Mint egyházi főhatóság továbbította a kéziratot, neve is ezért szerepel a megfelelő helyen csupa nagybetűvel.

A másik jelentős eltérést a két másolat között az oxfordi kézirat második fasciculusának végén találjuk. A 145. levél versoján THÖKÖLY Imre epitáfiumát másolták le, nyilvánvalóan azért, mert EMBER Pál kézírata is ezzel végződött. (A SINAI-másolatban ez hiányzik.) A szöveg alig-alig mutat eltérést a KOMÁROMI János készítette eredetitől, beosztása, a sorok elrendezése is majdnem hű mása a márványba vésett feliratnak. 1705. szeptember 13-án halt meg a fejedelem, Komáromi ezután csakhamar hazatért feljegyzéseivel. A sírfelirat másolatban gyorsan terjedhetett, mert amint a SINAI-féle kézirat címlapjáról tudjuk, az *Egyháztörténet* 1706-ban már készen volt. Meggyőződésünk, melyet a következőkben majd bizonyítani igyekezünk az, hogy a negyedik, záró füzet ellenére EMBER Pál munkáját ezzel a harmadik fasciculust záró THÖKÖLY-epitáfiummal fejezte be.¹³

¹¹ HELLEBRANT Árpád: *A franeckeri egyetemen tanult magyarok*. TT 1887. 198.

¹² RÉVÉSZ II. 1381. col. (Ezt a példányt antikváriumban megtaláltam.)

¹³ *Komáromi Jánosnak törökországi diáriumja*. Pest, 1861. 88.

IV.

EMBER Pál művéből most már két kéziratos másolattal is rendelkezünk. Összevetésük és viszonylag könnyen magyarázható eltéréseik vizsgálata után megkísérljük az eredeti szöveg kialakulását nyomon követni. A következőkben sok helyen támaszkodhatunk a már eddig feltárt adatokra, de ugyanakkor a jövőben itt adódik majd a legtöbb lehetőség arra, hogy különösen a nemzetközi szellemi kapcsolatainkat érintő vizsgálódásainkat kiterjesszük.

E dolgozat keretében, amint azt a címben is leszögeztük, csak DEBRECENI EMBER Pál *Egyháztörténetének* kéziratos hagyományával foglalkozunk.

KATHONA Géza szép, alapos forráskutatáson alapuló tanulmánya EMBER Pál személyét behelyezi korába, a tudós és lelkipásztor pályájáról teljes képet ad.¹⁴ E tanulmány eredményeit felhasználva most csak erősebb hangsúllyal figyelmeztetünk életének néhány fontosabb mozzanatára. Kiváló debreceni tanárok, MARTONFALVI György és LISZNYAI Kovács Pál formálták a sokat olvasó diákot. Az iskolából kikerülve csakhamar Sárospatakon lett pap. THÖKÖLY Imre küldte külföldre, hogy az akadémiákon tovább tanuljon.

Hollandiai tartózkodása nemcsak tudományos képzését szolgálta, hanem a mindenkor elsősorban papi hivatását teljesítő verbi Dei ministert egy másik ugyancsak élete végéig vállalt szolgálatra kötelezte. Hollandiában került először kapcsolatba TÓTFALUSI KIS Miklóssal — *Egyháztörténetében* meghatóan szép emléket állított neki —, valamint az amszterdami *Biblia* tudós korrektoraival, az idősebb CSÉCSI Jánossal, és az ő közvetítésükkel bizonyára PÁPAI PÁRIZ Ferencel is. Más-más területén működtek a magyar művelődésnek, de barátságuk, egymás munkálkodásának kölcsönös segítése mindannyiukat életük végéig nyomon kísérhetően összetartotta.

EMBER Pál hollandiai tartózkodása idején, 1684-ben jelent meg PÁRIZ Ferenc magyar egyháztörténeti forrásgyűjteménye *Rudus redivivum* címen. Szerzője szerény kísérletnek szánta, amint erre a cím is utal és egyben kérdésnek, meg ösztönzésnek, hogy kiki az őstől rámaradt ilyen irományokkal tegye teljesebbé a gyűjteményt. Isten és az ország előtt, de legfőképpen a református egyháznál szerez ezzel érdemeket. Holta után pedig kegyes tettét követően a nép áldása kíséri és nyugodtabban aluszik majd.¹⁵ EMBER Pált saját szavai szerint PÁRIZnak ezek a sorai indították az egyháztörténeti emlékek összegyűjtésére. A mindig elsősorban végzett lelkipásztori munka mellett nehéz feladatra vállalkozott Magyarországon abban a korban, amikor éppen az ilyen csendes elmélyülő munkához adatott meg a legkevesebb lehetőség. Kuruc-labanc seregek váltakozva kényszerítették arra, hogy otthonát menekülve elhagyja. Sárospatakon be is börtönözték a kamara parancsára, kiszabadulva Losoncon talált otthont 1695-ben. Az itt töltött hat év alatt nyugodtan dolgozhatott, és olyan pártfogók barátságát nyerte el, akik élete végéig támogatták. RÁDAY Pált itt ismerte meg, és talán a debreceni DOBOZI-családdal is ekkor került kapcsolatba. Losoncon tudhattak gyűjtőmunkájáról, mert egy főúri pártfogója valószínűleg itt hívta fel figyelmét a SCULTETI Severin *Hypomnema* (Bártfa, 1599) c. művében található egyháztörténeti adatokra, amelyeket csatolt is munkájához (LAMPE 45—50. p.).¹⁶

¹⁴ KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661—1710*. Theologiai Szemle UF 4 (1961) 219—224. (A tanulmányra LADÁNYI Sándor hívta fel a figyelmemet.) EMBER Pál életrajzi adatait, ahol más forrást nem jelölünk meg, mind innen vesszük.

¹⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum*. Szeben, 1684.

¹⁶ A következőkben mindig LAMPE kiadását idézzük, ha a kézírathoz viszonyítva nincs eltérés, mert a nyomtatott szöveg mindenki számára hozzáférhető.

Készülő műve nagyobb körben még nem lehetett ismeretes, maga is legfeljebb csak PÁRIZ kiegészítésének és toldalékának szánta. Lelkipásztori teendői mellett történeti érdeklődése ekkor még az egyetemes egyházmultja felé fordult. 1699-ben, *Szent Sikkulus*ának előljárobeszédében egy „traktát” ígér az egyházi ünnepek kialakulásáról.

Külső ösztönzés, e diszciplinában való szégyenletes hátramaradásunk felett érzett szégyen készítette arra (mint CZVITTINGERT is!), hogy a feladatot vállalja, a magyar református egyháztörténet még fellelhető valamennyi okmányát lemásolja. A külföldi felhívás Berlinből jött, D. E. JABLONSKI udvari lelkész, COMENIUS unokája, a lengyel exulánsok püspöke kérte a magyar szaktudósok közreműködését egy kelet-európai egyetemes protestáns egyháztörténet anyagának összeállításához. JABLONSKI a diplomáciai küldetésében Berlinben is megfordulót TELEKI Pál ajánlatára fordult PÁPAI PÁRIZ és ENYEDI István nagyenyedi professzorokhoz, és kérte segítségüket a magyarországi egyháztörténeti anyag összegyűjtéséhez.¹⁷ JABLONSKI a szláv protestáns egyházak történetét akarta megírni REGENVOLSCIUS 1652-ben megjelent munkája folytatásaként.¹⁸ Jól tudta ugyan, hogy a magyarok eredetüket tekintve, de nyelviileg se tartoznak a szláv népek közé, mégis a magyarság elhelyezkedése a szláv környezetben, az egyházak közös sorsa és küzdelmei szerinte egy ilyen munkamegosztáson alapuló közös kiadványt tesznek szükségessé.¹⁹ E tárgyban folytatott levelezése publikálva van, a körülmények ismereteseek, bár éppen a nemzetközi összefogás terve körül további levéltári kutatás még új eredményeket hozhat. Figyelemre méltó, hogy csaknem kétszáz év után, napjainkban jutottunk el ismét arra a felismerésre, hogy egy ország se tudja a maga művelődéstörténeti problémáit megoldani a környező népek hasonló kérdéseinek vizsgálata nélkül, és az együttműködés e téren kinek-kinek hasznára válik.

JABLONSKI röviden közölte a mű felépítésére vonatkozó elképzeléseit, és a kiadásra is vállalkozott, akár beépítve nagy művébe, akár külön is. A felszólításra PÁRIZ nem válaszolhatott biztató ígérettel. Magyar forrásmunka még nem készült — már J. LAETUS is joggal hiányolta azt 1643-ban.²⁰ De ennek nem a nemtörődömség az oka, hanem a magyar egyházak küzdelmes sorsa. Amit eddig írtak, az a viszontagságos időkben elpusztult, vagy magánosoknál lappang. Nem volt arról tudomása, hogy Magyarországon valaki is foglalkozna ilyen adatoknak az összegyűjtésével, így csak saját újabban összegyűjtött anyagát küldi majd el Frankfurtba utazó diákjaival. E válaszelevélből látjuk, hogy PÁRIZ akkor még nem tudott EMBER Pál feljegyzéseiről. Az viszont meggyőződésünk, hogy EMBER Pál még ebben az évben tudomást szerzett JABLONSKI felszólításáról. A SINAI-féle másolatból tudjuk, hogy a *Rudus*-hoz fűzött folytatást az 1696-os évvel zárta le. Beledolgozott ugyan még forrásműveket, amelyekhez csak a későbbi években jutott hozzá, de az anyag évrendi feldolgozását nem folytatta. Ennél az évnél LAMPE is jelzi,

¹⁷ JABLONSKI levelezése: BOD P.: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. 2. Leyden. 1890, 461—466. Ld. még RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája*. Századok 96 (1962) 1—24., ahol a teljes irodalom idézve van.

¹⁸ REGENVOLSCIUS, Adrianus [Węsierski, Jędrzej]: *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Litvaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. distinctarum, libris IV. adornatum*. Trajecti ad Rhenum, 1652.

¹⁹ JABLONSKI barátja, LEIBNIZ is érdeklődéssel foglalkozott ekkor a finn—magyar rokonság kérdésével. *Otium Hannoveranum sive miscellanea . . . Leibnitii*. Ed. 2. Lipsiae, 1737. 37., 56., 84—89. és 157.

²⁰ LAETUS, Johannes: *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum, 1643. Praefatio: „Continuavi protestantium ecclesiae res gestas et provincias res singulares (sola Hungariae, quod de his nulla scripta quod sciam extent excepta)” . . .

hogy a feljegyzések megszakadnak.²¹ Ez csak azzal magyarázható, hogy EMBER Pál tudomást szerezve JABLONSKI nagy tervéről, másképp szervezte meg anyaggyűjtését, adatait új rendszer szerint csoportosította. Az új részekben az adatokat azután lehetőleg a kézirat lezárásáig hiány nélkül igyekezett közreadni.

KATHONA Géza mutatott rá, hogy JABLONSKI figyelmét a Berlinben időző ifjabb DOBOZI István hívhatta fel a csendben munkálkodó EMBER Pálra, aki ekkor már Szatmáron volt lelkész. JABLONSKI 1703. március 19-én most már közvetlenül az új munkatársához fordult levelével, javaslatot tett a munka szerkezetére, és sürgette a befejezést. Elképzelése az volt, hogy a külföldi olvasó számára egy általános tájékoztató fejezetet közöljön a magyarországi viszonyokról, ezt kövesse a történeti anyag annalsztikusan a reformáció kezdetétől a 17. század végéig, lehetőleg hiány nélkül. Az eredeti okmányokat ne a folyamatos szövegben tegye közzé, hanem csak a végén. Foglalkozzék az egyház tanaitól eltérő irányzatokkal is. Adja közre az egyház hivatalos iratait és kiadványait, a rituálékat, agendákat, a kánonokat és zsinati határozatokat. Ha képeik vannak, azokat is közölje. Végül pedig „Gratum mihi erit, collectanea vestra quantocyus accepiisse” — írta.²²

Nyilvánvaló, hogy ez a levél DEBRECENI EMBER Pálnak új ösztönzést adott. Superintendense, KOCSI CSERGŐ János javaslatára és hozzájárulásával az egyes egyházak előjáróihoz fordult azzal a kéréssel, hogy a hozzájuk tartozó területek történetére vonatkozó adatokat bocsássák rendelkezésére (LAMPE 564. p.). E tárgyban folytatott levelezésének emlékei bizonyára előbb-utóbb felbukkannak valahol, az ő irományai között ma már ilyen nem található. Felhívására sokfelől kapott választ, az eredmény pedig a kézirat „Geographica situatio” fejezete (LAMPE 561—671. p.), értékes forrása ma is a helytörténetnek és művelődéstörténetnek. Az anyag elrendezéséhez nyilvánvalóan REGENVOLSCIUS hasonló felépítésű fejezetei adták az ösztönzést, de EMBER Pál anyagközlése sokkal rendszeresebb.

Alig néhány hónapja rendezte az új tervnek megfelelően anyagát, amikor ismét utolérte a háború, a szatmári veszedelem, a „misera clades”, amikor „igne et gladio expulsus” menekült az égő városból, mentve hamarjában, amit menthetett. „Elvesztvén az 1703-iki szatmári nyomorúságos szerencsétlenségben könyvkészletemnek nagyobb részét, különösen a nekem aranynál és ezüstinél kedvesebb kézírataimat vesztvén el — jöllehet nem mind . . .” — írta később.²³ JABLONSKIVAL való levelezése is ott pusztult el, csak kivonatos feljegyzések maradtak meg abból barátjánál, CSÉCSI Jánosnál.

Könyvtárát vagy annak néhány darabját később RÁDAY Pál segítségével sikerült visszaszereznie.²⁴ A családi hagyomány szerint maga Rákóczi adatta azt vissza, úgy

²¹ LAMPE 518. p. „Hucusque excerpta illa se extendunt, quorum fidele Autographum ad manus nostras perlatum fuit.”

²² JABLONSKI levelét kivonatossan közli EMBER Pál műve előszavában. SINAI-másolat 21. p. REGENVOLSCIUS művére nyilván őt is figyelmeztette JABLONSKI. EMBER Pálnak több kötetnyi kézíratos hagyatékában egyháztörténeti feljegyzések nem maradtak. 1705. utolsó hónapjaiban Liszkan írott prédikációs gyűjteményének 10. levelére kimásolta REGENVOLSCIUSBÓL BATHORY István lengyel király irénikus vallásügyi intézkedéseit. HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kézíratai*. Protestáns Szemle 27 (1915) 128—140. Érdekes egyébként e két szerző esetében a hasonló tragikus események sorozata. REGENVOLSCIUS is „igne et gladio” pusztító kozákok elől menekült családjával, jól felszerelt könyvtárát elrabolták. REGENVOLSCIUS id. mű 420. Ezeket a viszontagságokat művébe éppen úgy beszötte, mint ahogy azt, nyilván az ő mintájára, EMBER Pál is tette.

²³ HARSÁNYI I. id. mű 131. Ugyancsak erről emlékezik máshol: „Post lugubrem Bibliothecae meae, et vastissimi manuscriptorum fasciculi in misera clade Szattmariensi dispersionum” . . . uo. 133.

²⁴ EMBER Pál levele RÁDAY Pálhoz. 1705. jan. 15. *Ráday Pál iratai*. 1. Bp. 1955. 213—214.

megindították ugyanis EMBER Pál szavai, aki egy temetési prédikációjában megjósolta a tűzzel-vassal pusztító kuruc sereg vereségét.²⁵

Tűzből mentett féltett kéziratainak romjaival a DOBOZI-család közbenjárására most Debrecenben talált otthont. Másfél évet töltött itt, és újra menekülnie kellett, mert most RÁKÓCZI ürittette ki a várost. 1705-ben Liskára került, és élete utolsó öt évét itt töltötte, saját szavai szerint „Pathmos” szigetén. Gyülekezetének szolgált, és újra és megint folytatta a munkát.

Ezekben az években akadt a kezébe SZILÁGYI BENJÁMIN István egyháztörténeti gyűjteménye, amely a zempléni esperesség irattárában pihent, és ugyancsak ott jutott MISKOLCI CSULYAK István egyházkormányzati irományaihoz is.²⁶ Mindkét gyűjteményt alaposan kiaknázták, és mivel azok ma is megvannak, segítségükkel EMBER Pál forrásfelhasználásáról képet nyerhetünk. SZILÁGYI BENJÁMIN István sárospataki tanár a 17. század közepén páratlanul fontos egyháztörténeti gyűjteményt állított össze, hogy csak az egyik legfontosabbat említsük, a hódoltságbeli dél-dunántúli egyházak történetére vonatkozó adatai ma is értékes forrásai e vidék 16. századi egyháztörténetének.²⁷ EMBER Pál több helyen hivatkozik erre a gyűjteményre (LAMPE 138., 330., 399., 424., 654., 661., 670.). Másutt, ahol az eredeti kéziratot említi, ott is a SZILÁGYI-féle másolat a forrása, így például a wittenbergi coetus *Matriculája* (LAMPE 275. p.), RÁTKAI György kézírata (LAMPE 293. p.), a komjáti esperesség történetére vonatkozó régi kéziratok (LAMPE 425. p.), a zempléni esperesség régi anyakönyve (LAMPE 364., 383. p.) és a Sáros megyei egyházakat illető régi kéziratok (LAMPE 579–580. p.) esetében. Természetesen jóhiszeműen járt el ebben az esetben is, mert nem volt oka kétségbevonni forrása megbízhatóságát. A másodkézből dolgozás fogalmának csökkent értékét egyébként se vetíthetjük vissza az ő korába. A források felhasználását illetően viszont megállapíthatjuk, hogy általában hűségesen közvetítette tovább a kapott szöveget. Legfeljebb rövidített, hogy egy-egy rész ne lépje túl a megillető keretet. Így hasznosította például a komjáti kéziratot, és jócskán rövidített a HODÁSZI contra ÚJFALVI pör irataiból is, melynek teljes Szilágyi-féle anyaga nála volt.²⁸

Munkamódszerére jellemző a források megbecsülése, a filológiai hűség és az aprólékos, gondos adatszolgáltatás. Leírja például, hogy KÁROLI Péter, *Imago boni pastoris* (Várad, 1570.) című könyvéből egy címlaptalan példány akadt a kezébe (LAMPE 702. p.). SZILÁGYI BENJÁMIN István gyűjteményének gondatlan kezelőit hibáztatja: „chartae eius fragmentariae, nonnulla ex integro, aliae vero non tam ob vetustatem, quam incuriam eorum, apud quos forte manserunt, lacerae et mutilae”.²⁹ Ha a kezébe került anyagban viszont értelemzavaró hibát talált, azt javította (LAMPE 351. p.).

A SZILÁGYI BENJÁMIN-féle iratok közé került és az újrakötéskor ott nyert végleges helyet egy EMBER Pálnak írott levél is, eddig az egyetlen a hozzá küldöttek közül, amely

²⁵ SZATMÁRI PAKSI István kézírata. Debreceni Theologia. Egyháztörténeti Szeminárium. 2795.: „Nam rebellem Rakotzium insequentibus Germanis ipse oppidum deserere coactus Bibliothecam quoque amisit a Jesuitis surreptam, quam tamen Rakotzius restitui jussit: multa tamen imprimis M. S. ad historiam facientia amisit . . . Singulare est, quod infra promontorem Szathmar, in Castris Rakotzianis super funere nobilis Reformati Gyulafi prope tentorium Rakotzii pro concione dixerit et fatum ac exitium Kurutziorum propter illorum latrocinia et flagitia imminens praedixerit, metuentibus quidem capiti ejus Reformatis, sed lachrimante Rakotzio et ut dixi Bibliothecam ejus restitui jubente.”

²⁶ SINAI-másolat. 16–17. p.

²⁷ SZILÁGYI BENJÁMIN István: *Synodalia*. Debreceni Református Kollégium Nagy-könyvtára. R 575. Róla: HERPEI János: *Adattár* . . . 2. Bp.—Szeged, 1966. 48–51.

²⁸ „Prostant exemplaria epistolarum tam hujus quam responsoriae episcopalis, apud me, quae tamen hic exhibere necessarium esse non autumo.” LAMPE 347.

²⁹ SINAI-másolat. Praeloquium. 18. p.

forrásgyűjtő munkájára világot vet. TELEGDI PAP Sámuel, TÓTFALUSI nyomdásza, majd később a nyomda vezetője írta össze „Tiszteletes s tudós D. Ember Pál”-nak címezve a Franekerben tanuló magyar ifjak névsorát 1623–1697-ig.³⁰

Az egyházi és megyei levéltárak gondos átvizsgálásával egyszer majd talán EMBER Pál legtöbb forrását sikerül felkutatni. Egyetlen olyan hivatkozott kézírata van, amelyről eddig sehol másutt nem találtunk említést, ez BODFALVI vagy BODÓFALVI Petrus, *Nucleus chronologicohistoricus* című műve. A talán évről-évre írt krónikaszerű feljegyzésekből a 16. század második felére és a 17. század elejére merített adatokat (LAMPE 122. és 124. és SINAI-másolat 661. és 1000. p. mely utóbbi Lampenál hiányzik).

Az írott forrásműveket 1682-től egyre inkább saját emlékei követik. Ezekben a részekben gyakran szubjektív megjegyzéseket, életére vonatkozó feljegyzéseket találunk, amelyeket életrajzírói bőven hasznosítottak.

JABLONSKIval úgy látszik, folyamatos kapcsolatban volt, mert még munkája elkészülte előtt továbbított neki egy fontos iratot, azt a híres felterjesztést, amelyet a gályarabok ügyében G. HAMMEL-BRUININCH nyújtott be a bécsi udvarnak. A példányhoz EMBER Pál az egyik hitvalló könyvtárából jutott, és azt még idejében sikerült Berlinbe továbbítani (LAMPE 486. p.). Az adatszolgáltatás egyébként Magyarországról úgy látszik folyamatos volt, mert PÁRIZ időközben a szatmári zsinat végzéseit továbbította JABLONSKI-nak.³¹

Ha most már a sokszor mentett és újra kezdett egyháztörténeti gyűjtemény végső felépítését nézzük abból a szempontból, hogy mit valósított meg a JABLONSKI-féle tervzetből, meg kell állapítanunk, hogy kettejük elképzelése e tekintetben nem találkozott. Az egyháztörténet teljes kézírata ma csak a SINAI-féle másolatból ismeretes, ennek áttekintése alapján, amelyet a második fejezetben adtunk, láthatjuk, hogy EMBER Pál rendszere nehezen használható.

Gazdag és értékes anyaggyűjtését a második rész *Introduktiójába* zsúfolta bele. Ennek a résznek sok alfejezete, a mindig újra kezdődő kronológia nem teszi lehetővé, hogy a kéziratnak abból a formájából a magyar protestáns egyház történetéről, fejlődéséről és küzdelmeiről folyamatos képet kapjunk. De mintája REGENVOLSCIUS is hasonlóan nehézkes, áttekinthetetlen munka.

1705 októberében kellett Debrecenből menekülnie, műve akkor már csaknem befejezés előtt állott, mert a SINAI-féle másolat címlapján 1706 áll. A kézirat utolsó lapjára lemásolta még az 1705 őszén meghalt THÖKÖLY Imre sírfeliratát, és ezzel tett pontot sok hányattatás között is szüntelenül óvott és gyarapított munkájára. Aki őt egykor „bűjdösni” küldte, a bűjdösésbe kényszerült patronust illette a végső tisztelet.

A kezéből kibocsátott kéziratot először régi barátja, CSÉCSI János nézte át, javított is rajta és talán kiegészítette.³² Majd jóváhagyásra egyházi feljebbvalóikhoz juttatta el. Ezt az egyházfegyelem kívánta így, nyomdába kézirat engedély nélkül nem mehetett.³³ EMBER Pál művét ZÁDORFALVI Márton zempléni esperesnek és KOCSI János superinten-

³⁰ *Nomina studiosorum Hungarorum Academiae Franekeranae civitatis ab anno 1623 ad 1697.* Collata per Sam. PAP TELEGDI. Synodalia. 75–86. p. TELEGDI PAP Sámuelről I. HERPEI János: *Adattár* ... 3. Bp.—Szeged, 1971. 174–175.

³¹ Révész II. 1379. col.

³² (1707.) „Hocque Anno opus Historicum Erud. D. Pauli Debretzeni in MScriptis perlegit et emendat.” Id. CSÉCSI János életrajza. ItK 14 (1904) 363.

³³ „A debreczeni nyomdász se kicsin se nagy művet a superintendens vagy valamely esperes helybenhagyása nélkül nyomtatni ne merészljen, mert különben excommunicál-tatik.” A tarpai közssinat határozata 1705. jún. 21–22. Ez csak megújítása a korábban közzétett határozatnak. MKSzele 1895. 288.

densnek adta át. Jóváhagyásukat LAMPE is kinyomtatta.³⁴ 1702-ben TÓTFALUSI nyomdájából kikerülő *Garizim és Ebaljat* is ők látták el approbatióval.

1708. március végén megírta műve létrejöttének körülményeit, és ezt előszóként csatolta a kézirathoz.³⁵ Az „ingens rubor”, a külföld szemrehányása miatt (mint PÁRIZ, ő is J. LAETUSRA hivatkozik) vállalta magára a feladatot. „Atavorum et praedecessorum nostrorum ignaviam an socordiam excusare nequimus.” Jóllehet Mohács óta mindenki-nek pusztta életét kellett itt mentenie, az irományok sorsa meg pusztulás és tűz volt . . . Nézze hát el az olvasó, hogy ez a mű is csak ilyen, mert zaklatott külső körülmények között, évek óta dúló háború közepette, megfosztva könyvtárától és javaitól, aki ennyit is összegyűjtött „hic et alibi latibulum quaerere, huc illuc migrare necessitatus fuit; tandem sero, ubi aliquid respirii in isthac Pathmo, ubi adhuc dum hodie manet, nactus est, imbellis corpusculi continuis ferme, infirmitatibus passus, vix non oppressus, multifariam afflictissimus, infracto tamen animo in coepto insistens operi . . . abortivum istud parturiit”.

A hagyomány szerint gyenge testalkatú, alacsony ember volt, és mint hosszú ősz szakállú aggastyán halt meg.³⁶ Valójában még alig volt 50 éves halála idején. De a hagyománynak mégis igaza lehet. Lelkipásztori és tudós hivatása egyenlő erővel emésztették. Pártfogóitól bizonyára kaphatott volna elmélyedő munkálkodását biztosító nyugodt otthont. De ő Szatmárból száműzött híveivel együtt a szabad ég alatt lakott, patakok vizéből keresztelte az újszülötteket, nélkülözte a legszükségesebb házi felszereléseket is, mert az égő parókiából az utolsó pillanatban csak kéziratait mentette ki.

A műve mottójául, korának nyelven szólva szimbólumul választott idézetek egész életét tükrözik: „Mindenenken kívül van az én naponkénti zaklattatásom, az összes gyűlekezetek gondja. Ki beteg, hogy én is beteg ne volnék? Ki botránykozik meg, hogy én is ne égnék? Ha dicsekednem kell, az én gyengeségemmel dicsekszem.” 2 Kor 11, 28–30. „mert amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős” 2 Kor 12, 10. A tudósé pedig „Eximius est Patriae facta referre labor”. (OVIDIUS *Trist.* II, 322.)³⁷

RITOÓK ZSIGMONDNÉ

Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma. A *Pressburger Kundschaftsblatt* című XVIII. századi újságról a szakirodalom eddig csupán kéziratoss feljegyzések alapján tudott, eredeti példányaait nem ismerte. Az Országos Levéltárból most előkerült a lap két száma 1781-ből.

Elsőnek RÉZ Henrik tett említést arról, hogy — szerinte — 1780-ban Pozsonyban létezett egy *Kundschaftsblatt* című újság. Példányaival nem találkozott, de hivatkozott Hieronimus MOLL 1787. okt. 12-i felterjesztésére, amelyben a Helytartótanáctól egy *Frag- und Kundschaftsblatt* című kiadványhoz kért engedélyt, és ahol megemlítette, hogy korábban Pozsonyban már megjelent egy *Kundschaftsblatt* című újság. RÉZ ennek alapján be is vette a kiadványt a hazai német lapok bibliográfiájába, ilyen formában: *Kundschaftsblatt, Pressburg 1780.*¹ Szerepel a lap címe DEZSÉNYI Béla sajtóbibliográfiájában is, a Függelékben, a csak az irodalomban említett hírlapok között. (*Kundschaftsblatt*,

³⁴ LAMPE kiadásában (7–13) p.

³⁵ SINAI-másolat 11–23. p.

³⁶ HARSÁNYI id. mű 136–137.

³⁷ SINAI-másolat 10. p.

¹ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München 1935. 11–12, 73.

Pozsony 1780.)² KÓSA János viszont egyenesen kétségbe vonta az újság létezését, mert arra hivatkozott, hogy RÉZ Henrik „nyilvánvalóan tévesen olvasta az iratot, mikor azt írja, hogy Pozsonyban 1780-ban (!) egy *Kundschaftsblatt* jelent volna meg”.³

A vitát eldönti az Országos Levéltárban található két újságszám felbukkanása: 1781-ben (tehát nem 1780-ban !) valóban létezett Pozsonyban a — pontos címén — *Pressburger Kundschaftsblatt*.⁴ Bár egyelőre csak két száma vált ismeretessé, de már ezek alapján is megállapítható a pozsonyi hirdetési újsággal kapcsolatban néhány fontos adat.

Az előkerült számok közül az egyik, a „15. Stück” datálása: „Von 8-ten bis 14-ten Juli 1781.”, a másiké, a „17. Stück”-é pedig: „Von 22-ten bis 28-ten Juli.” Ebből nyilvánvaló, hogy a lap hetenként jelent meg, de az is kiszámítható, hogy valószínűleg 1781. április elején indulhatott meg, tehát közvetlenül azután, hogy a Helytartótanács 1781. március 1-én hozzájárult a MOLL beadványában 1787-ben emlegetett pozsonyi *Kundschafts-Comtoir* megnyitásához. És hogy ez az iroda rövidesen újságot is kiadott, most már nem lehet kétséges.

A *Pressburger Kundschaftsblatt* egyébként négy lapon jelent meg, egy hasábos szedéssel, kiadó és nyomda feltüntetése nélkül. (Valószínű, hogy a hazai német újságok kiadására nézve privilégiummal rendelkező LANDERER-nyomdában adták ki.) Az egész újságszám különböző, cím nélküli, néhány soros közleményekből, hirdetésekből állt. Ezek sorában találunk ház és egyéb ingatlan eladásáról hírt adó közleményeket, valamint állást kínáló, de főleg álláskereső hirdetéseket. Előfordulnak a lapban könyvhirdetések is, sőt az előkerült két számban egy pozsonyi olvasókabinett létesítésével kapcsolatban jelentek meg közlemények.⁵

Bár nem tudjuk, meddig élt e lap, de a fentiek alapján a *Pressburger Kundschaftsblatt*ot most már mint valóban létezett újságot (és az első ismert hazai hirdetési lapot), beiktathatjuk a 18. századi magyarországi időszakai sajtó bibliográfiájába, mert 1781. áprilisától, hetenkénti időszakossággal, 1781. júliusáig 17 száma bizonyosan megjelent.

KÓKAY GYÖRGY

Adatok kiegyezéskori sajtóviszonyainkra. A kiegyezés után a magyar kormány *Budapesti Közlöny* címmel egy hivatalos lapot adott ki. Ez a mai *Magyar Közlöny*höz hasonlóan tartalmazta az új törvényeket és rendeleteket, de nem szorítkozott erre: terjedelme nagyobb részében beszámolt a bel- és külpolitikáról, közölt napihíreket, tárcákat, színházi kritikákat, egyszóval mindenről írt, amiről a többi újság.

A lap nem hivatalos része — DEZSÉNYI Béla megállapítása szerint — „látszólag teljesen független volt a kormánytól, de ha valamely hírnek különösen nyomtatékot akartak adni, akkor a Budapesti Közlönyben hozták először”.¹

Ezt a napilapot, amely magától értetődően mindenben a kormányt támogatta, állami pénzen adták ki. A többségi Deák-párt ezenkívül két újsággal rendelkezett, az 1850 óta fennálló *Pesti Napló*val, amelynek tulajdonosa EMICH Gusztáv és KEMÉNY Zsigmond volt, valamint a PÁLFFY Albert által 1867. július 1-én megindított *Esti Lap*pall.

² DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada*. Bp. 1941. 57.

³ KÓSA János: *A Neuer Kurier története*. Magy. Könyvszle 1941. 151. — KÓSA szerint a beadvány szövegében csak egy *Kundschafts Comtoir*-ról volt szó.

⁴ Országos Levéltár — C 43 — 1781. G. Csáky N. 32—1—2.

⁵ E közleményekre, mint az első hazai olvasókabinetekről hírt adó cikkekre, még visszatérünk.

¹ DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. 1. köt. Bp. 1954. 165.

Az ANDRÁSSY-kabinet hasznosnak vélte, hogy politikájának támogatására és népszerűsítésére még egy esti lapot indítson. Ennek jellegét „félhivatalos”-nak tervezte, azaz a törvények és rendeletek kivételével ugyanolyan fajta cikkeket tartalmazott volna, mint a hivatalos lap.

A miniszterelnök a kiadás ügyében véleményt kért a *Budapesti Közlöny* szerkesztőjétől, SALAMON Ferentől. SALAMON válaszát az Egyetemi Könyvtár kéziratára őrzi. (Jelzete: H 230/67). Ezt teljes terjedelmében közöljük, mert sok olyan dolgot mond el benne, amelyek a kiegyezés évének sajtóviszonyait jól jellemzik.

„A hivatalos lap mellett célirányos-e egy félhivatalos esti lap, s különösen most?

Erre nézve alázatos véleményemet ezekben van szerencsém összefoglalni.

Mindenekelőtt a költség s bevétel közti arány jöhet tekintetbe.

Mind a kiadói, mind a nyomdai, mind a szerkesztőségi rovatban gazdaságosabb egy főlap mellett egy esti lap, mint külön adva ki. De több szerkesztőségi tag, több tárcacikk, — mi, ha csak középszerű akar is lenni, a mi kis irodalmunkban a legköltségesebb luxus cikk, — továbbá több papír, több szedő, nyomás, expedialis s.a.t. új költségek, melyeket összesen 15 000—20 000 forintra lehet tenni évenként.

A bevétel pedig nem növekednék ezen arányban. Mert ekkor elkerülhetetlen volna a főlap előfizetésének leszállítása pl. 12 forintra, míg az esti lapot, hogy meglegyen az arány, egész évre 6 ft.on kellene adni. Nem véve azt, hogy a főlap mostani 20 forintos előfizetési jövedelméből 2000 előfizető mellett 16 000 forintot veszítne, — nem véve mondom ezt, mert a főlap előfizetési díjainak leszállítása úgy is talán nem messze jövőben bekövetkezhetik, — az esti lap 1000 előfizető mellett csak 6000 forintot hajtana, s lenne rajta a veszteség 9—14 ezer forint évenként.

Hirdetés nem lenne több esti lap mellett, mint a nélkül, s így az esti lap ebbeli jövedelme semmi.

Hogy 1000-nél több előfizetőre nem lehetne számítani, bizonyítják a magyar lapok eddigi tapasztalásai, s magokból a viszonyokból is világos.

Vidéki külön előfizetőket hiában várnánk. Azok egyszerre kapják az esti lapot a reggelivel. — Az esti lapok tömegesebb olvasó közönsége népes városokban van. Már pedig Pestről a nagyobb magyar városok oly távolságra vannak, hogy egy délután 5 órakor elindított esti lap még Ceglédre, Kecskemétre, Szolnokra, Fehérvárra is oly időben érkezik, midőn már ott mindenki lefeküdt, s maga a posta expeditor is, t. i. 8—9 órakor. Messzebb helyekre éjjel érkezik, vagy mivel sok vidékre a posta csak egyszer jár, az olvasók nagy része akkor kapja az esti lapot, mikor már a reggeli is megérkezett.

Ezért egy esti lap a fővárosra s közvetlen környezetére kell hogy leginkább szorítkozzék. Már pedig Pestnek először is nincs az a rendkívül népes környezete, a mi Bécsnek, nincs az a félmilliónyi újságvágyó lakossága. Nálunk a lakosság nagyobb, gazdagabb és újságvágyóbb tömege német és zsidó, mely a Lloyd esti lapját fenntartja, de egyszersmind egy magyar esti lapot nem tartana.

A Pesti Napló belevesszett 1861-ben esti lapjába, s a kísérlet azt bizonyítja, hogy az esti lapnak annyi száz külön vevője van, a hány ezer a főlapnak.

Nemhivatalos politikai lapoknál megvan az az előny, hogy a reggeli s esti lap kiegészíti egymást, egyik folytathatja a másik félbenmaradt közleményét. De a hivatalos főlap és a félhivatalos esti lap szükségképp külön váltabb, s előfizetőinek egy nagy része nem lenne közös.

Olvasó közönségünk, mely 1848-ban, midőn még soha sem volt hazánkban azelőtt hivatalos lap, nagy részvétellel fogadta a „Közlöny”-t, annál inkább idegenkedett az 1849-től 1867-ig való hivatalos és félhivatalos lapoktól. Jelenleg a „Közlöny”-nek sincs annyi előfizetője, a mennyit várni lehetett volna; de a félhivatalos lapok úgyszólván ínségben nyomorogtak előfizetők dolgában.

Hogy Bécsben másként áll a dolog, nincs mit tennünk róla. A „Wiener Zeitung” régi idők óta elterjedt s mintegy tradicionál fogva is olvasott lap. Atalán minden olyan országban, hol nem volt se alkotmány se a közönségben élénk alkotmányos érzés, hol mindig megvolt a nagy tömegekben az önkényes engedelmisség, a kormány, olykor nagyon megérett nyomás dacára, más színben tűnik fel, s nyilatkozatai és lapjai érdekeesebbek, kapósabbak a nép előtt. Nem is csak a régi jó Bécsben van így. Még Franciaországban is, hol némi fél alkotmányosság uralma alatt ha a Moniteur nem szólott, a közönség meg volt fosztva a politizálás témájától, s a merő homályban egy félhivatalos

lap entfiliéje egész reveletiónak tetszhetett. Csak ezen úton lehetett valamit sejteni az irányadó politikai körök közérdekű nézeteiből és szándékaiból.

Nálunk parlamentáris kormány lévén, minden fontosabb országos kérdésben tájékozva lehet a közönség akármely lapból, mely országgyűlési jelentéseket tesz közzé. És ezen tárgyalások még világosabbak az által, hogy nem csak a kormány akarata, hanem a törvényhozók nézete is, kik döntenek a kérdésekben, kifejtve áll ország világ előtt. Sőt nálunk még ennél is több történik. A m. kir. Ministerium érintkezésben van közvetlenül minden helyhatósággal s ezek nagy nyilvánossággal viszik az ügyeket. Így a kormány politikája nyitabb könyv a közönség előtt, mint ezek hijjával lenne akárhány félhivatalos lap mellett is.

Ez az oka annak, nézetem szerint, hogy a közönség nálunk nem szomjúhossa a félhivatalos lapokat. Nincs ellenszenvvel irántok, hanem azon közönnel, mellyel fölösleges dolgok iránt szokott lenni.

Azért úgy vélem, viszonyaink nem indicálják egy oly lap megindítását, melynek föladata nem is nagyban való *militálás*, hanem az lenne, hogy a kormány nézeteit egy s más tárgyban közvetlenebbül, szabatosabban kifejezze és eljárását commentálja. A mennyiben ez szükségesnek látszik, a hivatalos lap nem hivatalos része szintoly alkalmas tér lenne rá.

Az álhírek megcáfолása szintén történhetik a hivatalos lapban, — sőt a független lapokban is olykor.

De ezen általános szempontokon kívül legyen szabad egy specificus körülményt is fölhoznom.

Ha a nagyméltóságú Ministerium szándékozik talán közelebbi hetek vagy hónapok alatt törvényjavaslatot terjeszteni az országgyűlés elé, mely szerint a helyhatóságok már az által publicálnak tekintsenek egy rendeletet, hogy az a hivatalos lapban megjelent, azt hiszem, a régi alakú táblabírói megyékhez babonás ragaszkodást affectálók a formát e részben is lényegnek fogják fölmutatni akarni. De ezen ellenvetésen kívül komolyabb fegyver is lesz kezökbe adva, ha a hivatalos laphoz egy félhivatalos esti lap mellékeltetik. Azt fogják modani: a törvényjavaslat célja sem több sem kevesebb, mint hogy a kormány egy erkölcsi kényszerítéssel elterjesztett lapban propagandát csináljon a maga politikájának.

Ellenben a Közlöny megmaradván a mostani szorosabb hivatalosságban, maga Nyári Pál lesz, ki oly állítás miatt rendreutasítja a Rákóczyakat, — mint Pestmegye gyűlésén tette a minap.

Alázatos véleményem az, hogy az esti lappal, ha netalán a viszonyokból vett fentebbi okok mellett is valaki hasonló javaslatot tenne, s általam ismeretlen okokból az talán tervezetnék, várni jó lenne, míg a fennérített törvényjavaslat keresztül megy, sőt talán bevárni azt is, hogy egy nagy pártlap, ha létesül, mennyiben elégti ki Nagyméltóságok várakozását. Én azt gondolom, ha jól szerveztetik, ezen várakozás nem hiúsul meg.

A Közlöny másnemű ügyeit illetőleg alázatosan kérem Excellentiádat, méltóztassék megengedni, hogy a lap Sz. György napra Pestre legyen visszahozható, oly formán, hogy az egyetemi nyomda, mely igen gazdagon van felszerelve, s nincs megfelelő munkája, egy fióknymodát állítson Pestre, mi kevésbe kerül.

A hírlapoknál a percek igen drágák. Országos s másnemű gyűlések jelentései s sok egyéb, mit Pestről kell hoznunk, nagyon nehezé teszi és zavarja a szerkesztést, — nem is említve az én s dolgozótársaim e miatti költségeit s alkalmatlanságait, — sem azt, hogy sok elmarad a miatt, hogy idegenek s külső munkatársak restellenek Pestről átsétálni oly dologért, mi nekik nem nagy érdek, nekünk pedig az.

A lap árának általános leszállítása talán még halasztható lenne addig, míg a publicatiók iránti javaslat törvényé lesz — különben a bevétel annyira csökkenne, hogy a kormány részére tiszta jövedelem majd mi sem maradna — még mindig csak 2000 levén körülbelül az előfizetők száma.

Végül bátor vagyok jelenteni, hogy Emichnél, ki nem számolt, a lapnak legalább is 7000 forintja vesztgel. Ha valamelyik nm. Ministerium nyomtatások miatt tartoznék fizetni neki, talán le lehetne foglalni, — vagy valamely vele kötetendő alkunál betudni. Maradok Nagyméltóságodnak állandó és állhatatos kész szolgája”

Buda, dec. 10. 1867. Salamon Ferenc

VÉRTESY MIKLÓS

Krúzselyi Erzsébet irodalmi hagyatéka. A század első négy évtizedében versei közkedveltségnek örvendtek mind szűkebb hazája, Máramarossziget, mind pedig a többi magyarlakta városok kispolgári olvasóközönsége körében. Tragikus sorsa — 8 éves korától süket, majd a 30-as évektől fokozatosan elveszti látását, a II. világháború után pedig a külvilággal minden kapcsolatot megszakítva él Szatmárhegyen (Viile Satu-Mare) — meggátolta tehetségének teljes kibontakozásában s a század társadalmi és politikai életében végbement változások megértésében.

A II. világháború után többet nem jelentkezik sem a romániai, sem pedig a magyarországi sajtóban. Ezzel magyarázható, hogy 1953. október 15-én bekövetkezett haláláról sehol sem emlékeztek meg. Az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* ezért nem tud halálának évéről pontos felvilágosítást adni. Az ott közölt megkérdőjelezett téves dátumot (1954) a később megjelent *Magyar Életrajzi Lexikon* pedig már mint biztosat átveszi.

Hatásával, ha az irodalom fejlődésében nem is, de a század eleji, majd a két világháború közti romániai magyar olvasóközönség irodalmi ízlésének fejlődésében számolnunk kell. Versei az I. világháború előtt nagyrészt a kor kisebb lapjaiban: Sziget, Szatmár, Szeben, Lugos, Beregszász, Debrecen, Ungvár, Szarvas sajtótermékeiben látnak napvilágot, de közli azokat a *Pesti Napló* és az *Új Idők* is. Verseinek egyszerű, világos felépítését egyesek az Adyék elleni harcban próbálták ütőkártyának felhasználni, az „adyendrések vadhajtsaival”¹ állították szembe, mások költeményeiket tartalmi és művészi szinten REVICZKY Gyula költészetével vetették egybe.²

Az I. világháború után a *Pásztortűz* és a *Hírnök* (Kolozsvar) közli először verseit, a *Brassói Lapok* gyermekrovata ERZSIKE néni és PÁPASZEMES Erzsike néni név alatt sorra jelenteti meg meséit, gyermekeknek szánt verseit, történeteit. Emellett a *Vasárnapnak* (Arad), a *Keleti Újságnak* (Kolozsvar) is eljuttatja írásait, míg állandó kapcsolatot tart fenn szülővárosa, Sziget, valamint Szatmár lapjaival. Költői fejlődésére ekkor REMÉNYIK Sándor és ÁPRILY Lajos hatott legjobban. Önbizalmat önt bele az Erdélyi Irodalmi Társaságba (1924. márc. 12.), valamint a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságba (1926. jan. 9.) való beválasztása. REMÉNYIK Sándor kedvező kritikát közöl ötödik kötetéről, a *Hangtalan líráról*,³ WALTER Gyula gyakran vált vele levelet, JÓODY Péter verseiből zenésít meg, ami mind bátorítást jelentett számára. Utolsó kötete: *Örök csendben kődön át* (1928.) e biztatásoknak köszönheti megszületését.

Hagyatéka: megjelent verseinek, cikkeinek, prózai írásainak kivágásai, 1928-tól írt verseinek kéziratai, írókkal lapszerkesztőkkel, kiadókkal folytatott levelezései Szatmárhegyen élő unokaöccse birtokában találhatók.⁴ Sajnos, levelezésének nagy része elpusztult — unokaöccse közlése szerint Felsővisóról való elköltözésekor elégette. Nem tudni, kiktől kapott levelek jutottak erre a sorsra, de szerintem JUHÁSZ Gyula, BENEDEK Elek, ÁPRILY Lajos, REMÉNYIK Sándor leveleire is gondolhatunk.⁵

¹ SZEGEDY Miklós: *Örök csendben. Krúzselyi Erzsike legújabb költeményei.* Máramaros, 1907. március 3.

² LÁNG A. József: *Dal egy csalogányról.* Zala, 1901. április 18.

³ REMÉNYIK Sándor: *Hangtalan lírán. Krúzselyi Erzsébet új versei.* Pásztortűz, 1924. augusztus 17. 118. l.

⁴ Ezúton is köszönetet mondok KRÚZSELYI Barnának, hogy rendelkezésemre bocsátotta nagynénje hagyatékát.

⁵ Feltételezésemet WALTER Gyula 1925. febr. 11-i levelére (többek közt JUHÁSZ Gyula, BENEDEK Elek, BERDE Mária címét közli KRÚZSELYI Erzsébet kérésére), REMÉNYIK Sándor dedikált fényképére, valamint az ÁPRILY Lajosnak ajánlott *Páfrány* és a JUHÁSZ Gyula *Az Iza partjánjára írt Iza parti vízimalom* című versére alapozom, szem előtt tartva, hogy JUHÁSZ Gyulával Szigeten személyes kapcsolatai is voltak.

A hagyatékban található leveleket két csoportra oszthatjuk: I. lapszerkesztőktől, kiadóktól az elküldött vagy elküldendő kéziratokra vonatkozó levelek csoportja; II. íróktól, barátoktól származó levelek. A fenti csoportosítás alapján a hagyatékban a következő levelek találhatók:

I.

Bereg szerkesztőségétől: 1. Beregszász, 1897. szept. 7.; 2. Beregszász, 1900. jún. 4. Mindkettőt JANKA Sándor írta. *Debreceni Protestáns Lap* tulajdonosaitól: Debrecen, 1915. dec. 4. KUN Béla levele. *Debrecen szerkesztőségétől*: 1. Debrecen, 1897. április 4.; 2. Debrecen, 1897. aug. 2. Mindkettőt KOHÁNYI Gyula írta. *Debreceni Ellenőr szerkesztőségétől*: 1. Debrecen, 1900. jan. 4.; 2. Debrecen, 1900. jan. 23. Mindkettőt ORBÁN József írta. *Debreceni Független Újság* kiadójától: 1. Debrecen, 1905. jún. 13.; 2. Debrecen, é. n. (1909.) Mindkettőt HOFFMANN Lajos írta. *Előkelő Világ szerkesztőségétől*: Budapest, 1899. máj. 25. LENGYEL Gizella levele. *Erdélyi Lapok szerkesztőségétől*: Kolozsvár, 1910. okt. 23. KOVÁCS Dezső levele. *Fáklya (Helikon) Kultúrvállalatától* Budapest: 1. 1928. jan. 22.; 2. 1928. febr. 11.; 3. 1928. febr. 18.; 4. 1928. márc. 2.; 5. 1928. ápr. 4.; 6. 1928. ápr. 5. Mindegyik levelet RADNAY Oszkár írta.⁶ *Franklin Társulat MÉHNER Vilmos-féle Könyvkiadó hivatalának levele*: Budapest, 1899. ápr. 5. Aláírás olvashatatlan. *Közérdek szerkesztőjétől*, KOVÁCS Jánostól: Budapest, 1910. április 3. *Közművelődési Naptártól*: Máramarosziget, 1910. aug. 18. BÖKÉNYI Dániel levele. *Máramarosi Híradó szerkesztőségétől*: Máramarosziget, 1896. dec. 18. DEÁK Gyula levele. *Modern Könyvtár szerkesztőségétől*, Budapest, 1912. febr. 15. GÖMÖRI Jenő levele. *Óradnai Hírlap szerkesztőségétől*: Óradna, 1913. júl. 29. KOPRÁTI Gergely levele. *Pesti Napló szerkesztőségétől*: 1. Budapest, 1912. okt. 26. Olvashatatlan aláírás; 2. keltezés és aláírás nélkül. *Siketnémák Zsebnaptára szerkesztőségétől*: Vác, 1913. szept. 15. GYÖRGYFY Ákos levele. *Szarvas és Vidéke szerkesztőségétől*: Szarvas, 1896. jún. 18. DANCs Szilárd levele. *Ung szerkesztőségétől*: Ungvár, 1909. nov. 24. DEÁK Gyula levele.

II.

ARDAY Aladár nagyváradai ref. püspöktől: Nagyszalonta, 1949. jún. 27. BARTHA Miklóstól: Budapest, 1901. júl. 27. ENDRÓDI Bélától: Budapest, 1907. márc. 13. FÜZI Bertalan máramaroszigeti újságírótól (képeslap): keltezés nélkül. A postabélyegző olvashatatlan. GÁRDONYI Gézától: hely nélkül, 1902. júl. 7. HAJNÓCZI Rajmond Józseftől, az Egyetértés munkatársától: Budapest, é. n. JÁNOSSY Bélától, A Hírnök szerkesztőjétől: Kolozsvár, 1925. okt. 30. JÖRGNÉ DRASKÓCZY Ilmától: Temesvár, 1909. dec. 25. KARÁCSONYI Aladár hírlapírótól: keltezés nélkül. KÓRÓDY Zoltántól, a Bereg c. hetilap felelős szerkesztőjétől: Beregszász, 1894. nov. 5. LAMPÉRTH Gézától: Budapest, 1901. nov. 1. LÁNG A. József költő és újságírótól: verses levél Zsombor, 1901. aug. 15. MOKCSAY Zoltántól: keltezés nélkül (1895.). PEKÁR Gyulától: Budapest, keltezés olvashatatlan. [1900—1907] RAVASZ Lászlótlól: Budapest, 1925. okt. 23. SZABOLCSKA Mihálytól: Temesvár, 1907. jún. 3. SZALAY Károlytól: Budapest, 1902. márc. 29. A levél mellett található külön lapon egy SZALAY Károly vers KRÜZSELYI Erzsébetnek dedikálva 1891. aug. 22.-i dátummal. SZAMOLÁNYI Gyula máramaroszigeti költőtől: Máramarosziget, 1913. dec. 19. SZÁVAY

⁶ A levelek 6. kötetének, az *Örök csendben kódón át* (Bp. 1928.) kiadásával, valamint a Fáklya Kultúrvállalat égisze alatt 1928. márc. 27-én a Zeneakadémia nagytermében megtartott 30 éves írói jubileumi estjével kapcsolatosak.

Gyulától: Abbázia, 1909. márc. 3. SZEGEDY Miklós máramarosszigeti költőtől: 1. Máramarossziget, 1904. júl. 18.; 2. Berlin, keltezés nélkül (1904. szept.—okt.); 3. Berlin, 1904. dec. 9.; 4. Berlin, 1905. május 13. SZÉPFALUDY ÖRLÖSY Ferentől, a *Máramarosi Lapok* szerkesztőjétől: Máramarossziget, 1906. jún. 18. TÁBORI Kornéltól: Budapest, é. n. TOMPA Lászlótól (képeslap): Székelyudvarhely, 1924. nov. 7. WALTER Gyulától Kolozsvárról: 1. 1924. jan. 18.; 2. 1924. febr. 1.; 3. 1924. febr. 20.; 4. 1924. márc. 30.; 5. 1924. jún. 26.; 6. 1924. júl. 27.; 7. 1924. aug. 10.; 8. 1924. aug. 26.; 9. 1925. febr. 11.; 10. 1931. jún. 12. WILD Endrétől, a *Vasárnap* (Arad) főszerkesztőjétől (képeslap): Arad, 1928. jún. 12.

A fent felsorolt leveleken kívül a hagyatékban található az Erdélyi Irodalmi Társaság (1924.), a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság (1926.), a Magyar Írók Egyesülete (1929.), az Erdélyi Szemle Irodalmi Köre (1931.), a máramarosszigeti Szilágyi István Irodalmi Kör (1944.) tagjává történő megválasztásáról szóló értesítés az Erdélyi Irodalmi Társaság oklevelével (1925.) együtt. Dedikált fényképe van REMÉNYIK Sándortól (1924. III. 19.), WALTER Gyulától (1924. aug. 10.) és SZOMBATI SZABÓ Istvántól (1925. okt. 25.), munkatársi igazolása a *Brassói Lapoktól*, *A Hírnöktől* és a *Vasárnaptól* (mindegyik 1931-ből).

A levelek közül kettőt tartunk mutattványképp közlésre érdemesnek. Mindkettő az *Újabb versek* kötetével kapcsolatos⁷ s nemcsak KRÜZSELYI-ről, hanem a levelek írójáról is vall.⁸

Bartha Miklós levele Krüzselyi Erzsébetnek. Kedves Erzsike húgom! Ezt a megszólítást, ugy-e megengedi nekem, a ki egy-pár hónap múlva 54 éves leszek? Ha fiatal volnék: akkor is jogot tartanék valamely bizalmaskodásra Önnel szemben azon rokonságnál fogva, melynek lelki vérkötélékét egyfelől az „Újabb Versek”, másfelől a „Hangulatok” szőtték meg.

Jól esett megtudnom, hogy kis könyvemet méltányolja. Még jobban esett, hogy elismerése jelül elküldötte verseit, melyeknek olvasása nekem igaz lelki gyönyört okozott.

Politikában, gazdasági tudományokban, társadalmi kérdésekben mindig az igazság vezérel. Nem mondom, hogy mindig megtalálom az igazságot, de mindig becsületes szívvel keresem. Ezt keresek a poézisben is. Hozzá szoktam ahoz, hogy a csengés-bongásban észrevegyem a műipart; de a valódi költészetet is észrevegyem, még a prózában írt művekben is. A vers igazsága a poézis. Ezt az igazságot megtaláltam az Erzsike húgom kötetében. Nem szórványosan találtam meg, hanem marokszámra.

Olvasás közben nem tudtam menekülni attól a mély hatástól, hogy ez a leány azt írja, a mit érez. Merném állítani, hogy minden versének története van. Az a hold csakugyan süttött, az a szél csakugyan lengette a falevelet. Mikor ezt írta: akkor bizony tél volt kiint is benne is. Mikor amazt írta: bizony rügy fakadott a bokorban is, a szívben is.

Olyan igaz itt minden sor, hogy próbálgom belőle megkonstruálni az író alakját, lelkét, helyzetét és összes életviszonyait. Már meg is konstruáltam és vágyom M. Szigetre megtudni, hogy megbízható talányfejtő vagyok-e?

Még egyszer köszönöm, hogy könyvét megküldötte nekem. Ez a könyv az Ön lelki világát foglalja magában. Köszönöm, hogy ilyen becses küldeményre érdemesítette öreg barátját Bartha Miklóst. Budapest 1901 július 27. Józsefkorút 26.

Gárdonyi Géza levele Krüzselyi Erzsébetnek. Tisztelt Erzsike kisasszony. Köszönöm a könyvet.⁹ Nem szoktam verseket olvasni, mert rendesen azzal kell letennem: nem olvasom újat. A Kegyed könyve mégis érdekelt. Ha még van ismeretlen világrész, a lányok

⁷ KRÜZSELYI Erzsike: *Újabb versek*. Előszóval ellátta SZABOLCSKA Mihály. Máramarossziget, 1901.

⁸ A hagyatékában található levelek egyikének sincs meg a borítéka.

⁹ BAKÓ Ferenc múzeumigazgató közlése szerint az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum gyűjteményében sem KRÜZSELYI Erzsébet dedikált kötete, sem pedig levele nem található meg.

szíve az. Csakugyan találtam is a versei és gondolatai között olyat, ami ebből a világból való. Hogy többet ne említsek, ilyen a 18. lapon levő *Kerültelek*.¹⁰ Bájos és eredeti.

Ilyen verseket adjon, csupa ilyeneket a következő kötetben, s biztosíthatom, hogy az emberi érzések kincsesládáját, a poézist, halhatatlan becsű igazgyöngyökkel fogja gazdagítani. Kezét csókolja édes kis csalogány, Gárdonyi Géza 1902. VII. 7.

MUZNAY ÁRPÁD

Álcázott kommunista kiadvány a fasiszta Németországban. A lipcsei Dimitrov Múzeum, a bolgár és a nemzetközi munkásmozgalom vezető alakja születésének 90. évfordulóján, az eredetihez hű utánnymásban megjelentette DIMITROVNAK a lipcsei perben az utolsó szó jogán elhangzott híres beszédének egyik álcázott kiadását. A könyvecske becses ajándékként eljutott a múzeum látogatóihoz, az ünnepi kiállítást megtekintő érdeklődőkhöz, s így egy-két példány már hazánkban is megtalálható belőle.

A szöveg áttanulmányozása során, és az időközben napvilágot látott bibliográfiából¹ sikerült megállapítanunk erről a 7,8 × 10,2 cm-es kisméretű brosrúról, mely 33 (számozott) + 3 oldalt tartalmaz, hogy 1934 közepe táján láthatott napvilágot. Az NDK-ban kutató szakemberek szerint az illegalitás nehéz körülményei között 25 000 példányban adta ki Németország Kommunista Pártja ezt a könyvecskét, a kiadás helye Münster volt. Ebből a ma már csak reprint alakjában hozzáférhető könyvecskéből, becses értéként őriz 1—1 eredeti példányt a Berlinben működő Institut für Marxismus—Leninismus beim ZK der SED könyvtára, a Deutsche Staatsbibliothek, a lipcsei Dimitrov Múzeum és a Deutsche Bücherei, valamint a londoni Wiener Library.

A könyvecske illegális borítóján ez olvasható: *Warum nicht ein Musikinstrument?* Hevenyészett, értelemszerű magyar fordításban kb.: *Mire jó egy hangszer?* A borítólapon harmonikázó kislányt hallgat egy madárka, valószínűleg elragadtatással, erre utal a kiadvány első három oldalának szövege, mely az otthoni muzsikálás lélekemelő hatásáról próbálja az olvasókat meggyőzni, propagálva a szájharmonikán, illetve a kézi harmonikán történő zenélés örömeit. A politikai szöveg a 4. oldalon kezdődik „Wilhelm Pieck: Dimitroff zerschlug die faschistische Anklage gegen Ernst Thälmann” címen. (Dimitrov szétzúzta az Ernst Thälmannal szembeni fasiszta vádat.) A közlemény a füzet 6. oldalán ér véget. Valószínűleg egy röpiratként terjesztett felhívás, amely Wilhelm Piecknek több beszédéből és cikkéből kiemelt fontosabb idézetet tartalmaz. Ez a röpirat szervesen beleillik a Dimitrov-dokumentumokat magába foglaló illegális brosrúrába, sokat foglalkozik

¹⁰ „Hogyha olykor jön egy perced,
Melyben buba sülyed lelked:
A múlt zajló tengerében
Nem tűn-e fel az én képem?”

Emlékszel-é, emlékszel-é?
Ott, a fák közt, estefelé,
Csillagfényben, holdsugárban
Szerelmesen veled jártam.

S ráhajtottam egy pillanatra
Fájó fejem a válladra,
Hogy aztán a másik perczbe
Tova fussak szégyenkezve ...

Emlékszel-é, emlékszel-é?
Ott a fák közt, estefelé,
Mikor téled elfutottam:
Ott maradtál mozdulatlan ...

Most, ha újra rád gondolok:
Fájó szívem vádtól dobog,
Hogy míg valóm érted égett, —
Kerültelek még is téged.”

¹ GITTIG, Heinz: *Illegale antifaschistische Tarnschriften 1933 bis 1945*. Leipzig 1972. 262 S. 4 t.

Dimitrov személyével, a lipcsei perben tanúsított helytállásával. Hozzá kell fűznünk, hogy Dimitrov volt az, aki később (1935 végén) mint a Kommunista Internacionálé főtitkára irányította a kommunista pártok antifasiszta harcát s azt a világméretű mozgalmat, melynek célja a fasiszmus üldözötteinek kiszabadítása volt.

A 7—9. oldal „Manuilski, D.: Gruss dir, Genosse Dimitroff” (Légy üdvözlölve Dimitrov elvtárs) cím alatt azt a harcos üdvözlőt tartalmazza, amelyet a szerző, Dimitrovnak és két vádlott társának 1934. február 27-i szerencsés moszkvai megérkezése alkalmából írt, még 1934 márciusában.

A 10—28. oldalon található az álcázott kiadvány fő fejezete, fő mondanivalója. „Georgi Dimitroff: Rede vor dem Leipziger Gericht.” Dimitrovnak a lipcsei perben, az utolsó szó jogán, 1933. december 16-án elmondott beszédének teljes szövege.² Ez a beszéd világszerte ismert. A kiadvány bemutatása során, taglalására és értékelésére ezúttal nem térünk ki. A könyvecske lapozgatva, feltétlenül gondolnunk kell arra, mennyi áldozatot követelt, mekkora bátorságot, milyen óvatosságot és ügyességet igényelt a kommunista hitvallás terjesztése 1934-ben a náci Németországban. S szinte a recenzor gondolatára válaszol, továbbvezetve az olvasót ebben a témakörben a brosúra utolsó fejezete — függeléke. *Unser Litvertrieb in der Illegalität* címen a 28—33. oldalig. *Néhány útbaigazítás, valamennyi kommunista és antifasiszta számára* — olvashatjuk az alcímben. Ezen a néhány oldalon gyakorlati tanácsokkal látja el a forradalmi irodalom terjesztőit az ismeretlen pártmunkás. Elmondja, miként védhetik meg szervezeteiket, hogyan lehet elkerülni a lebukást, a Gestapót. Megtörtént eseteket hoz fel példaként, eredményes módszereket mutat be. Tanácsokat ad a szervezési munkához, s nem mulasztja el a szükséges óvatosságra, a sokszor kicsinyesnek tűnő, de fontos rendszabályok megtartására felhívni a figyelmet, amelyek az illegálisban dolgozó pártmunkások számára parancsolóan, elengedhetetlenül szükségesegek.

A könyvecske utolsó három számozatlan oldala szintén az álcázást szolgálja. Zene-művek hirdetési jegyzéke található ezeken az oldalakon, köztük néhány általunk is ismert, mint pl.: *Oh Tannenbaum*, *Ländler-fantáziák*, indulók, *Wien-Wien nur du allein* . . . stb. A külső borítólapon álruhája a „Habla” harmonikát reklámozza és szintén az otthoni, házi muzsikálás örömeit hirdeti. Az ismertetett álcázott Dimitrov-kiadvány egyik reprint példánya megtalálható az MSZMP Párttörténeti Intézetének Könyvtárában.

KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ

Filozófus író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál). „Még jól emlékszünk arra a korszakra, amelyben meg kellett játszanunk az állam lojális polgárát, titkolnunk kellett belső meggyőződésünket, és úgyszólván álruhában és álarcokkal jártunk kortársaink között . . . és ha meg akartunk írni valamit szívünk szerint, akkor valósággal új nyelvet, új stílust kellett teremtenünk, olyan bonyolult mondatfűzéseket kitalálnunk, hogy azokból képtelen legyen a cenzúra egy-egy részt kihúzni . . . úgy kellett írunk, hogy az „egyszerű” munkásolvás megértse, ugyanakkor a „tanult” ügyész és a cenzor ne értse meg. És itt nemcsak szavakról volt szó, amikor például fasiszmus helyett szervezett regressziót, szocializmus helyett homogén társadalmat, LENIN helyett ULJANOVOT használtunk — hanem egész ideológiáról, az uralkodó osztállyal való szembenállásunkról, amelyet, ha elvont formában is, de kifejezésre akartunk juttatni — hiszen ez volt írásaink értelme és célja” — írta 1945-ben, röviddel a háború befejezése után SÁNDOR Pál, a filo-

² A lipcsei per. Bp. 1950. Szikra. 151—178.

zófiai tudományok doktora, aki tizenhétévesen csatlakozott a munkásmozgalomhoz, melyhez haláláig híu maradt.

Fenti sorokat SÁNDOR PÁL *Kétlaki emberek* című 1945-ben írt cikkéből idéztük. A „kétlakiság” azonban itt nem az általános, pejoratív értelmében értendő. Éppen ellenkezőleg. Olyanfajta kétlakiságról van szó, melyet a kor kényszerített rá az illegális kommunista mozgalom harcosaira, azokra, akik tettekkel és tollukkal a jövőt szolgálták.

S aki kora ifjúságától szenvedélyesen hitt a jövőben és az emberiség haladásában, aki sokrétűen szolgált a jövőt, nem is csak „kétlakiságra” kényszerült, de az álcázás minden formáját s módszerét kellett évtizedeken át, szüntelen alkalmaznia.

Könyvkiadó és fordító, filozófus és szépiíró, szerkesztő és publicista, emellett az illegális mozgalom mindennapi feladatainak is fegyelmezett, szerény harcosa volt SÁNDOR PÁL.

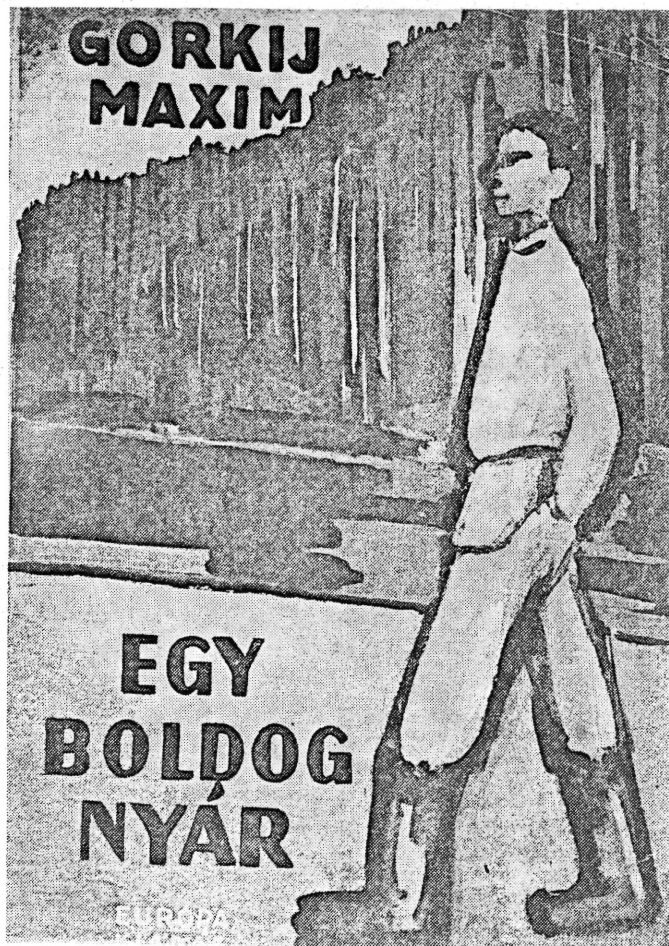
A könyvkiadó

Emigrációja idején, 1925-ben indította az *Európa-könyvtár* sorozatot. Három város szerepelt — Bécs, Budapest és Békéscsaba — megjelenési helyként. A sorozatból azonban csak két szám jelenhetett meg (KANT: *Egy világpolgár gondolatai* és DOSZTOJEVSKIJ levelei a börtönből). Magyarországon, 1928—1929-ben AGÁRDI Ferencel és MÜLLER Lajossal együtt próbálta tovább folytatni a sorozatot az *Új Európa Könyvesháza* címmel, de JÓZSEF Attila *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* verseskötetének elkobzása után megszűnt a kiadó létalapja. SÁNDOR PÁL harmadszor is megindította a sorozatot *Európa Könyvtár* néven. A kiadványokat ketten szerkesztették MÜLLER Lajossal. Itt jelent meg többek között MARX *A góthai program kritikája*, ENGELS *Feuerbach* című műve, továbbá GEREPLYÉS László, PLEHANOV, EÖRSI Béla politikai írásai és az Európa Könyvtár-szervezet „*Európa Regények*” sorozatában néhány jelentős szépirodalmi munka: NYEVE-ROV: *Éhínség*, GORKIJ: *Január 9*, NAGY Lajos: *Két fiú ült egy padon*, VÉRTES J. Fülöp: *Bányadal*. A nyomtatást GYARMATI Ferenc, a terjesztést FAUST Imre vállalta. A negyedik kísérlet a háború idején alakult *Európa Kiadó* volt. GORKIJ kötetait adta ki SÁNDOR PÁL fordításában.

A szerkesztő

Egyik szerkesztője volt az illegális Párt *Kommunista* című folyóiratának MADZSAR Józseffel együtt, később pedig egyedül szerkesztette az illegális párt legális folyóiratát, a *Társadalmi Szemlét*. Szerkesztői munkáját nem csak a periratok őrzik, hanem „Az állam és társadalmi rend védelme és a büntető jogszolgáltatás” című 1937-ben megjelent könyv is, melyben SOMBOR-SCHWEINITZER József részletesen kitér a folyóirat és a szerkesztők jellemzésére. „Beismerték, hogy a proletáriátus felszabadításáért folyó harcban az elméleti mezőnyt művelték meg, mert helytállónak fogadták el azt a felfogást, hogy forradalmi elmélet nélkül nincs forradalmi gyakorlat. Célkitűzésük — saját beismerésük szerint — az volt, hogy a tömegek osztályöntudatának emelésével és a forradalmat előidéző gazdasági viszonyok politikai konstellációinak ismertetésével a tömegeket arról világosítják fel, hogy a mai helyzetből csak egy kivezető út van: a kollektív termelésnek a proletáriátus kezébe való vétele . . .”

A harmadik évfolyam 3. számát a *Társadalmi Szemle* szerkesztőjének letartóztatása után — FAUST Imre adta ki. Ebben jelent meg SÁNDOR PÁL, MARX halálának 50. évfordulójára írt megemlékezése. E cikke miatt — külön vádpontot jelentett, hogy a börtönből csempészte ki — még három hónap fogházbüntetésre ítélték.

2. ábra

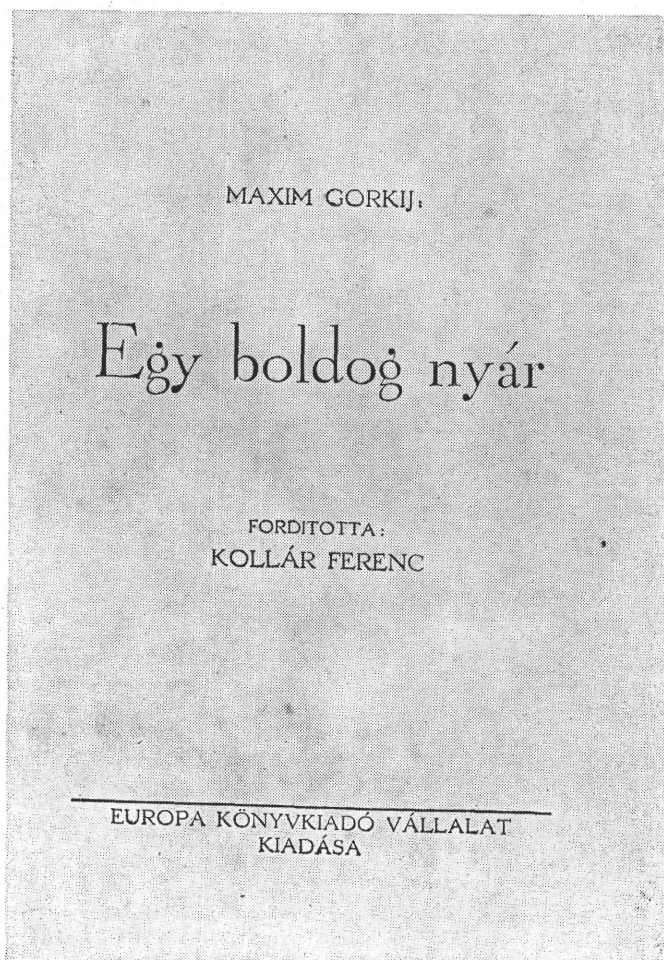
Tudós—filozófus— és publicista

Az illegális kommunista kiadó, FAUST Imre indította útnak a *Faust kis könyvei* című sorozatot, melyben SÁNDOR Pál tollából a következő munkák láttak napvilágot: 1. *Aquinói Szent Tamás és Szent Ágoston* 2. *Aristoteles*, 3. *Három orosz filozófus*, 4. *A két Bacon*, 5. *Két magyar filozófus* (Böhm Károly és Brandenstein Béla).

Műveinek többségét azonban nem írhatta saját nevéen. KÖHLER Gusztáv néven került kiadásra a modern természettudományok marxista megvilágítását szolgáló *Kronos könyvek* sorozat 9. darabjaként a kommunista filozófus *Archimedestől Einsteinig. A modern fizika alapjai* című tanulmánya. Az első magyar nyelvű HEGEL-monográfiát 1937-ben KOLLÁR Ferenc szerzői névvel jelentette meg, szintén a *Kronos könyvek* között.

Filozófiai munkáinak kiadásánál azonban nem az álnév volt az egyedüli álcázási mód, hanem — amint azt bevezetőnkben idéztük — a rejtett nyelv is. SÁNDOR Pál nevéhez

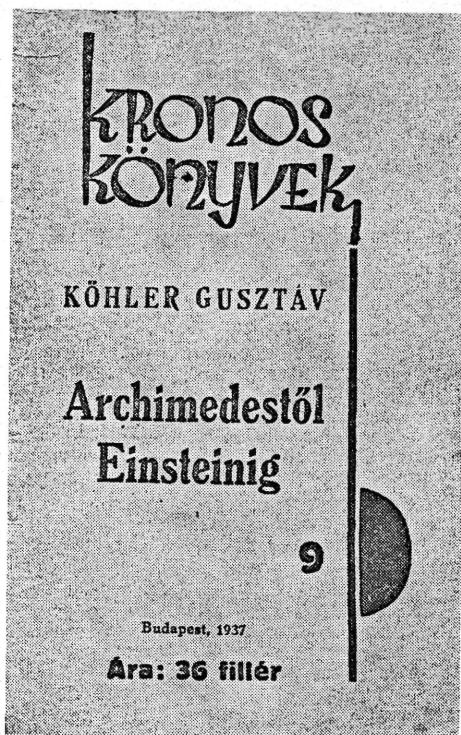
3. ábra

fűződik egy jelentős KANT-mű, *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéből* kiadása is, melynek előszavába bonyolult, homályos kifejezésekkel, de mégis becsempészte a marxista történelembölcselet alapjait.

A híres *Szürke könyvek* sorozat hetedik köteteként jelent meg SÁNDOR PÁL *A dialektika története* című műve, az egyetlen, amelyet a szerző és egyben felelős kiadó a saját nevéen vállalt.

„... sikerült LENIN filozófiai tevékenységét ismertetnem a magyar közönséggel. Az 1943-ban megjelent könyvben részletesen taglalok egy ULJANOV nevű filozófust, akinek *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkája jelentékeny fejezetét alkotja a dialektika történetének ...” (SÁNDOR PÁL: *Lenin-könyvek Horthy-Magyarországon*. Magyar Filozófiai Szemle 1960. 3. sz.)

Ami álneves, filozófiai tárgyú cikkeit illeti, a *Társadalmi Szemle* HEGEL-cikke alatt Kurt SAUERLAND szerepel szerzőként; a *Gondolat* első évfolyamának első számában 1935-

4. ábra

ben GÉSMÉY Pál néven találjuk *Érdeklődés és érték. Előtanulmány a Siker szociológiájához* című cikkét; ugyanezt a nevet írta *A szocializmus pszichológiája* című tanulmánya elé, mely a *Tömeg* nevet viselő pszichológiai folyóirat *Emberiség* című különszámaként jelent meg 1936-ban.

Publicisztikai írásait sem jegyezhetette saját névvel. A kolozsvári *Korunk* 1933-as évfolyamában két jelentős cikkét találjuk. ALEXANDER Pál szerepel szerzőként *A német imperializmus újjászületése* (5. szám); KOLLÁR Ferenc pedig *A magyar ipar válsága* (6. szám) című cikkeknél. Több írása jelent meg különböző külföldi szocialista folyóiratokban is.

Író és fordító

Közel félszáz munkájáról tudunk, melyek mint saját művek, illetve fordítások, álneven, sőt kettős álcázással (mind a szerző, mind a fordító ő volt) és áttételes álcázással jelenhetett csak meg.

A teljes ismertetés meghaladná e cikk kereteit, így csak arra szorítkozunk, hogy eddig megtalált álneveit s álneves, álcázott munkáinak legjelentősebb darabjait mutassuk be.

A következő neveken publikált önálló műveket, cikkeket illetve fordításokat: Alexander Pál, Altenau Pál, Gaillard, André, Gésmey Pál, Humble, John Stuart Miller, Kelemen Lajos, Kollár Ferenc, Köhler Gusztáv, Ravin Paul, Safáry Ferenc, Sauerland Kurt, Szolnoki Sándor Pál, Waubke, Nicolaus.

A hazai munkásmozgalomban terjesztett szovjet szépirodalmi munkák közül az egyik leghíresebb regény OGNEV *Kosztja Rjabcev naplója* volt annak idején. A hazai cenzúra nem engedélyezte a kiadását. A könyv azonban mégis megjelent *Mister Dalton és én. Egy amerikai diák naplója* címmel a harmincas évek elején, az Európa Kiadónál, KOLLÁR Ferenc, azaz SÁNDOR Pál tolmácsolásában. A találmány „fordító” a cselekmény színhelyét az Egyesült Államokba helyezte át, az olvasók megértették, a cenzor azonban nem vette észre a csalafintaságot, bár könnyen feltűnhetett volna, hogy 1924-ben nem halt meg „Elnök” Amerikában. LENIN haláláról volt szó.

Ugyancsak jelentős volt DOS PASSOS *Elkallódott ifjúság* című regényének hazai terjesztése. A kiváló szerző az amerikai háborús fiatalság tragédiáját ábrázolja benne nagy művészi erővel; a forradalmi Kína elevenedik meg egy másik SÁNDOR Pál-fordításban: DEN SI-HUA *A Jangce partján* című regényében — mindkettő KOLLÁR Ferenc névvel jelent meg. UPTON SINCLAIR, BRET HARTE, NYIKULIN és más neves külföldi írók hazai kiadása is SÁNDOR Pál nevéhez — pontosabban: álneveihez — fűződik.

Rendkívül szellemes és bátor vállalkozás volt 1943-ban LEV TOLSZTOJ *Háború és béke* című regényrészletének hazai közzététele. A részlet 1812 címmel jelent meg az Európa Kiadónál, SAFÁRY Ferenc fordítói névvel. A párhuzam a napóleoni és az aktuális német visszavonulás között — nyilvánvaló volt, mire azonban a hivatalos szervek eszбекaptak, a 214 oldalas kiadvány az utolsó szálig elfogyott, még csak egyetlen elkobozni való darab sem maradt belőle.

A háborús Magyarországon üldözött külföldi írók közül is az első helyen állott Maxim GORKIJ. Műveinek kiadása már az előző években is tilos volt, s a letartóztatott illegális pártmunkások periratai között szereplő elkobzott könyvek sorában is sűrűn szerepelt a nagy szovjet író neve. SÁNDOR Pál azonban mert vállalkozni 1943–1944-ben három híres GORKIJ-mű *Az élet iskolája*, *Egy boldog nyár* és az *Anyja* kiadására. Mindhárom Európa-kiadás volt, KOLLÁR Ferenc fordítói névvel.

Pártmunkás és szervező

Tizenhét esztendő diákként csatlakozott a *Kommunisták Magyarországi Pártjához*. A Tanácsköztársaság idején a *Kommunista Ifjúsági Szervezet* elnöke volt Szolnokon. A Tanácsköztársaság leverése után Bécsbe emigrált, s csak a húszas évek végén térhetett haza. Itthon folytatta az illegális munkát, mindent, amit a párt rábízott, leleményesen és hűen teljesített.

Ő juttatta haza Bécsből, SALLAI Imre megbízásából LENIN *Állam és forradalom* című művét. A szöveget a bécsi emigránsok tejjel és citrommal írták le KANT egyik munkájába, a margóra és az üresen maradt oldalakra. Itthon azután, meleg fölé tartva, az írás olvashatóvá vált.

1942-ben DEMJÉN József — RADNÓTI és JÓZSEF Attila barátja, az illegális kommunista mozgalom odaadó tagja — a büntetőszázadba vonulása előtti napon SÁNDOR Pálnak adta a *Materializmus és empiriokriticismus* azzal, hogy nemsokára majd nyíltan olvashatják és terjeszthetik ezt a nagyszerű művet.

SÁNDOR Pál a párthoz való csatlakozásának első percétől kezdve felismerte mint gondolkodó és mint a munkásmozgalom tevékeny tagja, hogy mit kell tennie.

A nagy történelmi fordulónál élesen látott és ingadozás nélkül cselekedett. Így tett 1919-ben. Emigrációból való hazatérése után egyike volt az elsőeknek, akik felismerték a fasizmus teljes veszélyét az emberiségre. Részt vett a halálbüntetés eltöltéséért folytatott harcban. Az illegális párt egy kitűnő kis „elsüllyedt” antológiájában (*Gulliver felfedezi a Harmadik Birodalmat*) is felemelte szavát a statárium ellen. Álkidó, a Danton (a szerkesztők és DEMJÉN József a kiadó, azt remélték, hogy a hatóságok fülében a Dante

Kiadóval cseng majd össze e név — a francia forradalmár neve) adta ki az *Aktuális könyvek* című sorozat első darabjaként. Az antológia minden darabja a fasiszta Németország éles leleplezése. Arthur HOLITSCHER cikke remek szatíra Hitler-Németországról; Ilja EHRENBURG Horst WESSEL portréját festi; Alfred KERR a régi kultúra romhalmazzá tevéséről számol be; Ernst TOLLER tömören ábrázolja a náci barbárság diadalmaskodását, Peter CONRAD a büntetőtáborokat mutatja be; az *Egy kisdiák levele Párizsból* című írás egy tizenhárom éves kisfiú szemén át érzékelteti, mit jelent egy gyermek számára annak felfedezése, hogy zsidó; WITTE az SA kommunista-üldözését írja le drámai erővel. SÁNDOR Pál *Statárium* című írása Nicolaus Wolfgang WAUBKE szerzői névvel szerepel az antológiában — erőteljesen érzékelteti a hazai fasizmus szülte feszült, gyanakvással és rettegéssel tele légkört. Az álcázás sikerült. A kis könyv, HINCZ Gyula linoleummetszetével címlapján, terjedt a munkások között, a rendőrség pedig egy kissé elkésett ez esetben. Három esztendővel a megjelenés után tűnt csak fel egy éber detektívnek az *Új Magyarország* denunciálása jóvoltából. DAKÓ Sándor detektív tett jelentést a könyvről 1937. január 31-én a főkapitánynak.

1942-ben SÁNDOR Pált is ott találjuk a József Attila Emlékbizottságban. 1943-ban kiadta a *Az igazi József Attila* című könyvét. Tevékenyen részt vett a Történelmi Emlékbizottság munkájában is.

Mi sem jellemezhetné jobban a két világháború közötti Magyarország szellemét, mint az a tény, hogy egy magyar író és tudós, aki Bécsben végezte az egyetem filozófiai fakultását (emigrálását követően, 1921. április 11-én iratkozott be), majd a filozófiai diploma megszerzése után, 1926. május 12-én az államtudományi karra iratkozott be) — itthon egészen a háború befejezéséig végig rendőri felügyelet alatt állott — (közben időnként természetesen le is csukták rövidebb-hosszabb időre).

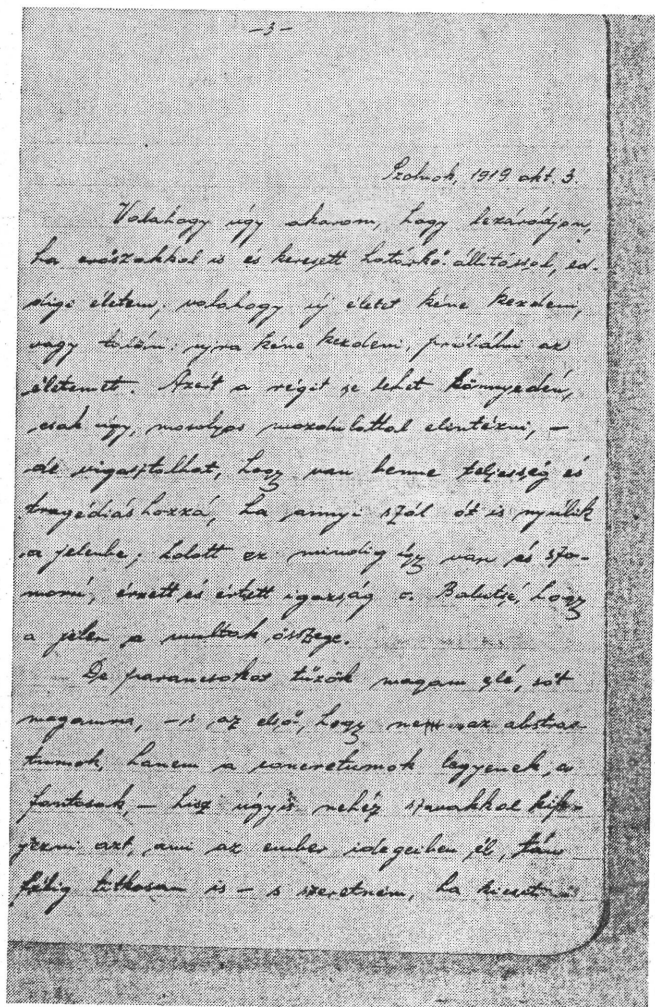
A kommunista filozófusnak sikerült megőriznie a hí kordokumentumokat, így például az 1943. június 19-i keltezésű *Felhívás-t* (az V. detektívcsoporthoz „felhívta, hogy saját érdekében” jelenjen meg az V. ker. Kapitányságon), továbbá a M. kir. rendőrség budapesti főkapitányságának r. fogház és toloncügyek osztálya nyilvántartási lapját, melyet számos pecsét ékít: hetenként (minden szombaton) jelentkeznie kellett a rendőrségen. Az utolsó pecsét dátuma: 1944. március 18. Emlékezetes nap: másnap, március 19-én szállták meg a hitleri csapatok Magyarországot.

SÁNDOR Pál többé nem jelentkezett a rendőrségen: még március 19-én délelőtt teljes illegálisba ment. Először Rákosszentmihályon, egy régi aradi kommunista özegegye fogadta be; júniusban, mikor a deportálások megkezdődtek, a IX. kerületi Vaskapu utcába költözött, onnét Budára, GYULAI-SZABÓ elvtárs lakására, ahol akkor tizennégy illegálisban élő ember bújt meg. SÁNDOR Pál ekkor már aktív tagja volt az ellenállási mozgalmaknak, hamis SAS behívóval jött érte egy magyar katonatiszt, s kocsival viszonylag biztonságba vitte el SZENES Lajoshoz. Ezután még több helyen kellett bujkálnia, míg megérte a háború végét, a felszabadulást, a „kétlakiság” megszűnésének lehetőségét.

Néhány sort idézünk a fiatal mozgalmi ember 1919–21-es naplójából, melynek első dátuma 1919. október 3, s az utolsó 1921. január 4.

„Szolnok, 1919. okt. 3. Valahogy úgy akarom, hogy lezáródjon, ha erőszakkal is és keresett határkő-állítással, eddigi életem; valahogy új életet kéne kezdeni, vagy talán: újra kéne kezdeni, próbálni az életemet. Azért a régit se lehet könnyedén, csak úgy, mosolyos mozdulattal elintézni — de vigasztalhat, hogy van benne teljesség és tragédiás hozzá, ha annyi szál át is nyúlik a jelenbe; holott ez mindig így van és szomorú, érzett és értett igazság a Babitsé, hogy a jelen a múltak összege.

De parancsokat tűzök magam elé, sőt magamra — s az első, hogy ne az abstractívu-

5. ábra

mok, hanem a concretumok legyenek a fontosak — hisz úgys nehéz szavakkal kifejezni azt, ami az ember idegeiben él, tán félig titkosan is — s szeretném, ha kicsit ezek a magamnak írt sorok — Ibsennel szólva — ítélőszék volna számomra . . .”

„ . . . Szólnok vörösfrentján, távoli pincézések hazalopott negyedóráiban, szűk szoba rázkódó falait teregetve a gránátos halál elébe; a bukás, börtön, kényszermunka menekülő napjaiban — írtam, tizenhét éves, a Készülődést, menedékül a rívó-bohócos életvalóságok elől” (1919. okt. 3.).

„Az élet kétségbeejtő rosszasságai ölelnek át — rés nélkül . . .” (1919. nov. 22.)

„ . . . akik az emberiségért vállalnak és tesznek valamit, éppen az emberek állják útját” (1920. jan. 31.) — íme a napló utolsó sorai.

MARKOVITS GYÖRGYI

125 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Egyetemünk elődintézménye, az Institutum Geometrico-Hydrotechnicum, 1782-ben alakult meg a Tudományegyetem keretében. E mérnökképző intézetben szereztek oklevelet azok a vízügyi mérnökök, akik a XIX. sz. első felében a hazai folyószabályozási és ármentesítési munkákat végezték; VEDRES István, BESZÉDES József, LÁNYI Sámuel, VÁSÁRHELYI Pál és mások.

A XIX. század harmadik évtizedétől a reformkor nemzeti eszmévilága, valamint az osztrák—cseh tartományokban kibontakozó ipari forradalom és polgárosodás hazánkban is előtérbe állította az iparosodást. Megfogalmazódott egy műegyetem igénye.¹ Az uralkodó azonban, az osztrák ipari érdekeltségek hatására, csak egy középfokú ipariskola felállítását engedélyezte 1846-ban, József Ipartanoda elnevezéssel.

Ha könyvtárunk történetét kutatjuk, ezekhez az előzményekhez kell visszatekintnünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a könyvtár története szorosan összefügg az egyetem kialakulásával és fejlődésével. A Mérnöki Intézet, mivel maga is szűkösen volt elhelyezve, nem rendelkezett könyvtárral. A mérnökhallgatók és a tanárok is az Egyetemi Könyvtárat használták. Az Ipartanoda alapításakor azonban azonnal jelentkezett az igény az önálló könyvtárra. Az Ipartanoda első igazgatója, KARÁCSON Mihály, már a megnyitást követő hónapban felterjesztést írt ennek érdekében a helytartótanácsához. Az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc idején az intézet ifjúsága részt vett a pesti tüntetéseken és 1848. április 9-én 12 pontos petíciót fogadott el. Ennek 4. pontja szó szerint: „Az összműegyetem igényeinek megfelelő könyvtár, s ennek tanulók általi használhatása.”²

A petíció kiadását követő harmadik napon az Ipartanoda megkapta a márciusi felterjesztésben a könyvtár alapítására kért 500 forintot. Eötvös József pedig, az első felelős magyar vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1848. május 9-én könyveket küldött az Ipartanodának. Ez a több kötetes mű alkotja a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára legrégibb leltárkönyvének 1. sz. tételét. Ezt az időpontot tekintjük a Műegyetemi Könyvtár hivatalosan elfogadott alapítási idejének.

A Könyvtár első évtizedei

A szabadságharc bukása után az Ipartanoda és könyvtára is válságos helyzetbe került. Megvonták az évi 500 forintos könyvbeszerzési támogatást, a könyvek, folyóiratok vásárlását ismét csak a beíratási díjakból fedezték. A könyvtár azonban e nehéz években is fejlődött. Pontos adataink nincsenek, de a beíratási díjak összegéből számítva 1856 végén 600—700 mű lehetett a könyvtár állománya.³ A gyűjtemény, amely többségében műszaki könyveket tartalmazott, meglehetősen nagy értéket képviselt.

A politikai helyzet következményeként a Mérnöki Intézet és az Ipartanoda 1850-ben végrehajtott egyesítése után, minden kinevezés továbbra is csak ideiglenes jellegű. Az intézet vezetője Mayer Lambert lesz, aki a könyvtár ügyeit is intézi.

Az első állományrevíziót 1853-ban tartják meg, SZTOCZEK József és SCHNEDAR János tanárok közreműködésével. Ugyanezen év októberében MAYER igazgató az intézet egyik tanárát VEISZ (Vész) Jánost könyvtárnokká nevezi ki. Ő volt az első tanár-könyvtáros. VÉSZ János többszöri lemondási kísérlete után 1867-ben válik meg a könyvtártól, amikor is FÖLSER Istvánt, az ábrázoló geometria helyettes tanárát, nevezik ki utódának. Tisztét

¹ A kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak jelentése 1843. I—VII. Pozsony, 1843. III. A Központi Műegyetemről, VÁLLAS Antal munkája.

² MÓRA László: *A Műegyetemi Könyvtár története. 1848—1948.* Bp. 1971. 14.

³ MÓRA László i. m. 26.

három évig tölti be. Vezetése alatt nagy jelentőségű esemény történik a könyvtár életében. Az eddigi — csak tanárok által használt — könyvtárat, 1869. november 1-én megnyitják a hallgatóság előtt. A megnyitás előtt elkészítették és kinyomtatták a könyvtárhasználat szabályzatát. Ez volt könyvtárunk legrégebben publikált dokumentuma,⁴ amely sok vonatkozásban ma is helytálló szabályokat tartalmaz.

A Műegyetemi Könyvtár nagyarányú fejlődése

A magyar uralkodó osztálynak a császárral és királlyal történt kiegyezése 1867-ben véget vetett az abszolutista elnyomás korszakának. Az ipari fellendülés hatása az oktatásban is jelentkezik. Az 1871-es évben az egyetemi rangra emelt József Műegyetemen megalakul a Gépészmérnöki, Vegyészmérnöki és Építészmérnöki Kar. Az egyetem első megválasztott rektora, SZTÖCZEK József, székfoglaló beszédében⁵ az elért eredmények között büszkén említi a műegyetem könyvtárának gyűjteményét.

A Műegyetemi Könyvtár vezetőjévé 1870. november 8-án WARTHA Vincét, a kémiai technológia hazai megalapítóját nevezik ki. Nagy pontossággal, ügybuzgalommal lát munkához. Első jelentős ténykedése, könyvtári revízióval összekötve, a könyvtár címjegyzékének összeállítása volt. A nyomtatott katalógus 1874-ben jelent meg, a korabeli bibliográfiai igényeket pontosan betartva és kielégítve. A címjegyzék előszavában WARTHA közli, hogy az állomány 3783 mű kb. 25 000 kötetéből áll. A könyvtárba ez idő tájt 123 tudományos folyóirat járt. Az 1871-es évtől állami dotációként a könyvtár évenként 3000 Ft-ban részesül, mely összeghez még a beíratási díjak járulnak. Mivel a hallgatók száma is emelkedik, a beíratási díjak is jelentékenyen növelik a beszerzéseket. A könyveket WARTHA Vince által kidolgozott szakrendszerben tárolják.

Az egyetem és könyvtára Budán, az Országház utcában működött. Az országgyűlés 1871. évi költségvetési vitáján elhatározták, hogy a József Műegyetemet Pestre kell költöztetni.

Az 1872/73-as tanév ennek megfelelően már Pesten kezdődött. A könyvtárat a Két nyúl (a mai Szamuely) utca 13. sz. alatti Schönberg-házban helyezik el, melynek béréért évente 2400 forintot fizetnek.

A könyvtár most már megfelelő feltételekkel rendelkezik s gyorsan fejlődik: évenként 300—500 művel gyarapszik. Eötvös József, könyvtárunk alapítója azzal is kifejezte szeretetét, hogy értékes könyvtárából több mint 600 kötetet végakaratóban a Műegyetemi Könyvtárra hagyományozott.⁶

A korabeli adatok az egyetem hallgatóinak aktív könyvtárhasználatát bizonyítják. Az olvasók száma⁷ az 1871/72-es tanévi 3630-ról az 1873/74-es tanévben 9022-re emelkedett, az 1875/76-os tanévben pedig már 17 914 volt.

Az egyetem azonban kinőtte kereteit, egyre nyomasztóbbá vált a helyhiány. Az Országgyűlés 1879-ben törvényt hoz műegyetemi épületek létesítésére. Az épületeket két év alatt készítik el, STEINDL Imre műegyetemi tanár tervei szerint. A régi helyéről 1882-ben költözik a könyvtár a Múzeum körúton levő szakszerű könyvtárhelyiségekbe. Az olvasói igények kielégítése céljából 110 férőhelyes olvasóterem áll a hallgatók rendelkezésére.

⁴ MÓRA László i. m. 33.

⁵ *Beszédek, melyek a József-műegyetem negyedszázados jubileuma és önkormányzata életbeléptetése ünnepén tartottak.* Buda, Egyet. ny. 1872. 36—37.

⁶ E hagyaték pontos adatai megtalálhatók: HODINKA László: *Az Eötvös-könyvhagyaték átadása.* Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1966. 1. sz. 43—48. A teljes Eötvös-hagyatékokról részletes ismertetés található: BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvtára.* Magyar Könyvszemle, 1970. 182—192.

⁷ MÓRA László: i. m. 53.

A könyvtár egyetemen kívülieknek még nem nyilvános jellegű, a hallgatók is csak 10 Ft. biztosíték letétele után kölcsönözhetnek. A könyvek száma 1885-ben már 40 302 kötet, és 339-féle folyóiratot járatnak. A könyvtár gyarapítását WARTHA Vince nagy gonddal és szakértelemmel végezte, kikérte tanártársai véleményét is. Jól látta a könyvtárak szerepét és fontosságát. Figyeljünk fel 1893-ban írt szavaira: „Meg fogja magát bosszulni a közönyösség — amire nálunk minden irányban akadunk — a jövő nemzedékén, amikor már késő lesz a bajokon segíteni.” 1896-ban válik meg a könyvtár vezetésétől, amikor is az egyetem rektorává választják.

A könyvtár önálló, új épületbe költözik

A könyvtár élére, 1896. szeptember 1-től RADOS Gusztáv, a matematika professzora kerül. Mint elődje, ő is rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. Tisztét 33 éven át látja el s csak addig szakítja meg, amíg őt is három évre rektorra választják.

A könyvtár töretlenül fejlődik a következő években is. Ezt mutatják a következő adatok:⁸

<i>Tanév</i>	<i>Összállomány</i>		<i>ebből folyóirat</i>	
1900/1901	16 500 mű	65 581 kötet	601-féle	14 265 db
1903/1904	19 500 „	72 598 „	660 „	—
1908/1909	25 000 „	83 188 „	761 „	19 256 „

Nagy jelentőségű változást hozott az egyetem és a könyvtár életében a XX. század első évtizede. Ekkor költözik az egyetem a lágymányosi új telephelyre, ahol is végre méltó elhelyezést nyer az esztétikai követelményeket és az akkori gyakorlati igényeket is jól kielégítő új épületekben. Az építkezések elrendelése az uralkodó osztályoknak is érdeklükben állt, s az iparosítás eredményei hozzájárultak a szükséges anyagi eszközök előteremtéséhez.⁹ A könyvtár építése nagy gonddal történt. Az épület tervezésével PECZ Samu professzort, a középítéstan-tanszék vezetőjét bízták meg. Ő tanulmányait Stuttgartban és Bécsben végezte, s egy másik nagyobb munkája, az Országos Levéltár tervezése előtt, hosszabb tanulmányutat tett külföldön. A Levéltár ugyan több évvel későbbben készült el, de tanulmányútja során megismerte, tervezésében hasznosította a könyvtáráépületekkel szemben támasztott korabeli követelményeket. A PECZ tervezte épület kiállta az idők próbáját. 1909-től — átadásától kezdve — mind a mai napig ellátja funkcióját, az olvasók számának növekedése miatti többszörös igénybevétel ellenére is. Könyvtár-épületünk hármasság tagozódású: egyik szárnya a nagyolvasóterem, másik a raktár, a harmadik pedig a könyvtári feldolgozás és az igazgatás helyéül szolgál. Ami a jövő szempontjából volt végzetes, az tulajdonképpen az, hogy PECZ Samu eredeti terve, a 12 szintes raktári szárny, a beruházási keretek elégtelensége miatt nem valósulhatott meg.¹⁰

⁸ MÓRA László: i. m. 67. és 68.

⁹ BEREND T. Iván—RÁNKI György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914*. Történelmi Szemle 1966. 187—202.

¹⁰ KÉKI Béla: *Egyetemi Könyvtárak építése Magyarországon századunk első évtizedében*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. 1. Bp., Tankönyvkiadó, 1967. 247—267.

A könyvtár a legnagyobb hazai műszaki könyvtárrá válik

A könyvtár állományát jelentősen növelték a beszerzésre fordítható vásárlási keretek mellett a hagyatékok. Ezek közül is kiemelkedett az 1911-ben elhunyt kereskedelemügyi miniszter, HIERONYMI Károly 10 061 kötetből álló könyvgyűjteménye, amely ugyan 20 000 koronába került a könyvtárnak, de mindenképpen értéken aluli összegű vásárlást jelentett. E gyűjtemény adatait a könyvtár nyomtatásban is közreadta.¹¹

RADOS Gusztáv rektori működésének ideje alatt 1911. szeptembertől 1914. szeptemberig TÖRÖSSY Béla, az ábrázoló geometria tanára látja el a könyvtár vezetését. Ez idő tájt a könyvtár személyzete: egy könyvtárőr, egy könyvtártiszt és egy altiszt. Ez a későbbiekben egy könyvtártiszttal gyarapszik csupán. Ez a személyzet nem volt elegendő a könyvtári munka ellátására, ezért 1912-től évi 3500 korona állt rendelkezésre napidíjasok részére.

Az első világháború visszaveti a könyvtár fejlődését. Kevés a nemzetközi kapcsolat, visszaesik a könyvkiadás is, nehézkes a posta működése. A háború után elértéktelenedik a pénz. 1927. január 1-én vezetik be a pengőt, ami ismét a gyarapodás biztosítékát jelenti. Korábban ugyanis, ameddig lehetett, a nemzetközi cseretevékenység és az ajánlékozás voltak a könyvtári gyarapodás fő forrásai. Századunk 30-as éveinek gazdasági válsága szintén fékezően hatott a könyvtár fejlődésére. A csökkenő dotációk nem tették lehetővé a könyvtári személyzet bővítését sem.

RADOS könyvtárigazgatói működéseinek több mint három évtizede alatt a Műegyetemi Könyvtár a legnagyobb hazai műszaki könyvgyűjteménnyé vált.

Az állomány nagysága az 1932/33-as tanévben: 54 112 mű, 119 660 kötetben, 1261-féle folyóirat 33 431 kötetben, összesen: 154 097 kötet.¹²

Az állomány százalékos összetételére vonatkozóan az alábbi adatokkal rendelkezünk.¹³

<i>Szakterületek</i>	1909	1926
műszaki tárgyak	61,3	61,7
természettudományok	12,3	10,5
társadalomtudományok	25	26,5
egyéb	1,4	1,3
	100%	100%

A nyomtatott katalógusok, melyek a legnagyobb hazai műszaki könyvgyűjtemény adatait tartalmazták, egyidejűleg a kor tudósai és kutatói részére bibliográfiai forrásanyagot is jelentettek.

A Tanácsköztársaság rövid időszaka alatt válik nyilvánossá a Műegyetemi Könyvtár. A könyvtárhasználati szabályzatot sokszorosítani sajnos már nem lehetett. Szellemét azonban csak néhány évtized múlva, a felszabadulás után sikerült átültetni a gyakorlatba; a tudományos forrásanyag mindenki előtt nyitva áll.

Az egyetem és a könyvtár életében is jelentős változásokat hoz az 1934-es esztendő. Több intézmény összevonása révén ekkor alakul meg a József Nádor Műszaki és Gazdaság-

¹¹ A m[agyar] kir. József-Műegyetem könyvtárának tulajdonában őrzött Hieronymi Károly könyvgyűjteményének címjegyzéke. Bp. (Franklin ny.) 1916. [6], 232 l.

¹² MÓRA László: i. m. 115.

¹³ HÖDINKA László: *Arányok és tendenciák állománygyarapításunkban*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. I. 1967. Bp. 1967. 151–152.

tudományi Egyetem. Az új, hatalmas intézmény nem segíti a műszaki felsőoktatás fejlődését. Ha szigorúan vesszük az egyetemen ekkor tanított tudományterületeket, könyvtári gyűjtőkör szempontjából a Műegyetemi Könyvtárnak inkább általános tudományos könyvtárrá kellett volna válnia. A konstrukció azonban nem bizonyult tartósnak, s így a könyvtár tartalmi összetétele sem változott jelentősen.

A könyvtár vezetésével 1933. október 31-vel RADÓ Aurélt bízzák meg. Ő 1924-ben miniszteri titkár, s műegyetemi tanácsosként 1925-től teljesít szolgálatot a könyvtárban.

Működése kezdetétől sok nehézséggel kellett megküzdenie. Az állomány gyarapítását gátolta többek között a Nemzeti Bank 1933/34-es intézkedése (amely szerint a könyvek után 20–40%-os valutafelárat kellett befizetni), valamint a beíratási díjakból képzendő könyvtári átalány megszűnése, mert a kárpótlásul adott fenntartási járulék jelentékenyen kisebb összegű volt.

A Műegyetemi Könyvtár szakrendszere 1937-ben megváltozik, bevezetik az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerét, s megkezdik a katalóguscédulák stenciles előállítását.

Az állomány az 1942/43-as tanévben már 173 861 kötet, amelyből 39 178 kötet folyóirat található. A könyvtár személyzete ekkor 19 fő volt.¹⁴

Nem sokkal ezután a II. világháború pusztításai elérik a Műegyetemet és könyvtárát. Nagy károk keletkeznek. Laboratóriumok mennek tönkre, s a központi könyvtár nagyolvasótermének berendezése is megsemmisül. RAKSÁNYI Dezsőnek az olvasótermet díszítő freskója szintén áldozatul esik a háború pusztításainak. A Honvédelmi Minisztérium 36. légvédelmi szakosztályának döntése értelmében a központi könyvtár állományának 10 000 kötetét, valamint az egyetem egyes tanszékeinek ládába csomagolt műszereit a telki apátság Budajenőn levő magtárépületébe szállították.¹⁵ Az értelmetlenül elszállított állományrész jelentős része megsemmisült vagy fertőződött, s így csak a későbbiekben lehetett a károsodást kimutatni. A teljes háborús kár: 8000 kötet, az állomány 5–6 százaléka.¹⁶

A Műegyetemi Könyvtár a felszabadulás után

A felszabadulás utáni időszakot a könyvtár történetében is méltán lehet hősi korszaknak nevezni. A könyvtár akkori dolgozói az ablaktalan helyiségekből hordták a törmeléket, s dacolva az időjárással, megmentették az állományt a további pusztulástól és előkészítették a könyvtár megnyitását. RADÓ Aurélt 1947-ben áthelyezik, s HERPEY Árpád lesz a könyvtár igazgatója. Három évig látja el feladatát. Az újjáépítés, majd a népi demokratikus államrend kiépítése s ennek célkitűzései: a szocialista iparosítás megteremtése, a kulturális forradalom, később pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a honvédelmi érdekek egyre nagyobb számban igényelték a mérnököket. Egyetemünk szerepe tehát megnőtt, s ezzel együtt járt a könyvtári tevékenység átalakulása is. Gyorsan változtak a nagyságrendek. Az 1952/53-as tanévben már 7363 nappali, 4966 esti és 581 levelező hallgató tanult az egyetemen, összesen 12 910 volt a hallgatók száma. Az egyetem szervezetéből kivált a mezőgazdasági és állatorvosi, valamint a közgazdaságtudományi kar, s így homogénabb lett az egyetem profilja. 1952-ben különválnak ugyan az Építőipari Műszaki Egyetem, azonban a két egyetemet egyazon központi könyvtár szolgálja ki. Az olvasók semmit sem vesznek észre az ennek nyomán bonyolultabbá váló leltározásból, mert ez a könyvtár belső, ügyviteli tevékenysége csupán.

¹⁴ MÓRA László: i. m. 136.

¹⁵ VÉGH Ferenc: *Akkor, 1944–45-ben (Dokumentumok, emlékek, emlékezések)*. Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1970. 1. sz. 2–6.

¹⁶ HERPEY Árpád igazgató jelentése 1948 márciusában (Közp. Könyvt. irattára 80/1948. sz.) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára.

HEREPEY igazgató 1951-ben betölti a nyugdíjkorhatárt, és KONDOR Imre lesz a könyvtár igazgatója. Megindul a könyvtár nagyüzemmé válása. Kialakul a könyvtár osztályokra tagolt szervezete. A személyzet létszáma is egyre növekedett, hogy a feladatok ellátásával a könyvtár lépést tarthasson. Különösen nagy volt a létszámfejlésztés 1953-ban, amikor egy évben 20 fővel gyarapodott a Műegyetemi Könyvtár létszáma.¹⁷

A korábbi, szakok szerinti raktározásról a negyedmillió kötet nagyság elérésekor korszerűbb formára kellett áttérni. Ez pedig az ugrószámú numerus kurrens rendszer, melyet ma is alkalmazunk. A könyvtári feladatok korszerűbb ellátásához a feltáró apparátust is ki kellett építeni. Az állomány egyes részeiről kötetkatalógusok álltak rendelkezésre, sok volt azonban a változás, s így jelentős volt a kötetkatalógusokban már nem szereplő művek száma is. Az egész könyvállományra kiterjedő rekatalógizálási munka 1951-ben indult meg, s az 1952-es évben a technikai feltételek is megteremtődtek az adréma-sokszorosító géppár üzembe állításával. Néhány év alatt feldolgozásra került a teljes könyvállomány, s korszerű cédulakatalógus tájékoztatta az olvasókat.

A Központi Könyvtár korán felismerte politikai és kulturális nevelőfunkcióit. Megkezdte az ideológiai művek nagy példányszámú beszerzését, tárolását és az olvasók számára rendelkezésre bocsátását. A szépirodalmi könyvanyag megismertetése céljából a könyvtár a kölcsönzés mögötti térben 1953 januárjában 3000 kötetes szabadpolcot létesített.¹⁸ A kollégiumok fejlődésével együtt járt a kollégiumi könyvtárak kialakítása, melyekhez a központi könyvtár mintegy 15 000 kötetes letéti állománnyal járult hozzá.

A könyvtári állomány elhelyezésének nehézségei az ötvenes évek elején még nem jelentkeztek. Belső átalakításokkal a könyvtárosok kielégítő munkahelyi feltételei is biztosíthatók voltak. Az állomány progresszív növekedése és a könyvtárt használók számának dinamikus emelkedése azonban jelezte, hogy a központi könyvtár fejlesztése megoldásra vár.¹⁹ Ma már tudjuk, hogy ez volt az az egyetlen időszak, amikor a könyvtár fejlesztése megoldható lett volna. Tegyük azonban hozzá: nem voltak könnyű helyzetben a könyvtár vezetői. Nehézséget okozott először az, hogy az Építőipari Műszaki Egyetem számára a vásárváros néven ismert lágymányosi területen jelöltek ki telephelyet, s itt önálló könyvtárépületet is terveztek.²⁰ Később a Győri Műszaki Egyetem létesítéséről jelent meg kormányhatározat. Ezek az intézkedések bizonyos perspektívát nyújtottak a könyvtár számára, hiszen csak három kar maradt volna az egyetemen. Az átadás révén, az állomány csökkenésével egyidejűleg, a könyvtár feladatköre is szűkebb területre korlátozódott volna. A Műegyetemi Könyvtár épületfejlesztése elmaradt.

A hallgatói létszám gyors felfutása után előtérbe kerül az oktatás minőségi fejlesztése, a kutatómunka megjavítása. Az ipar fejlődésével egyre nagyobb mértékű az egyetemi tanszékek ipari kutatási tevékenysége is. Ezek a változások egyre fokozódó igényeket jelentenek a központi könyvtár számára. Nem lehetett feltáratlanul hagyni a mintegy 100 tanszéki (intézeti) könyvtárban levő értékes könyv- és folyóiratállományt. Először a könyvállomány feldolgozására került sor. A munka intenzitását bizonyítja, hogy az első évben, 1955-ben a központi könyvtár munkatársai²¹ a Budapesti Műszaki Egyetem 25 tanszékének 35 870 kötetét s az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem 11 tan-

¹⁷ HÉBERGER Károly: *A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának 25 éves fejlődése*. Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1970. 1. sz. 7–14.

¹⁸ A szabadpolcos rendszer kezdeményezője KÉKI Béla volt.

¹⁹ HÉBERGER Károly: *Könyvtárunk épületbővítési terveinek variánsai*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei 2. köt. 1971. Bp. [1972] 198.

²⁰ KESZETI Pál: *A Budapesti Műszaki Egyetem településtörténete*. Bp. 1971. Házi soksz. 86.

²¹ MÓRA László: *A műszaki felsőoktatási könyvtárhálózat kialakulása és fejlődése*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. 1. 1967. Bp. Tankönyvkiadó, 1967. 46.

székének 14 842 kötetét katalogizálták. A tanszéki könyvtárak és a központi könyvtár új szerzeményei egyaránt központi feldolgozásra kerültek. Közben folyt a régi tanszéki könyvvállomány feldolgozása is. 1961-ig a tanszékek teljes könyvanyaga mintegy 210 000 mű volt. Nagy jelentőségű esemény az 1956. évi 5. sz. Törvényerejű Rendelet a könyvtárügy szabályozásáról és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1018/1956. sz. határozata az 1956. évi 5. sz. tvr. végrehajtásáról. Ekkor jelenik meg az egyetemi könyvtárak szervezeti szabályzatáról a miniszteri utasítás. A jogszabályok alapján megalakulnak a könyvtárhálózatok. A Műegyetemi Könyvtár a műszaki felsőoktatás könyvtárhálózat központja lesz. Ide tartoznak a BME és az ÉKME tanszéki könyvtárai mellett, a Nehézipari Műszaki Egyetem és a Veszprémi Vegyipari Egyetem központi és tanszéki könyvtárai is. A hálózati központon keresztül folyik a 149 könyvtár devizás könyv és folyóirat beszerzése több éven keresztül.

Az ötvenes években különösképpen nem irányult a figyelem az egyetemi könyvtárak tevékenységére. A felsőoktatási miniszter az 1956-ban Debrecenben tartott rektori dékáni értekezleten felhívta ugyan a figyelmet az egyetemi könyvtárak fejlesztésének szükségességére,²² ez azonban hatástalan maradt. A szegedi Egyetemi Könyvtári Konferencia 1959-ben pedig elsősorban a követelményeket és nem a fejlesztést határozta meg. A történeti értékelés megállapítja,²³ hogy ez idő tájt bizonyos önállósági törekvések jelentkeztek az egyetemi könyvtárakban, nem volt eléggé szoros kapcsolatuk fenntartóikkal, az egyetemekkel. Ugyanakkor az egyetemek oldaláról is megállapítható volt:²⁴ „Nem látják, hogy a könyvtár forgalmának mennyisége és minősége közvetlenül tükrözi az egyetemen folyó oktató- és kutatómunka színvonalát.”

A Műegyetemi Könyvtár kapcsolatai az egyetemmel már akkor is szorosabbak voltak, mint a többi egyetemen az országban. Ezt bizonyítja, hogy az egyetem vállalta a közel egy millió forintba kerülő rekatalogizálási költségeket, hogy a tanszéki könyvtárak feldolgozása révén rendelkezésre álljanak a szakirodalmi források. Az egyetem anyagi áldozata, mely a feldolgozást lehetővé tette, egyedülálló volt a magyar tudományos könyvtárügyben.

A könyvtár vezetése helyesen ismerte fel a kiadványpolitika jelentőségét. Három sorozatot indított: *Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok*, *Tudományos Műszaki Bibliográfiák* és *Módszertani Kiadványok* címmel. E sorozatok egyes kötetekben öltött testet a Műegyetemi Könyvtár dolgozóinak szellemi tevékenysége, a régihez képest már szélesebb profilú könyvtári munkában. A sorozatok kötetei kedvező értékelést kaptak a szakajtóban.

Könyvtárunk több éven keresztül jelentős (évi 100 000 devizaforint) keretet fordíthatott a háborús évek hiányainak pótlására. Ez tette lehetővé folyóirataink, sorozataink viszonylagos teljességét. A könyvtárhasználat megnőtt. Az 1955-ös évben már 223 439 kötetet olvastak és kölcsönöztek a Műegyetemi Könyvtárból. Egyre több a külső igénylő: a gyárak, tervezőirodák mérnökei, kutatói találják meg a könyvtárban a munkájukhoz szükséges szakirodalmat.

Az ellenforradalom károkat okoz a könyvtárban is. Most ugyan nem sérül meg a könyvtár, a károk abból keletkeznek, hogy a nagyszámú kikölcsönözött mű egy része megsemmisül, s így az olvasóknál kint levő könyvek és folyóiratok jelentős része visszaszerezhetetlené válik.

²² ERDEY-GRÚZ Tibor: *A tudományos munka és a káderfejlesztés kérdései*. (A debreceni rektori-dékáni értekezlet miniszteri referátumának folytatólagos befejező közleménye). Felsőoktatási Szemle, 1956. 4. sz. 147.

²³ HAVASI Zoltán: *Egyetemi könyvtáraink felszabadulás utáni tevékenységének irányairól*. Magyar Könyvszemle, 1970. 1—2. sz. 45—54.

²⁴ MÁTRAI László: *Az egyetemi könyvtárak helyzete és feladatai*. Felsőoktatási Szemle, 1956. 6. sz. 294.

Nagy jelentőségű volt mindkét egyetemen a tudományos közlemények rendszeres megjelentetése. A könyvtár kapta feladatul a kiadványok kiküldését, általában a csere-tevékenység lebonyolítását. A nemzetközi kiadványcsere gyorsan fejlődött. A külföldi cserepartnerek szívesen vállalkoztak saját kiadványaik megküldésére, ha azokért világnyelveken publikált csereanyagokat kaptak. Ilyenformán, a devizatakarékosság mellett olyan forrásanyagokhoz is hozzájutottunk, amelyek nem kerültek üzleti forgalomba.

A könyvtár igazgatásával 1957 decemberében LADÁNYI Antalt bízzák meg, majd 1958-ban igazgatóvá nevezik ki. Ő egyik legrégebbi munkatársa a Műegyetemi Könyvtárnak, ilyenformán ismeri a könyvtári munka minden részletét. A könyvtár két rektorral tart kapcsolatot, ügyelve, hogy a nem teljesen egyforma egyetemi ügymenet (pl. az ÉKME-en a könyvtár a tudományos rektorhelyetteshez, a BME-en az oktatási rektorhelyetteshez tartozott), a könyvtári munkában ne jelentkezzen. Nagy szakszerűséggel kidolgozásra kerül a könyvtár folyóiratállományának kötetkatalógusa²⁵ és több éves munkával a Selmeci Műemlék Könyvtár állományának feldolgozása is elkészül.²⁶

A könyvtárban rendszeresen kiállításokat rendeznek, amelyek nagy vonzása jelzi a kulturális érdeklődés növekedését. Az oktatás igényesebbé válása az olvasóforgalom adataiban is lemérhető. A használt kötetek száma 1963-ban 235 416 volt.

Nagyszabású tervek készülnek az egyetem fejlesztésére. Kéri a központi könyvtár igényeit is. Ez természetszerű, hiszen a Műegyetemi Könyvtár évente 10–15 000 kötet könyvvvel, több mint 3000 kötet folyóirattal gyarapodik, s már kezdenek érezhetővé válni az állomány tárolásának nehézségei, kevés az olvasótermi férőhely, és a könyvtár dolgozóinak elhelyezésére a könyvtárpépület szűknek bizonyul. A kinevezett dolgozók száma 1963-ban 72 fő, akiknek munkáját 10–15 részfoglalkozású munkatárs segíti. LADÁNYI Antal igazgató 1963. augusztus 31-vel, 40 évi szolgálat után nyugállományba vonul, s HÉBERGER Károlyt — e sorok íróját — nevezik ki igazgatónak 1963. szeptember 1-i hatállyal.

A könyvtár vezetésének energiáját nagy részben nemcsak a jelen problémáinak megoldására, hanem a jövőre kell összpontosítania. 1963 decemberében készül el a Műegyetemi Könyvtár 20 éves fejlesztési terve. A könyvtárfejlesztés fáziskésését azonban már nem lehet behozni. Állandó versenyfutásban az idővel, növekvő zsúfoltságban dolgoznak a könyvtárosok.

A könyvtári üzemek gépparkja elavult, sürgős korszerűsítésre volt szükség. 1964–1965-ben sor került a könyvkötészeti gépeinek cseréjére, új xerox-gépek üzembeállítására, 1967-ben új adréma-gépek és 1969-ben pedig egy automata xerox-gép és mikrofilm felvevőberendezés járultak hozzá a könyvtári üzemek korszerűsítéséhez. Az állomány elhelyezésének nehézségei a fölös és elavult művek nagyarányú kivonását tették szükségessé. Ez a munka különösen akkor vált intenzívvé, amikor 1967-ben a két egyetem ismét egyesült, s ténnyé vált, hogy a Műegyetemi Könyvtárnak a 6 kar könyvtári ellátásáról kell gondoskodnia, s az állomány egy része sem kerül Győrbe, hanem itt marad. A jubileumot megelőző évtizedben az állományból kivonásra került közel 100 000 kötet. Az állomány vizsgálata azt mutatta, hogy jelentős mennyiségű forrásanyag kivonható a könyvtár értékes gyűjteményének csorbítása nélkül. Így pl. az egyetemi tankönyvek régebbi kiadásait, az ideológiai irodalom már nem használt részének többes példányait, 13 000 db elavult prospektust, 4000 db hatályon kívül helyezett szabványt tudunk ilyenformán kivonni az állományból. A Műegyetemi Könyvtárban nem használt, de

²⁵ KÓSA Győző: *A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának folyóirat-állománya*. Leíró katalógus a közreadó testületek betűrendes mutatójával. Bp. Tankönyvkiadó, 1963. 188.

²⁶ MÓRA László: *Legrégibb műszaki könyvtárunk feldolgozása*. Könyvtáros, 1966. 452–453.

más könyvtárakban hasznos állományrészeket az illetékes profilú könyvtáraknak adtuk át. Régi, múlt századi, 442 000 darabból álló szabadalmi gyűjteményünket az Országos Műszaki Könyvtárnak, csaknem 15 000 középiskolai értesítőt az Országos Pedagógiai Könyvtárnak, az Eötvös-hagyatékot az MTA Irodalomtudományi Intézetének, a *Collection of British and American Authors* c. angol nyelvű regénysorozatot a Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Nyelvi Tanszékének, nagyobb mennyiségű régi térképet a Hadtörténeti Múzeumnak adtuk át. Az állománykivonás nagy gonddal történt, s mint látható: nem sérti az elődök emlékét.

A műszaki felsőoktatásban a 60-as évek elején a harmadik oktatási reform megvalósításán fáradoznak. A Műegyetem Könyvtár a nemzetközi oktatáspolitikai és módszertani tapasztalatok megismertetése érdekében dokumentációs szolgáltatásként megindítja a *Felsőoktatási Szakirodalmi Tájékoztatót*, valamint az *Európai Műszaki Egyetemek és Főiskolák Szakosítási Rendje* c. kiadványsorozatát. További kötetek jelennek meg a három könyvtári kiadványfajta sorában is. A tudományos munka segítéséhez létre kellett hozni a tájékoztatási apparátust. A csirájában már 1952-ben meglevő tájékoztatási részleg osztállyá szerveződik, s a karok profilja szerinti mérnökök végzik, az egyetemi vezetés és kutatás egyre magasabb színvonalú igényei alapján, a tájékoztatási tevékenységet. A tudományos munkához az utolsó évtizedben a könyvtár több mint 330 kéziratot szakbibliográfiát készített, tehát minden ötödik egyetemi oktató hathatós segítségben részesült. Egymás után jelennek meg a szakirodalom-kutatás segédkönyvei. A hét kötetben közel 10 000 szakirodalmi forrásanyag adata és lelőhelye került feldolgozásra. A segédkönyvek alapján megindul a mérnökhallgatók szakirodalmi oktatása, melyet 1966-ban miniszteri utasítás is elrendel. A harmadik ötéves tervben visszaesik a könyvtár könyvbeszerzése a folyóiratok terén, a párhuzamosan több helyre járók közül az utóbbi években több mint 900-at mondunk le. A nagymértékű és világméretű szakirodalom-drágulást és az információs anyagok számszerű növekedését a költségvetés nem tudja nyomon követni. Az olvasóforgalom adatai továbbra is kedvező képet mutatnak. A beiratkozott olvasók száma 1964 óta minden évben több mint 10 000, és 1966-ban a 11 000-et is meghaladta. A használt kötetek száma 1971-ben pedig 273 414 kötet volt. Az olvasótermi férőhelyek növelése érdekében 1969 nyarán az egyetem rektora által kiutalt 3 helyiségbe költöztettük a tájékoztató osztály munkatársait, és 1970 elején, az új V₂-es jelű épületben, megnyitottuk 60 férőhelyes olvasótermünket a Villamosmérnöki Kar hallgatói részére. Bizonyos eltolódás a könyvtárhasználatban azonban észlelhető. Az olvasók egy része már nem köleszti ki a műveket, hanem mikrofilmet vagy xerox-másolatot kér azokról. Reprográfiai tevékenységünk nem tud eleget tenni a hirtelen megnőtt igényeknek, további új automata berendezések szükségesek.

A könyvtár nemzetközi kiadványcsere tevékenysége is jelentős. Jelenleg 72 ország 900 intézményével vagyunk aktív cserekapcsolatban. A Műegyetemi Könyvtár 1963 óta tagja az IATUL-nak (International Association of Technological University Libraries = Műszaki Egyetemi Könyvtárak Nemzetközi Szövetsége). A könyvtár munkájának nemzetközi elismerését jelentette, hogy igazgatóját e nemzetközi szervezet 1970–72 közötti közötti évekre első elnökhelyettesévé választotta. A Műegyetemi Könyvtár dolgozóinak száma 94 fő, de a részfoglalkozású munkatársakkal együtt jelentősen meghaladja a 100 főt. Egyetemünk évente több mint 11 millió forintot fordít könyvek és folyóiratok beszerzésére. E hatalmas összegért kell az egyetem számára legfontosabb dokumentumokat megrendelnünk, feldolgoznunk, az olvasók számára feltárnunk.

Áttekintve a Műegyetemi Könyvtár 125 évét, megállapíthatjuk, hogy az intézmény hasznosan segítette az egyetem és az ipar munkáját, s országosan is számottevő értékű gyűjteménnyel rendelkezik.

HÉBERGER KÁROLY

FIGYELŐ

A Fragmenta Codicum szabályzata* A bizottság e témájának megvitatására ezúttal és ismételten azért került sor, mert a töredékgyűjtés aktualitását a Comité International de Paléographie et Codicologie 1972. okt. 26—28-én Rómában tartott ülészakája — főként Prof. B. BISCHOFF (München) intervenciójára — nyomatékosan hangsúlyozta. Ugyanezen ülészak első, beszámoló ülésén a mi Munkabizottságunk egyéb tervei között e terveinkről is beszámoltam. Bizonyos meglepéssel állapíthattam meg, hogy törekvéseink — bár még a nemzetközi együttműködésen kívül alakultak ki — egészben és részleteiben is megfelelnek a témáról általában vallott nézeteknek. Ez a találkozás természetesen nem a véletlen műve. Következik az adott kutatási anyag természetéből, de az azonos elvi és módszertani szempontok kialakítása is ebből ered. Az is kitűnik, hogy az elvi nézetek azonossága a középkori kéziratosság Európa-szerte is nagyarányú pusztulásából adódik. Ennek némi ellensúlyozását jelenti a töredékeknek mint elveszett kódexeket képviselő maradványoknak a megfelelő írás-, eszme-, könyv- és esetleg könyvtártörténeti összefüggésbe állítása. Ha ez olyan közismerten hatalmas kódexállománnyal rendelkező országokban, mint Olasz-, Francia-, Spanyol-, Németország vagy Anglia és Belgium elvégzendő feladat, mennyivel inkább az, az Európában a talán legkevesebb középkori kéziratot könyvet magáénak valló Magyarországon. A módszer elsődleges vonatkozásaiban, azaz hol és miként juthatunk fragmentum-anyaghoz, azonos a megoldás. Levéltárakban, könyvtárakban (kötéstáblák) indítandó meg a kutatás. A gyűjtött anyag elrendezése is azonosan folyhat. Azaz a proveniencia legkezedetibb indíciумai a könyv-, levéltári anyag származásából, egykori birtokosok egymásutánjából nyerhetők.

Ami a módszert illeti, teljesen egyező a vélemény, hogy a kodikológia legbonyolultabb kutatási területéről van e vonatkozásban szó. A paleográfiai kodikológiai, ebbe beleértve a középkori irodalmi — doktrinalis — szokás és intézménytörténetnek elvi átfogó ismeretéről kell tehát beszélni, mely a töredéket teljes egykori történeti összefüggésébe úgy helyezi vissza, hogy forrásértéke az említett diszciplínákban jelentősen megközelítse az egészükben megmaradt kódexeket. Ez a paleográfia, a kodikológia magasiskolája, mely biztos ismereteket és évtizedes tapasztalatokat is próbára tesz. Rendkívüli határozottsággal jelentkezik tehát a kutató személyzet s az utánpótlás kérdése. Ez ma már — sajnos — általános nemzetközi gond.

Mindezek ellenére e feladatot vállalunk kell. A hazai kéziratok emlékanyag — ha egyszer feltárjuk — kezünkben van és ott is marad, tehát folyamatosan tanulmányozható, egyre jobban megismerhető, a sokoldalú kutatás számára megközelíthető. E a realisan — lehetőségeink és szükségleteink szerint — méretezett tervünknek a célja ennek a kéziratok hazai forrásanyagának mennyiségi és — reméljük — minőségi megismerése. Éppen ezért *fontosságban minden más kéziratkutatási elkötelezést feltétlenül megelőz.*

* Referátum az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának 1972. nov. 27-iki ülésén.

A nehézségek a feladat reális jelentőségéhez mérendők és a felismert jelentőség követeli meg tőlünk, hogy a nehézségeket legyőzzük. És bár az elmúlt években is szóba került és nem is ritkán, ez a téma most — hogy úgy mondjam — nemzetközi aktualitást nyert, ismét beszélnünk kell róla. Tehát nem teljesen új problémák előadásáról lesz majd most szó, hanem részben már ismert kódexeinknek a megvalósítást rendszeresebbé tevő újabb megbeszéléséről.

*

A töredékek gyűjtésének munkája — legalább elgondolásunk szerint — az egész országra kiterjed; ténylegesen pedig megvalósulás útján, könyvtárról könyvtárra, levéltárról levéltárra halad. Az őrzési helyek anyagát a külön feldolgozás után külön is publikáljuk. Ebben és a leírás alább részletezendő szabályozásában, az oxfordi *Codices Latini Antiquiores* alapelveit követjük.

1 Az anyaggyűjtés

- 11 A töredékek számbavételének sorrendje.
- 111 A könyvtárban már régebben leválasztott és őrzött darabok;
- 112 A könyvtáblákon található,
- 113 levéltári palliumként szolgáló töredékek.
- 12 Ekkor történik a feljegyzése
- 121 a possessoroknak,
- 122 a provenienciáknak,
- 123 a felhasználási állapotnak, a könyvtábla vagy pallium jelzetének.
(Pl. egy töredéken: rationes d. Petri Korompay s. 17. — Korompay Péter esztergomi kanonok, garamszentbenedeki prefektus számadásai fedőlapja csak a szentbenedeki gazdasági levéltárból származhatnak és mert monasztikus antifonale két fóliója, eredetileg a korábbi bencés tulajdonosok könyvtárába tartozott.)
- 13 A leválasztás csak könyvtári engedéllyel végezhető;
- 131 ezt kövesse a tisztítás, restaurálás és
- 132 ha szükséges, az újrakötés,
akadémiai céltámogatással vagy a könyvtár költségén, hiszen a feltárt értékkel az gyarapodik.
Értelem szerint az előző pontokban említették feljegyzése a leválasztást megelőzi vagy követi.
- 2 Mindezeket követi a paleográfiai és tartalmi *feldolgozás*, a kodikológiai szabályok.
- 3 Ennek eredményeit a *leírás* foglalja össze, és ez a következő elemeket tartalmazza:
- 31 sorszám, mely lehetőleg egy őrzési helyen belül a töredékek megállapítható időrendjét kövesse;
- 32 tartalmi vagy műfaji meghatározás:
  - pl. 1° Antiphonarium monasticum, commune martyrum, ant. 3.—6. et resp. 4.—5.
e I noct. incertae consuetudinis, v. consuetudinis Cassinensis. Sublacensis etc. s. 15. in.
  - 2° Pericopa Ego sum vitis . . . de sanctis in paschate Joh. 13. 9—14 cum glossis interlinearibus et marginalibus incerti auctoris v. Glossa ordinaria s. 9 in.
  - 3° cc. 12—14 X (11. Decret.) 1. 3. tit. 7. cum glossis Bernardi a Botone s. 14/2;
- 33 a foliók számát itt adjuk meg;
- 34 a possessor (eredeti) ezután következik: pl. 32—1° olim monasterii S. Benedicti iuxta Gron OSB;
- 35 az *írás* meghatározása és datálása, a ma használatos nomenklatúra és szokások szerint, tehát:

minuscula postcarolina s. 11.;
 littera parisina goth. curs. text. s. 13/2;
 littera bononiensis goth. rot. text. s. 14/1;
 littera hibrida s. 15/1.

- 36 azonosításhoz szükséges más adatok
 361 a teljes nagyság (... × ... mm);
 362 a beírt felület méretei (mm);
 363 a sorok száma;
 364 a sorok jelölési módja (tinta, ón vagy karcolás);
 365 rövidítések
 37 az összefüggő szövegrészek incipit és desinitje (a liturgikus szövegeknél elég az incipit);
 371 az azonosítás alapjául szolgáló kiadás vagy más irodalmi utalás;
 4 E sok adat használhatósága az *indertől* függ. Tagolásához néhány szempont:
 1° kronológia: század és annak paleográfiai részei (ineunte 1. medietas 2. medietas, exeunte)
 2° műfajok; auctores, patres, scholastici, legis, decretorum, liturgici;
 3° szerzők, személyek, possessorok;
 4° könyvtárak, levéltárak (fundusai);
 5° proveniencia (ország, hely, intézmény), stb.

A fragmentumgyűjtés munkájához szükségesnek látszó lényeges szempontoknak ez a rövid összefoglalása, természete szerint, csak keretszabályzat, munkaterv helyesebben; részletes és konkrét értelmezését és helyesbítését majd maga a munka, problémáival és azok megoldásával adja meg. Hosszú és nehéz út lesz a fragmentum gyűjtése, de végig kell rajta menni, hogy könyvtörténeti és műveltségi múltunk biztosabb, konkrétabb ismeretéhez jussunk. Colligite fragmenta, ne pereant ...

MEZEY LÁSZLÓ

Három erdélyi ősnymtatvány-katalógus. A legutóbbi évekig az erdélyi gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok közül egyedül a gyulafehérvári Batthyaneum katalógusa látott napvilágot (*Catalogus incunabulorum Bibliotheca Batthyanyanae*. Szeged 1965. — Ismertetése: *Magyar Könyvszemle* 1965. 379—380. l.). Most azután gyors egymásutánban három ilyen összeállítást is jelentettek meg.

I.

Időrendben az első ezek közül a nagyszebeni Brunkenthal Múzeum könyvtáráé, amely VETURIA JUGĂREANU gondozásában 1969-es évszámmal jelent meg *Catalogul colecției de incunabule* címen 204 lap és 6 tábla terjedelemben. A román és német nyelvű bevezető a gyűjtemény ősnymtatványainak eddigi ismertetéseiről számol be, és röviden áttekintést is ad annak eredetéről. A kötet főrészét 382 darab 15. századi nyomtatvány leírása teszi ki.

Az ősnymtatványok részletes leírása helyett JUGĂREANU — igen helyesen — csak a legfontosabb szakirodalomra mint bibliográfiai forrásra hivatkozik. Sajnos ezek megválogatásában nem követte mindenben a bevált nemzetközi gyakorlatot. Így előnybe helyezett és még a rájuk vonatkozó sorszám-konkordanciát is közölt a ma már részben

meghaladott VOULLIÉME-féle katalógusról (a Berliini Staatsbibliothek ebben ismertetett állománya azóta részben megsemmisült, részben szétszóródott), továbbá DECKERT drezdai katalógusáról, amely csak igen kis anyagot tár fel (kb. egy tizedét csupán a Nagyszebenben őrzött 15. századi kiadványoknak). Ugyanakkor JUGĂREANU nem támaszkodott olyan igen fontos szakirodalomra, mint COPINGER összeállítása, amely összefoglalóan egészítette, ill. javította ki Ludwig HAIN alapvető ősnymtatvány-bibliográfiáját.

Igen helyesen a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) képezi a nagyszebeni katalógus irodalmi hivatkozási alapját, de ez sajnos több esetben (30, 46, 68, 116, 118, 119, 120, 122, 188, 210 és 314. tétel) mégis hiányzik. Feltehetően a csak korlátozottan rendelkezésre álló szakirodalom miatt maradt el számos tételnél a nyomdász meghatározása (68, 173, 195, 205, 217, 245, 261, 276, 317 és 376. tétel). Nyilván ugyanezen ok miatt hiányzik néhány esetben a bibliográfiai hivatkozás (177, 178, 228, 304 és 379. tétel). Az újabb szakirodalom nem egy esetben módosította a korábbi nyomdász-megállapításokat (116, 171, 237 és 291. tétel), JUGĂREANU katalógusában azonban sajnos a meghaladott, régebbi meghatározás található. Négy esetben (8, 9, 212 és 262. tétel) a leírás elégtelen volt számomra a szakirodalommal történő azonosításhoz. Sajnos ezekről reprodukció sem található a kötetben, amely pedig segítséget nyújthatott volna a problémák megoldásához. (A közölt képek felirata több esetben problematikus, mert nincs feltüntetve rajta a katalógus tételszáma, olykor pedig a tétel, ill. a felirat szövege nem egyezik egymással, így a 89. tétel.)

A fentiekben felsorolt, ill. az azokhoz hasonló kisebb-nagyobb fogytékosságai ellenére a kötet igen értékes információk egész sorát nyújtja a magyar érdeklődő számára. Kilenc magyarországi szerző, ill. Magyarország számára készülő ősnymtatvány önmagában is fontos adalék: MICHAEL de HUNGARIA egy (RMK. III. 13—182. tétel), TEMESVÁRI PELBÁRT három kiadása (RMK. III. 55, 50 és 76—235, 236 és 237. tétel), THURÓCZY krónikájának mindkét kiadása (RMK. III. 15 és 16—345 és 346. tétel), az esztergomi misekönyv 1498. évi kiadásának két példánya (RMK. III. 46—221 és 222. tétel) és a magyarországi szentek legendagyűjteménye (RMK. III. 61—205. tétel).

A nagyszebeni ősnymtatványok katalógusának különösen fontos és értékes része a proveniencia-bejegyzések közlése, ill. ezek mutatója (201—204. lap). A sok-sok 15—17. századi, zömmel erdélyi tulajdonos jelentős adalékkal szolgál a korszak könyvgyűjtőinek feltárásához.

II.

Az előzőnél számszerűleg jóval kevesebb anyagot tartalmaz a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtár 15. századi nyomtatványainak katalógusa, amely *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki—Bolyai* címmel 1971-ben jelent meg 85 lap és 10 tábla terjedelemben. Ez az említett könyvtár 66 ősnymtatványán kívül a városi könyvtár 4 darabját is ismerteti. A leírás mintaszerű, akárcsak a bibliográfiai hivatkozások és a meghatározások. Joggal idekívánczozik tehát a kiadvány létrehozásában közreműködők neve. A munkálatok során tragikus hirtelenséggel elhunyt kitűnő könyvtáros, FIKK László mellett BALÁZS Lajos végezte a katalogizálás munkáját, a kötetet azután FARCZÁDY Elek és BUSTYA Endre rendezte sajtó alá. A rövid román és angol nyelvű bevezető tájékoztatást nyújt a gyűjteményekről és a munkálatokról. A 70 tétel közül TEMESVÁRI PERBÁRT öt kiadása (RMK. III. 49, 42, 56, 57 és 76 — 27—31. tétel) mellett még a magyarországi szentek legendáinak egy kiadása (RMK. III. 45—70. tétel) található. Külön kiemelendő egy 16 tagú kolligátum, amely mind SAVONAROLA egy-egy munkájának 15. századi kiadását tartalmazza (46—61. tétel). A gondos ismertetéshez ugyanilyen

igényes módon készült hét különböző mutató csatlakozik. Ezek közül itt is a provenienciámutató emelendő ki a fentebb már említett szempont miatt. A több tucatnyi korábbi tulajdonos ismertetése, ill. értékelése sajnos szétfeszítené e könyvismertetés kereteit. A kötetet tíz reprodukciós tábla zárja.

Külön meg kell emlékezni arról, hogy a bibliográfiai hivatkozások és ennek mutatói között szerepel már a magyarországi közgyűjteményekben őrzött ősnymtatványok központi katalógusa, amely csak a marosvásárhelyi katalógust megelőző évben látott napvilágot. A leírásoknál a latin, a bevezetőben pedig az angol nyelv alkalmazása lehetőséget nyújt a szélesebb körű nemzetközi használathoz, amelyet ez a kitűnő könyv joggal megérdemel.

III.

Nem önálló kiadványként jelent meg, mégis tárgyánál fogva ide kívánczok Pavel BINDER *Incunabule păstrate în bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei* című cikke, amely a bukaresti Román Akadémia Könyvtára *Studii și cercetări de bibliologie* c. kiadványsorozata 12. kötetében a 169—187. lapjain francia nyelvű kivonattal jelent meg. Ebben az Erdély délkeleti részében levő tudományos gyűjteményekben őrzött ősnymtatványokat ismerteti a szerző: Brassóból a városi könyvtár egy, az evangélikus egyház öt, az állami levéltár egy, Segesvárról a tudományos könyvtár 18, Medgyesről az evangélikus egyház könyvtára egy, Sepsiszentgyörgyről a líceum tudományos könyvtára egy, Udvarhelyről a tudományos könyvtár három és végül Nagyszebenből a városi könyvtár egy 15. századi kiadványát. (A nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárát BINDER tudatosan kihagyta, hiszen ekkor már megjelent JUGĂREANU fentebb ismertetett önálló katalógusa). Összesen 33 ősnymtatvány leírása, bibliográfiai azonosítása erősen problematikus és sok kívánnivalót hagy maga után. Ennek ellenére a közlemény megjelentetése örvendetes, hiszen olyan gyűjtemények anyagából ad ismertetést, amelyek többsége eddig nyomtatott formában még nem került publikálásra. A magyar vonatkozású kiadványok közül a THURÓCZY-féle krónika brünni és augsburgi kiadása (RMK. III. 16 és 15 — XV. és XIV. tétel) egyaránt megtalálható a brassói evangélikus egyház levéltárában. A korábbi tulajdonosokra vonatkozó bejegyzések is több esetben érdekes adatokat szolgáltathatnak az erdélyi könyvtörténethoz.

*

Az említett kiadványok megjelenése után az erdélyi gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok jelentős részéről áttekintés áll már rendelkezésre. Reméljük, hogy a még fel nem tárt gyűjtemények — elsősorban Kolozsvárról — katalogizálása után a kép teljessé válik majd. Ez annál is kívánatosabb, hiszen a mai Magyarország közgyűjteményeiben őrzött 15. századi nyomtatványok központi katalógusa publikálása mellett Imrich KOTVAN fáradozásai nyomán a mai Szlovákia (vö. *Magyar Könyvszemle* 1970. 396—397. l.) és Josip BADALIĆ (vö. *Magyar Könyvszemle* 1956. évfolyam 95—96. lap) katalógusa alapján pedig Horvátország gyűjteményeiben található ilyen korú kiadványokról rendelkezünk már megfelelő áttekintéssel. Ha az ebből a szempontból számításba jövő egyetlen burgenlandi gyűjtemény, a ferencesek németújvári könyvtárának több mint kétszáz ősnymtatványáról P. Theodor TABERNIGG által készített és részemre kéziratban már hozzáférhetővé tett kitűnő katalógus nyomtatásban is megjelenik, úgy az egész történelmi Magyarország területén levő gyűjteményekben ma őrzött 15. századi nyomtatványokról válik teljessé az áttekintés.

BORSA GEDEON

Egy könyvtári és tudománytörténeti érdekesség a Kopernikusz-évforduló alkalmából. A miskolci egyetemi könyvtár Selmeci Műemlékkönyvtárában az L. 157. sz. leltári könyv, melynek bibliográfiai adatai: NORDMANN Gottlob: *Der Krummzapfen ohne Seitenabweichung*. Leipzig, 1812. J. B. Georg Fleischer. 38 p. 1 t., a 35—38. oldalakon eredeti latinban közli KOPERNIKUSZ 1520—1543 között írt fő művének egy részletét. A *De Revolutionibus Orbium Coelestium* L. III. Cap. IV.-ről van szó, melynek címe: *Quomodo motus reciprocus sive librationis ex circularibus constet*.

Az alig két íves könyvecskeben a KOPERNIKUSZ-szöveget éppen most fedeztük fel, a nagy csillagász születésének 500. évfordulóján. Könyvtörténeti szempontból sem a szöveg, sem a véletlen felfedezés nem nevezhető szenzációnak, habár KOPERNIKUSZ nagy műve könyvtárainknak féltve őrzött kincse, az 1543-as első kiadással talán csak a budapesti Egyetemi Könyvtár és Debrecen büszkélkedhet.

NORDMANN német mérnök azonban, amikor a kopernikuszi gondolathoz nyúlt, igen érdekes tudománytörténeti jelenség szereplőjévé vált. Könyvében szövegesen és matematikai formulában leírja a kőtörőgép forgantyúcsapjának a helyes megoldását és azt a csatolt táblán pompás rajzban is szemlélteti. Az 1811. augusztus 11-én kelt bevezetőben pedig elmondja, hogy ehhez a munkához az ötletet KOPERNIKUSZ fenti művéből merítette, amelyet ő eredetiben olvasott. A hivatkozott KOPERNIKUSZ-szövegrész *Az égi pályák körforgásairól* c. műben a mai műszaki nyelv értelmezése szerint: Hogyan állítható elő körmozgásból ismétlődő (egyenest) mozgás címmel fordítható. Az ismétlődő egyenest mozgást a függőlegesen dolgozó kőtörő test végezte, melynek felfüggesztésénél alkalmazta a körforgásra vonatkozó tételt. Mindennek két érdekessége van: Az égitestek körpályán történő mozgásából és pedig olyan mozgásából, amikor a pályán úgy halad a test, hogy közben saját tengelye körül is forog, 300 évvel később egy mérnök a gyakorlatban működő gép igen lényeges szerkezeti elemét oldotta meg, az eredményt matematikailag és geometriailag is igazolni tudta. Ez tudománytörténeti érdekesség. A könyvtáros pedig azon gondolkodik el, hogy vajon ki lehet-e, ki szabad-e nyugodt lelkiismerettel jelenteni ma, hogy korunkban a műszaki és természettudományos irodalom gyorsan avul és 10—15 év után a könyvtári megőrzés gondolata idegen a modern könyvtári gyakorlattól.

ZSIDAI JÓZSEF

Magyar író a franciaországi baloldali irodalomról.* A könyv szerzője 1919 végén, a Tanácsköztársaság leverése után Franciaországba emigrált — immár félévszázada él ott. Minden haladó tendenciájú emigráns megmozdulásban részt vett kezdettől fogva, s ugyancsak részt vett megszakitás nélkül a francia Kommunista Párt kulturális munkájában. Találkozunk nevével a párizsi Emberi Jogokat Védő Magyar Liga tanácstagjai között; a párizsi magyar kommunista sajtó munkatársai sorában, 1935-től a *Szabad Szó* szerkesztőségébe is bekerült. Látjuk LOVASS János álnéven írt cikkeit a lapban, majd ott találjuk a Párizsi Magyar Írók és Művészek Egyesületében. 1939-ben az emigráció egyik legmagasabb színvonalú folyóiratának, az *Űzenetnek* hasábjain jelennek meg írásai.

1930 és 1934 között önálló lapszerkesztő: az egyik párizsi munkásnegyedben található kis lakása hatodik emeletén alapította *Horizont* című kitűnő irodalmi folyóiratát. Szerkesztőség és nyomda itt volt a lakásban, s LÖFFLER A. Pál egyedül csinált minden, a folyóirat-

* LÖFFLER, Paul A.: *Chronique de l'association des écrivains et des artistes révolutionnaires (Le mouvement littéraire progressiste en France) 1930—1939*. Paris, 1971. Subervie. 80 p.

tal kapcsolatos munkát. A nyomdagépet — kalandos úton — bátyja, a neves rendező, PISCATOR és REINHARDT munkatársa, a párizsi Théâtre du Peuple rendezője s szintén forradalmi múltja miatt emigrációba kényszerült LIGETI József szerezte Németországban s küldte el öccsének Párizsba. A *Horizont* úttörő szerepet vállalt a forradalmi irodalom megismertetésében: LENIN, GORKIJ, MAJAKOVSKIJ és több más külföldi, s mellettük több magyar szerző írásait tette közzé, többet közülük első ízben publikált magyar nyelven.

LÖFFLER A. Pál 1971-ben megjelent munkáját jelentős irodalmi munkásság előzte meg, nem csak a szerkesztői és nem csak magyar nyelvű: több műve jelent meg francia nyelven az elmúlt ötven esztendő során. Tanulmányok, elbeszélések, fordítások és egy *Petőfi-életrajz*.

Könyvében beszámol a világ forradalmi íróinak 1930 novemberi harkovi összejöveteléről, a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének megalapításáról, a megalapítás körülményeiről, a résztvevők megnyilatkozásairól, a szövetség célkitűzéseiről — a művészet és az osztályharc összehangolásáról.

Megállapítja, hogy a harkovi felhívás Franciaországban nem talált eléggé visszhangra. Különböző ideológiai-művészeti kérdések tisztázása után ARAGON is csatlakozott, s 1932. március 17-én létrehozták a Franciaországi Forradalmár Írók Szövetségét, melynek főtítkárává Paul VAILLANT-COUTURIER-t választották. A Szövetség manifesztumot bocsátott ki, mely megállapította, hogy a kultúra, a művészet nem lehet semleges, nem lehet osztályok fölötti. A manifesztum figyelmeztetett a fasizmus veszélyére. A párt lapja, az *Humanité* 1932. március 22. és 29. száma foglalkozott a Szövetséggel és annak célkitűzéseivel, s megállapította, hogy a súlyos problémákkal terhelt helyzet sürgeti az írók késedelem nélküli egyesülését a forradalmi proletariátus szolgálatában.

A szerző ezután beszámol a szovjet írók szervezeteinek alakulásáról, az irodalommal kapcsolatos párthatározatokról, idéz ARAGON *Littérature Soviétique* című könyvéből. Ismerteti BARBUSSE és a francia írószövetség vitáját, a *Monde* című lap körüli problémákat, a francia kommunisták tévedéseit, egyes szektás nézeteket.

A kis könyv jól dokumentált lapjain felelevenednek Európa nagy íróinak, az európai szellem lelkiismeretének kiáltásai a kultúra, az értékek, a humanitás, a béke megőrzéséért. A számos nemzetközi konferenciák egyike — melyek összehívásának fő célkitűzése az imperialista háború kitörésének megakadályozása volt — a BARBUSSE, GORKIJ és Romain ROLLAND által szervezett amszterdami kongresszus. VAILLANT-COUTURIER vezetésével a francia szövetség egy emberként csatlakozott, s ezt követték az évek során a többi akciók. A szövetség munkájának eredményeiről, az írói egység fejlődéséről Jean FRÉVILLE számolt be 1934-ben. Éveken át előtérben állott a munkásosztály kulturális fejlesztésének kérdése.

HITLER hatalomrajutásától kezdve egyre erőteljesebbé vált a Szövetség politikai munkája. A németországi fasiszta terror elleni gyűlés író-művész szervezői közül LÖFFLER A. Pál a következőket említi: André GIDE, BERLIOZ, E. DABIT, OZENFANT, Francis JOURDAIN, Bernard LECACHE, ÉLUARD, MALRAUX, Madame WILLARD (a neves kommunista védőügyvéd felesége), VAILLANT-COUTURIER.

A Szövetség Commune címmel 1933 júliusában folyóiratot indított a fasizmus elleni békehare jegyében, BARBUSSE, GIDE, R. ROLLAND és VAILLANT-COUTURIER irányításával. A szerkesztőségi titkárok pedig ARAGON és P. NIZAN. Az 1934-es év is a fasizmus elleni harc jegyében telik el, mert a fasizmus — írja a szerző — Franciaországban sem aludt, sőt, elég erős hatást gyakorolt bizonyos értelmiségi rétegekre. A Szövetség a legnevesebb írók részvételével bocsátott ki újabb „Feuille Rouge”-t e hatás ellensúlyozására, ARAGON pedig irodalmi cikkeiben támogatta a Szövetség akcióit.

Az 1935. évet a szerző így nevezi: „l'époque lucide des écrivains” (az írók tisztánlátó korszaka). Ez az az év, amikor Franciaországban kialakul az egység a közös veszély ellen,

amikor a Szövetség maga mögött érez minden baloldali írót, még azokat is, akik csak igen távolról szimpatizálnak az antifasiszta irányzattal. A *Commune* munkatársai között ott van a két „proletáriró”, RÉMY és AUTRY. Ez évben születik meg a határozat, hogy megszervezik — BARBUSSE kezdeményezésére — a Congrès international des Ecrivains pour la Défense de la Culture-t (Az Írók Nemzetközi Kongresszusa a Kultúra Védelmére), melyhez a következők csatlakoznak: Pierre ABRAHAM, ALAIN, ARAGON, J. R. BLOCH, J. CASSOU, A. CHAMSON, E. DABIT, Luc DURTAİN, A. GIDE, Romain ROLLAND. Nemsokára más neves francia, majd külföldi személyiségek követik őket a terv támogatásában és 1935. június 27-én megnyílik a Kongresszus, amelyen harmincnyolc nemzet küldöttei vettek részt. (Anglia: A. HUXLEY, Németország: B. BRECHT, Klaus MANN, Franciaország: ARAGON, Tristan TZARA, Dánia: Andersen NEXÖ, Görögország: NAKOS, Csehszlovákia: NEZVAL, Szovjetunió: ERENBURG, TYIHONOV, PASTERNAK.) A Kongresszus hat pontból álló deklarációt foglalt szövegbe. Megalapították az Írók Nemzetközi Szövetsége a Kultúra Védelmére nevű szervezetet nemzetközi irodával és tizenkét tagú elnökséggel (A. GIDE, H. BARBUSSE, R. ROLLAND, H. MANN, T. MANN, M. GORKIJ, FORSTER, A. HUXLEY, G. B. SHAW, Sinclair LEWIS, Selma LAGERLÖF, Valle INCLAN).

A Szövetség minden fontosabb kérdésben akcióba lép, s megnyitja sorait a szélesebb népfront felé. 1936-ban átadja helyét az új szervezetnek (Association pour la défense de la Culture — Szövetség a Kultúra Védelmére), mely az egyre jobban előretörő fasizmus idején célravezetőbbnek látszik. Egymást követik a fasizmus elleni megmozdulások: a londoni, majd a madridi háborúellenes kongresszus. München után még jobban erősödik az írók aktivitása újabb és újabb sajtóorgánumokban (*Les Volontiers*, irodalmi és politikai szemle Renaud de JOUVENEL szerkesztésében; *l'Inquisition*, ARAGON, CAILLOIS, J. M. MONNEROT és Tristan TZARA szerkesztésében).

LÖFFLER a francia forradalmár írók történetét feldolgozó tanulmányát a nácik által 1944-ben meggyilkolt Jacques DECOUR 1939. február 15-i felhívásával zárja, (*Bulletin de la Maison de la Culture*): „Ma veszélyben van a francia civilizáció anyagi és szellemi gazdagsága, veszélyben van maga a lét. München világossá tette a civilizációnkat fenyegető reális, közeli veszélyt, s annak égető szükségességét, hogy egyesüljünk annak megvédésére.”

Az 1930-ban megindult irodalmi szervezőmunkának jelentős szerepe volt abban, hogy a francia írók színe-java csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, hogy körük tömörült a Hitlerellenes föld alatti irodalom — a Résistance szellemi fegyvertársa.

MARKOVITS GYÖRGYI

A „Tiszántúli személyi bibliográfiák” első kötetről. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának a közelmúltban indított sorozatában elsőként JUHÁSZ Izabella *Gulyás Pál* (Debrecen, 1971. 149 l.) c. bibliográfiai összeállítása jelent meg, amely — a vállalkozás célkitűzésének megfelelően — az író életművét és a munkásságára vonatkozó irodalmat egységben tárja fel. E kétirányú feldolgozás segítséget nyújt abban, hogy az eddigieknél is teljesebb képet alkothasson GULYÁS Pálról az irodalomkutatás. Különösen jelentős a nehezen hozzáférhető periodikák hasábjain lappangó szép-irodalmi alkotások, tanulmányok, cikkek, nyilatkozatok stb. összegyűjtése és regisztrálása, mely esetenként számos nívumot rejtethet magában, és hozzájárulhat egy írói pálya mélyebb megismeréséhez, az írói karakter plasztikusabb ábrázolásához.

JUHÁSZ Izabella munkájáról szólva, mindeneke előtt azt a törekvést méltányoljuk, amellyel egy változatos írói-közéleti pálya állomásait: a költő, a tanulmányíró, a műfor-

dító, a pedagógus, a folyóiratszerkesztő és a debreceni Ady-Társaság egyik alapító tagjaként és ügyvezető elnökeként tevékenykedő GULYÁS Pál életművét igyekezett a teljesség igényével feltárni. Ehhez a munkájához JUHÁSZ Izabella a családi, rokoni, baráti kapcsolatok révén már „belülről” kapott ösztönzést. Ez vezette akkor is, amikor bevezetőjében (*Csokonai és Gulyás Pál*) egy író-portré felvázolása helyett átengedte a szót magának az írónak, hogy ő valljon megidézett tanulmányain és versein át arról a hivatásról, melyet CSOKONAI debreceni poéta-utódaiként vállalt.

A kötet anyaga két fő fejezetre tagolódik *Gulyás Pál művei és a róluk szóló irodalom bibliográfiája*, valamint *Irodalom* címmel. Az elsőben kaptak helyet az önálló kiadásban megjelent művek (versek, tanulmányok) a róluk szóló kritikai irodalommal együtt, továbbá a szétszórtan, hírlapokban, folyóiratokban közölt versek, tanulmányok, cikkek, könyvismertetések. Külön fejezet tartalmazza az önálló kötetben és szétszórtan megjelent műfordításokat és a magyar antológiákban, emlékkönyvekben közölt írásokat. A GULYÁS Pál életművét reprezentáló fejezetet idegen nyelvekre fordított verseinek megjelenési adatai zárják.

Az írói oeuvre-t bemutató anyagrészt a pótlásokkal együtt mintegy nyolcszáz tételt számlál. A tüzetesebb vizsgálat során azonban olyan feltűnő gyűjtőkori hiányokkal találkoztunk, melyek alapján ez a szám jelentősen tovább bővíthető.*

Mindenekelőtt felsorolhatnánk kb. tizenöt olyan magyar antológiát, melyek nem kerültek feldolgozásra, holott bennük szép számmal szerepelnek GULYÁS Pál versei. Közülük nem fontossági, csupán időrendi sorrendet követve említünk néhányat: *Dalol a magyar föld*. Szerk. SZIKLAY János—ZSADÁNYI Oszkár—HANNOS Ferenc (1930); *Új anthológia*. Összeáll. BABITS Mihály (1932); *Új magyar költők*. Szerk. VAJTHÓ László (1936); *A Magyar Irodalompartoló Társaság második évkönyve* (1944); az újabb kötetek közül: *Túl a Tiszán*. Tiszántúli írók és költők művei. Szerk. DURKÓ Mátyás—KISS Tamás (1954); *Szerelem*. Magyar költők szerelmes versei. Szerk. VAS István (1956); *Magyar Múza*. Válogatott versek. Szerk. FODOR József—JANKOVICH Ferenc (1959), de nem szerepel a *Hét évszázad magyar versei* c. antológia egyik kiadása sem stb.

Hasonló gyűjtőkori hiányokra találunk a műfordító GULYÁS Pált bemutató fejezetben is. Elsősorban HEINE, KEATS, LENAU és SCHILLER verseinek magyar nyelvű kiadásaira gondolunk, hiszen GULYÁS Pál e költők avatott tolmácsolója volt. Így pl.: *H. Heine válogatott versei* (1951), *Versék* (1956), *Versék és prózai művek* (1960); *Nikolaus Lenau válogatott versei* (1954); *Fr. Schiller válogatott művei* (1955) és *Az örömhöz* (1960); *John Keats versei* (1962) c. köteteket emlitenénk, de feltétlenül helyet érdemelt volna *A német líra kincsháza* (1959) és a *Német költők antológiája* (1963) is. A *Műfordítások* fejezetben mindössze két versantológia szerepel, ráadásul *A német irodalom kincsháza* (Szerk. KERESZTURY Dezső) feldolgozása eléggé pontatlanul. A 707. és a 708. tételben szereplő két SCHILLER-verset nem GULYÁS Pál, hanem KÉPES Géza, illetve VARGHA Gyula fordította. Ugyanakkor öt vers felvétele elmaradt: G. A. BÜRGER *Goethénél tett látogatásom után* (121.), Fr. HÖLDERLIN *Az étherhez* (194—195.), H. HEINE *Harald Harfagar király* (230.), N. LENAU *Magányosság* (237—238.), E. M. ARNDT *A német hazája* (238—239.).

A GULYÁS-életmű magvát képező versek és tanulmányok, cikkek, könyvismertetések anyagát regisztráló két nagyobb fejezet kontrollja alapján is tehetnénk kiegészítéseket, de a hiányok teljes értékű számbavétele és mindenkor konkrét adatokkal való helyettesítése meghaladja e cikk kereteit. Ezért csak emlékeztetőül sorolunk fel néhány olyan

* Az 1960-ig megjelent, de JUHÁSZ Izabella bibliográfiájából hiányzó íráskor adatainak pótlásakor az akkoriban még szerkesztés alatt álló, *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom. 1920—1960*. (Szerk. VARGA Rózsa és PATYI Sándor. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó. 940 l.) c. mű nyújtott segítséget.

fontosabb folyóiratot, melyek megbízható feldolgozását joggal hiányoljuk: *Napkelet*, *Nyugat*, *Válasz*, *Kelet Népe*, de elkerülték JUHÁSZ Izabella figyelmét a *Híd* (Bp.), a *Forrás* (Bp.), a *Kalangya*, a kassai *Új Magyar Museum*, a kolozsvári *Termés*, a *Református Élet*, a *Református Jövő* vagy az *Alföld* bizonyos évfolyamai is, melyekben még számos GULYÁS-vers található. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy többnyire feldolgozásra került folyóiratokról van szó, éppen ezért némileg gondosabb anyaggyűjtéssel a számon kérhető hiányzó felvételek száma minimálisra csökkent volna. [Példaként álljon itt néhány e versek közül: *Világító álmom* = *Napkelet* 1931. 328.; *Veres Péter* = *Válasz* 1935. 359.; *Ez itt a tér*, *A kakuk* = *Nyugat* 1936. I. 207. vagy a *Kelet Népe* 1938. nov., 11. számából (330—333.) hat, a *Válasz* 1948. 5—6. számából (414—418.) kilenc vers felvétele maradt el, de említhetnénk még az *Alföld* 1961. 3. számát (53—54.), melyben szintén szerepelnek GULYÁS-versek.] Az önállóan megjelent verskötetek feldolgozása sem megnyugtató. A *Misztikus ünnepi asztal* c. kötetből három, *Az Alföld csendjében* c. könyvből pedig nyolc közül négy vers nincs jelezve, másik négy esetében az adatok felvétele pontatlan vagy téves. GULYÁS *Válogatott verseiből* pedig hét verset nem jelez az összeállítás. Kisebb, de a kötet használója számára eléggé zavaró adatbeli pontatlanságok vannak, különösen a versek 1927—1931-es évkörben csoportosított anyagában. Itt jó néhány vers — éppen a tévesen jelzett évszámok miatt — bizonyos évekből kimarad, illetve fölvétele az adatok korrekciója után más évben megismétlődik. (Pl.: a 91. tétel helyesen: 146., a 135. tétel helyesen: 151., a 136. tétel pontos adata: *Napkelet* 1930. I. 57., a 138. tétel helyesen: 152., a 139. és 140. valójában a *Napkelet* 1930. 222—223. lapján található stb.) A szétszórta megjelent versek esetében a kötet szinte önmaga kínálja a kontroll lehetőségét azzal, hogy az összeállító az anyagot először évenként, majd a könyv záró fejezetében ennek ellenpárja gyanánt (hasznos kiegészítésként) a versek betűrendjében adja. Itt már felsorolja az összes megjelenéseket, jelölve azt is, hogy a adott vers GULYÁS Pál mely önálló kötetében jelent meg. A kétféle csoportosítás összevetése során többször tapasztalható, hogy egy vers megjelenési adata vagy az egyik vagy a másik összeállításból hiányzik. Ily módon GULYÁS Pál költői munkásságáról — a szerkesztői koncepcióval ellentétben — csak mindkét rész *együttes használata alapján* tájékozódhatunk.

Összegezve az anyagvizsgálat eredményeit: mintegy tíz versről a kötet egyáltalán nem tesz említést s több mint százra tehető azoknak a verseknek száma, melyek a feldolgozásból kimaradt antológiákban, folyóiratokban, illetve azok egyes évfolyamaiban láttak napvilágot.

A GULYÁS Pál irodalmi cikkei, könyvismertetései és egyéb publikációit összefoglaló fejezetben szintén vannak zavaró hiányok. Elsőként azonban néhány apróbb, de megtévesztő hibát korrigálnánk: az 551. tétel nem a költő, hanem a bibliográfus GULYÁS Pál cikke, hasonlóképp az 580. tétel alatti felvétel is. Az 562-vel jelzett adat mint önálló tétel kivetítése is indokolatlan, legfeljebb az előző felvétel annotációjában lehetne utalni rá. Az 571. és 584. tétel pontatlanul idézi a két cikk címét. Az 576. és 577. tételnél említett publikációk a *Válasz* 1934. 3—4. számában jelentek meg. Az 598. szám alatti felvétel nem az előző tételben megadott tanulmány ismertetése, csupán adatközlés az Irodalomtörténet 1939. évfolyamának folyóiratszemléjében. GULYÁS 620. sz. tételben szereplő könyvismertetése nem a jelzett évben, hanem a *Sorsunk* 1942. 2. számában jelent meg.

A tanulmányok, cikkek címfelvételeiből (főként az író műveinél, de több esetben a róla szóló irodalomnál is) hiányoljuk a rövid, tömör, a publikáció lényegére utaló vagy éppen magyarázó jellegű *annotációt*. Ennek különösen ott van jelentősége, ahol a cikk vagy tanulmány címéből a kereső nem tud következtetni a tényleges tartalomra. Példaként említem az 589. tételt, ahol az annotáció jelezhetné, hogy GULYÁS Pál bevezető tanulmányáról van szó, melyet az ő műfordításában megjelent román népballadák elé írt.

(Zárójelben megjegyeznénk, hogy pontatlan a lapszámadat.) Hasonlóképpen az 599. tétel után is kíváncszott volna egy megjegyzés, hogy a cikk valójában NÉMETH László *Kisebbségben* c. tanulmányával foglalkozik stb. Mivel a GULYÁS Pál által írt cikkek elől természetesen elmarad a szerzőség jelölése, a pusztán betűjellel szignózott, álneves vagy aláírás nélkül megjelent publikációk esetében is az annotációban lehetett volna utalni egységesen a teljes névaláírástól való eltérésre, pl.: [G. P. betűjellel.] vagy [Név nélkül.]. Nemcsak a névmutatóban, de az adott tételben is jelezni kellett volna, hogy BOTH Lajos valójában az író álneve volt (l. 579. tételt). Nem utolsósorban az annotáció segítségével összekapcsolható lett volna az adott publikáció első és későbbi utánkölzése. (Mint pl. a 662. tétel annotációjában „L. még a 631. tételt” jelzéssel megoldódott volna a visszakapcsolás.)

E fejezet tüzetesebb vizsgálata alapján azt mondhatjuk, hogy az itt levő anyag összeállításakor a teljességre való törekvés igénye sokkal inkább megvalósult, mint a versek esetében. Kiegészítésként csak két írást említenénk: GULYÁS Pál egy ismertetését KACSO Sándor *Vakvágányon* c. könyvéről (Napkelet 1931. 351—354.) és egy nagyobb tanulmányát OLÁH Gáborról, mely *A debreceni Peer Gynt* címmel a Forrás 1943. júl., 7. sz.-ban (51—59.) jelent meg.

JUHÁSZ Izabella bibliográfiai összeállítását vizsgálva szándékosan foglalkoztunk részletesebben az írói életművet tükröző fejezetekkel. Mindig nehezebb feladatot jelent a szépirodalmi és irodalmi vonatkozású (különösképp a szétszórtan megjelent) anyag feltárása, mint az íróról szóló vagy működésével kapcsolatos irodalom összegyűjtése, mely többnyire könyvészetek, repertóriumok, az irodalomtörténeti kézikönyv és egyéb segédkönyvek által könnyebben feltérképezhető.

A könyv második, szinte önálló kötetet is kitevő fejezete a GULYÁS Pálról szóló irodalmat foglalja magában. Mielőtt ezzel az anyagrésszel foglalkoznánk, röviden szólunk kell az önállóan megjelent GULYÁS-művek kritikai irodalmáról is, mely bár a bibliográfia első részében az egyes kiadások címléírása után kap helyet, lényegileg mégis az író munkásságával kapcsolatos irodalom része. Figyelmen kívül hagyva a névtelenül megjelent kisebb ismertetéseket, néhány adattal kiegészítenénk a kritikai anyagot: a *Testvér gályák* c. kötetéről is szól BAROS Gyula cikke (l. a 747. tételt); a *Misztikus ünnepi asztal* c. könyvről még KOVÁCS Péter és BERDA József írt (Magyar Kultúra 1928. szept. 5. és Széphalom 1929. 64—65.). Megjegyeznénk, hogy NÉMETH László bírálatának utánkölzése az *Irodalom* c. fejezetben (l. 956. tételt) található, ismételten annotáció, illetve az első megjelenésre való utalás nélkül. TRÓCSÁNYI Dezső cikkének adatait is korrigálni kell (helyesen: Protestáns Szemle 1929. febr., 2. sz. 144—146.). A *Tékozló* c. kötetet méltató BABITS-cikk évszáma téves (helyesen: 1934) és megjelent még BABITS *Írók két háború közt* (Bp. é. n.) c. kötetében is, *Irodalmi cestino* címmel. (A GULYÁS Pálra vonatkozó részt l. a 137—139. lapon.) E kötet ismertetéseihez legalább még négy, *Az Alföld csendjében* és a *Gulyás Pál válogatott verseinek* bírálataihoz még hat, az önállóan megjelent tanulmányok kritikai irodalmához mintegy nyolc adatkiegészítést tehetnénk. (Itt is akad néhány pontatlanság, mint pl. a 41. tételben a megjelenés adata helyesen: *Kelet Népe* 1940. márc. 15. 28—29.; a 45. és a 48. tételnél ugyancsak hiányoljuk a visszautalást: l. még 604., illetve a 631. tételt.)

Egyébként a GULYÁS Pálról szóló irodalom körét JUHÁSZ Izabella igyekezett — helyesen — a legtágabban értelmezni. Minden olyan adat fontos volt számára, amely nemcsak magáról az íróról, hanem áttételesen GULYÁS Pál és az Ady Társaság kapcsolatáról, a társaság működéséről szólt. Ezzel a törekvéssel egyetértünk, de indokoltnak tartottuk volna a publikált és a nyomtatásban meg nem jelent, vagy valamely rádióelőadás során elhangzott anyag különválasztását, az utóbbit az *Irodalom* fejezetben belül külön cím alatt lehetett volna csoportosítani. Ennek az anyagnak a vizsgálatakor a hiányzó adatok

teljes értékű feltérképezésére az irodalom nagy szóródási területe következtében nem vállalkozhattunk. A GULYÁS Pálról szóló publikációk körének teljesebbé tétele érdekében utalnánk néhány fontosabb, szinte forrásértékű tanulmányra, cikkekre, melyek felvétele kimaradt a bibliográfiából. Előjáróban HUBAY Miklós *Gulyás Pál válogatott versei* 1957-es kiadása elé írt bevezető tanulmányára és GULYÁS Klára utószavára gondolunk, mely itt az *Irodalom* fejezetben külön említést érdemelt volna. Az Alföld 1960-as és 1961-es évfolyamában is két érdekes írás szerepel, az egyik SZÉKELY János *Egy villanásnyi emlék Gulyás Pál tanár úrról...* (Alföld 1960. 1. sz. 139–141.), melyben volt diákja az 1942/43-as év emlékeiről ír, a másik BATA Imre *Az irodalom számvetése Debrecennel* (Alföld 1961. 3. sz. 133–144.) címmel a város irodalmi életének történetét áttekintve részletesen foglalkozik GULYÁS Pál működésével is. A Jelenkor 1963. 11. számában (1089–1092.) közölte SZÍJ Rezső *Dunánthúti cipruság Gulyás Pál sírjára* c. megemlékezését. POMOGÁTS Béla *Gulyás Pál irodalmi elvei* c. cikke az Irodalomtörténeti Közlemények 1966. évfolyamában (601–606.) jelent meg. Két fontos, dokumentum értékű közlésre is utalnánk: SZÍJ Rezső *Gulyás Pál és Ottó Ferenc kapcsolata* címmel a debreceni Déri Múzeum 1966/67-es évkönyvében (Debrecen 1968. 637–663.) huszonkét levelet közöl az 1936–1944 közötti időszakból és SZIKLAY László *Gulyás Pál levelezéséből* címmel (Studia Litteraria 1968. 109–125.) tizennyolc levelet közöl az 1937–1943-as évközből. A mintegy húsz-huszonöt felsorolható tétel közül szándékosan választottuk ki a közelmúltban megjelent publikációkat, hiszen ezek hiányára kevesen gondolnak a könyv használói közül. A régebbi anyagból csupán két NÉMETH László-tanulmány esetében szeretnénk emlékeztetni az elmaradt utánközlésekre: a 1007–1008. tételben szereplő, GULYÁS Pál temetésére íródott gyászbeszéd megjelent még NÉMETH László *Az értelmiség hivatása* c. kötetében is (Bp. 1944. 258–260.), a *Gulyás Pál szobájában* c. nagyobb tanulmánya (I. 1046. és 1047. tételt) szerepel még a *Kiadatlan tanulmányok* (Bp. 1968. 134–178.) második kötetében is s ebből nem a teljes szöveg, hanem csak egy erősen szűkített és átdolgozott változat jelent meg, melyre az 1110/a. tétel felvételekor annotációban kellett volna utalni.

JUHÁSZ Izabella munkája egy új bibliográfiai sorozat első kötete, ezért szoltunk kissé részletesebben az anyag feldolgozásmódjáról, szerkesztési kérdéseiről, az adatközlésekben rejlő problémákról. Reméljük, hogy a sorozat szerkesztői felfigyelnek az úttörést vállaló nyitókötet pozitív, de negatív tanulságaira is.

TÓDOR ILDIKÓ

Vitéz János emlékkiállítás Esztergomban. Pécs 1972 tavaszán hódolt 500 éve elhunyt költő püspökének, JANUS PANNONIUSNAK (†1472. márc. 27.), Esztergom pedig augusztusban idézte fel humanista érsekét, VITÉZ JÁNOST, halálának félezedes évfordulóján. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár korabeli kódexek, ős- és régi nyomtatványok, oklevelek, táblaképek, valamint ötvöstartályak segítségével jelenítette meg az első „modern” embert magyar földön: azt a VITÉZ JÁNOST, akinek dicséretét a Bazilika kriptájában levő síremléke így zengi még ma is: „János nyugszik itt, a haza atyja, a legderekabb, kinek fejét az esztergomi érseki süveg díszítette. Elhunyt 1472. augusztus 9-én. Nemének halhatatlan ékessége, a tudomány legfőbb dicsősége, a vallásosság tiszteletre méltó példaképe. — Főtisztelendő Zrednai János úr, a zágrábi egyházmegyéből való esztergomi érsek, prímás, az apostoli szék született követe, kiváló tudományú, jeles elméjű, igazán vallásos férfiú. Elhunyt 1472. augusztus 9-én. Irgalmazzon lelkének az Isten.”

A kamarakiállítás rendezői, MUCSI András és e sorok írója, az 500 éve halott Vitézt a XV. századi hazai és európai szellemi életbe beállítva közelítették meg.

Oklevelek

A kiállítás központi magja a halál félezedéves évfordulója, s e köré csoportosul a kor, melyben élt és az emlékanyag, mely őt idézi emlékezetünkbe.

A síremlék felnagyított fotója mellett ott látható a halálra készülő VITÉZ egyik utolsó, 1472. ápr. 23-án kelt oklevele, mellyel a Pilis megyei Csév falut káptalanának adja lelki-üdvéért: „pro refrigerio salutis anime nostre” (Főkáptalani Levéltár, 26—5—5. — KNAUZ, Birtokokmágytár, 85. sz.).

A kortársak közül *Temesvári Miklós* szentistváni prépost, bázeli zsinati ügyhallgató síremlékének felirata szerepel a kiállításon 1457. jún. 1-ről (Uo. 25—2—8. — KNAUZ, 112. sz.). Ez — tudtunkkal — a legkorábbi olyan oklevél, melyet az ismeretlen kőfaragónak adtak kézhez azzal, hogy ezt a szöveget kell a síremlékre rávésnie. Ennek segítségével sikerült a néhány évvel ezelőtt előkerült sírkőtöredékeket azonosítani (lásd erről cikkemet *Vigília*, 1965. 631—632). A másik kortárs, a VITÉZ által kanonokká kinevezett jogász, *Csanádi Péter* (†1480. aug. 16.), ki javairól 1479. febr. 10-én végrendelkezett (uo. 71—1—4. — KNAUZ, 119. sz.), s kinek síremléke — két könyv között kezében kelyhet, s paténán ostyát tartó papi alakkal — 1965-ben került elő vízvezetékcső lefektetésekor. SZÁNTÓI AMBRUS szentistváni prépost (†1483. ápr. 21.) prépostsága javára tett alapítványát előbb érseke, VITÉZ JÁNOS 1469. márc. 17-én (uo. 53—4—2. — KNAUZ, 117. sz.), majd királya, MÁTYÁS 1470. máj. 28-án erősítette meg (uo. 53—4—3.).

VITÉZ építkezéseiről nem maradt fenn Esztergomban dokumentum. Két későbbi levéltári emlék mutatja be, hogyan kötöttek abban az időben szerződést a mesterekkel. GÓSZTONYI ANDRÁS (†1499. okt. 22.) szentistváni prépost 1495. jan. 20-án kötött egyességet a székesegyház északi szárnyán levő Mária-kápolna kórus- és ablaképítéséről Magister FARKAS LATICIDA DE STRIGONIOVAL és VALÉNTINUS VINIPAR DE STRIGONIOVAL (uo. 46—3—16), egy évvel később, 1496. márc. 7-én pedig orgonaépítésre szerződött Magister GREGORIUS DE NAPOLI-val (uo. 46—3—21.).

GRABÓRIAI MIKLÓS kanonok 1484-ben leltárba vette az esztergomi székesegyház előcsarnokában levő Szent Miklós-oltár javait. Ebből a következő könyvekre vonatkozó adatokat tudjuk meg: a MIKLÓS kanonok költségén íratott és köttetett pergamen misszálé TÁRKÁNYI TAMÁS kórusi praebendarius és altalista káplán kezénél található. A Szent Miklós-oltár tulajdona még egy formuláskönyv, mely a veszprémi káptalan és részben a királyi kúria stílusában íródott, a Krisztusban szeretett nemeseknek „Nobilibus in Christo dilectis” szavakkal kezdődik. Ezt a leltárkészítőnek az előd; néhai LOVAS IMRE mester végrendeleti végrehajtója, KÁPOLNAI JAKAB mester adta át (uo. 24—3—30).

VITÉZ és az *Academia Istropolitana* kapcsolatára derít fényt egy 1556-os hiteles átirás: SCHOMBERG György pozsonyi prépost és vicekancellár pozsonyi vikárius kinevezése 1469. ápr. 26-ról (Prímási Levéltár, AEV 61 — TÖRÖK, Magyarország primása, 70. sz.).

VITÉZ és MÁTYÁS viszonyának alakulását is jól érzékeltetik a kiállított oklevelek. A király VITÉZ JÁNOS váradi püspök, esztergomi „postulatus” kérésére 1465. febr. 16-án átirja és megerősíti az elődei által az esztergomi érseknek adott kiváltságleveleket (uo. Acta Radicalia A. N. 10. — Teleki, Hunyadiak kora XI. 105), Vitézt és utódait 1466. jan. 17-én felmenti a személyes eskü alól (uo. Arch. Saec. A—11. — TÖRÖK, 68. sz.), erről ugyanaznap tudatja az országnagyokat (Arch. Saec. A—12), s végül 1471. dec. 19-én „considerantes futuram pacem reipublicae Regni Hungariae” az egység VITÉZ és MÁTYÁS között II. ULÁSZLÓ 1498-as átirásában (Arch. Saec. A—14/1 — TÖRÖK, 71. sz.).

Kéziratok és nyomtatványok

A kor tudományos és irodalmi érdeklődését tükröző teológiai, liturgikus, történeti, nyelvészeti, csillagászati stb. középkori és humanista műveket, valamint az antik szerzők legnépszerűbb munkáinak korabeli kiadványait mutatja be a kiállítás.

A kiállított kódexek közül hazai földön keletkeztek: az egykori elődöt, PÁLÓCZI György érseket idéző *Antifonálé* S iniciáléjában foglalt Madonnája, a pozsonyi templom számára készült *esztergomi misszálé*, a kortárs Sziénai *Szent Bernardin beszédei*, a váradi székből VITÉZ utód, FILIPECZ (Pruisz) János *pontifikáléja*, az 1486-os országgyűlés *határozatainak* egykorú másolata, az esztergomi VITÉZ érsek utód, *Szalkai László iskolai jegyzetei*, melyek a XV. század végi sárospataki városi plébániai iskola hagyományos, de nyitott, itt-ott már humanista elemekkel gazdagodó deákműveltségéről tanúskodnak, a csonka nagyheti kóttás latin *passió-kézirat* nyelvemlék-bejegyzésekkel (Róm. 11, 33—36 és a Te Deum első nyolc sorának magyar fordítása), a régóta számontartott két nyelvemlék; a ferences *Nagyszombati-kódex* 1512/13-ból és a domokos *Jordánszky-kódex*, magyar bibliafordítás 1516/19-ből, mindkettő már egy korábbinak másolata. — E hazai kódexeket a korabeli, Esztergomban őrzött cseh, francia, flamand, itáliai, német, osztrák nagyrészt festett kéziratok egészítik ki, köztük az igen fontos cseh nyelvemlék, a XV. század elejéről való CLARETUS-féle *latin—cseh szótár* (Ms. II. 8.), valamint a Batthyány-gyűjteményből nemrég előkerült egykorú másolat, Francesco TODESCHINI-PICCOLOMINI sziénai bíboros-érsek, a későbbi III. PIUS pápa *Defensio contra oblatrantes qui indigne factum clamitant Pontificem Mazimum Regnum Bohemie Mathie regi Hungarie concessisse et in eos qui clauumiantur Suam Sanctitatem duci Burgundie protectionem Ecclesie Coloniensis commisisse* címmel írt, az uralkodó pápa, IV. SIXTUS védelmére összeállított vitairata. A 11 levélből álló kéziratot egykor arról a példányról másolták, melyet a „Cardinalis Senensis” Rómában 1475. jan. 25-én kelt kísérlőlevelével küldött TROSTER János órkanonoknak (Cat. X. Hist. Tit. II. r.). Ezekhez csatlakoznak: egy 1444 körüli ún. középkori *kortan*, mely eredetileg szintén a Battyány-gyűjteményhez tartozott (Ms. I. 186. — Hist. VIII. b. 2.) és egy *iskolai kézirat* REGIOMONTANUS 1476. évi naptára felett (Ms. II. 520.), KNAUZ Nándor hagyatékából. Az első nyomtatott mű, a hazánkban őrzött legrégibb teljes könyv, a GUTENBERG tanítványánál és üzlettársánál, FUSTNÁL és SCHÖFFERNÉL Mainzban, 1459. okt. 6-án megjelent DURANTI-féle *Rationale divinatorum officiorum*. — A hazai vonatkozású kötetek között kiemelkednek a következők: MAGYARORSZÁGI Mihály, TEMESVÁRI Pelbárt, LASKAI OSVÁT — a kortársak — egy-egy munkája, a MÁTYÁS parancsára nyomtatott 1484-es esztergomi breviárium, a domokos VÁCI PÁL által 1480-ban „illuminált”, azaz rubrikált inkunábulum, AQUINÓI SZENT TAMÁS *Summájának* első része (Inc. II. 6.). — Egy humanista könyvtárhoz természetszerűleg hozzátartoztak az alábbi kötetek: AENEAS SYLVIVS PICCOLOMINI, a későbbi II. PIUS pápa *Családi levelei* — köztük a VITÉZhez írt levelek is — két példányban, ezek közül az egyik az 1573-as bejegyzés szerint a Nagyszombatban székelő esztergomi szeminárium tulajdonában volt, DATUS *Elegantolaeja*, FICINUS *De triplici vita. Apologiaja*, GALEOTTO MARZIO *Liber de homineja*, GELLIUS *Attikai éjszakái*, PLATINA *Pápák élete*, PLUTARCHUS *Híres emberek életrajza*, REGIOMONTANUS VITÉZnek ajánlott és 1467-ben Esztergomban írt *Tabulae directionum projectionumque* c. munkájának 1490-es augsburgi kiadása, SCHEDEL *Világkrónikája* stb.

A kiállítás centrumát a *Vitéz-kódexek* alkotják, melyek jelenlegi őrzési helyükről a kiállítás tartamára visszakerültek Esztergomba: a TACITUS- és a TERTULLIANUS-kódex az Egyetemi Könyvtárból, a *Basilius Magnus*, a *Johannes Scholasticus*, a *Victorinus*- és a *Tribrachus-kódex* a Széchényi Könyvtárból, ez utóbbinak címlapja VITÉZ egykori arcképét őrizte meg. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár a KOROKNAY Éva által a kötés alapján nemrég felfedezett VITÉZ-kódexet kölcsönözte: GUIDO DE COLUMNA 1470-ben

másolt Historia Troyana-ját (Ms. 311), VITÉZ saját kezű javításával. A kötése 1470 körül készült Esztergomban, s mestere talán az a KÖNYVKÖTŐ Damján, akinek özvegye szerepel egy Esztergom Város által 1483. ápr. 9-én kiállított házcsere okmányban (Esztergomi Hiteleshelyi Levéltár, 23—18—3—7). A kiállítás meghívóján VITÉZ *Plautus-kódexének* címlapja látható, VITÉZ János miniatúra arcképével (Bécs, Nationalbibliothek, Cod. lat. 111).

A másik súlypont *Mátyás könyvtárát* jeleníti meg: az ún. lövöldi Korvina-ősnymotatvány (RAJNERIUS DE PISIS *Pantheológiája*), melynek kötése és MÁTYÁS címere Lövöldön a karthauziaknál készült, kik magától a királytól kapták fűzött állapotban, díszítés nélkül, ajándékként 1480-ban Pálfordulókor, s még négy olyan kötet, melyekről késői, XVII. századi bejegyzések tanúsítják a budai királyi könyvtárból való eredetet, s talán eredetileg a „comes palatinus”, a királyi kápolnaispán könyvtárát díszítették: egy LIVIUS ősnymotatvány (Inc. I. 23.) 1616-os, a Miscellanea theologica (Ms. I. 213.) 1615-ös, MAURUS barát kódexének (Ms. II. 6) 1648-as, valamint az Esztergomi Állami Levéltár *Liber de Summo Bono*jának 1614-es bejegyzése vall a budai eredetről. Szorosan ide tartozik az a levél is, melyet GERGELY budai bencés scriptor 1488. szept. 7-én írt apátjához, III. JÁNOShoz Garamszentbenedekre egy breviárium írásával kapcsolatban (Főkapitáni Levéltár, 1—4—12. — lásd MARCZELL Mária cikkét MKSZ 1971. 256—269.), CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára szerint GERGELY scriptor írása közeli kapcsolatban áll a nemrég felfedezett római PSEUDO QUINTILIANUS korvina írásával (*A Corvina könyvtár kodikológiai problémái*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1972. 8.).

Táblaképek, ötvöstárgyak

A kiállított XV. századi táblaképek — a Keresztény Múzeum anyagából — VITÉZ JÁNOST, a reneszánsz képzőművészet mecénását, az első ismert magyar műgyűjtőt, egykori esztergomi képtárát idézik fel. A kiállítás anyagát egykorú ötvöstárgyak egészítik ki a Keresztény Múzeumból. A táblaképek JANUS PANNONIUS, az unokaöcs barátjára, a páduai MANTEGNARA és a firenzei reneszánszra utalnak.

Az elsősorban írott emlékekre támaszkodó esztergomi VITÉZ-kiállítást BERESZTÓCZY Miklós, az Országgyűlés alelnöke nyitotta meg az évforduló előestéjén, augusztus 8-án, a kiállítás anyagát pedig KARDOS Tibor akadémikus, egyetemi tanár mutatta be.

KOVÁCH ZOLTÁN

A kétszáz éves váci nyomdászat. E kamara-kiállításról szóló beszámolólt különösképpen az indokolja, hogy a kilenc tárlóban bemutatott nyomtatványok, levéltári dokumentumok és egyéb emlékek néhány lényeges új megállapítással gyarapítják a váci nyomdászat történetére vonatkozó tudományos ismereteinket. Így mindenekelőtt tisztázta az első váci nyomdaalapításnak, AMBRÓ Ferenc Ignác vállalkozásának időpontját. A nyomda első történetírója, NAGY Ferenc 1872-ben a *Typographiában* (*A váci könyvnyomda története*), majd nyomában a város első monográfiusa, KARCSÚ Arzén 1775-öt, a királyi szabadságlevél elnyerésének évét tekintették biztos kiindulásnak. Ezért az első százéves megemlékezést is 1875-ben tartották. (KARCSÚ Arzén: *A váci könyvnyomdászat története az itteni első nyomdai szabadság százados évfordulója 1875-ki július 11-én tartott emlék-ünnepélyére*. Vác 1875.) Az újabb irodalomban viszont egy tévesen vácinak tartott budai nyomtatvány alapján 1770-et tekintették az alapítás évének. Az 1. tárlóban látható volt annak a nyugtának fényképe (eredetije a váci püspökség gazdasági levéltárá-

ban), amellyel AMBRÓ Ferenc Ignác, az egri nyomda művezetője 1772. február 11-én 500 forintot vett kölcsön az akkor épülő egri liceum főpallérjától, hogy Vácott új nyomdát alapítson. Ebből az évből ismerjük az első váci datált nyomtatványt, és ebből való az a váci püspök tiszteletére kinyomtatott latin óda is, amelyet a váci nyomdász munkája zsenyéjének nevez („*Primitias laboris sui offert supplex Typographia Vaciensis*”). Ezenkívül új dokumentum az a jegyzék, amely AMBRÓ huszonegy évig (1772—1782) használt felszerelésének leltárát és a termékeit árusító bizományosok névsorát tartalmazza. A nyomda országos jelentőségre az utódnak, MÁRAMAROSI GOTTLIEB Antalnak, a budai PATZKÓ-műhely egykori vezetőjének idején (1793—1823) jutott (2. tárló). A reformkori pest-budai irodalmi körökkel élénk kapcsolatot tartó GOTTLIEB működését jól jellemzi KÁRMÁN József folyóirata, az *Uránia* (1794) vagy az első magyar versantológia három kiadása (*Énekes gyűjtemény*. 1799, 1801, 1823). Magas szintű szakmai ismereteit KATONA István *Historia criticája* egyik kötetével (1793) vagy Bozók Mihály hangjegyes népénekeskönyvével (1797) is bizonyította. A hazai pedagógia-történet külön fejezetébe tartoznak az első magyar süketnéma intézettel kapcsolatos kiadványai: az alapítást és szervezetest ismertető füzet (*A' siket-némák nevelés, és tanítás által . . . való formálásának szükséges voltáról*. 1803.) és a legrégebb hazai gyógypedagógiai tankönyv (*Első megismerések a' siketnémák számára*. 1810.). Jelentős szlovák kiadványai a XIX. század első évtizedeiben jelentek meg, és az acsai PRÓNAYAK köréhez tartozó Bohuslav TABLIČ és Juraj PALKOVIČ, a legrégebb szlovák költői antológia összeállítójának neve (*Muza ze Slouenských hor*. 1801.) ismeretlen vagy alig feltárt irodalomtörténeti kapcsolatokra utalnak. GOTTLIEB korszakában szembevetünk a vándorkönyvekben, mesterleveleken látható váci látképek (egy eredeti levonatanban a Váci Vak Bottyán Múzeumban őrzött fadúcóról); továbbá LAFFTSÁK Mátyás és a KÁMÁNHÁZY-testvérek nyomdai úton előállított exlibriszei. LAFFTSÁKÉ 1801-ből könyvnyomtató műhelyt és felszerelését ábrázol; COMENIUS *Orbis pictus*ának ismert képecskéi után időben ez a legrégebb ismert ábrázolás. — Az AMBRÓ-féle alapítás további sorsa az utódok névsorában követhető nyomon (3. tárló). Ezek a következők: RUTTKAY Gábor (1823), PLÖSZL-PLESSEL Lipót (1824—1864), ROBONYI Géza (1864—1869), Siketnémák Iparintézete Összműködő Társulata (1869—1875, részvénytársaság ROBONYI vezetése alatt), SERÉDI Géza (1875—1882), MAYER Sándor (1882—1909), HERMANN Antal és fia, KÁROLY (1910—1916). 1848-ban SOMOGYI Károly esztergomi kanonok (a szegedi Somogyi Könyvtár későbbi alapítója) és LUKÁTS László pesti nyomdász „Somogyi és Lukáts” jelzéssel nyomtatott Vácott néhány érdekes forradalmi kiadványt, röplapot és könyvet. (*A váci gymnasiumi ifjúság kívánatai*. 1848.) Jól megkülönböztethető, Pestről származó betűkészletük később PLÖSZL kiadványaiban is felbukkan. (*Egy ember' élete vagy a' tékozlók*. 1853.) Az AMBRÓ által felállított műhely felszerelésének maradákat utoljára a neves néprajztudós, HERMANN Antal és fia vásárolta meg. Két reklámcédula ajánlja az általuk „Első Váci Sajtó”-nak címzett nyomda termékeit. HERMANN rövid idő alatt anyagilag tönkremenve a felszerelést egy ismeretlen fővárosi nyomdásznak adta el. (Már e kiállításunk idején Szegeden találtam meg a Hermann-hagyaték iratait, amelyek között a nyomdára vonatkozó feljegyzések is előkerülhetnek.) — A kiállítás a továbbiakban a helyi vagy országos jelentőségű nyomtatványokat téma szerinti csoportosításban mutatja be. „A litteratura, az iskola és a tudomány szolgáltatában” címmel (4. tárló) iskolai értesítők, tankönyvek mintadarabjai mellett az irodalomból eddig is ismert gazdasági munkák (*Házi orvosságok*. 1791.; *Váti gabona*. 1793.; *A' magyarországi méh-tartás tudománya*. 1795.), a legrégebb szemészeti szakdolgozat (PÉTERKA, Josephus: *Dissertatio anatomico-physiologica-medico-chirurgica de morbis oculorum*. 1804.) és a piaristák gimnáziumában, valamint az akadémiai fokú Theresianumban tanító professzorok természettudományos értekezései kerültek bemutatásra. (SZALAY Ráfáel: *Dissertatio complectens theoriam lucis refractae*. 1780.; NAGY Leopold: *A' levegőnek*

rövid ismertetése. 1815.; az első szépen metszett ábrákkal.) A második vonalbeli reformkori szépirodalmat, költészetet ÉDES Gergely, MÁTYÁSI József, KÉP Gejza László, MOLNÁR Borbála, VÁLYI Klára neve jelezte. — A „Váci ponyva és népszerű nyomtatványok” címmel (5. tárló) kalendáriumok, újra megjelentetett régi históriák (KOLUMBÁN János: *Vida György tréjálódásának históriája*. 1793.; *Salamon és Markalf*. 1795.), énekes füzetek, búcsús könyvek (*Világos berkes hegy*. 1795.; a máriaradnai kegyhely története, benne egy vásári képarus ábrázolásával), MÁTYUS Péter lakodalmi verses füzetek, néhány alkalmi versezet (SZINNYEI FARKAS András: *Vérrel festett koporsó*. 1819.) szerepelnek. — „A nemzeti játékszín szolgálatában” (6. tárló) egy korai FÉNELON-fordítás (GINDL József Ágoston: *Telemek és Kalipso*. 1795.) és SEBESTYÉN László első nyomtatott *Varázsfuvola*-fordítása (*A' tündér-síp*. 1804.) mellett színiplakátok (DUGONICS András: *Bátori Mária*. 1830.), műsorfüzetek (*Játékszíni emlény*. 1856.) egy-egy szépen kiállított példánya vezet el a jelen századforduló és a felszabadulás utáni helyi színházi élet nyomtatott emlékeihez. — A váci nyomdászat történetének külön fejezetébe tartoznak az AMBRÓ alapította nyomdától függetlenül keletkezett műhelyek története (7. tárló). Ezek sorát a következő nevek jelzik: SPITZER Miksa (1871—1889), Hunnia-ny. (1886—1890, KOHN Viktor és UNGAR Sándor), Széchenyi-ny. (1890—1941, KOHN Mór), Katzburg-ny. (1892—1941), Fegyintézet-ny. (1897—1947), Pestvidéki-ny. (1907—1947, DERCSÉNYI Dezső), Egerspert és Völcz E.-ny. (1910—1919?), Pannonia-ny. (1910—1948, ÁBELES GÁBOR), Váci Keresztény Nyomda r. t. (1920—1928, FAZEKAS Imre), Kodak-házinyomda (1922—1948), Kapisztrán-ny. (1927—1948), Berger Ernő-ny. (1925—1944), Bénik Gyula-ny. (1947—1949). Ezek szerepét a felszabadulás után egy nagyüzem, a Pest megyei Nyomda (1947—) vette át, amelynek profilja a városi intézmények igényeinek ellátásán kívül meghívók, műsorlapok, plakátok nyomtatása (8. tárló). Végül a váci hírlap- és folyóirat-irodalom néhány helyi jelentőségű példáján kívül bemutattunk két országos jelentőségű ipari szaklapot (*Magyar Kocsigyártás*; *Magyar Iparos*), valamint a legrégibb hazai gyógy-pedagógiai folyóiratot (*Siketnémák Lapja*) és az első hazai héber nyelvű és héber betűs vallási folyóiratot a *Tel Talpíjot*-ot (9. tárló).

HOLL BÉLA

Scheiber Sándor köszöntése. Folyóiratunk régi munkatársa, az egyetemes könyvtörténeti kutatás és kézirttudomány, a sémi filológia és a magyar irodalomtörténet-írás neves tudósa, SCHEIBER Sándor, ez évben töltötte be hatvanadik életévét. Eddigi munkássága során kiemelkedő eredményeket ért el a középkori héber fragmentumok identifikálásában, sok más mellett a magyarországi kötéstáblákból előkerült töredékek összegyűjtése és vizsgálata terén, számos remek filológiai megállapítással gazdagította a hazai könyv- és könyvtártörténetet. Nevéhez fűződik az MTA Kaufmann-gyűjteményében a kairói geniza anyagának szisztematikusan feldolgozása. Művelődéstörténeti tanulmányai során eredményesen kutatta a keleti mesekincs görög—római kapcsolatait, motívumtörténeti vizsgálódásai pedig tudományos alapossággal bizonyították újabbkori irodalmunk összefüggéseit a biblia, az aggáda és a midrás világával. Arany, Mikszáth, Kiss József stb. kutatásai irodalomtörténetírásunkat gazdagították. Tudományszervező és pedagógusi munkássága is igen eredményes: neki köszönhető a nemzetközi érdeklődést kiváltó *Magyar-Zsidó Oklevéltár* utóbbi tíz kötetének megjelenése, évek óta szerkeszti az IMIT Évkönyvek folytatását, a MIOK Évkönyvet, fiatal tudós-tanítványai közül pedig jó néhány hazai és külföldi egyetemeken tanszékeink fejt ki eredményes munkásságot.

SCHIEBER Sándor filológusi munkássága a magyar tudomány hírnevét és tekintélyét öregbíti külföldön. Az elmúlt években többek között megkapta Oppido város aranyérmét a város első írója, a XII. század eleji Johannes — Obadja héber Naplótöredékének felfedezéséért s azért, hogy a legkorábbi héber dallam lejegyzőjét az ő személyével azonosította. Díszdoktorrá választotta a Cincinnati-i Hebrew Union College és a Baltimore-i Hebrew College.

További munkájához jó egészséget és újabb eredményes évtizedeket kívánunk hatvanadik születésnapján.

DÁN RÓBERT

Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1972. július 1—1973. április 30). Bár az eddigi beszámolók általában félévnyi időközt fogtak át, ezúttal eltértünk ettől a hagyománytól, mivel a Bizottság háromévenként történő újjáválasztása ez év tavaszán vált esedékessé, s így lényegében a most záruló periódus hátralevő időszakáról teljes összefoglalást tudunk adni. A szokásos módon előbb a bizottsági, azután a felolvasó vitaülésekről számolunk be.

1972. szeptember 29. Napirend előtt V. Kovács Sándor titkár bejelentette, hogy MEZEY László elnök a Comité International de Paleographie et Diplomatique budapesti kongresszusának előkészítéséről tárgyal több európai fővárosban, ezért nem lehet jelen, majd megnyitva az ülést megemlékezett a hónap elején elhunyt DEZSÉNYI Béla bizottsági tagról. Az első napirendi ponthoz meghívott vendégek, BUSA Margit (Országos Széchényi Könyvtár) és KISS József (Irodalomtudományi Intézet) előzetes információi után megkezdődött a vita BUSA Margit *Ephemerides Hungaricae. 1705—1849. c.*, kiadás előtt álló sajtóbibliográfiájának kéziratáról. Több órás beható tárgyalás után a Bizottság jelentős átszerkesztéseket, elhagyásokat kért a szerzőtől az egyes tételek bibliográfiai és nyelvi kontrollja mellett. BUSA Margit részben egyetértőleg, részben beleegyezőleg fogadva az elhangzottakat, vállalta, hogy átdolgozott munkáját legkésőbb 1973. július 1-ig ismét bemutatja a Bizottságnak, kérve hozzá a megjelenéshez szükséges támogatást. A napirend második pontjában bejelentések szerepeltek. Ezek során a titkár beszámolt a Könyvtörténeti Bizottság 1973-ra felterjesztett könyvkiadási tervéről, továbbá tájékoztatta a tagokat arról, hogy az MTA I. Osztálya — MEZEY László elnök hazatértéig —, KÖKAY György szerkesztőségi tagot, néhai DEZSÉNYI Béla technikai szerkesztőjét kérte fel a *Magyar Könyvszemle* szerkesztésével kapcsolatos adminisztratív ügyek vitelére.

1972. november 27. A Könyvtörténeti Bizottság ezen az ülésen emlékezett meg DEZSÉNYI Béláról. MEZEY László emlékbeszéde felidézte az elhunyt küzdelmes életútját, tudományos munkásságának fontosabb eredményeit, hangsúlyozva egyebek között, hogy DEZSÉNYI Béla haláláig tevékeny tagja volt Munkabizottságunknak és érdemeket szerzett főszerkesztője a *Magyar Könyvszemlének*. A megemlékezést követően, második napirendi pontként, ugyancsak MEZEY László tartott beszámolót a hazai fragmentum-kutatás helyzetéről és feladatairól. Az elvi kérdések sokoldalúan árnyalt, kritikai igényű tárgyalása után vitára bocsátotta gyakorlati célokat szolgáló *Fragmenta codicum c. szabályzattervezetét*, mely magyar forrásanyagon dolgozó szakemberek számára elsőként foglalta rendszerbe az elvégzendő feladatokat. A beszámolót követő vitában számos probléma vetődött fel: szakemberek hiánya (CSAPODI Csaba, SZENTMIHÁLYI János, TÓTH András), anyagi keretek szűkössége (KENYERES Ágnes, HAVASI Zoltán) stb. Az eszmecsere folyamán kialakult az a felfogás, hogy országos méretekben, egyszerre nem ésszerű megkezdeni a töredékek feldolgozását (CSAPODI Csaba), kezdetben inkább néhány nagyobb könyvtárra kellene szűkíteni a kört, s azon belül is egy jelentős gyűjtemény feldolgozásával lehetne indulni (KENYERES Ágnes). A Bizottság véleménye szerint az Egyetemi

Könyvtár válhatna a fragmentumkutatás központjává, nemcsak igen gazdag gyűjteménye miatt, de mert a töredékek meghatározásához nélkülözhetetlen báziskönyvtárat is itt lehetne legkönnyebben saját állományból kialakítani. Az ülés napirendjének harmadik pontja elnöki bejelentéseket tartalmazott. MEZEY László közölte, hogy a Könyvtörténeti Bizottság felvette a kapcsolatot a Comité International de Paleographie et Diplomatique nemzetközi szervezettel. Bejelentette továbbá, hogy a Munkabizottság elnöke és a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának elnöke, az MTA I. Osztályával egyetértésben, az akadémiai ciklus végéig (1973 tavaszáig) KÓKAY György szerkesztőségi tagot és V. KOVÁCS Sándor bizottsági titkárt bízta meg a folyóirat szerkesztői teendőinek ellátásával.

1972. december 18. KÓKAY György számolt be a *Magyar Könyvszemle* elmúlt három évi munkájáról. Előljáróban elmondta, hogy a folyóirat történetében — sok eredmény mellett — ez a ciklus egyben a súlyos veszteségek időszaka is volt: szinte egymás után hunyt el a két főszerkesztő: KÓHALMI Béla és az örökébe lépett DEZSÉNYI Béla. A tragikus csapások ellenére sikerült megőrizni a *Magyar Könyvszemle* helyét a rangos folyóiratok között mind színvonal, mind pedig tematikai gazdagság tekintetében. Három évfolyam rövid statisztikai mérlege a következő: a *Tanulmányok* rovatban témák szerint megjelent 12 kézirati, 9 könyvtártörténeti, 9 sajtótörténeti, 5 könyvtörténeti, 4 nyomdászat-történeti, 2 elméleti, 2 tudománytörténeti, 2 cenzúratörténeti és 1 kiadástörténeti dolgozat, összesen tehát 45 írás. A *Közlemények* 67 rövidebb dolgozatot, a *Magyar Könyvesház* 15 adattári cikket tartalmazott. A folyóirat munkatársainak összlétszáma túlhaladta a százat. Ezekbe az adatokba természetesen még nem kerülhettek be az 1973-as évfolyam ide tartozó füzetei. KÓKAY György beszámolóját V. KOVÁCS Sándor egészítette ki a szerkesztés alatt álló 1973-as számokról adott referátumával (az 1. füzetet még DEZSÉNYI Béla tervezte meg, de megszerkeszteni már nem tudta). A hozzászólók, miközben teljes elismeréssel méltatták DEZSÉNYI Béla tevékenységét, rámutattak azokra az újabb feladatokra is, amelyek a *Magyar Könyvszemle* előtt állnak. A jövőben jobban kellene hangsúlyozni a tudománytörténeti profilt (MÁTRAI László), javítani kell a magyar és idegen nyelvű cikkek arányát (MEZEY László), növelni a művelődéstörténeti vonatkozású cikkek számát (TÓTH András) stb. A kritikai rovatnál rövid és egyértelmű állásfoglalásra kell törekedni, a *Könyvszemle*hez szorosabban illeszkedő kiadványok ismertetésekor (MÁTRAI László, MEZEY László, TÓTH András) nem szabad elsorvasztani a *Magyar Könyvesház* c. rovatot (TARNAI Andor). Az időszerű feladatok közül első helyen a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójának megünneplése áll, s erre gondolni kellene az 1973-as évfolyam szerkesztésekor, a legközelebbi jövőben pedig százéves fennállását fogja ünnepelni a folyóirat, melynek kapcsán időszerűvé válik a *Magyar Könyvszemle* hiányzó szakmutatójának elkészítése (BORSA Gedeon).

1973. február 5. Az ülésen két napirendi pont megbeszélése szerepelt. Az első téma előadója MEZEY László volt, aki egy korábban alakult albizottság (CSAPODI Csabáné, KOVÁCH Zoltán, V. KOVÁCS Sándor és TARNAI Andor) elnökeként ismertette azokat az alapelveket, amelyek a XVI. századi országos könyvkatalógus szabályaihoz csatlakozva meghatározzák a kéziratos bejegyzések feldolgozásának egységes szempontjait. A kérdés önálló szabályzatként való kidolgozását az indokolja, hogy régi könyvek kéziratos bejegyzései sajátos forrásanyagként kezelendők, olyan formán, mint amelyekre nem alkalmazhatók más szövegkiadási elvek. A beszámolót követő vitában sok észrevétel hangzott el (BORSA Gedeon, HAVASI Zoltán, REJTŐ István, SZENTMIHÁLYI János), újabb szempontoknak a tervezetbe való beemelésére azonban nem volt szükség. A második napirendi pont a *Magyar Könyvszemle* centenáriumának megünneplésével foglalkozott. V. KOVÁCS Sándor, a téma előadója, javaslatot terjesztett elő a legfontosabb teendőkről, mint pl.: ünnepi ülés vagy ülésszak külföldi résztvevőkkel, koncepciózusan kialakított ünnepi évfolyam 1976-ban, jubileumi kiadványok stb. Ez utóbbi közé fel kell venni a

Könyvszemle régen hiányzó szakmutatóját is. A referátum részletesen szólott egy ilyen kötettel szemben támasztandó követelményekről, végül személyi kérdésekre tett javaslatot. A Bizottság, mivel épp megbízásának végén, illetve újjáavasztásának küszöbén állt, a gondos előkészítést igénylő részletkérdések őszi időszakra halasztott, ismételt megbeszélését vélte hasznosabbnak, mintsem azonnali végleges döntések meghozatalát. Mindössze annyi elvi jellegű határozatot hozott, hogy a *Magyar Könyvszemle* szakmutatójának összeállítására lehetőleg olyan valakit kellene felkérni, aki korábban vagy szerkesztési tag, vagy legalábbis hosszabb ideje munkatárs volt a folyóiratnál.

1972. december 14. Az év utolsó felolvasó ülésén MEZEY László előadása hangzott el *Agostoni platonizmus — magyarországi humanizmus* címmel. Az előadó Rómában végzett őszi kutatásainak eredményeiről számolt be. A bemutatásra került kéziratos forrásanyag nemcsak önmagában véve volt új és ismeretlen, de a magyar humanizmuskutatás tekintetében is fordulópontot jelent. MEZEY az általa felfedezett ismeretlen szövegek interpretálásával bebizonyította, hogy a XV. század 60-as éveiben egyetemi rangú rendi főiskola működött Esztergomban — ennek volt tanára Brandolino LIPPI olasz tudós, a budai udvar jeles írója —, s ez a körülmény volt az oka annak, hogy a VITÉZ János alapította, de MÁTYÁS király nevéhez fűződő humanista egyetem végül is nem az érseki székvárosban, hanem Pozsonyban nyitotta meg kapuit. Az előadás nívumait nemcsak minden hozzászóló, de az elnöklő KARDOS Tibor akadémikus is melegen üdvözlötte.

1973. április 10. Időszerű kérdés exponálására vállalkozott SZENTMIHÁLYI János, amikor *Bibliográfia — és „bibliográfia”* címmel tartott előadást. Gondolatmenetének lényege a bibliográfia fogalmának definiálása mellett az volt, hogy a szélesebb értelemben vett tudományos közvéleményben, tudományos testületeknél épp úgy, mint kiadói vonalon, mintha többféle értelme alakult volna ki a bibliográfia-műfaj elnevezésnek. A tudományos rangra méltatlan munkák szaporodása devalválta az egész műfaj tekintélyét, és ez hátrányosan érinti a tudományos színvonalon készült, valóban hézagpótló bibliográfiai munkák publikációs lehetőségeit. A vitában felszólalók egyöntetűen kiemelték az előadásnak azt a kardinális gondolatát, mely szerint jó bibliográfia csakis szaktudományos felkészültséggel szerkeszthető. Szakismeret hiányában csak „bibliográfiáról” beszélhetünk (BORSA Gedeon, BOTKA Ferenc, B. JUHÁSZ Erzsébet, V. KOVÁCS Sándor, TÓDOR Ildikó). Elnöki zárszavában MEZEY László egyetértve az előadóval és a hozzászólókkal, figyelmeztetett arra, hogy a bibliográfia elméleti és gyakorlati kérdéseivel a jövőben nagyobb gonddal kell törődni, s csak akkor érkezhetsz el majd a bibliográfiai műfaj KÓHALMI Béla által oly szenvedélyesen sürgetett rangemelésé.

R. M.—V. K. S.

SZEMLE

Kiss Jenő: Libraries in Hungary. (Transl. Dániel SZÉKELY.) [Ed.] Association of Hungarian Librarians. Bp. 1972. 58 l.

A magyar könyvtárakat angolul, valamint oroszul és németül is (Ene Kiss: *Biblioteki Vengrii*. 53 l.; Jenő Kiss: *Die ungarischen Bibliotheken*. 58 l.) ismertető kiadvány az IFLA 1972. évi budapesti konferenciájára érkezők tájékoztatására készült. A Magyar Könyvtárosok Egyesületének és más magyar szervezeteknek az érdeme, hogy a nemzetközi találkozót a kölcsönös megismerés jegyében hasznosították. A magyar könyvtárosok GOMBOCZ István: *A Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA-FIAB)* c. — ugyancsak a budapesti konferencia alkalmából megjelentetett — kiadványából ma már többet tudnak e Szövetség közelebbi céljairól, múltjáról, eredményeiről, jövőbeli terveiről. A külföldi egyesületek tagjaiként hozzáink érkező kollégáink pedig a magyarországi könyvtáros találkozón és a konferencia időszakában szervezett könyvtári látogatásokon szerzett személyes tapasztalatokon túl, írásos tájékoztatói lehetőséget is kaptak a könyvtárainkat bemutató, Kiss Jenő által szerkesztett kiadvány kézhezvételével. Pontosabban: nem is annyira a magyar könyvtárak, hanem a magyarországi könyvtári rendszerbe foglalt intézmények kalauza, a könyvtári rendszer bemutatása, leírása inkább ez a munka.

Régi hiány pótlására hivatott, mert mind ez ideig sajnálatosan kevés a magyar könyvtárgyrról szóló idegen nyelvű áttekintés. Tudományos könyvtáraink és szakkönyvtáraink alapvető adataira a külföldi könyvtáros vagy könyvtárhasználó eddig is könnyen rálelt a közismert nemzetközi segédeszközökben (pl. *The World of Learning*), de az egész magyar könyvtári apparátus összefüggő rendszerének, történeti alakulásának, szocialista jellemzőinek bemutatását eddig nélkülözte, így közművelődési könyvtárainkról, azok hálózati típusairól kevesebb ismerete lehetett.

➤ A szerzőnek nem kis nehézséget jelenthetett a történeti bevezetés tömör összefoglalása, a fejlődés adatokkal alátámasztott leírása. Egy következő kiadás minden bizonnyal felhasználja majd (a hazánkban járt, a konferencián részt vett külföldi könyvtáros máris hallhatta) MÁTRAJ László akadémikus IFLA-konferencián elhangzott előadásának azt a részét, amely a magyar könyvtárügy fejlődését az általános európai, a különleges kelet-európai és a sajátosan, individuálisan magyar történeti feltételek eredményeként mutatta be. Kiss Jenő — bár nem ragadta meg elég érzékletesen, nem emelte ki kellően a társadalomtörténeti nagy csomópontokat — következetesen végigkísérte a könyvtári fejlődés vonalát; jelenünkhöz közeledve mindig részletesezőbb.

A *Könyvtárak a mai Magyarországon* c. fejezetben helyesen gondolt arra, hogy a könyvtárak nem elszigetelten léteznek a társadalomban, így külön utalt a tájékoztatás és a könyvtárak, illetve a könyvtár és a közművelődés viszonyára. Egyetérthetünk azzal is, hogy e sorrend után csavart egyet a tárgyalás menetén: a nemzeti könyvtár bemutatása után a közművelődési könyvtárakat vette előbbre, folytatva az iskolai könyvtárakkal, a felsőoktatás könyvtáraival, majd végül a szakkönyvtárakra kerítette a sort. A szerző helyeselhető művelődéspolitikai felfogását tükrözi ez a tárgyalási mód.

Az egyetemi könyvtáraknak ebbe a sorba állítása, mintegy az iskolai intézmények folytatásaként való kezelése, részben háttérbe szorította e könyvtáraknak a tudományos kutatás alátámasztásában ténylegesen elfoglalt helyét, az országos jellegű tudományos szakkönyvtárak rendszerében betöltött funkcióját, az országos szakirodalmi információs ellátásban kivívott szerepét, részben pedig következetlenséget eredményezett a kiadvány szerkezetében: mert közülük néhányat, a szakegyetemi könyvtárainak egy részét, a szakkönyvtárak fejezetébe sorolta.

Kiss Jenő tájékoztató kiadványa hitelesebb, maibb képet rajzolt volna könyvtári ellátási szisztemánkról, a szerkezeti megoldást is jobban megtalálta volna, ha tudományos könyvtáraink tevékenységének egy korszerű, az 1956-os törvényt már meghaladó új vonását, a gyűjtőkori munkamegosztást jobban előtérbe állítja. Több-ször utal ugyan rá, de megítélésünk szerint a *Szakirodalmi kataloz (Tudományos és szak-könyvtárak gyűjtőkori kódexe)* 1969. c. kiadvány által kodifikált szabályozás, még inkább a gyakorlat sokkal jelentősebb vállalkozás, mint ahogy ez a tájékoztatóban tükröződik. A könyvtárügy fejlődése szemszögéből nézve is jellemző vonás, az egyes könyvtárak gyűjtési profiljának bemutatásában is elmaradhatatlan sajátosság.

Ha az egyes intézménytípusokba sorolás, a tiszta szerkezet akadályokba ütközött, akkor egy mutató — a legegyszerűbb megoldással — könnyíthette volna az egyes könyvtárak leírásának visszakeresését.

A kiadvány technikai szerkesztéséről és külső megjelenítéséről szólva: a statisztikai táblázatok hasznos kiegészítést jelentenek, az illusztrációs anyag igen jól válogatott, a betűtípus, nyomás lehetne vonzóbb, a kötés (fűzés) a tartalomhoz, a kiadvány céljához képest méltatlanul gyenge minőségű.

HAVASI ZOLTÁN

Bak János: Magyarország könyvkiadása 1945—1969. Statisztikai alapadatok. Bp. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1970. 202 l.

Bak János már hosszú idő óta fontos kézikönyvet ad öt évenként közre: részben a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott forrásokra, részben saját adatfeltárásaira támaszkodva, a magyar könyvkiadás legjellemzőbb adatait foglalja össze. Első ízben a felszabadulás utáni könyvkiadás első tíz évének összefoglalását vehettük kézbe, majd ennek bővített, módszereiben is továbbfejlesztett 15, ill. 20 éves változatát. A legutóbb megjelent kötet már 25 évet fog át — a magyar kulturális élet talán eddigi legmozgalmasabb negyedszázadát.

Az alcímben megjelölt „alapadatok” a megjelent kötetek számára, terjedelmére (A5 ívben) és példányszámára vonatkoznak, kiegészítve ezt az átlagterjedelem, ill. átlagpéldányszám közlésével. E néhány valóban „alapadatot” a szerző igen sokféle szemszögéből vizsgálja, a különböző táblá-

zatok számtalan variációs lehetőségét vonultatva fel. Míg az első kiadásban 96 táblázat szerepelt, ezúttal 214-et kapunk. A bővülés elsősorban abból adódik, hogy a könyvkiadás témakörök szerinti tárgyalása bővebb, differenciáltabb szakcsoportosítás alapján történik. Több szempontú a szépirodalom feltárása is — az egyes műfajok adatait külön is kielemez — és gazdagabb a fordításokkal foglalkozó rész. Teljesen új fejezet (csak az utolsó tíz évre vonatkozóan) a fordított művek szerzőinek nemzetiség szerinti részletes bemutatása, éves bontásban is. Bár itt az anyag már annyira elaprózódik, hogy a számok önmagukban keveset mondanak. Tájékozódásul kellenének a nevek és a címek is, de ez már nem a statisztika, hanem a bibliográfia feladata lenne.

Bak János könyvének adatai szemléletesen bizonyítják, amit a könyvtárosok és a kultúrstatistikával foglalkozók már régóta tudnak: a „könyvkiadásban” többé nem a hagyományos értelemben vett könyvek játsszák a főszerepet. A „kiadványok” áradatában a „könyv” már csak egy kiadványfajta a többi között, mellette egyre nagyobb szerep jut pl. a jegyzetnek, a „vegyes kiadványoknak”, a füzetnek (broszúrának). Az irodalmi érték nélküli „vegyes kiadványok” gyakran terjedelmes, sőt nem-egyszer igényes nyomdai kivitelű nyomtatványainak száma egyre nő. (Prospektusok, menetrendek, egyéb alkalmi kiadványok, az egész ún. „vállalati irodalom”). Elkülönítésük a könyvektől nem is történhet formai jegyek, hanem csak tartalmi ismérv alapján. A legújabb nemzetközi gyakorlatnak megfelelően viszont egyes sokszorosított kiadványokat is a „könyvek” kategóriájába sorol a szerző nagyon helyesen, mivel ezek tartalmukban testesítik meg a „könyv” hagyományos értelmezésének kritériumát. Így lesz érthető az az adat, hogy 25 év kiadványainak csak 17,9 százalékát teszik ki a könyvek, mellettük legtöbbször a jegyzet (36,2%), különlenyomat (16,9%) és füzet (13,4%) — a többi vegyes kiadvány, zenemű, kép, térkép.

A nemzetközi könyvstatistikának megfelelően Bak János a 48 oldalon felüli nyomtatványokat fogadja el könyvnek, a fent említett tartalmi követelményeket szem előtt tartva. Ez részben ellentétben van régebbi, 1965 előtti adataival, amelyekben még 64 oldal a füzet felső határa. A korábbi évekkel való összehasonlítást ez némileg bizonytalanná teszi, mégis egyet kell értenünk ezzel a megoldással, hiszen hazai adataink csak így lesznek összevethetők, ill. beilleszthetők a nemzetközi statisztikai kimutatásokba. Sajnáljuk és hiányoljuk is, hogy művét a szerző ezúttal nem látta el

elemző és értékelő bevezetővel, s elhagyott olyan táblázatokat is, amelyeket az előző kötetben még közölt. Akkor érdekes kimutatást olvashattunk pl. a nem élő magyar írók 1945—1964 között kiadott műveinek számáról. Megtudhattuk, hogy MÓRICZ Zsigmond vezetett, őt követte JÓKAI, MIKSZÁTH, MÓRA. Irodalmi közízlésünk alakulásáról az utolsó öt év hasonló statisztikája bizonyára tanulságos összefüggéseket tárt volna fel. Az előző kötet arról is tájékoztatót, hogy pl. kik azok a magyar írók, akik egy művel 200 000-en felüli példányszámot értek el. Klasszikusainkon kívül ezzel csak ILLÉS Béla és FEJES Endre dicsekedhettek. A csak számokat tartalmazó táblázatok eluralkodása kétségkívül néhány érdekes színfolttól fosztotta meg a kötetet.

Komoly gazdagodás viszont a fordításokkal foglalkozó rész bővülése és a magyar szerzők külföldön megjelent fordításainak feltárása az *Index Translationum* adatai alapján. Nem mulaszthatjuk el annak kiemelését sem, hogy — az előző kötetekhez hasonlóan — BAK János most is regisztrálja a könyvek és füzetek jelleg szerinti csoportosítását (tudományos, ismeretterjesztő és szakirodalom, szépirodalom, ifjúsági és gyermekirodalom, tankönyvek). Ez a nemzetközi könyvstatisztikában — talán a határesetek megítélésének nehéz volta miatt — általában nem szokásos, pedig rendkívül értékes információkat jelent. Szemléletes, jó gyakorlat, hogy a háború előtti utolsó békeév adatait összehasonlításul sok helyen feltünteteti.

BAK János műve a könyvvel, tágabb értelemben a kulturális kérdésekkel foglalkozók számára alapvető segédkönyv. Táblázatainak precizitása, az adatok csoportosításának változatossága, minden, a könyvvel kapcsolatos vizsgálódás kiindulópontjává teszi.

SOMKÚTI GABRIELLA

Markarjan, E.: A marxista kultúraelmélet alapvonalai. Bp. 1971. Kossuth K. 175 l.

A kis terjedelmű, de rendkívül alapos, tartalmas mű egy szélesebb körű munka része (*A társadalmi élet rendszerezett vizsgálatának módszertani problémái*, Moszkva 1967. — oroszul). Ebben a műben a szerző a kultúra elméletének két problémakörét vizsgálja. Az első rész a kultúrát mint a valóság sajátos jelenségét határozza meg, kidolgozza és rendszerezi a kultúra különböző aspektusokból megalkotott tudomá-

nyos fogalmait. A második rész a kultúr-történeti tipológia elméleti problémáit tisztázza.

A Bevezetés élesen elhatárolja egymástól — legalábbis fogalmilag és a tudományos rendszertan szempontjából — a történelmi materializmust és a történelmi materialista szociológiát. Ezt a két fogalmat, ill. tudományterületet a marxista elméletírók korábban igen gyakran összekeverték. A szociológia elméletén belül megkülönbözteti — az emberi cselekvés *kollektív* szubjektuma alapján — a szociális rendszer (mint a társadalmi élet egésze) elméletét a társadalmi csoportok elméletétől, s hozzájuk rendeli harmadikként — az emberi cselekvés *egyéni* szubjektumának megfelelően — a személyiségeleméletet. A kultúra elméletének tárgyát eszerint „a különböző társadalmi csoportokra és a személyiségre jellemző specifikus tevékenységi módok”, valamint „a tevékenységet megvalósító különböző eszközök és mechanizmusok” (10) alkotják. A könyv csak a szociális rendszer elméletéből kiindulva tárgyalja a kultúra elméletét. Kitér a társadalom és kultúra fogalmainak viszonyára a mai nyugati társadalomtudományokban, e fogalmaknak a megismerésben betöltött szerepére s a kultúra axiológista és empirista fogalmának bírálatára. A kultúrát mint az emberi létezés általános *módját*, mint az emberi tevékenység *módját*, s mint e tevékenységnek különböző termékeiben tárgyiasult *eredményét* határozza meg. Kifejti, hogy „a kultúra szolgáltatja a cselekvések megszervezésének és koordinálásának eszközeit a különböző társadalmi csoportokba egyesült egyének számára. Az a közvetlen mechanizmus pedig, amely ezt a szervezést biztosítja, az egyének viszonyainak és viselkedésének *intézményesítése* a tevékenység különböző szféráiban” (57). A szerző bebizonyítja, hogy ily módon a kultúra egyenlő az emberi tevékenység aktív-alkotó jelleének kifejezésével. A tevékenység megvalósulásának módja magában foglalja a specifikus mechanizmusok és eszközök összességét, az anyagi termelés „mechanikai” eljárásait és eszközeit éppúgy, mint a szervezetieseket (intézményeket) és a szimbolikusakat (jelrendszereket). MARKARJAN — VIGOTSKIJ nyomán — hangsúlyozza, hogy az utóbbiak használatának „ugyanolyan jelentősége van a pszichikai folyamatok irányítása szempontjából mint az eszközhasználatnak az anyagi világ feletti uralom szempontjából” (72), s nélkülözhetetlen szerepe van az egész tevékenység folytatásához szükséges információ felhalmozásában, feldolgozásában és átadásában.

A kultúratörténeti tipológia problémájához c. második rész értékes elmélet-mód-

szertani megfontolásokat tartalmaz a történelmi általánosítás típusairól, a történettipológiai fogalmak logikai szerkezetéről és osztályozásáról (ill. rendszeréről), a társadalomtörténeti rendszerek tanulmányozásának összehasonlító-tipológiai, illetve összehasonlító és elvont-analitikus módszeréről.

A művet a marxizmus dogmatikus fel fogásának elvetése, az idealista nézetek ellen folytatott világos, meggyőző érvelés, a nyugati társadalomtudomány pozitív eredményeinek felhasználása s a saját álláspont logikus, szisztematikus kifejtése jellemzi.

SZILI JÓZSEF

Gombocz István: A Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA—FIAB). (Közread. a) Magyar Könyvtárosok Egyesülete — Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 124 l.

1972 őszén nemzetközi könyvtári és dokumentációs konferenciákat rendeztek Budapesten, s közzétűk az IFLA (a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége) közgyűlését is. A sajtó, a rádió és a televízió részletesen foglalkozott a közgyűlés eseményeivel, anélkül azonban, hogy a nagyközönségnek kifejtse: voltaképpen mit rejt e rövidítés. Minthogy a „széles nagyközönség” belül a különböző könyvtári intézményekben dolgozó munkatársak tájékozottsága sem egyenletes éppen az ilyesféle szervezeti, különösen nem nemzetközi egyesületi kérdésekben, feltétlenül helyesíthető, hogy GOMBÓCZ István összeállította s a Magyar Könyvtárosok Egyesülete és az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja révén sokszorosítva meg is jelentette a nemzetközi szövetség történetének, kongresszusainak, tevékenységének krónikáját, bemutatta szekcióit és bizottságait, a nemzetközi egyesületeket s végül az IFLA kiadványait is összegezte.

Hasznos könyv megjelenéséről adhatunk hát hírt, s reméljük, hogy nyitott kapukat döngetőnk híradásunkkal: már minden könyvtárban megtalálható a kiadvány. Különbön ugyanis mi értelme lett volna GOMBÓCZ István nagy munkájának?

Mert rendkívül alapos munkát végzett. Nemcsak vázolja az IFLA „távolabbi és közelebbi múltját”, tehát megalakulásának és terebélyesedésének krónikáját, hanem 1955-től részletesen tárgyalja az egyes közgyűlések anyagát, s ezen az úton be tudja

mutatni azt a sok nehézséggel, akadállyal teli utat, amit egy nemzetközi szervezetnek le kell győznie ahhoz, hogy tevékeny és tevőképes testületté váljék. Ezután az IFLA működésének fő vonásai rajzolódnak plasztikusan az olvasók elé: az alapszabályok után a tagság feltételei, a közgyűlések és különböző bizottságok működése, a szövetség pénzügyei és más nemzetközi szervezetekhez kapcsolódó szálak tisztázódnak a kiadvány oldalain, míg hazánk részvételéről szól a fejezet befejező szakaszában. Az olvasó száraz felsorolást vár, s többet kap: a korrekt tények közlésén túl egy-egy hasznosítható észrevételt, kritikai megjegyzést, megszívlelendő tanulságot (pl. a nyelvtudás itt is kellően hangsúlyozott fontosságáról!).

Az IFLA a könyvtáros egyesületek nemzetközi szövetsége: soraiban sok jelentékeny könyvtáros egyesület dolgozik, amelyről az éppen nem érintett könyvtáros vajmi keveset tud. Ezért hasznos GOMBÓCZ összeállítása az IFLA szekcióiról és bizottságairól. Hiszen ez a nemzetközi szervezet ezekben fejt ki leginkább eredményes munkáját: a modern közművelődési könyvtárak szolgáltatásainak normatíváiról, a gyermekkönyvtárosok és kórházi könyvtárosok munkájáról, a címleírás nemzetközi szabványáról, a központi katalógusok helyzetéről, a könyvtári gépesítés problémáiról — hogy csak néhányat említsünk a jelentősebbek közül. Szerencsés gondolat volt, hogy a lehetőségek határain belül mindezt megemlíti, ha valamilyen bizottságnak, munkaközösségnek, alkotó kezdeményezésnek vagy megfogant gondolatnak magyar vonatkozása van: egy-egy ismerős név hozza közelebb az egyébként elvontan csengő nemzetközi bizottságokat a magyar olvasóhoz. Korrekt könyv GOMBÓCZ István ismertetője, melynek legfőbb értéke éppen tényyszerűségében rejlik.

VÉGH FERENC

Heves megyei sajtóbibliográfia (1838—1970). Eger, 1972. Heves megyei Könyvtár. 158 [2] l.

Az eddigi regionális sajtóbibliográfiák sorát bővíti a fenti mű, amelyet a Heves megyei Könyvtár feldolgozó csoportja állított össze NAGY Józsefné vezetésével. Gondosan tanulmányozták az Országos Széchényi Könyvtáron kívül a négy országos jellegű könyvtár (az Egyetemi, a Fővárosi Szabó Ervin, az Országgyűlési és a Központi Statisztikai) és természetesen a saját

területükön az egri Megyei Könyvtár, az Érseki Könyvtár és a Levéltár anyagát. Még nagyobb lenne a gyűjtők érdeme, ha ezeken kívül bejárták volna megyéjükben azokat a lelőhelyeket (kulturális központokat, iskolák könyvtárait, kiadók, nyomdák működési helyeit stb.), ahol lappanghat sajtótermék — hiszen az lenne a helyi kutatások elsődleges célja és különösen értékelhető eredménye, ha új adatokat, „csemegéket” hozhatnának elő. Sajnos, ez a kiadvány még lelőhely-bibliográfiát sem közöl, így azt sem tudni, hogy a felsorolt periodikák közül melyik hol található, illetőleg melyek találhatók a megyében.

A kiadvány szerint az első egri újság az 1838-ban indult *Hétilapok* volt (mindenhol helytelenül *Héti Lapok*-nak írva). Majd felvesz ennek későbbi folytatásaként (1847. jan. 1—szept. 30.) *Hétilap II.* jelzéssel (104. tétel) egy periodikát, amelyik számunkra ismeretlen. Ellenben valóban volt az elsőnek egy későbbi folytatása (1846. nov. 14-től 1847. jan. 30-ig), de *Egri Hétilapok* címmel, amelynek első számában utalást is találunk a folyamatoságra. A kötet ez utóbbi címet is közli (27. tétel), hibásan *Egri Hétilapok* névvel, bizonytalan és hiányos adatokkal mint önálló, mindentől független lapot. Szinte kizártnak kell azonban tartanunk, hogy ugyanaz a személy (Joó János) ebben a korai időben (1847. januárban!), vidéken, hasonló címmel két lapot is adott volna ki.

Egy-két meglepetésre is akadunk: pl. az Egerben megjelenő *Handabanda* című élelapp állítólag nem egyezik a pesti azonos cíművel. Ugyancsak szívesen látnánk az *Egri Vörös Hírlapot*; amelyet a kötet tévesen vett fel 1918. máj. 1-től 1919 helyett, mert belőle csak 1919. júliusból volt ismert két szám. A *Honművész* című „alkalmi lap” a kiadvány szerint 1836, 1838, 1840-ben 59 számban jelent meg (de ekkor miért alkalmi?!), és „1833-ban a *Regélő* melléklapja, Bp.” volt. Ez a tétel tévedés lehet (a *Honművész* mindvégig a pesti *Regélő* társlapja volt), s hiba volt bevenni, mert több ellentmondás forrása lett.

A kiadványon látszik, hogy többen késztették. Főleg a címváltozások kezelésében több következetlenség észlelhető, de a könyvtári kifejezések (mint egyesülés [lásd 127. tétel] vagy beleolvadás [lásd 169. tétel], variáns vagy két kiadás stb.) és helyenként az írásjelek használata (lásd 217. tétel) sem egyértelmű (egyidőben vagy egymás utáni megjelenésről van szó?). Persze egy igen gondos lektori munka ezeket is és az egyéb tévedéseket is korrigálhatta volna. Miután a nyomtatványban észlelt hibákon már nem javíthatunk, kénytelenek vagyunk itt szövé tenni, hogy a

következő hasonló kiadványok hasznosíthatassák az itteni észrevételeket.

A címváltozásoknál észlelt hibák: 1. Nem észrevételezett a változás (a 14. tételnél előbb: *Egri Népűjság* volt, 41. tételnél utóbb: *Eger*); a 138. tételnél a jelzett változást még további is követte (1965. 2. számtól).

2. Következetlenségek: mindkét címet leírja külön-külön, de a címváltozásra utalás csak az egyik helyen van meg (lásd 79, 142; 220, 253. tételek); mindkét címet leírja, de az indulás kezdete mindkettőnél ugyanaz (lásd 227, 241. tételek); mindkét címet megtaláljuk, de a lap életének adatai félrevezetők (lásd 76, 187. tételek); csak a második címet írja le (lásd 113. tétel), az első adatai hiányzanak; a második leírt címnél (lásd 30. tétel), az első cím indulási adatát veszi kezdetnek, a kezdő címre csak utal.

3. Utalások körüli bajok: pl. utal valamire (*Bunkó* l. *Kalapács*), de a leírt címnél (*Kalapács*) nemhogy visszautalás nincs, de az első cím leírása sehol sincs, holott szabályszerű címváltozás esete forog fenn; vagy utaló ugyan van, de a leírt címnél a kapcsolatot nem említi (lásd 53—54. tétel között); vagy utal ugyanarra a címre (azaz önmagára!), de címleírás egyáltalában nincs (lásd 152—153. tétel között).

4. Olykor a megváltozott cím az alcímbe keveredett bele (lásd 52, 110, 142. tételek).

5. Nem lehet egy 1932-ben indult lapnak előzménye egy 1919-es tanácsköztársaság-beli lap.

Elírások: 31. tételnél (*Közlöny* helyett *Értesítő* kell); 50. tétel (nem lehet 1918, csak 1919!); 142. tétel harmadik alcímébe került egy két lap egyesüléséből keletkezett cím (címváltozásként kellett volna jelölni, amint a másik címnél [lásd 79. tétel] tették is); 145, 148. tételek (címhiba); 147. tétel utalásában írt cím eltér a 152. címtől; 217. tétel (több hibás, hiányos leírás!); 250. tétel (értelmetlen alcím, így nem szabad rövidíteni!); 255. tétel (rosszul másolt alcím); 92. lapon tárgyalt cím (*Hevesvármegye Hivatalos Közlönye*) ebben a formában sehol másutt a nyomtatványban, de az OSzK-ban sincs; 98. lapon egyik cím (*Gép helyett Csép*) nyomdahibásan került be.

Betűrendi hibák: „Heves” szókezdésű címek helytelen rendje következtében a „Hevesi...” címek „Hevesvármegye” után kerültek! — Azonos címeknél önkényes sorszámozás történt, s ezáltal nemlétező cím született pl. *Tiszafüred I.*, *Tiszafüred II.* (110. lapon); *Hétilap* cím nincs, de hogyan van akkor *Hétilap II?* (104. tétel); azonos címek sorrendjében a megjelenési hely, majd ezután az indulás kezdete a meghatározó tényező (helytelen

tehát a 202—204. tétel és a 105. oldalon: *Mátravidék*).

Hiányoljuk igen sok tételnél a méret-megjelölést, és kifogásoljuk a periodikák-nál nem használatos ilyen méretezést: 1—5 r. (133. tétel) vagy 1—12 r. (111. tétel). — Nehol a nyomda feltüntetése is elmaradt, pedig megállapítható (172, 176. tétel).

A kötet végén adott sajtótörténeti vázlat és mutatók (megjelenési hely szerinti, időrendi, névmutató) gyakorlatilag igen hasznosan egészítik ki a bibliográfiát.

NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ

Fejér megyei könyvtári Minerva. Összeállította NEMÉNYI László. Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár, Székesfehérvár. 1972. 109 l.

Gyakorlati kézikönyv, adattár, forrás-anyag, egy megye könyv-kultúrájának keresztmetszete. Értéke funkciójában rejlik. Tükrözi Fejér megye könyvtár-hálózatát, de — akarva akaratlan — a könyvtárak alapítási évszámaival jelzi a felemelkedés fázisát is. Azzal, hogy pillanatnyi állapotot rögzít (1972-es év), viszonyítási alapul is szolgál.

A megyében — természetszerűen az országban is — az ötvenes évek elején bonthatott ki a könyvtárak telepítése. NEMÉNYI László vállalkozásához ez a körülmény adott legfőbb alapot. A felszabadulással beállott gyökeres változás a könyvtár-kultúra kiterjedését is magával hozta. Ezért munkáját még határozottabb értékűvé teszi az a tény, hogy egy megyén belül a könyvtár-hálózat legkisebb idegvégződését is kimutatja.

A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár Autókönyvtárának 12 820 kötetét például két kölcsönzőben és tizenöt kölcsönző állomáson forgalmazzzák. Ezek az állomások könyvkultúránk gyökerei és csúcsai. Joggal elvárhatjuk tehát ettől — az egyébként kitűnő szerkesztésű — kiadványtól, hogy a szolgáltatási adatokkal együtt a forgalmazást is következetesen kimutassa.

A régi *Magyar Minerva* (Bp. 1930—31. VI. kötet) — amelynek rendszerét PALDY Róbert számonkéri NEMÉNYI Lászlótól (*Könyvtáros* 1972. nov.) — csak a budapesti fiókkönyvtárak forgalmát jelzi. Értethető, hiszen a harmincas években érdektelen volt a tömegek művelődése, nekünk viszont életadat, a népművelés egyik irányát jelzik a forgalmazási számok. Ez az el-

várás a tanácsi, szakszervezeti és egyéb hálózatba tartozó könyvtárakra erősebben vonatkozik, mint az iskolaiakra és a műszaki könyvtárakra, mert az iskolákban programszerűen kapcsolódik a könyvtár-használat a tanításhoz, fejlett üzemekben a termeléshez. Ilyenformán mindenféle szervezésű könyvtár állományát a „forgó számok” tehetik teljes értékűvé.

NEMÉNYI László más munkájában híven gondolja ugyan a szellemi felemelkedés ezen „szociális adatait” (*Fejér megyei Könyvtáros* 1972. 1. szám), de a *Minerva* mindig mérőöldkő, így feltétlen bele tartozik a könyvek forgalmazása. Bármilyen furcsán hangzik is, az élet stabilitásának, kiegyensúlyozottságának a könyvforgalom egyik észrevétlen mutatója.

A *Fejér megyei könyvtári Minerva* a maga rendszerében pontos és következetes, akaratlanul is többféle életszerű adatot tár fel. A könyvtárak gyűjtőköréi általában meghatározottak, az állomány-ok viszont elég rapszodikusak. A megye tanácsi hálózatában tíz könyvtárnak van tízezeren felüli kötete. A mezőgazdasági hálózatba tartozóknak egyenként a kétezret sem éri el a kötetszáma, viszont fejlett és differenciált könyvtárak segítik a termelést a megye nagyobb üzemekben (Dunai Vasmű, IKARUS, VIDEOTON). Az iskolai hálózatba tartozók közül csak a régi alapításúak állománya haladja meg a tízezer kötet-számot (József Attila Gimnázium, Közgazdasági Technikum, Mezőgazdasági Szak-középiskola). Az általános iskolák 189 könyvtára közül 85 „könyvtár” állománya haladja meg az ezer kötetet. A rapszodikus számokat Fejér megye Gyógyszertári Központi Könyvtára 180 kötete zárja. A beszerzés és szükséglet természetesen nem egyforma, a feltételek is különbözőek. A könyvtári állományok rapszodikus volta nem is annyira a felügyeleti szervek munkájának hézagoltságára, mint inkább az üzemek, intézmények, iskolák, közművelődési fórumok vezetőinek kvalitására vagy annak hiányára vallanak.

A *Fejér megyei könyvtári Minerva* rendszerezése az 1965-ös *Minerva* (országos kiadvány) rendszerét követi. Ez két okból is indokolt: egyrészt — a régi *Minervától* eltérően — a hálózat szerinti rendszerezés a kutatásnak, a szakirányú érdeklődésnek jobban segédkezet nyújt, másrészt a *Hely-ségnevek és intézménynevek betűrendes mutatója* a járatlanabb használat is eligazíthatja a könyvtárak kikeresésében. A népszerűsítő formát és a szakmai igényt egyaránt kielégíti.

TÓTH JÁNOS

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1972. (Összeáll.: PINTÉR Márta.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtartudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 67 l. (Soksz.)

Folyóiratunk kritikai rovata általában nem foglalkozik forgalomba nem kerülő, sokszorosított formában előállított dokumentumok ismertetésével. Mivel azonban ez a kiadvány — speciális szempontjai ellenére is — a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság legsajátabb területének egyikét fogja össze, bizonyos mértékig jól helyettesít egy ilyen típusú — de jelenleg hiányzó — áttekintést. Mindezek a körülmények indokolják, hogy ennek az összeállításnak hasznára, egy-két hiányára, s végül lehetőségeire felhívjuk a figyelmet.

A kiadvány célja a kölesönös tájékozódás elősegítése, az átfedések elkerülése, a példányszám-igények és a munkák összehangolása. A jelenlegi összeállítás 187 különböző könyvtárhoz küldött körlevél alapján készült. A visszaérkezett 115 választ a következő módon dolgozza fel a füzet összeállítója, PINTÉR Márta.

Az egyes bibliográfiai tervezeteket, illetve a már megjelent jegyzékek sorrendjét a decimális szakrendben adja. Az egyes tételek közlik a bibliográfiát tervező vagy megjelentető könyvtár nevét, megadják a bibliográfia címét, terjedelmét, annotációban pedig tárgyat és jellegét. Ez utóbbi részletesen tartalmazza az anyag rendezésének szempontjait — illetve amennyiben különböző témákat feldolgozó bibliográfiáról van szó — a témák teljes jegyzékét is. Közlik a kézirat várható elkészülésének dátumát, a tervezett példányszám adatait, illetve a megjelenés időpontját. Az adatokkal jól bántó kiadvány választ ad olyan gyakorlati jellegű kérdésekre is, mint pl. ingyenesség vagy árazott kiadványról van-e szó, meg lehet-e rendelni más könyvtárak által is. Egyes esetekben, ahol ez szükséges, megjelöli az igénybejelentés határidejét is. A terjesztéssel kapcsolatos adatok (példányszám, ár, megrendelés) a korábbi kiadványokban nem szerepeltek, felvételük azt mutatja, hogy a számos kis füzet iránt komoly érdeklődés nyilvánul meg évről évre.

E sokoldalú technikai leírás mellett több tartalmi érdekesség vonhatja magára a társadalomtudományi kutatók figyelmét. Ezek egy része a reneszánszát élő *helytörténeti bűvárlatok* eredményeként, más részük a *valóságos igények* felismerése következtében alakul lassan kiadvánnyá. A hosszan sorolt adatok közül *egyes írók személyi bibliográfiái* mellett (gondolunk itt pl. ADY Endre, DEVECSERI Gábor,

ILLYÉS Gyula, JÓZSEF Attila, MADÁCH Imre, WEÖRES Sándor stb. életművét és annak vonatkozó irodalmát feldolgozó munkálatokra) újszerűsége miatt különösen említésre méltó még az *Analitikus novellakatalógus* (50.), mely a novelláskötetek szerző és címek szerinti feltárását adja 5000 tételben. A kiadványban való eligazodást a decimális szakoknak megfelelő tárgymutató, rövidítésjegyzék és az adatszolgáltatató könyvtárak betűrendes névsora segíti.

Végül néhány észrevétel és javaslat. Nem egészen világos, hogy miért csak egyetlen esetben (55.) közli a füzet a bibliográfia összeállítójának nevét. Tudomásunk szerint pl. „A Magyar Codexek elnevezésű gyűjtemény”-t (16.) CSAPODI Csaba állította össze. A beküldött adatok hiányosságait — vagy következetes elhagyással, vagy utólagos pótlással — el kellene tüntetni a szerkesztés folyamán. Javára válna a kiadványnak az is, ha nemcsak összeállítanak, hanem *megszerkesztenék*, azaz PINTÉR Márta és munkatársai a jövőben nem elégednének meg az adatszolgáltatásra felkért könyvtárak *önkéntes* válaszadásával. További program lehetne az is, ha a nyilvántartásba ezentúl bekerülnének egyetemi és kutatóintézeti műhelyek is, ahol szintén folynak bibliográfiai munkálatok. Ilyen és efféle távlatok birtokában könnyen túllépne ez a kiadvány az információs célokat szolgáló dokumentum színvonalán, s jó tudományszervezési eszközzé válna.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Semmelweis, Karl: Der Buchdruck auf dem Gebiete der Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823). Eisenstadt 1972. 98 l., 68 t. (Burgenländische Forschungen. Sonderheft 4.)

Első alkalommal került összefoglalásra a fennállása ötvenéves évfordulóját ünneplő Burgenland nyomdászattörténetének legrégibb korszaka. A munkát KARL SEMMELWEIS, a kismartoni Landesbibliothek volt vezetője vezette el. Könyve a vándor-nyomdász Joannes MANLIUS mellett felöleli Németkeresztúr, Vimpác, Németújvár, Loréom és Kismarton 16—18. századi nyomdászaival vonatkozó ismereteket. Mindegyikről jól áttekintést nyújtó összefoglalás található a kötetben, amelyhez azután az eddig ismert nyomtatványok leírása járul. A név- és helymutató után valamennyi a szerző számára hozzáférhető nyomtatvány címlapjáról (vagy egy fenn-

maradt lapjáról) készült egész oldalra terjedő reprodukció áll.

Ez utóbbiak igen biztos alapot nyújtanak a nyomtatványok azonosításához, így csak csodálni lehet Semmelweis szorgalmát és szívósságát, aki ezen túlmenően vállalkozott a művek címlapszövegének részletes leírására is. Ez valóban rendkívül nagy munkát jelentett mind a szerzőnek, mind a nyomdának, ugyanakkor számos hiba lehetőségét is rejtette magában.

A könyv illusztris szerzője, a 16. századi vimpáci ferencesnyomda felfedezője (*Magyar Könyvszemle* 1966. 338–344. l.), különösen eredményes és elmélyült kutatásokat végzett a 18–19. századi kismartoni nyomdászatra vonatkozólag, amelyhez — e sorok írójának nem kis öröme — éppen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain megjelent publikációja (1956. 138–139. l.) is indítékot adott. A 19. század első kismartoni nyomdászáról, Johann Leopold Stotz-ról rövid történeti ismertetőt kapunk, de a kiadványainak jegyzékét sajnos nem.

A hazai 17. századi nyomdászattörténet szempontjából igen figyelemre méltó SEMMELWEIS egyik új megállapítása a lorétomi műhellyel kapcsolatban. Kutatása kiindulópontjául Alfred SITTE cikke szolgált (*Magyar Könyvszemle* 1902. 147. l.), amelyben a kivégzett NÁDASDY Ferenc vagyonának 1672. október 24-én készített leltára könyvtörténeti vonatkozásait ismertette. Ezek között szerepelt két munka, amelyet NÁDASDY az esztergomi főegyházmegye használatára a Sopron megyei Lorétóban (Loretto) nyomtatott ki: *Decreta Synodalia Dioecesis Strigoniensis* és *Decreta Synodi provincialis Tyrnaviensis sub Francisco Forgács archiepiscopo celebrata*. Az elsőből 930, a másodikból 750 negyedréti alakú példányt jegyeztek be az említett leltárba. SEMMELWEIS most az utóbbit felismerte az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őrzött egyik kiadásban, amelyet azután a 77. lapon leírt és a 63. táblán a címlap reprodukciója is közölte. Ennek segítségével tovább volt folytatható a kutatás.

A SEMMELWEIS által közölt nyomtatvány a *Synodi provincialis decreta, anno MDC Tyrnaviae celebrata* címet viseli, de sem a nyomtatás helyét, ill. idejét, sem annak nyomdászát nem tünteti fel. A szakirodalomból ez a kiadás már jól ismert, mert azt a *Magyar Könyvszemle* (1906. 147–148. l.) és nyomában SZTRIPSZKY Hiador (II. 2700/248) már mint 17. századi nagyszombatinak tartott nyomtatványként leírta. Ezzel teljesen azonos nyomdai kivitelben készült az *Acta et decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis* egyik kiadása, amely az 1667. évszámot viseli. Ezt már

SZABÓ Károly is ismerte és nagyszombati kiadványként írta le (RMK II. 1109). Így aligha tévedünk, ha ez utóbbit a Nádasdy-leltárban szereplő másik kiadvánnyal azonosítjuk.

Ha mármost mindkettőt — éppen az említett leltár alapján — a lorétomi nyomda termékei közé kívánjuk sorolni, úgy egész sor probléma merül fel. David KRAUS lorétomi műhelyének különben csak két terméke ismeretes és mindkettő az 1670. évszámot hordja (SEMMELWEIS i. m. 76–77. lap és a 61–62. tábla). Ezek közül csak a magyar nyelvű (RMK I. 1108) nyomdai kiállítása szolgálhatott összehasonlítás alapul, mert a másik német nyelvű betűtípusa merőben más. STANKOVICS János művében az A₂a lapon található „A” iniciálé azonos az *Acta et decreta* 78. lapján (K₂b) álló 24 × 24 mm-es kezdőbetűvel, amint ezt a bal oldali belső kereten látható azonos repedések bizonyítják. Az esztergomi főegyházmegye részére készült két kiadvány azonban minden egyébben eltérést mutat az 1670. évi lorétomi nyomtatványtól. Míg az előbbieken a szöveg típusainak (antikva és kurzív egyaránt) húsz sorának magassága 83 (Sztripszky II. 2700/248), ill. 96 mm (RMK II. 1109), addig az utóbbiban (RMK I. 1108) ez 85 mm. De nem csak a méret, de a betűtípusok formája és nagysága is eltérő. A lorétomi kiadvány nyomdai kivitelének színvonala minden vonatkozásban jóval alatta marad a másik kettőben tapasztalhatónak. Ráadásul az 1667. évszámot viselő *Acta et decreta* időben is nehezen fér be a lorétomi műhely működési körébe, amelynek tevékenységéről csak 1670-ből maradt fenn adat. Bár nyilvánvaló, hogy a két esztergomi kiadvány azonos a Nádasdy-leltárban összeírottakkal, a SITTE által említett lorétomi eredetnek a nyomdai kivitel — az egyetlen említett iniciálé kivételével — minden vonatkozásában ellene mond. Vizsgálódásomat így kiterjesztettem NÁDASDY pottendorfi kastélyában 1666–1669 között működő műhelyre, amelynek vezetője az antwerpeni Hieronymus VERDUSEN volt. Az említett 1667. évi *Acta et decreta* időben ide tehát pontosan beleillik. Végigvettem tehát a két esztergomi kiadványban előforduló betűtípusokat és könyvdíszeket (öt iniciálé és öt fametszet, amelyek összesen húsz alkalommal szerepelnek). Valamennyi megtalálható volt teljesen azonos kivitelben a datált és pontos nyomdahelyet feltüntető pottendorfi kiadványokban.

Így tehát leszögezhető, hogy mind a *Synodi provincialis decreta* ... (Sztripszky II. 2700/248), mind az *Acta et decreta* ... (RMK II. 1109) feltehetően időben közel

egymáshoz, tehát 1667-ben, a pottendorfi nyomdában készült. SITTE közlése a NÁDASDY-féle eredetre vonatkozólag tehát megfelel a valóságnak, a lorétomi nyomtatás azonban nem. NÁDASDY kivégzésekor a pottendorfi nyomda már rég nem működött, de az ugyancsak NÁDASDY patronátusa alatt tevékenykedő lorétomi nem sokkal előtte még igen. A leltározáskor tehát joggal feltételezhető olyan tévedés, hogy az évekkel korábban Pottendorfban készült és nyers ívekben visszamaradt kiadványokat lorétomi nyomdai eredetűnek tartotta.

E kitérő után visszatérve SEMMELWEIS munkájára, meg kell állapítanunk, hogy a *Synodi provincialis decreta* azonosítása a Nádasdy-leltárban szereplő kiadvánnyal teljes mértékben helytálló volt. Ez a gondolatébresztő felismerés vezetett el a két kiadvány pottendorfi eredetének felderítéséhez.

SEMMELWEIS könyve az osztrák könyvtárosszövetség 12. ülésére jelent meg, amelyet 1972. szeptember 6. és 9. között Kismartonban tartottak. Joggal feltételezhető, hogy az átlagosnál több sajtóhiba, ill. pontatlanság a határidőre történő megjelenítés sietségéből adódott, ami azonban nem von le lényegeset ennek a sok fáradságos munka eredményeként elkészült kiadványnak használhatóságából.

BORSA GEDEON

F. R. Bridge: The Habsburg Monarchy 1804—1918. Books and pamphlets published in the United Kingdom between 1818 and 1967. A critical bibliography. London, 1967, School of Slavonic and East European Studies. 82 l.

A Nagy-Britanniában folyó kelet-közép-európai történeti kutatások egyik terméke — és minden bizonnyal további ösztönzője — a Habsburg-monarchia fiatal szakértőjének, F. R. BRIDGE-nek ez a kitűnő bibliográfiája, az Egyesült Királyságban az elmúlt 150 évben a soknemzetiségű birodalom utolsó századáról publikált munkák felsorolása. A szerény külsejű, oktatási célokat szolgáló kiadvány igen hasznos segéd-eszköz a térség múltjának kutatói számára nemcsak azért, mert meglepően nagy számban jelentek meg írások a szigetországban a Monarchiáról, hanem elsősorban annak következtében, hogy a szerző kitűnő történetési kvalitásokkal pár soros ismertetésekben tömör, találós és egyben instruktív jellemzéseket tudott adni a felvett 649 műről. Illusztrációképpen egyetlen példa: „89. MAHAFFY, R. P. *Francis Joseph I,*

his life and times: an essay in politics. London, 1908, 252 p. Valójában nem életrajz: semmit sem szól a császár magánéletéről. Röviden ismerteti a Monarchia bel- és külpolitikáját 1848 és 1908 között. A szerző járt Ausztriában és Magyarországon, találkozott magyar államférfiakkal. Magyarországi beszámolója jórészt személyes benyomásain alapul, a többi másodlagos forrásokon. Védi a kiegyezést. Függelék: Bosznia története, az osztrák—magyar uralomról kedvező szellemben.”

Ezek a jellemzések teszik BRIDGE művét mintaszerű szakbibliográfiává, a gyakorlatban is jól használható iránytűvé, s talán azt is bizonyítva, hogy igazán jó szakbibliográfiát csak az tud készíteni, aki maga is művelője a szóban forgó tudományágnak, illetve témának.

Az egyes tételek számozva vannak (ezekre hivatkoznak az indexek), a csoportosítás alapelve pedig a művek tárgya, illetve korszaka. Így az egész periódust tárgyaló munkák után jól eltalált korszak szerinti beosztásban, ezen belül betűrendben következik a vonatkozó irodalom. Az életrajzok és memoárok természetesen nehezen illeszkednének be az egyes periódusokba, így különválasztásukkal (a szóban forgó személyek betűrendjében) egyet lehet érteni, azonban kissé erőszakoltnak tűnik, hogy a többi munkát két kategóriában tárgyalja: általános történelem, illetve diplomáciai és katonai történet. Mint minden bibliográfiánál, a siker nem kis mértékben múlik a mutatókon, s BRIDGE itt is jól vizsgázik. Alapnak van egy betűrendes szerzői index, s ezt hasznosan egészíti ki a tárgyalta személyek névmutatója, valamint az első sorban országokat, országrészeket, városokat és népeket figyelembe vevő tárgymutató. Egyetlen fontos — egyben a legfontosabb — szempont hiánya érdemel említést, ami pedig akár a csoportosítás alapja is lehetett volna: a művek megjelenési ideje. Ennek alkalmazása esetében az angliai Monarchia-képről is rövid historiográfiái áttekintést kaptunk volna.

A könyvnek csak egy igen rövid bevezetője (lényegében csupán használati útmutatója) van, s ebből nem derül ki, milyen válogatási szempontok vezérelték a szerzőt, mennyire és milyen téren törekedett teljességre. Fontossági alapon minden bizonnyal, hiszen szerepelnek a bibliográfiában még a párlapos röpiratok is (éppen ez egyik nagy értéke), s olyan munkák is, amelyek szélesebb tárgykörükön belül csak néhány oldalon tárgyalják akár a Birodalom egészét, akár annak egy kisebb alkotórészét vagy egy másik országnak a Monarchiához fűződő viszonyát. A nem szűkkeblű válogatás másik érdeme, hogy

nemcsak a kifejezetten történeti és politikai munkákra terjedt ki, hanem sok földrajzi, néprajzi és egyéb „országismertető” írásra is, amelyeknek jelentős forrásértékük van. Bár terjedelmi okokból érthető, mégis sajnálatos, hogy BRIDGE figyelme csak az Egyesült Királyságra terjedt ki, nem pedig az egész angol nyelvterületre, hiszen a jelentősebb amerikai (sokszor egyidejűleg angol kiadónál is megjelenő) kiadványok hatása már a múlt század Angliájában is számottevő volt.

Nem céloz vadászni a hiányzó tételeket, de néhány fontosabb munka kimaradása talán joggal kérhető számon. Feltétlenül hiányzik Francis PALMER: *Austro-Hungarian life in town and country*. London—New York, 1903; E. and A. R. COLQUHOUN: *The whirlpool of Europe. Austria-Hungary and the Habsburgs*. London—New York, 1907; és A. STOKES: *Hungary*. London, 1909. Sok magyar szerző Angliában megjelent munkája is szerepel a bibliográfiában, de még több hiányzik. (Kérdés, hogy ez a bibliográfiai nyilvántartás hiányosságát jelzi-e vagy a hatás hiányát.) Így például miközben megtalálható REICH Emil magyar irodalomtörténete, hiányzik RIEDL Frigyes sokkal jobb munkája (London, 1906, Heineman), továbbá DUKA Tivadar *Kossuth and Görgei*-je (Hertford, 1898), APPONYI Albert közjogi füzetek (*The juridical nature of the relations between Austria and Hungary*, London, 1904, Boyle-Watchurst), DARÁNYI beszámolója a magyar mezőgazdaságról (*The State and agriculture in Hungary*, London, 1905, Macmillan) és több kisebb pamflet, AJTAY József *The Hungarian question* c. vitairatát pedig tévesen ANDRÁSSY Gyulának tulajdonítja a szerző. Kevésbé jelentős hiba a névmutatóban szereplő Theresa KOSSUTH, aki PULSZKY(NÉ) Teréz lenne helyesen.

A történetírás és a bibliográfia számára egyaránt nagy nyereséget jelentő munkája után nem meglepő, hogy BRIDGE 1972-ben két figyelemre méltó könyvet publikált Ausztria—Magyarországról.

JESZENSZKY GÉZA

Karl Obermann: Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. 1971. Akadémiai K. 72 1. 2 t.

A Német Demokratikus Köztársaság és a magyarországi történészek közös kutatási tervének keretében, BENCZÉDI László szerkesztésében, BEREND Iván előszavával jelent meg Karl OBERMANN (1905. Köln)

neves történészprofesszornak e munkája. A szerző kutatásai középpontjában a németországi munkásmozgalmak előtörténete és az 1848/49-es német, valamint az ahhoz szorosan kapcsolódó magyar forradalom és szabadságmozgalmak állnak. E témakörökben már eddig is több tanulmánya jelent meg, így *Die deutschen Arbeiter in der ersten deutschen Revolution* (1950.), Joseph Weydemeyer (1968.), *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland* (1970.). A felsoroltak között az utolsóban 141 rölap segítségével — melyeket német, osztrák, lengyel, magyar és a New York-i Public Library levéltárában tanulmányozott — már rámutat a németországi 48/49-es és a magyar forradalom összefüggésére. Élesen körvonalazza a német forradalom kezdeti mozgalmait: a forradalmárok szervezkedését, programját, követeléseit, a pártok kialakulását, a készülődő választásokat, az 1848-as frankfurti nemzetgyűlést, a demokraták küzdelmeit a porosz és osztrák árulással szemben, ugyanitt a német munkásság súlyt jelentő, pozitív szerepét. Rávilágít arra is, hogy a korszak szabadságmozgalmait, forradalmait nem voltak országhatárok közé szorított, izolált jelenségek; az értelmiség, munkásság, polgárság szolidáris: európai ügyeiként jelentkeztek.

Már e tanulmány is számos magyar történeti forrásmunkára és rölapra alapult.

A szerzőnek nálunk megjelent műve: *Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland* ugyancsak alapvető fontosságú történeti munkák, sajtóorgánumok alapján, valamint az Országos Levéltár anyagából merített rölapokkal — melyből tizenötöt függeléként közöl is — igazolja a német és a magyar szabadságmozgalmak szoros összefüggését. E nem publikált anyag forrásereje párhuzamosan növekszik annak a hatásnak kiderítésével, amelyet a magyar 48/49-es forradalom az osztrák és a német demokratikus megmozdulások kifejlésére gyakorolt. OBERMANN világos okfejtéssel érvel amellett, hogy a Magyarországon azon időszakban folytatott küzdelem miért erősíthette az osztrákok, németek hasonló harcát. Miért válhatott e harc Európaszerte kisugárzóvá, miként erősödött visszhangja internacionálissá.

Ami számunkra mindezek mellett különösképpen tanulságos, OBERMANN feltárja a rölapoknak a korszakban betöltött kommunikációs, tömegmanipuláló szerepét is. A rölapszerkesztőket a legmesszebb menő céltudatosság jellemzi. A megfogalmazás hangja szuggesztív ráhatású: aki szabadságot, demokráciát akar — már-

pedig a revolúció táborába tömörültek kétséget kizáróan egy lélekkel ezt óhajtják —, az nem riadhat vissza anyagi, sőt véráldozattól sem. Az nem érheti be azokkal a kompromisszumos ígéretekkel, amelyeket a reakció kínál. A biztos győzelemért a végső erőfeszítéssel kell harcolni! Rávilágítanak a hazug ellenpropagandára, a rágalomhadjáratokra, visszaélésekre. Nem kímélnék senkit és semmit, mert az ügyük érdekében nem engedhetik meg maguknak. Számtalan „Manifesztum”, „Felhívás”, „Híradás”, „Figyelmeztetés”, „Óvás” a legváltozatosabb tipográfiai lehetőségekkel élve appellál a tömeg érzelmeire, értelmére. Természetesen a reakció is él ezzel a fegyverrel: az ő rölapjait is ellensúlyozni kell, az ő befolyásolásukat is gyengíteni kell. Innen az érzelmi túlfűtöttség, lázasan hevült hangvétel. OBERMANN tudatosan emelte ki a rölap eszközségének jelentőségét a tömegmegmozdulások résztvevői és vezetői között és a tanulmányt erről az oldaláról is vizsgálva a közvéleményszociológia körébe is utalunk kell.

E rölapok maguk is tanúai annak az illuzionista és nemegyszer szűklátókörű helyzetértékelésnek — és még számos egyéb komponenst kell ideértenünk —, amely végül is a forradalmak bukásához vezetett. A rölapok az Állami Nyomda, EISENFELS Rudolf, TRATTNER-KÁROLYI, LANDERER és HECKENAST, LUKÁCS és társ., BUCSANSZKY Lajos és a bécsi U. KLOPF — A. EURICH vállalatai nyomdászainak az ügyszóhoz méltó gondossággal készült termékei. Több olyan rölap is van, amely a nyomdát nem tünteti fel.

BEREND Iván bevezetőjében nagy elismeréssel köszöntötte Obermann-nak a munkáját: a közös német — magyar történeti kutatóbizottság elsőnek publikált eredményét, melyet ezután magyar történésznék Berlinben megjelenő műve követ.

DEZSÉNYI BÉLA

Lansky, Ralph: Bibliotheksrechtliche Vorschriften. Zweite Auflage. Erster Ergänzungsband. Frankfurt am Main, 1971, Vittorio Klostermann, 359 p.

A nyugatnémet könyvtári jogszabályok gyűjteménye már 1969-ben megjelent, előbb az első, majd a második kiadásban. Az előttünk fekvő munka az alapmű első pótkötete, amely önálló terjedelmes kötet formájában egészíti ki az első gyűjteményt. A kiegészítés azért lett ilyen vastok kötet, mert nemcsak az elmúlt három esztendő jogszabályait vették fel, hanem a köz-

művelődési könyvtárakra vonatkozó anyagot is, amely az alapkötetből teljes egészében kimaradt. Az „általános közkönyvtárakat” érintő törvények, rendeletek, utasítások stb. száma 45, természetesen az NSZK kezdetétől, tehát kb. 1950-től kezdve. Ilyenformán az új kötet és az alapmű együtt a könyvtári életet teljes szélességében mutatja be. Az előszó megemlíti, hogy erre azért volt szükség, mert a tudományos könyvtárügy és a közművelődési könyvtárügy egyre jobban összefonódik. Az alapmunka megjelenése óta igen sokan hiányolták a közkönyvtárakra vonatkozó szabályok kiadását, amit tehát a szerkesztők most pótolnak.

Az említett 45 jogszabályon kívül a pótkötetbe természetesen felvették az időközben kibocsátott törvényeket és rendeleteket is, bármilyen könyvtártípusra vonatkoztak. Ugyancsak beiktatták a módosításokat. E két kategóriából összesen 44 új jogszabályt vettek fel az új kiegészítő kötetbe.

A tekintélyes jogszabályanyag a következő fő fejezetekre oszlik: I. Általános kérdések; II. Beszerzés; III. Használat; IV. Személyi kérdések; V. Alapszabályok, ügyrendek, szerződések. Az általános kérdések külön alfejezetben közlik a tudományos és külön az általános nyilvános könyvtárak jogszabályait. Igen sok jogszabály jelent meg az 50-es évektől kezdve a beszerzési kérdésekben, ezért részletes a belső felosztás is: általános ügyek, vétel, kötelezpéldány-beszolgáltatás, hivatalos kiadványok beszerzése, hivatalos kiadványok cseréje, könyvek selejtezése. A személyi főfejezet külön sorolja fel a tudományos dolgozókra és a középkáderekre, valamint a képzésre vonatkozó jogszabályokat. Az NSZK federális berendezését tükrözi az, hogy az összes fentemlített alfejezet a továbbiak során területi felosztást nyert: az élen sorakoznak a Szövetség által kibocsátott országos érvényű jogszabályok, majd következnek az egyes tartományok betűrendben (Baden-Württemberg, Bayern, Hessen, Niedersachsen stb.). A betűrendbe illeszkedik, Berlin (West) is. A jogszabályok szintje — tehát hogy törvényről, rendeletről vagy egyszerű utasításról, szabályzatról van-e szó — nem játszik szerepet a besorolásnál.

Az egész rendszer világos és áttekinthető, annál is inkább, mert mind a tartalomjegyzék, mind a szakmutató közli az alapmunkában szereplő és szövegükben természetesen újra nem közölt, de még érvényben levő jogszabályok címeit is. A jelen kötetben szereplő jogszabályokat azzal különbözteti meg, hogy „I”-es jelet alkalmaz egy olyan sorszám elé, amely vastagon szedve,

feltűnő formában szerepel a fejlécen, és így a kikeresést igen meggyorsítja.

A kiemelkedően fontos jogszabályok között megemlíthetjük a Deutsche Bibliothek felállítását Frankfurtban, a közművelődési könyvtárakra vonatkozó különböző tartományi irányelveket, illetve ezek módosításait. A közölt rendeleteken keresztül tanulmányozhatjuk a kötelespéldány-beszolgáltatás rendszerét az NSZK-ban vagy azt, hogy az ország mely nemzetközi szervezetekhez csatlakozott. Bő tapasztalatokat nyerhet az is, aki a képzésre vonatkozó jogszabályokat keres.

Ez a munka emlékeztet arra, hogy már több mint 6 esztendő telt el azóta, amióta TAKÁCS József munkája: *A könyvtári szolgálat jogi szabályozása* az OKDT kiadásában nálunk megjelent.

GOMBOCZ ISTVÁN

Manzi, Pietro: La tipografia napoletana nel 1500. Annali di Mattia Cancer ed eredi (1529—1595). Firenze 1972 Olschki. 255 l., XLIV t. (Biblioteca di bibliografia Italiana. LXV.)

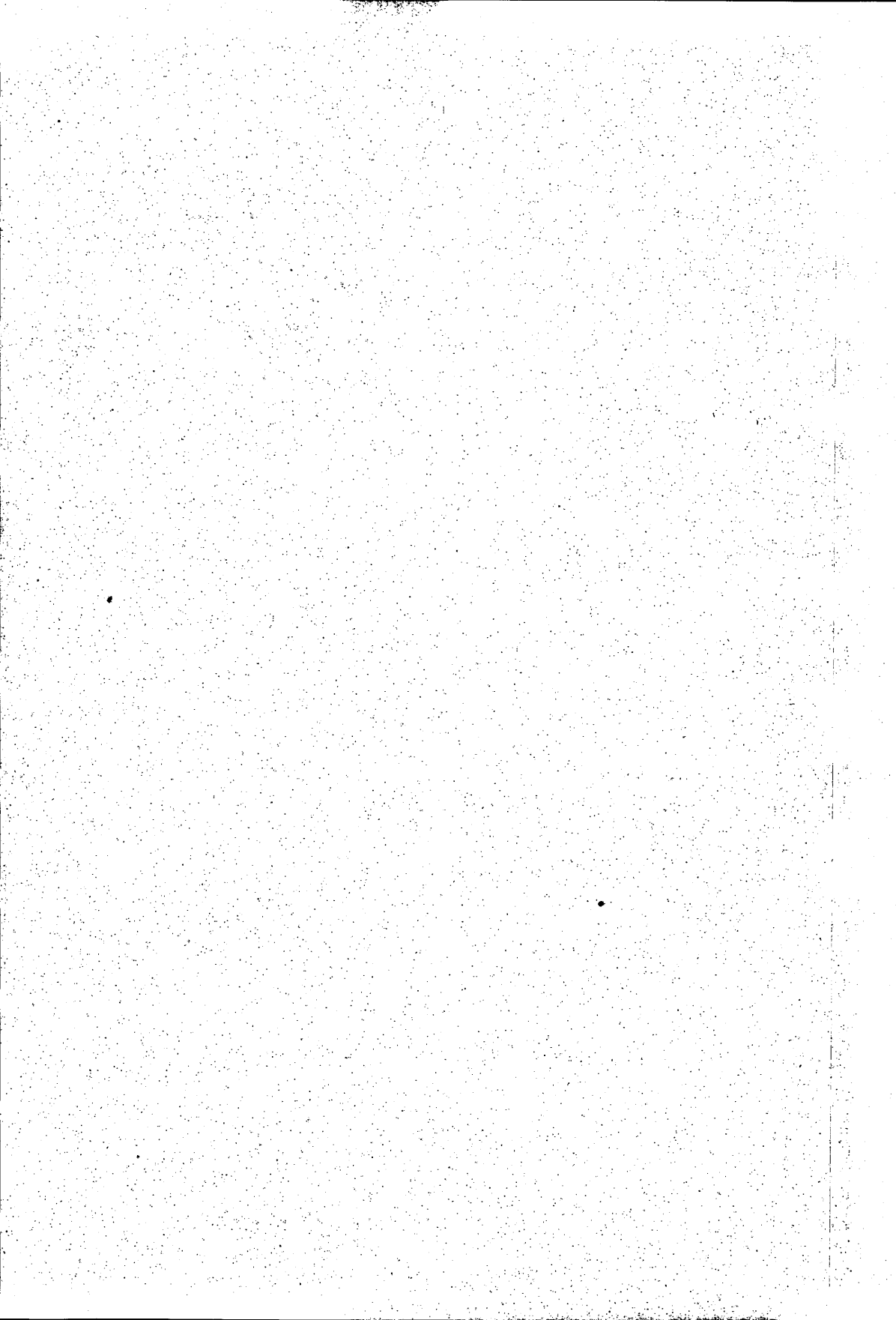
A neves firenzei cég, az Olschki cég gondozásában Pietro MANZI sorozatának, amelyben a 16. századi nápolyi nyomtatványokat tárja fel, újabb tagja látott napvilágot. Az összesen nyolc kötetre tervezett műből a most megjelent könyv már a negyedik: az első 1968-ban Nicolo Antonio STIGLIOLA (1593—1606), a második 1970-ben Giovanni SULTZBACH (1529—1544), a harmadik 1971-ben Sigismondo MAYR és örökösei, Giovanni Antonio DE CANETO, Antonio DE FRIZIS és Giovanni PASQUET DE Sallo (1503—1535) és most 1972-ben a negyedik Mattia CANCER és örökösei (1529—1595) tevékenységéről ad számot. Ezek közül a SULTZBACH- és a STIGLIOLA-féle köteteket e folyóirat hasábjain már ismertette TOMBOR Tibor (1969. évfolyam 185—186. lap és 1972. évfolyam 155. lap). Miután ez a legújabb rész szerkezete, módszere stb. azonos az előzőkével, helyesnek

látszik ez alkalommal az egész műről és általában a 16. századi itáliai nyomtatványok publikálásáról megemlékezni.

A 16. századi Itália — Franciaország után — a legtöbb nyomdával és kiadvánnyal büszkélkedhet. Sajnos éppen ez a gazdagság az, amely egyben nehezíti ezek tervszerű regisztrálását és publikálását. Eddig csupán két tartomány (Piemonte és Sardegnia) területén megjelent 16. század nyomtatványok összefoglalására került sor. Marina Bersano BEGEY és Giuseppe DONDI húsz piemontei városból összesen 1550 kiadványt ismertetett (*Le cinquecentine piemontesi. I—III*. Torino 1961—1966). Szardínia szigetén csak annak fővárosában, Cagliariiban működött nyomda, amelynek ma Luigi BALSAMO összeállítása szerint 78 kiadványa ismeretes (*La stampa in Sardegna nei secoli XV e XVI*. Firenze 1968). Néhány város esetében, ahol a nyomdai tevékenység nem volt túlságosan nagy, 1800-zal bezárólag készült összefoglalás. Így Dennis E. RHODES Viterbóból 30 (*La stampa a Viterbo „1488”—1800*. Firenze 1963), Luigi MORANTI pedig Urbínóból 50 (*L'arte tipografica in Urbino 1493—1800*. Firenze 1967) 16. századi kiadványt írt le.

A nagyobb nyomdahelyek közül — a már említett Torino kivételével — eddig csak a nápolyi kiadványok rendszeres feltárására került sor. E város különben is talán a legrészletesebb feldolgozással büszkélkedhet már a 15. századi nyomdászattal illetően (FAVA, Mariano—BRESCIANO, Giovanni: *La stampa a Napoli nel XV secolo. I—II & atlante*. Halle a. S. 1911—1913). Sőt már korábban kezdő lépések történtek a 16. század anyagának publikálására is (BRESCIANO, Giovanni: *Neapolitana I*. Halle a. S. 1905; II. Firenze 1936 — BRESCIANO, Giovanni: *Le insigne dei tipografi napoletani dei sec. XV e XVI*. Napoli 1919). Így MANZI vállalkozása nemcsak hagyományokat folytat. Kívánjuk és reméljük, hogy ennek közlése mielőbb befejeződjék, ami további komoly segítséget fog jelenteni a 16. századi nyomtatványokkal foglalkozóknak.

BORSA GEDEON

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett 1973. V. 2. — Terjedelem: 11,20 (A/5 ív)

73.74987 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Michel, Henri</i> : La Résistance française et la littérature de la Résistance	117
<i>Boronkai Iván</i> : A Vatikáni Könyvtár ismeretlen Janus Pannonius-kódexe	128
<i>Borsa Gedeon</i> : A budai Hess-nyomda új megvilágításban	138
<i>V. Kovács Sándor</i> : Elveszettnek hitt decasok Bél Mátvás kéziratoss Adparatusából	150
<i>D.-Szemző, Piroška</i> : La carrière de Jules Verne en Hongrie	158

KÖZLEMÉNYEK

<i>Végh Ferenc</i> : Székely István világkrónikájának glosszázott példánya	171
<i>Dán Róbert</i> : Még egy kötet Apácai könyvtárából	172
<i>Ritoók Zsigmondné</i> : Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. I.	175
<i>Kókay György</i> : Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma	185
<i>Vértess Miklós</i> : Adatok a kiegyezéskori sajtóviszonyainkra	186
<i>Muzsnay Árpád</i> : Krüzselyi Erzsébet irodalmi hagyatéka	189
<i>Kálmán Lászlóné</i> : Álcázott kommunista kiadvány a fasiszta Németországban	192
<i>Markovits Györgyi</i> : Filozófus-író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál)	193
<i>Héberger Károly</i> : 125 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára	202

FIGYELŐ

<i>Mezey László</i> : A Fragmenta Codicum szabályzata	211
<i>Borsa Gedeon</i> : Három erdélyi ősnymtatvány-katalógus	213
<i>Zsidai József</i> : Egy könyvtári és tudománytörténeti érdekesség a Kopernikusz- évforduló alkalmából	216
<i>Markovits Györgyi</i> : Magyar író a franciaországi baloldali irodalomról	216
<i>Tódor Ildikó</i> : A „Tiszántúli személyi bibliográfiák” első kötetéről	218
<i>Kovács Zoltán</i> : Vitéz János emlékkiállítás Esztergomban	222
<i>Holl Béla</i> : A kétszáz éves váci nyomdászat	225
<i>Dán Róbert</i> : Scheiber Sándor köszöntése	227
<i>R. M.—V. K. S.</i> : Az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről (1972. júl.—1973. ápr.)	228

SZEMLE

<i>Kiss Jenő</i> : Libraries in Hungary (<i>Havasi Zoltán</i>)	231
<i>Bak János</i> : Magyarország könyvkiadása. 1945—1969 (<i>Somkúti Gabriella</i>)	232
<i>Markarjan, E.</i> : A marxista kultúraelmélet alapvonalai (<i>Szili József</i>)	233
<i>Gombocz István</i> : A Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (<i>Végh Ferenc</i>)	234
<i>Heves megyei sajtóbibliográfia</i> (1838—1970) (<i>Nagydiósi Gézané</i>)	234
<i>Fejér megyei könyvtári Minerva</i> (<i>Tóth János</i>)	236
A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1972. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	237
<i>Semmelweis, K.</i> : Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (<i>Borsa Gedeon</i>)	237
<i>Bridge, F. R.</i> : The Habsburg Monarchy 1804—1918 (<i>Jeszzenszky Géza</i>)	239
<i>Obermann, K.</i> : Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland (<i>Dezsényi Béla</i>)	240
<i>Lansky, R.</i> : Bibliotheksrechtliche Vorschriften (<i>Gombocz István</i>)	241
<i>Manzi, P.</i> : La tipografia napoletana nel 1500 (<i>Borsa Gedeon</i>)	242

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>H. Michel</i> : La Résistance française et la littérature de la Résistance	117
<i>I. Boronkai</i> : Le Codex Janus Pannonius inconnu de la Bibliothèque de Vatican	128
<i>G. Borsa</i> : L'imprimerie Hess de Buda sous une lumière nouvelle	138
<i>S. V.-Kovács</i> : Des décasyllabes du manuscrit <i>Adparatus</i> de Mathias Bél supposés perdus	150
<i>P. D.-Szemző</i> : La carrière de Jules Verne en Hongrie	158

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>F. Végh</i> : Un exemplaire glossé de la chronique mondiale d'István Székely	171
<i>R. Dán</i> : Encore un volume de la bibliothèque d'Apácai	172
<i>Mme Zs. Ritoók</i> : Les manuscrits de l'histoire de Pál Debreceni-Ember. I.	175
<i>Gy. Kókay</i> : Deux numéros de <i>Pressburger Kundschaftsblatt</i> (1781) retrouvés	185
<i>M. Vértessy</i> : Données sur les conditions de la presse à l'époque du compromis austro-hongrois	186
<i>A. Muzsnay</i> : L'héritage littéraire laissé par E. Krüzselyi	189
<i>L. Kálmán</i> : Une édition communiste camouflée en Allemagne hitlérienne	192
<i>Gy. Markovits</i> : Écrivain-philosophe et la littérature de mouvement ouvrier (Pál Sándor)	193
<i>K. Héberger</i> : La Bibliothèque Centrale de l'Université Polytechnique de Budapest a 125 ans	202

CHRONIQUE

<i>L. Mezey</i> : Statuts des <i>Fragmenta Codicum</i>	211
<i>G. Borsa</i> : Trois catalogues-incunables transylvaniens	213
<i>J. Zsidai</i> : Une curiosité de bibliothèque et d'histoire des sciences à l'occasion de l'anniversaire de Copernic	216
<i>Gy. Markovits</i> : Un écrivain hongrois sur la littérature de gauche française	216
<i>I. Tódor</i> : Sur le premier volume des «Bibliographies des personnes de Tiszántúl»	218
<i>Z. Kovács</i> : Exposition commémorative de János Vitéz à Esztergom	222
<i>B. Holl</i> : La typographie de Vác a 200 ans	225
<i>R. Dán</i> : Professeur Sándor Scheiber a 60 ans	227
<i>M. R.—S. V.-K.</i> : Les activités de la Commission de travail de l'histoire de livres et bibliographique de l'Académie des Sciences de Hongrie (juillet 1972—avril 1973)	228

REVUE

<i>J. Kiss</i> : Libraries in Hungary (<i>Z. Havasi</i>)	231
<i>J. Bak</i> : La publication des livres en Hongrie (1945—1969) (<i>G. Somkuti</i>)	231
<i>B. Markovits</i> : Les principaux éléments de la théorie de civilisation marxiste (<i>J. Szili</i>)	233
<i>I. Gombocz</i> : Fédération Internationale des Associations de Bibliothécaires (<i>F. Végh</i>)	234
Bibliographie de presse du Comité Heves (1838—1970) (<i>Mme G. Nagydiósi</i>)	234
Minima de bibliothèques de G.	

85-0134
1973-4-15
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1973

3-4

AKADEMIAI KIADO • BUDAPES

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

89. ÉVF. 1973/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

V. KOVÁCS SÁNDOR

(mb. szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

KÓKAY GYÖRGY

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér I.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelző-számára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010. (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG

1118 Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669—902

A szerkesztőség fogad:
szerdán 13—15 óráig

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kézira-tokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlényomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

500 ÉVES
A MAGYAR
KÖNYV-
NYOMTATÁS
1473-1973

A magyar könyvnyomtatás kezdetének 500. évfordulóját ünnepi számmal köszönti folyóiratunk.

A halhatatlanság nem más, mint az emberiség hálája azok iránt, akik vele jót tettek. Manapság, mikor a pestis gyorsaságával terjednek olyan tévtanok, melyek megtagadják a betű, az olvasás, a könyv műveltséghordozó primátusát: komoly hivatás megemlékezni azokról a valóban forradalmi változásokról, melyeket Gutenberg és követői tettek lehetővé az emberiség egyetemes művelődéstörténetében. Nálunk Magyarországon az úttörés érdeme és a heroikus munka első eredményei Hess András nevével forrtak össze, de nem volt kisebb jelentőségű a XVI. századi nyomdász-tudósok és nyomdász-írók, egy Sylvester János és egy Heltai Gáspár munkássága sem. A Magyar Könyvszemle jelen száma az ő tiszteletre méltó emléküket idézi fel a következő lapokon.

Gyakran használjuk meggondolatlanul az „átmeneti korszak” kifejezést, hiszen kisebb-nagyobb mértékben minden korszak átmenet a történelem valamelyik szakaszából a másikba. De ha volt a múltban korszak, mely radikálisan megérdemelte ezt a nevezetet, akkor a Sylvester János kora, a XVI. század egésze valóban ilyen. Ő valóban két világ határán állt, amikor a feudalizmus második nagy válsága az átalakulásnak olyan erőt szabadított fel, melyek — több-kevesebb késéssel — végül is egész Európában elsöpörték vagy halálra ítélték a feudalizmus középkori társadalmi rendszerét. A művelődés terén is megnyilvánult a hatalmas történelmi átmenet a renaissance, a humanizmus és a reformáció szellemi törekvéseiben.

Sylvester János humanista és reformátor volt. Mestere az „óvatos”, „kétarcú” Erasmus volt; de a tanítvány előbbre tört a jövőbe vezető úton, mint a mester: vállalta a döntés ódiumát és minden veszélyét. Hogy Révai József ismert fordulatával éljünk: reformátor is a humanisták módján tudott lenni. És ez több és nehezebb történelmi feladat volt, mint ha c s a k humanista avagy c s a k reformátor lett volna. Wittenbergben a nyelvészkedő Melanchton jobban érdekelt, mint a teológus Luther, idehaza az anyanyelv és annak grammatikája jobban leköötötték, mint az arról való spekuláció, hogy a tridentinai zsinat vajon kinek a javára fogja billenteni a hatalom mérlegét. A bécsi egyetem magyar humanistáinak valóban „átmeneti” sorsa ez, aminek mostohaságában (pl. Zsámboki Jánossal együtt) Sylvester János is osztozik: teljesítményük igazi objektív elismerése ma sem éri el sem a magyar renaissance, sem a magyar reformáció nagyjainak kijáró elismerést. A renaissance képviselői még optimista módon hittek a respublica litteraria oszthatatlanságában, a reformátorok, különösen a Tridentinum után már valóságként élték át az európai szellemi élet kettéhasadását.

Maga az a tény, hogy jeles, nagyon igényes konferenciánk (melynek Kőszegen, illetve Sárovarott bemutatásra került anyagát folyóiratunk jelen füzetében tesszük

közzé), még vitatkozott arról, hogy Sylvester János reformátor volt-e, avagy „csupán” humanista: a tudományos módszeresség hűvös tárgyilagosságával jelzi azt a „népszerűtlenséget”, mely a két korszak malomkövei közé szorult humanistáknak mindig is osztályrésze volt. A jövő kutatásainak lesz feladata, hogy a marxista tudományosság objektív mércéjét az átmeneti korokra is alkalmazva, igazságot szolgáltatasson a „két korszak gyermekeinek”, közöttük a mi Sylvester Jánosunknak is.

Szinte szimbolikus történelmi tartalma van Sylvester János amaz életrajzi adatának, hogy feudális patrónusának túlkapása ellen a királyhoz menekül védelemért: mintegy előképeként az osztályharcok során majd számtalanszor ismétlődő törvényszerűségnek, hogy polgárság és király szövetkeznek a feudális anarchia ellen. Az lett volna a csoda, ha akkor és ott nem bukik el ebben az egyenlőtlen küzdelemben. És mégis: nyomdászok és írók még mindig vannak és egyre inkább lesznek — de hová tűntek már a királyok?

Szimbolikus ereje van annak is, hogy máig sem ismerjük Sylvester János születési évét, és nem véletlen az sem, hogy munkás élete után alakja úgy tűnt el a történelem végtelenjében, hogy talán soha nem fogjuk megtudni: merre és hová távozott? Egyet mégis biztosan tudhatunk: amíg a homo sapiens élni fog a Földön, vagyis amíg a gondolkodás ki nem megy a divatból, addig az írás és a könyv emberei is szilárdan megmaradnak az emberiség emlékezetében.

Ez a halhatatlanság, ez jutott osztályrészül a mi Sylvester Jánosunknak is, és ezért hajtjuk meg tiszteletünk zászlaját az övé mellett a többiek emléke előtt is a magyar könyvnyomtatás megindulásának 500 éves évfordulóján.

Mátrai László

A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege

A hazai nyomdászat történetéből eddig legrészletesebben a 15. és 16. század nyert feldolgozást: előbb GULYÁS Pál,¹ majd FITZ József² foglalkozott behatóan ezzel a korszakkal. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) című kiadvány megjelent első kötete³ és az annak elkészítéséhez végzett munkálatok azonban most lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy az eddigieknél valamivel biztonságosabb és határozottabb kép legyen alkotható a hazai 16. századi könyvnyomtatásról és annak termékeiről. Ennek bizonyítására a viszonylag legkialakultabbnak és leginkább tisztázottnak tűnt területről, a nyomdahelyekről vett példák szolgálnak. FITZ posztumusz munkájához képest is, amely 1967-ben jelent meg,⁴ egy sor változással kell még itt is számolni. Így tisztázódott, hogy Eperjesen a 16. században nem volt nyomda.⁵ Eloszlott a bizonytalanság az abrudbányai műhely körül.⁶ Új nyomdahely bukkant fel Nyugat-Magyarországon: Vimpác.⁷

De nem csupán igen jelentős mennyiségű új adattal bővült a közelmúltban a 16. századi magyarországi könyvnyomtatásra vonatkozó ismeretanyag, de a kiértékelés eddigi szempontjait is szükségesnek látszott bővíteni, ill. a korábbi módszereken változtatni. Ez utóbbira szolgáljon most itt is egyetlen példa illusztrációként. A nyomdai termelés mennyiségének bemutatására GULYÁS⁸ a nyomtatott levelek, míg FITZ⁹ a lapok számát használta. Ez azonban nem megbízható mérce, hiszen sokkal több munkát igényelt egy fólió, mint pl. egy tizenhatodré alakú nyomtatvány egy-egy levelének, ill. lapjának előállítására. A helyes megoldás tehát a könyvsajtók termelésének mennyiségi értékeléséhez egyedül a nyomtatott ívek számán keresztül vezet.¹⁰

Ilyen előzmények után történik kísérlet az alábbiakban a 16. századi magyarországi könyvnyomtatás mérlegének felállítására. Ehhez azonban rögtön hozzá kell fűzni, hogy a megadott terjedelem miatt a téma teljes szélességében tör-

¹ A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931.

² A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959. — A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600.* — *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600.* Bp. 1971.

⁴ I. m. II. 17—21.

⁵ Magyar Könyvszemle 1965: 347, BORSA Gedeon.

⁶ Magyar Könyvszemle 1964: 172—174, DÖRNYEI Sándor.

⁷ Magyar Könyvszemle 1966: 338—344, KARL SEMMELWEIS.

⁸ I. m. 256—257.

⁹ I. m. II. 205.

¹⁰ Magyar Könyvszemle 1966: 63—66, HERVAY Ferenc.

ténő kibontásáról ez alkalommal szó sem lehet. A felhasznált adatok többségükben az RMNy első kötetére támaszkodnak, az annak megjelenése óta felmerült új adatok egyelőre figyelmen kívül maradtak.

*

Magyarország a 16. század derekán a törökök csapásai alatt három részre esett szét: a törökök által megszállt területre, az erdélyi fejedelemségre és az ún. királyi Magyarországra, amely a Felvidéket és Nyugat-Magyarországot foglalta magában. Ebben a három országrészben egymástól meglehetősen eltérők voltak a könyvnyomtatás lehetőségei. Ebből a szempontból megérdeklő a rövid vizsgálódást az a kérdés, hogy miként viselkedett a török hatalom a nyomdászattal szemben.

A szakirodalom többször emlegette és hivatkozott II. BAJAZID szultán 1483-ban kelt rendeletére, amely halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a nyomtatást. Ennek alapján egy darabig eleve lehetetlennek minősítették a könyvsajtó működését az oszmán birodalomban a 18. századig, amikor is III. AHMED szultán 1727-ben engedélyt adott a magyar származású, renegát IBRAHIM Müteferrika-nak, hogy Isztambulban nyomdát alapítson.¹¹ TRÓCSÁNYI Zoltán felhívta a figyelmet arra, hogy egész sor nyomda dolgozott már a 15–16. század fordulójától a török uralom alatt álló Balkán-félszigeten, sőt magában Isztambulban is.¹² Ez az ellentmondás még a közelmúltban is probléma elé állította a kutatókat, így FITZ Józsefet is, aki felvetette: „Vajon e műhelyek kivételes engedélyt kaptak?”¹³ Eldugott hegyi kolostorokban volt csak erre lehetőség?¹⁴

A kérdés megoldása vallási alapon keresendő. BAJAZID szultán tilalma kizárólag az „igazhitűekre” vonatkozott. Ezek arab betűkkel mohamedán jellegű szöveget az említett IBRAHIM Müteferrika-ig valóban nem nyomtathattak. Ennek oka elsősorban a muftik kenyéririgysége volt, akik könyvmásolói tevékenységüket látták veszélyeztetve a nyomdászatban. Mindez azonban a zsidó és keresztény hiten levőkre nem vonatkozott. Így volt tehát lehetséges, hogy 1503-tól DAVID és SAMUEL ibn Nahmias a törökök fővárosában, tehát nem valami „eldugott hegyi kolostorban”, majd őket követve tucatnyian mások is évtizedeken át száz és száz héber nyomtatványt készítettek sajtójukon. Ráadásul Isztambult mint a nyomtatás helyét a könyveken általában fel is tüntették.¹⁵ De a török birodalom több más tartományában is dolgoztak héber nyomdászok: így a görögországi Szalonikiben 1515-től, a marokkói Fezben 1521-től, az egyiptomi Kairóban 1557-től, a mai izraeli Safedben 1577-től.¹⁶ A Balkán-félszigeten élő és az orthodoxiához tartozó keresztényeknek ugyancsak egész sor műhelyük volt.

Az első ilyen jellegű nyomda már 1493-ban létesült a montenegrói Cetinje-ban. Hamarosan a Havasalföldön (Tirgovište 1508), Szerbiában (Goražde 1520) és Albániában (Shkoder 1563) is működött könyvsajtó. A 16. században

¹¹ SIMONFFY Aladár: *Ibrahim Müteferrika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*. Bp. 1944.

¹² Magyar Könyvszemle 1943: 267–268.

¹³ I. m. I. 14.

¹⁴ I. m. II. 17.

¹⁵ Zeitschrift für hebräische Bibliographie 1907: 30–32, 49–53, Aaron FREIMANN.

¹⁶ MÜLLER, Jean—ROTH, Ernst: *Aussereuropäische Druckereien im 16. Jahrhundert*. Baden-Baden 1969.

még számos további helyen — főleg orthodox kolostorokban — készültek többségükben cirillbetűs szertartáskönyvek a Balkán-félszigeten, általában rövid életű műhelyekben.¹⁷

Tehát a törökök elvben nem tették lehetetlenné nyomdák működését az általuk megszállt területen, ha azok nem mohamedán vallásúak számára dolgoztak. Adam NEUSER, a zavaros sorsú, Erdélyben is megfordult német prédikátor egy 1574-ben írt leveléből ismeretes az ő és az egykor Abrudbányán nyomtató KARÁDI Pál esete a törökkel¹⁸ a nyomdászattal kapcsolatban. Eszerint Karádi előbb a törökök által megszállott területen, az Arad megyei Simándon tartózkodott nyomdájával 1570—1572 között,¹⁹ majd onnan Lugoson át, ahol NEUSERrel találkozott, Temesvárra ment. DÁVID Ferenc tanácsára KARÁDI sajtóján kívánta NEUSER antitrinitárius vitairatait megjelentetni. Amikor megérkezéséről a temesvári basa, HASSZÁN értesült, maga elé hívatta NEUSERt, hogy kikérdezze. NEUSER előadta a nyomdával kapcsolatos szándékait is, amit azonban a basa önmagában nem kifogásolt. Neusert végül is nem a nyomda miatt, hanem németországi származású kémgyanúsként küldték Isztambulba.²⁰

A fentiekben elmondottak alapján tehát elvben nem zárható ki, hogy könyvsajtó működött Magyarországon a törökök által megszállt területen is. A valóság azonban mégis csak az, hogy ilyen nyomtatvány, a mai napig, egyetlenegy sem került elő az említett Simándról vagy Temesvárról. Az ország nyomdászterképén középen és délen terpeszkedő fehér folt tehát nem ideológiai okokra, hanem a török hódoltság általános lét- és vagyonbizonytalanságára vezethető vissza. Ez pedig mindennek volt nevezhető, csak nem alkalmasnak arra, hogy a nyomdászathoz szükséges feltételeket, mint amilyen a viszonylag nagyobb tőkeberuházás, a folyamatos papírellátás stb., reálisan biztosítsa.

A délről támadó török felhatolt egészen a Felvidékig, így az ország meg nem szállt része délnyugattól a Mura folyótól kiindulva előbb északi, majd keleti irányban a Kárpátok vonulatával párhuzamosan viszonylag keskeny, félkaréj alakú sávot tartalmazott. Ez a nagyjából a Tiszáig terjedő terület tekinthető az ún. királyi Magyarországnak, amely a Habsburg-uralkodó alá tartozott. A Tiszától délre a Kárpátok által keletről és délről lezárt terület volt az erdélyi fejedelemség, amely már arányosabb alakzatot mutatott. E két országrészben a 16. században összesen harminc helységben dolgozott könyvsajtó: 21 a Felvidéken, ill. Nyugat-Magyarországon, további kilenc pedig az erdélyi területen.

A nyomdahelyek alapításának időrendjét figyelve megállapítható, hogy ezek eleinte inkább Erdélyben települtek meg. 1570 előtti időből összesen tíz helységről van szó, amelyek közül hét²¹ található a keleti és csak három²² a nyugati, ill. északi országrészekben. Vagyis az erdélyi nyomdahelyek 78 százalékában, azaz kettő kivételével mindegyikben már 1570 előtt működött könyvsajtó, míg a királyi Magyarországon ez az arány csak 14 százalék.

¹⁷ BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC.* 2. ed. Baden-Baden 1966.

¹⁸ NEUSER levelét először Gotthold Ephraim LESSING publikálta: *Zur Geschichte und Litteratur. Aus den Schätzen der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel.* Dritter Beytrag. Braunschweig 1774, 128—144.

¹⁹ Református Egyház 1962: 180—181, KATHONA Géza — Magyar Könyvszemle 1964: 172—174, DÖRNYEI Sándor.

²⁰ Südostdeutsches Archiv 1966: 240—243, Anton Peter PETRI.

²¹ Szeben 1529, Brassó 1539, Kolozsvár 1550, Debrecen 1561, Várad 1565, Gyulafehérvár 1567, Abrudbánya 1569.

²² Sárvár 1539, Óvár 1558, Kassa 1560.

Hasonló erős eltérés tapasztalható a két terület között a nyomdák átlagos élettartamát illetően is. A kilenc erdélyi nyomdahely közül csak a három legkésőbbi alapítású²³ bizonyul kérésztűtűnek, hiszen működésük a következő évben már nem folytatódott. Gyulafehérvárott öt évig (1567—1569 és 1578—1579), míg Váradon mintegy hat esztendőn át (1565—1568 és 1584—1585) dolgozott könyvsajtó. Ennek az országrésznek négy még nem említett városában évtizedeken át tartósan nyomtatottak: Szebenben 36 (1529—1530, 1544—1552 és 1575-től), Debrecenben 40 (1561-től), Kolozsvárott 51 (1550-től) és Brassóban nem kevesebb, mint 56 esztendőn át (1539—1594). Ennek tudható be, hogy az erdélyi nyomdahelyek átlagos élettartama közel 22 év (21,9), vagyis több mint kétszerese az országos átlagnak (10,4).

Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon nem kevesebb, mint 11 esetben csak egy, ill. két esztendeig működött nyomda egy helyen.²⁴ További hét helységben négy-nyolc évig dolgozott könyvsajtó.²⁵ A nyomdák működése csak három helyen haladta meg az egy évtizedet.²⁶ Így a királyi Magyarországon a nyomdahelyek átlagos élettartama öt és fél esztendő, vagyis mindössze egy negyede az erdélyiekének és csupán fele az országos átlagnak.

Amint az ország nyomdatérképén nagy fehér foltként jelentkezik a törökök által megszállott terület, úgy a 16. század magyarországi nyomtatványainak időrendjéből is számos év hiányzik. Először csak 1529-ben kezdték el Szebenben GUTENBERG találmányát felhasználni, de itt is összesen csak két évig. Ezt követően 1539-ig ismét egyetlen könyvsajtó sem dolgozott az ország területén. Így a 16. században csak 64 esztendőn át (1529—1530 és 1539—1600) nyomtatnak Magyarországon.

A nyomdahelyek számát évenként vizsgálva megállapítható, hogy már 1539-ben egyidejűleg két városban is dolgozott könyvsajtó,²⁷ míg 1558-ban már három.²⁸ Ezután a fejlődés felgyorsul, mert 1565-ben négy,²⁹ 1567-ben már öt,³⁰ míg 1574-ben pedig nem kevesebb, mint hét,³¹ majd 1578-ban már nyolc helyen³² nyomtatnak. 1584-ben a nyomdahelyek száma elérte a 16. századon belül a legmagasabb számot: kilencet.³³

Azonban a fejlődés nem töretlen, mert újra és újra visszaesés is tapasztalható. Így 1553-ban csak egy,³⁴ 1571-ben kettő,³⁵ 1572-ben három,³⁶ 1595-ben

²³ Abrudbánya 1569, Szászsebes 1580 és Szászváros 1582.

²⁴ Kassa 1560, Pápa 1577, Besztercebánya 1578, Rárbók 1584, Pozsony 1594, Keresztúr 1598, ill. Óvár 1558—1559, Komjáti 1573—1574, Nedelic 1573—1574, Alsólindva 1573—1574, Sicz 1592—1593.

²⁵ Sárvár 1539—1541 és 1600, Galgóc 1584—1588, Monyorókerék 1587—1592, Sempte 1573—1578, Detrekő 1579—1584, Vimpác 1593—1599, Németújvár 1582—1585, 1589 és 1595—1597.

²⁶ Vizsoly 11 (1589—1599), Nagyszombat 23 (1578-tól) és Bártfa 24 (1577-től).

²⁷ Brassó és Sárvár.

²⁸ Brassó, Kolozsvár és Óvár.

²⁹ Brassó, Debrecen, Kolozsvár és Várad.

³⁰ Brassó, Debrecen, Gyulafehérvár, Kolozsvár és Várad.

³¹ Alsólindva, Brassó, Debrecen, Kolozsvár, Komjáti, Nedelic és Sempte.

³² Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyszombat, Sempte és Szeben.

³³ Debrecen, Detrekő, Galgóc, Kolozsvár, Nagyszombat, Németújvár, Rárbók, Szeben és Várad.

³⁴ Kolozsvár.

³⁵ Debrecen és Kolozsvár.

³⁶ Brassó, Debrecen és Kolozsvár.

négy³⁷ és 1600-ban mindössze öt³⁸ városban nyomtattak. Összesen 11 évben csak egy, 14 alkalommal kettő, nyolc alkalommal három, három évben négy, hét évben öt, négyszer hat, tízszer hét, hat esetben nyolc és csak egyetlen esetben volt kilenc nyomdahely egy esztendőben. Az egész 16. századra vonatkozó átlag tehát évi négy nyomdahely. A nehéz korabeli viszonyokra utal, hogy ezt az összesen 64 évre vonatkozó átlagot a század utolsó esztendejében, 1600-ban működő nyomdahelyek száma csupán eggyel haladta meg.³⁹

A nyomdahelyek azonban nem fedik pontosan a műhelyeket, amelyek alatt a teljesen vagy legalább is jelentős részében azonos felszerelést használó nyomda értendő tekintet nélkül a tulajdonosra és a nyomdahelyre. Ezek végleges tisztázására természetesen csak a hazai nyomdák által használt betűtípusok és könyvdíszek teljes repertóriumának elkészülte után kerülhet majd sor. Ennek a hazai könyvnyomtatás szempontjából alapvető feladatnak elvégzését már FITZ József szorgalmazta, ill. hiányát hangsúlyozta.⁴⁰ Ez a munkálat most végre a 17. század első felének bevonásával megindult. Remény van rá, hogy néhány éven belül teljesen tisztán lehet majd látni, hogy milyen nyomdai készletet mikor és hol használtak. Ezek változása, ill. a nyomdai felszerelés vándorlása számos vonatkozásban feltehetően új megvilágításba helyezi majd az eddigi ismereteket.

Visszatérve tehát a műhelyekre, volt úgy, hogy egy-egy városban egyidejűleg vagy egymást követően több könyvsajtó is működött, ill. ugyanaz többször is megfordult. De ennek a fordítottja, mikor egy nyomda több helységet keresett fel, még gyakoribb. Ezért a világos kép elnyerése végett a műhelyeket helyes összevetni a nyomdahelyekkel.

Mindössze két város akad a 16. századi Magyarországon, ahol egy időben több műhely is működött. Az egyik az erdélyi Brassó, ahol a HONTER által alapított latin betűs nyomdával párhuzamosan évtizedeken át cirillbetűs műhelyek is tevékenykedtek, sőt átmenetileg (1583) a szebeni városi sajtó is. A másik helység, amelynek falai között egyidejűleg két műhely működött, a felvidéki Bártfa volt. Itt David GUTGESELL munkásságának három utolsó évében (1597–1599) vele párhuzamosan, de más felszereléssel nyomtatott már Jakob KLÖSS is. Öt további városban korban egymástól függetlenül tevékenykedtek különböző műhelyek. Ezek közül időrendben az első Szeben, ahol 1529–1530 között a TRAPOLDNER-féle, rövideltű, latin betűs műhely, majd 1544–1552 között PHILIP cirillbetűs nyomdája, végül 1575-től a városi könyvsajtó működött. Sárvárott 1539–1541 között NÁDASDY Tamás SYLVESTER János vezette nyomdája után 1600-ban itt tűnt fel Joannes MANLIUS. Debrecenben 1565-ben — a helyi műhelytől eltérő készlettel — dolgozott Raphael HOFFHALTER. Váradon ugyancsak HOFFHALTER 1565–1566-ban, majd 1567–1568-ban ugyanitt átmenetileg a debreceni sajtó működött. A debrecenieknek ez a

³⁷ Bártfa, Kolozsvár, Nagyszombat és Németújvár.

³⁸ Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszombat és Sárvár.

³⁹ 1529—1, 1530—1, 1539—2, 1540—1, 1541—2, 1542—2, 1543—1, 1544—2, 1545—1, 1546—1, 1547—1, 1548—1, 1549—1, 1550—2, 1551—2, 1552—2, 1553—1, 1554—2, 1555—2, 1556—2, 1557—2, 1558—3, 1559—2, 1560—2, 1561—3, 1562—3, 1563—3, 1564—3, 1565—4, 1566—2, 1567—5, 1568—3, 1569—5, 1570—3, 1571—2, 1572—3, 1573—5, 1574—7, 1575—5, 1576—4, 1577—6, 1578—8, 1579—7, 1580—7, 1581—7, 1582—8, 1583—6, 1584—9, 1585—6, 1586—5, 1587—5, 1588—8, 1589—7, 1590—7, 1591—7, 1592—8, 1593—8, 1594—8, 1595—4, 1596—7, 1597—7, 1598—7, 1599—6, 1600—5.

⁴⁰ I. m. I. 11.

„vendégszereplése” Váradon — most már HOFFHALTER Rudolf vezetése alatt — 1584—1585-ben megismétlődött. Gyulafehérvárott a már említett Raphael HOFFHALTER, ill. utódai 1567—1569 között nyomtattak, majd 1578—1579-ben ebben a városban a korábban Brassóban tevékenykedett LORINT jelent meg cirillbetűs nyomdájával.

Speciális a helyzete Németújvárnak, ahol ugyanaz a nyomdász, Joannes MANLIUS nem kevesebbszer, mint három ízben is dolgozott.⁴¹ Ez átvezet a következő kategóriába, ahol egy nyomdász, ill. azonos nyomdai készlettel rendelkező műhely változtatta meg helyét. A rendkívül mozgékony MANLIUS az említett Németújváron kívül még az alábbi Magyarországi helységeket kereste fel a 16. században: Monyorókerék (1587—1589, ill. 1590—1592), Sicz (1592—1593), Keresztúr (1598) és Sárvár (1600). BORNEMISZA Péter nyomdai felszerelése az ő, ill. faktora és utódja, MANTSKOVIT Bálint vezetésével az alábbi utat járta be: Sempete (1574—1578), Detrekő (1579—1584), Rárbók (1584), Galgóc (1584—1588), Vizsoly (1589—1596). Hasonlóan mozgalmas útvonalat tett meg Raphael HOFFHALTER korábban Bécsben használt nyomdai anyaga az ő, majd örökösei, ill. fia, Rudolf vezetése alatt: Debrecen (1565), Várad (1565—1566), Gyulafehérvár (1567—1569), Nedelic (1573), Alsókindva (1573—1574), Nedelic (1574), majd ezt követően beolvadt az 1575-ben alapított szebeni városi nyomdába. Ugyanebbe a szebeni műhelybe került 1583-ban, átmeneti brassói tartózkodása alatt a HONTER-féle nyomda antikva és kurzív betűanyaga is. HUSZÁR Gál óvári (1558—1559) és kassai (1560) működése után Debrecenbe költözött, ahol 1561-ben megvetette az ottani nyomda alapjait. Ez a debreceni sajtó került két alkalommal is átmenetileg — amint erről a fentiekben szó volt — Váradra (1568 és 1584—1585). HUSZÁR Gál később Komjátiban dolgozott (1573—1574), majd az ő felszerelésével fia, Dávid Pápan (1577). Még két erdélyi, cirillbetűs nyomda helyváltogatásai igényelnek említést: CORESI és munkatársai (OPREA, TUDOR, CĂLIN, MĂNĂILĂ, MARIEN és ȘERBAN) Brassóban végezték munkájukat (1557—1588), de 1580-ban átmenetileg Szászsebesen, ill. 1582-ben Szászvároson, míg LORINT ugyancsak Brassóból, ahol 1566-ban és 1572-ben dolgozott, az 1578—1579. évekre Gyulafehérvárra települt.

A fenti felsorolásokat áttekintve megállapítható, hogy a 16. században a harminc magyarországi helységben összesen húsz, nyomdai anyaga alapján egymástól nagyjából elkülöníthető műhely működött. Ebből nyolc csak az erdélyi fejedelemség területén (közülük három cirillbetűs), tíz csak a Felvidéken, ill. Nyugat-Magyarországon, míg kettő (HUSZÁR Gál első nyomdája és a Hoffhalterek műhelye) mindkét területen. A műhelyek működési ideje — különös tekintettel a helyüket változtató több nyomdára — általában jóval hosszabb volt a már tárgyalt nyomdahelyeknél. Mindössze egy erdélyi (Abrudbánya 1569) és két felvidéki műhely (Besztercebánya 1578 és Pozsony 1594) ismert tevékenységi ideje csupán csak egy év. Két, ill. három évig dolgozott a 16. században az első szebeni (1529—1530), ill. az első sárvári (1539—1541) és a második bártfai (1597-től); 5, 7, ill. 9 esztendőn át HUSZÁR Gál második (Komjati, Pápa 1573—1577), a vimpáci (1593—1599) és a szebeni cirillbetűs könyvsajtó (1544—1552). 10, 13 és 19 évig nyomtatott saját betűtípusaival a két HOFFHALTER (1565—1574), az erdélyi LORINT (1567—1579) és Joannes MANLIUS (1582-től). Több mint két évtizedig dolgozott az első bártfai (1577—

⁴¹ 1582—1585, 1589 és 1595—1597.

1599), a nagyszombati (1578-tól), a szebeni városi (1575-től), a cirillbetűs CORESI (1577—1583) és a BORNEMISZA—MANTSKOVIT nyomda (1573—1599). A három leghosszabb ideig tevékenykedett 16. századi műhely a HUSZÁR Gál alapította későbbi debreceni (1558-tól), a kolozsvári (1550-től) és a HONTER-féle brassói sajtó (1539—1594). A húsz műhely átlagos élettartama 17 és fél esztendő, amelyen belül a nyolc erdélyi 24, míg a 10 felvidékié, ill. nyugat-magyarországié alig haladja meg a 11 évet (11,2).

Természetesen — mint általában a statisztikával — óvatosan kell bánni ezekkel a számokkal is. A nyomdák tevékenysége a 16. századi Magyarországon ugyanis nem töretlen, sokszor helyüket változtatva több év után tűntek fel ismét, más esetben termelésük még egy városon belül is akadozó. Így a vim-páci ferences műhelynek hét éves működési idejéből (1593—1599) csak az első és utolsó esztendőben készült termékei ismeretesek. Hasonló a helyzet az 56 esztendővel „korelnök”-nek nevezhető HONTER-féle brassói sajtóval is, amely alól összesen csak 38 év során kikerült termék ismeretes,⁴² míg fennállásának mintegy egyharmadából nincs adat e műhely tevékenységéről. Manlius nyugat-magyarországi munkássága közben átmenetileg két évig (1586—1587) a horvátországi Varasdon dolgozott. Ilyen és ehhez hasonló körülményeket a fenti számok megállapításánál, ill. az átlagok és arányok kiszámításánál figyelmen kívül kellett hagyni. Ennek ellenére a fejlődési irányzatok és a mutatkozó eltérések a nagy számok megbízható törvénye alapján jellemzők, így következtetések levonására felhasználhatók, ill. okaik keresése is indokolt. Ide tartozik még az is, hogy a következőkben a statisztikai adatok felsorolásánál és értékelésénél a viszonylag kevés adatra támaszkodó kisebb számok sokszor figyelmen kívül maradnak. Ezek ugyanis esetlegességük miatt gyakran igen torz eredményekhez vezetnek.

A 16. századi magyarországi nyomdahelyek, ill. műhelyek száma és eloszlása térben és időben volt a fentiekben előadottak tárgya. A különböző szempontok szerinti áttekintés alapján ezzel kapcsolatban összefoglalóan a következő következtetésekre lehet jutni. A három részre szakadt országnak a törökök által megszállt része a nyomdászat szempontjából gyakorlatilag nem jön számításba. Az erdélyi fejedelemség területén aránylag korán vetette meg lábát a könyvnyomtatás és a hatvanas években már a nyomdákkal szemben támasztott igény lényegében kielégítést nyert. A műhelyek itt, viszonylag stabil nyomdahelyeken, általában elég hosszú ideig tevékenykedtek. Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon Erdélyhez viszonyítva több városban több nyomda működött, de általában valamivel később és zömmel rövidebb ideig.

Rendkívül magas a 16. századi magyarországi nyomdászat történetében a viszonylag kurta életű nyomdahelyek és műhelyek száma, ill. aránya: sok kezdeményezés megrekedt, számos újrakezdés sem bizonyult végleges megoldásnak. Ez az akkori forrongó, belső és külső küzdelmekkel terhes korszakban szinte magától értetődő. Fokozta a nyomdászatot rendkívül hátrányosan befolyásoló anyagi és kulturális bizonytalanságot a törökök állandó jelenléte, továbbá a rendkívül éles vallási feszültség.

A két meg nem szállt országrész között a nyomdászat elterjedésének ideje és jellege területén mutatkozó különbség a történelmi, vallási, gazdasági és földrajzi tényezőkkel együttesen értelmezendő, ill. magyarázható. Az erdélyi

⁴² 1539—1544, 1547—1551, 1554—1558, 1561—1565, 1567, 1569, 1570, 1572, 1574—1581, 1583, 1586, 1594.

fejedelemség kialakulásával e terület egésze — legalább is átmenetileg — kiiktatódott a törökök közvetlen katonai megszállásának veszélyzónájából. Ezzel szemben az ország északi és nyugati részein a mohamedán hódítók fokozatos előrehatolása még évtizedeken át tartott. A véglegesnek tűnő politikai rendezés hiányában a nyomdászathoz olyan fontos és már többször emlegetett biztonság és nyugalom, ha erről ebben az időben az országban egyáltalában beszélni lehet, a királyi Magyarországon későbbben állt helyre.

Az erdélyi nyomdászat gyors elterjedését és megerősödését rendkívüli módon támogatta az a körülmény, hogy JÁNOS ZSIGMOND fejedelem protestáns volt. 1571-ben bekövetkezett haláláig nagyvonalú vallási liberalizmus volt jellemző Erdélyre, amely igen kedvezett a könyvnyomtatásnak, hiszen az egyes felekezeti irányzatok (orthodox, lutheránus, kálvinista és unitárius) felfogásuk hathatós támaszaként és terjesztőjeként mind igyekeztek ezt igénybe venni. Ezzel szemben a királyi Magyarországon — eltekintve a későbbi MIKSA császárnak főherceg korában tanúsított jóindulatú érdeklődésétől — a protestánsoknak sokáig kellett küzdeniük még pusztá létük hivatalos elismertetéséért is. Csak ezután jöhetett szóba egyáltalában a könyvnyomtatás felhasználása. A fenti szempontokon kívül még számításba vehető a két országrész eltérő földrajzi alakzata is. Míg az erdélyi fejedelemség nagyjából arányos, 300–400 km átmérőjű területen feküdt, addig a 600–700 km hosszan elnyúló és jelentős részében a törökök és a Kárpátok közé szorult Nyugat-Magyarország és a Felvidék szélessége átlagosan csak kb. 150 km volt. Így ez utóbbi terület különösen bizonytalan helyzetben volt.

A földrajzi tényezőnek a könyvnyomtatásra gyakorolt hatása közvetve más vonatkozásban is észlelhető. Erdély közlekedése és áruellátása elszigetelt fekvése miatt igen problematikus volt. A nyomdák rendszeres tevékenységükhöz folyamatosan nagy mennyiségű papírt igényeltek, hiszen különben munkájuk megbénult volna. Már viszonylag korán rá kellett döbenniük az erdélyi nyomdászoknak arra, hogy azok a kereskedelmi útvonalak, amelyeken át a papírt az északi és nyugati országokból hozathatták, a törökök miatt bizonytalanná váltak. Ezért az 1539-ben alapított brassói nyomda megfelelő mennyiségű, de főleg biztonságos és folyamatos papírellátására már 1546-ban malom létesült e városban. De 1563-ban Kolozsvárott is szükségét látták ugyanennek, míg a harmadik jelentős erdélyi nyomdahelyen, Szebenben az 1573-ban kezdődő papírgyártás két évvel még meg is előzte a városi nyomda megindulását. Így tehát a 16. századi Erdély mindhárom papírmalma igen szorosan összefüggött a könyvnyomtatással. Ezzel szemben a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon, ahol az egyetlen papírmalom Lőcsén 1530-ban nyomtalanul elpusztult, a később kialakuló nyomdászat az egész 16. század folyamán nem igényelte a helyi gyártást, mert mindig támaszkodni tudott a rendszeres lengyelországi, sziléziai stb. papírbehozatalra. Tehát a fentiekben már tárgyalt eltérő fejlődés, amely a könyvnyomtatás terén az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország között tapasztalható, a nyomdászat szempontjából oly fontos papír gyártása esetében is világosan felismerhető. Erdély viszonylagos elszigeteltsége nemcsak az önálló papírgyártás kialakulását tette szükségessé, de nyilván nem hagyható figyelmen kívül mint a nyomdászat viszonylag gyors elterjedésének egyik mozgatóereje sem. Joggal feltételezhető, hogy a rossz és bizonytalan összeköttetés az északi és nyugati országokkal a könyvellátás terén is érezhető volt. Ez a körülmény is nyilván serkentette az Erdélyben jelentkező nyomdai igényeknek helyi kielégítésére irányuló törekvéseket.

A királyi Magyarországon élő német és szlovák anyanyelvű lakosság nyomda iránti szükségérzetét viszont éppen az Erdélyhez viszonyított és a papírellátásnál már említett jobb közlekedési viszonyok csökkenthették, hiszen az ezeken a nyelveken készült külföldi kiadványok sorra eljuthattak mind Nyugat-Magyarországra, mind a Felvidékre. Az aránylag későbbi és kisebb nyomdatermés magyarázatánál ezekben az országrészekben ez a szempont is figyelembe veendő.^{42a}

A nyomdahelyek és műhelyek után, azok termelésére áttérve, legyen a 16. századi magyarországi kiadványok száma a vizsgálódás következő tárgya. Itt a felmérés alapját a könyvészeti egység képezte, ami természetesen nem fejezi ki pontosan a nyomda mennyiségi produkcióját. Nyilvánvaló, hogy egy kis füzet vagy plakát előállítása jóval kevesebb munkát igényel, mint egy több száz ívet tartalmazó hatalmas kötet. Ezért a kiadványok áttekintését az egyes műhelyekben nyomtatott művek terjedelmének ívszámai alapján történt összeállítás követi és egészíti ki.

Az RMNY által közölt 896 műből hat 15. századi, 76 pedig külföldi nyomtatvány. A 16. századi hazai nyomtatványok száma tehát a további vizsgálódás során 814.⁴³

A kiadványoknak nyomdahelyek szerinti megoszlása a következő mennyiségi sorrendet mutatja: Kolozsvár 206, Debrecen 146, Brassó 119, Bártfa 96, Nagyszombat 55, Szeben 35, Gyulafehérvár 25, Németújvár 22, Monyorókerék 13, Sicz 13, Vizsoly 12, Detrekő 11, míg a többi 18 helyről egyenként csak nyolc vagy annál is kevesebb nyomtatvány ismeretes. Egy nyomdahelyre átlagban 27 kiadvány jut. Az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország megosztásában az arány kétharmad (544) Erdélyé és csak egyharmad (266) a Felvidéké, ill. Nyugat-Magyarországé. A sorrendben első három városban, amely mind a keleti országrészhez tartozott, a kiadványoknak közel hatvan százaléka (58,6 százaléka) jelent meg. Jól mutatja ez a szám is egyrészt Erdély nyomdai túlsúlyát a királyi Magyarországgal szemben, másrészt az erős koncentrációt is, hiszen a három helység a nyomdahelyeknek csupán csak egytizedét teszi ki.

A 16. századi magyarországi nyomdahelyek közül a legtöbb művet a nagyobb városokban készítették. Kolozsvár, Debrecen, Brassó, Bártfa, Nagyszombat, Szeben és Gyulafehérvár, vagyis ahol negyedszáz, vagy annál több kiadványt állítottak elő, mind városok voltak. Az itteni fejlettebb gazdasági viszonyok és rendezettebb jogi körülmények között a viszonylag módosabb polgárság körében a nyomdák fenntartásának feltételei inkább voltak biztosítottak. Viszonylag hátrább szorult a városok között Várad, Pápa, Besztercebánya, Kassa és Pozsony, ahol nyolc vagy annál is kevesebb mű jelent csak meg. Várad ebben az időben inkább csak a debreceni műhely átmeneti menedékhelyének feladatát töltötte be. A felvidéki bányavárosok közül egyedül Besztercebánya volt igen rövid ideig nyomdahely, akárcsak Kassa és Pozsony. A királyi Magyarország városai közül a 16. századi nyomdászat hazai térképéről több is (pl. Eperjes,

^{42a} Erre Ján ČAPLOVIČ volt szíves felhívni a figyelmet.

⁴³ Miatán néhány példányban fenn nem maradt kiadvány esetében többszörös bizonytalanság áll fenn, az alábbiakban következő statisztikai összeállítások végösszege ettől az elméleti számtól néhány tételnyi elmaradást mutat.

Kolozsvár 206, Debrecen 146, Brassó 119, Bártfa 96, Nagyszombat 55, Szeben 35, Gyulafehérvár 25, Németújvár 22, Monyorókerék 13, Sicz 13, Vizsoly 12, Detrekő 11, Várad 8, Sempete 8, Sárvár 5, Galgóc 5, Alsókindva 4, Vimpác 4, Óvár 3, Nedelic 3, Pápa 3, Besztercebánya 2, Keresztúr 2, Kassa 1, Abrudbánya 1, Komjáti 1, Szászsebes 1, Szászváros 1, Rárbók 1, Pozsony 1.

Lőcse, Késmárk) teljesen hiányzik. A Felvidéknek Erdélyhez viszonyított és nyomdászati szempontból a fentiekben már említett rosszabb körülményei között pl. Bártfa egymaga elégítette ki sokáig több megyéni terület nyomdai szükségletét. Nyugat-Magyarországon erősen érezhető Bécs közelsége, hiszen Pozsony és Sopron tájéka gazdaságilag és kulturálisan az osztrák főváros vonzókörébe tartozott, így a könyvsajtó viszonylag tartós hiánya is ezzel magyarázható.

A kisebb nyomdahelyeken legfeljebb két tucatnyi kiadvány készült. E helységek jelentős része (Németújvár, Monyorókerék, Sicz, Detrekő, Sárvár, Alsó-lindva, Nedelic, Keresztúr, stb.) valamelyik főúri család (BATTHYÁNY, ZRÍNYI, BALASSI, NÁDASDY, BÁNFFY, stb.) birtokához tartozott, ahol a Nyugat-Magyarország területén működött protestáns nyomdászok a szükséges védelmet és biztonságot patrónusuktól, az említett főúri családok egyik vagy másik tagjától, megkapták. Azonban a rendkívül gyorsan változó politikai és vallási viszonyok között az ilyen kapcsolatok patrónus és nyomdász között mindig csak átmeneti jellegűek voltak: sohasem tartottak néhány évnél tovább.

A kiadványok száma a tartósabb nyomdahelyeken évi átlagban így alakult: Kolozsvár 4,0, Debrecen 3,7, Bártfa 3,6, Nagyszombat 2,4, Brassó 2,0, Szeben 1,0. Az országos átlag nyomdahelyenként évi 2,58 mű.⁴⁴ A nyomdahelyek élettartamát összevetve a megjelent művek számával megállapítható, hogy a leg hosszabb életűekben készült átlag évente a legtöbb kiadvány. A nyomtatványok évi száma helységenként viszonylag kiegyensúlyozott, az országos átlagot közelítő számot mutatnak. Szélsőséges példaként felhozható Vimpác 0,6 arányszáma, de itt a négy ismert kiadvány a nyomda hétéves fennállásának első, ill. utolsó esztendejében (1593, ill. 1599) készült, míg a közbeeső öt évről semmi adat sem áll rendelkezésre. A másik szélsőség Sicz 6,5 arányszáma. Itt MANLIUS két év lefolyása alatt 13 apró munkát jelentetett meg. Gyulafehérvár 5,0 arányszáma a HOFFHALTER műhely rendkívül élénk, de viszonylag rövid, mindössze három évre terjedő (1567–1569) tevékenységének tudható be. (Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy viszonylag kis számok esetében az arányok sok esetben nem reálisak.) Az összes többi jelentősebb nyomdahely esetében a termékek évi átlagszáma tehát egy és négy között van. E két határt az említett Szeben, ill. Kolozsvár reprezentálja.

A helységek helyett a műhelyeket, vagyis a nyomdai anyagot véve alapul a kiadványok sorrendje a következő: a kolozsvári 206, a debreceni 155, a brassói HONTER 87, a bártfai GUTGESELL 80, a nagyszombati 56, MANLIUS 51, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 37, HOFFHALTER 35, a szebeni városi 33, CORESI 28, a bártfai KLÖSS 17 kiadványa mellett a többi kilenc műhelyből egyenként csak öt vagy annál is kevesebb termékről maradt fenn emlék. Egy műhelyre jutó átlag meghaladja a negyvenet.⁴⁵

Természetesen itt is a legnagyobb és legállandóbb sajtók vezetik a sort. Az első tíz műhely, amely egyenként negyedszáznál több művet állított elő, mind

⁴⁴ Sicz 6,5, Gyulafehérvár 5,0, Kolozsvár 4,0, Debrecen 3,7, Bártfa 3,6, Pápa 3,0, Németújvár 2,8, Nagyszombat 2,4, Monyorókerék 2,2, Brassó, Alsó-lindva, Besztercebánya, Keresztúr 2,0, Detrekő 1,8, Óvár, Nedelic 1,5, Várad, Sempete, Sárvár 1,3, Vizsoly 1,1, Szeben, Galgóc, Kassa, Abrudbánya, Komjáti, Szászsebes, Szászváros, Rárbók, Pozsony 1,0, Vimpác 0,6.

⁴⁵ Kolozsvár 206, Debrecen 155, brassói HONTER 87, bártfai GUTGESELL 80, nagyszombati 56, MANLIUS 51, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 37, HOFFHALTER 35, szebeni városi 33, CORESI 28, bártfai KLÖSS 17, LORINTZ 5, HUSZÁR 5, sárvári SYLVESTER 4, vimpáci 4, szebeni PHILIP 3, első szebeni 2, Besztercebánya 2, Abrudbánya 1, Pozsony 1.

legalább egy évtizedig működött. Ezek állították elő az összes kiadvány 94,5, míg a másik tíz műhely csupán 5,5 százalékát. Ebből is jól kiviláglik a termelés rendkívül aránytalan megoszlása a megszilárdult, tartós, ill. az átmeneti, próbálkozás jellegű vállalkozások között. A fenti negatív tapasztalat alapján figyelmen kívül hagyva immár a kis számokat, a tíz nagy műhely évi termése a következő: a kolozsvári 4,0, a debreceni 3,6, HOFFHALTER 3,5, a bártfai GUTGESELL 3,4, MANLIUS 2,7, a nagyszombati 2,4, a brassói HONTER 1,6, BORNE-MISZA—MANTSKOVIT 1,4, a szebeni városi 1,3, CORESI 1,0. Az országos átlag műhelyenként évi 2,30 mű. A fenti számok viszonylag kiegyensúlyozott értékeket mutatnak a sok apróságokat is közreadó kolozsvári műhelyektől a terjedelmes műveket előállító CORESI-ig.

Miután összesen 64 éven át dolgozott könyvsajtó az országban, a kiadványok számának évi átlaga 12,7. Az esztendőök szerinti megoszlás rendkívül változatos képet nyújt. A hazai 16. századi könyvnyomtatás harmadik évében, tehát már 1539-ben elérte a 12-t, amit azután csak 1555-ben haladott meg először (18). 1570-ig kellett várni, hogy ezen a számon túljusson (21). A továbbiakban 1574-ben 24, 1578-ban 27, majd 1580-ban 32 jelentette a legmagasabb számú nyomdatermést, végül 1592-ben készült egy évben a legtöbb nyomdatermek: 34. Az évenként megjelent nyomtatványok nagyság szerinti sorrendje a következő: 34 (1592), 32 (1580), 30 (1593, 1598), 27 (1578, 1597), 24 (1574, 1577, 1582, 1591), 22 (1584), 21 (1570, 1579), 19 (1581, 1588, 1596), 18 (1555, 1567, 1568, 1599), 17 (1583, 1586), 16 (1590, 1594). De hogy a kiadványok száma milyen rendkívül ingadozó volt, álljanak itt illusztrálásként a legalacsonyabb számok is: 1529, 1530 és 1546-ból mindössze egy, 1540, 1542 és 1549-ből csak kettő, 1543, 1545, 1547 és 1553-ból három, 1544, 1548, 1552, 1560 és ami a legriasztóbb, 1600-ból csupán öt nyomtatvány ismeretes. Nagyon alacsony viszonylag még 1576 (6), 1595 (10) és 1587 (11) is.

Évtizedek szerinti megoszlásban a helyzet a következő: 1529—1540 = 16, 1541—1550 = 36, 1551—1560 = 72, 1561—1570 = 126, 1571—1580 = 178, 1581—1590 = 170, 1591—1600 = 212. Annak bizonyítására, hogy ezek az összefoglaló számok milyen egyenetlenséget takarnak, álljon itt két évtized könyvtermése évenkénti bontásban: 1571—14, 1572—9, 1573—11, 1574—24, 1575—10, 1576—6, 1577—24, 1578—27, 1579—21, 1580—32, ill. 1591—23, 1592—34, 1593—30, 1594—16, 1595—10, 1596—19, 1597—27, 1598—30, 1599—18, 1600—5. A ma ismeretes 16. századi magyarországi nyomtatványok számszerű felezőpontja az 1580. esztendőben, vagyis a 44. évében annak, hogy könyvsajtó működött. Az ezt követő húsz évben azután ugyanannyi kiadvány jelent meg, mint előtte több mint négy évtizeden át.

A kiadványok számának időbeli megoszlása rendkívül eltérő értékeket ad. Ennek egyik oka itt is a viszonylag kevés adat, amely az általánosításnál mindig komoly hibaforrás lehet. Ezenkívül különösen figyelembe kell venni, hogy egy-egy tétel mögött hol egy plakát, hol egy vastag fóliás rejtőzik, amelyeknek közös nevezőn kezelése — enyhén szólva — problematikus. Ilyen és ehhez hasonló bizonytalansági tényezők figyelembevételével is bizonyos tendenciák azért felismerhetők. A lassan kibontakozó fejlődés során nagy, de viszonylag rövid visszaesés tapasztalható a magyarországi nyomdászat termelésében a 16. század hetvenes éveinek derekán, amikor az 1574. évi 24 mű után 1575-ben csak 10, 1576-ban pedig mindössze hat mű készült. Ez a nagy pestisjárványnak tudható be, amely a nyomdászok közül HUSZÁR Gált és HELTAI Gáspárt is elragadta az élők sorából. A másik mélypont a század legvégén tapasztalható

(pl. 1600-ból mindössze öt nyomtatvány ismeretes!), amely nyilván a részben Erdélyre is kiterjedő ún. tizenöt éves háborúval (1591—1606) függött össze.⁴⁶ Nem érdektelen vizsgálat tárgyává tenni egy-egy műhely esetében, ha az egy esztendőn belül tíznél több, vagyis viszonylag sok kiadványt készített. Ezek jelentős része az induló vagy újrainduló műhelyek buzgóságával magyarázható, amellyel termelésüket elkezdték. Így 1539-ben a brassói HONTER-féle sajtó működése első évében 12 munkát nyomtatott, míg utóda Valentin WAGNER 1554-ben felfrissítve a nyomdát, 1555-ben nem kevesebb mint 15 kiadványt jelentetett meg. Raphael HOFFHALTER 1567-ben Gyulafehérvárra érkezve, a következő évben 14 különböző nyomtatványt állított elő. David GUTGESELL 1577 végén kezdte meg tevékenységét Bártfán és a következő esztendőben tíz művet nyomtatott.

A művek magas számának másik oka egy éven belül a kiadványok tartalmi és formai összetételének hirtelen módosításában kereshető. Így 1570-ben az unitáriusok — elsősorban maga DÁVID Ferenc — korábbi bázisa, a gyulafehérvári HOFFHALTER-műhely megszűntével a kolozsvári HELTAI-nyomdára támaszkodtak, melynek következtében e műhely termékeinek száma ugrásszerűen megnőtt: az előző évi egyről tizenegyre. A debreceni sajtó korábban többségében vallásos jellegű kiadványainak megjelentetését 1573 tájt — elsősorban BÁTHORI István fejedelem nyomására — abbahagyta, és 1574-ben egyszerre 16 különböző kis terjedelmű világi tárgyú kiadvánnyal lépett elő. (Ez különben a legmagasabb szám, amit egy műhely egy év alatt a 16. századi Magyarországon előállított.) Ugyanerre az okra vezethető vissza a kolozsvári HELTAI-nyomda néhány évben kimagasló számú kiadványa is: 1577-ben 10, 1580-ban 13 és 1592-ben 11.

A nyomdák termelése szempontjából, amint erről már szó volt, a legjellemzőbb adatokat az ismert kiadványok terjedelme nyújtja. A több mint nyolcszáz hazai kiadványból csak 676 terjedelme ismeretes. Sajnos ezek egy része csupán irodalmi forrásokban, továbbá nem kevés pedig csak hiányos, csonka vagy akár csak töredékes példány formájában maradt fenn. A kiadványok terjedelmével kapcsolatos alábbi összesítések csak erre a 676 műre, ha pedig ez nem teljes, úgy azon belül csak a meglevő ívekre vonatkoznak.

Nyomdai ívekre átszámítva a kiadványok terjedelmét, műhelyenként a következő sorrend alakul ki: a kolozsvári 2641, CORESI 2560, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 2475, a debreceni 1588, a nagyszombati 1030, HOFFHALTER 925, a bártfai GUTGESELL 786, MANLIUS 543, a brassói HONTER 473, LORINT 471, HUSZÁR 210, a szebeni PHILIP 209, a bártfai KLÖSS 190, a szebeni városi 142, a sárvári SYLVESTER 102, a vimpáci 24, a besztecebányai 18, az abrudbányai 6, a pozsonyi 0,5 ív. Összesen 676 mű 14 393,5 nyomtatott ívnyi összerjedelemben. A 19 műhely⁴⁷ átlagtermelése 757 ív. Egyenként mintegy két és félezer nyomtatott ív terjedelemmel három műhely emelkedett ki a többiek közül: a

⁴⁶ 1529—1, 1530—1, 1539—12, 1540—2, 1541—7, 1542—2, 1543—3, 1544—4, 1545—3, 1546—1, 1547—3, 1548—5, 1549—2, 1550—6, 1551—6, 1552—5, 1553—3, 1554—8, 1555—18, 1556—8, 1557—6, 1558—7, 1559—6, 1560—5, 1561—6, 1562—12, 1563—13, 1564—13, 1565—10, 1566—9, 1567—18, 1568—18, 1569—13, 1570—21, 1571—14, 1572—9, 1573—11, 1574—24, 1575—10, 1576—6, 1577—24, 1578—27, 1579—21, 1580—32, 1581—19, 1582—24, 1583—17, 1584—22, 1585—11, 1586—17, 1587—11, 1588—19, 1589—14, 1590—16, 1591—23, 1592—34, 1593—30, 1594—16, 1595—10, 1596—19, 1597—27, 1598—30, 1599—18, 1600—5.

⁴⁷ Az első szebeni nyomdának egyetlen terméke sem ismeretes, ezért hiányzik a fenti sorból.

kolozsvári, CORESI és BORNEMISZA—MANTSKOVIT. A fentiekben már többször is hangsúlyozott egyenetlen fejlődést jól illusztrálja, hogy az egész magyarországi nyomdai termelésnek terjedelemben több mint a fele (53,8 százalék) e három sajtó alól került ki. Debrecen több mint másfélezer ívvel következik ez után. 500—1000 ív körüli terjedelmű művekkel hat műhely alkotja az ún. középmezőnyt: a nagyszombati HOFFHALTER, a bártfai GUTGESELL, MANLIUS, a brassói HONTER és LORINT. 100—200 ív közötti terjedelmet produkált öt sajtó: HUSZÁR, a szebeni PHILIP, a bártfai KLÖSS, a szebeni városi és a sárvári SYLVESTER. Világosan elkülönül az utolsó öt legkisebb nyomda, amelyekben negyedszáznál kevesebb ívre nyomtattak műveket: a vimpáci, a beszercebányai, az abrudbányai, a pozsonyi és az első szebeni.

A kiadványok átlagos terjedelme a 15 nagyobb műhely esetében a következő: a szebeni PHILIP 104,50, LORINT 94,20, CORESI 91,43, BORNEMISZA 73,88, a sárvári SYLVESTER 51,00, HUSZÁR 46,66, HOFFHALTER 32,45 a nagyszombati 27,83, a kolozsvári 14,83, a debreceni 12,85, MANLIUS 12,62, a bártfai KLÖSS 11,87, a bártfai GUTGESELL 11,39, a brassói HONTER 6,56, a szebeni városi 5,46, A 676 mű átlaga, amelynek terjedelme kiszámításra került, 21,29 nyomtatott ív.

A kiadványok átlagos terjedelménél feltűnő, hogy itt egyenként kb. 90—100 ívvel a három erdélyi cirillbetűs műhely vezet. Ennek az a magyarázata, hogy a sajtók alól szinte kizárólag vaskos, orthodox szertartáskönyvek kerültek ki, viszonylag nagyobb fokozatú betűtípussal szedve. Ezt a nagyon magas átlagterjedelmet egyedül a BORNEMISZA—MANTSKOVIT-műhely közelítette meg (73,88), aminek magyarázata BORNEMISZA saját munkáinak és a vizsolyi bibliajának rendkívüli terjedelme. (Ez utóbbi 603 ívvel méretében a legnagyobb nyomdai teljesítmény a 16. századi Magyarországon). A sárvári SYLVESTER, ill. HUSZÁR műhelyének viszonylag magas átlaga (51,00 és 46,66) nem túl meggyőző, mert csak négy-öt kiadványon alapszik. A művenkénti országos átlag (21,29) felett van valamivel a HOFFHALTER és a nagyszombati műhely. A többi sajtó (a debreceni, a MANLIUS, a bártfai KLÖSS, a bártfai GUTGESELL, a brassói HONTER és a szebeni városi) alacsony átlaga a viszonylag sok kis terjedelmű kiadvánnyal (népszerű históriás énekek, alkalmi versek, tankönyvek plakátok, stb.) magyarázható.

A műhelyek teljesítményéről fontos tájékoztatást nyújt a nyomtatott ívekben kifejezett terjedelemnek a működés idejével történő összevetése. Ehhez a sajtó működésének legkorábbi és legkésőbbi időpontja közötti idő szolgál alapul. A fentiekben már többször is szó esett arról, hogy a nyomdák — többségükben — nem folyamatos, nem összefüggő tevékenységet folytattak. Költözködések, történelmi csapások, műszaki felfrissítések, a vezető személyében beállott változások stb. sorra meg-megakasztották a rendszeres munkát. Így az alábbi számok az ismeretek bővülésével (újabb kiadványok előke-rülése, a csak csonka példányban fennmaradt művek kiegészülése stb.) várhatóan mind emelkedni fognak. A 15 legnagyobb hazai műhely egy évre eső teljesítménye az elkészült munkáknak nyomdai ívekben kifejezett terjedelme alapján a következő sorrendet adja: CORESI 94,81, HOFFHALTER 92,50, BORNEMISZA—MANTSKOVIT 91,66, a bártfai KLÖSS 63,33, a kolozsvári 51,76, a nagyszombati 44,78, HUSZÁR 42,00, a debreceni 36,93, LORINT 36,23, a bártfai GUTGESELL 34,17, a sárvári SYLVESTER 34,00, MANLIUS 28,57, a szebeni PHILIP 23,22, a brassói HONTER 8,44, a szebeni városi 5,46. Egy műhely egyéves teljesítménye országos átlagban 41,12 nyomtatott ív terjedelmű mű volt.

A fenti sorrendből — szinte azonos számokkal — a CORESI, a HOFFHALTER és a BORNEMISZA — MANTSKOVIT sajtó emelkedik ki. A három legnagyobb ívterjedelemben kifejezett produkciót felmutató műhely után jóval kisebb évi átlagtermeléssel következik a bártfai KLÖSS és a kolozsvári műhely. Az említett több mint negyven íves országos átlag körül hat sajtó tömörül: a nagyszombati, HUSZÁR, a debreceni, LORINT, a bártfai GUTGESELL és a sárvári SYLVESTER. MANLIUS és a szebeni PHILIP ma ismeretes éves átlagteljesítménye 25 nyomtatott ív körüli terjedelem. Feltűnően alacsony a brassói HONTER és a szebeni városi nyomda átlaga. Ez utóbbiak esetében különösen figyelembe kell venni, hogy egyrészt a sajtók működése nem volt folyamatos, néha éveken át szünetelt a munka, másrészt a csak esetlegesen fennmaradt kiadványok feltehetően nem tükrözik egészen hűen az eredeti produkciót.

A három legnagyobb évi átlagot elért műhely termelését érdemes kissé részletesebb vizsgálat tárgyává tenni, hogy azok nyomdai kapacitásáról némi fogalom legyen alkotható. Erre különösen olyan időközök alkalmasak, amikor az illető sajtó ismert tevékenysége viszonylag összefüggőnek mondható. Ennek szükségességét az olyan esetek indokolják, mint például CORESIÉ, aki az 1556 — 1557. években folytatott brassói tevékenységét megszakítva visszatért a havasalföldi Tírgovište-ba, és csak 1560-ban tűnt fel ismét Erdélyben. Másik példa lehet a HOFFHALTER-műhely, amely tízéves magyarországi munkásságából (1565 — 1574) három teljes éven át (1570 — 1572) nem hallatott magáról. Ráadásul legalább ötször változtatta működési helyét, és a tulajdonos személyében is többször állott be változás.

A CORESI-féle műhely 27 éves erdélyi tevékenysége során készített kiadványaiból ma 2560 nyomtatott ív terjedelmű ismeretes, ami évi 94,81 ívnyi átlagnak felel meg. Miután a cirillbetűs 16. századi nyomtatványok terjedelmes zárszava sok esetben a munkálatok megkezdésének és befejezésének napra pontos idejét is megadta, viszonylag nem nehéz rövidebb, aránylag összefüggő működési periódusokat kiválasztani, amikor a műhely termelése különösen élénknek tűnik. Így 1574. május 12. és 1575. augusztus 23. közötti időben több mint háromhónapos szünettel⁴⁸ CORESI egy 107⁴⁹ és egy 101⁵⁰ ív terjedelmű kiadványt készített el, vagyis egyéves munkával 208 ívet. Az 1577. esztendő során — hónap és nap közelebbi megjelölése nélkül — egy 158⁵¹ és egy 85⁵², majd 1577. augusztus 24. és 1578. március 26. között egy 146 ív terjedelmű⁵³ szertartáskönyvet készített az orthodox egyház számára: egy és negyed év alatt tehát összesen 389 ívet, ami 311 nyomtatott ívnyi éves átlagot jelent. A műhely termelésének csúcspontját azonban 1580. május 20. és 1581. június 28. között érte el, amikor előbb Szászsebesen egy 234 íves,⁵⁴ majd egy hónap alatt⁵⁵ Brassóba áttelepülve egy 158 és fél ív terjedelmű munkát⁵⁶ készített el. Ez azt jelenti, hogy egy év során összesen 392 és fél ív terjedelemben nyomtatott. Ez a szám a műhely említett átlagtermelésének (94,81) több mint a négyszerese.

⁴⁸ 1574. október 21. és 1575. január 25. között.

⁴⁹ RMNy 336.

⁵⁰ RMNy 356.

⁵¹ RMNy 376.

⁵² RMNy 377.

⁵³ RMNy 409.

⁵⁴ RMNy 477.

⁵⁵ 1580. november 12. és december 13. között.

⁵⁶ RMNy 482.

A HOFFHALTER-műhely esetében nem állnak rendelkezésre a CORESINél tapasztalt napra pontos időpontok egy-egy kiadvány elkészítésének időtartamáról, ennek ellenére viszonylag elég meggyőzően ki lehet tapogatni e sajtó legtermékenyebb időszakát. Ez Gyulafehérvárott volt 1567 ősztől 1569 őszéig, amikor is két év alatt 368 és fél ív terjedelmű nyomtatvány készült, ami 184 íves évi átlagnak felel meg. Ez kétszerese a műhely említett átlagtermelésének (92,50). BORNEMISZA sajtóján 1573 ősztől 1584 tavaszáig, azaz tíz és fél esztendő alatt 1464 és fél ív terjedelmű munka készült, ami 139 ívnyi éves átlagnak felel meg. Ezen belül az 1579 tavaszával záródó időszak 928 nyomtatott ívének éves átlaga 168. Még termelékenyebb volt a műhely BORNEMISZA postillájának második és harmadik kötete⁵⁷ előállításának során, amikor is 1573. október 1. és 1575. április 2. között, vagyis másfél esztendő alatt 423 és fél ív terjedelemben nyomtatott, ami évi 282 ívnyi átlagnak felel meg. A 16. századi Magyarország legnagyobb nyomdai produkcióját ugyanez a BORNEMISZA — MANTSKOVIT műhely érte el, de szinte teljesen új készlettel Vizsolyban, ahol 1589. február 1. és 1590. július 20. között, vagyis kereken másfél év alatt állította elő a 603 nyomtatott ív terjedelmű vizsolyi *bibliát*. Ezzel a nyomda évi átlaga mintegy négyszáz ív volt. A műhely említett átlagtermelését (91,66) BORNEMISZA idején tehát több mint háromszorosan, Vizsolyban MANTSKOVIT vezetése alatt pedig több mint négyszeresen haladta meg.

A fenti példák nem a véletlen és kis számok, hanem a biztonság kedvéért a terjedelemnek nyomtatott ívek évi átlaga alapján számolt három legnagyobb teljesítményt nyújtó 16. századi magyarországi műhelyből származnak. Az említett számok a nyomdák szedési kapacitására utalnak, hiszen az éves átlagban számolt csúcsteljesítményhez a megjelölt mennyiségű ívet ki kellett szedni. Azonban ennek a munkaigénye — elsősorban a betűtípus méretétől függően — egymástól meglehetősen eltérő volt. Míg CORESINél átlag csak 5000, addig HOFFHALTERNél 8000, a vizsolyi *bibliában* pedig 10 000 betű található egy íven. Ezeket a számokat összevetve e könyvsajtók legmagasabb évi teljesítményével kiderül, hogy CORESINél kb. 2 000 000, HOFFHALTERNél mintegy 1 600 000, míg Vizsolyban évente kb. 4 000 000 betűt szedtek ki. (Ez a példa is arra utal, hogy az olyan egyértelműen objektívnek tűnő adat is, mint egy-egy nyomda ívekben kifejezett produkciója, egymástól milyen erősen eltérő munkát takar.)

Talán nem érdektelen annak vizsgálata sem, hogy a fenti feladat elvégzéséhez mennyi munkára lehetett szükség. A kéziszedés óránkénti teljesítménye ma ezer betű körül van. Ez a 16. század nehezkesebb körülményei között feltehetően kevesebb lehetett, viszont a napi munkaidő hosszabb volt. Ezek alapján egy személy kb. 8000—10 000 betűnyi szöveget szedhetett. A 16. század időbeosztásánál elesik a ma szokásos évi szabadság és a szabad szombat, viszont a vasárnapokon kívül az ünnepnapok száma lényegesen magasabb volt. Így az évi munkanapok száma valamivel 300 alatt lehetett. Egy szedő évi teljesítménye tehát jóval több, mint 2 000 000 betűre becsülhető. Ez azt jelenti, hogy a hazai műhelyek közül egyedül a vizsolyiban volt elengedhetetlen szükség legalább két szedő állandó munkájára, az összes többiben ezt a feladatot elvben egyetlen személy is el tudta látni. Ez azonban csak a szedés feladatára vonatkozik, de a betűk visszaosztása és a korrigálás együttesen hozzávetőleg még egyszer ennyi munkát jelentett. Ezt — legalábbis a nagyobb hazai

⁵⁷ RMNy 355 és 362.

műhelyekben — egy másik, míg Vizsolyban két további, ill. a szedéssel összefüggő összes feladatot összesen négy személy láthatta el.

A nyomdai munkának másik legfontosabb munkafázisa a sajtó üzemeltetése, vagyis a szorosabb értelemben vett nyomtatás. A fentiekben történt rekonstrukció során a fennmaradt nyomtatványok terjedelme alapján viszonylag elég jó és pontos képet lehetett alkotni a szedési munkáról. Ezzel szemben a nyomtatás mennyiségi adatainak megállapításához szükség van a terjedelmen kívül a könyvsajtó méretére és a példányszámra is. E három adat együttes ismeretében lehet csak kiszámítani egy-egy műhely nyomtatási teljesítményét, ill. kapacitását.

A könyvsajtó mérete eleinte félíves volt, de hamarosan sikerült megoldani az egész ív méretű prés megfelelő működésének technikai problémáit. Ez igen jelentős haladás volt, hiszen azonnal megkészszerelte a nyomdák teljesítményét azzal, hogy fél ív helyett egyetlen munkamozzanattal egy egész ív papírfelület nyomtatását végezte el. A fejlettebb technikával rendelkező nagyobb műhelyek (pl. Velencében) már a 15. században általában ilyen nagyméretű sajtót használtak. Azonban a szerényebb teljesítményű műhelyek sokáig beérték a lényegesen olcsóbb és egyszerűbb, kisebb, félíves préssel. A kettő közötti átmenetet képezte az a megoldás, amikor az ívméretű szedést tartalmazó talyigát először csak félig tölték be a sajtónak félíves méretű tégelye alá, majd a nyomtatás elvégzése után egészen betölték azt, hogy második alkalommal az ívrét alakú papír másik felére is rákerüljön a nyomás.

A félíves nyomtatásról az egészívesre való áttérés jól leolvasható a korai brassói kiadványok esetében. Itt a füzetek eleinte csaknem kivétel nélkül félíves terjedelműek, ami egyértelműen a félíves nyomtatásról tanúskodik. 1555-ben azután, amikor Valentin WAGNER vezetésével a nyomdai készlet felfrissítése után nagyobb lendületet vett a műhely termelése, a füzetek általános terjedelme egyszerre egész ív lett. Az 1555. évszámmal megjelent kilenc brassói kiadvány közül hat félíves⁵⁸ és három⁵⁹ egészíves füzeteket tartalmaz. Tehát az áttérésre ez év folyamán került sor. A későbbi és nagyobb teljesítményű hazai műhelyek mind a gazdaságosabb, de nagyobb technikai felkészültséget igénylő ívnagyságú nyomtatással állították elő termékeiket.

Ismerve a kiadványok terjedelmét és a sajtó méretét, még mindig hiányzik a példányszám a nyomtatás számának, vagyis a nyomdai kapacitás megállapításához. Erre vonatkozó korabeli adatok a 16. századi Magyarországon nem állnak rendelkezésre. Külföldi analógiák és a későbbi hazai adatok alapján az átlagos példányszám néhány százban határozható meg. Gebhard BLÜCHER a papírokból található vízjelek segítségével kísérletet tett a 16. századi brassói nyomtatványok példányszámának meghatározására.⁶⁰ Meggyőző számokhoz csak a nagyterjedelmű, orthodox szertartáskönyvek esetében jutott, amikor is ezek példányszámát 150 és 400 közöttinek határozta meg. Ezek közül nyolc esetben a kiadvány napra pontosan feltüntette a nyomtatás idejét. (Az említett nyolc mű közül hat CORESI⁶¹ és kettő LORINT⁶² műhelyéből került ki.) Ez a körülmény viszonylag pontos kalkulációt tesz lehetővé a nyomtatási kapaci-

⁵⁸ RMNy 110, 111, 115, 117, 121 és 122.

⁵⁹ RMNy 118, 120 és 123.

⁶⁰ Magyar Könyvszemle 1968: 343—350.

⁶¹ RMNy 139, 261, 275, 336, 356 és 482.

⁶² RMNy 224 és 435.

tás kiszámítására.⁶³ Eszerint a 150 és 400 közötti példányszám előállításához az 51 és 159 közötti ívterjedelmű nyolc mű esetében 33 000 és 80 000 közötti nyomtatásra volt szükség, amelyet három és féltől hét hónapig terjedő idő alatt végeztek el. Havonta tehát 5000 és 12 000 közötti nyomtatás készült, ami munkanapokra átszámítva 200-tól 500-ig terjedő értékeket ad. Ez megfelel egy sajtó napi teljesítményének. Tehát a hazai viszonylatban ívterjedelem szempontjából egyik legteljesítőképesebb műhelyben, a CORESI-féle nyomdában is — legalábbis elméletben — elegendő volt egyetlen sajtó, amelyen naponta féltől egy ívig terjedelmű rész készült el egy-egy kiadványból.⁶⁴

A vizsolyi *Biblia* példányszámát HARSÁNYI István 700–800-ra becsülte,⁶⁵ azonban indoklást ehhez nem fűzött. E biblia 1207 levele mintegy 450 munkanap alatt készül el, vagyis naponta kb. 2,7 levél. Ennek előállításához, amennyiben HARSÁNYI becslése helytálló, naponta 1900–2150 nyomtatásra volt szükség. Miután egy prés napi teljesítménye 500 nyomtatás körül volt, a vizsolyi műhelyben feltehetően négy sajtó dolgozott, amivel az összes hazai officína közül messze kimagaslik.

Természetesen a fentiekben előadott számítások erősen elméleti jellegűek, amelyeket számos, ma már ismeretlen, sőt esetleg felismerhetetlen tényező módosíthat. Ennek ellenére a gondolatsor végigvitele a hazai műhelyek viszonyainak megismerése szempontjából talán mégsem egészen haszontalan, módszertanilag pedig remélhetőleg nem helytelen. Így, ha nem is tökéletes tükörképet, de feltehetően mégis talán némi fogalmat lehet ennek alapján alkotni a korai hazai nyomdászat „műhelytitkairól”.

⁶³				A nyomás száma átlaga		
RMNy	ív	hó	pld.	összesen	havonta	naponta
139	84	7	200	33 200	4 900	204
224	98	5	200	39 200	7 800	325
261	111	5	200	44 400	8 800	367
275	51	3,5	400	40 600	11 600	483
336	108	5	170	36 900	7 400	308
356	101	7	300	59 400	8 500	354
435	114	3	150	34 200	11 400	475
482	159	6,5	250	79 400	12 200	508

⁶⁴ RMNy 139 kétszáz példányának fél íve készült el napi 200 nyomtatással, míg a felső határt az RMNy 482 képezte, amelynél a 250 példány egy ívét állították elő napi 500 nyomtatással.

⁶⁵ *A magyar biblia*. Bp. 1927. 54.

GEDEON BORSA

Eine Teilbilanz des ungarländischen Buchdruckes im 16. Jahrhundert

Im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts zerfiel Ungarn in drei Teile: in die von den Türken besetzten Gebiete (Mittel- und Südungarn), ins Fürstentum Siebenbürgen (Ostungarn) und in die den Habsburgern gehörende Gebiete von West- und Nordungarn (sog. königliches Ungarn). Die Entwicklung war in diesen drei Teilen von einander stark abweichend.

Früher hielt man wegen eines sultanatischen Dekrets aus dem Jahre 1483 unmöglich, dass eine Druckerei auf türkischen Gebiet arbeiten könnte. In dem Artikel wurde bewiesen, dass dieses Verbot nur für die musulmanischen Untertane des Sultans gültig war. Trotz dieser theoretischen Möglichkeit ist uns bis heute kein Druckwerk bekannt, das unter den Türken in Ungarn hergestellt worden wäre.

In Siebenbürgen und in dem sog. königlichem Ungarn waren Druckereien im Laufe des 16. Jahrhunderts insgesamt in 30 Ortschaften tätig: 21 in Nord-, bzw. Westungarn und 9 in Ostungarn. Wegen der Eroberung von Mittel- und Südungarn durch die Türken geriet das im Osten liegende Siebenbürgen in eine ziemlich isolierte Lage. Das Bedürfnis der Autarkie auch auf dem Gebiet des Buchdruckes befriedigten hier zumeist noch vor 1570 gegründete Typographien. Dagegen waren fast alle Offizinen in Nord- und Westungarn nur in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts tätig. Die Lebensdauer der siebenbürgischen Druckereien war im Durchschnitt wesentlich länger, als jener in Nord-, bzw. Westungarn, was sich teilweise durch geographische Gründe erklären lässt. In den 30 Ortschaften arbeiteten insgesamt 20 Druckereien: wegen der unsicheren Zeiten wechselten manche Typographen oft den Ort ihrer Tätigkeit. Beim Ortswechsel spielten unter anderen auch die jeweiligen Verhältnisse der Religionen eine wesentliche Rolle.

Heute sind über 800 Druckwerke bekannt, die in Ungarn im 16. Jahrhundert hergestellt wurden. Die wichtigsten Druckorte waren die folgenden Städte: Kolozsvár (Klausenburg), Debrecen, Brassó (Kronstadt), Bátfá (Bartfeld), Nagyszombat (Tyrnau), Szeben (Hermannstadt), usw. Etwa zwei Drittel der Publikationen erschienen in Ostungarn, bzw. in Siebenbürgen und ein Drittel in Nord- und Westungarn. Die Produktion war konzentriert: in den zehn grössten Offizinen sind etwa 95 Prozent aller Druckwerke von Ungarn entstanden. Auch die zeitliche Verteilung der Druckwerken ist sehr ungleichmässig: man kann auch hier die Wirkung der Kriege und Epidemien gut beobachten.

Die 676 Druckwerke, von denen man heute mindestens Bruchstücke besitzt, haben einen Umfang von 15 000 Bogen. Von diesem Gesichtspunkt aus waren die folgenden Typographien die leistungsfähigsten: Heltai, Coresi, Bornemisza—Mantskovit, Debrecen, Nagyszombat, usw. Mehr als die Hälfte der Bogen wurde in den drei ersten Druckereien hergestellt. Aus der Untersuchung der Jahresproduktion ergab sich, dass die grössten Offizinen Druckwerke höchstens in einem Umfang von etwa 400 Bogen jährlich produzieren konnten. Das bezieht sich auf das Drucken. Die Höchstleistung im Setzen mit etwa 4 000 000 Lettern pro Jahr wurde bei der Herstellung der ersten kompletten ungarischen Bibelausgabe von Vizsoly im Jahre 1590 erreicht.

Man kann mittelbarer Weise auch auf die Zahl der hergestellten Exemplare der Druckwerke (150—800) schliessen. So ist es möglich zu rekonstruieren, wie viel Pressen zur Herstellung der heute bekannte Produktion der Typographien in Ungarn notwendig waren. So ergab sich, dass in der schon erwähnten Druckerei von Vizsoly mindestens vier Pressen, in allen anderen Offizinen wahrscheinlich nur je eine Presse tätig waren.

*

Hervay Ferenc hozzászólása

Hangsúlyozni kívánom azt a fontos szerepet, amit a papír töltött be ebben a korban hazai könyvnyomtatásunkban. A háborús viszonyok, a hódoltsági területnek mély beékelődése az ország területébe, az utak és a szállítás bizonytalansága a könyvnyomtatáshoz szükséges papírmennyiség beszerzését igen megnehezítették. A nyomdásznak a papír sokkal több gondot okozott, mint a vesződéses munkával járó betűszedés és nyomtatás. Ezért tapasztaljuk több korabeli kiadványnál, hogy a nyomtató mindent megtett a szöveg tömörítésére, a hely kihasználására a papír-megtakarítás érdekében. Ezért hajlandó

volt a négysoros verseket is három sorba szedni, figyelmen kívül hagyva a sorvégződéseket. A papírhány miatt feltehetően a kiadványok példányszáma is igen alacsony volt, olykor csak 50 és 100 között mozgott. Inkább vállalták egy későbbi újraszédés gondját, mintsem hogy nagy vagy fölösleges példányszám-ban nyomtassanak.

A kolozsvári HELTAI- és a brassói CORESI-nyomda éppen azért lehetett a legnagyobb termelésű magyarországi nyomda a 16. században, mert helyben készített papírral dolgozhatott. HELTAI Gáspár nyilván tapasztalhatta, milyen nehéz és drága a kiadványaihoz szükséges mennyiségű papír beszerzése, ezért vállalkozott papírgyártó üzem létesítésére is. Így könyveinek értékesítésével jóval nagyobb hasznot biztosított magának. A papírértékesítés és a könyvnyomtatás érdekei összetalálkoztak.

A papírszállítás biztonsága területenként változott. Bártfa és a nyugati országszél nyomdái kedvezőbb helyzetben voltak, mert rövidebb, kevésbé kockázatos úton juthatott el hozzájuk az áru Német- és Lengyelországból. A legnehezebb helyzetben Debrecen volt a nagy távolság és az odavezető kereskedelmi utak bizonytalansága miatt. Papírkészítésre ebben a városban a természeti adottságok, a víz és a nyersanyag hiánya miatt nem is gondolhattak. A vizsolyi biblia nyomtatásához szükséges tekintélyes súlyú nyomdai felszerelés és nagy mennyiségű papír szállításához feltehetően Ecsedi BÁRHORI István, a kiadás mecénása gondoskodott megfelelő kíséretéről és védelemről. Állítólag 700–800 darab, valószínűleg azonban kevesebb készült a példányonként több mint 600 papíriveret igénylő könyvből.

Az előadásból kitűnt, hogy több nyomdának a termékei csak egy vagy több év teljes kimaradásával ismertek. Ennek magyarázata nemcsak a ma üresnek tűnő évek kiadványainak teljes pusztulása lehet, hanem az átmeneti, hosszabb-rövidebb ideig tartó papírhány is.

Fontos és tanulságos lenne tudnunk a hazai kiadványok olvasottságáról. Sajnos erről közvetlen adatunk alig van. Nyilvánvaló, hogy a nyomtatványok nagy részének megjelenését nem társadalmi igény, hanem az író vagy mecénás anyagi helyzete tette lehetővé — gondoljunk a lakodalmi köszöntőkre, gyászversekre, hitvitákra — és ennek megfelelően olvasottságuk is igen szűk körre terjedt. Biztosan következtethetünk egy mű olvasottságára és népszerűségére, ha az egymásután több kiadást ért el. Ezen a nyomon elindulva a század második felének legkedveltebb kiadványai a következők voltak: szépirodalom terén a verses históriák és mesék; a latin nyelvű könyvek között DONATUS nyelvtana 9, MOLNÁR Gergely nyelvtana legalább 4, Sebald HEYDEN nyelvgyakorló könyve 5, Szikszai FABRICIUS Balázs szójegyzéke 5, a külföldön kiadott, de magyar értelmezéssel is ellátott CALEPINUS szótár 8 kiadása. Az eszmei tájékozódás alapja a biblia volt. Legfontosabb szakaszait a perikopás könyvek tartalmazták *Evangéliumok és epistolák* címen. Ezekből 9 magyar és egy latin-görög nyelvű kiadást ismerünk. Az egyházi énekes könyvek is állandóan keresettek voltak. Az elmélkedő könyvek közül Michael BOCK *Würzgärtleinjé*-nek fordítása a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* és bibliai idézeteket nyújtó *Fons vitae* váltak a legnépszerűbbé, minthogy 5–5 kiadást értek el. Etikai útmutatóul a korábbi és a következő századokban is igen elterjedt *Libellus, qui inscribitur Cato* négy kiadását használták. Az időben való tájékozódást az évre szóló naptárak biztosították, és igen népszerűek voltak. Ezzel szemben a térbeli tájékoztatásra Johannes HONTER *Cosmographiá*ját kivéve, egyetlen mű sem került ki hazai nyomdáinkból. Különös, hogy a mintegy 900 hazai

16. századi kiadvány közül egyetlen egy sem foglalkozik Magyarország leírásával, és ez a hiány még hosszú ideig megmaradt. Okát talán az ország állandóan változó és romló viszonyaiban kereshetjük, amelyek nem tették lehetővé az ország képének hosszabb időre szóló rögzítését.

A kiadványok között viszonylag kevés van, amely hazai szerzők önálló, eredeti munkája, annál több a külföldön már megjelent mű újrakiadása, fordítása, átdolgozása.

A társnépek nyelve a könyvnyomtatásban szabadon érvényesülhetett. A magyar és latin mellett leginkább német könyvek jelentek meg, hiszen a városi polgárság jó része német volt. Erdélyben jelentek meg az első román nyelvű könyvek, és számos ó-egyháziszláv nyelvű könyv ugyancsak a románok használatára. A szlovák és horvát népesség könyvigényét a cseh és szlovén nyelvű kiadványok ekkor még kielégítették, és ezért a hazai nyomdákban ebben a században csupán egy-két könyv készült számukra.

Csapodi Csaba hozzászólása

Bár BORSA Gedeon előadása a tematikában eredetileg jelzett kérdéseknek, helyes mértéktartással, csak egy részére terjedt ki — hiszen ilyen óriási tárgykör messze túllépte volna egy előadás kereteit —, mégis legyen szabad egészen röviden néhány kutatási szempontot fölvetni a tematikában jelzett egyik ponthoz, a tartalmi vizsgálatokhoz. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kitűnően összeállított tárgymutatója alkalmassá teszi ezt a bibliográfiát arra is, hogy a 16. századi magyarországi nyomtatványtermést tartalmi szempontból gondosan elemezzük. Sajnos azonban hiányoznak az összehasonlító vizsgálatokhoz a más országok 16. századi könyvtermését hasonló szinten föltáró bibliográfiák, és ilyenek belátható időn belül nem is várhatók. Az egyetlen olyan anyag, amivel jelenleg összehasonlító vizsgálatokat végezhetünk, az a 15. századi, tehát egy évszázaddal korábbi könyvnyomtatás össztermése, az ősnymtatványok nemzetközi bibliográfiái segítségével. De az ezekkel való összevetés sincs tanulságok nélkül. Így például csak egyetlen számarányt említek meg, amit egyszer az ősnymtatvány-anyag vizsgálatakor tapasztaltam: a 15. századi nyomdatermékeknek Németországban hozzávetőlegesen 2/3-a, Franciaországban fele, Itáliában 1/3-a vallásos-egyházi tartalmú. A 16. századi magyarországi nyomtatványtermés ilyen százalékos szempontból a 15. századi németországi arányszámmal egyezik meg, vagyis 2/3-a vallásos, 1/3-a világi vonatkozású. Ugyanakkor viszont föltűnő a különbség is. A 15. századi vallásos nyomtatványanyag ugyanis túlnyomó részben — ugyanúgy mint a 15. századi kódexek — magasabb képzettségű, tehetősebb használói rétegnek szól. Tehát tudományos-teológiai anyag (egyházatyák, skolasztikus teológia stb.), illetve díszes kiállítású liturgikus könyvek. Ezzel szemben a 16. századi magyarországi vallásos nyomtatványanyag a 16. századi könyvtermés jellegzetes vonásait viseli magán: túlnyomó részében szélesebb olvasói köröknek szóló, egyszerűbb, dísztelen könyvek (vallásos vitairatok, katekizmusok, énekeskönyvek stb.). A 16. századi magyarországi könyvtermés művelődéstörténeti vizsgálata esetén természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy nem elég a magyarországi nyomdák termését venni figyelembe, hanem a teljes könyvhasználatot, a teljes akkor itt használt könyvmennyiséget. Tehát a kéziratok könyveket és főleg a külföldről behozott könyveket, amik számban és minőségben valószí-

núleg jóval meghaladták az itthoni könyvtermést. Ennek megfelelően együtt kell vizsgálni a hazai 16. századi könyvtermést a 16. századi magyarországi könyvtárak állomány-történetével és általában a könyvtulajdon történetével. Ezért a magyarországi possessorok kutatása és minél teljesebb összegyűjtése ebből a szempontból is rendkívül fontos. A nyomdászattörténetnek, könyvtörténetnek, könyvtulajdon-történetnek a történelmi statisztika módszereivel való komplex vizsgálata fog azután értékes eredményekkel szolgálni a 16. századi magyarországi művelődés jobb megismeréséhez.

A reformáció és a nyomdászat Magyarországon

Nyomdászatunk megindításának első sikertelen kísérletei és az újraindulás feltételeinek kialakulása

„Noha a könyvnyomtatás mind Budán, mind pedig Krakkóban ugyanazon évben, 1473-ban kezdődött, véglegesen a 15. század folyamán sem Magyarországon, sem lengyel földön nem tudott meggyökeresedni” — írja VARJAS Béla. Kifejti, hogy hiányoztak a társadalmi, irodalmi, gazdasági-technikai feltételek ahhoz, hogy az 1473-ban HESS András által állított budai és az 1477–80 között Pozsonyban működő nyomda fennmaradhasson.

Azt világosan látjuk, hogy hazai nyomdászatunk újraindulásának feltételei a reformáció térhódítása nyomán értek be, a nyomdákat is olyanok állították, akiknek a reformációval valamiféle kapcsolatuk volt, tisztázatlan azonban a túlnyomóan humanista tartalmú könyvkiadással induló nyomdáknak a reformációval való kapcsolata. Erre csak akkor derül fény, ha ismerjük a reformáció megindítójának LUTHERnak társadalmi programját s annak hazánkra gyakorolt hatását. Mivel előadásom célja a hazai nyomdászat újraindulásának összefoglaló ismertetése, azért a reformáció kezdetének társadalmi programját csak abban az egyetlen és egyre szűkülő aspektusában vizsgálom, hogy mi módon és mennyiben segítette elő a társadalmi feltételek megteremtését, az igények és igénylők szélesebb rétegének kialakulását, amelyek lehetővé tették a nyomdák felállítását. Az előadás idői keretei azt sem teszik lehetővé, hogy a program későbbi alakulását és módosulását árnyaltan tárgyaljam, azért az 1560. év után csak a töretlenül tovább futó szájakra, vagy csupán egy-egy szükséges példára, a nyomdák közül is csak típusokra utalok. A kolozsvári nyomdát mellőzöm, mert azzal külön előadás foglalkozik.

A reformáció társadalmi programját LUTHER fogalmazta meg. Az új társadalmi rend kialakításáért folyó harcra a feudális-hűbéri hatalom hordozóit és a feltörő új erőket ő állította szembe egymással. Ez a társadalmi konfrontáció hazánkban is az ő programja alapján tudatosult és hatott. Irodalmunk számos alkotása csak az ő társadalmi programja ismeretében válik érthetővé, de ugyancsak a nyomdászatunk újraindulását megalapozó feltételek, sőt a nyomdák sorsának és könyvkiadásunk tartalmának alakulása is.

Már ENGELS egész munkássága során hiányát érezte annak, hogy LUTHER társadalmi programja nem állt megfelelő formában rendelkezésére. 1850-ben megírta *A német parasztháborút*, fiatalon, az azonos történelmi kategóriák alkalmazására csábító 1848–49-es polgári forradalom bukása után, a jogosult rokonszenv érzésétől áthatva, de bizonyos mértékben irányítva is. Munkájában első ízben alkalmazta a történelmi materializmus szemléletét a német történelem egy szakaszára. Műve megírása után még hosszabb idő telt el a történelmi haladás törvényszerűségének érvényesítéséig, amely a parasztháborúkról egyértelmű képet rajzol: ezek lehetnek jogosultak, de nem haladók, radikálisak, de nem

forradalmiak, bukásuk pedig szükségszerű. A legújabb szovjet munkákban pedig egyre erősebb hangsúlyt kap az a megállapítás, hogy MÜNZER „utópisztikus” tervei és vallásos eszméktől áthatott „kommunistikus” mozgalma sem előzménye a munkáosztály forradalmának. ENGELS maga is érezte ezeket a feszültségeket, mert ennek már művében is hangot ad. Leveleiben pedig ismételten szól arról a tervéről, hogy művét újra írja. 1892. február 1-én Londonból KAUTSKYHOZ írt levele világít rá, hogy miben érezte a hiányt: „Ma ötölt eszembe, hogy igen szükséges munka lenne Luther ábrázolása, saját tettei és írásai alapján . . . s a mi szempontunkból annak kimutatása, hogy a reformáció mennyire polgári mozgalom volt, direkt szükséges”. Biztatja KAUTSKY-t, hogy vállalja el ezt a munkát, s örül, mikor beleegyező választ kap. (E munkát már sem ENGELS, sem KAUTSKY nem végezheték el, de megfelelő tudományos feldolgozására azóta sem került sor.)

ENGELS megnyilatkozásából is kitűnik, hogy a LUTHER által indított reformációt nem tekinthetjük pusztán teológiai *tan-mozgalom*nak s vizsgálatát nem szűkíthetjük a csupán felekezeti megoszlásokat előidéző jelenségekre. Így éppen társadalmi hatása maradna számunkra érthetatlenné.

Ha pedig a társadalmi tudatosulásra és megvalósulásra törő jelenségeket és tartalmakat vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy LUTHER programjának szinte minden tétele megtalálható már a középkorban, főleg annak felbomló szakaszában, majd a kibontakozó reneszánszban és annak szellemi-erkölcsi tartalmát fogalmazó humanizmusban. Az új gazdasági, társadalmi, kulturális, vallási tartalmak már régóta a megvalósulás dinamikus mozgásában voltak. Ez könnyen készíthető arra a megoldásra, hogy a reformációt beleszorítsuk egy szelíd fejlődési kategória, egy *evolúciós teória* kereteibe. Így a reformációból egy „bázis-tágító” mozgalom lesz.

LUTHER valóban teológiája és társadalmi programja számára a legtöbb építőkövet készen kapta, mégis ő volt az a történelmi személyiség, aki ezekből az építőkövekből megalkotta az új társadalmi és egyházi programot oly módon, hogy az rendszerként tudatosulhatott és hathatott, társadalmat és egyházat formálhatott, széles rétegeket foghatott egybe egy alkalmatlanná vált társadalmi struktúra elleni harcra és egy új társadalmi rend kialakítására. És éppen annak a polgárságnak volt szüksége erre a programra, amely kitörőben volt a régi társadalmi keretektől. Az sem véletlen, hogy a programot fejlettebb és iránymutató példákra tekintve egy olyan ország szülötte fogalmazta, s azokban az országokban hatott legerősebben, amelyekben a régi társadalmi rend szorítása a legnagyobb volt. Társadalmi programja azonban serkentően hatott azokban az országokban is, amelyek teológiai tanítását nem fogadták el.

A társadalmi konfrontációt LUTHERnek a *Német nemzet keresztyén nemességéhez* intézett és V. KÁROLY császárnak ajánlott irata váltotta ki. E „tanácsadó” programja szerint le kell dönteni azt a három falat, amellyel a pápa és a római egyház körülbástyázta magát és kiépítette hűbéri hatalmi rendszerét. Az *első fal* az a tanításuk, hogy a világtól „elkülönülő”, magának több kiváltságot vindikáló „papi, egyházi rend” (geistlich stand) felette áll a neki alárendelt és általa egységbe fogott „világ rend”-nek (weltlich stand). A *második ledöntendő fal* az a tanításuk, hogy a Szentírást magyarázni és dogmát megállapítani csak a pápának van joga. Ezzel nemcsak a Szentírást vették ki a nép kezéből, hanem megkötötték lelkiismeretét, és hatalmuk alá vontak minden életmegnyilvánulást. A *harmadik fal* az a tanításuk, hogy zsinatot csak a pápa

hívhat össze, s ezzel kivették a világi hatóság kezéből azt a jogot, hogy a bűnt elkövető pópát megbüntethesse.

LUTHER programja szerint Isten a világot kétféleképpen kormányozza. Ennek egyik formája az, amellyel az emberek üdvösségét munkálja, a „*lelki kormányzás*” (geistlich Regiment). Erre semmi mást nem rendelt, csak az „igehirdetői hivatal”-t. LUTHER tehát nem szervezett soha új „egyházi társadalmat vagy rendet”. Az egyház fő funkcióját társadalmi aspektusból nézve egyetlen foglalkozásra koncentrált a polgári foglalkozások közt. A lutheri egyház jog lényegében nem tartalmaz többet, mint a lelkészek képzésének és szolgálatba állításának szabályozását. Az egyháznak egyetlen kötelessége és „hatalma” a szólás. Ebben pedig semmiféle kényszer nem alkalmazható, mert a lelkiismeretet meggyőzni lehet, de kényszeríteni nem. „Az eretnekeket iratokkal kell megcáfolni, mint ahogyan a régiek tették, nem pedig tűzzel. Ha olyan nagy mesterség volna máglyával győzni meg az eretnekeket, akkor a hóhérok volnának a föld legtudósabb teológiai doktorai, — akkor nem is kellene többet tanulunk, hanem aki erőszakkal le tudja gyűrni ellenfelét, hát meg is égetheti.”

A világ és a társadalom kormányzására pedig a „*világi felsőséget*” (weltlich Regiment) rendelte Isten. Feladata a rend és a béke biztosítása, a társadalomnak a bűn pusztító hatalmától való megőrzése, a társadalom javára munkálkodó polgárok nevelése. Feladata végzésére három eszköz van kezében. Az első a „*kard hatalma*”, a bűn megtorlására és az alárendeltek védelmére. Ezt a hatalmukat nem az egyház adományozása jogán gyakorolják, és ennek a papok is alá vannak vetve. Hatalma gyakorlásában nem korlátozhatja sem az egyház, sem valami evangéliumból alkotott törvény, de nem is degradálhatja „brachium saeculareként” ítéletvégrehajtóvá. Feladata a lelkiismeret, hit és szólás szabadságának biztosítása, de nem feladata az, hogy „defensor fidei et ecclesiae” legyen. Kormányzásának második eszköze a természet és ráció alapján alkotott *jog és törvény*, amelynek érvénye szintén kivétel nélkül minden emberre kiterjed. „Jó volna az egyházi jogot az első betűtől az utolsóig gyökerestül kirtani... A világi jog, az Isten tudja csak, hogy elvadult az is, mégis sokkal jobb, művészebb és igazabb, mint az egyházi.” Ki kell mondani világi ügyekben a világi bíróságok illetékességét. A világi felsőség feladata és kötelessége — mint a polgárok kormányzásának harmadik eszköze — *iskolák állítása*. Ezekben kell a jövő jól képzett polgárait nevelni és felkészíteni a „köz javára” (publica utilitas) végzendő tevékenységükre és különböző foglalkozásokra.

LUTHERnek ez az irata óriási vihart kavart, s hatalmas társadalmi konfrontációt váltott ki. Öt nap alatt 4000 példányt kapkodtak el, s egyetlen esztendő alatt 16 kiadása látott napvilágot. Egyik fő terjesztője a baseli FROBENIUS, ERASMUS kiadója, HONTERUS barátja volt.

A LUTHER harci programja által előidézett, társadalmi konfrontációból adódik a reformáció megértésének *szemantikai nehézsége*. A reformációt nem lehet az elnevezés etimológiája alapján megérteni, hanem számolnunk kell a szavak megtévesztő erejével (corruption of words). A reformáció szóval adekvát módon a római egyház belső megújulási folyamatát jelölhetjük, amely azonban egybekapcsolódott hatalmi pozíciója visszaszerzésére irányuló törekvéssel is. Erre utal elnevezése kettőssége is: „ellen-reformáció” és „restauráció”.

A lutheri konfrontáció a reformok hívei között is táborszakadást idézett elő. A továbbiak megértése érdekében csak LUTHER és ERASMUS útjának szét-

válására kívánok rámutatni. ERASMUS társadalomszemléletében a „pax humana” biztosítéka: a keresztyén társadalomnak a pápa uralma alatti egysége s a fejedelmek közötti egyetértés (concordina). A felsőség fő feladata pedig a „defensor fidei” szerepe.

A reformációnak ebben a szakaszában az osztálybázis alakulóban volt, azért ez a kérdés nem tisztázható *retrospektív kategóriákkal*. ENGELS is úgy vélekedik, hogy „a 16. század sokkal bonyolultabb viszonyai között a rendek és osztályok látszólag ennyire összekuszálódtak”. LUTHER egy hűbéri felépítésű „egyházi rend”-del szemben egy hűbéri felépítésű „világi rend”-et konfrontált, de főként oktatási programja a polgáriasodás felé mutatott utat. Hasonló jelenséggel később is találkozunk. Ahol teokratikus és ekkleziokratikus jelenségek mutatkoznak, ott a „világi rend” széles rétegei egységesen konfrontálódnak az egyházi hatalmi törekvésekkel szemben.

LUTHER látta, hogy tanácsaiból a „fejedelmek” inkább csak az egyházi javak szekularizációját valósítják meg, de „világi felsőségi” kötelességeiket, főként iskolák állítását és polgárok nevelését nem szorgalmazzák. A vallási rajongók fellépése és a polgárok tanácsalansága miatt pedig a népnevelés és az egyetemi oktatás is óriási hanyatlásnak indult. Ekkor mint a „világi felsőség”-re tartozó ügyekben ugyan illetéktelen, lelkiismeretétől indítatva mégis tanácsot adott 1524-ben „Németország összes városai polgármestereinek és tanácsosainak keresztyén iskolák felállítása és fenntartása végett”. E művében is kifejti, hogy a tanítás nem lehet a hitre nevelés „kényszereszközé”-vé, mert a keresztyénségre senkit nem lehet kényszeríteni. A világi célkitűzésű oktatást, polgárok nevelését azonban kötelezővé kívánta tételni, — amint egy másik művében fejtegeti: ugyanúgy, mint az adófizetést. A reformátorok közül egyedül ő ad programot kifejezetten világi oktatásra s a neveléstörténetek téves szemléletével szemben megállapítható, hogy ő az egyetlen, aki állást foglal a nem keresztyén nevelés teljes jogosultsága mellett: „Minthogy a nyers tömeg látja, hogy fiait, leányait, barátait nem lökheti be többé kolostorokba és alapítványi iskolákba, nem utasíthatja ki házából és birtokából, és nem helyezheti el idegen birtokokon, hát most már senki sem hagyja gyermekeit tanulni. Igen, mondják, miért taníttassuk, ha nincs szükség papokra, barátokra, apácákra? . . . Amde, édes atyámfia, *van egy más életmód is*, amely kedves az Istennek és üdvösséges a mi gyermekeinknek; mert mi örömet akarunk gondoskodni gyermekeinknek nem csupán hasárol, hanem lelkéről is . . . Mert ha se lélek, se menny, se pokol nem volna, úgy csupán a világi kormányzást a világ szerint tekintve, ugyan nincs-e annak sokkal inkább szüksége jó iskolákra és tanult népre, mint az egyháznak? Mert eddig a szofisták (Luther a skolasztikusokat gúnyolja e szóval) azt éppen semmibe sem vették és az iskolákat annyira az *egyházi rendre alapították*, hogy úgyszólván szegény volt, ha valamely tudós megházasodott és hallania kellett: íme, ez világivá lesz és nem akar egyházi lenni . . . Hát semmi szükség arra, hogy itt elmondjuk, hogy a világi kormányzás isteni rend és állapot, erről én már sokat beszéltem, úgyhogy remélem, senki sem kételkedik abban; hanem arról kell tárgyalnunk, hogyan nyerhetünk arra derék és ügyes férfiakat és ebben a pogányok roppant mód megszegényítenek minket, akik hajdan, különösen a rómaiak és görögök éppenséggel nem tudták, hogy az efféle rend tetszik-e Istennek, vagy nem, és mégis oly nagy komolysággal és buzgósággal taníttatták és neveltették a serdülő fiúkat és leánykákat, hogy arra alkalmasakká lettek”.

Tanácsolja *jó könyvtárak felállítását*, mert ezek elhanyagolása miatt „minden

tudomány és nyelv hanyatlott... a latin nyelv teljesen tönkre silányult s azért por- és féreglepte könyvek egy és más töredékeiből kaparták ki újra a nyelveket és tudományokat s keresik és dolgoznak azokon napról napra, mintha csak valamely elpusztított városban ásnának hamvak közt kincsek és drágaságok után”.

Tanítani kell *minden tárgyat*, „amire a görögök a maguk gyermekeit hajdan megtanították, és így bámulatosan ügyes emberekké lettek:” nyelveket, zenét, matematikát, „költőket és szónokokat (Poeten und Oratores), számba nem véve, vajon pogányok vagy keresztyének-e, görög vagy latin nyelvűek... a krónikákat és históriákat (Chroniken und Historien), bármely nyelven legyenek”.

Hangoztatja a munkára nevelés, a nőnevelés fontosságát, szegény sorsú gyermekek anyagi támogatását. Minderre *tudós tanítókra és tanítónőkre* van szükség, de „hiszen itt vannak körünkben azok az igen derék tudós fiatal társak és férfiak, akik nyelvismerettel és mindenféle tudománnyal felékesítve nagy hasznót hajtanának nekünk, ha hozzájuk fordulnánk az ifjúság oktatása ügyében”.

LUTHERnek e műve is sajtórekordot jelentett. 1524-ben 11 német és több latin kiadása jelent meg. E programot dolgozta ki négy esztendő múlva MELANCHTHON az óriási mértékben megszorodott iskolák számára, *Unterricht der Visitatoren* címen, mégpedig magával LUTHERrel közösen. Aki e kérdésben LUTHER és MELANCHTHON között különbségről vagy ellentétéről szól, ezt csak a tények ismerete hiányában teheti. LUTHERnek és MELANCHTHONnak ez a programja lett alapjává STURM, TROTZENDORF, BRENZ, Veit DIETRICH rendszerének és a magyar oktatási rendszereknek is. A wittenbergi egyetemen is e kettős irányú program szerint oktattak. Teológiája papokat képzett, de egyéb fakultásai „világi rendet”, protestáns humanistákat, tudósokat, tanítókat stb.

LUTHER oktatási programja megvalósítására harci eszközként vetette be a nyomdákat is. „*Calcographia est summum et postremum donum, durch welche Gott die Sache treibet*” — mondja sajátos keveréknyelvén. Az iskola-program hatása a német nyomdászatban nyomon követhető a tankönyvkiadás ugrásszerű megnövekedésében, a könyvek karakterének és tartalmának változásában. Magyarországon pedig ennek a programnak hatására szerveződtek és szaporodtak gombamódra a világi iskolák, s ezek teremtték meg nyomdászatunk újraindulásának feltételeit, s adták fő programját szinte az egész 16. században.

Iskola és nyomda kapcsolata Magyarországon

A Wittenberget járó, LUTHER és MELANCHTHON hatása alá kerülő tanulóknak tudatossá vált, hogy a tanítás elsőrendű feladatuk. Ez a „hivatástudat” olyan erősen érvényesült, hogy ha később pályát vagy hitvallást változtattak is, egy dologban bizonyosak maradtak: a nép tanítása a legfőbb feladat és kötelesség. Szinte törvényszerűen jelentkezik az a tény, hogy többségük először tanítónak, mesterré, rektorra lesz, s gyakran akkor szentelteti fel magát és lép át a papi „tiszta”-ba, amikor gyülekezetet nevel magának. Tanítókként a „világi rend”-be tartoztak, protestáns humanista programmal munkálkodtak, lelkesíti a tiszta vállalat nemcsak hivatást, stílust is cseréltek. Szinte csak az egyetlen hivatást cserélő BORNEMISZA tartotta meg, többnyire illusztrációként, a humanista műveltség-készletet.

A római egyház iskoláiban is nevelődtek már „világiak”, de ezeket tanulásuk vagy érvényesülésük érdekében az egyház még magához tudta kötni, s már csak csekély számuk miatt sem voltak konfrontálhatók az egyházi hűbéri hatalommal szemben. A protestáns iskolák növelték a konfrontálható réteget, egyre nagyobb lett a tankönyvigény, s ez újra életre hívta a nyomdászatot.

FRANKÓI Vilmos statisztikája a 16. század 156 iskolája közül 132 iskolát mond protestánsnak. Saját kutatásaim ennél többet mutatnak ki. Sajnos a magániskolák és a mezővárosi iskolák kielégítő statisztikáját nélkülözzük.

A 16. század egyik törvényesen elismert iskolatípusa volt a *magániskola*, amelynek még oktatási iránya is alkalmas volt a reformáció programjának megvalósítására. Ezekben a földesúr, illetve világi felsőség, városi, mezővárosi tanács engedélyével működő iskolákban anyanyelvi és polgári szakismereti oktatás folyt. Tandíjat fizető gyermekeket és felnőtteket nevelt hivatásukra. Ilyen magániskolát állított SZIGETI Imre Tolnában, s megteremtette a reformáció társadalmi bázisát, a Révayak Vágsellyén, ahol Somogyi MELIUS Péter némi tandíj fejében a környező falvak bejáró gyermekeit is tanította. HONTERUS Brassóban, NÁDASDY Sárváron, HUSZÁR Gál pedig Magyaróváron magániskoláik támogatására nyomdát is állítanak.

Már az említett magániskolák közül is a tolnai, sárvári és vágsellyei egyben *mezővárosi iskolák* is voltak. A mezővárosok, oppidumok földesúri hatóság alá tartoztak, de az egy összegben fizetett adó, a kiharcolt városias privilégiumok, az önkormányzati jog a polgári szabadság és életforma bizonyos magas fokára emelte őket. A mezővárosiasodás egyben a földhöz kötött jobbágy felszabadulásának, polgáriasodásának gazdasági, társadalmi mozgásiránya. Történészek és irodalomtörténészek kétséget kizáróan megállapították már, hogy a magyar reformációnak a mezővárosi polgárság volt a legfőbb társadalmi bázisa. Kevésbé vizsgálták azonban a reformáció programjának ezt a bázist alakító szerepét. A reformáció „plebejusi” megnyilvánulásait nemcsak abban kereshetjük, hogy a reformátorok milyen sokat emlegetik a „szegény községet”. A mezővárosi iskolák olyan utat tudatosítanak és egy olyan felemelkedést munkálnak, amely úton maguk is kiemelkedtek a mélyből, többnyire jobbágysorból polgárokká, néha nemessé is. Ez az út pedig a „világi rend” tanulása és tanítása. Ennek a programnak támogatására alapít nyomdát NÁDASDY Tamás Sárváron, engedélyezi nyomda működését Enyingi TÖRÖK János Debrecenben. A nyomda sorsa hozzá volt kapcsolva a városnak és iskolájának sorsához. A földesurak érdeke aránylag csak rövid ideig esett egybe a mezővárosiasodással. Ahol a földesúri hatalom megmaradt, a városnak és iskolájának fejlődése megrekedt, a nyomda is megszűnt. Sárváron többszöri kísérlet után sem tudott nyomda megmaradni, s az egyik főok ez volt. Debrecen viszonylag gyorsan függetlenedik, fejlődésnek indul, s nemcsak munkáltat, állít is nyomdát.

Külföldön a nyomdákat többnyire egyetemek mellett és a tudományos színvonalú munkák megjelentetésére is állították. Nálunk a reformáció programjának hatására egyre szélesedő népoktatás folyt, s kevés helyen haladta meg a triviális szintet. Ez meghatározta *nyomdáink felszereltségét*, de a *kiadványok tartalmi színvonalát* is. A magasabb humanista tudományosság számára a hazai nyomdák színvonala alacsony, az igénylő réteg pedig csekély volt, azért a nagyobb igényű s szélesebb nemzetközi érdeklődésre számot tartó humanistáink műveiket külföldön jelentették meg.

A befolyását mindig megőrizni tudó római egyházi főhatóság a humanista oktatási programot nem akadályozta, de a reformáció teológiai-társadalmi programja propagálásának gátat tudott vetni. Ez az oka, hogy bár iskoláinkban folyt a vallásos oktatás is, ezt a célt szolgáló művek kezdetben csak itt-ott jelennek meg.

Mecénásság és hatósági tevékenység

A reformáció társadalomszemléletének következményeként a mecénási tevékenység is új tartalommal telítődött. A változás iránya az, hogy egyre kevésbé tekintenek a mecénásra úgy, mint a kiadást anyagilag biztosító szabad megrendelőre, jótékonykodó gazdag adakozóra. BATIZITól és SZKHÁROSITól BORNEMISZÁig és MELIUSig mind gyakrabban figyelmeztetik őket „felsőségi tisztük”-re, akiknek „kötelességük” iskolákat állítani, nyomdát, könyvkiadást támogatni.

A felsőség tisztével kapcsolatban kell megemlíteni, hogy a nyomdák tevékenysége tisztán látásához nem elegendő a mecénások, a patronáló „földesúr” és a nyomdák tulajdonjogának, vagyis magánjogi helyzetének vizsgálata. Működési engedély nélkül a 16. században nyomda nem munkálkodhatott. Működési engedély adása pedig hatósági, közjogi aktus. Más, mint a patronálás és mecénásság. Arra is van példa, hogy a nyomdásznak patronáló földesura a főispánnal szemben nem tudott oltalmat nyújtani. MANLIUSnak el kellett hagynia a helvét irányt támogató patrónusát s a lutheri irányzat mellett állást foglaló főispán, NÁDASDY Ferenc szolgálatába kellett állnia, hogy a nyomtatást folytathassa.

Kezdetben regionális hatóságok is biztosíthatták nyomdák működését, később királyi, fejedelmi rendeletek a működési engedély adását központi hatáskörükbe vonták. De bármilyen hatóság adta is az engedélyt, föltétele szinte kizárólag a kiadványok vallásos tartalma volt. Ez azt jelenti, hogy a 16. század nyomdatermékei nem tükrözik szabad nyomtatási program megvalósulását, vagyis a század valódi művelődési képét. Ezt bizonyítja a következő fejezet is.

Kéziratosság és nyomtatás viszonya

Egy tanulmányomban már megkíséreltem adalékot szolgáltatni az ellen az egyoldalú szemlélet ellen, amely a 16. században csupán egy ébredő és hódító reformációi irodalomról, s nagy hagyományok után hosszabb időre álomba merült római katolikus irodalomról vesz tudomást. Számolnunk kell egy kéziratossá, könnyebben megsemmisült római katolikus irodalommal is. Azonban éppen a reformáció és a nyomdászat viszonyának vizsgálata során tűnik ki, hogy a reformáció társadalmi programját és teológiai tartalmát hordozó hazai irodalom is hosszú ideig maradt kéziratossá.

Kezdetben LUTHER iratai terjedtek. OZORAI Imre vitairatának két kiadása — hazai nyomda hiányában is — Krakkóban jelent meg.

SZTÁRAI program-drámája, a *Comoedia de matrimonio sacerdotum* az első nyomtatásban megjelent konfrontációs irat hazánkban, de a Kolozsvárt 1550-ben kinyomtató HELTAI kénytelen Krakkóban megjelentnek feltüntetni.

A 40-es években a reformáció fent ismertetett társadalmi programja megszületik magyar nyelven, hazai viszonyokra alkalmazva, a szellemi színvonalat

és tanulhatóságot figyelembe vevő propagandaénekekben. Megjelenésükre mégis évekig, évtizedekig kellett várni.

BATIZI András három énekben verseli meg a lutheri társadalomszemléletet: 1544-ben a *Meglőtt és megleendő dolgokban*, 1546-ban az *Izsák pátriárka szent házasságában*, majd a *Cantio de matrimonioban*, de több mint tíz, illetve húsz esztendőig kellett várni, hogy az 1554–55. évi HOFFGREFF és az 1569. évi SZEGEDI Gergely énekeskönyvben napvilágot láthassanak.

SZKHÁROSI HORVÁT András 1542-ben írta énekét *Az Ántikrisztus országa ellen*, 1545-ben *Az fősvénységről* szólót, 1548-ban a *Pál érsek levelére való feleletét*, de ezek csak 40–37–34 év múlva jelentek meg BORNEMISZA 1582. évi énekeskönyvében. Az 1549-ben Tállyán szerzett *Panasza Krisztusnak* című éneke 17 év múlva a *Váradi énekeskönyvben* jelent meg.

E néhány példa is mutatja, hogy a nyomdászatnak a reformáció hatására történő újraindulása után is számolnunk kell a reformáció teológiai és társadalmi programját tartalmazó művek hosszú ideig tartó kéziratosságával és sok elveszett anyaggal. Egy részük látott csupán nyomdafestéket, főleg énekeskönyvekben. Ezek is csak ott és akkor, ahol és amikor a reformáció nyomdaira kezdettől ránehezedő, a régi társadalmi rendet védő erők sokféle nyomása valamiféle okból csökkent, vagy a lutheri és helvét hitvallások viszonylagos elismerést tudtak kivívni.

Iskola és nyomda: humanizmus és reformáció szétválása

Szinte véget alig érő vita folyt arról, hogy SYLVESTER János reformátor volt-e vagy humanista, míg az alapos vizsgálat el nem döntötte, hogy humanista volt. A vitát kiváltó zavaró tényezők azonban véglegesen csak úgy tisztázódnak, ha a sárvári nyomdát és SYLVESTER munkálkodását a reformáció által előidézett társadalmi konfrontációnak, harci helyzetnek összefüggéseiben és az iskolához való viszonyukban vizsgáljuk.

LUTHER meghirdette a harcot a római hűbéri hatalom megdöntésére, s ez Európa-szerte vihart váltott ki. A döntés azonban különböző területeken és körülmények között, más és más személyeknél hosszú idői eltolódással következett be. Sokáig még a reformáció hazájában is reménykedtek valamiféle békés megoldásban és kibontakozásban, bizonyos reformok megvalósítása révén a helyzet megnyugvásában. Voltak olyanok, akik a reformációnak csak teológiai problémáját látták, társadalmi programját és annak következményeit nem. A tudatosulásra, döntésre és átalakulásra nincs kézzelfoghatóbb példa a sárvári udvarnál és iskolánál, NÁDASDYNÁL és SYLVESTERNÉL. Ha az események alakulását, a nyomda sorsát, SYLVESTER pályáját ebben az összefüggésben tekintjük, sok megmagyarázhatatlannak tűnő ellentmondás válik érhetővé.

NÁDASDY Tamás alapos humanista iskolázottsággal kezdte pályáját, s a Mohács után feltörő új arisztokrata réteg legnagyobb szabású egyénisége, aki gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, egyházi téren is önálló elképzeléssel, kezdeményezéssel és nagy aktivitással működött. Pártállása, majd hivatása is Bécshez kötötte, a konfrontációs harc egyre élesedő csatateréhez. Tökéletesen tisztában volt az erasmusi és a luther—melanchthoni programmal, de azzal is, hogy a római egyház s a vele összefogó V. KÁROLY császár és FERDINÁND király a reformáció megsemmisítésére harcot kezdték, bár az uralkodók a belső egyházi reformoknak nem voltak ellenségei. Ennek ellenére nem ERAS-

MUS, hanem LUTHER és MELANCHTHON programjának megvalósítására törekedett. Ha abban a korban valaki, akkor ő volt az a kiváló diplomata, aki e program megvalósításának kifogásolhatatlan útját járta, s bár hosszú ideig reménykedett a római egyházat békés megoldásra kényszerítő diplomácia sikerében, ebben a politikai harcban a reformáció oldalán állók közé tartozott. Hivatala megkívánta álláspontja leplezését s szándékának diplomatikus érvényesítését, hiszen a nyílt harc még akkor sem vezetett eredményre, amikor a reformáció már tömegeket vallhatott magáénak. Ennek ellenére félreérthetetlen megnyilatkozásai nem hagynak kétséget afelől, hogy „világi felsőségi tisztét” egyházi korlátozás nélkül kívánta gyakorolni. A reformáció tanítását hirdető, társadalmi programját képviselő s emiatt veszélybe is került lelkészeket minden lehetséges módon támogatta. Ezt az ország legtávolabbi részében is tudták róla, és számtalan esetben fordultak hozzá. Ő maga az evangélium által kívánt életmódot nyíltabban élte, mint például a bécsi udvar és OLÁH Miklós kancelláriája kétségtelenül protestánsnak elismert, de állásfoglalásukat hosszabb ideig leplezni tudó tisztségviselői. LUTHER és MELANCHTHON oktatási programja megvalósítására ő építettett olyan nagyszabású új iskolát, amely még egy évszázad múlva is túlméretezettnek számított. Célkitűzése tehát nem egy szűk réteg tudományos nevelése, hanem a nép anyanyelvű általános oktatása volt. Iskolájába széles körtekintéssel ő keresett humanista műveltségű, reformátori beállítottságú tanítót, s alkalmazta SYLVESTER Jánost az anyanyelvű oktatás és kultúra felvirágoztatására. Ennek az oktatási programnak megvalósítására — bizonyára SYLVESTER tanácsára — nyomdát szerzett be, s Vas vármegye főispánjaként, nyilván királya tudtával és beleegyezésével, biztosította működését. Egyre erősebb kapcsolatba került a reformáció harcos híveivel — többek között DÉVAI Mátyással —, s ezek mind határozottabban a reformáció oldalára állították. Bár támogatta őket s munkálkodásukat, s az iskolai oktatásban is nélkülözhetetlen lett volna a reformáció tanítását összefoglaló művek, káték megjelentetése, a nyomda működése érdekében ilyenek mégsem jelenhettek meg, annak ellenére, hogy a nyomda irányítását és ellenőrzését teljesen a maga számára tartotta fenn, s még SYLVESTERnek sem engedte át. Maga DÉVAI sem gondolt arra, hogy Sárváron írt latin nyelvű teológiai munkáját pártfogója nyomdájában, Magyarországon nyomattassa ki. A főurak által fenntartott nyomdák rövid életűek voltak. Anyagilag sem tudtak olyan folyamatossá támogatást nyújtani, mint a városok, a polgáriasodást munkáló nyomdák tevékenysége sem felelt meg feudális hatalmuk megszilárdítására irányuló törekvéseiknek. A sárvári nyomda megszűnésének okai között azonban az anyagi kudarc és a nyomdászok magatartása mellett a kieleződő társadalmi harcot és NÁDASDY hivatali pozícióiban való emelkedését is figyelembe kell vennünk. A nyomda működését megszüntette, de egyre többet tett a reformáció érdekében. Megtartotta szolgálatában és barátságában a reformáció buzgó híveit, akik reá is döntő befolyást gyakoroltak: PERNESZITH Györgyöt, FRAXINUS Gáspár doktort, s udvara többi nyíltan protestáns tisztségviselőjét. Támogatott reformátorokat, segítséget nyújtott minden hite miatt üldözötteknek. SYLVESTER helyett iskolamesterré annak öccsét, Mihályt tette, aki az iskolában olyan kéziratban is terjesztett kátészerű könyvet tanított, amely Vágsellyén Somogyi MELIUS Péternek csaknem vesztét okozta. Az anyanyelvű írás—olvasás és kultúra felvirágoztatásán mindvégig munkálkodott, s ha korán árvaságra hagyta is fiát, az mégis az ő udvarában és szándéka szerint nevelkedett buzgó lutheránussá.

SYLVESTER János Krakkóban erasmusi hatásokkal s az anyanyelvű kultúra ápolásának szeretetével telítődött, Wittenbergben MELANCHTHON humanizmusa ragadta meg, de LUTHER hatása alól sem vonhatta ki magát. Nemcsak ő, de senki, aki Wittenberget megjárta, még akkor sem, ha társadalmi harci programját nem is vállalta. A tudományos és reform-programokkal hazatérőt a reformáció hívei ajánlották NÁDASDYNak. Az ajánlásból az is kitűnik, hogy miféle embert keresett NÁDASDY, vagyis ez az ajánlás pártfogóra és pártfogoltra egyaránt fényt vet. Azt írják SYLVESTERRől, hogy „Zalában először emelheti fel Krisztus zászlaját és az evangéliumi igazság tanítását”. NÁDASDY ezért fogadta szolgálatába. SYLVESTER a sárvári iskolában tanított, a tanításnak elengedhetetlen része volt a vallásos nevelés, annak fő eszköze a káté, s a vallásos nevelésben kétségtelenül alárendeltje volt a papoknak. Leveleiből világosan kitűnik, hogy nehézségei miből adódtak, ha leszámítjuk a nyomdászokkal való jogos ellentétét, figyelmen kívül hagyjuk felesége botrányos családi életét, amely pedig nem lehetett kis jelentőségű és a betegsége miatt megmegújuló panaszait. Az ellentétek éppen vallási téren éleződtek ki. Meggyűlt a baja az „ál-presbiterekkel”, akik még akkor is „zaklatnák”, ha Afrikába menekülne, viszálya támadt a „kevély” ABÁDI Benedekkel és öccsével, Mihálylyal, az „elvetemült ifjú”-val. Ezek ellen morális vagy magatartásbeli panasz NÁDASDY udvarában Sylvesteren kívül senki részéről fel nem merült, de később kiderült, hogy mind a reformáció harcos egyéniségei voltak. SYLVESTERnek velük való ellentéte, tehát valóban kiküszöbölhetetlen volt. SYLVESTER előtt egy magasabb színvonalú anyanyelvű humanista kultúra képe villant fel: a magyar nyelv kiművelése a *Grammatica Hungarolatinával*, amely nyelvünket és népünket is európai színvonalra emelheti, de e mű itthon csak egy szűk réteg használatában érvényesült, s kötetlen íveit inkább csak borstakarásra használták, — majd egy, a hazai oktatás szintjét magasan túlhaladó „tankönyv”-vel, a magyar nyelven első ízben megjelenő, magas tudományos igényességgel készült teljes *Új Testamentummal*. A társadalmi céljaiért harcoló főúr és környezete, de a polgárosodásért vagy a reformációért lelkesedő, feltörő mélyebb réteg szeme előtt más cél lebegett és más színvonalat igényeltek. SYLVESTERnek ebben a kiéleződő helyzetben döntenie kellett, s ő a magasabb szintű tudományos humanizmus mellett döntött. Az magától értetődő, hogy egy harci helyzetben a színvállás soha nem zavartalan folytatása a kitűzött cél megvalósításának. Szembekerült még az „ellentábor” oldalán állást foglaló pártfogójával, NÁDASDYval is. A Gógánfalvát ura háta mögött magának megszerző SYLVESTERnek FERDINÁND király előtt nemcsak tudományosságát, hanem hűségét is igazolnia kellett, s ezt nem tehetette meg anélkül, hogy volt környezetét és urát ne kompromittálja. Ez lehetett oka FERDINÁND király neheztelésének és nem egy falucska eladományozása vagy visszafoglalása. A király részéről már a NÁDASDY terhére történő adományozást is barátságtalan lépésnek tekinthetjük, NÁDASDYNak pedig egy volt szervitorával szemben kellett tisztáznia magát. A döntés SYLVESTER számára is törést jelentett. Nem követte többé azt az anyanyelvű programot, amelyre kezdetben életét tette. Bécsben két latin nyelvű művet adott ki: 1544-ben a *De bello Turcis inferendo* és 1551-ben a *Querela fidei* címűt. Mindkettő humanista célkitűzésének változásáról is tanúskodik. Nemcsak kezdeti lendülete torpant meg, de szembefordult még a wittenbergi protestáns humanizmussal is. Nyíltan hitet tett ERASMUS mellett, s változatlanul átvette társadalomszemléletét: a keresztyén hit védelmére kell csatába szállni a pogány török ellen. A harc sikerének biztosítéka, a társadalom

egységének is alapja a keresztyénség egysége, s a fejedelmek egyetértése (concordia). Ezt az egységet bontotta meg a „pestises eretnokség ragálya”, s ezt kell helyreállítania a felsőségnek, hiszen legfőbb kötelessége, hogy a hit védelmezője (defensor fidei) legyen.

E két művével megdönthetetlen bizonyítékát kívánta nyújtani annak, hogy meg akar maradni a régi hűbéri rend oltalma alatt munkálkodó „tudós humanista”-nak, s nem kívánja vállalni a régi társadalmi rend megdöntéséért vívandó harcot, a „pax humana” felborítását.

A reformáció bázisalakítása iskola és nyomda együttműködésével

A lutheri társadalmi program figyelembevételével HONTERUS nyomdász tevékenységének problémáját nem arról az oldalról közelíthetjük meg, hogy miként lett a humanista HONTERUSBól reformátor, hanem arról az oldalról, hogy a luther – melanchthoni programmal induló HONTERUS az iskola és nyomda együttműködésével hogyan teremtette meg a reformáció egyházának polgári bázisát és szervezetét.

Krakkóban, majd a LUTHER műveit óriási mennyiségben terjesztő Hieronimus FROBENIUS mellett Baselben megismerte LUTHER és MELANCHTHON programját, s azokat magáévá tette. Hazatérve anyja házában iskolát állított, s magániskolájában magyarok is tanultak. A brassói városi tanácstól nyomda állítására is engedélyt kapott. Az indulás pillanatától kezdve rendkívül ügyes diplomáciával biztosítja működésének zavartalanságát, de megteszi a reformáció programja megvalósításának első óvatos lépéseit is. Az iskolai oktatás céljára kiadja ARISTOTELÉS műveiből a LUTHER által is elfogadott és ajánlott logikai és retorikai tankönyvet — ESZÉKI János pécsi püspöknek ajánlva pedig AUGUSTINUS *Eretnokségek katalógusát*. Ez utóbbi műnek nemcsak előszavában, de az eretnokségek felsorolásán végrehajtott korrekciókban is kivillannak a reformátor arcvonásai. Ezt azonban ügyesen ellensúlyozza a könyv végére nyomtatott Magyarország és a SZAPOLYAI család egyesített fametszetű címere. Még ugyanabban az 1539-ik esztendőben két külön mű ajánlásában biztosítja a királyné és a király számára a halhatatlanságot, a nyomda számára a védelmet, s a reformáció programjának az előhaladást. Az AUGUSTINUS műveiből válogatott *Szentenciákat* IZABELLA királynénak ajánlotta, Magyar- és Lengyelország, a SZAPOLYAI- és JAGELLÓ-család egyesített címerével s szinte leplezetlen reformációi tartalmú ajánlással. JÁNOS királynak pedig Magyarország és a SZAPOLYAI-család egyesített címerével díszített „világi jogi könyvet” ajánlott, amelyet VERANCSICS levele szerint a budai királyi udvarban igen szívesen fogadtak. Azt nem remélhette, hogy a királyi családot megnyeri a reformáció ügyének, de azt elérte, hogy ügyes szervező munkája számára a védelmet biztosította.

SZAPOLYAI János halála után egyre szabadabban munkálkodott a reformáció programjának teljes megvalósításán. 1541 második felében prédikációkat tartott tanítványainak, majd anyja házának udvarán — ahol magániskolája és nyomdája volt — a nagy számban egybegyűlt városi polgároknak is prédikált. Munkálkodásával a reformáció híveinek egyre szélesebb bázisát teremtette meg, egy olyan konfrontálható réteget, amely csak a kellő pillanatra várt, hogy a vezetést kézbe vegye, egyházi életét és társadalmi rendjét új alapokra helyezze és teljesen átszervezze.

1542. április 8-án meghalt STATILEO váradi püspök. A reformáció ügyének megnyert városi tanács és egyházi vezetők elérkezettnek látták az időt, hogy

a káptalan kezéből kivegyék a vezetést, a római egyház mellett kitartó papokat elmozdítsák, a székesegyházat elfoglalják, HONTERUST papjukká és vezetőjüké tegyék. Ő pedig nyíltan folytatta a reformáció szervező munkáját. A következő, 1543-ik évtől egymás után jelennek meg szervező és építő iratai; énekeskönyve, kátéja, ágendája. Mindent megvalósított, amit LUTHER programjában tanácsolt: világi és egyházi oktatást, nőnevelést, történelemtanítást, könyvtár állítását, szegény tanulók támogatását, a világi jog fejlesztését. Munkáját LUTHER, MELANCHTHON, BUGENHAGEN a szervezés mintájaként magasztalják, maga LUTHER HONTERUST „az Úr magyarországi evangélistájá”-nak nevezte.

A teológiai program nyomdája

A nyugati országrészben a sárvári nyomda leállása után tizenhét esztendő telt el újabb nyomda állításáig. Ezt HUSZÁR Gál szerezte be Bécsben HOFFHALTER Rafaeltól, s 1558 elején Magyaróváron állította fel.

HUSZÁR Gál reformátor volt, „lelkészi tiszt”-et viselt, reformátori, teológiai célkitűzést kívánt megvalósítani. Iskolát állított, de abban nem „világi rend”-et nevelt, hanem lelkészeket. Egy ideig ott tanult, bizonyára tanított is, s később a nyomdászatban is segített neki BORNEMISZA Péter. Külön tanulmányban szeretném bizonyítani, hogy megfordult nála BEYTHE István, sőt MELIUS Péter is. Lelkeszi hivatást vállaló tanítványait SZTÁRAI Mihály tolnai püspök szentelte pappá.

Nyomdáját is reformációi programja végrehajtására állította fel, amint maga írja: „a mi vidékünk egyházainak gyarapítására” s azért, hogy „még jobban szolgálhassam Isten egyházát”. Magyaróvár katonai parancsnoka, WOHNICZKY Zakariás szerint is: „Az Isten ígéjének még nagyobb elterjesztése céljából egy nyomdát állított itt fel”. Nyílt teológiai programot tűzött ki célul maga elé, és tervszerű harcot kezdett.

Kiadta az első magyar nyomtatásban megjelent prédikációs könyvecskét. Ebben igazolja pártfogója és főhatósága, MIKSA király előtt lutheri hitvallási irányát. Tanítványai számára minta-prédikációk és rövid hitvallás (confessio succisa), hívei számára pedig építő irat.

BULLINGER Henrik svájci reformátornak magyarok számára írt, hosszú ideig kéziratban terjedő rövid latin hitvallását dogmatikaként pap-tanítványai s tanult hívei használatára nyomtatja ki, az úrvacsora helvét formáját lutherivé alakítva.

SZTÁRAI Mihálynak irodalmi példák szem előtt tartásával írt művét, *Az igaz papságnak tikörét* minta-disputációnak szánhatta tanítványai képzésére, színjátékként adhatták elő, hogy „igaz papok” szolgálatba állítására serkentsék a népet, s előkészítsék önálló protestáns püspökség szervezését. Ez utóbbi szempontból azt mondhatjuk, hogy — nem általánosságban a protestáns — de a lutheránus egyházjog teljes kézikönyve.

Harcos reformátori munkálkodását hét, nyomdászti tevékenységét csaknem két esztendeig folytatta. Ebben az sem akadályozta meg, hogy a győri szent-széki emiatt már harmadszor excommunicálta, s FERDINÁND király rögtön az indulás évében, az 1558. év november 1-én és 8-án kelt parancslevelével a legszigorúbban eltiltotta eretnekségek terjesztésétől és könyvek nyomtatásától.

Mi tette lehetővé HUSZÁR Gál számára ezt a harcos reformátori munkásságot, s az üldözés éveiben is ezt a viszonylag hosszú ideig tartó szabad nyomdászi

tevékenységet? Annak a MIKSA királynak védelme, akinek szilárd elhatározása volt, hogy a reformáció ügyét diadalra viszi. Ennek érdekében hosszú ideig tartó, heves harcot vívott atyjával is, és kiterjedt diplomáciai tevékenységet folytatott. A küzdelemben azonban alul maradt, s szövetségesei is cserben hagyták. Engedelmeskednie kellett a HABSBURG családi akaratnak, el kellett bocsátania bécsi udvari papját, s családi birtokáról, Magyaróvárról HUSZÁR Gált is. Annyi rokonszenve a reformáció iránt és ellenszenve a római egyházzal szemben azonban megmaradt, hogy a lutheránusok később is számíthattak mérsékelt támogatására. HUSZÁR Gált is az ő befolyása segíthette, hogy még csaknem egy esztendeig Kassán lelkészkedhetett és nyomtathatott, talán még harcosabb formában folytatva megkezdett programját. Megjelentethetett egy iratot, amelyben már nemcsak a pápát, hanem magát a császárt is támadta, s kiadott egy lutheránus énekeskönyvet, a hazai protestáns templomi énekeskönyvek törzskönyvét. Kassai munkálkodásáért azonban már börtönnel kellett fizetnie. A hűbéri hatalom és a város polgárságának szembenállása lázadásban tört ki. HUSZÁR Gált fogságából a másik országrészbe mentették, ahol a reformáció már győzedelmeskedett, s a nagy mezővárosban, az „aranylábú” Debrecenben „exul”-ként tevékenykedett. Amikor lehetősége nyílt a nyugati országrészbe való visszatérésre, nyomdáját hátrahagyta. A nyomda sok viszontagságon ment keresztül, el is pusztult egy tűzvész alkalmával, csak matricái maradtak meg. De amit egy nagyhatalmú főúr és egy király sem tudtak megtenni, a nyomdát a mai napig fenntartotta a városi polgárság anyagi áldozata és szellemi igénye.

A nyugati országrészben azonban, bármilyen nagy tömegeket hódított is meg a reformáció, a hűbéri és klerikális hatalom meg tudta tartani kormányzó és ellenőrző tisztségét. HUSZÁR Gál távozása után 13 esztendeig, VERANCSICS érseknek 1573-ban bekövetkezett haláláig, az érseki székház vakanciájáig sem országos, sem megyei, sem városi hatóság védelme alatt és engedélyével, sem teológiai, sem iskolai programot teljesítő nyomda nem működött, bár időközben a lutheri egyház viszonylagos elismerést nyert. OLÁH érsek halála után ugyan 1569-ben, BORNEMISZA Péter vagy HUSZÁR Gál megkísérelte nyomda felállítását. A DOBÓ—BALASSA összeesküvés következményeként veszthették el patrónusaikat, ellenfélként pedig az a VERANCSICS Antal került az érseki székházba, akit a római egyház egész tanításából csak a hatalmát biztosító egyházjog érdekelt. Így tervüket, nyomda felállítását csak 1573-ban sikerült megvalósítaniuk.

A „vándornyomdák” kérdése

Nyomdászatomunk újraindulásával kapcsolatban kell felülvizsgálnunk a 16. századi „vándornyomdászatom” kérdését. A feudális-hűbéri társadalom jogrendjét, a reformáció által kiváltott társadalmi konfrontációt és a nyomdász szándékát figyelembe véve meg kell állapítanunk, hogy Magyarországon a 16. században a szó adekvát értelmében nem működtek vándornyomdák. Ennek megállapítására azért is szükség van, mert ez a kategorizálás éppen a társadalom harci helyzetének, vagyis a 16. századi társadalom valódi képének eltakarására szolgálhat.

A feudális-hűbéri társadalomban még a király sem biztosíthatott volna vándorlási vagy általános működési engedélyt egy nyomdásznak a regionális hatóságok akarata ellenére, még kevésbé garantálhatta volna az anyagi ala-

pot és az igényt egy társadalmi törekvéseikkel és vallási meggyőződésükkel ellentétes kiadói terv számára. Az ellenőrzés legfőbb jogát azonban mind nagyobb mértékben sikerült a központi hatalomnak kiterjesztenie a kezdetben viszonylagos önállósággal működő regionális hatóságokra. A nyomdák ügyében hozott legfelső intézkedések pedig szinte kivétel nélkül a társadalmi konfrontáció jegyében születtek, s idézték elő a nyomdák kényszer-helyzet-változtatásait. Ez az általunk tárgyalt kor határain túl is kimutatható, HOFFHALTER Rafaelnél ugyanúgy, mint fiánál, Rudolfnál. MANLIUS János hányódó életének vizsgálata külön tanulmányt igényel, mert nyomdája sorsának alakulásába döntő módon belejátszott a Dunántúlon végsőkéig kiéleződő lutheránus—helvét ellentét.

Semmiképpen nem „vándornyomdászok” HUSZÁR Gál és BORNEMISZA Péter. Reformátorok voltak, s a nyomdát lekipásztóri munkájuk támogatására állították. Szolgálati helyet változtattak, nem pedig a könyvkiadás és kereset céljából vándoroltak, még akkor sem, ha kényszerű helyzetváltoztatásuk oka nyomdászai „mellékfoglalkozásuk” volt.

A nyomdák helyzetének és sorsának alakulásánál figyelembe kell vennünk a társadalom harci helyzetét. Nem nyomdák, de még könyvek sem vándorolhattak veszély nélkül, „kóborlás”-ról pedig szó sem lehetett. Amikor 16. századi nyomdáinkat állították, azok nem vándorlásra rendezkedtek be, nem a kereset reménye, mecénások bőkezűsége vagy szűkmarkúsága, hanem lelkészek szolgálati helyének változtatása vagy a reformáció által kiváltott egyházi és társadalmi harc magyarázzák nyomdászok és nyomdák kényszerű helyzetváltoztatásait.

A cenzúra

A cenzúra kérdésében is figyelembe kell vennünk, hogy a reformáció társadalmi konfrontációt váltott ki, különben nem tudunk differenciálni a különböző megítélés alá tartozó jelenségek között.

Mindenképpen el kell választanunk a házkutatásnak, a könyvelkobzásnak és könyvégetésnek a reformáció megsemmisítésére irányuló törekvését a cenzúra fogalmától. Még a könyvégetésben is különbséget kell tennünk egy szimbolikus hadüzeneti aktus és a rendszeres megsemmisítés között. A működés központi ellenőrzésére irányuló törekvés és a cenzúra különböző tevékenységek. A tanítás tisztaságának belső ellenőrzése, lelkészek hitvallási hűségének megkövetelése vagy a működési engedélyt biztosító hatóság kiadói terv-ellenőrzése, belső cenzúrája is más megítélés alá tartozik, mint egy külső hatóság ellenséges és erőszakos beavatkozása.

Ha mindezeket az intézkedéseket szétválogatjuk, s mégis azt kell tapasztalnunk, hogy ezeket válogatás nélkül és együttesen vetették be, s nem is csupán a nyomdák és könyvek ellen, akkor világosan látjuk, hogy a 16. században nemcsak a nyomdák helyzetének és a nyomdászai tevékenységnek vagy a könyvkiadásnak szabályozására törekedtek, hanem társadalmi rendszerek harca is folyt.*

* Mivel dolgozatomban áttekintő jellegű, s igen tág probléma-csoportot ölel át, sem a részletes bizonyításra, sem a teljes felhasznált irodalom felsorolására nincs mód. Ezért mellőzöm a hivatkozást arra az irodalomra és azokra a bibliográfiai adatokra, amelyek szakember számára könnyen elérhetők a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* megjelent I. kötetében és a *Régi Magyar Költők Tára* kötetében.

ISTVÁN BOTTA

Reformation und Buchdruckerei in Ungarn

Das im Jahre 1473 in Buda entstandene ungarische Buchdruckergewerbe ist in Ermangelung entsprechender Voraussetzungen eingegangen. Die Bedingungen der Errichtung heimischer Buchdruckereien waren erst nach Verbreitung der Reformation gegeben.

Laut Luther sollte der „weltliche Orden“, gemäss den gesellschaftlichen Programm der Reformation die Rückeroberung der regierenden Macht vom „geistlichen Orden“ fordern und die Kirche zwingen ihr, nach Luther's Wort „Amt des Lehrens“ auszuüben.

Die „Macht des Schwerts“ zum Schutz der Bürger, und die Schule zum Erziehen der Bürger sind dem „weltlichen Orden“ als die zwei Mittel der Regierung zur Verfügung gestanden.

Über Errichtung der Schulen und Lehrstoff gibt Luther Rat: Errichtung der Schulen ist Aufgabe der Leiter der Städte, Zweck des Lehrens ist die Erziehung nützlicher Bürger.

Zur Lenkung der sich stets vermehrenden Schulen bearbeitete Melanchthon dieses Programm ausführlich, in 1528 in Gemeinschaft mit Luther.

Die zwei Programme sind zur Grundlage nicht nur des Unterrichtssystems von Agricola, Sturm, Trotzendorf, Brenz und Veit Dietrich, ferner der lutheranischen und helvetischen Kirche, sondern in manchen Belangen auch des Unterrichtssystems der römisch-katholischen Kirche geworden.

Durch die Entwicklung der ungarischen Marktflecken und das Verkünden des Wortes Gottes ist es den „Gutsherren“ stets mehr bewusst geworden, sie allein tragen, als „weltlicher Orden“ das Amt der „Obrigkeit“, womit auch „Macht und Verpflichtungen“ der Regierung verbunden sind. Errichtung und Schutz der Schulen und Buchdruckereien gehören ebenfalls zu ihren Pflichten.

Diesem Schul- und Unterrichtsprogramm, als einem der verfassungsmässigen Rahmen der Verbreitung der Reformation ist die Notwendigkeit und auch die Möglichkeit der Wiedererrichtung des Buchdruckgewerbes, und dessen Programm für das ganze XVI. Jahrhundert zuzuschreiben.

Nyomdászattunk megindításának első sikertelen kísérletei és az újraindulás feltételeinek kialakulása c. fejezethez.

VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1961.

ENGELS: *A német parasztháború.* Marx—Engels Művei. 7. k. Bp. 1962. 319—401. l. — Műve átdolgozására vonatkozó levelezése: Karl MARX—Friedrich ENGELS *Werke.* Institut für Marxismus—Leninismus beim ZK der SED. Dietz Vlg. Berlin. BERNSTEINhez 1884. nov. 11. 36. k. 234. l. — KAUTSKYhoz 1892. febr. 1. 38. k. 260. l. — KAUTSKYhoz 1892. márc. 5. 38. k. 287. l.

LUTHER idézett művei német és magyar kiadásban: D. Martin LUTHERS *Werke.* Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1883—1943. (Továbbiakban: W.) — *Luther Márton művei.* I—VII. k. Budapest—Pozsony 1904—1917. (Továbbiakban: LM.) *A német nemzet keresztyén nemességéhez.* W. 6, 392—403. — LM. II. 23—110. l. Idézetek folyamatosan e műből. — *Németország összes városai polgármestereinek...* W. 15, 27—53. — LM. IV. k. 157—187. l. Idézetek folyamatosan e műből. — *Unterricht der Visitatoren.* Corpus Reformatorum. XVI. k. 1—6. 29—42. l. — LUTHER-idézet a nyomdáról. W. *Tischreden.* 1. Bd. 1038. 2. Bd. 2772. ab. — 5. Bd. 6303.

Kéziratosság és nyomtatás viszonya c. fejezetben hivatkoztam saját cikkem: *Fráter Gáspár. Irodalomtörténeti Közlemények.* 1972. 4. sz. 481—495. l.

A reformádó bázisalakítása iskola és nyomda együttműködésével c. fejezetben hivatkoztam LUTHER—MELANCHTHON—BUGENHAGEN-levelek: Joseph DÜCK: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums.* Kronstadt. 1845.

A teológiai program nyomdája c. fejezetben HUSZÁR Gál és WOHNICZKY Zakariás levélből idézet: Staatsarchiv Wien. Hung. Fasc. 431. a. fol. 292—295.

A „vándornyomdák” kérdése c. fejezetben főként FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. rész: A reformáció korában.* Bp. 1967. c. művének e kérdésre vonatkozó szempontjaival polemizálok.

A cenzúra c. fejezetben arra a minden egyéb megnyilvánulást e fogalom körébe megtevesztő módon egybevonó álláspontra utalok, amelyet irodalmunkban SCHERMANN Egyed tanulmánya képvisel: *Protestáns egyházak cenzúrája.* Pannonhalmi Szemle. 1930. 24—39. l.

Das Heranreifen der Bedingungen der Herausgabe der kirchlichen Literatur der Reformation und der Entfaltung der auch in Druck erscheinenden Werke der Literatur in Ungarn war durch den Schulunterricht und die Veröffentlichung der Lehrbücher ermöglicht.

Ihre inkonsequente Bezeichnung erschwert das Verständnis für die Rechtslage der ungarischen Druckereien. Erst durch Beachtung der Rechtsordnung der feudalen Gesellschaft, durch Trennung des Eigentumsrechts, der zivilrechtlichen Lage, des Betriebsbefugnisses und der öffentlichrechtlichen Lage der Druckereien wird ihre Lage verständlich. Die offizielle „behördliche“ Tätigkeit soll, in dessen Anbetracht, von der Tätigkeit durch „Mäzen“ unterschieden werden.

Auch in der Entfaltung des Geschickes der Druckereien soll die Absicht des Eigentümers, oder des Auftraggebers möglichst klar von der Notlage unterschieden werden, die das Schicksal der Druckereien beeinträchtigt und die durch die Gegenangriffe der sich mit der weltlichen Macht verbündeten römisch-katholischen Kirche bedingt ist. Als Ergebnis dieser Unterscheidung lässt es sich feststellen, dass im XVI. Jahrhundert in Ungarn keine Wanderdruckereien errichtet wurden.

Bei Beachtung der Restaurationskämpfe der Kirche von Rom und auch in gewissen Gebieten des siegreichen Kampfes der Reformation gegen Rom kann auch die Frage geklärt werden, was unter dem Begriffe „Zensur“ juristisch zu verstehen ist, und was diesen Begriff überschreitet bzw. ausserhalb dessen Begriffskreis bleibt.

*

Benda Kálmán hozzászólása

Hangsúlyozom, hogy az előadás fontos hozzájárulás a 16. századi magyar művelődési törekvések megértéséhez, hiszen LUTHER társadalmi programja, művelődési tanításai nálunk is erőteljesen hatottak. Az előadás jelentőségét még növeli, hogy nemcsak kerek egésze fogta LUTHER tanait, hanem azoknak társadalmi indítóokait is megvilágította. Mindez komoly segítséget ad a kor jelenségei közti eligazodásra, történésznek és irodalomtörténésznek egyaránt.

Ugyanakkor néhány dologban vitatkozni kell Bottával. Így mindjárt abban, hogy a magyarországi reformáció kulturális törekvéseit vizsgálva, csak LUTHERre és tanaira korlátozta figyelmét. A reformáció nálunk nem állt meg a lutheranizmusnál és a 16. század derekától kezdve mindinkább a kálvinizmus, majd részben az unitarizmus nyomta rá bélyegét a fejlődésre, s ez a bélyeg legalább olyan markáns volt, mint a korábbi, a lutheri. BOTTA előadása, azáltal, hogy a 16. század első felének vallási ideológiáját mintegy rávetítette a század második felére is, akaratlanul is azt a benyomást kelti, hogy a lutheri eszmék kizárólagos érvénnyel szabták meg a reformáció századának egész hazai fejlődését. Ugyanakkor a közállapotok rajzánál mintha ellenkező irányú hibába esett volna az előadó: az ellenreformáció korának a légkörét vetítette vissza a reformáció kezdeti időszakára. A 16. század első kétharmadában ugyanis az ellenreformáció korántsem volt olyan tudatos és erőteljes, mint amilyennek BOTTA rajzolta. Túlás, hogy az új hit terjesztői szinte állandó életveszélyben cselekedtek, hogy tanaikat csak titokban terjeszthették, hogy az állami ellenőrzés folytán a protestáns nyomdatermek csak csonkított programot tükröznek, s hogy a reformátorok csak „sub rosa” mertek a hit dolgairól beszélni, minden szavukat százszor megfontolva, és félszemmel állandóan a hatalomra meg a pápai tilalmakra ügyelve. BOTTA előadásában a reformátorok működése egy kicsit a 18. századi titkos szekták, szabadkőműves társaságok földalatti tevékenységére emlékeztet. A reformáció korabeli állami gépe-

zet azonban nem azonos a 17. vagy a 18. századival, ahogy a katolikus egyház ereje és szervezettsége sem. A 18. században pl. valóban uralkodói engedély kellett a nyomdák működéséhez. A tárgyalt korban azonban ilyenre nem volt szükség, s biztosan tudjuk, sem Debrecen városa, sem a vizsolyi nyomdát működtető Báthoryak és Rákócziak senkitől nem kértek engedélyt. Arról pedig, hogy a nyomdatermékeket vagy a templomi prédikációkat állami vagy katolikus egyházi cenzúrának kellett volna alávetni, néhány kivételes esettől eltekintve, szintén nem beszélhetünk.

De az előadás nemcsak az ellenreformáció megtestesítőinek tulajdonított, némileg anakronisztikusan, tudatos magatartást, hanem a másik oldalon a protestánsoknak is. A felekezeti határok csak lassan alakultak ki, az emberek szinte észrevétlenül fejlődtek át a régi hitből az újba. Nem hihető, hogy pl. NÁDASDY Tamás, aki élete végéig nem szakított nyíltan a katolikus egyházzal, tisztában lett volna azzal — amint az előadás mondja —, hogy MELANCHTHON tanai nem egyeztethetők össze a katolikus egyház tanításaival, éppen ezért titokban és ravaszsággal kell azt, Bécs kijátszásával, terjeszteni. Nem lehet egyetérteni II. MIKSA császár jellemzésével sem, azzal a megállapítással tudniillik, hogy MIKSA elhatározta: a lutheri reformációt Magyarországon is dadalra segíti. Ez legföljebb a császár trónörökös kori magatartására lehet igaz. Köztudott, hogy MIKSA, aki fiatal korában komolyan rokonszenvezett a lutheranizmussal, a trónra lépve, politikai okokból megalkudott lelkiismeretével — és bár nem üldözte LUTHER híveit —, de nem is segítette őket. Az pedig egészen valószínűtlen, hogy a császárnak saját állami apparátusával szemben, titokban kelljen HUSZÁR Gált segítenie. Egyébként is fölmerül ebben az esetben a kérdés, miért csak HUSZÁRT segítette volna?

Végül: akár LUTHER, akár MELANCHTHON (akár a későbbiekben KÁLVIN) tanairól szólunk, fel kell vetnünk a kérdést, vajon ezek eredeti formájukban érvényesültek-e Magyarországon. A kálvini tételekről már RÉVÉSZ Imre bebizonyította, hogy nem. S nyilván ugyanez volt a helyzet a lutheri eszméknél is. Az eltérő társadalmi viszonyokhoz, a lényegesen más politikai és művelődési helyzethez ezeknek az eszméknek is alkalmazkodniuk kellett. Nem elég tehát, ha azt nézzük, hogy miben álltak LUTHER törekvései, hanem azt is vizsgálni kell: hogyan, milyen torzulással érvényesültek Magyarországon.

Székelgy György hozzászólása

Bekapcsolódva a BOTTA István nagy érdeklődést kiváltó előadását követő élénk vitába, magam is hangsúlyozom a felvetett sok kérdés jelentőségét és a kísérlet fontosságát, hogy BOTTA a hazai nyomdászat és nyomtatott művek meghatározottságának azokat a gyökereit igyekezett felfedni, amelyekkel mint adottságokkal szokott számolni az irodalom anélkül, hogy elemezné az ok és okozat összefüggéseiben. Ha magam is polemizálok az előadás néhány megállapításával, az két módszertani megfontolásból adódik. Az általános és külföldi viszonyokban gyökerező reformáció útját nem lehet csak bizonyos pontig, az elvi alapvetésig követni és abból vonni le a következtetéseket, elmulasztva a megvalósulás áttekintését. Ezt éppen azért emelem ki, mert a lutheri reformáció kiindulását, eszmei alapvetését csakúgy fontosnak látom és nagyra becsülöm, akár az előadó. További kérdés a külföldön lejátszódott fejlemények, kialakult társadalmi-hatalmi-művelődési programok Magyarországra alkal-

mazása, ami helyesen nem értelmezhető egyszerű átültetésnek, hanem eltérő történelmi-társadalmi alapjait, körülményeit szem előtt tartva lehet csak megnyugtatóan értelmezni.

Igy mindenekelőtt magam is úgy látom, hogy a reformációnak nagy lendítő szerepe volt a magyarországi nyomdászat kibontakozásában, amiért azonban nem szabad eltúloznunk a kezdeti magyar nyomdászat folytatás nélküliségének jelentését, hanem ennek okait kell keresnünk, egyáltalán mennyire volt ez sajátos. Már az első előadás vitája kapcsán kiderült, hogy nem késve, sőt Európa peremvidékeit megelőzve jelentkezett a nyomdászat Magyarországon. Természetesnek vehető ennek német és sziléziai kapcsolata az akkori termelési és politikai állapotok folytán. A mély művelődési kapcsolatok ellenére ebben nem az olaszoknak jutott szerep Magyarországon, mivel ott is (de egybeült is) a német nyomdászok jutottak először szerephez, sőt más közép-európaiak is követték őket, ha Velence, Róma, Nápoly vagy kisebb olasz városok korai nyomdászatára gondolunk. Északi nyomdász készítette bibliapéldányt látott el széljegyzetekkel SAVONAROLA is. Az sem csak a JAGELLO-kor visszaeséséből magyarázható, hogy a hazai nyomdászat először pillanatnyi kísérlet maradt, mert ezt pótolták a MÁTYÁS birodalmába eső s a humanista kapcsolatok egyetemi színterein azon is túl működő nyomdák, az egyházi kapcsolatoknak megfelelő nyomdai helyek, ahol természetesen adódott a Magyarország számára nyomtatás MÁTYÁS uralma további szakaszától a magyarországi nyomdászat felújulásáig. Egyébként az internacionális méretű és jellegű könyvtermés hozzáférhető volt a hazai filológiai igényű humanistáknak. Tulajdonképpen csak Anglia volt az a terület, ahol korai és folyamatos könyvnyomtatás kibontakozott, tartalmi összetételben nem különbözve a kontinens kiadványaitól. Anglia haladottabb társadalmi fejlődése, erős egyetemi élete, sikeres és tartós centralizációja a magyarázat. Még Flandria emelhető ki mint fontos nyomdászat folyamatos területe Németország mellett. Az a BOTTA előadásában foglalt tézis, hogy hazai nyomdák felállításának feltételei csak a reformáció térhódítása nyomán értek be, főleg ha az erasmista irány könyvkiadásunkban játszott szerepére is gondolunk, csak az egyik, bármilyen fontos szempontra hívja fel a figyelmet, de nem ad teljes magyarázatot.

A külföldi nyomdászat azonban nemcsak mint a hazai nyomdák pótlója vagy versenytársa jön tekintetbe, hanem éppen a sokat emlegetett krakkói nyomdászata a több nyelven (többféle betűvel, szláv nyelveken való nyomásra is felkészülve) működéssel példát is mutatott. Ennek pedig a többnyelvű magyarországi lakosságra való tekintettel éppen az anyanyelvűséget terjesztő reformáció korában nagy volt a szerepe. A szlovákiai fejleményeket illetően igen tanulságosan szólt hozzá ČAPLOVIČ professzor. Ahhoz és annak kapcsán legfőleg annyi lehet most hozzátenni, hogy ennek megvoltak az előzményei és előfeltételei a nyomdászat előtti kortól, ha a XV–XVI. század cseh, szlovák vagy sziléziai írnokaira, káplánjaira gondolunk, az olvasott cseh könyvek előzménye éppen a nevezettek írási, levélolvasási szerepe volt. De éppen így a XVI. századi dél-erdélyi szász városokban román írnoki, tolmácsi szerep előzi meg a cirillírású kalligráfusi szerepet felváltó román nyomdászat korát. Ha tehát MEZEY László és VARJAS Béla a terjedelmi statisztika arányaiból bizonyos mellézköngéket véltek kihallani, mert ez egészen eltér a könyvek számából adódó nyelvi aránytól (román ill. egyházi szláv könyveké VARJAS szerint 2%, míg a BORSA-előadás a CORESI kiadta művekből adódó nagy nyomdai kapacitást kellett hogy kiemelje). Az ellentmondást épp azzal lehetne feloldani,

hogy az erdélyi magyar és általában a romániai kutatás eredményeit aláhúzzuk a vonatkozó korai román nyomdászat műhelyei és termékei körüli kutatásokban és azok társadalomtörténeti alapja felfedésében. (KLANICZAY Tibor szerk.: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp., 1964. 320. o.; S. JAKÓ: *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Tomul VII 1964. 97—115. o.; Sigimund JAKÓ: *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj VIII 1965. 115—126. o.; JAKÓ Zsigmond: *A hazai magyar történetírók szerepe*. Klny. Korunk, 1970. 4. szám, 491. o.; Emil PETROVICI—L. DEMÉNY introd.: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551—1553*. București, 1971. 419 oldal). Ezeknek a román kiadványoknak az erdélyi lutheri reformációval való összefüggése indokolta, hogy ebben a felszólalásban tegyek említést róluk.

Még mélyebbre hatolt azonban BOTTA István előadása azzal, hogy a magyar reformáció nyomdászatának oktatásügyi feltételeit, a XVI. századi oktatásnak pedig lutheri társadalomszemléleti és lutheri-melanchthoni nevelési elvekben gyökerezését fedte fel. Ez az előszóban bemutatott rész sajnos aránytalanul nagy volt, és ez elfedte a németországi és a még áttételesebben jelentkező magyarországi megvalósulás fejtegetését. Ami a BOTTA szerint megtorlásra és a polgárok védelmére szolgáló „kard hatalma” kérdését illeti, itt az előadás nem tette világossá a megvalósulást. Ez nyilvánvalóan nem egy szétválasztott állami és egyházi szférát eredményezett, hanem az összefonódás sajátos német súlypont-eltolódását, a világi fejedelmek javára. A zavart az is fokozza, hogy BOTTA a „Regiment” fogalmat birodalomként adta magyarul, pedig kormányzatról van szó. Nem követte azonban az előadó a lutheri politikai programot, a császársághoz is fűződő várakozást történeti útján. A császár pedig egyáltalán nem tette magáévá a reformátor politikai igényeit, a lutheri reformáció a világi fejedelemségek keretében és védelmük alatt bontakozott ki, a fejedelmek hatalmát erősítve. Ha pedig ennek skandináv vetületében a király központi szerepe domborodott ki a lutheri reformáció sodrában, Magyarországon ilyen központi hatalmi funkció ki nem bontakozott, sőt a tartományi fejedelemségeknél is szétaprózottabb főúri védnökség alakult ki a reformáció fölött. Az előadás helyesen emelte ki a lutheri programból, hogy annak milyen Róma-ellenes éle volt, a megtorlás síkján is, de azt sem szabad feledni, hogy 1525-ben a reformátor a megtorlást a felkelő parasztság elnyomására hogyan festette alá, hogy fellépett — és ez már közvetlenül érinti a nyomdászatot — a rajongóknak, hordaszelleműeknek minősített radikálisabb reformatori irányoknak bibliafordítási tevékenysége, kiadott értekezései ellen, hogy egyáltalán nem zárkózott el a világi fejedelmek parasztellenes megtorlásától. Így természetes, hogy a magyar reformáció sem a lutheri vagy más reformatori korai elvekhez, hanem a feudális igények valóságához igazodott jogfelfogásában, jogi kiadási tevékenységében. A magyar nyelvre fordított *Hármaskönyv* ezért jelent meg Debrecenben (1565), Kolozsvárt (1571), a horvát változat pedig Nedelicsén (1574). Ezért volt tisztában BALASSI Bálint a *Hármaskönyv* hazai fölényével a római joggal szemben: „Mert az mi az törvén dolgát illeti, nem azért hozom elő az Justinianus írt törvényét, hogy az Tripartitum ellen valamit magamnak használhatnék avval, mert tudom, hogy annak semmi ereje nincsen Magyarországon...” (1585-ben. ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest, 1943. 111. o.)

Az előadó helyesen hangsúlyozta LUTHER és MELANCHTHON egységét a reformáció sodrában, ezt magam is így látom. De éppen témánk szempontjából hangsúlyoznom kell, hogy volt kettejük közt bizonyos munkamegosztás, éppen a művelődésügyi feladatok nagyrészt MELANCHTHON vállára nehezedtek, továbbá mivel túlélte a reformátort, egyre inkább ráhárult, hogy legalább pedagógiai téren átmentse a program polgári jellegű részét, midőn a fejedelmek és általában a feudális földesurak hatalmát végül is megerősíteni segített a lutheri reformáció 1525. évi társadalmi állásfoglalása és a fejedelmek egyházvezetői szerepe. Nem véletlenül éppen ezt a tevékenységi szférát tartotta fenn MELANCHTHON méltató jelzője, a Praeceptor Germaniae. (Ilyen árnyaltan fogalmazó, de következetesen marxista megközelítésre példát mutatott Leo STERN: *Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Halle, 1960.)

A német kiindulási területtől társadalmi felépítésében és települési képében eltért a reformáció magyar érvényesülési terepe. Nem BOTTA István egyéni felfogása, hanem számos történészi munkában is szereplő tézis a magyar reformáció mezővárosi jellege. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy ennek a vonásnak erősödése maga is történeti fejlemény volt, mert kiindulásában a magyarországi reformáció is városi volt, és a városokban sokáig lutheri jellegű is maradt. Az viszont nem mond ellent ennek az óvásunknak, hogy a városok mellett feltárjuk a magyar reformációk mezővárosi színtereit (ahogy a török megszállta szögletben Pécs mellett Tolna, Nagyharsány, Laskó jutott szóhoz). Nyomdák ugyan itt nem lehettek, de külföldről (Bécs, Wittenberg) behozott könyvek gyarapították a protestáns tanítókat. (Vö. RÚZSÁS Lajos: *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században*. Budapest, 1966. 24. o.)

Befejezésül: nagyra értékelem BOTTA előadásának azt a finom szempontját, amely a cenzúrát és a hasonló célú, de jogi eszközöket mellőző erőszakos lépéseket elkülöníti egymástól. Ezt a könyvtárak összetétele is igazolhatja. Az erdélyi jezsuita felsőoktatás így hordhatott össze ellentétes szellemű könyveket humanista és unitárius gyűjteményekből, rakówi nyomású munkákat is beleértve. Ez igazolja BOTTA gazdag szempontú előadását ebben a vonatkozásban. De arra is utal, hogy erősebbnek ott mutatkozott, ahol nemcsak célkitűzésekből, programokból, hanem a megvalósulásból, az élet valóságát megismerve fejtett ki nézeteket.

Heltai Gáspár, a könyvkiadó

A Mohácsot megelőző mintegy ötven esztendő volt az az időszak, amikor a magyar világi társadalmi osztályok körében először alakult ki olyan jelentősebb iskolázott réteg, amely a magyar nyelvű irodalom kibontakozásának társadalmi bázisát lényegében már a reformáció hazai elterjedése előtt megvetette.¹ Az a nemzedék, amely az 1530-as években a magyar nyelvű irodalmat fejlődése útján elindította, tanulmányait még jórészt a régi egyházi és városi iskolákban végezte. Irodalmi ismereteit is idehaza szerezte.² Külföldi egyetemeket látogatva elmélyítette humanista műveltségét, s vagy ugyanakkor vagy csak jóval később ismerkedett meg a reformáció célkitűzéseivel és szegődött annak terjesztői sorába. Közülük való volt DÉVAI BIRÓ Mátyás, GÁLSZÉCSI István, KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Márton, SZTÁRAI Mihály és még sokan mások — úgy vélem — HELTAI Gáspár is, már amennyire erre életadataiból következtethetünk.³ De voltak köztük, akik sohasem álltak határozottan a reformáció

¹ Vö. kísérőtanulmányomat HELTAI Gáspár *Cancionalejének* fakszimile-kiadásához. Bp. 1962. BHA V. 7—15.

² MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

³ Születési évét Georg Daniel TEUTSCH (*Allgemeine deutsche Biographie*. Leipzig 1880. XI. 711.) 1520 tájára tette. Ezt fogadta el IMRE Lajos (a *Száz fabula* új kiadásának bevezetőjében; Bp. 1897. RMKt IV. 5.) is. FERENCZI Zoltán (*A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896. 8.) ezzel szemben 1510—1515 körül születettnek gondolja, s így vélekedett BORBÉLY István (*Heltai Gáspár*. Bp. 1907. 6.) is. WALDAFFEL József viszont azt sem találta lehetetlennek, hogy még 1490 előtt jött a világra (ItK XLIV. 1934. 234—235.). Az általa említett Caspar von HELTAU azonban, aki 1503-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, aligha lehet a mi HELTAI Gáspárunkkal azonos személy, hiszen akkor halála évében (1574) kb. 87—88 évesnek kellett volna lennie. Ám HELTAI éppen élete utolsó éveiben olyan eleven és gazdag irodalmi és kiadói munkásságot fejtett ki, ami egy nyolcvanán túl levő emberről már szinte elképzelhetetlen. Megítélésem szerint a legelfogadhatóbbnak tűnik, ha HELTAI születését az 1510 körüli évekre tesszük. HELTAI-nak az a megjegyzése, hogy a biblia második részének ajánlásában (1565) „vénségét” emlegeti, amelyet az úristen még valamennyire meghosszabbíthat, s hogy ugyanabban az évben HELTAI BONFINI-kiadásához írt előszavában SZIKSZAI FABRICIUS Balázs is az ősz HELTAI tiszteletre méltó vénségéről beszél, korántsem értelmezhető úgy — miként azt WALDAFFEL József teszi — hogy HELTAI ekkor már messze túljárt 60. életévén. Mindezt annak idején egy 55 év körül levő emberről is joggal el lehetett mondani. A reneszánsz és a humanizmus az embereket életkoruk szerint — antik hagyományok nyomán — két csoportba osztotta: ifjakra és vénekre. Ez a felosztás pedig Servius TULLIUS-ra (i. e. VI. század) vezethető vissza, aki a római polgárokat két csoportba sorolta. A 45 éven aluliakat „iuvenis” (= fiatal), az idősebbeket a „senex” (= vén) jelző illette meg. Így aztán ISTVÁNFY Miklós nagy történeti művében (Lib. XXVIII.) BALASSI Bálint haláláról szólva, a 40 éves költőt „ifjúnak” nevezhette. APÁCAI CSERE János viszont a *Magyar encyclopaediájában* (Utrecht 1655. 168.) azt írja: „A vénség virágzó 50-től 60-ig. . .” S ha meggondoljuk, hogy alig 40 évvel ezelőtt az idősebb emberek köré-

mellé, mint KOMJÁTI Benedek, PESTI Gábor, SYLVESTER János, TINÓDI Sebestyén, ISTVÁNYI Pál vagy RÁSKAI Gáspár. Ők nem a reformáció propagátorai-ként váltak íróvá. Ez utóbbi csoportból kerültek ki a magyar nyelvű profán irodalom első művelői. Egy részük tudós humanista, más részük szerényebb képzettségű énekszerző. Képviseelve van körükben az egész magyar társadalom, a jobbágyivadékoktól kezdve a polgárokon keresztül a főrangúakig. Már ez is sejteti, hogy a XVI. század első harmadában az iskolázott réteg nemcsak tetemesen megszaporodott, hanem arányaiban is eltolódott a világiak javára. A reneszánsz és humanizmus a vulgáris nyelveket Nyugaton és Közép-Európában egyaránt irodalmi rangra emelte, illetve ott is annak kiművelése mellett szállt síkra, ahol a reformáció nem tudott gyökeret verni. Nálunk a kettő: humanizmus és reformáció szinte egy időben vált a magyar nyelvű irodalom serkentőjévé. Humanisták és reformátorok szinte egyszerre ébredtek rá az 1530-as évek elején az ismereteknek, az irodalomnak anyanyelven, nyomtatásban való terjesztésének szükségére. Csakhogy azideig Magyarországon a könyvnyomtatás nem tudott meghonosodni, s az 1550-ig megjelent kb. két tucat magyar könyvet főként Krakkóban s részben Bécsben adták ki.⁴ Mohács után, a középkori magyar állam széthullásáig, 1541-ig alapított két városi nyomda, a szebeni és a brassói csak a szászok helyi igényeit szolgálta. Az egyetlen magyar műhely létesítésére tett kísérlet, a NÁDASDY Tamás által berendezett nyomda, a főúr birtokainak középpontjában, de egyébként jelentéktelen helységben, Sárvárt kezdte meg működését. SYLVESTER János *Grammaticájának* (1539) és *Újtestamentum-fordításának* (1541) kinyomtatása komoly irodalmi tett volt, a műhely tevékenysége azonban mágns-udvarban eleve nem lehetett hosszú életű.⁵ Egyetlen főúri udvar számára egy nyomda folyamatos üzemeltetése túlságosan nagy megterhelést jelentett, amelynek sem szellemi, sem anyagi feltételeit hosszabb időre biztosítani nem tudta. Állandó nyomda csak valamely magyar városi központban lehetett volna életképes, de éppen az ország közép-ső része Mohács után szakadatlan hadjáratok színtere lett. Budát és Pestet 1526-ban kirabolta és felégette a török. Ettől kezdve Buda csak névleg volt az ország fővárosa. A dűlást 1541-ben történt török megszállásáig sem heverte ki, s voltaképpen már 1526 után megszűnt az ország politikai és szellemi központja lenni.⁶ Az ország három részre szakadásával a magyar kultúra számára

ben még az a szólás járta, hogy „hatvan felé, hazafelé”, azaz aki 60. életévéhez közeledik, az számoljon azzal, hogy földi vándorútja véget ér, mennyivel inkább nyilatkozhatott magáról hasonlóképpen az 55 év körül járó HELTAI a XVI. században, amikor az emberek átlagos életkora jóval rövidebb volt, mint a XX. század első harmadában. A „vén” jelzőnek különben sincs még az az értelme, hangulati velejárója, hogy „túlkoros, nagyon idős”, mint újabban. Az „öreg”, „vén” és „agg” között ma már fokozati különbséget érzünk (pl. Öreg ember, nem vén ember.). A XVI. században az „öreg” jelzőnek nem volt kormeghatározó (idős, élemedett) jelentése, akkoriban egyszerűen csak annyit jelentett, hogy „nagy” (= grandis, groß); a szótárakban is csupán így találjuk. A XVI. században tehát az idős korosztály jelölésére mindössze két fokozat volt: a „vén” és az „agg”, s ezek közül a „vén” volt az enyhébb, a kevésbé koros emberek jelzője. — HELTAI születési helyének kérdésére alább más összefüggésben fogok majd visszatérni.

⁴ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp 1969. 79–128.

⁵ BALÁZS János: *Sylvester János és kora.* Bp 1958. — Vö. kísérő tanulmányomat SYLVESTER János *Újtestamentum-fordításának* faksimile-kiadásához. Bp 1960. BHA I.

⁶ Budán 1484-től egyidőben több könyvkereskedő (Joannes CASSIS, Theobald FEGER, Georgius RÜM, Joannes PAEP, Joannes HERTZOG, Urbanus KAYM, Stephanus HECKEL, Stephanus DE VARDIA, Jacobus SCHALLER, Michael MILCHER, Antonius MURARIUS, Leo-

a fővárossal együtt a királyi udvar is elveszett mint összefogó, irányító centrum, éppen akkor, amidőn a magyar művelődés és vele együtt a magyar irodalom is egyre inkább a világi társadalmi osztályok ügyévé lett. A magyar irodalom kénszerűen viszonylag apró gócokba szóródott szét: a főurak udvaraiba, a színmagyar mezővárosokba és néhány magyarosodó városba. Az irodalomnak e decentralizált helyzete a XVI. század folyamán az adott társadalmi és politikai viszonyok között sok tekintetben előnyösen, kedvezően hatott fejlődésére, de hovahamar jelentkeztek ennek hátrányos következményei is, amelyek más vonatkozásokban felemelkedését korlátozták.⁷ A főrangú udvarok ugyan csak a XVII. század második felében kezdtek hanyatlani, de tartósan jelentős kultúrcentrummá egyik sem tudott válni. A mezővárosok és városok fejlődése pedig már a XVI. század utolsó harmadában megállt, sőt visszaesett. Szélesebb magyar polgári réteg ki sem alakulhatott, s így nálunk nem keletkezhettek valóban nagy városi irodalmi központok sem, amihez jelentős mértékben hozzájárult a hazai egyetem hiánya is. Egyébként figyelemre méltó, hogy a Rajna—Majna—Bamberg—Nürnberg—Augsburg—Velence vonalától keletre eső területeken, ahol a polgárság száma, gazdasági ereje kisebb és megosztottabb volt, mint Európa nyugati és déli részein, a könyvnyomtatás mindenütt többszöri kísérletek után csak a XV. század végén vagy a XVI. század első évtizedeiben tudott állandósulni.

A magyar társadalomnak és ezen belül a magyar irodalomnak ez az egyoldalúan decentralizált állapot a késleltette és kedvezőtlenül befolyásolta a magyar könyvnyomtatás és könyvkiadás hazai megindulását és menetét is. Ennek következménye volt, hogy XVI. századi könyvkiadásunk lényegében mindvégig feudális jellegű maradt, s nyomdáink a külföldiekhez viszonyítva kis házi üzemekként működtek, amelyek csak helyi, regionális igényeket tudtak kielégíteni.

Békésebb esztendőök következtek az 1540-es évek második felében, s e viszonylag nyugodtabb szakaszban az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció helyzete most már szükségessé és sürgetővé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha képzelhető el, hogy valamiféle véletlen körülmények összejátszása folytán lett a magyar könyvkiadásnak első központja éppen Kolozsvár. MÁTYÁS király uralkodásától kezdve a legtöbb privilégiummal körülbástyázott város; fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb volt, mint a többi városé. A keleti országrészben elfoglalt központi helyzeténél fogva védettebb körülmények között élt, s ha a külkereskedelemben csökkent is a jelentősége, a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A XVI. század második felében Kolozsvár „Transsilvaniae civitas primaria”, lélekszámban is Erdély legnépesebb városa, s ami a könyvkiadás tekintetében a legkevésbé sem közömbös: polgárságának többsége magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még százsz eredetűek.

nardus DE SESSARDIA és Michael PRISCHWITZ stb.), is működött, akik egyúttal könyvkiadók is voltak, s külföldi műhelyekben nyomtatták kiadványaikat (egyházi szerkönyvek, prédikáció-gyűjtemények, legendáriumok, krónika, tankönyvek stb.). 1526 után azonban a létbizonytalanság megbénította a város kereskedelmi életét, s a könyvkiadók is eltűntek Budáról, legalábbis ezután már egyetlen adat sincs róluk.

⁷ VARJAS Béla: *Irodalom és folklór határmesgyéjén.* (Vázlat énekes epikánk életrajzához.) Helikon XIII. (1967) 27—40.

Az utóbbi húsz esztendő kutatásai bizonyossá tették Czóbel Ernőnek és Gulyás Pálnak azt a nézetét, hogy a kolozsvári nyomdát nem HELTAI Gáspár, hanem valójában HOFFGREFF György alapította.⁸ Kiderült az is, hogy HOFFGREFF György kolozsvári származású és 1542 tavaszán WAGNER Bálinttal együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁹ 1544 végén az újjászervezett brassói iskolában működhetett egy ideig, mint WAGNER alkalmazottja. A facultas artiumot Wittenbergben nyilván elvégezte, tehát oktatói munkára alkalmas volt. Kérdés, hogy tanítószkodott-e egyáltalán, vagy nem érezvén magában oktatói hivatást, Brassóban inkább már a könyvnyomtatás iránt kezdett érdeklődni? Annak ugyanis, hogy tanítói vagy prédikátori hivatalt valaha is viselt volna, semmi nyoma. JAKÓ Zsigmond úgy véli, hogy „1546 folyamán, esetleg 1547 elején utazhatott ki újból Németországba, talán egyenesen Nürnbergbe, azzal a határozott szándékkal, hogy szülővárosában nyomdát alapít a humanista művelődés, valamint az új vallás szolgálatára és így teremt magának önálló megélhetést”.¹⁰ Ez az elhatározás valóban megszülethetett benne, de aligha vágott neki vaktában ennek az útnak, mielőtt tájékozódott volna arról, hogy Kolozsvárt egyáltalán megkaphatja-e a városi tanácstól a működési engedélyt, s hogy milyen könyvnyomtatói feladatok, üzleti lehetőségek várnak ott rá. Mert hiszen nemcsak arról volt szó, hogy a nyomdászat minden mesterségbeli fogását elsajátítsa, hanem arról is, hogy annak itthoni gyakorlásához tetemes költséggel több típus különböző fokozatú betűkészletének matricáit, néhány nélkülözhetetlen szerszámot és műszert Németországban be is szerezzen. Tudnia kellett tehát HELTAI Gáspár és társainak bibliafordítói szándékáról és egyéb, főleg magyar kiadvány-tervéről. Sőt az sem lehetetlen, hogy éppen kolozsvári polgártársai, talán elsőnek HELTAI biztatására fogott a tipográfus-mesterség megtanulásához. HOFFGREFFnek mindenképpen tisztában kellett lennie azzal, hogy Kolozsvárt nemcsak latin és német, hanem jelentős mértékben magyar nyelvű könyvek nyomtatására kell felkészülnie (betűkészletének vizsgálata — amint alább látni fogjuk — ugyancsak ezt bizonyítja). 1549 első felében, úgy látszik, még Johann vom BERG és Ulrich NEUBER nürnbergi nyomdászok műhelyében dolgozott, illetve tanult. Erre következtethetünk Veit DIETRICH özvegyének 1549 június 4-én írt leveléből, amelyben arról értesíti ALBRECHT porosz herceget, hogy férje *Spruchbüchlein*-jét, minthogy most oly nehéz és veszélyes idők járnak, a könyvnyomtató nem akarta saját neve alatt kiadni, hanem egy erdélyi nyomdász nevét szedette a könyvre, aki „hosszú időn át nála volt.”¹¹ Nos, Veit DIETRICH munkájának kolofonja így szól: „Gedruckt czu Clausemburg inn Sybembürgen durch Georgium Hoffgreff” és alatta a következő magyar idézet olvasható: „Enn vagyok asz vt asz igassag es asz elet: Senki asz attyahosz nem mehet, hanem enn altalam”. (Ján. 14,6) Ez a magyar szöveg is a német hatóságok megtévesztésére került a kötetbe, melynek egyébként sem betűtípusa, sem iniciáléja nem a

⁸ Czóbel Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. ErdMuz. XXX. (1913) 249—252. — Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp 1931. 72—73.

⁹ JAKÓ Zsigmond: *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*. MKsz LXXXI. (1965) 159—163.

¹⁰ Uo. 161—162.

¹¹ SÓLYOM Jenő: *Új adatok a kolozsvári Hoffgreff-nyomda történetéhez*. MKsz LXXVIII. (1962) 349—353.

kolozsvári nyomda készletéből való.¹² De figyelemre méltó az a tény is, hogy HOFFGREFF csak 1549 tavaszán találkozhatott Caspar BRUSCHSAL, akinek nagy történeti művét, a *Magnum opus de omnibus Germaniae episcopatibus* címűt éppen HOFFGREFF gazdáai, BERG és NEUBER nyomtatta ki 1549-ben. Ekkor kérhette fel HOFFGREFF BRUSCHT az 1549. január 23-án elhunyt HONTER epitaphiumának megírására.¹³ Mindezekből az adatokból az alábbiakat következtethetjük:

1. HOFFGREFF tudatosan készült fel arra, hogy Kolozsvárt nyitja meg műhelyét.

2. Arról ugyan nincs hírünk, hogy mikor ment ki Nürnbergbe, de legalább egy vagy másfél évet töltött BERG és NEUBER műhelyében.

3. HOFFGREFF a német és latin nyelven kívül magyarul is jól tudott, hiszen a *Spruchbüchlein* végén olvasható magyar idézet az ő fordítása lehet, minthogy szövege nem egyezik pontosan egyik korábbi evangélium-fordításunkkal sem, s különben is elég bizonyítékunk van arra, hogy a XVI. század közepén a kolozsvári szászok általában már tudtak magyarul.

4. A félrevezető adatokat alighanem Hoffgreff tudtával és beleegyezésével nyomtatták Veit DIETRICH könyvének kolofonjába. Sőt az sem lehetetlen, hogy a *Spruchbüchlein* munkálatait afféle mester- vagy vizsgafeladatként maga HOFFGREFF végezte, illetve irányította a nürnbergi officinában.

5. HOFFGREFF Veit DIETRICH művének kinyomtatása után hamarosan elhagyta Nürnberget, s valószínűleg 1549 nyarán a megfelelő matricákkal és kellékekkel felszerelve érkezett haza Kolozsvárra. Beszerzésükhöz talán magának is volt elég tőkéje (keresménye?), de az is lehet, hogy részben kölcsönpénzből vásárolta meg azokat. (Esetleg HELTAITÓL kapott bizonyos összeget s ezért kellett utóbb társulnia vele?)

6. HOFFGREFF egyetemet végzett ugyan, de nem volt teológiai képesítésű pap vagy prédikátor; Kolozsvárt mint független polgári vállalkozó alapította meg és vezette műhelyét.

Az officína berendezésének (nyomóprés, betűszekrények stb.) elkészíttetése, felszerelése, a kellő betűmennyiség megöntése, egyengetése, a segédek betanítása és sok egyéb előkészület a nyomtató munka megkezdéséig nyilván jó néhány hónapot vett igénybe, s így a kolozsvári nyomdában 1550 előtt aligha indulhatott meg a termelő munka.

Milyen betűkészlettel rendelkezett HOFFGREFF, erről csak hozzávetőleges adataim vannak, minthogy a XVI. századi magyarországi nyomdák típus-repertóriuma máig sincs összeállítva, s így természetesen a kolozsvárié sem. A magam megfigyelése szerint bizonyosan volt legalább hatféle antikva sorozata. Ezek közül 1. antikvának nevezem azt az igen elegáns és korszerű reneszánsz típust (Garamond-antikva), amellyel a *Ritus explorandae veritatis* (RMNy I. 87.) szövegét szedték. Végigkíséri a HOFFGREFF—HELTAI-nyomda egész életét. Hús sor mérete 116—118 mm között ingadozik, aszerint, hogy a szedést mennyire sikerült szorosan formába zárni, illetve a papír milyen mértékben zsugorodott. A verzális betűk magassága a festékeztéstől is függően 3.4—3.6 mm között mozog, a kis „n”, „u” stb. magassága 2.3—2.4 mm. A latin, illetőleg olasz és francia nyelvű szövegek szedéséhez készült eredeti matricákból természetesen hiányoztak a speciális magyar hangok jelei.

¹² SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. MűvtÉrt. V. (1957) 141, 160.

¹³ JAKÓ Zsigmond i. m. 162.

A két legfontosabb ilyen betűt, az „ő” és „ű” matricáit HOFFGREFF utólag készítette a garnitúrához. Egyik jellemzője, hogy a kis „ő” betűteste vaskosabb, mint az eredeti metszésű kis „o” betűé. A föléje vésett „e” betű pedig szinte fekvő helyzetben tapad rá az „o”-ra. Az „sz” jelét ehhez a típushoz hosszú „l”-ből és fraktur „3”-ból mellészedéssel állították elő, mégpedig oly módon, hogy az „l” fejtől lefelé a betűpálcikákat téglalap alakban kireszelték és ebbe a nyílásba helyezték el a fraktur „3”-et.

Másik leggyakrabban használt antikvája a nyomdának az elsónél kisebb, 2. antikva már kevésbé mondható modernnek. Ez a meglehetősen vaskos és szögletes rajzú betű az ősnymtatvány korszakba visszavezethető velencei antikvák változata, amely azonban még a XVI. század közepén is Európaszerte elterjedt volt. Ezzel a típussal szedte pl. Krakkóban VIETOR Jeromos KOMJÁTI Benedek könyvtől kezdve valamennyi magyar nyelvű kiadványát.¹⁴ De föllelhető ez a típus Brassóban, Bécsben, Wittenbergben, a svájci és más nyugat-európai nyomdáknál is. Húsz sor mérete a kolozsvári nyomdában 91—93 mm között mozog; a verzális betűk magassága 3.1—3.4 mm; a kis „u”, „n”, stb. magassága 2—2.2 mm. Az „ő” és „ű” ehhez is utólag metszett betű. Jellemzője, hogy a kis „ű” jobb szára rövidebb, mint a bal (Krakkóban VIETORNál éppen fordítva: a bal szár rövidebb, mint a jobb). Az „sz” hangot ebben a típusban „l”-ből és mellészedett 3-as számból állították össze az 1. antikvánál leírt módon. Miért használt a nyomda fraktur „3” helyett ennél a betűtípusnál 3-as számjegyet? Annak csak az lehet a magyarázata, hogy nem volt megfelelően kisméretű fraktur „3”-je. Egyébként egyetlen más nyomdában sem találok olyan „sz” jelöléssel, ahol a fraktur „3”-et 3-as számmal helyettesítették volna. Ez a fajta jelkombináció tehát a kolozsvári nyomdára jellemző, s nyomtatvány-meghatározás esetében perdöntő jelentőségű. Sőt a kiadvány keletkezésének időhatárait is megszabja, mert mellészedett „sz” jel az 1. és 2. antikvában csak 1559 végéig fordul elő a kolozsvári nyomtatványokban.¹⁵ A 2. antikvának jellegzetes betűje még a kis „z”, melynek két vízszintes szára kirívóan hosszú és vastag. Megtalálható ez a típus az 1550-ben kiadott katekizmustól (RMNy I. 86.) kezdve csaknem valamennyi kiadványban. Ezzel szedték pl. a közismertebb nyomtatványok közül TINÓDI Cronicájának (RMNy I. 109.) szövegét. Elvétve előfordul még a XVII. század végén is pl. PÁRIZ PÁPAI: *Pax corporis* c. művének 1690. évi NÉMETHI Mihály által nyomtatott kolozsvári kiadásában (RMK I. 1387.).

A nyomda 3. antikvája méretre a legkisebb, amellyel hosszabb szöveget nem is szedtek, csak rövid jegyzetek, indexek, margináliák esetében használták. Húsz sor méretét nem ismerem, öt sor magassága 14 mm. Verzál betűi 2.1—2.4 mm, a kis „u”, „n”, stb. 1.4—1.5 magasak. — A műhely további három nagyméretű antikvája kiemelésre szolgált, s csak címszövegekben találok velük: a 4. antikva verzál betűinek átlagmérete 5.5—6 mm, az 5. antikvái 7—7.5 mm, a 6. antikvái 9.5—10 mm, ez utóbbi kis „u”, „n”, stb. betűi 5 mm nagyságúak.

¹⁴ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok.* Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 104, 120—121.

¹⁵ Hogy 1559-ig az „l3” nem egy betűpálcikára öntött jel, azt elárulja az is, hogy a 3-as szám hol közelebb, hol távolabb, hol lejjebb, hol följebb áll az „l” törzséhez. De minden kétséget eloszlat a Tinódi-Cronica c⁴ levelének verzóján az utolsó sorban található sajtóhiba, ahol az elűefetne szóban a 3-as számot fejjel lefelé szedték, s így a szárai jobb felé nyúlnak.

Kurzív típus mindössze egy fajta volt a nyomdában. Húsz sor mérete 84–85 mm. Verzál betűit és a kis „k”-t is a 3. antikvából kölcsönözték, a kis „u”, „n” stb. betűk 1,7–2 mm magasak. Az 1550-ben megjelent BUCER és BRENZ levelének (RMNy I. 84.) ajánlását ezzel a kurzívával szedték.

HOFFGREFFnek volt még bizonyosan néhány fraktur típusa is, hiszen az 1. antikvában az „sz” hang jelöléséhez a „z”-et fraktur készletéből vette kölcsön. Azonban a nyomda HOFFGREFF életében kiadott két német nyelvű kiadványából (RMNy I. 93 és 94.) ma példányt nem ismerünk. HELTAI idejéből is csak egyetlen kései (1570) töredékről tudunk (RMNy I. 291.); kiemelő típusként szerepel még fraktur szedés az ugyancsak késői (1571) WEBBÓCZY magyar nyelvű *Decretum*-ában (RMNy I. 307.) s ezek betűi alighanem szintén még a HOFFGREFF által beszerzett készletből valók.

Görög nyelvű könyvet ugyan tudomásom szerint Kolozsvárt HOFFGREFF idejében nem adtak ki, de hogy 1550-ben már volt görög típusa, az kiderül BUCER és BRENZ említett levelének kiadásából, amelyben az A^{8a}, C^{3a} és C^{4a} lapon görög betűkkel szedett szavak, kifejezések olvashatók.

HOFFGREFF legkorábbi keltezett kiadványa, a *Ritus*, 1550 májusában jelent meg FRÁTER György költségén, ami azt bizonyítja, hogy megnyerte vállalkozásához a kincstartó jóindulatát. A kötet latin kolofonjában a G. H. monogram kétségtelenül azt igazolja, hogy ennek a kötetnek a nyomtatását HOFFGREFF egyedül vállalta el. Úgy tűnik, csak ezután, 1550 közepén társult HELTAIVAL, mert 1552 végéig a kiadványokon már mindkettőjük neve szerepel. A társulásnak nyilván anyagi (korábbi adósság?), üzleti okai lehettek, de alighanem közrejátszott ebben az is, hogy 1550. június 23-án az erdélyi rendek olyan vallásügyi törvényt hoztak, amely megengedte az evangélikus vallás gyakorlását.¹⁶ Politikai megfontolásból pedig némileg FRÁTER György is megenyhült a lutheránusokkal szemben.

Konkrét adatok hiányában csak következtethetünk arra, hogy HOFFGREFFnek miért volt szüksége HELTAI támogatására, a HELTAIVAL való társulásra. Az 1550. évi ma ismert négy kiadványban a csak címszövegekben előforduló két nagyméretű, 5. és 6. antikva kivételével már valamennyi fent leírt betűtípus szerepel. Az 1551. évi könyvekben pedig az 5. és 6. antikva is megtalálható, amiből talán az is gyanítható, hogy ezek is megvoltak eredetileg a nyomdában, csak felhasználásukra nem került sor abban az 1550-ben megjelent kevés számú és viszonylag kis terjedelmű kötetben, amelyről ma példány alapján tudomásunk van.¹⁷ HOFFGREFFnek tehát hatféle antikva, egy kurzív, egy görög és legalább háromféle fraktur típus, azaz összesen legkevesebb tizenegyféle betűkészlet matricáival kellett Németországból hazatérnie. Mert az nem igen képzelhető el, hogy e betűkészlet jelentősebb részét utólag, HELTAIVAL való társulása után szerezte be külföldről. Hiszen akkor azokat az 1550-ben nyomtatott könyvekhez már aligha lehetett volna felhasználni. Amennyiben a betűgarnitúrákat HOFFGREFF saját pénzén szerezte be, akkor inkább a műhely berendezése, címlapkeretek, fametszetek, iniciálék készíttetése (amelyekkel ez időben éppen nem fukarkodtak), a segédek fizetése, papír, festék, ólom be-

¹⁶ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*. Bp 1904. 72–73.

¹⁷ Az pl. hogy BUCER és BRENZ hitvallásának (RMNy I. 84.) címlapján a CONFES szórészt nem szedés, hanem metszet, nem jelenti azt, hogy 1550-ben még nem volt meg a nyomdában a nagyméretű 5. és 6. antikva, mert ilyen metszett címszavakat vagy sorokat akkor is készítették egyes kiadványokhoz (pl. RMNy I. 90, 95, 208, 209.), amikor más könyvek címszövegében már régóta az 5. és 6. antikvát használták.

szerzése, általában a nyomda üzemeltetésének és elhelyezésének költségei okozhattak gondot HOFFGREFFnek. A *Ritus* kiadása ugyan nem tekinthető kudarcnak, hiszen a mecénás a költségeket megtérítette. Kára legalábbis nem lehetett belőle, legfeljebb a haszna volt kevés. Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szüksége, hogy megélhetését biztosítsa és a nyomda alapításával és fenntartásával járó kiadásai, amelyek anyagi erejét valószínűleg erősen igénybe vették, gyorsabban megtérüljenek. Közvetlen pénzbeli segítségen kívül éppen ezt remélhette Kolozsvár tekintélyes plébánosától, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, írói ambícióktól fűtött HELTAI Gáspártól.

HELTAI kétségtelenül lelkes papja és terjesztője volt a reformációnak, de legalább ilyen mértékben polgár is, mégpedig patrícius, aki a földi javakat sem vetette meg, sőt kitűnő üzletembernek bizonyult. 1548 végén, amikor Besztercére hívták papnak, nemcsak kolozsvári híveihez való ragaszkodása, a kolozsvári tanács könyörgése, sőt fenyegetése miatt mondott le a meghívásról, amint ő, „szegény ember”, a beszterceieknek írt szívhez szóló levelében kifejtette, hanem — amiként hosszú évek múlva ez több kolozsvári polgár vallo-másából kitűnik — mert „Heltai Gáspár uramat a város azzal marasztotta meg” a plébánosságban, hogy halastavat ajándékozott neki.¹⁸ HELTAI persze fölsírmerte azt is, hogy a magyar többségű városban, de annak falain túl is, magyar könyvekkel kell és lehet a reformációt terjeszteni. Ez jó alkalmat adott számára ama vádak ellensúlyozására, hogy ő ellensége volna a magyar nyelvnek, mert a város főtemplomában, mint a százok plébánosa csak német nyelven volt hajlandó istentiszteletet mondani.¹⁹ Igazságtalan lennék, ha úgy ítélném meg, hogy HELTAI csupán vallási, politikai és üzleti érdekek tették magyar íróvá. Tehetsége avatta azzá, de hogy szász anyanyelve ellenére a század legízesebb és legművészebb magyar szépprózája az ő tolla nyomán termett, ahhoz azt is meg kell éreznünk: minden szavát úgy vetette papírra, hogy gyönyörűsége telt a magyar nyelven való írásban, hogy élvezte a magyarul írást. Egyes nyelvtani „botlásairól” alaposabb nyelvjárástörténeti vizsgálatok alighanem ki fogják deríteni, hogy azok nem idegen eredetével és fogyatékos nyelvi ismereteivel magyarázandók.²⁰ SZABÉDI László pl. összevetette HELTAI stílusát MIKES Kelemenével és megállapította, hogy MIKES épp úgy váltogatja a tárgy- és alanyi ragozást vonatkozó névmási tárgy után, mint HELTAI.²¹ Ebből, azt hiszem, jogosan következtetett arra: „Heltai és Mikes nyelvének ezek a párhuzamosságai arra vallanak, hogy Heltai alapvető nyelvi forrása ugyanaz a háromszéki székely nyelvjárás, amely Mikesnek volt anyanyelve . . .” Ezzel összefüggésben merült fel bennem az a feltevés, hogy HELTAI iskoláztatásának

¹⁸ SZABÓ T. Attila: *Széljegyzetek két kolozsvári XVI. századi nyelvemlékhez*. NyItudK XIV. (1970) 361—362.

¹⁹ Az 1553. évi nagyobb katekizmusának (RMNy I. 100.) ajánlásában említi: ezzel a munkájával is bizonyítani akarja, hogy nem ellensége ő a magyar nyelvnek, mint azt rosszakarói híresztelik róla.

²⁰ A könyvekben található nyelvi hibák különben sem írhatók mind HELTAI (illetve HOFFGREFF) rovására. HELTAI egyik magyar nyelvű kiadványának (RMNy I. 304) a sajtóhibákhoz írt bevezető soraiban erről így panaszkodik: „akar mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is, mert a nyomtató szolgál nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket, és noha én megjedzem, hogy a jedzés szerént megigazítanak, de azért ugyan nem művelik. . .”

²¹ SZABÉDI László: *Nyelv és irodalom*. Bukarest 1958. 37—40.

helyét és pályája kezdetét nem kellene-e a Háromszékhez legközelebb eső Brassóban keresnünk? Ezáltal magyarázatot találhatnánk egyfelől HELTAI brassói kapcsolataira (HONTERREL, WAGNERREL, akinek halála után 1557-ben őt hívták meg lelkésznek), másrészt arra is, hogy miért éppen a háromszéki székely nyelvjárás sajátosságai rögződtek meg HELTAiban. Sőt az sem lehetetlen, hogy maga barcasági szász családból származott, s Brassóban vagy környékén kezdett magyarul tanulni.²² A részegségről írt *Dialogus*ának (RMNy I. 98.) 1552-ben KENDI Antalhoz intézett ajánlásában ugyanis munkájáról így nyilatkozott: „te kegyelmed jó néven vegye és ha szinte tisztá magyarsággal írva nincsen, te kegyelmed megbocsássa, mert jól tudja kegyelmed, hogy nyelvem szerént szász vagyok és ezt e keveset tizenhat esztendeig tanultam.” Nagy a gyanúm, hogy eme szerénykedő megjegyzés amolyan humanistákat utánzó formula, akik minél szebben írtak latinul, annál inkább mentegetőztek latin stílusuk fogyatékoságai miatt. Valahogy így járt el HELTAI is, hiszen ha annyira nem bízott magyar nyelvtudásában, Kolozsvárt elég magyar anyanyelvű barátja volt, akikkel kijavíttathatta volna saját fogalmazását, s akkor fölösleges az efféle szabadkozás. HELTAI azonban nagyon is jól tudott magyarul. Abban nincs okunk kételkedni, hogy tizenhat évig tökéletesítette magyar nyelvtudását, de azt már kevésbé látom elfogadhatónak, hogy csak 1536-tól fogva érintkezett magyarokkal nyelvtanulás céljából, amint ezt fenti nyilatkozatából következtetni szokásos. 1550–51-ben kiadott magyar nyelvű művei pl. épp oly jó, ízes magyarsággal készültek, mint a részegségről szóló *Dialogus* vagy később a *Száz fabula* (RMNy I. 219.). Szerintem aki olyan kitűnően tudott magyarul stilizálni, mint HELTAI, az nem felnőtt korában kezdett hozzá a magyar nyelv tanulásához, hanem még gyerekkori pajtásaitól, tanulóársaitól sajátította el a magyar beszéd alapelemeit.

HOFFGREFF nem csalódott HELTAiban, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette. Alkalmasint az 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát HELTAI házába, és ekkor születhetett az a megegyezésük is, hogy a műhely fele-fele, azaz 400–400 forint értékben közös tulajdonukká lett, s ha egyikük elhalálozik, a másik csak akkor juthat a nyomda birtokába, ha az özvegynek a 400 forintot megfizeti.²³ Emellett természetesen a két társ a nyomda jövedelmén is osztozott, de nincs nyoma annak, hogy milyen arányban. HELTAI, amint látható, megint csak okos polgárként és ügyes üzletemberként járt el. HOFFGREFFhez mint magánvállalkozó társult, s így távol tartotta a nyomdát attól, hogy az egyházi vagy városi üzemmé váljék, mint ez pl. Brassóban vagy később Debrecenben történt.

HELTAI könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai célkitűzését követte. Ehhez pedig elsőként a tankönyvek, hittani művek, biblia-

²² Brassóban és környékén (Hétfalusi járás) magyarok (székelyek) is éltek, s a városban magyar prédikátor is működött. — Egyébként sem látom elfogadhatónak azt, a BOD Péter (*Magyar Athénas*. Szeben 1766. 105.) óta kísértő nézetet, hogy HELTAI a Szeben közelében fekvő Heltau-ban (Nagydisznód, Cislădie) született. Ez esetben ugyanis — amint erre már JOSEF TRAUTSCH (*Schriftsteller Lexikon . . . der Siebenbürger-Deutschen*. Kronstadt 1870. II. 102.) is utalt — németül a Heltauer (von Heltau), latinul a Heltanus vagy Heltensis nevet használta volna. Ő azonban németül következetesen Helth-nek, latinul pedig Heltus-nak írta a nevét. Ezért sem valószínű, hogy a WALDAPFEL József által említett (1. fentebb a 3. számú jegyzetet) Caspar von HELTAU és HELTAI Gáspár azonos személy.

²³ PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc: *Új adatok Heltai Gáspárról*. ItK LX. (1956) 66—74.

fordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok, elmélkedések, erkölcsnevelő művek közzététele tartozott. S valóban, ha végigtekintünk azoknak a kiadványoknak a során, amelyeket 1550—1552 végéig HOFFGREFF és HELTAI közösen, majd 1553-ban HELTAI egyedül megjelentetett, találunk köztük 4 katekizmust, ebből 3 magyar nyelvű (RMNy I. 86, 93, 100, 101.); egy latin nyelvűt (RMNy I. 97.); két magyar nyelvű szertartáskönyvet (RMNy I. 85, 91.); a biblia ószövetségi részéből magyar fordításban négy kötetet: Mózes öt könyvét (RMNy I. 90.), Jézus Sirah könyvét (RMNy I. 92.), a nagy próféták írásait (RMNy I. 95.) és a Bölcs Salamon könyveit (RMNy I. 96.); BUCERnek és BREZNnek az úrvacsoráról szóló tanítását latinul (RMNy I. 84.); SPANGENBERG *Vígasztaló könyvecskéjét* németül és magyarul (RMNy I. 94, 102.); SZTÁRAI Mihály vitadrámáját *A papok házasságáról* (RMNy I. 88.) és HELTAINak Sebastian FRANCK nyomán *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* írt dialógusát (RMNy I. 98.).

Nyomdászattörténeti szempontból a SZTÁRAI-dráma kiadása azért érdekes, mert a katolikus papok nőtlenységét és erkölcstelen életét kipellengérező darabot, FRÁTER György bosszújától félve — aki a kolozsváriakat néhányszor már amúgy is megbírságolta — 1550-ben megtévesztésül egy sohasem létezett krakkói nyomdász, KERÉKOTZKI Ferenc kiadványaként hozták forgalomba. A kolofon-hamisítást nyilván HOFFGREFF találta ki, s ehhez az ötletet éppen az ő neve alatt egy évvel korábban, Nürnbergben megjelent Veit DIETRICH: *Spruchbüchleinje* adhatta. Félrevezetésül Krakkót tüntették fel a nyomtatás helyeként. Alighanem tudatosan tették, mert 1550-ig minden protestáns szellemű magyar munka Krakkóban jelent meg, sőt, a betűtípusuk is a megtévesztésig hasonlít a kolozsvári 2. antikvához. Ami mégis elárulta, hogy HOFFGREFF — HELTAI kiadványa, az a mű következetes helyesírása és a 2. antikva típus jellegzetes „ö” és „ű” betűje, valamint „f3” jelkombinációja.²⁴

HELTAINak ugyanis nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem kiadói elvei is, s ezek az elvek kiterjedtek a műhelyből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírására, a nyelvi tisztaságra, a világos értelmezésre, a szövegek tagoltságára, áttekinthetőségére éppen úgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai és politikai-társadalmi tendenciájának szigorú ellenőrzésére. HELTAI elveit pedig társadalmi létformája, városi protestáns-patrícius-polgár mivolta határozta meg. Igaz, hogy mint pap és prédikátor teológiai-vallási felfogását háromszor is megváltoztatta, de polgári nézeteit soha! A részegségről írt *Dialógus*ában megrajzolta ideálját, a jómódban élő, de józanul takarékos polgár képét, aki ellensége a dőzsölésnek és tékozlásnak, de nem híve az aszkézisnek, az önként vállalt szegénységnek sem. A nemes urakkal, a gazdagok túlkapásaival szemben mindig védelmébe vette HELTAI a „községet”, a jobbagyokat, mert tudatában volt annak, ha ezek tönkremennek, vagy vásárló erejük megcsappan, az a polgárság, az iparos és kereskedő réteg romlását is maga után vonja.²⁵

HOFFGREFFnek és HELTAINak közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk, s egy sincs köztük, amelyről azt állíthatnók, hogy HOFFGREFF iniciatívájára adták ki. Éppen ellenkezőleg, úgy tetszik, hogy valamennyit HELTAI kezdeményezte. Sőt, a megjelent műveknek csaknem fele HELTAI közreműködésével készült fordítás vagy átdolgozás, illetve részben az ő alko-

²⁴ VARJAS Béla i. m. 120—123.

²⁵ CZÓBEL Ernő: *Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról*. Bp. 1911. — STOLL Béla bevezetője a *Dialógus* hasonmás-kiadásához (Bp 1951. V—XXX.)

tásának tekinthető. A nyomda szellemi irányítása tehát teljesen HELTAI kezébe csúszott át, azaz HOFFGREFF egyszerűen HELTAI kívánságainak, akaratának végrehajtója lett. Azt kellett kinyomtatnia, amit HELTAI elébe tett, amihez mecénásokat, pénzt szerzett. Egyetlen először vagy ajánlás sincs a közös kiadványok között, amelyet mind a ketten aláírtak volna. HELTAI szellemi irányítása annyira ránehezedett HOFFGREFFre, hogy úgy érezhette, neki már semmi szava sincs az általa alapított műhely kiadványainak megválasztásában. Lehet, hogy az első évek eredményei, tapasztalatai alapján úgy látta, most már a maga lábán is meg tudna állni, s talán HELTAI kiadói politikájával sem mindenben értett egyet. Túlságosan egyoldalúnak találta, amelyben egyelőre jóformán kizárólag egyházi, vallásos műveknek jutott hely. Lehet, hogy egy-két év elteltével, miután a kolozsváriak hozzászóltak a magyar nyomdatermékekhez, HOFFGREFFnek több alkalma nyílt volna gyors keresetet biztosító akcideneciák, alkalmi kiadványok nyomtatására. Erre azonban a HELTAI által kiadásra szánt terjedelmes, hosszú ideig készülő kötetek mellett nem jutott sem ideje, sem lehetősége. HELTAI és HOFFGREFF között tehát mintegy függő viszony alakult ki, s HOFFGREFF szinte HELTAI alkalmazottjának tűnhetett, noha egyen jogú vállalkozója volt a műhelynek. Mindebből anyagi természetű ellentétek is támadhattak, s HELTAI talán a szellemi munkáért meg az üzletszerzésért és szervezésért nagyobb részesedést kívánt a haszonból, mint amennyit HOFFGREFF jogosnak vélt. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt. HELTAI később úgy nyilatkozott, hogy a jó viszony köztük HOFFGREFF összeférhetetlen természete miatt bomlott meg, s a műhely munkájából az eklézsiának nem sok haszna volt azokban az években (1553 végétől 1558 végéig), amíg azt HOFFGREFF vezette.²⁶ Szétválásuk után 1553-ban kb. háromnegyed évig — eddig ismeretlen okokból — HELTAI kezén maradt a nyomda, mert ebben az időben egyedül HELTAI neve szerepel a kiadványokon egy kivételével, amelyen sem a szerző, sem a nyomdász neve nincs feltüntetve (RMNy I. 101.).

Abból a körülményből következtetve, hogy legkésőbb 1553 utolsó negyedében HOFFGREFF visszaszerezte officináját és azt 1558 végén vagy 1559 elején bekövetkezett haláláig maga vezette, úgy gondolom, jogos és nyomós érvei lehettek a saját igaza mellett, ha Kolozsvár nagy tekintélyű plébánosa és tanács-tagja kénytelen volt a nyomdát kiengedni a kezéből.

Abból az öt évből, amíg HOFFGREFF egyedül irányította a műhely munkáját, ma mindössze 14 kiadványt ismerünk, s ezek terjedelme is csak kétharmadát teszi annak a 13 munkának, amelyet két és fél év alatt HELTAIval közösen adtak ki. Mégsem merném azt állítani, hogy HOFFGREFF idejében csökkent a nyomda foglalkoztatottsága. Inkább úgy tűnik, hogy HOFFGREFF valóban nagyobb számban nyomtatott alkalmi kiadványokat és ún. aprónyomtatványokat, amelyeket kevésbé őriztek meg, s kis terjedelmű és a használat következtében is könnyebben elpusztultak. E nézetemet alátámasztják azok a tények is, hogy éppen HOFFGREFF éveiből maradtak fenn az első alkalmi vagy röpiratszerű kiadványok, mint CSABAI Mátyás latin verses históriája DOBÓ István egri győzelméről (RMNy I. 126.); egy latin *Carmen* IZABELLÁHOZ és JÁNOS ZSIGMONDHOZ az úrvacsorára vonatkozó református tanításról (RMNy I. 146.); vagy Christian SCHESAEUS latin elegiája a hamis tanítók ellen és epicediuma Vicentius AURIFABER muzsnai lelkész halálára (RMNy I. 149.).

²⁶ Vö. az *Agenda* 1559. évi kiadásának (RMNy I. 154.) latin bevezetőjét.

De fel kell figyelniünk arra is, hogy az első profán, valóban világi tárgyú irodalmi művek HOFFGREFF idejében jelennek meg a kolozsvári nyomdában. Mindjárt beköszöntőül 1554-ben egy nevezetessé vált magyar kötet került ki a sajtója alól: TINÓDI Sebestyén *Cronicája* (RMNy I. 109.). A második hasonlóképpen világi témájú, de latin nyelvű füzet a már említett CSABAI Mátyás *Encomiuma*, amelynek kinyomtatásához DOBÓ István adta a pénzt. Az első itthon megjelent profán művek kinyomtatása akkor is HOFFGREFF nevéhez fűződik, ha közzétételüket nem ő kezdeményezte, a kiadásuk költségeit mecénások fedezték. Szerintem ugyanis TINÓDI NÁDASDY Tamás parancsára ment Erdélybe. A törökellenes összefogásra buzdító *Cronica* kolozsvári kiadása épp oly jellegzetes politikai sakkhúzás, propaganda-manőver volt, mint az egri hős, DOBÓ István kinevezése erdélyi vajdává: elfogadtatni, népszerűvé tenni FERDINÁND uralmát Erdélyben, és az erdélyieket hadba szólítani a HABSBURG király vezetésével a török ellen. Ha nem erről lett volna szó, akkor NÁDASDY TINÓDI-val a *Cronicát* inkább Bécsben adathatta volna ki, ahol jól felszerelt nyomdák dolgoztak, s ahol maga NÁDASDY is a legtöbbet tartózkodott (saját palotája volt Bécsben). De ő nyilván a hatás kedvéért éppen azt nem akarta, hogy ez a munka Bécsben jelenjék meg. A kolozsvári nyomdáról pedig tudomása volt, hiszen 1550–1551-ben személyesen járt Kolozsvárt és Erdélyben, egyik tagja lévén ama bizottságnak, amely IZABELLÁTÓL és FRÁTER Györgytől Erdélyt FERDINÁND nevében átvette. A *Cronica* kiadási költségeit a HABSBURG-párti főurak adták össze, ha ugyan nem maga NÁDASDY, aki nemességet és 50 forint jutalmat is kieszközölt a királytól TINÓDI számára, meg az engedélyt arra, hogy a kötetet FERDINÁNDnak ajánlhassa. Tehát a dedikációt is NÁDASDY utasítására kellett TINÓDINAK FERDINÁNDHOZ intéznie. Tett NÁDASDY ehhez hasonló gesztust már korábban is, amikor a maga költségén állított nyomdában kiadott *Újtestamentum*-fordítás elé SYLVESTER Jánossal FERDINÁND fiaihoz íratott ajánlást.²⁷

Legújabb (de sajnos hibás adatoktól és nézetektől hemzsegő) nyomdászat-történeti monográfiánkban FITZ József közelebbről nem indokolva úgy vélte: TINÓDIT HELTAI hívta Kolozsvárra, hogy *Cronicáját* ott nyomassa ki.²⁸ Szerintem ez éppoly kevésbé valószínű, mint korábban GULYÁS Pálnak az a feltevése, hogy TINÓDI azért választotta a kolozsvári nyomdát, mert tudomása volt az ún. *Hoffgreff-énekeskönyvből* (RMNy I. 108.) arról, hogy ebben a műhelyben értenek a kottanyomáshoz.²⁹ GULYÁS Pál nézetét FITZ József még azzal is megtette, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyvet* HELTAI szerkesztményének vélte.³⁰ Nincs azonban arra szükség, hogy a kolozsvári nyomda működésével kapcsolatban minden eredményt HELTAI-nak tulajdonítsunk, s HOFFGREFFET minden érdemétől megfoszsjuk. A két kiadványhoz azért sem lehetett HELTAI-nak semmi köze, mert egyik sem a HELTAI-féle következtetes nyomdai helyesírással készült.³¹ HOFFGREFF ugyanis kiadványaiban a szerzők, illetve a má-

²⁷ Vö. SYLVESTER János leveleit NÁDASDY Tamáshoz. Közzétette SZALAY József, ItK III. (1893) 88–98.

²⁸ FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. Bp. 1967. II. 171.

²⁹ GULYÁS Pál i. m. 78–79.

³⁰ FITZ József i. m. 168.

³¹ L. HELTAI *Cancionale*-jának faksimile-kiadásához írt kísérő tanulmányomat. Bp. 1962. BHA V. 19–20. — MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Bp. 1963. 136.

solók írásmódjához igazodott, s nem változtatott azoknak még helyesírási következetlenségein sem. A *Hoffgreff-énekeskönyv* pedig nem előzhette meg a Tinódi-Cronicát, mert akkor az utóbbit is mozgó kottajelekkkel szedték volna.³² Hiszen TINÓDI a dallamait lekottázta a nyomda számára, tehát ha a műhelynek vannak mozgó kottajelei és ahhoz értő szedője, akkor gyorsabb, egyszerűbb és olcsóbb eljárás lett volna a szedés, mint minden egyes dallam kottájáról fapetszetet készíttetni. A Tinódi-Cronicát tehát nem előzhette meg a Hoffgreff-énekeskönyv. A két kiadványt azonban aligha választja el egy évnél nagyobb időköz egymástól. HOFFGREFF éppen a TINÓDI-köteten okulva szerezte be talán még 1554-ben a mozgó kottajeleket. A Tinódi-Cronica és a nyomdászról elnevezett *Hoffgreff-énekeskönyv* kinyomtatásával, noha alighanem ez utóbbi összeállításában sem volt neki — a nyomdásznak — része, azt valamelyik magyar reformátornak kellett összegyűjtenie és tudatosan megszerkesztenie, mégis: HOFFGREFF, a könyvnyomtató nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar műzene terjesztése és tovább-hagyományozása érdekében is olyan munkát végzett, amelyet, úgy érzem, jobban kell méltányolnunk, mint ahogyan azt eddig tettük.³³

E két jelentős kiadványon kívül HOFFGREFF idejéből csupán még két magyar nyelvűt ismerünk: BATIZI András *Katekizmusát* (1555. RMNy I. 125.) és VIZAKNAI Gergely kolozsvári prédikátornak *A szentháromságról, a teremtésről és az angyalokról* szóló művét (RMNy I. 150.). A többi kötete latin nyelvű tankönyv (DONATUS, MELANCHTHON, MOLNÁR Gergely grammatikája RMNy I. 107, 135, 136.) és DÁVID Ferenc négy latin munkája (RMNy I. 127, 143, 147, 148.) a STANCARÓVAL és KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Mártonnal folytatott vitákról.

Ha végigtekintünk a nyomda alapításától HOFFGREFF haláláig eltelt kb. kilenc esztendő könyvtermésén, meg kell állapítanunk, hogy minden jelentősebb, terjedelmesebb kiadvány költségeit mecénások viselték. Kockázatos vállalkozásba sem HOFFGREFF, sem HELTAI nem vágott. Saját erejükből csak olyan, általában kisebb terjedelmű munkákat tettek közzé, amelyek kelendők voltak (mint a tankönyvek, katekizmusok stb.), könyvkiadásuk tehát lényegében feudális jellegű. Ez az első időszak egyben a nyomda életének hősi korszaka, hiszen most kellett a nyomtatott könyvhöz szoktatni a magyar olvasókat, vásárlóközönséget nevelni a magyar és latin nyelvű munkák számára. A kiadványok száma bizonyára nagyobb volt, mint amennyiről ma tudomásunk van. Az 1558 végéig megjelent 32 könyv közül 17 magyar, 13 latin és 2 német nyelvű. Ha ezek a számok nem is abszolút érvényűek, a nyelvi megoszlás arányai mégis azt bizonyítják, hogy a nyomtatott magyar könyvnek határozott közönségbázisa, fokozatosan gyarapodó olvasó- és vásárlórétege alakult ki.

Amikor a nyomda 1559-ben újból, s ezúttal végérvényesen Heltai birtokába került, kb. másfél évvel előbb már lemondott plébánosi tisztségéről, bár lelkeszi hivatását továbbra is gyakorolta. Évek óta azonban egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint polgár, tőkés vállalkozó. 1557-től fürdőházat, bástyát, üzlethelyiséget építtet, pénzt kölcsönöz a városnak, az 1560-as évek első felében papírmalmot létesít, s úgy látszik, utóbb még sörfőzéssel is foglal-

³² Vö. BÓTA László kíséző tanulmányát TINÓDI *Cronicájának* faksimile-kiadásához. Bp. 1959. BHA II. 24—25.

³³ Vö. TARNÓC Márton kíséző tanulmányát a *Hoffgreff-énekeskönyv* faksimile-kiadásához. Bp. 1966. BHA VII.

kozott.³⁴ Mindezek mellett nagy lendülettel fogott hozzá, hogy 1553-ban megszakadt könyvkiadói programját lényegében ott folytassa, ahol annak idején abbahagyta, de 1559 végétől már szakramentárius szellemben. Legfőbb célja egyházi művek közzététele, a biblia magyar fordításának folytatása, tan- könyvek kibocsátása stb. Első kiadványa az evangélikus *Agenda* (RMNy I. 154.), amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját újra ő irányítja. Még 1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését, s az egyes garnitúrákhoz a magyar hangok jelölésére szükséges régi „ö” és „ű” helyett újakat metszet, illetve a hosszú magánhangzók megkülönböztetésére szolgáló ékezetes betűket kiegészített. Azonkívül az 1. és 2. antikvában az eddig két jelből összeállított „f3”-t egy betűtestre véseti és a „zs” hang számára új jelet készített: „p”. Helyesírási rendszerén is módosít. Eddig a „cs”-t „ch”-val jelölte, 1559 végétől „cz”-vel nyomtatja. Az új betűk és a „cs”-nek „cz”-vel jelölése először *Az úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* címen a marosvásárhelyi zsinaton 1559 Mindszent napján hozott határozatok kiadásában (RMNy I. 155.) jelentek meg, s ettől kezdve ez a jelölésmód állandósult kiadványaiban.³⁵ Rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és SYLVESTER János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki. Tőle örököltük a hosszú magánhangzóknek vesszővel, az „sz” hangnak „s+z”-vel, a palatális mássalhangzóknak (gy, ly, ny, ty) „y”-nal való írásmódját, amelyet máig megőriztünk.³⁶

A régi betűkészlet újraöntése és egyes betűknek újakkal történt kicserélése GULYÁS Pált és az ő nyomán másokat is arra a téves megállapításra vezette, hogy HELTAI 1559 után teljesen új betűgarnitúrát vásárolt.³⁷ Tüzetesebb vizsgálataim és mikroszkopikus méréseim azonban arról győztek meg, hogy erről szó sincs. HELTAI élete végéig a HOFFGREFF-féle antikvákkal és kurzívával dolgozott.³⁸

Saját papírmalma létesítésében főként üzleti szempontok vezették, függetleníteni akarta magát Brassótól, hogy a tetemes szállítási költségektől megszabaduljon, s könyveit olcsóbban állíthassa elő.³⁹ De — nézetem szerint — talán az is megfordulhatott a fejében, hogy a brassóiak esetleg nehézségeket támaszthatnak nyomdája papírellátásában, miután őt a medgyesi zsinat 1560-ban a szász evangélikus egyházból kizárta, mert DÁVID Ferencsel együtt a helvét irányzathoz csatlakozott. Kolozsvár tanácsa pedig éppen ez év december 29-én foglalkozott HELTAI kérelmével a papírmalom helyének kijelölése ügyében. Ha másképp nem, hát közvetítők útján sikerült ugyan továbbra is brassói papírhoz jutnia, mert az ő malma háborús okok miatt csak 1563-ban épült fel. De hogy a szászokkal megromlott a viszonya, ez abból is gyanítható, hogy 1563-ban SCHESSPURGER Jánost Krakkóba küldte papírgyártó munkásokért. A malom 1564-ben már üzemben volt. 1565-től HELTAI saját papírján adta ki könyveit, s ezzel kétségtelenül elősegítette, hogy Kolozsvár az erdélyi magyar könyvkiadás központja maradjon.

³⁴ PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc i. m. ItK LX. (1956) 66—74.

³⁵ VARJAS Béla i. m. BHA V. 19—22., valamint a 20—21. és 33. jegyzet.

³⁶ KNEZSA István: *A magyar helyesírás története*. Bp. 1952.

³⁷ GULYÁS Pál i. m. 84. — Ezt a betűt egyébként GULYÁS „az ún. Elzevier-típushoz hasonló”-nak mondja. De hol volt ekkor még ELSEVIER? Hiszen ő csak 1594-ben kezdte meg Leydenben könyvkiadói munkásságát. Ez a betű Garamond-antikva, ugyanaz, amelyet még HOFFGREFF szerzett be!

³⁸ VARJAS Béla i. m. BHA V. 33. jegyzet.

³⁹ JAKÓ Zsigmond: *Heltai Gáspár papírmalma*. MKsz LXXVII. (1961) 290—295.

Noha pénz dolgában egyáltalán nem szűkölködött, hacsak tehette minden nagyobb kiadói vállalkozásához mecénásokat keresett. Így a biblia további részeinek megjelentetését II. JÁNOS (*Zsoltárok* 1560. RMNy I. 162.) és MAJLÁD Istvánné NÁDASDY Anna (*Újtestamentum* 1561. RMNy I. 172.) támogatta. II. JÁNOS egyébként még vagy háromszor szerepel HELTAI mecénásai között, akiknek soraiban ott találjuk CSÁKY Mihály kancellárt, aki 1551-ben már a biblia első részének költségeit is vállalta, rajta kívül CSÁKY Boldizsárt, KENDI Farkast, HAGYMÁSI Kristófot és BEKES Gáspárt.⁴⁰

1565-ig HELTAI eredeti kiadói programját változatlan következetességgel hajtotta végre. Ettől kezdve azonban a vallásos-egyházi és tankönyvkiadói programja fellazult. Észrevehető ez abból, hogy a tervezett teljes biblia-fordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba való áthajlását jelzik, s ez időtől fogva inkább került ideje alkalmi nyomtatványok megjelentetésére is.

HELTAI kétségtelenül megzavarták és nyugtalanították BLANDRATA és DÁVID Ferenc újabb vallási meggondolásai. Hovatovább lekiismereti kérdéssé vált számára: vajon a szakramentáriusok vagy az antitrinitáriusok oldalán juthat-e el a teljes hitbeli igazság birtokába. Részben talán a viták elől is menekült, s keresett olyan irodalmi-kiadói elfoglaltságot, amely egy időre másfelé terelte érdeklődését. 1565-ben kiadta BONFINI történeti művének MÁTYÁS királyról szóló fejezeteit (RMNy I. 209.), s ekkor fogott hozzá a *Száz fabula* (RMNy I. 219.) átültetéséhez. Ez utóbbi ugyan teljesen a reformáció nevelő-oktató vonalába tartozó mű, de mégiscsak profán mesékhez fűzött tanításokkal akarja a világiakat, a protestáns polgárokat az élet dolgaiban erkölcsös magatartásra, helyes viselkedésre inteni. A *Száz fabula* (1566) kiadásának irodalmi jelentősége valójában abban volt, hogy 30 évvel PESTI Gábor első humanista indítású szépprózái kísérlete után HELTAI az, aki újra vállalkozott szórakoztató prózai mű írására és kiadására. Mecénást sem keresett a kinyomtatásához, mert a kötet elé csak a „jámbor olvasókhoz” írt ajánlást, tehát arra számított, hogy könyve kelendő lesz. Irodalomtörténetírásunk eddig HELTAI-t mint a *Száz fabula* szerzőjét tekintette XVI. századi szépprózánk legkiválóbb képviselőjének. Német forrásának meséit csak nyersanyagként tekintette, amelyből szabadon formálta meg rövid elbeszéléseit. Gyűjteményének *Az ördögről és a nemesemberről* szóló meséjét különös elismeréssel méltatták, mert abban vándoranekdota-motívumokat formált valóságos, önálló novellává. Úgy tűnt, hogy ezzel az elbeszéléssel elérkezett addig a határig, ameddig egy protestáns prédikátor számára a szépirodalom profán világában egyáltalán szabad út nyílt.⁴¹ HELTAI azonban évek múlva, prédikátori tisztjétől megválva, túllépett ezen a határon. Ma már tudjuk, hogy a *Száz fabula* szépírói fejlődésének csak egyik állomása volt.

A mesék közzététele egyelőre kiadói tevékenységében csupán intermezzonak tekinthető. Az 1560-as évek második felében csapott legmagasabbra a szakramentáriusok és antitrinitáriusok között a hitviták lángja. S ha személyesen nem is igen elegyedett a szócsatákba, jól tudta, hogy a közvéleményt iz-

⁴⁰ II. JÁNOS (RMNy I. 200, 215, 288.); CSÁKY Mihály (RMNy I. 272.); CSÁKY Boldizsár (RMNy I. 187.); KENDI Farkas (RMNy I. 235.); HAGYMÁSI Kristóf és BEKES Gáspár (RMNy I. 304.)

⁴¹ NEMESKÚRTY István: *A magyar széppróza születése*. Bp. 1963. — *A magyar irodalom története I.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 365—369, 382.

gatják a polémiák. HELTAI a közönség érdeklődését nem hagyta kihasználatlanul, s előbb a szakramentárius felfogást támogatva, 1569-től azonban, hosszas tépelődés után DÁVID Ferenc által meggyőzve és az antitrinitáriusok mellé állva adott ki több vitairatot.⁴² Ő maga a *Háló* című mű (1570. RMNy I. 288.) lefordításával és ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet antitrinitárius felfogása mellett.

II. JÁNOS halálával azonban az antitrinitarizmus Erdélyben elvesztette legfőbb pártfogóját. Az új fejedelem, a katolikus BÁTHORY István 1571 szeptemberében kiadott cenzúra-rendelete lehetetlenné tette HELTAI számára vallásos művek kiadását, s ez eddig követett kiadói programjának most már gyökeres megváltoztatására kényszerítette.⁴³ Prédikátori tisztjével is felhagyva irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi, profán irányba fordult. Életének ebben az utolsó három és fél esztendejében érett be irodalmi munkásságának javatermése.

Mint könyvnyomtatót BÁTHORY rendelete komoly válságba sodorhatta volna. Egy időre nyilván súlyosan is érintette, de HELTAI élelmes üzletember lévén, jó érzéssel felismerte, miként juthat ki a bajból. Első zavarában utánnyomásra fanyalodott, s még 1571-ben kiadta WERBÓCZY *Decretumának* (RMNy I. 307.) WERES Balázs által készített magyar kivonatos fordítását, amely először 1565-ben Debrecenben jelent meg. Majd 1572-ben a teljes *Tripartitumot* (RMNy I. 317.) latinul. Közben azonban már dolgozott az olvasmányigényt ébresztő és kielégítő új könyvei előkészítésén. Az iskolázás terjedése, s a kolozsvári nyomda 20 éves, valamint a debreceni műhely 10 éves működése tetemesen megnövelhette a magyar olvasók számát, akikre, mint a magyar világi, profán olvasmányok vásárlóira is számíthatott. HELTAIT a debreceni nyomdász, KOMLÓS András példája is erre ösztönözte.

A magántőkével nemigen rendelkező KOMLÓS volt ugyanis az első, aki számára — 1570-ben, II. JÁNOSnak a debrecenieket sújtó cenzúra-rendelete miatt — létkérdéssé vált, hogy kevés befektetéssel olyan gyorsan értékesíthető, tehát kelendő és kis terjedelmű kiadványokat vessen piacra, amelyek eladásából a rájuk fordított összeg hamar megtérül.⁴⁴ Erre a szórakoztató epikus művek kínálkoztak legalkalmasabbaknak, amelyek azonban nyomtatásra készen csak históriás énekek formájában voltak számára adva. A magyar nyelvű profán irodalom ugyanis sorsdöntő módon a főúri udvarokból és azok környezetéből indult ki. Az udvari élet keretei között pedig az irodalmi művek közvetítésének és terjesztésének legfőbb és leghatásosabb módja, a korábbi orális költészet gyakorlatának is folytatásaként, az előszó, a recitáló, énekes előadás maradt. Ezért lett a XVI. századi magyar elbeszélő irodalomnak szinte egyeduralgó műformája a vers, mégpedig a dallamra írt, énekes előadásra szánt versforma, az ún. históriás ének vagy széphistória. Az énekes epika azonban nemcsak nemesi-udvari körökben terjedt el, hanem a magyar polgárság, valamint a mezővárosi lakosság között is népszerűvé vált. Ehhez pedig, különösen az 1560-as évekig a reformáció nyújtott segédkezet, minthogy többek között a bibliai históriákat is énekvers formájában közvetítette e rétegek számára.

⁴² RMNy I. 197, 211, 214, 215, 220, 237, 256, 272, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 304. és 305.

⁴³ WALDAPFEL József: *Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus*. ItK XLVIII. (1938) 125—127.

⁴⁴ VARJAS Béla i. m. BHA V. 21.

Így nőtt az 1530-as évektől ez az epikus forma vezető műfajjá, és szorította háttérbe a prózát. Az 1570-es évekig a ma ismert mintegy 150 históriás énekek kétharmadát már megírták. Ez a műfaj tehát szinte korlátlan számban és ingyen állt a nyomdászok rendelkezésére. Az énekeket, ha egyszer eltanulták vagy lemásolták, azaz kikerültek a szerző keze közül, közkincsnek tekintették, minthogy a kor nem ismerte még a szellemi tulajdon mai fogalmát. Ezeket az énekeket tehát bármelyik nyomdász szabadon kiadhatta, sőt saját vagy olvasói tetszése, ízlése és felfogása szerint akár változtathatott is a szövegükön. Így kezdte el KOMLÓS 1570-ben a históriás énekeknek füzetes formában való sorozatos kiadását. KOMLÓS a megnövekedett számú kispénzű olvasókra, vásárlókra számított, s kísérlete sikerrel járt. Példáját HELTAI Gáspár és később más nyomdászok is követték. Az 1570-es évektől szinte tömegesen jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványokban.

De HELTAI Erdély és főleg Kolozsvár polgári olvasóközönsége körében nagyobb számú és tehetősebb vásárlókra is támaszkodhatott. Talán *Száz fabulájának* kelendősege, meg a magánolvasáshoz jobban hozzászokott városi polgárság érdeklődése is arra bírhatta, hogy históriás énekek mellett prózai olvasmányokat és újabb szórakoztató elbeszélő műveket hozzon forgalomba. De prózai elbeszélő munkák, ilyenek fordítása vagy átdolgozása HELTAI-nak sem álltak nyomdakészen rendelkezésére. Tehát ismét maga látott hozzá effajta művek szerkesztéséhez, fordításához és átdolgozásához. Ezek között legelsőül talán még 1572-ben *Ponciánus*-átdolgozását (RMNy I. 314.) adta ki. Kísérletet tett, úgy látszik, arra, hogy másokkal is fordíttasson hasonló szórakoztató prózai munkákat. Így jelent meg Kolozsvárt még két további prózai elbeszélés, a *Sándor-regény* (RMNy I. 324.) és a *Markalf tréfabeszédei* (RMNy I. 389.). A *Sándor-regény* még alighanem HELTAI életében jelent meg, a *Markalf*-ot már HELTAI özvegye adta ki 1577-ben, de úgy lehet még azt is HELTAI készítette valakivel, mert özvegye nagyszámú széphistórián kívül egyetlen más szórakoztató művet sem tett közzé. HELTAI 1574 nyarán meghalt, s utána újabb szépprózai elbeszélések fordítására vagy átdolgozására már Kolozsvárt sem gondolt senki.

HELTAI *Ponciánus*-átdolgozásában érkezett el szépprózai alkotóművészetének csúcspontjára, — amint ez NEMESKÜRTY Istvánnak legutóbbi, a felfedezés erejével ható, kitűnő tanulmányából ismeretes és nyilvánvaló.⁴⁵ Nincs tehát szükség arra, hogy a HELTAI-átdolgozás és a forrásául szolgáló német *Ponciánus* összehasonlításából NEMESKÜRTY által levont eredményeket elemezzem. Csupán HELTAI írói és könyvkiadói elveivel, protestáns-polgári szemléletével kapcsolatos néhány megállapítását szeretném kiemelni, illetve hangsúlyosabbá tenni egy-két észrevételem kíséretében.

A *Ponciánus*t HELTAI a XVI. századi magyar olvasóközönség, mégpedig a városi (úgy is mondhatnám: a kolozsvári) polgárság világához, életszemléletéhez és társadalmi viszonyaihoz kívánta közelhozni. Minden adaptálása, átdolgozása, a részegségről szóló *Dialógusa* épp úgy, mint a *Száz fabulája*, vagy a *Háló*, a *Ponciánus* és a *Magyar krónikája* (RMNy I. 360.), sőt még a *Cancionaleja* (RMNy I. 351.) is többé-kevésbé önálló mű, egyéni alkotás. A *Dialógus* nem Sebastian FRANCK felfogását tükrözi, hanem HELTAIét, de ugyanezt állapít-

⁴⁵ NEMESKÜRTY István: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*. ItK LXXVI. (1972) 555–579.

hatjuk meg a többi munkájáról is. *Ponciánusa* sem német eredetijének szellemét vetíti elénk, hanem HELTAIét. Számára minden irodalmi forrás csak nyersanyag, építőelem, amelyből a saját protestáns-polgári nézetei szerint szerkeszti meg és építi fel a maga legtöbbször új arcú művét. Nagyobb átalakításokra sokszor nincs is szüksége, egy-egy szó, név vagy kifejezés megváltoztatásával is olyan légkört teremt, olyan értelmet visz bele akár az egész elbeszélésbe, amellyel azt egy csapásra a saját korához, olvasói ízléséhez és igényeihez tudja idomítani. Máskor viszont gyökeresen átformálja az előtte fekvő szöveget, az egész történetet. Így járt el pl. a *Ponciánus Inclusa* és a *Vidua* című elbeszélésében. Hogyan lett az előbbiből *Az elzárt nő* című teljesen középkori, lovagi szellemet árasztó történetből HELTAI tollán polgári szemléletű XVI. századi reneszánsz novella — azt NEMESKÜRTY részletesen kifejtette. HELTAI a XVI. század viszonyai közé helyezte az eseményeket, új jeleneteket, motívumokat szőtt a történetbe, megváltoztatta a szereplők jellemét, elhagyta a felesleges, a felfogásába, meseszövésebe nem illő részleteket, s lélektanilag sokkal valószínűbbé varázsolta az elbeszélést német eredetijénél. Egyszóval új művet alkotott, amely teljesen evilági ízű, nincs benne semmi prédikatori tartózkodás, szerelmi jeleneteiben — s nemcsak ebben az egy elbeszélésében, hanem a többiben is — olyan pikáns, sőt szabadszájú, akár BOCCACCIO vagy NAVARRAI MARGIT pajkos reneszánsz novellái. Ennyi is elég talán ahhoz, hogy megállapíthassuk: HELTAI *Ponciánusában* igenis túllépett a XVI. századi szórakoztató próza prédikatori korlátain, s eljutott szépprózáink teljes elvilágiasításához. Az elsők között van, akik a magyar nyelvű profán irodalmat a XVI. században kiteljesítették és diadalra vitték.⁴⁶

Próza-stílusát sokan és nagy elismeréssel méltatták, bár voltak olyan megnyilatkozások is, amelyek BORNEMISZA Péter prózáját, főleg az *Ördögi kísérletek* alapján, csaknem fölébe helyezték HELTAIénak.⁴⁷ Anélkül, hogy BORNEMISZA stílusának szépségeit, megejtő sodrását kétségbe vonnám, a kettőjük stílusát mégsem látom egyenlő értékűnek. BORNEMISZA úgy ír, ahogy a gondolatok, a szavak egymást hajszolva az ajkára tolnak. Szinte gomolyogva, parttalanul áradnak belőle a mondatok. Nagy erejű kitarulkozásainak, pillanat-szülte mondandójának megformálására nincs sem módja, sem ideje: ösztönös író. HELTAI viszont az élő beszéd frissességével és eleveniségével, de fegyelmezetten „formásan” fejezi ki magát. Tele van humorral, játékos, székelyes ízű mondásokkal, velős, csattanós párbeszédekkel. Hangulatkeltő, láttató, érzékletes, hasonlatokban, közmondásszerű szólásokban gazdag stílus az övé. Anélkül azonban, hogy előadásán valamiféle cifrázottság vagy megszerkesztettség volna érezhető. Született elbeszélő tehetség, tudatos művész, de nem a „míves gond” megszállottja. Természetes mesélőkedvét azzal a szinte öntudatlan érzelmi-lelki készséggel fegyelmezi, hogy önmaga is élvezi azt, amit előad. Szerintem HELTAI volt századának egyetlen vérbeli és legnagyobb magyar elbeszélője, szépprózaírója.

Amint köztudott, HELTAI *Ponciánusával* csaknem egy időben (1573) megjelent egy másik *Ponciánus*-fordítás is (RMNy I. 322.) — az egyetlen szórakoztató prózai mű, amely udvari körök számára készült. Ennek forrása *A hét bölcs történetének* egy latin változata volt, amelynek ismeretlen magyar át-

⁴⁶ *A magyar irodalom története I.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 382.

⁴⁷ NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter*. Bp. 1959. — Az ő nyomán mások is.

ültetője, jellemző módon, változatlan formában tolmácsolta az eredeti latin szöveget.⁴⁸

Nem érzem meggyőzőnek és elfogadhatónak NEMESKÜRTY ítéletét a tekintetben, hogy a két *Ponciánus*-fordítást fölébe helyezi a korabeli elbeszélő műfajunk másik ága, a históriás énekek és széphistóriák legjava alkotásainak.⁴⁹ Kifogásolható már az az eljárása is, hogy csak a nyomtatásban megjelent históriás énekeket és széphistóriákat veszi figyelembe, holott a XVI. században, de később is irodalmi művek szóbeli és kézírásos terjesztésének még igen nagy vagy legalábbis nem kisebb a jelentősége, mint a nyomtatott szövegekének, különösen pedig énekes műfaj esetében. Így aztán kimaradnak NEMESKÜRTY összehasonlításából éppen a legkiválóbb alkotások, vagy azért, mert nyomtatott kiadásukról egyáltalán nem tudunk, vagy azért, mert ma csak 1580 után megjelent kiadásukat ismerjük. Szóba sem kerül tehát pl. a *Szilágyi és Hajmási* (1560), a *Cantio de militibus pulchra* (1561–66 között), *Béla király és Bankó leánya* (1570), a *Gismunda és Gisguardus* (1582. évi átdolgozott szövege!), sőt még az *Eurialus és Lucretia* (1577) sem! Ám ki merné tagadni, hogy ezek az énekek keletkezésüktől fogva benne éltek a kor tudatában, s az *Árgirussal* együtt mind „színvonalban”, mind „esztétikai értékben” nemhogy alávalóbbak volnának a két *Ponciánus*nál, de — szerényen szólva — legalábbis egyenrangúak velük.

HELTAI halála után a magyar szórakoztató próza fejlődése főleg nemcsak azért torpant meg — mint NEMESKÜRTY gondolja —, mert tehetségben hozzáfogható utódja nem akadt.⁵⁰ De a XVII. század derekáig még másod- vagy harmadrendű művelői sem támadtak. A XVI. századi históriás énekek és széphistóriák szerzői között is kevés volt az elsőrangú tehetség, ez a műfaj mégis virágzott. A széppróza elnémulását nem a tehetségek hiányában kell keresnünk. Mélyebb, társadalmi okai voltak ennek: az a magyar polgári és félpolgári réteg hanyatlott el, amelynek környezetében ez a műfaj igényelt olvasmányként tovább élhetett és fejlődhetett volna. Hozzájárult azonban az a körülmény is, hogy nyomdász-kiadóink (s köztük nem utolsósorban HELTAI özvegye) az olvasási kedvet az elburjánzó és készen, sőt ingyen rendelkezésükre álló históriás énekek és széphistóriák tömeges piacra vetésével igyekeztek kielégíteni. Így állott elő az a helyzet, hogy a magyar közönség szórakoztató olvasmányai a XVI. században nem a prózában írt regényes történetek és elbeszélések lettek, a győztes az amúgy is vezető műfaj, a históriás ének maradt — még olvasmányának is.

⁴⁸ Latin nyelvű ajánlását Blasius EBERUS bécsi könyvnyomtató írta. A könyv az osztrák eredetű, de magyar honossá vált gróf Ecehius SALM győri várparancsnok és dunántúli főkapitánynak özvegy Török Ferenéné GUTI ORSZÁGH Borbálával kötött házassága alkalmából jelent meg. Újabb kiadása: RMKt V. Bp. 1898.

⁴⁹ NEMESKÜRTY szerint: „... Balassi színvonalát némiképpen elérő mű — (... Árgirus királyfit kivéve) — nincs is, említésre pedig legföljebb a Lévai Névtelen és Enyedi György szerelmi történetei méltók. S itt viszont — most már az Árgirust is beleértve — megint a már említett szerelmi tematikához jutottunk el: amiképpen Heltai prózája a szerelmi témakörben nyújt újat, kimagaslót és érdekeset, úgy annak a korszaknak énekköltészetére is ez jellemző. De nem Heltai prózájának színvonalán! S ez felsorolásunk másik fontos tanulsága. Szükségtelen ugyanis az említett kiadványokat tartalmilag ismertetni, e korszak ismerői előtt világos, hogy a hetvenes évtizedben publikált — (és ránk maradt) — magyar nyelvű világi témájú nyomtatványok közül esztétikai értékben mindkét Ponciánus messze kimagaslik!” (ITK LXXVI. (1972) 576.)

⁵⁰ NEMESKÜRTY István i. m. 576–577.

HELTAI sohasem rejtette véka alá polgári és protestáns felfogását, élet-szemléletét, s ahol csak alkalma nyílt rá, ezt kifejezésre is juttatta. Kiadványai-ban nem tűrt meg semmit, ami nézeteivel ellenkezett, s habozás nélkül ki-hagyott vagy átírt más szerzők műveiben minden olyan részletet, akár egész fejezeteket is, amelyekkel nem értett egyet. Attól sem riadt vissza, hogy más szerzők munkáit átszerkessze, szétollózza, beléjük toldjon olyan hosszabb-rövidebb részeket, amelyekben saját meggyőződését juttatta érvényre. Így járt el pl. a *Cancionale*-jában összegyűjtött históriás énekekkel is. Irodalom-történetírásunk hol szigorúan hol enyhébben szemére is vetette HELTAINAK, hogy önkényes változtatásaival „elferdítette”, „tönkretette”, „kiforgatta ere-deti mivoltukból” az általa közzétett szövegeket.⁵¹ Csakhogy igazságtalan és ahisztórikus álláspont XVI. századi kiadványainkban szövegűséget keresni, különösen pedig a *Cancionale*-ban, amelyet — ha egészében tekintjük át — akkor félreismerhetetlenül kitetszik, hogy az egységes szerkesztői elvek sze-rint megkomponált mű. HELTAI célja az volt, hogy a sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történet szem-lélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állítson össze. Ugyanez a szempont vezette különben utolsó nagy művének, *Magyar krónikájának* írásakor is. Nem BONFINI kivonatát magyar fordítását kívánta olvasói kezébe adni, hanem a magyar történelem polgári-protestáns szellemű összefoglalását.⁵² HELTAI mindent és mindenkor a városi polgár szemével látott és ítelt meg. Hogy mennyire érzékenyen reagált arra, ami polgári önértékét érintette, és mennyire megragadott minden kínálkozó lehetőséget, hogy ezt kifejezésre, is juttassa, annak igen jellemző példája a *Ponciánus*-átdolgozás előbb említett *Inclusa* c. novellájának egyik epizódja. Amikor a lovag frissen épített házából a királyné lakótornyába titkos átjárót töret, az eredeti német szöveg mindezt egyetlen rövid, narratív mondatban úgy adja elő, hogy a kőművesmestert munkája végeztével a lovag megöli, nehogy titkát elárulhassa. HELTAI ezt a jelenetet az udvarmesterré avanzsált vitéz (lovag) szavaival így kezdi: „Szerelmes barátom, egy dolgom volna, melyet reád kellene bíznom, ha hited volna [azaz, ha meg-esküdnél] és veszteg akarnál hallgatni. Én pedig nagy ajándékot adnék te-neked. Felele a kőműves: Vagyon hitem. És megesküvék a hoppmesternek, hogy veszteg akarna hallgatni.”⁵³ Az udvarmester csak ezután mondja meg a kőművesnek, hogy mit kíván tőle (anélkül azonban, hogy a titkos ajtó célját elárulná). A mestert pedig, miután elvégezte a munkát, nem öli meg, hanem gazdagon megfizeti, és békével elbocsátja. HELTAI e rövid párbeszédben ki-tűnően érzékelteti a polgár önértékét. Az egyszerű kőműves esküje is biztos zálog, ér annyit, mint bármely nemesúré, meg lehet bízni benne. S ezzel íme, a humanitást, a nem-nemes ember adott szavának megbecsülését hirdeti.

HELTAINAK BATHORY cenzúra-rendelete után nemcsak kiadói programja változott meg gyökeresen és fordult végleg világi témák irányába, hanem mint vállalkozó is utolsó éveiben lett feudális jellegű kiadóból „kapitalista jellegű” könyvkiadóvá: 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg.

Halála után nyomdáját özvegye örökölte és vezette tovább. Heltai utolsó művének, a *Magyar krónikának* nyomtatását már ő fejezte be. Úgy látszik, ő

⁵¹ Vö. SZILÁDY Áron, RMKT III. 385—387. és IV. 273—278. — Utána még sokan mások is.

⁵² Vö. A magyar irodalom története I. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 369—372. U. i. az újabb kiadások és a krónikára vonatkozó irodalom is megtalálható.

⁵³ A novella teljes szövegét közölte NEMESKÜRTY István, ItK LXXVI. (1972) 558—562.

is tőkés vállalkozóként, főleg históriás énekek kiadásával foglalkozott, de megjelentetett néhány tankönyvet is. Egyetlen nagyobb volumenű kiadványa, amelyet szintén saját költségén tett közzé, MELIUS Péter *Herbárium*a (1578. RMNy I. 413.) volt.

A kolozsvári nyomda termékeiből, alapításától kezdve HELTAI haláláig ma közel száz (pontosan 94) kiadványt ismerünk. Ezeknek kb. 12%-át HOFFGREFF egyedül adta ki, 18%-át HELTAIval közösen jelentették meg, 70%-a HELTAI önálló tevékenysége idején látott napvilágot. HUSZÁR Gál feltűnéséig (1558) a kolozsvári műhely volt a magyarság egyetlen nyomdája. Egyébként a század legtöbbet termelő üzeme, melynek kiadványai közül a népszerűbbeket más magyarországi műhelyek is utána nyomtatták. Így az *Evagéliumok és epistolák* c. perikopás kötetet; MOLNÁR Gergely *Grammatikáját*; HELTAI *Vígasztaló könyvecskéjét*; a *Száz fabulát* és még több más művet. A század utolsó két évtizedében főleg MANLIUS János nyugat-dunántúli nyomdász aknáztta ki a kolozsvári kiadványokat, HELTAI *Ponciánus*-átdolgozásának pedig legalább négy kiadása jelent meg a XVII. század folyamán.⁵⁴

A kolozsvári nyomdát, ha nem is HELTAI Gáspár alapította, a folyamatos magyar könyvkiadásnak mégis ő volt a megszervezője. Fáradhatatlan energiával dolgozott mint író és kiadó egyaránt. Nemzeti nyelvű irodalmunk első felvirágzásának ez az egyik legeredetibb íróegyenisége egyszersmind a magyar könyvkiadás atyja és a magyar könyv első, átfogó koncepciójú kiadója volt.

BÉLA VARJAS

Gáspár Heltai, der Buchverleger

Auf Grund jüngster Forschungen erscheint es heute als sicher, dass der in Klausenburg gebürtige György Hoffgreff die dortige Druckerei in 1549/50 gegründet hat. Gáspár Heltai war jedoch der erste Organisator des stetigen Buchverlags in Ungarn.

Hoffgreff studierte in der ersten Hälfte der 1540-er Jahre auf der Universität Wittenberg und war dann einige Jahre in Kronstadt tätig. Er erlernte die Buchdruckerkunst nach 1547 in Nürnberg. Hoffgreff war durch den Stadtrat und Gáspár Heltai schon früher zu seinem Entschluss angeregt, in Klausenburg eine Druckerei zu gründen. Er kehrte im Sommer 1549 nach Klausenburg zurück. Es war ihm bekannt, dass er sich hauptsächlich zum Druck ungarischer und lateinischer Werke vorzubereiten hatte. Seine aus Deutschland stammenden Schriftsätze zeugen auch dafür (er brachte sechs Antiqua-, einen Kursiv-, drei Fraktur- und einen griechischen Schriftsatz mit sich.)

Durch die Kosten der Matrizen, der Einrichtung der Werkstatt und deren Betrieb in seinen Mitteln erschöpft, sah sich Hoffgreff Mitte der 1550-er Jahre gezwungen sich mit Gáspár Heltai dem Pfarrer von Klausenburg, als Geschäftspartner zu verbinden. Heltai war bestrebt, laut seinem, nach den bildungspolitischen Zielsetzungen der Luther'schen Reformation bestimmten Programm des Buchverlags die Ideen der Reformation sowohl in Klausenburg, in dem die Mehrzahl der Einwohner Ungarn waren, als auch jenseits der Stadtmauern, durch ungarische Bücher zu verbreiten. Zweieinhalb Jahre arbeiteten sie gemeinsam, aus jener Zeit sind uns 13 ihrer Veröffentlichungen bekannt (Bibelübersetzungen, Betrachtungen und Kampfschriften religiöser Natur, Lehrbücher, Komödie, etc.) 10 darunter in ungarischer, 2 in deutscher und eine in lateinischer Sprache. Heltai gelang es die Leitung der Druckerei ganz in die Hände zu bekommen, was Hoffgreff schwer ertrug. Materielle Gründe mochten auch dazu beigetragen haben, dass die Partnerschaft Ende 1552 in die Brüche ging.

Hoffgreff leitete die Druckerei von Ende 1553 allein bis zu seinem Tod in 1558. Er veröffentlichte bereits ungarische und lateinische Werke auch profanen Themas. Anfang

⁵⁴ RMK I. 630. (Lócse 1633.); 872. (Lócse 1653.); 1203. (Lócse 1676.); 1238. (Lócse 1679.)

1559 ging die Druckerei endgültig in Heltai's Besitz über, der seine Verlegertätigkeit in dem Geiste fortsetzte, in dem er sie 1553 unterbrochen hatte, mit dem Unterschied jedoch, dass vom Ende 1559 an die helvetische Reformation sein Leitstern war. Durch seinen Religionswechsel fiel Heltai von den Sachsen ab, die ihn 1560 aus der sächsisch-evangelischen Kirche auch ausstießen.

Nicht nur sein unzweideutiges Verlegerprogramm kennzeichnete Heltai, auch seine Grundsätze als Verleger waren für ihn charakteristisch. Diese erstreckten sich auf die einheitlich geregelte Rechtsschreibung, die sprachliche Reinheit, die klare textliche Gliederung der verlegten Werke ebenso, als auch auf die strenge Prüfung der inhaltlichen, ideologischen, politischen und gesellschaftlichen Tendenzen derselben. Seine gesellschaftliche Daseinsform, seine protestantisch-bürgerliche Beschaffenheit bestimmten aber Heltai's Grundsätze. Er änderte seine theologisch-religiöse Auffassung zwar dreimal als Geistlicher, an seinen bürgerlichen Ansichten hielt er aber durchwegs fest.

Die Druckerei in Klausenburg entwickelte sich unter Heltai's Anleitung zu der Werkstatt, die im XVI. Jahrhundert die höchste Produktion aufwies. Nahe hundert der bis zu seinem Tode (1574) erschienenen Werke sind uns bekannt. Er liess den von Hoffgreff geerbten Schriftsatz neu giessen und zur Bezeichnung spezieller ungarischer Laute neue Schriften schneiden.

Durch die eigene Papiermühle, die er Mitte der 1560-er Jahre in Betrieb setzte, machte Heltai den Buchverlag in Klausenburg von der Papierproduktion in Kronstadt unabhängig. Er zog sich von den Glaubensstreiten, die zwischen den Sakramentariern und Antitrinitariern entflammten, in den 1560-er Jahren immer mehr zurück und schloss sich den letzteren erst nach langem Zögern an. Heltai hörte aber auch mit seinem Predigertum auf, als 1571 der katholische István Báthory zum Fürsten Siebenbürgen's wurde. In seiner verlegerischen und literarischen Tätigkeit verfolgte er seither ausschliesslich weltliche, profane Ziele.

Von nun an verlegte Heltai seine sämtlichen Veröffentlichungen auf eigene Kosten, er hörte damit auf, Mäzen für seine Bücher zu suchen: der feudale Verleger verwandelte sich damit in einen kapitalistischen Verleger.

Heltai war aber nicht nur Organisator des stetigen Buchverlags in Ungarn. Trotz sächsischer Herkunft, war Heltai der glänzendste ungarische Schriftsteller, der begabteste Erzähler seines Jahrhunderts. Sein Dialog über Betrunkenheit und Völlerei (1552), seine Hundert Fabeln (1566), seine Bearbeitung Ponzians (1572), seine Ungarische Chronik (1575) schrieb er zwar auf Grund fremder Quellen, doch handelt es sich dabei um arteigene Originalwerke, da Heltai niemals als Übersetzer, sondern stets als Bearbeiter tätig war, der seine Themen dem Geschmack der zeitgenössischen ungarischen bürgerlichen Leser anpasste. In der ersten Blütezeit unserer Literatur in ungarischer Sprache tritt Heltai als einer unserer grössten Schriftsteller und gleichzeitig als der Gründer des ungarischen Verlagswesens, als der erste ungarische Buchverleger umfassender Konzeption auf.

*

Gyenis Vilmos hozzászólása

VARJAS Béla kitűnő s szépen megalapozott munkája nyomán méltán helyezhetjük HELTAI Gáspárt azok közé a nagy európai, polgári nyomdai vállalkozók, könyvkiadó-dinasztiák sorába, akik a könyv, az olvasmányigény s az irodalom új és rendkívül kitágult lehetőségét, hatóerejét, s nem utolsósorban gazdasági előnyeit kellő időben felismerték és kihasználták.

Az első könyvkiadók Európa-szerte szükségszerűen üzletemberek voltak, mégha magának a *Bibliának* kiadása is vált vállalkozásuk anyagi megalapozójává. HELTAI rokonszenves írói sajátosságainak elismerését és a magyar széppróza művelésében betöltött szerepének nagyságát mindez semmiképpen sem csorbitja, sőt a jelen szempont is azt az előremutató tulajdonságát szemlélteti nagyon meggyőzően, hogy a hazai szűkösebb viszonyok között az európai fejlődés korszerű igényeit volt képes felismerni könyvkiadási viszonylatban, lépést tartva annak reális gazdasági követelményeivel. Jelentős tény ez, mert a

magyar könyvkiadás művelői nem mindig tehették ugyanezt. HELTAI idején a hazai körülmények számos kedvező lehetőséget biztosítottak a könyvkiadás számára, s ismert okok folytán sokkal kedvezőbb adottságokat, mint az őt követő periódusban. HELTAI tehát — HORVÁTH János találó szavai szerint — „igen jól tette”, amikor az „üzletember” szerepét is vállalta, mégha úgy tűnne is, mintha magából a hitből is pénzt akart volna „szerzeni”.

Ha tehát HELTAI könyvkiadási tevékenységét már olyan vállalkozásnak tekintjük joggal, ahol a polgári „könyvtermelés” jellegzetes organizációja érvényesülhetett, akkor eljárás módját okkal szembesíthetjük azokkal a következtetésekkel, amelyeket az irodalomszociológia ez utóbbi években meggyőző újszerűséggel levont a polgári könyvkiadás folyamatában zajló törvényszerűségekről. (Vö.: Robert ESCARFIT: *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968.; uő.: *Die Revolution des Buches*, Gütersloh, 1967.)

E következtetések szerint a könyvkiadás folyamatában három tényező, három tevékenységfajta végig ható jelenléte figyelhető meg: 1. a kiválasztás feladata (choisir), 2. az elkészítés, a nyomtatás, (fabriquer), 3. a terjesztés munkája (distribuer). E három aktusnak a polgári fejlődés megfelelő szintjén zárt kört kell alkotnia, de amelyben minél fejlettebb ez a szint, a három tényező annál inkább önállósul, válik különállóvá egyik a másikatól. A nyugati, a polgári fejlődésben előbbre jutott országokban az említett folyamat lényegében a XVI. században befejeződött, kivéve bizonyos mértékig a harmadik tényező teljes önállósulását. A terjesztő tevékenység ugyanis, tekintettel a szélesebb társadalmi közegekre való kihatásaira, csak fokozatosan és viszonylag később válhatott el határozottan a könyv-előállító munkától. Például Franciaországban is csak a XVI. század végén, illetőleg a XVII. században.

VARJAS Béla lényegében a fent vázolt folyamattal egybehangzóan tárgyalta, jellemezte kiválóan HELTAI könyvkiadói törekvéseit. Elemzései azt mutatják, hogy a könyvkiadási folyamat eme polgári igényű tényezői közül az első kettő minden bizonnyal magas szinten van jelen, ezeknek tárgyszerű ismeretét az idevágó adatok ma is lehetővé teszik. Am a harmadik összetevő, a terjesztő, olvasókhöz juttató tevékenység jellegét eleve gyengébbnek vagy helyesebben feltáratlannak, ismeretlennek érezzük. Különösen így van ez akkor, amidőn szükségszerűen idekapcsolódik még a korabeli olvasóközönség beható, irodalomszociológiai vizsgálatának igénye s igen szerteágazó problematikája.

HELTAINAK mint könyvkiadónak bemutatásában messzire jut el VARJAS, ahogyan a kiválasztási és a nyomdai előállítás polgári tényezőit boncolja. Különösen erőteljesen villantja fel e folyamat összefüggéseit, amikor a mecénás helyzetének szükségszerűen bekövetkező megváltozását láttatja. Valóban, HELTAI a feudális kiadói organizációt akkor tudta igazában meghaladni, amikor szakított a „direkt mecénással”, és amittől kezdve nem volt többé kiszolgáltatva egyetlen érdek, egy adakozó szándékainak, kiválasztó igényének, előállítási, terjesztési feltételeinek. Mindez jól illusztrálja HELTAINÁL a feudális könyvkiadási struktúra gyökeres megváltozását, átváltását a polgárra. Kétségtelen, hogy nála már a könyvet megvásárló olvasó csak utólagosan, az üzleti viszonyoktól függően lesz indirekt mecénássá, a „könyvtermelő” vállalkozásának anyagi biztosítójává.

Könyvkiadási vállalkozásának HELTAI azáltal is lett valódi és rátermett „szellemi irányítójává”, hogy kitűnően eligazodott, sőt kezdeményezni tudott ebben a nálunk még merőben új gazdasági akcióban, s megtalálta, egyeztetni tudta a „rentábilis” feltételeket írói elképzeléseihez. (Nem így például már az

özvegye vagy fia, avagy a refeudalizált viszonyok között tengődő kiadók, akikről okkal olvashatjuk, hogy „csak megrendelőkre vártak”, azaz nem a könyvvásárlókra számítottak.)

Mégis HELTAI szépen gördülő, polgári jellegű üzletmenetéből az nem elég világos, ami — mint már utaltunk rá — közvetlenül irodalmi, irodalom-szociológia kérdéscsoport, hogy végeredményben milyen is volt (lehetett?) közelebb-ről az elkészült könyv olvasókhöz juttatása, megvásároltatása? Kik voltak a vásárlói? Kik könyvei olvasói? De egyáltalán milyen alapozottságú olvasni tudó réteg állt rendelkezésére? Kik, milyen munkák iránt érdeklődtek és mit vásároltak? A világi és vallási tárgyú munkák iránti kereslet miként változott? Milyen közvetítőkön keresztül jutott el a könyv a készítőtől az olvasóhoz? Heltai maga árusította nyomdában, vásárokon, ponyván? Kik végezték a diffúzió munkáját? A „colportage”-nak milyen megoldásai alakulhattak ki HELTAI vállalkozásában? stb., stb. mind, mind olyan kérdés, nyitott kérdés, amihez itt-ott ha vannak is fogódzóink, egészében további, lényegét tisztázó vizsgálatokra hív fel.

A fentiekből viszont az is következik, — s ezt kívántuk végezetül rögzíteni — hogy a hazai viszonyok között HELTAI korában még semmiképpen sem alakulhatott ki a polgári könyvkiadásnak az a teljesen zárt köre, ahol a kiválasztás, a kinyomtatás és a terjesztés minden szempontból egyaránt masszív polgári alapokon állt volna. Láttuk, hogy a leginkább kritikus pont a diffúziós tényezőben ütközik ki, azaz ott, ahol a társadalmi fejlődésnek, illetőleg az olvasóréteg alakulásának és a műalkotásnak bonyolultabb összetevői konfrontálódnak. Ily módon elmondhatjuk azt is, hogy bár HELTAI a polgári könyvkiadás ismérveit több szempontból magáévá tette, mégsem tudhatta minden tényezőjében kiteljesülve felmutatni, mert még lehetetlen volt olyan mélyen gyökerezett alapot teremtenie a polgáris könyvkiadás jövője számára, amit éppen a kiépült olvasóréteg igénye szavatolt volna. Nem véletlen, hogy HELTAI után jó ideig ismét a töményen feudális könyvkiadás juthatott uralomra.

De hogy HELTAINAK még az adott körülmények között is mennyire szeme előtt lebegett az a modern értelemben felfogott kiadói gond, amely könyveinek az igényeknek megfelelő olvasókhöz juttatását célozta, egy-két gondolattal még megvilágítjuk.

A mecénástól függetlenedett, polgári jellegű kiadó már a kiválasztás folyamatában elsősorban leendő olvasóinknak igényeire figyel, s azt akarja elérni, hogy a könyvvé formálandó mű mind tartalma, mind formája miatt szívesen fogadott legyen, s végre is a siker mind szellemiekben, mind anyagiakban megmutatkozzék. Nos, HELTAINAK szerintünk egyik legkitűnőbb képessége éppen abban rejlett, hogy páratlan érzékel választotta meg a kiadandó műveket akár „tanulságos”, akár „gyönyörűsége” voltak miatt, akár világi, akár vallásos tartalmuk okán. Az érzék mellett azonban azt tapasztaljuk, hogy HELTAI megfelelő alapossággal felmérte, és jól mérte fel általában egy-egy könyve kiadása előtt a felmerülő igényeket, a különböző elvárásokat, szükségleteket, a mennyiségi mutatókat stb. Nyilván látszik például, hogy ilyen tényezőkre is épített, amidőn alkalmasint a gyönyörűséget keltő művek iránt tanúsított nagyobb ügybuzgalmat. Továbbá ilyen megfontolás rejlik a tekintetben is, hogy amidőn észrevette, mily rendkívüli mértékben érdeklődnek kortársai a históriák (bibliai és profán) s egyéb történeti munkák iránt, azon nyomban dús repertoárt biztosított ezen igények kielégítésére.

Kivétel, és talán egyetlen kivétel az a nagyobb vállalkozása, ami e korban Nyugat-Európában tipikusan hálás vállalkozásnak számított: a *Biblia* anyanyelvű közreadása volt. Ez a kiadás — mint ismeretes — nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, nem terjedt el, nem igényeltek újabb levonatokat, s távolról sem tette időszerűtlenné a jóval későbbi KÁROLYI Gáspár-féle kiadást. E kivételnek számos okát szokták felsorakoztatni, bár a lényegbevágónak az látszik, hogy ez idő tájt nálunk még nem értek meg a feltételek a nyomtatott *Biblia* szélesebb körű terjedéséhez.

Jellemző viszont a kortársi igényre tekintő kiválasztásnak, a kiadói érdekek, valamint a kedvező olvasói reagálásnak mesterien tervszerű egybehangelására a következő, HELTAIRA jellemző epizód. Midőn az „Isteni dicséreték és könyörgések” című imádságoskönyvét — a reformáció elveivel merőben ellentétben, mintegy katolikus módra — kötött szöveggel közreadta, szükségesnek érezte e körülménynek magyarázatát adni az előszóban. Sokan arra gondolnak majd, látván e könyvet — írja —, hogy „im elbolondult és gyermekké lett az vény HELTAI Gáspár: im esmét pápássá akar lönni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szörzeni. Im a szabad keresztyénöket ujonnan a pápai kötrebe akarja beszorítani.” HELTAI szövege mutatja, hogy mennyire tisztában volt e vállalkozásának szokatlan voltával, s hogy mégis vállalta, annak okát nyilvánvalóan a kiadói érdekek modern, polgári felfogású valóraváltásában kell keresnünk, mégpedig a jelentkező szükségletek kielégítési terén. — Ugyanakkor vállalnia kellett nem egyszer a polgári könyvkiadó-vállalkozásban már ekkor jelentkező hátulütőket is; túrnie kellett pl. (okkal, ok nélkül?) az „új meg új opiniók” váltogatásának vádját is. Egy azonban biztos: a könyvkiadás gyakorlatában helyesnek felismert és követett nézeteitől egy jottányit sem tért el.

Befejezésül még egy témára kell utalnom igen rövidre fogva. Már a reneszánsz széppróza tárgyában folytatott vitánkban (Sopron, 1971) érintettük, hogy HELTAI Gáspár annak a magyar szépprózatípusnak alapvetője, amelyik leginkább kiindulás lehet a modern, polgári jellegű, közvetlenül ilyen eszközökkel élő széppróza továbbfejlődéséhez. Ebben úgy vélem, teljes egyetértés van közöttünk. Kérdés azonban — s ez a probléma, amely nem is annyira vitatható, mint inkább további megvilágítást igényel —, hogy prózánk fejlődésének meg-megszakadó, újra meg újra kezdődő menetében melyik és milyen szintű s kiknél, hogyan jelentkezik az a művészi próza, amelyik a HELTAIétól eltérő, de úgy is jelentős értékű műveket tud produkálni jórészt akkor, amidőn a prózaíró HELTAIT körülvevő kedvező légkör már alaposan megváltozik az országban. (BORNEMISZA Péter, VERESMARTI Mihály stb.) — Az utókor elismerése, ami mind az irodalmi mű, mind a könyvkiadás milyenségének értékelése szempontjából nem közömbös — kétségtelenül és joggal HELTAIT emeli egyre magasabbra: HELTAI ma is aktuális, viszonylag élvezhetően olvasható, s ma már nem elég csak a *Száz fabulára*, a *Magyar Krónikára* utalni, de a *Ponciánusra* is gondolnunk kell, s ki tudja, hogyan válik még egyre időszerűbbé a többi HELTAI- vagy HELTAINAK tulajdonított mű is!

A magyar könyv a XVII. század elején

A XV. és XVI. század nyomda- és könyvtörténetének kutatója munkája során olyan alapvető, értékes eredményekre támaszkodhat, mint GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (Bp. 1931.), FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. A mohácsi vész előtt* (Bp., 1959.), *II. A reformáció korában* (Bp., 1967.), továbbá SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Bp., 1961.) és a BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, valamint KELECSÉNYI Ákos munkájaként megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. c. kézikönyvek*.

Segítséget nyújt neki számos résztanulmány, rendelkezésre áll a SZILÁDY Áron kiadásában megjelent álfakszimile sorozat és a VARJAS Béla szerkesztette *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat hét kötete és e kötetek kísérő tanulmányai. Egyszóval: a magyar könyvnyomtatás kezdeteiről és első évszázadáról kutató nemzedék munkájának eredményeként igen sokat tudunk, a fő kérdések több, bár távolról sem minden vonatkozásban, megoldottnak tekinthetők.

Lényegesen mostohább a helyzet a XVII. századi nyomda- és könyvtörténeti kutatások területén. SZABÓ Károlynak a maga korában korszakos jelentőségű bibliográfiája mellett az Egyetemi Nyomda, a Debreceni Nyomda történetének idevágó fejezeteit, FITZ József népszerű összefoglalásának a XVII. századdal foglalkozó részét, valamint a *Könyvszemle*, a *Történelmi Tár*, az *Irodalomtörténeti Közlemények* és más folyóirataink hasábjain megjelent cikkeket, adatkezeléseket emelhetjük ki.¹

Amikor a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* egyelőre még kéziratban levő második kötete és a további kötetek is megjelennek, a kutatás bizonyára erősebb lendületet vesz, s remélhető, hogy a korszak monografikus feldolgozására is akad majd vállalkozó. Eddig csupán a század legnagyobb magyar nyomdásza, TÓTFALUSI KIS Miklós személye és tevékenysége körül folyt és folyik ma is tervszerű kutató munka. A század második fele azonban jelen vizsgálódásunk időkorén túl esik.

¹ A *Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Eredeti levéltári kutatások alapján összegyűjtötte és írta: IVÁNYI Béla és GÁRDONYI Albert. A tárgyi emlékek ismertetésével kiegészítve szerkesztette: CZAKÓ Elemér. Bp., 1927. — BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves Debreceni Nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. — FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon 1959. (A magyar könyv története I.) — A vonatkozó irodalmat összefoglalja: STOLL Béla—VARGA Imre—V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 382–85. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I.)

Ezek a körülmények lényegében meghatározzák előadásunk kereteit és nem egy vonatkozásban módszerét is. A problémák rendszeres kifejtésére nem vállalkozhatunk. Lehetőségünk van azonban arra, hogy — a vitaindítás és nem a lezárás igényével — olyan csomópontokat ragadjunk meg, amelyeknek tüzetesebb vizsgálata a XVII. század első felének nyomda- és könyvtörténete, irodalom- és művelődéstörténete szempontjából — megítélésünk szerint — fontosnak és eredményesnek látszik.

1

A XVII. század első fele értelmiségi rétegének összetétele, szerkezete a középkor első századaitól nyomon kísérhető gazdasági-társadalmi, vallási és politikai erők hatása nyomán bonyolult képletté vált.² Erdélyben és Kelet-Magyarországon az értelmiség legnépesebb táborát a református prédikátorok alkotják. Élükön az erdélyi ortodox püspökkel, az államvallásnak tekinthető reformata religio, a fejedelem után a legnagyobb hatalom letéteményesei, „akárcsak a középkori katolikus papok, maguk is kizsákmányoló földesurak, illetőleg a feudális kizsákmányolás haszonélvezői voltak.”³ Jövedelmük tehát elvben kötött és biztosított volt, de ugyanakkor — sajátos módon — a valóságban mégis joggal kiszolgáltatottnak érezhették magukat, mert egyéni soruk (hogy egy évnél tovább is helyükön maradhattak-e?), a „papmarasztás” jogszokása révén patrónusuktól függött. Bár az értelmiség legegységesebb tömbjét képezik, a prédikátor elnevezés bizonyos szempontból csak gyűjtőfogalomnak tekinthető. Közöttük ugyanis a társadalmi és szellemi életben betöltött szerepe, funkciója szerint több típust különböztethetünk meg: a humanista-tudós-író-fordító (SZENCI MOLNÁR Albert), a prédikátor-író-tanár (KERESZTURI Pál), a prédikátor-író-tanár és egyben a művelődéspolitikai irányítója vagy legalábbis aktív befolyásolója (GELEJI KATONA István, MEDGYESI Pál), a prédikátor-író-tanár-diplomata (BASIRE Izsák) stb.

Nyugat-Magyarországon a katolikus klérus felső rétege lényegében hasonló tagozódást mutat, és számos lényeges különbség ellenére rokon funkciót tölt be, élén PÁZMÁNY Péterrel és KÁLDI Györggyel. A protestáns prédikátorok és az ellentámadásba lendülő katolicizmus tudós képviselőinek tollából kerül ki a korszak irodalmi termésének mennyiségre kétségtelenül jelentékenyebb hányada. Császári és fejedelmi akarat segítette őket, hogy műveik minél előbb kikerüljenek a nyomdaprés alól.

A prédikátorok, tanárok, orvosok jelentékeny hányada a jobbágyság, parasztpolgárság, a városi polgárság alsó és középső rétegeiből, helyel-közzel az elszegényedett nemesség soraiból rekrutálódtak. Amikor MEDGYESI Pál „Az igazság hirdetőinek, az egy néhány esztendőkből való gyalazatos sorok s-mindenféle keserves bántódások”-ról panaszkodik, leginkább azt nehezményezi, hogy ezeknek „részessi, cselekedői nem csak a' *Politicus rend*, ha nem

² Az értelmiség kialakulásával és társadalmi szerepével kapcsolatos kutatási eredményekből a következőkre utalunk: KARDOS Tibor: *Deák műveltség és magyar renaissance*. Századok 1939. 293—338, 448—491. — GERÉZDI Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 19—37. — MEZEY László: *A latin írás magyarországi történetéből*. MKSz. 1966. 1—9, 205—216, 285—304. — BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.

³ MAKRAI László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp. 1952. 38.

még azok is-, a' kiknek, fejek bétörésével-is kellet volna, ez igasságot terjeszteni, s-állatni''.⁴ Az igazság hirdetői: a puritánusok, pontosabban a puritánusok reformista szárnya. Aikinek védelmezni és terjeszteni kellett volna az igazságot, de megtagadták: azok a puritanizmus reformista szárnyának ellenfelei; a konzervatív prédikátorok, az egyházkormányzatban a püspöki rendszer hívei, a feudális kötöttségek oltalmazói és bizonyos értelemben a puritánusok radikális szárnyának képviselői.

A *Politicus rend* kifejezés a világi értelmiség egy meghatározott, a politikával szoros, gyakorlati kapcsolatban álló rétegét vagy csoportját jelöli. Társadalmi bázisát a főnemesség, nemesség és a gazdag városi polgárság képezte. Élén, Erdélyben, maga a mindenkori fejedelem állt, utána következett a fejedelem kancellárja, az udvari tanácsosok, megyék és városok vezetői (ispánok, bírók), székelyek ispánja, szászok főbírája és a nem prédikátor diplomaták viszonylag népes tábora.

Nyugat-Magyarországon a *Politicus rend* legfontosabb személye a király után az ország nádora. Utána a kancellária tanácsosai és a magyar tanács tagjai, a különböző központi és vidéki hivatalok tisztségviselői következnek.

A papok, tanárok, orvosok szinte kivétel nélkül külföldi egyetemet végzett, művelt férfiak voltak. Sokoldalúságukat, tudományos módszerességüket el kell ismernünk. Az irodalom fejlődése szempontjából azonban súlyos teher-tételt jelentett, hogy munkásságukat — különösen a prédikátorokét — a teológiai gondolkodás határozta meg.

A *Politicus rend* tagjai többnyire hazai iskolát végeztek, műveltségüket a gyakorlati életben gyarapították és szereztek olyan gazdag politikai tapasztalatot, mely alkalmassá tette őket arra, hogy az ország irányításában különböző posztokon megállják a helyüket. Gondolkodásuk szabadabb, nem béklyózza annyira a teológia, bár hatása alól ők sem tudják kivonni magukat. Az irodalom és általában a művelődés minden ágában ők képviselik a világi elemet. Magyar nyelvű történeti feljegyzések, naplók, levelek, klasszikus értékű önéletrajzok alkotják litaratus tevékenységük gerincét. Hazai iskolázottságuk ellenére, közülük kerülnek ki a latin nyelvű humanista történetírás folytatói is. SZALÁRDI János személyében pedig az első magyar nyelvű történeti munka szerzőjét tisztelhetjük.

Az értelmiség tagozódása világi és egyházi, ezen belül katolikus és protestáns felekezetre meghatározza a könyvkiadás és általában egész irodalmi műveltségünk alakulásának útját, viszonyát és kapcsolatait az egykorú európai szellemi áramlatokhoz. A XVII. század első felében a katolikus értelmiség szellemi tájékozódásának európai központjai: Bécs, Grác, Róma. A protestánsoké: a németországi, svájci, németalföldi egyetemi városok és a puritanizmus hazája: Anglia. Mindegyik felekezet szenvedélyesen védte a maga igazát. Protestáns és katolikus kezében egyaránt a nemzeti nyelven nyomtatott könyv volt a leghatásosabb fegyver. Éltek is vele. A XVII. század első felében több magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg, mint a XVI. században együttvéve.

Hazánkban a következő városokban és falvakban működött nyomda (a sorrendet a nyomtatás mennyiségi mutatói szerint alakítottuk ki): Debrecen, Nagyszombat és Pozsony, Lőcse, Kolozsvár, Várad, Bártfa, Gyulafehérvár, Kassa, Csepreg, Keresztúr, Pápa, Sárvár, Somorja, Szeben, Trencsén, Zsolna, Németújvár, Tejfalu. Tizennyolc nyomda. Hazai viszonyaink között magas

⁴ MEDGYESI Pál: *Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja*. Patak, 1657. (RMK I. 922.) 20. l.

szám ez még akkor is, ha a csupán egy-két magyar nyelvű könyvet produkáló sárvári, somorjai, szebeni, németújvári, tejfalui könyvsajtót nem számítjuk.

A magyar szellemi élet európai kapcsolatainak intenzitására — más fontos jelenségek mellett — jellemző, hogy tizenhárom külföldi nyomdában jelentek meg magyar nyelvű könyvek: Bécs, Hanau, Amsterdam, Oppenheim, Leiden, Utrecht, Prága, Grác, Heidelberg, Frankfurt, Nürnberg, Basel könyvsajtói nyomtattak magyar szerzők tollából származó könyveket. Bécs vonzását és kisugárzó erejét mutatja, hogy az itt megjelent nyomtatványok száma nagyobb, mint az összes többi külföldi nyomdái együttesen.

2

A könyv kollektív alkotás. A szerző megírja vagy a fordító lefordítja a könyvet. Barátai, tisztelői, esetleg tanárai dicsőítő verseket írnak hozzá, amely a könyv szerves részévé lesz. Ezután igen fontos feladat a következők: mecénást kell találni, aki a tetemes nyomtatási költségeket magára vállalja, és ennek fejében a szerző vagy fordító a művet neki ajánlja, és ezzel — a kor felfogása szerint — a halhatatlanság részesévé teszi. Mecénás lehet fejedelmi személy, gazdag főnemes, egyházi vezető, nemes vagy polgár, városi tanács vagy egyházközség. Amikor a nyomtatási költség biztosítva van, a kézirat a nyomdába kerül. A nyomdászok többsége ebben a korban nem csupán a nyomtatáshoz szükséges szakmai ismeretekkel rendelkezett, hanem egyben művelt, tudós ember volt, és beleszólt a könyv szellemi előállításának folyamatába is. Külön elő- vagy utószót írt, amelyben elmondja a nyomtatás körülményeit, esetleges problémáit. A helyesírás egységesítésére neki volt gondja, a címlap megszerkesztése, az esetleges illusztrációk, könyvdíszek kiválogatása ugyancsak az ő feladatai közé tartozott. A kinyomtatott íveket vagy ő maga kötötte be, vagy compactornak adta át, és ezután került a könyvkereskedőhöz értékesítésre. Arra vonatkozólag is vannak adataink, hogy a nyomdászok is árultak könyveket.

A kézirat nyomtatott könyvvé válásának útját a szerzőtől a könyvkereskedőig így vázolhatjuk fel, s ez a vázlat általában és egészében fedi is a valóságot, hű képet ad a korabeli viszonyokról, de igen ösztövére képet. Hiányzik belőle az életszerűség, melyet csak a konkrét példák részletes elemzése révén érhetünk el. XVII. századi nyomdáink belső élete, története, egymással való kapcsolata, esetleg rivalizálása, a papír beszerzésének kérdései, a betűkészlet, metszetanyag, nyomdai cifrák ide-oda vándorlásának problémái még csak helyelközzel nyertek megvilágítást.^{4a} A nagyszombati, pozsonyi, kolozsvári, debreceni, bécsi nyomdák esetében vannak maradandó, értékes eredményeink. Néhány jelentős magyar könyv, mint pl. BALASSI és RIMAY Istenes énekeinek kiadásai, PRÁGAI András GUEVARA-fordítása, SZENCI MOLNÁR Albert Calvin-fordítása, zsoltárai, PÁZMÁNY Péter egy-két munkája stb., foglalkoztatta mind a könyv- és nyomdatörténet, mind pedig az irodalomtörténet kutatóit. MEDGYESI Pál *Praxis Pietatis*éről pedig mintaszerű kiadástörténeti tanulmánnyal rendelkezünk.⁵ Meggyőződésünk, hogy a további elmélyült részletkutatások

^{4a} GULYÁS Pál: *Nyomdáink belső élete a XVI—XVIII. században*. ItK 1948. 1—18.

⁵ DÉZSI Lajos: *Balassi és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliográfiája*. (RADVÁNSZKY Béla: *Rimay János munkái*. Bp., 1904. Függelék 1—104.) — JENEI Ferenc: *Adalék Balassa, Rimay és Beniczky Péter könyvészetéhez*. ItK 1935. 309—310. — VARJAS Béla: *Balassi Bálint istenes énekeinek első kiadása*. MKsz 1940. 105—126. Uő.: *Ferenczfi Lőrinc és az első Balassi-kiadás*. It 1941. 57—64. THALLÓCZY Lajos: *Két érdekes bibliográfiai*

számos újdonságszámba menő, olykor meglepő tényre és összefüggésre fog-nak rávilágítani.

Milyen is tehát a XVII. század első felében megjelent magyar könyv? Szer-kezetére, belső felépítésére nézve éppen olyan, mint bármely más könyv a kora-beli Európában. Az elején címlap van (az aprónyomtatványoknál és néhány his-tóriás éneknél ez hiányzik), a címlap belső oldalán esetleg mottók vagy jelmon-datok találhatók. Majd következik az első számú olvasónak, a mecénásnak szóló ajánlás és a kegyes olvasóhoz intézett sorok, a nyomdász előszava és az ajánló versek. A tulajdonképpeni szöveg, a mű csak ez után jön, s különféle mutatók, valamint a sajtóhibák jegyzéke zárja a kötetet.⁶

A polgári fejlődésben előbbre tartó nyugat-európai országok nyomdáiban, egy FROBENIUSnál, JANSONIUSnál, ELZEVIRNél kiadott és egy Magyarországon nyomtatott könyv között azonban igen nagy a különbség a könyv anyaga és a nyomás minősége tekintetében egyaránt. A bártfai, bazini, brassói, enyedi, felkai, gyulafehérvári, kassai, körmöci, lamkeréki, teplici papírmalmok ter-mékei nem versenyezhettek a finom holland papírossal.⁷ Nyomdáink betűi nagyok és kevésbé finom metszésűek voltak. Ugyanakkor könyvsajtóink több-ségének betűkészlete — mivel használtan vásárolták — már az indulásnál ko-pott és többnyire hiányos volt, s gyakran megesett, hogy az újraöntés sem segített, mert a matricák is lestrapáltak voltak. Joggal írta PÁPAI PÁRIZ Ferenc: „A' Tipografia szintén meg-hanyatla, (Mint árva tsak fogya, kopék, nem ujula); Kiből e' Nemzetnek érkezék sok kára.”⁸ Különösen a protestáns nyomdák-nál tapasztalható az erős hanyatlás. A jezsuiták nagyszombati és pozsonyi nyom-dája magasabb színvonalat képviselt, mint a kor protestáns nyomdái. Felszerelt-sége évről évre gyarapodott, megközelítette az európai színvonalat.

Az erdélyi és felvidéki protestáns nyomdák rézmetszőket csak a század máso-dik felében kezdtek rendszeresebben foglalkoztatni. A nagyszombati és pozso-nyi nyomda Bécs közelségét kihasználva már a század első évtizedeiben kvali-tásos mestereket igyekezett megnyerni a műhely számára. Az első rézmetsző Nagyszombatban a német származású Heinrich ULLRICH (†1621) volt, aki 1619-ben KITONCH János arcképét készítette. Tobias BIDENHARTER ugyan-csak kapcsolatban volt a nagyszombati nyomdával, ő metszette PÁZMÁNY Kalauza 1623-ban megjelent második kiadásának címlapját, a P. I. jelzésű mester által készített 1613-as első kiadás címlapjának felhasználásával. Mau-ritz LANG egyike volt a legnevesebb rézmetszőknek, akik Nagyszombatban és Pozsonyban dolgoztak, de az ő tevékenysége már a század közepére és má-sodik felére esik. Elias WIDEMANN, a híres arcképsorozat mesterének pozsonyi kapcsolatai közismertek. JOSUA WEGELIN (†1640) pozsonyi lelkésznek egyet-len ismért metszete a pozsonyi ev. egyházat ábrázolja. A század első felének

rítkaság. MKsz 1878. 101—102. — BÁN Imre: *Fejedelmek serkentő órája. Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez.* It 1958. 360—373. — KOMLOVSZKI Tibor: *Egy ma-nierista „Theatrum Europaeum” és szerzője.* ItK 1966. 85—105. — ESZE Tamás: *A magyar Praxis Pietatis.* Kiadástörténeti tanulmány. Bp., 1963. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 36.)

⁶ MÁTÉ Károly: *A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI—XVII. századi magyar irodalom történetéhez.* Minerva 1930. 252—302.

⁷ BOGDÁN István: *A magyarországi papíripár története (1530—1900).* Bp. 1963. 155—225.

⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferencz verse a könyvnyomtatásról és M. Kis Miklósról. (Dézsi Lajos: *Pápai Páriz Ferencz (1649—1716)* Bp. 1899. Függelék 315—322. Az idézet a 319. lapon.

legnagyobb magyar műkedvelő rézmetszője a PÁZMÁNY-portréjáról híres SZELEPCSÉNYI György.⁹

Könyvkiadásunk a XVII. század első felében is mindenekelőtt a gyakorlati élet szükségleteit elégítette ki. Vaskos prédikációs-kötetek, énekeskönyvek, hitbuzgalmi munkák, vitairatok, naptárak, iskolakönyvek jelentek meg magyar, latin, német és szlovák nyelven. Az erdélyi nyomdák döntő többségben magyar nyelvű könyveket nyomtattak, a felvidékieknél is a sok a magyar, de német, szlovák és latin is szép számban jelent meg. A nagyszombati és pozsonyi nyomda termékei között sok a latin nyelvű munka, és ez a későbbi periódusra is jellemző marad.¹⁰

A nyomdák célja: menő több olcsó könyv előállítására volt, egyszerű vaknyomásos, tartós bőrkötésben vagy hárttyakötésben. A példányszámokról sajnos kevés biztos adatunk van. Mindenesetre az ezres példányszám már igen tekintélyesnek számított ebben az időben. A betűk ismerete több embernek volt a sajátja, mint a XVI. században, de távolról sem tekinthetjük általánosnak. Erre az egykorú találós kérdés is szellemesen rávilágít. A kérdés így hangzik: „Egy igen szép mező, igen jól bé vettetett, és sok ember el mégyen mellőle, és nem tudgya sok ember, mit vetettek abban.” Felelet: „Az könyv avagy pappiros, az amellyen írás vagyon.”¹¹

Ugyanakkor ez az idő egyben a bibliofília virágzó korszaka is volt. Amit a szép könyvek kedvelőinek nem adhatott meg a betű, az illusztráció, a nyomdai cifra, a szedéstükör eleganciája, a papír finomsága; azt pótolta a művészi szépségű könyvkötés. Az utóbbi évek kötetstörténeti kutatásai azt igazolják, hogy Erdélyben BETHLEN Gábor és a két RÁKÓCZI György uralkodása alatt, az általános kulturális felemelkedés szerves részét képezte a nagy mesterségbeli tudást, művészi érzéket és gyakorlatot kívánó könyvkötések kedvelése. A könyvkötészet az iparművészet azon ága, melynek színvonala nagyban függ a korabeli ötvösművészet fejlettségétől. Az erdélyi, de az egész magyar ötvösművészet is, már a középkor századaitól kezdve nemzetközi rangú volt. Egyebek között ennek köszönhetjük a finom rajzú belyegzőket, görgőket, a könyvkötő elsőrangú segédeszközöket.

A XVII. század első fele magyar könyvkötészetének egyik ragyogó példája a PRÁGAI András szerencsi prédikátor fordításában megjelent *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa, 1628) c. műnek az a példánya, melyet RÁKÓCZI György köttetett be és ajándékozott BETHLEN Gábor feleségének, BRANDENBURGI Katalinnak 1629-ben. Kötéstábláján „a középső, négyszög alakú mezőben olvasható a szöveg, a táblát ugyancsak szalagfonadék tagolja. A fonadék alul és felül középen négykaréjos felületeket alkot, melyekben . . . egyenes szárú, gránátalmás és tulipános virágtövek helyezkednek el. Az alapot itt is a spirális, bimbós akantus-virágos indák töltik ki, megjelenik azonban egy nyugati ízlésű arabeszk inda is. Lendületes rajzú, volutás levélben folytatódó profilban ábrázolt szirének . . . s madarak népesítik be a kimaradt területeket. Kétoldalt . . . a két bunkót tartó faun által közrevett oszlopot látjuk. A könyv gerince ugyancsak szalagfonadékos tagolású, a középső kör alakú mezőkben

⁹ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 18—20.

¹⁰ Vö.: Nagyszombati Nyomda termelési statisztikája. *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. 196. — CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvű megoszlása 1800-ig*. MKSz 1946. 98—104.

¹¹ *Meses Könyvecske*. Lőcse, 1629. G2a. (RMK I. 584.) Egyetlen példánya az MTA Könyvtárában (RMIr. Qu. 190.).

ellentétes állású madarakkal.” „A könyv aranyozott, poncolt metszésén gyűrűs szalagmotívum fut végig, amelyekben a török díszítésmód biztos ismértve gyanánt belső mintaként ellentétes állású stilizált tulipánok nőnek ki.”¹²

KOROKNAY Éva úttörő tanulmánya, melyből a fenti sorokat idéztük, BRANDENBURGI Katalin kötetablájának beható elemzése kapcsán megállapította, hogy Erdélyben a XVII. század első felében kimutatható egy, a 20-as években keletkezett kötécscsoport, az 1634–1647 közötti években keletkezett kötésemlékek csoportja és az 1622–33 között készült kötések csoportja. Ez utóbbi közvetlen kapcsolatot mutat BRANDENBURGI Katalin kötésével. Az első két csoport Gyulaféhevárra lokalizálható, és minden bizonnyal nyomdász-compacto működésének eredménye. A harmadik csoport nyomdához nem köthető, mert az 1610 és 1650 között megjelent magyar könyvekkel rokonságot nem mutat.

KOROKNAY Éva dolgozata a magyar könyvkötészet történetének eddig nem ismert virágzó korszakát tárta fel, történeti összefüggést teremtett a XVI. század könyvkötészete és a XVII. század második felében kedvelt legyeződíszes kötések között, nyugat-európai és keleti eredetű motívumok meghonosodását és helyi zamatú átformálódását is gondos figyelemmel kísérve.¹³

A nagyszombati kötések (melyeknek legszebb példányai a XVII. század első feléből valók) eddig is a szakirodalom kedvenc témái voltak. Sok tekintetben feltáratlan azonban a Felvidék (Kassa, Bártfa, Lőcse) német és holland példákat követő könyvkötészete és Nagyszombattal, valamint Pozsonnyal való kapcsolata. Ismeretes, hogy Nagyszombatban is tanultak protestáns könyvkötők, akik felszabadulva Felső-Magyarország protestáns központjaiban tevékenykedtek.¹⁴ A szép könyvkötés drága mulatság volt már ekkor is. Ennek ellenére nem csupán fejedelmi személyek, mint BETHLEN Gábor, BRANDENBURGI Katalin, öreg RÁKÓCZI György; egyházi vezető személyiségek, mint PÁZMÁNY Péter, de számos főúr: BETHLEN István, ESZTERHÁZI Miklós, sőt még a kor viszonyai között vékony jövedelműeknek számító is, mint SZENCI MOLNÁR Albert szerették a szépen bekötött könyvet, és olykor tekintélyes összeget áldoztak azért, hogy egyik-másik kedvenc kötetük méltó külsővel kerüljön be bibliotékájukba.

3

A könyv akkor kezdi meg aktív életét, tényleges szellemi hatását kifejteni, amikor valamelyik könyvtár polcára kerül és rendszeresen olvassák, használják.

A XVII. század első felében két fejedelmi könyvtár-alapításról van tudomásunk. Az egyik BETHLEN Gábor, a másik pedig öreg RÁKÓCZI György és fia Zsigmond herceg nevéhez fűződik. BETHLEN könyvtáráról már a kortársak is csodálattal beszéltek. Alapítását (1613–14) olyan ténynek tekintették, „mely dologban Felséged az az nagy hirelnével tündöklő Mattyas királynak dicsíretes

¹² B. KOROKNAY Éva: *Brandenburgi Katalin könyvtáblája*. (Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve. II. 1955. 106–121.) Az idézetek a 114. és 117. lapon.

¹³ TOLNAI Gábor: *Könyvkötőművészet Apafi Mihály udvarában*. (Egy díszítő motívum története) Évek-századok c. kötetében Bp. 1958. 146–164.

¹⁴ KESZLER József: *Régi és jelenkori könyvkötészet*. Könyvkiállítási emlék. Bp. 1882. 219–263. — *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 69.

peldáját követte.”¹⁵ E könyvtár jelentősége messze túlemelkedett az udvari kereteken. A kollégium és rajta keresztül a hazai oktatás igényeit szolgálta. Sajnos a „szép collegiumot, scholát, és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalatos nagy bibliotékát mind porrá, hamuvá tevék”¹⁶ a tatár hordák. Még a jegyzékét sem ismerjük. A könyvanyag összetételéről tehát igen kevés bizonyosat tudunk. Feltevésekre és azokra a szüksézáru, bár igen elismerő nyilatkozatokra vagyunk utalva, melyeket a kortárs és későbbi történétírók műveiben olvashatunk. Mindannyian hangsúlyozzák, hogy a fejedelem MÁTYÁS királyhoz hasonlóan Európa minden tájáról drága könyveket szereztetett be, igen sokat gyarapodott a fejedelemnek ajánlott művekkel is az állomány, hiszen ezek természetesen mind bekerültek a gyűjteménybe. Feljegyezték azt is, hogy BETHLEN Gábor a Corvina akkor még állítólag Budán levő darabjait szerette volna megvásárolni, de nem sikerült sem neki, sem pedig az utána kísérletező I. RÁKÓCZI Györgynek. Természetesen a könyvtárra vonatkozó ismert adatokat, megállapításokat nem fogadhatjuk el minden esetben kritika nélkül. A bennük tapasztalható helyenkénti túlzások két forrásból táplálkoznak. Az egyik: az állomány két kötet kivételével teljesen megsemmisült, s így a fantázia szabad szárnyalását mi sem akadályozhatja. A másik: már a kortársak szemében, az utódokéban még inkább, MÁTYÁS budai könyvtárának ragyogása áttevődött a nagy reneszánsz király politikáját folytatni vágyó BETHLEN Gábor erdélyi Bibliotékájára. Egyik vezetőjének a nevét is ismerjük. BARSÍ Mihályt 1628-ban nevezte ki a fejedelem könyvtárosává, évi 100 forint fizetéssel.¹⁷

A két RÁKÓCZI György udvari könyvtáráról keveset tudunk, a Sárospatakon őrzött gyűjteményről annál többet. Azt a könyvgyűjteményt, mely létét I. RÁKÓCZI Györgynek és fiának III. RÁKÓCZI Zsigmondnak köszönhetette, Rákóczi-könyvtárnak nevezi a szakirodalom. Állománya ennek is nagyrészt szétszóródott és megsemmisült. Egykori gazdagságáról, összetételéről azonban egykorú katalógusának fennmaradt töredéke hitelt érdemlően tájékoztat. Öreg RÁKÓCZI György halála után a könyvtárat fia a COMENIUS által „a nemzet szemfényének” nevezett Zsigmond örökölte. De nem sokáig gyarapíthatta és élvezhette, mert 29 éves korában, 1652. febr. 2-án meghalt. Az igen „nagy és értékes könyvtárat” (Librariam, quae erat amplissima et pretiosissima) a sárospataki kollégiumnak hagyományozta. Az átszállítás (1657) előtt készült az a katalógus, melynek fennmaradt töredékét HARSÁNYI István publikálta a Könyvszemlében.¹⁸

E töredék alapján is impozáns kép bontakozik ki előttünk. A gyűjtemény alapvonását az adta meg, hogy a legtöbb könyv társadalomtudományi vonatkozású volt: teológiai és bölcsészeti, földrajzi és történelmi munkák, a klasszikus auktorok kiadásai, nyelvészeti könyvek (szótárak, nyelvtanok) alkották hozzávetőleges számítás szerint az állomány mintegy 80%-át, a fennmaradó 20% pedig az orvostudomány, a természettudományok és egyéb kategóriák között oszlott meg.

¹⁵ HÁPORTONI FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak... Historiája*. Debrecen, 1619. 12r.

¹⁶ SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei*. Kiadta: KEMÉNY Zsigmond. Pest, 1853.

¹⁷ VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképehez. Könyvtára*. Tudománnyal és cselekedettel c. tanulmánykötetében. Bukarest, 1968. 11–22.

¹⁸ HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. 12 közlemény. MKsz 1913. 17–28., 136–147., 232–240., 341–344. 1914. 68–71., 153–156., 256–259., 333–336. 1915. 102–105., 214–217. 1916. 85–91., 214–218.

Bár a Rákóczi-könyvtár magángyűjtemény volt, a fejedelem felismerte: nem szabad elzárva tartani ezeket a kincseket. TOLNAI István udvari pap és sárospataki első pap személyében könyvtárost nevezett ki. Feladatához tartozott a gyarapodás ellenőrzése, az állomány gondozása és a kölcsönzések lebonyolítása. A kikölcsönzött könyvekről jegyzéket kellett vezetnie, és azt a fejedelem időközönként rendszeresen ellenőrizte.

A BETHLEN-féle és a Rákóczi-könyvtárból is kölcsönöztek könyveket papok, a kollégium tanárai és növendékei részére. Ezek a gyűjtemények azonban nyilvános könyvtáraknak nem tekinthetők. A legrégebb nyilvános könyvtár Magyarországon Kassán működött a XVII. század első felében. Pontosabb évmegjelölésre nincs lehetőségünk, mert a könyvjegyzék, melynek címe: *Catalogus librorum bibliothecae publicae Cassoviensis*, dátum nélküli. Az írás jellege és a jegyzék könyvanyaga alapján valószínű, hogy a század első felében működött. Bár a jegyzék két példányban maradt fenn, igen rongált mind a kettő; és így teljes képet a könyvtárról nem kaphatunk. Annyi bizonyos, hogy állománya három főszakra oszlott: teológia, bölcséleti és orvosi szakra. A bölcsészeti főszak hat alszakkból állt. Ide tartoztak a szótárak, nyelvtanok, prózai művek, költői alkotások, kommentárok, történetírók művei. A könyvtár nagyságáról a jegyzék nagy hiányosságai miatt felelősséggel aligha nyilatkozhatunk. Talán két-háromszáz kötet lehetett.¹⁹

A XVII. század első felének sem intézményi, sem magánkönyvtáiról nem rendelkezünk túl sok adattal, és még a publikált könyvjegyzékek sincsenek kellőképp feldolgozva. A rendelkezésünkre álló adatokból mégis sok mindenre tudunk következtetni. Most elsősorban nem az ismert és jelentős könyvtárakra gondolunk, mint amilyen ZRÍNYI Miklósé, a BATTHYÁNY-családé, RIMAY Jánosé, GELEJI KATONA Istváné volt, vagy amilyenek a különböző városi, érseki káptalani, kollégiumi stb. könyvtárak lehettek, ahol az anyagi fedezet biztos és viszonylag nagy volt. Sokkal többet sejtetnek az olyan típusú adatok, melyek isten háta mögötti helyek könyvtáiról adnak hírt. Példának említhetjük SZIMONIDESZ Lajos közlése nyomán a trencsényi esperességben levő Msenna nevű kicsiny, jelentéktelen egyházközség (*tenuis ecclesia*) 78 teológiai tárgyú könyvből álló parochiális könyvtárát, melyet az 1630-as években BARACZKAY István nemes hagyományozott az egyházra. A jelek szerint több könyve is lehetett. A világi tárgyuakat magának tartotta meg.

PETRÓCZY Pál özvegye, OSTROZITH Judit férje akaratából a Kasza falubéli egyházközségnek adományozott könyveket a kaszai ev. egyház mindenkori törvényes lelkésze mindennapos használatára (*ad utilitatem et necessitatem quotidianam*).²⁰

Nemesek és polgárok ingóságjegyzékeiben gyakran szerepelnek könyvek. Így pl. VÁRADI ÖTVÖS Pál hagyatékában készpénz, arany és ezüst ékszerek, 32 db gyűrű, billikomok, asztali készletek mellett kilenc kötet könyv is található, közöttük HELTAI *Krónikája*, MÉLIUSZ *Herbárium*a, a vizsolyi Biblia, a HELTAI-*Cancionale* stb. Rokoni adatokat lehetne még többet is idézni.²¹

¹⁹ KEMÉNY Lajos: *A legrégebb nyilvános könyvtár Magyarországon*. Századok 1913. 29—30.

²⁰ SZIMONIDESZ Lajos: *Három protestáns parókiális egyházi könyvtár a XVII. században*. MKSz 1941. 38—45.

²¹ SCHÖNHERR Gyula: *Könyvek Váradi Ötvös Pál hagyatékában 1629-ben*. MKSz 1888. 327—328.

A könyv hiteles tanúja és részese kora szellemi áramlatainak, ízlésének, valósi, társadalmi, politikai küzdelmeinek, a társadalom gazdasági szerveztségének, technikai színvonalának. A könyvsajtó a XVII. század első felében akár magántulajdonban van, akár az uralkodó vagy valamely vallásfelekezet felügyelete alatt, mindig meghatározott érdekeket kell szolgálnia. Az egyéniség, a személyes hang biztos kontúrokkal megvont és nem túl szellős keretek között csak akkor és úgy érvényesülhetett, ha elfogadta az egyházi és világi, katolikus és protestáns, haladó polgári eszmék és feudális visszahúzó erők, Habsburg és magyar, török és magyar hatalmi konstellációkból szükségszerűen adódó főirányokat.

Ezek a főirányok mindenekelőtt a vallási küzdelmekkel állottak szerves kapcsolatban. Még az elsődleges társadalmi, politikai, tudományos és művelődéspolitikai problémák is vallásos formában jelentkeztek. A könyvek döntő többsége így természetesen teológiai tárgyú volt, vagy a teológiai gondolkodás erőteljes hatását mutatta.

A XVII. század első évtizedeinek könyvtermése jóval meghaladja a XVI. század második felének számszerű adatait, a kötetek és nyomtatott ívek mennyiségét illetőleg. A XVI. században azonban a magyar könyvkiadás színesebb, elevenebb volt, közvetlenebb kapcsolatot tartott az irodalmi élet egészével. Széphistóriák, világi témájú népkönyvek, drámák jelentek meg nyomtatásban. Az irodalmi közvéleményt formáló és befolyásoló konzervatív hatalmi tényezők: az egyre inkább megkövesedő, saját belső erőtartalékait is elfecsérlő református ortodoxia és a XVI. században elveszett területeit diadalmasan visszahódító katolicizmus kemény kézzel tartották a gyepelt. Gondoljunk csak Erdélyben GELEJI KATONA István, Nyugat-Magyarországon PÁZMÁNY Péter robusztus, ellentmondást nem tűró egyéniségére.

Nyomdafestékhez sem RIMAY János, sem BALASSI Bálint — istenes énekeit leszámítva — nem juthatott. Rendkívül érdekes a korszak egyik legnagyobb tehetségének, SZENCI MOLNÁR Albertnek az életútja és irodalmi működése ebből a szempontból. Az adott keretekhez — bár nyugtalan vándorlásai jelzik: nem egykönnyen — ő tudott leginkább alkalmazkodni. Minden lényeges sora átléphette a nyomtatottság bűvös küszöbét. Műveivel — maga is tudta — küldetést teljesített. Zsoltárfordításaiban elment a végső határig, ameddig az alkotó egyéniség — a kinyomtatathatóság reményében — ekkor, ebben a műfajban még elmehetett. Klasszikus értékű művet alkotott. Lelkének rezdülését a zsoltárok közösségi mondanivalója felerősítette, személyes átfűtöttség érződik minden során. Csodálatosan ismerte a magyar nyelv titkait.²² Éppen ezért merülhet fel a kor kutatójában a kérdés: zsoltárfordításában egyedül költői tehetségének maradéktalan és teljes értékű kibontakozását lássuk-e, vagy pedig — mivel önálló mű alkotására nem vállalkozott — a kor által diktált szellemi öncsonkítás dokumentumát is?

A XVII. század első felének magyar szellemi életéről a kinyomtatott könyvek nem nyújtanak teljes képet. Éltek és hatottak olyan gondolatok, melyek nyílt sisakkal nem léphettek színre. Vagy átformálódtak a hazai igényeknek és lehetőségeknek megfelelően mint a puritanizmus, karteizianizmus, sőt még a stoi-

²² TOLNAI Gábor: *Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. Vázlatok és tanulmányok.* Bp., 1955. 31—34.

cizmus esetében is tapasztalható, és ekkor részévé válhattak a kor szellemiségének, vagy pedig soha ki nem nyomtatták magyar nyelven, még akkor sem, ha a műnek létezett is esetleg magyar fordítása. Jellemző és izgalmas probléma ebből a szempontból Tommaso CAMPANELLA *Civitas solis*-ának magyarországi sorsa. CAMPANELLA *A napváros* c. művét eredetileg olaszul írta, de hazájában megjelentetni nem tudta. Hogy elszigeteltségéből kitörjön, 1613-ban maga fordította latinra és barátja, Thobia ADAMI német humanista gondozásában Frankfurtban 1623-ban meg is jelent *Philosophia epilogistica realis* c. művének részeként.²³ Magyarországon ismerték CAMPANELLA műveit. A Rákóczi-könyvtár is tartalmaz több CAMPANELLA-kötetet latin nyelven. Kettőt megemlítünk. Az egyik: *Philosophia rationalis et realis*, a másik: *Astrologicorum libri VII.*²⁴ Van azonban a Rákóczi-könyvtár katalógusának ennél érdekesebb tétele is. A 28-as szám alatt HARSÁNYI István kiadásában ezt olvassuk: „*Nap várása Kaszonyi Jánosé.*”²⁵

KÁSZONI János jogtudós az Arad megyei Tót-Váradgyán született. Magyarra fordította és a szerző megnevezése nélkül kiadta KITIONICH János *Directio methodica processus judicarii Regni Hungariae* c. munkáját (*Rövid Igazgatás A' Nemes Magyar Országnak és hozzá tartozó Reszeknek szokott Teorveny Folyasírol* . . . Gyulafehérvár, 1647).²⁶ A *Nap várása*, mint Szinnyi is feltételezte, kézirat lehetett. Sajnos elveszett. Annyit azonban elárul ez a cím, hogy a *Nap várása* szó szerinti fordítása CAMPANELLA legnagyobb hatású művének, a *Civitas solis*-nak. Annak ellenére, hogy KÁSZONI fordításának egyetlen sorát sem ismerjük, meg a pusztá tény, hogy részben vagy egészében CAMPANELLANAK ezt a munkáját magyarra fordították a XVII. század első felében, eszmetörténeti szempontból igen fontos. Kézenfekvő feltételezés továbbá, hogy KÁSZONI a Thobia ADAMI által kiadott latin változatot használta fordításához.

Könyvnyomtatás és irodalmi fejlődés sajátos viszonyban állt egymással a XVII. század első felében. Hagyományos megállapítása irodalomtörténetírásunknak, hogy a magyar irodalomban a líra a vezető műfaj. A líra évszázados folytonosságának megőrzésében azonban a könyvnyomtatás nem játszhatta azt a szerepet, melyre hivatott lett volna. Különösen nem a XVII. század első felében. Külső és belső cenzúra működött annak érdekében, hogy bizonyos tendenciák ne törhessenek felszínre. A visszaszorított erők azonban rejtett utakat kerestek. A világi gondolat és ízlés, a szerelmi és politikai költészet a nyomtatott betű kiváltságához nem juthatva kéziratban terjedt, változatokban élt, mint a népköltészet. A XVII. század első feléből származó kéziratok énekeskönyveink nagy száma is kétségtelen bizonyítéka irodalmi és kulturális életünk súlyos megosztottságának.

A BALASSI által kimunkált és a kéziratok énekeskönyvekben továbbélő világi költészet a XVII. század közepétől kezdve ZRINYI munkásságában és a főúri költők műveiben kapcsolódik be újra az irodalmi életnek nyomtatottság révén szentesített fő áramába. Itt folytatódhat csak az a vonal mely a XVI. végén, a széphistóriák virágkorának letűntével megszakadt. Ez az időpont egyben azt is jelzi, hogy irodalmi műveltségünk súlypontja Erdélyből a királyi Magyarországra tevődött át.

²³ Tommaso CAMPANELLA: *A napváros*. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta: SALLAY Géza. Bp. 1959. 33.

²⁴ MKsz 1913. 236—237.

²⁵ MKsz 1915. 102.

²⁶ RMK I. 791.

A nyomdaprés alól kikerült könyvek döntő hányada prózai alkotás, mégpedig a retorikus próza didaktikus-polemikus válfajához tartozik. Közvetlenül tehát a széppróza fejlődését nemhogy segítette volna, de gátolta. Ennek ellenére a könyvnyomtatás mégis óriási szerepet játszott az általunk vizsgált periódus szellemi életében is, mégpedig kettős vonatkozásban. Az egyik a tudományos alapokon megindított anyanyelvűségi program célkitűzése és realizálása az értekező próza síkján, a másik: az egységes helyesírás és az irodalmi nyelv kialakulásának tudatos segítése. E két tényező későbbi irodalmi fejlődésünk alapjává lett.

MÁRTON TARNÓC

Das ungarische Buch im Anfang des XVII Jahrhunderts

Nach einer kurzen Zusammenfassung der wichtigsten Ergebnisse der Forschung der Geschichte des Buches und der Druckkunst im XVI Jahrhundert untersucht der Verfasser die Zusammensetzung der Schichten der Intelligenz in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Durch die weltliche und kirchliche, und innerhalb der letzteren die katholische und protestantische Gliederung der Intelligenz, wird die Entwicklung des Buchverlagswesens und der gesamten literarischen Bildung, ihr Verhältnis zu den zeitgenössischen europäischen geistigen Strömungen bestimmt. Wien, Graz und Rom sind die europäischen Mittelpunkte der geistigen Orientierung der katholischen Intelligenz in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Die Mittelpunkte der protestantischen Intelligenz sind die Universitätsstädte in Deutschland, der Schweiz, den Niederlanden und England: der Heimat des Puritanismus.

Druckpressen in Ungarn und solche im Ausland, die ungarische Bücher druckten (in Wien, Hanau, Amsterdam, Oppenheim, Leyden, Utrecht, Prag, Graz, Heidelberg, Frankfurt, Nürnberg, Herborn, Basel) werden in Betracht gezogen. Der Verlauf der Geburt des Buches, das Verhältnis von Schriftsteller, Mäzen, Buchdrucker, Bibliothek und Leser wird verfolgt; der Verfasser macht auf die Ursachen des verhältnismässigen Rückstands des Druckereiwesens in Ungarn aufmerksam. Es folgt eine Analyse der schönsten Exemplare der zeitgenössischen Buchbinderkunst in Siebenbürgen und der sogenannten Nagyszombat Bände. Die in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts gegründeten fürstlichen, aristokratischen, adeligen und bürgerlichen, als auch kirchlichen Bibliotheken werden dann besprochen; der Verfasser weist auf die grosse gesellschaftliche und kulturelle Bedeutung dieser Bibliotheken ebenfalls hin. Die Buchproduktion in den ersten Jahrzehnten des XVII Jahrhunderts übersteigt die in der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts in Bezug auf die ziffermässige Menge der Bände und der gedruckten Bögen. Das ungarische Verlagswesen im XVI Jahrhundert war jedoch mehr farbenvoll und lebendig und stand in festem Verhältnis mit der Gesamtheit des literarischen Lebens. Versnovellen, Volksbücher weltlichen Themas und Dramen erschienen in Druck. Die Veröffentlichung der Liebesgedichte Bálint Balassi's, des berühmtesten Dichters der ungarischen Renaissance verhinderten die Mächtigkeitsgruppen die die literarische öffentliche Meinung formten und beeinflussten. Das gleiche Schicksal betraf die Liebesgedichte des János Rímáy, und auch die ungarische Übersetzung Tommaso Campanella's *Civitas Solis*.

Das literarische Leben war gespalten. Ungehindert erschien die offizielle Literatur, die sich hauptsächlich um den Glaubensstreit drehte. Weltlichem Gedanken und Geschmack blieb es jedoch verboten, die magische Schwelle der gedruckten Öffentlichkeit zu überschreiten. Zwischen Buchdruck und literarischem Leben gab es ein merkwürdiges Verhältnis in der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts. Es ist eine traditionelle Feststellung unserer Literaturgeschichte, dass die Lyrik die führende Gattung der ungarischen Literatur ist.

In der Wahrung der jahrhundertealten Kontinuität der Lyrik vermochte jedoch der Buchdruck nicht die Rolle zu spielen, zu der sie berufen gewesen wäre. Dies trifft besonders auf die erste Hälfte des XVII Jahrhunderts zu. Handschriftliche Gesangsbücher bewahrten die schönsten Stücke der ungarischen Lyrik.

Die weltliche Dichtung in ungarischer Sprache wird erst in der zweiten Hälfte des XVII Jahrhunderts, nach dem Auftritt Miklós Zrínyi's ihren Anschluss an die, auch

durch den Buchdruck guteheissene Hauptströmung des literarischen Lebens finden. Die höchste literarische Bedeutung des Buchdrucks dieser Periode besteht in dem Streben nach der Schaffung einer einheitlichen ungarischen Rechtschreibung und der Verfechtung des hochwichtigen Gedankens, die Wissenschaften in der Muttersprache zu pflegen und zu unterrichten.

*

Benda Kálmán hozzászólása

Az előadás csiszolt irodalmi formában kerek és kiegyensúlyozott képet adott a 17. század első kétharmadának nyomdászatáról és irodalmáról. Ez a kép annyira kiegyensúlyozott — mondotta —, hogy elmosódottá, sőt láthatatlanná váltak azok a nagy különbségek, amelyek a század eleje és az 1660-as évek irodalmi és általános művelődési helyzetében fennálltak. Az előadó a 16—17. század fordulójára jellemző helyzetet kivetítette a későbbi időkre is, pedig a század közepe már nem azonos annak elejével, a vége pedig még kevésbé. Az előadás nem fejlődést ábrázolt, nem érzékeltette a változásokat, hanem áthidalva a különbségeket, egy a valóságban nem létező átlagszintet rajzolt. Sajnálatos továbbá, hogy az előadás nem viszonyította a hazai irodalmi és műveltségi törekvéseket az európai fejlődéshez. Egy ilyen egybevetés azonnal megmutatta volna, hogy a tárgyalt korszak nem alkot a magyar fejlődésben egységet. Az 1600-as évek elején a magyar műveltség élvonala még egy szinten van a nyugat-európaival. A könyvtári jegyzékek friss, mindenre kíváncsi és az európai fejlődéssel lépést tartó érdeklődésről tanúskodnak, a levelekben alig néhány hónappal előbb megjelent külföldi munkákról írnak, néhány év alatt nem egyről már magyar fordítás is készül. A 20—30-as évektől kezdve a szellemi pezsgés csökken, az érdeklődés lanyhul, a lemaradás egyre erősebb, és a század második felében APÁCAI CSERE már joggal kesereg azon, hogy évtizedekkel elmaradtunk a nyugati nemzetek mögött. Az előadás által ábrázolt korszakon belül tehát, valahol az 1620-as 1630-as évek fordulóján, kulturális és irodalmi életünkben komoly törés történt.

Székelgy György hozzászólása

BENDA Kálmán barátom hozzászólásához kívánok kapcsolódni felszólalásomban, ugyancsak méltatva az előadás erőnyeit, de némileg más kicsengést érezve az előadásból. Az előadás valóban nem igazolhatta, de úgy éreztem, nem is akarta egységnek bemutatni a XVII. század első hét évtizedét. Valójában több vonalon kutatta TARNÓC Márton a magyar könyv fejlődését és pedig azoknak megfelelő eltérő időszakokban. A magyar nyomdászat statisztikai eszközökig is lehatoló elemzését tulajdonképpen csak a század első negyedére nyújtotta, míg a könyvtárak fejlődését a század derekáig, a művelődéstörténeti tendenciákat vizsgálta még tovább. Ez is érzékelteti, hogy az előadó maga sem látta egységnek, külön kornak a század első negyedet-harmadát, s ebben van igaza BENDA Kálmánnak, viszont nem tagadható, hogy mint a RMNy egyik tervezett kötetét szem előtt tartva az előadó kénytelen volt egy csonka korszakkal, korszakrésszel elemzően foglalkozni.

Éppígy vetődik fel a kifejtettek sokoldalú, ma gyakran használt szóval komplex volta, amit dicsérni kell, de egyben mégis az elmondottak differenciálatlan-

ságának benyomása a nem teljesség érzése. Ez azonban az adott objektív helyzet, a kutatás állásának következménye, aminek megvátogatása nem az előadó szándékától, hanem több tudományág együttműködésétől függ, amire sokoldalú előadása buzdít és kötelez. Nem véletlen, hogy TARNÓC valójában arra vállalkozott, hogy egyetlen előadásban mutassa be azokat a problémákat, a könyvtermés mérlegét, a kor ideológiai fejlődése és a nyomdászat viszonyát, a kor nagy nyomdászainak törekvéseit, amit a jóval kidolgozottabb XVI. századra három előadó nyújtott nekünk. Ebből következik, hogy a méltató hozzászólóknak is lehet vitatnivalójuk. Így kérdéses, hogy az előadásban hallott elemzés a világi értelmiségről kielégítő-e? Inkább a művelt főúri, nemesi és polgári rétegekről kaptunk tájékoztatást az előadásban, és hátra volna a tulajdonképpeni értelmiségi hivatások, az ilyen tevékenységből élő csoportok feltárása, amit és ahogyan JAKÓ Zsigmond Erdély tekintetében elemzett a kor könyvtárainak jellegét és tartalmát szeme előtt tartva. (JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer*. Klny. Korunk, 1967. 1 sz. 24. o.)

Hozzászólásában hiánylóan elemezte a XVII. század átalakulását a magyar könyv fejlődése tükrében BENDA Kálmán barátom. Egyetértve azzal, amit a hozzászóló ebben a tárgyban adatszerűen felhozott, magam úgy éreztem, hogy ezek a kérdések magában az előadásban, annak felépítésében már benne rejlettek, és így nem jelentenek annak ellentmondást. TARNÓCnak egy XVII. századi kis magánkönyvtárra való tartalmi utalása hívja fel a figyelmet, milyen gyümölcsöző lenne ezt a korszakváltást még azon is lemérni, mennyiben maradtak meg mint jelleghatározó összetevők a XVII. századi könyvtárakban éppen azok a XVI. századi irodalmi típusok, tudományos művek, szerzők és nyomdászok, akikről a felidézett kis könyvtárban még hallhattunk és akiknek három korábbi előadás szentelt részletes figyelmet. Viszont típusváltás volt kiérezhető TARNÓC statisztikai elemzéseiből, amelyek természetesen nem lehettek olyan részletekig lejutók, mint BORSA Gedeon kiváló előadásában, hiszen még előtte s nem utána vagyunk a RMNy XVII. századra tekintő első kötetének. A humanista és prédikatori típusú nyomdászok helyét szemmel láthatóan a szaknyomdák váltották fel. De a hallottakból adódó benyomásom szerint területi tekintetben el is billent a nyomdai termés a királyi Magyarország javára. A hallgatás a török terület könyvvizonyairól ezt csak aláhúzta. Talán ennél is lényegesebb tanulsága volt TARNÓC előadásának, hogy a tájak szerinti vizsgálat itt már nem országos, egy teljes irodalom és nyomdászat megokolt és indokolható időnkinti áthelyeződéseit, műhelyek ide-oda mozgását fejthette fel, mint tehették a XVI. századról előadók. A tájak elkülönítése a statisztikai elemzésben most már erősebb tagozódást, mondhatjuk, szétválást is jelentett irányok, ideológiák szerint. BENDA Kálmán felszólalása első részében hiányolta a XVII. századi változás vagy éppen törés érzékeltetését az előadásból, majd maga is rátapintott az értékes előadás olyan elemeire, amelyek éppen ezt a mélyreható átalakulást jelentik. Hiszen hallottunk a HABSBURG-törekvések és az ellenreformáció következményeiről, valamint az erdélyi fejedelmi törekvések és a református ortodoxia folyományairól, sőt érzékeltette az előadás a puritanizmus szerepét is a témán belül. Azok a statisztikai elemzések, amelyeket TARNÓC bevont az előadásba, eltolódást, olykor elmaradást sejtetnek az egyes nemzetiségek között. A magyar, német, szlovák könyvfejlődés ezek lépéstartását mutatja, míg Erdély nagy nemzetisége könyvekkel való kielégítése megtorpant: a román nyelvű könyvkiadás típusa még a XVII. században

is lényegében a XVI. századi szerkezetnek felel meg, ha már nem a lutheránus, de a kálvinista törekvésekhez kötődve is (román káté, román biblia). (Vö. a világi értelmiség kifejlődésének a XVII. században egyedül lehetséges „latin fejlődés vonalával” JAKÓ Zs. i. m. 22. o.) De az eltolódást tükrözték az előadó olyan kiegészítő fejtegetései is, amelyek számba vették a külföldi magyar vonatkozású nyomdászat eredményeit. Erősebb differenciáltság látszik a felhozott nyomdai helyek és műfajok tekintetében a XVI. századi hasonló témájú adatokhoz képest. Akkor a humanista jellegű kiadványok, Krakkó, Bázeli, Velencei domináltak, a XVII. századra viszont erősebb a kötődés az újabb irányokhoz, a HABSBURG- és ellenreformációs törekvésekhez. Egyértelműen mutatta be az előadás — bizonyára nem az iméntiekkel való összefüggés nélkül — a tulajdonképpeni irodalmi művek arányának háttérbe szorulását a vizsgált későbbi korban, illetőleg a kéziratos formába való szorulást az ilyen jellegű anyag jórésze tekintetében.

Végül a XVI. században részletesen elemzett szempontokhoz képest egy hiányt lehet felvetni a XVII. századi tárgyalás kapcsán. Ez a magyar nyelvvel kapcsolatos oktatás, tankönyvszerű művek kérdése, amit SZENCI MOLNÁR Albertnek még egy szempontból, a szótárirodalomban és a Károli-biblia „megjobbítva” kiadása terén játszott szerepe alapján való vizsgálata idézhetett volna fel. (SZATHMÁRI István: *Szenci Molnár Albert, a nyelvutód.* Irodalmi Szemle, 1971, 10. 944, 946, 948. o.) Mindez azonban annak jelentőségét jelzi, milyen fontos kérdésekkel kell foglalkozniok az érdekelt tudományágak képviselőinek a RMNY következő kötete előkészítése kapcsán. Ehhez volt kitűnő bevezetés és buzdítás TARNÓC Márton előadása.

Gyenis Vilmos hozzászólása

Az előadó sokoldalú s becses munkáját dicsérjük, amikor előjáróban arra utalunk, hogy a választott tárgy — a XVII. századi magyar könyv, könyvkiadás stb. — többrendbeli bonyolult problémát tár még a kutatás elé, s szükségszerűen nyitott kérdéseket hagy nem kis számban maga mögött. Néhány ilyen kérdést érintünk egészen röviden, csupán a probléma körülhatárolására törekedve.

Az első kérdés annak megvilágítására szolgálna, hogy vajon a reneszánsz és a viszonylagos polgári fejlődés-adta XVI. századi lehetőségek után, azaz a magyar könyv ügyének XVI. századi magas szintje után, hogyan következett be, s milyen folyamatban ment végbe az a degradálódás, mélyreható visszaesés, aminek már a XVII. század legelején tanúi vagyunk főként a könyvkiadás tekintetében.

Tény, hogy egy HELTAI Gáspár-féle, polgári igényeket kielégítő, modern könyvkiadási struktúrát és technikát javarészen megvalósító vállalkozás után, a XVII. század állapota ebből a szempontból igen lehangoló képet mutat. Véleményünk szerint az ún. refeudalizálódás folyamata e tekintetben az általános gazdasági s társadalmi főokok mellett, főként azért tudott könnyen bekövetkezni, mivel a XVI. század könyvvel kapcsolatos, szép eredményei az alakulásnak abban a fontos fázisában nem tudtak még kellően összehangolódni, s végre is megrekedtek ott és akkor, amikor a jövő biztosítékául szolgáló alapok épülhettek volna ki. Az elért eredmények ugyanis ennek a fázisnak legkritikusabb pontján álltak: a már megfelelően magas szinten közreadott könyv és a

még alakulóban levő olvasóréteg viszonyában kellett volna ekkor a kíváncsú szoros szálaknak szilárdan megrögződniök. Minthogy azonban ennek a társadalmi relációkra épülő fázisnak megerősödéséhez hosszabb időre lett volna szükség (még a polgárilag fejlettebb országokban is a XVII. századra húzódik át), s minthogy ez a lehetőség nem adatott meg, az elért XVI. századi eredmények egykönnyen az általános refeudalizálódás áldozatává váltak. Tegyük hozzá, hogy e folyamat alapfeltételeként hiányzott egy bár fejlődésben levő, de életerős, polgári közép réteg határozottabb jelenléte.

Azt a regresszív változást, ami a könyvkiadásban és az olvasókhöz juttatásban ekkor bekövetkezett, igen szembeötlően jellemzi a direkt mecénás szerepének újbóli előtérbe kerülése: A kiadók jórészt a megrendelők, a mecénások kezdeményezéseit várják, s nem vagy alig-alig vállalkoznak az olvasmány- és könyvigények modern, a XVI. században már gyakorlat tárgyává lett módozataival történő kielégítésére. A könyvkiadás egésze tehát újból feudális organizációjú lett. Jól mutatják ezt a körülményt a korabeli előszavak, ajánlások, melyek között még a nagy számban BETHLEN Gáborhoz és RÁKÓCZI Györgyhez írottak is ezt a jelleget húzzák alá.

Csak behatóbb vizsgálat tisztázhatná továbbá, hogy milyen arányokban állt a könyvkiadás a maga szűkös kapacitásával a magas állami és egyházi érdekek szolgálatában. (Mint ellenreformáció, hitviták, stb.) Világosan látjuk azonban, hogy a fejlődés útjára éppen csak rálépő, a világi és a mindennapi élethez s emberhez közelebb álló irodalmiság erősen háttérbe került. Így a XVI. században örömdetesen gazdag produkciót felmutató, polgári széppróza jó ideig nem juthat könyvsajtóhoz. Márpedig ahol az európai társadalmi átalakulás jelen szakaszában nincs méltó helye a hétköznapi élet ábrázolásához közeledő szépprózának, ott a könyvkiadás organizációja nem épülhet a kiadó és egy szélesebb alapozottságú olvasó-vásárló közönség kölcsönös igényeket számba vevő kapcsolatára.

Külön probléma, hogy miként lehetne feloldani azt a feszülő ellentmondást, ami abból adódik, hogy egyik oldalon a fejlődésben visszavetett könyvkiadási struktúra és az elmaradott technika áll szemben a másik oldalról jelentkező feudális igényeket támasztó, de mennyiségileg megsokszorozódott feladatokkal előálló követelményhalmazzal. Kétségtelen ugyanis, hogy a leromlott viszonyok ellenére nyomdáink megnövekedett számú, bár éppen nem különösebben magas technikai szintű termést hoznak.

TARNÓC Márton is utalt helyesen a századvég és a XVIII. század (PÁPAI PARIZ F.) ítéletére, ami egyértelműen kárhoztatja a XVII. századi könyv- (kiadási) viszonyokat. S valóban a XVIII. században kutató lépten-nyomon szembetalálja magát főleg protestáns szerzőknél azzal a nézettel, hogy a XVII. sz. folyamán a tipográfia miként hanyatlott, a papír minősége hogyan romlott, hogy a könyv ügyében semmi nem újult, s egészében mint „szűkülte meg” könyvek tekintetében ez a század. Noha tudjuk, hogy TÓTFALUSIig a protestáns könyvkiadás nagy nehézségekkel küzdött, s külföldi (a még Németországból irányuló) hatást és fejlesztést alig élvezhetett, mégis helyes volna közelebbről áttekinteni, hogy a maga gyengült minőségében milyen átvezető funkciót töltött be. Nem lenne például közömbös a további vizsgálatok számára, a városok, főleg a felvidéki és erdélyi szász városok könyvvizszonyainak vizsgálata abból a szempontból és azzal a párhuzammal, hogy e városok miként működtek közre a még fel-feltűnő haladó igényű könyvellátás biztosításában a magyar lakosság számára. (Lőcse, Nagyszében stb.)

Nem kevésbé sokatmondó áttekintést nyújtana a katolikus oldal könyv- (kiadási) viszonyainak taglalása, s benne a barokknak és a jezsuitizmusnak szerepével. Mikortól és milyen mértékben érződik a megerősödő gazdasági, technikai fölény az ő könyvkiadásukban — tevődik fel a kérdés —, minthogy jó ideig a század első felében ez az oldal is csak azonos, elmaradott feltételekkel élhetett. Úgy tűnik, hogy a francia nyomdatechnika (Etienne, Garamond) behatolásával kétségtelenül új etapa kezdődött a katolikus könyvtermelésnek, amit a gazdagon kiépülő intézmények (egyetem stb.) közreműködése még továbbblendített.

A barokk jellegű könyvdíszítés és kiállítás hatása könyvkiadásunkra további felmérendő feladatkört jelöl. Annyi bizonyosnak látszik, hogy hosszabb ideig fontos és előrevívó szerepe van, de a barokk hanyatlása, szétadása szakaszán az is szembetűnő, hogy a barokk dekoráció már akadályozó tényezőként merül fel, s nem egyszer a kiadványok egysíkúvá, avulttá válását eredményezheti.

Végül a korabeli könyvtári viszonyok egyetlen jelenségére lenne érdemes a figyelmet felhívni: hogyan fejlődtek, milyen feltételei voltak adva akár a protestáns, akár a katolikus oldalon? Azoknak a követelményeknek felelt-e meg ez a fejlődés, amit az Európa-szerte jelentkező új igények sürgettek? Azt kell vélnünk, hogy a ma is elismerésre méltó könyvtári gazdagság ellenére, alighanem nemmel kell válaszolnunk e kérdésre. Pedig a könyvtárak XVII. századi életét, funkcióit viszonylag jól ismerjük, s nem egyet közülük, mint például a gyulafehérvárit, a sárospatakit, stb. alaposan ismerve, ezúttal mégis ismételten említjük. Olyan részletekről van tudomásunk, mint a könyvvállományok leltára, a könyvtáros járandóságára vonatkozó adatok, a kölcsönzési határidők változásai, stb., mégis az alapvető megítéléshez az elegendő alapot a könyvek rendszeres beszerzésének módja határozza meg. Az idevágó adatok arra engednek következtetni, hogy sajnálatosan a könyvtári könyvvállomány a kor igénye szerinti legtermészetesebb módon — rendszeres vásárlás útján — alig vagy egyáltalán nem szaporodott. Pedig ez lett volna a modern, polgári jellegű könyvtári fejlesztés alapja. Ehelyett a feudális viszonyokra jellemző, szűkös könyvvállomány-szaporodási megoldásokat találjuk: az adakozást, hagyatékozást, öröklést.

Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata

A legfrissebben megjelent összefoglaló mű szerzője, FITZ József, önálló könyvészeti fejezetben tekinti át a magyar nyomdászat történetére vonatkozó irodalomból mindazokat az általános és részletkérdésekkel foglalkozó műveket, amelyeket fontosaknak érez.¹ A monografikus feldolgozások élén PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Életnek könyve* c. verses feldolgozása áll (1702), mely BOD Péter kiadásában *Erdélyi Feniks* címen maradt fenn s vált ismertté (1767). A második mű NÉMETH János tollából származik *Memoria typographiarum incliti regni Hungariae et magni principatus Transsylvaniae* (Pest 1818) címmel. Ez már valóban tudományos munka (városok betűrendjébe szedve bibliografizálja egyes nyomdák termékeit), de még nem monográfia. Ez a műfaj csak a XIX. sz. második felétől jelenik meg kisebb-nagyobb rendszerezések alakjában (Ifj. EMICH Gusztáv, SZABÓ József, TOLDY Ferenc és VAJDA Viktor, 1860–1876 között), hogy végül 1878-ban BALLAGI Aladár kutatásai nyomán elkészüljön *A magyar nyomdászat történeti fejlődése. 1472–1877. c. szintézis*.

1767 (PÁPAI PÁRIZ) és 1818 (NÉMETH) között természetesen készültek magyar nyomdatörténeti összeállítások (WEBER Simon Péter: *Typographia*. 1783.) és közlemények (*Etwas von den Buchdruckereien des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn und in Siebenbürgen*. Ungarisches Magazin 1788.), de arról semmit sem tudunk, hogy 1818 előtt, vagy éppen az idézett 1783–1788 közötti években készült volna tudományos rendszerezéssel felépített monográfia a magyar nyomdászat, könyvkereskedelem és papírtörténet tárgyköréből.² Ez a körülmény ad jelentőséget annak az ismeretlen kéziratnak, melyet az alábbiakban ismertetünk.³

A kézirat és szerzője

Az esztergomi Bibliotheca Batthyány-gyűjteményében „Categoria IX. Titulus VII. a/2” jelzet alatt található egy 8. r. nagyságú, gondosan írt latin nyelvű kézirat 115 lap terjedelemben, ezzel a címlappal: *Exercitatio academica*

¹ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 42–49.

² Jó bibliográfiát nyújt SZELLE Béla *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig* c. kötetben, Bp. 1963. 675–684. Újabb (válogatott) összeállítás ebből a tárgykörből: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Szerkesztették: STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 80–91. Azok a tanulmányok, amelyekre a későbbiek során hivatkozni fogunk, mind megtalálhatók ezekben a bibliográfiákban.

³ Jelen dolgozat rövidített formában elhangzott a kőszegi ülésszakon (1973. május 3.), BORSA Gedeon előadásának korreferátumaként.

de primis lineamentis artis typographicae apud Hungaros Jac. Ferd. Miller in academia Varadiensi professoris. 1788. A felirat fölött egy római ötös látható, elárulva, hogy ez MILLER főiskolai előadásainak V. kötete, ezért is terjed ez a műve a kurrens számozás következtében a 389. laptól az 504-ig. A boríték verzóján (390.) jelmondat olvasható: *Omnes artes, omniaque opera, quotidiano usu et iugi exercitatione proficiunt. Fl. Veget. de re milit. Lib. III. Cap. X.* Ezután következnek a részletes tartalomjegyzék *Summa paragraphorum* (391–393) címmel: „1. Argumenti occasio. 394. — 2. Tempus, quo libri scribi legique coeperunt. 395–396. — 3. Tempus inventae chartae et membranae. 397–400. — 4. Origo artis typographicae. 401–407. — 5. Eius progressus. 408–413. — 6. Quid sentiendum de typographia Schytarum, Chinensium etc. 414–418. — 7. Sub quo regum typographia primum in Hungaria inducta sit? 419–421. — 8. Argumenta pro Matthia I. 422–438. — 9. Quis primus in Hungaria typographus fuerit? 439–441. — 10. Recensio Chronici Budensis ab Hessio impressi. 442–452. — 11. Interpretatio clausulae eidem Chronico subjunctae. 453–457. — 12. An Hessius praeter Chronicon Hungarorum alia quoque Budae impresserit? 458–461. — 13. Math. Belii silentium de typographia Budensi explicatur. 462–466. — 14. In caussam mox intercidentis typographiae Budensis inquiritur. 467–468. — 15. Cur Chronicon Thuroczianum typis Budensibus non fuerit excusum? 469–473. — 16. Num praeter Budense prelum plures in Hungaria saeculo XV extiterint typographiae? 474–475. — 17. Memoria librariorum Budensium. 476–481. — 18. Auctor rei litterariae Hungar. castigatur. 482–489. — 19. Quando primum officinae papyraceae in Hungaria extrui coeperint? 490–492. — 20. Series typographiarum in Hungaria saeculo XVI, XVII et XVIII. 493–504.”

A kézirat szerzője, MILLER Jakab Ferdinánd, a régi magyar tudománytörténet és a felvilágosodás korának ismert egyénisége. Budán született 1749-ben. Tanulmányai befejeztével, 1773-ban BATTHYÁNY József esztergomi érsek pozsonyi könyvtárába került, honnan 1776-ban a nagyváradi gimnáziumba neveztek ki. Itteni katedráját csakhamar felcserélte az újonnan felállított váradi akadémia történeti tanszékével, melyet 1788-ig töltött be.

Ezeknek az éveknek professzori előadásából nőtt ki sok más egyéb mellett (tanúság rá első négy elveszett kötete) rendszeres magyar nyomdatörténete is. Elsősorban az a cél vezette, hogy ne hagyja veszendőbe menni nagy fáradsággal összegyűjtött anyagát („... quae auditoribus summatim pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consueui, prolixiori sermone iucundam inter otium connotavero ac in chartam coniecero.” — 394.), de nyilván kiadásra is gondolt. A kézirat lezárásának legkésőbbi időpontja 1788. július 30-ika, mivel MILLERT ekkor helyezték át a jogi karra, hol ilyen történeti előadásokra nem volt szükség. Ezt a dátumot erősíti meg egyébként a kézirat utolsó (504.) lapján olvasható bejegyzés is, mely szerint Michael HÜBNER budai cenzor 1788. augusztus 17-én (vagyis két héttel a kinevezés után) imprimálta a kéziratot.

A *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros* további útja ismeretlen, végül is BATTHYÁNY érsek birtokába került, aki ezekben az években hatalmas összegeket áldozva szenvedélyesen másoltatta a bécsi udvari könyvtár magyar vonatkozású ritka nyomtatványait és kézirateit, s olyan tudós-hagyatékokat vásárolt meg, mint amilyen BÉL Mátyásé is volt. Ezért van MILLER Jakab Ferdinánd munkája ma is az esztergomi Batthyány-gyűjteményben.

Az alábbiakban rövidre fogva, néhány fejezetre tagolva, végigkövetjük ennek a tudománytörténetileg rendkívül érdekes kötetnek gondolatmenetét, majd az egyes fejezetek végén, a legszükségesebbnek ítélt korrekciók mellett, mai ismereteinket szembesítjük MILLER adataival annak érdekében, hogy jelentősnek látszó forrásértékét híven érzékeltessük.

Az ókortól Gutenbergig

Ha igaz az, hogy a tudományok mozdítják elő a jólétet s teremtik meg az emberiség boldogságát, akkor az írásnak, mint az ismeretek közvetítőjének szerepe igen nagy az egyetemes műveltség történetében. Ahhoz, hogy írni tudjunk, betűket kell ismerni. A betűk funkciója mindig egy, alakjuk azonban változó lehet. Erre vall régi századok írásképeinek története. Egyiptomban hieroglifákat alkalmaztak, melyek nemcsak fogalmi szótagokat, de egységeket is kifejeztek. HERMÉS TRISMEGISTOS betűket talált fel, hogy ezek segítségével írja körül a fogalmat. A püthagoreusok nem a betűk által kifejezett gondolatokat, hanem maguknak a betűknek szimbolikus jelentését tartották fontosnak. Más, távoli országok népei egymásétól eltérő formában örökölték meg gondolataikat (vö. kínai, japán, perui és héber sajátosságokat), de az írásról magáról nem mondanak és nem is mondhatnak le. A rómaiak fejlett íráskultúrájára jellemző, hogy még az írás mechanizmusát is meg tudták gyorsítani praktikus gyorsírási jelrendszerrel.

A betűvetés tudománya az ókori népeknél korántsem volt annyira általános, mint amilyen lett később. Az írók egy része diktált, az olvasók egy része felolvasást hallgatott. DIOGENÉS LAÉRTIOS például külön említi ANAXAGORAS-ról, hogy könyveit saját kezűleg írta le, Aulus GELLIVS pedig elismeréssel adózik PEISISTRATOS tyrannusnak, amiért Athénben nyilvános könyvtár alapításával járult hozzá a könyvgyűjtés rangjának emeléséhez és a könyvolvasás népszerűsítéséhez. Akit a könyvek tartalma érdekelt, rendszeren orális közvetítés révén vált „olvasóvá”, akárcsak később a középkori kolostorok legtöbb lakója. Az írás feltalálása óta tehát, ha lassan is, de mégis feltartóztathatatlanul elterjedt és divatba jött a könyvek írása és olvasása.

Más kérdés, de ettől el nem választható, hogy egyre több olyan nyersanyag-ról kellett gondoskodni, amelyre írni lehetett. Az idősebb PLINIUS szerint növények, fák leveleire (folium) jegyezték fel a szövegeket, és ha hosszabb gondolatsorról volt szó, az összefüggő leveleket összefűzték (volumen). Innen származnak a ma is használatos fogalmak. A klasszikus ókori világban ALEXANDROS makedón uralkodó alexandriai győzelme után terjedt el az egyiptomi sásból készült papyrus, ezt megelőzően, majd vele sokáig párhuzamosan állati bőrök preparálása dívott. HÉRODOTOS kecskék és birkák bőreinek kikészítését említi, a Pergamonból származó nyersanyag így lett a közhasználatban pergamén. Ezeket hagyományossá vált kellékeket csak nagyon későn, a XIV. században kezdte felváltani a papír, amit az 1300-as években felbukkanó papírkódexek dokumentálnak legjobban.

Hanem bármilyen módon örökölték is meg gondolataikat tudós őseink, az eredménnyel elégedetlenek voltak. A mindig újat és jobbat kutató nyugtalan emberi elme („inquietum hominis ingenium”) nem hagyta magát korlátozni sem mondanivalójának terjedelme, sem példányszáma tekintetében. Feltalált olyan elmés, bár egyszerű szerkezetet, mely a betűk természetes rend-

jét korlátlan mértékben fel tudja cserélni, újabb és újabb gondolatokat rögzítve. Méghozzá nem is egyetlen példányban, mint a kézírás esetében, hanem tetszés szerinti mennyiségben. Ez volt a könyvnyomtató művészet megszületése.

Pontosan meghatározni, mikor is volt ez, igen nehéz, mivel hosszan tartó kísérletezések, sikeres előzmények, régóta ismereteseek. Régi emlékek bizonyítják, hogy az ókori ázsiai népek ismerték a nyomtatás technikáját, különösen Kínában ért el magas fokot a metszetes mellett a porcelán és réz alapanyagot felhasználó szedésnyomás. Mivel a szkíták maguk is Keletről vándoroltak Európába, nyilvánvaló, hogy a magyarok ősei már ezekben az őstörténeti időkben is találkozhattak a könyvnyomtatás művészetével. Műveltségüket később azonban olyannyira átalakították a nyugatra vonulás századai, hogy leszármazottaiknak, a magyaroknak immár más nyugat-európai népektől kellett átvenniük a tipográfia mesterségét (*τέχνη, ars*).

Sokat emlegetik Laurens JANSZON COSTER fába metszett, nyomtatott Donatus-kiadásait mint az első nyomtatványokat. Ámde GUTENBERG nem fametszetes nyomótáblákat használt, mint COSTER, hanem mozgó betűket, és Johann FAUST feltalálói szerepe sem egyértelmű GUTENBERGGel szemben, így mégis csak az az igazság, hogy a könyvnyomtatás nem Hollandiában született meg. „At id omnino exploratum tenemus, quod typographia Moguntiae An. Chr. MCCCCXL. per Johannem Guttenbergum, patria Argentoratensem in Germania primo coeperit.” (405.)

MILLER világtörténeti bevezetéséhez (1–6. fejezet) nincs mit hozzátenni. Forrásait jól megválasztva, helyesen utal a könyvnyomtatás távol-keleti előzményeire, és nem téved, amikor GUTENBERGET tartja az európai nyomdászat tulajdonképpeni megteremtőjének. A szittyák rokonítása a magyarokkal a XVIII. században természetes jelenségnek számított, de a régi magyar történelemben jártas szerző közvetlen impulzust is kaphatott Ursinus VELUS kortörténetéből épp ebben a kérdésben, aki ennek a kelet-nyugati folytonosságának meggyőződéses hirdetője volt.

Magyar kezdetek

Arra a kérdésre, vajon ez a nagyszerű találmány elég hamar vált-e ismeretessé Magyarországon, s ha igen, akkor kinek nevéhez fűződik meghonosítása, határozottan válaszolhatunk. A könyvnyomtatás átszármaztatásának időpontja a XV. sz. második felére lokalizálható, annak a humanista kultúrának szerves részeként, mely magyar földön először HUNYADI Mátyás centralizált monarchiájában borult virágba. „Si temporum, ac circumstantiarum ratio habeatur, tum sine difficultate nullum non sibi persuasurum existimio, typographiam sub rege Matthia de Hunyad, qui politiores seuioresque disciplinas continenti studio, assidua lectione, longo rerum usu, multoque virorum doctorum commercio, ad illum apicem perduxit, ut nemo Europaeos inter principes, aetate illa par ei censeretur, velut artem liberalem eo, quo ipse vixit et regnavit, tempore inventam scientiisque maxime ancillantem, in praeclaram nostram patriam inductam iam fuisse.” (419–420).

Ez a reneszánsz iránti lelkesedéstől átfűtött és nagyon is szubjektív szimpátiáról árulkodó érvelés lényegében filológiai igazolható tényekre épül.

Ezekre az objektív momentumokra nem is marad el az utalás, nyomban az apoteózis után:

„Diffiteri quidem non possumus apud coevos, praecipue Galeotum, Thuroczi-um, Bonfinium, Ransanum, aliosque seu domesticos, seu externos illius temporis scriptores nullam prorsus fieri mentionem artis typographicae, qua certe (inquit Phillippus Bergomensis) nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, aut utilior sive divinator, aut sanctor esse potuit.” (420—421.)

GALEOTTO tudósítása szerint MÁTYÁS király udvarában és közvetlen környezetében különféle országokból érkeztek művészek és tudósok. Egy részüket maga a király hívta Budára, legtöbbjüket azonban a magyar uralkodó humanista műveltsége, reneszánsz pompakedvelése vonzotta Pannóniába. Elképzelhetetlen, hogy az a sok tudós, aki meg volt győződve tudománya hasznáról, ne ismerte volna fel az annyira áhított halhatatlanság zálogát a nyomtatás vívmányában. De írásművek alkotása mellett más dolgok is elérhetővé tették az örökös hírnév megszerzését: jeles tudósok támogatása vagy emlékezetes alapítások.

MÁTYÁS király, aki közismerten büszke volt történelmi szerepére („Hoc unum de hoc rege vulgatissimum habemus, quod merito cum Julio Caesare et Alexandro M. in omni re conferri possit.” — 423.), egyetemetek alapított: „novimus autem duas a Matthia I. conditas fuisse magni per Europam nominis scholas, Istropoli unam, alteram Budae.” (424.) A pozsonyi csak névleg tekinthető királyi alapításnak, valószínűbb, hogy VITÉZ János buzgalmának eredménye volt. A másik azonban egyértelműen az: Petrus NIGER szerint a budai egyetemen sokoldalú filozófiai és teológiai oktatás folyt. HELTAI Gáspár krónikája egyenesen 40 ezer hallgatóról tud. Márpedig ahol egyetemek vannak, ahol intenzív tudományos élet zajlik, onnan nem hiányozhatnak a könyvtárak. Talán nem alaptalan arra gondolni, hogy a Bibliotheca Corviniana is ennek ösztönző hatására tudott oly nagyszerű gyűjteménnyé fejlődni. Lehetséges lenne ezek után, hogy egy ilyen hatalmas könyvtár csak kódexekből állott volna? Aligha. „Ego vero persuasum teneo, inter haec etiam nonnulla extitisse, quae primam in Hungaria viderunt lucem. Quis enim credat, a Matthia eam artem neglectam esse, quae prae primis scriptorum partus edendi, atque cum aliis communicandi facilitatem detexit, ac expeditissimam parandae eruditioni viam indicavit?” (431.)

Könnyű belátni, hogy MILLER kronológiai meghatározása a 7. fejezetben, megfelel a történelmi valóságnak, úgyszintén MÁTYÁS király reneszánsz világának új motívumaira figyelmeztető bemutatása is (8. fejezet). A XV. század végi magyar egyetemek dolgában mai tudásunk alapján indokoltnak látszik VITÉZ János pozsonyi egyetemének elvitatása MÁTYÁS királytól, ahogy MILLER is teszi, a budai egyetem kérdésében pedig az igazság az, hogy ma sem látunk tisztán a bizonytalan hitelű adatok között.

Hess András

Az európai analógiák és lehetséges hipotézisek helyett beszéljenek a tények: „Non vacat ultra coniecturis decertare. Re ipsa enim artem typographicam citius in Hungariam, quam in Austriam iter suum deflexisse, utcunque demonstrari potest. Quippe inter vetustissima, quae Viennae typis passim monasticis vulgata fuerunt, opera censentur: A. Flacci Persii Satirae. Impress.

Viennae anno dni 1492. primusque urbem hanc florentissimam fixo prelo exornasse fertur Johannes Winterburger, a natali suo solo sic adpellatus. Contra vero Hungaria nostra iam anno MCCCCLXX medios inter armorum strepitus artis calographicae insigniter peritum intra sui ambitum gratissimo animo recepit.” (439–440.)

Ez a szembeállítás egyúttal azt is jelenti, hogy a könyvnyomtatás útja nem közvetlenül német területen át vezetett Magyarországra. És valóban, az első híres budai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* előszava nyomán rekonstruálható GUTENBERG találmányának útja hazánkig:

„Namque arte hac e Germania in Italiam prosperrimo cum successu translata, Ladislaus Gerebius, tum praepositus Budensis, et vicecancellarius, Matthiae regis consobrinus seu iussu ipsius Principis, seu propria sua voluntate typothetam Andream Hess ex Italia evocavit.” (440.)

Hess személyéről úgyszólván semmi biztosat nem tudni, még azt sem, vajon magyar-e vagy olasz: „Quis vero natione Hessius ille fuerit? non liquet.” (440.) Ha arra gondolunk, hogy a Hunyadiak és a Jagellók alatt oly sokan keresték fel a reneszánsz Itáliát: „[Hessius] . . . fortassis plenam artis typographicae peritiam hausit in Italia, quo maiores nostros frequenti numero usque Reformationis tempora studiorum ergo, quotannis concessisse, ceteroquin omnibus notum est” (441.), bizvást feltételezhetjük, hogy Hess is magyar volt.

A *Chronica Hungarorum* előszavából az is kiolvasható, hogy László prépost gondoskodott a budai letelepedés feltételeiről. Mindezek alapján joggal vonható le az a meglepő következtetés, hogy a könyvnyomtatás meghonosításának közvetlen aktusához semmi köze sem volt a királynak: „. . . eum [sc. Hessium] neutiquam regia auctoritate, atque stipendio, sed privatorum benivolentia, prout ipse in epistola sua nuncupatoria ad Ladislaum Gerebius palam testificatur, Budae consedis, artemque suam diligenter et non plane sine aliqua rei familiaris accessione exercuisse.” (441.)

MILLERnek ez a fejezete (9. fej.) a Hessre vonatkozó egyetlen hiteles forrás alapján, így lényegében mindenben elfogadható. De míg a külföldi egyetemjárás párhuzama Hess András esetében inkább szellemes, mint plauzibilis, addig László prépostot (akit ő is GERÉB Lászlóval azonosít, nyilván WALLASZKY nyomán), érdemeihez méltón emeli ki a királlyal szemben. Ez az eljárás nem mond ellent annak a reneszánsz uralkodóportrénak, mellyel az előbb találkoztunk, sőt inkább igazolja, hogy MÁTYÁS környezetében és hatására hamar kialakult — ha kevés számban is — az a polgáris, modern szellemi közéletre fogékony patrónusi réteg, mely közé László prépost, humanista alkancellár is tartozott.

A budai ősnymoda kiadványai

A nyomdatermés szerény: egy tényleges és egy feltételezett kiadásról kell itt szólni. Mivel a *Budai Krónika* záradéka név szerint említi Hess Andrást, ez tehát a biztos kiadás. Ám mindjárt szembe is kell nézni bizonyos interpretációs problémával. A *Chronica Hungarorum* kolofonja ugyanis ezt mondja: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia pentecostes per Andream Hess”, melyből a filológus ezt olvashatja ki: „Haud aliud significet, quam, quod memoratus Hess in supra dicta urbe, ac citato anno et die finem concinnando Chronico Hungarorum imposuerit, proindeque illic non typo-

theta, sed ut author libri nomen suum adpresserit, typus autem operis extra Hungariam in loco incerto absolutus fuerit.” (453.) Az előszó részben alátámasztja ezt az értelmezést, amikor ezeket mondja: „suscepi laborem ingentem, dierumque plenum, imprimendi videlicet Chronicon Pannoniae opus . . .” részben azonban kérdésessé is teszi, mikor befejezésül így szól: „Et si qua in dies maiora excudemus tuo etiam illustri nomini dedicanda putabimus.”

A tudományos alaposság érdekében kísérletet kell tenni annak eldöntésére, vajon HESS *szerzőként* dolgozott-e (concinnare, scribere, conscribere) a krónikán s fejezte be Budán („finita Bude”) munkáját, vagy mint *nyomdász* készült el vele (imprimere, excudere) 1473. pünkösdjén.

A szerzőség mellett szólhatna még számos más körülmény is, mint pl. a címlap hiánya (bár ősnymotatványoknál ez szokásos), az author névtelenségbe rejtőzése (nyomdász nem szokott szerző helyett dedikációt írni, itt pedig HESS saját nevében fogalmaz) stb. De valamennyinél érdekesebb talán, hogy a későbbi szakírók ismertetései szerint a bécsi példányban „impressa” áll „finita” helyett. „Certe viri clarissimi Mathias Belius (in Praef. num. XX. ad tom. I. Schwandtneri Script. rer. hung.), „Hanerus (De scriptorib. rer. hung. et transil. pag. 49.), Horányius (in Memor. Hungaror. Tom. I. pag. 53.), Weszprémius (In Biograph. Medicor. Hung. Centuria I. pag. 110.), Katona (In Hist. crit. Duc. Hung. pag. 29.) et Keresztiesius (In memorato Itinerario suo manuscripto) quorum quisque exemplum Vindobonense manibus suis tractauit, diligenterque inspexit, in suis de hoc rarissimo Budensi Chronico animadversionibus nusquam *finitae* sed *impressae* meminerunt. Qui itaque evenerit, ut exemplar, quo Cl. Wallaszky usus est, haberet *finita*, non adsequor.” (456–457.)

Az utolsó mondat elárulja, hogy MILLER számára mindenekelőtt WALLASZKY okoz gondot, kinek tekintélyével nem akar szembekerülni. Mentegetődzik is: „Equidem candide profiteor me haud meminisse, an in exemplari Palatinae Bibliothecae Vindobonensis, finita-ne, vel impressa habeatur” (456.), ám a problémát nem akarta elhallgatni. Annak ellenére, hogy a kolofon értelmezését sokoldalúan, a szakirodalom adataitól megtámogatva kapjuk, mindez a szükséges filológiai alaposság számlájára írandó, mert MILLER véleménye korántsem ennyire bizonytalan. Ő maga HESS Andrást elsősorban nyomdásznak, nem pedig szerzőnek vagy kompilátornak véli („non author, sed typotheta” — 454.).

Nyomtatott-e mást is a budai ősnymoda 1473 után, — nem tudni. Dokumentum nincs róla, mégis nehéz lenne feltételezni, hogy HESS egyetlen magyarországi nyomtatványa a *Chronica Hungarorum* lett volna. Vegyük figyelembe azt a nem feltétlenül könyvtári körülményt, hogy a krónika példányai közül a bécsi egybe van kötve C. JULIUS CAESAR: *Commentarii de bello Gallico* c. művével. „Hos in formato marginum latitudine, chartae nitore, anno, caeterisque adiunctis eum ipso Chronico adeo quidem convenire adfirmant, ut tum haec, cum additae in marginibus manuscriptae adnotationes, librique theca non modo antiquitatem operis adperte loquantur, verum probabilius ab Hessio etiam impressos fuisse doceant. Quamquam ad comprobandum vetustum typographiae apud Vngaros usum prorsus necessum non sit, plurimum, variorumque operum typos ostendere. Omne sat, superque tollit dubium Hessii epistola nuncupatoria saepius iam memorato Budensi Hungarorum Chronico ad Ladislaum Gerebium praemissa.” (461.)

E kiadással lezárul a Hess-nyomdával kapcsolatba hozható összes dokumentumok sora. Hogy mikor és miért szűnt meg működni, felkarolta-e később

MÁTYÁS király a könyvnyomtatás ügyét s ez érintette-e még a Hess-nyomdát: nem tudjuk. A hosszan tartó hallgatásnak vagy az időközben bekövetkezett pusztulásnak számos oka lehetett: egyfelől HESS személyes sorsa: távozása Budáról, betegsége vagy halála, másfelől a mostoha történelmi viszonyok: MÁTYÁS király cseh- és osztrák háborúi, a Vitéz-féle összeesküvés által mért súlyos csapás a humanizmusra s végül Mohács következményei, a könyvek és könyvtárak — beleértve a Corvinát is — pusztulása és széthurcolása.

MILLER filológiai értelmezései a *Chronica Hungarorum* kolofonjáról, valamint hipotézise esetleges más Hess-kiadványról (10–11. fejezet) az első alkalom arra, hogy tudósi felkészültségét bizonyítsa. A „finita” és „impressa” probléma pl. valójában csak a szakirodalmi leírások pontatlanságaiból, illetve félreértéseiből született, mégis kötelességszerűen szembeesiti, értelmezi és alkalmazzza a föltételezett variánsokat, s úgy vezet rá saját — helytálló — véleményére. E problémakörből kinövő másik kérdés: szerzőség, kompiláció vagy egyszerű nyomtatási feladat: már korántsem álprobléma: csak 1902-ben oldotta meg DOMANOVSKÝ Sándor. Hogy HESSnek volt több kiadványa is, MILLERNél csupán logikus feltevés, azonban a későbbi kutatásoknak sikerült egy szintén 1473-as nyomtatványban azonosítania HESS betűtípusait. Arról, hogy milyen időpontban s milyen körülmények között szűnt meg a budai ősnymda, ma sem tudunk sokkal többet mondani MILLERNél.

Nyomtató műhelyek, könyvkereskedelem Mohács előtt

Ha már a László prépost által alapított nyomda hamar el is tűnt szemünk elől, felmerül a kérdés „num praeter Budense, quod Hessius eo deportaverat, prelum, in aliis quoque Hungariae oppidis nonnulla typographiae vestigia offendere liceat?” (474.). Más kutatók is keresték a választ, közülük pl. SIMONCHICZ Ince, a szerző kortársa, a historia litteraria művelője úgy vélte: „plures autem officinas typi eo tempore extitisse non ausim dicere, sed neque negare” (474.). MILLER a jó filológus kötelező óvatosságával nagyon idegenkedett a bizonytalan állásfoglalástól és a hipotézisgyártástól: „Equidem ita obfirmatus sum animo, ut non antea mihi persuaderi patiar, alibi etiam seculo XV aliquas praeterquam in ipsa metropoli Buda extitisse typographias, donec quodpiam illo tempore in Hungaria excusum monumentum, vel certae et indubitatae litterae, quae alterius quoque preli reminiscatur, publicum in lucem proferantur.” (474–475.)

Pedig jól tudta, hogy a magyarországi viszonyok mennyire nehezen tekinthetők át az úgynevezett vándornymdák rapszodikus eltűnése és felbukkanása miatt a XV–XVI. században. „Erat enim typographis sub illud tempus consuetudo, ut artis suae non uno in loco sed in pluribus oppidis relinquerent monumenta, ac terminatis, quae eorum dexteritati credebantur, operum typis, in aliam civitatem vel provinciam quo nimirum illos saepenumero invitari contigit, sub spe amplioris praemii.” (467.)

A több — lehetséges vagy feltételezett — vándor ősnymda (ez a fogalom csak MILLERNél fordul elő) létezése kérdésében felhozható olyan ellenérv is, hogy THURÓCZY Jánosnak nem kellett volna krónikáját Brünne vagy Augsburgba küldeni, ha az 1480-as években Budán is nyomtattak volna könyveket. Igaz, ha meggondoljuk, hogy 1539-től készítettek csak magyar kiadványokat az újszigeti nyomdában, „Ante hunc enim annum omnia apud externos im-

pressa fuerunt, quod docet primus sermone hungarico excusus an. 1533. *Cracoviae* a Hieronym. Vietore typographo liber, qui inscribitur: *Az Zenth Paal leveley magyar nyeluen*” (475.), akkor gondolhatnánk arra is, hogy függetlenül a körülményektől THURÓCZY sem tett mást, mint az újkori divatos és tudós szerzők közül oly sokan, vagyis hogy kézírataikat akkor is szívesen küldik külföldre, ha Magyarországon is megjelenhetnék.

Ami a könyvkiadókat, könyvkereskedőket illeti, szerepük a tudományos közéletben — antik és újkori szerzők kiadása révén —, az egyházi gyakorlatban — missalék, breviáriumok stb. kiadásával — és egyáltalán, a szellemi élet egészséges életritmusáért, természetesen a pezdító hatással volt a nyomdászatra is: „hi sunt artis typographicae promotores, qui usque ad deploranda maiorum nostrorum in Moháts fata, Budae consederunt.” (481.)

Első helyen említhető közülük Theodorus FEGER „librarius et concivis Budensis”, aki THURÓCZY augsburgi kiadásának (1488) és az esztergomi zsinati határozatok bécsi kiadásának (1494) anyagi részét fedezte. Jelentős volt Johannes PAEP („fortassis Pap”) szerepe is, aki egyházi kiadványokról gondoskodott, mint pl. JACOBUS a Voragine *Legenda aurea*-jából készült kivonat, a *Legenda sanctorum regni Hungariae* (1498), két *Missale* (1499. és 1507.) és egy liturgikus könyv (1502) az esztergomi egyházmegye részére, valamennyi Velencéből. Rajtuk kívül név szerint ismeretes még Urbanus KAYM, Stephanus HECKEL de Rivulo Dominarum, Michael PELSNITZ, valamint „Abraham Scultetus (*Annal. Eccl. Dec. I. ad ann. 1524.*) meminit etiam cuiusdam Georgii, qui Budae cum omnibus libris, doctrinam Mart. Lutheri profitentibus, quos venum publice exposuit, ad rogam damnatus fuit.” (480—481.) A névsor persze épp úgy nem teljes, mint ahogyan sok más kérdésben is hézagosaik még ismereteink. „Nullus[!] dubito, praeter hos etiam alios in Hungaria librorum quaestores numeratos fuisse; quia autem eorum conatus videre mihi nondum fortuna evenit, me illorum nomina ignorare, palam profiteor. Erit fortassis alius, qui hunc defectum olim cum foenere suppleat.” (481.)

A további kutatásra buzdító fejezetek (12—16. fej.) egyik érdekessége az úgynevezett második ősnymda, vagy ha úgy tetszik: más ősnymdák problémája. MILLER úgy tesz, mintha az eredményekkel biztató kezdet után nem tudná elfogadni a folytonosság megszakadásának gondolatát — ezért is idézi SIMONCHICZ diplomatikusan megfogalmazott véleményét —, de argumentum híján mégsem akar zsákutcába jutni, következésképp hipotézisként kezeli az egészet. Kétszáz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy SOLTÉSZ Zoltánné eredményei alapján érvelni tudjunk a második magyarországi ősnymda létezésével.

Ami pedig a könyvkereskedőket illeti (17. fej.), MILLER mindent tud, amit korában tudhatott. Legfeljebb annyi igazítást tehetünk hozzá, hogy a WALLASZKY nyomán PELSNITZként emlegetett librarius neve helyesen PRISCHWITZ vagy BRISCHITZ, hogy FEGER még WALLASZKYNál sem Theodorus, hanem Theobaldus, és hogy ama bizonyos György nem más, mint Georgius GRYNÉUS.

A XIX. és XX. században több mint kétszeresére szaporodott fel a budai könyvtárak és kiadók névsora KEMÉNY József (Georgius RÜM, 1490—1493 között; STEPHANUS de Wardia 1511-ben; Antonius MURARIUS 1513-ban és LEONARDUS de Sessardia 1523-ban), KNAUZ Nándor (Johannes CASSIS, 1480-ban), BALLAGI Aladár (Johannes HERTZOG 1500-ban), FITZ József (Mathias MILCHNER, 1510—1519 között) és BORSA Gedeon (Jacobus SCHALLER, 1512—1514 között) eredményes kutatásai nyomán.

deo, To imprimere, excudere, diuersum esse a 455
ly scribere, conscribere, concinnare, etc. Pro-
fecto, qui ampliorem Librorum notitiam possi-
dent, quos Diligentia, et vigiliae eruditorum
virosum ~~sub~~ ^{sub} finem saeculi XV. et sub introi-
tum XVI. ad posterorum vsus procudit, non
vno in opere animaduertent, hanc ipsam
formulam, quam Hessius noster adhibuit,
etiam ab Anglis, Belgis, Gallis, Germanis,
Italis, Polonis, aliarumque nationum typo-
graphis quam diuissime usurpatam fuisse.
Ut enim conatus suos orbi erudito notos red-
derent, ad calcem libri non modo nomen suum,
sed etiam locum, annum, et diem, quo typus ab-
solutus erat, adpressere. Cuius rei exempla
in defectu amplioris alicuius operis biblio-
graphici. sufficientia videri, legique possunt
apud Cl. Prayum in Indice Librorum ra-
riorum Bibliothecae Vniuersitatis Regiae Budae,
fol. (a.) item in A.R. ac Cl. Denis Muz.
würdigkeiten
(a.) Budae 1780. in 8. Tomuli II.

Floruerunt autem non multo post refo^r, Saxia tyⁿ,
 mationis tempora apud Hungaros, et Transⁿ, pographia,
 siluanos sequentia typographica: Seculo niⁿ, xum in Hunⁿ,
 mixum XVI. omnium primum est erectum garia seculo
Neansi in Hungaria, in Transsilvania XVI. XVII.
 autem Coronae. Post haec surreverunt Alⁿ, et XVIII.

bae-Juliae (a.) Alfo-Linduae, Barrophae,
Cibirii, Claudiopoli, Csepreghini, Debrecini,
Eberauiae, (b.) Galgockii, Ginsii, Kereszturi,
ni, Leutschouiae, Magno-Taradini, Neda,
lischae, (c.) Nemeth-Tyvarini, Nesolii, Paⁿ,
pae,

(a.) et Albae-Juliae, hodie et Albae-Carolinae olim
 fundata fuit typographia a Principe Fabrie,
le Betlenio. Hodie illius typi adseruanⁿ,
 tur et Harosⁿ et Párhelyini in Collegio Reforⁿ,
 matorum, propediem in ordinem redigendi.

(b.) Floraii, hungaris dicitur Konyoróhé,
rik, Comitum Erdödy.

(c.) Hoc cum primis memoratu dignum se feⁿ,
 cit apud posterorⁿ, quod suo prelo Stephani
Verböczy quod Triparitum Curis Hungaⁿ,
rici idiomate croatico exedit.

A XVI. század nyomdászata

A reneszánsz és reformáció korának nyomdászata sokkal gazdagabb annál, mintsem beleférjen egy szűkre szabott monográfia kereteibe, ezért a tárgyalás helyett az egyszerű felsorolás („series”) látszik célszerűnek. A nyomdával rendelkező helységek közül az alábbiak ismeretesek: Alsó-Lindva, Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Csepreg, Debrecen, Detrekő, Galgóc, Güssing, Gyulafehérvár, Keresztúr, Kolozsvár, Lőcse, Monyorókerék, Nagyszombat, Nagyvárád, Nedelic, Németlövő, Németújvár, Pápa, Rárbok, Somorja, Sárvár, Sempte, Szeben, Világosvár és Vizsoly.

Ha MILLER nésorát mai ismereteinkkel szembesítjük, a következők derülnek ki: Alsóindván 1573-tól működik nyomda (vö. RMNy I. 319.), Bártfa 1577— (RMNy I. 372.), Besztercebánya 1578— (RMNy I. 407.), Brassó 1539— (RMNy I. 28.), Debrecen 1561— (RMNy I. 169.), Detrekő 1579— (RMNy I. 431.), Galgóc 1584— (RMNy I. 543.), Gyulafehérvár 1567— (RMNy I. 230.), Keresztúr 1598— (RMNy I. 833.), Kolozsvár 1550— (RMNy I. 87.), Monyorókerék 1587— (RMNy I. 597 A.), Nagyszombat 1578— (RMNy I. 417.), Nagyvárád 1565— (RMNy I. 213.), Nedelic 1573— (RMNy I. 329.), Németújvár 1582— (RMNy I. 516.), Németlövő 1592— (RMNy I. 699.), Pápa 1577— (RMNy I. 393.), Rárbok 1584— (RMNy I. 541.), Sárvár 1539— (RMNy I. 39.), Sempte 1573— (RMNy I. 333.), Szeben 1529— (RMNy I. 9.) és Vizsoly 1589— (RMNy I. 635.).

Güßing és Világosvár azonos Németújvárral, ezért nem szereplésük, hanem elkülönítésük okoz félreértést, téves azonban Csepreg, Lőcse és Somorja besorolása, mivel itt csak a XVII. században jelennek meg a könyvnyomtatók. Hiányzik viszont tíz XVI. századi nyomdahely a nyilvántartásból, ezeket vizsgáljuk meg közelebbről: *Abrudbányán* 1569-től fogva nyomtatnak (vö. RMNy I. 260.), a helység neve a KARÁDI Pál nyomdájában kiadott *Balassa-komédia* révén vált ismertté. A drámáról azonban csak 1876-ban jelent meg az első tanulmány, így MILLER még nem ismerhette. *Kassa* (1560— RMNy I. 160.) mint XVI. századi nyomdahely csak az újabb kutatások fényében került a tudományos köztudatba. HUSZÁR Gál állítólagos kassai könyvéről az egész XIX. sz. folyamán még azt tartották, hogy debreceni kiadás. Először 1902-ben merült fel a gyanú, hogy talán mégsem az. Csak SCHULEK Tibor 1957-es cikke óta szaporodnak a kassai eredetet elfogadó nézetek (ÖTVÖS János, BENDA Kálmán, KELECSÉNYI Ákos, VARJAS Béla). *Komjátiban* (1573— RMNy I. 333.) két Bornemisza-kötet jelent meg. Az egyiknek nyomtatása a kolofon szerint Semptén fejeződött be, a másiknak pedig csak 1881-ben került elő címlappal bíró példánya, melyből a kiadás helye, ti. Komjáti, kiolvasható. *Pozsony* (1594— RMNy I. 750.) is hasonló okokból maradt ki: egy 1480-ból keltezett *Litterae indulgentiarum* 1942 óta ismeretes, a *Zwo wahrhaftige Neue Zeitung* c. históriás ének pedig egyelőre feltevések alapján tekinthető pozsonyi nyomtatványnak. Az ötödik hiányzó nyomdahelyen, *Óvárott* (1558— RMNy I. 151.) egy HUSZÁR Gál-, egy BULLINGER- és egy SZTÁRAI-mű bizonyítja számunkra működő nyomda jelenlétét a XVI. században. Ám a Huszár-kötetet 1855-ben, BULLINGER nyomtatványát 1896-ban, SZTÁRAI drámáját pedig 1869-ben fedezték fel, jóval később tehát MILLER munkája után.

Símánd (1570— RMNy I. 282.) vitatott helység, mert bizonytalan, hogy valóban működött-e itt KARÁDI Pál műhelye. A bizonyítéku idézni szokott BASILIUS István-féle vitairatból ugyanis példány nem maradt fenn, MELIUS

JUHÁSZ Péter hivatkozása viszont önmagában véve nem elegendő a kérdés eldöntéséhez. A hetedik és nyolcadik hiányzó városnév *Szászsebes* és *Szászváros* egy-egy cirillbetűs miscskönyvvvel kérhet jogcímet a felvételre, tudva azonban, hogy MILLER csak latin betűs nyomtatványokat vett figyelembe, mindenképp kimaradtak volna a névsorból. *Szeged* (1567— RMNy I. 238.) első pillanatra úgy látszik, mintha tévedésből maradt volna ki, hiszen MILLER filológiai pontossággal utal DEBRECENI ÉMBER Pál egyháztörténetének arra a passzusára, mely szerint MELIUS JUHÁSZ Péter bibliafordításának egy részlete Szegeden jelent meg a XVI. században, s mégis a XVII. századiak között találjuk a kéziratban. A dolog érdekessége az, hogy Szeged hiánya mégsem hiba, mivel az újabb kutatások szerint jelen esetben fiktív hely, és valójában Váradot kell érteni alatta (ez viszont szerepel MILLERNél). Végül *Vimpác* (1593— RMNy I. 735.) problémája: maga a város mint nyomdahely csak 1929 óta szerepel, nem is a magyar, hanem az osztrák szakirodalomban, s Karl SEMMELWEIS csupán 1966-ban bizonyította be a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, hogy a kolofonban szereplő Wimpassing an der Leytha azonos a burgenlandi Vimpác helységgel.

Összefoglalva a tanulságokat, azt mondhatjuk, hogy tíz eset közül kilenc alkalommal a kutatás haladása gyarapította a nyomdahelyek számát, s mindössze Szegeddel kapcsolatosan tévedett MILLER, de akkor is „szerencsés” kézzel. Más kérdés, de itt kell elmondani, mennyire kár, hogy a monografikusnak induló munka az utolsó fejezetben ennyire megelégedett a statisztikai számbavétellel. Arról ugyanis értesülünk, hogy pl. Nagyvárad, Nedelic, Alsóindva és Debrecen rendelkezett-e nyomdával vagy sem, de arról, hogy ezek a minden összefüggés nélkül felsorolt helységek nevezetesen HOFFHALTER Rudolf működésének fontos állomásai voltak, s nagyon is szoros kapcsolatban állnak egymással, már nem esik szó.

A barokk kori nyomdák

Minél közelebb érünk MILLER korához, annál nehezebb rendet teremteni a felszaporodó adatok között. A XVII. század még olyan listát kap, mint az előző. Íme a névsor: Alba Júlia (1619-től működő nyomda, vö. RMK I. 491.), Bartpha (1601— RMK I. 372.), Cassovia (1609— Biblios, [1971] Bd. 63. p. 18. BORSA Gedeon), Cibinium (1616— RMK II. 370.), Claudiopolis (1601— RMK I. 375.), Corona (1630— RMK II. 457.), Csepreg (1625— RMK II. 430.), Debrecen (1600— RMK I. 313.), Keresd (1684— RMK I. 1319.), Lőcse (1604— RMK I. 391.), Nagyvárad (1604— RMK I. 394.), Pápa (1624— RMK I. 543.), Pozsony (1609— RMK I. 417.), Somorja (1650— RMK I. 838.), Sárospatak (1651— Biblos Schr. Bd. 63. [1971] p. 18. BORSA Gedeon), Sárvár (1600— RMK I. 315.), Sopron (Sopronkeresztúr? 1601— RMK II. 315.), Tirnavia (1600— RMK I. 314.), Trencsén (1632— RMK II. 480.) és Zsolna (1664— Biblios, 19. BORSA Gedeon).

A fenti névsorban szerepel még Galgóc, Késmárk, Óvár, Puchó és Sopron. Közülük Galgócot elég lett volna csak a XVI. században szerepeltetni, Óvárnak is ott lett volna a helye, onnan azonban kimaradt, Késmárk csakis WALLASZKY nyomán kerülhetett a listába (*Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 271.). Puchó XVIII. századi, akárcsak Sopron (feltéve ha nem Sopronkeresztúrra gondolunk). Meglepő, hogy a XVII. sz. nyomdalajstromát alig kell kiegészíteni, ha mai ismereteinkkel szembesítjük. Hiányzik *Csík* (1676— RMK I. 1188. és II. 1376.), *Eper-*

jes (1656—RMK II. 848.), *Keresztúr* — ha nem azonosítjuk a Sopron neve alatt szereplő Sopronkeresztúrral — (1601—RMK II. 315.), *Loretom* (1670—RMK I. 1108.), *Szenice* (1636—Biblos, 19. BORSA Gedeon) és *Tejfalu* (1638—RMK I. 685.).

A XVIII. sz. nyomdáinak áttekintésénél meglazul az egzakt rendszerezés, városok sorrendjében tájékoztató megjegyzések igazítják el az érdeklődőt. A teljesség annyira viszonylagos, hogy elég a MILLERNél található adatokra szorítkozni, korrekcióknak, pótlásoknak nincs sok értelme.⁴ A kéziratból előljáróban megtudjuk, hogy Bártfa, Komárom, Enyed, Nagybánya, Pozsega, Esztergom és Varasd rendelkezett ugyan nyomdával, de róluk semmi biztos adat nincs, ezért kívül maradnak a névsoron. (495.) Akik viszont szerepelnek, azok a következők: Balázsfalva (Páldi-nyomda), Besztercebánya (Tummler-ny.) Brassó (SCHULER utódai), Buda (Királyi Egyetemi nyomda), Csiksomlyó (ferencesek nyomdája), Debrecen (Református kollégiumi nyomda), Diószeg (Nagyvárad mellett, — Medgyesi-ny.), Eperjes (Redlitz-ny.) Eszék (korábban ferences nyomda, most Divald-ny.), Győr (Streibig-ny.), Kalocsa (egyor ROYER, utóbb BATTHYÁNY püspök, jelenleg a piaristák kezében), Kolozsvár (korábban jezsuita, utóbb püspöki irányítás alatt egy nyomda, másik a Református Kollégiumban), Lőcse (Porhoránszky-ny.), Nagykároly (KÁROLYI Antal gróf felügyelete alatt), Nagyvárad (püspöki nyomda), Pécs (Engel-ny.), Pest (korábban EISENBERGER, jelenleg LETTNER és LANDERER, egykor ROYER és TRATTNER), Pozsony (Landerer-, Patzko-, Loewi- és Weber-ny.), Sopron (Süss-ny.), Szokolca (Skarniczl-ny.), Szeben (Scharb-, valamint a Barth—Hochmeister-ny.), Temes (előbb HEIMERL, most SLOVATZEK nyomdája), Tirovise (DRISRAUM Moldvában), Tyrnavia (Egyetemi Nyomda), Vác (Ambro-ny.), Zágráb (TRATTNER és KOTTSCHE nyomdája). A 20. fejezet hatalmas sereg-szemléje ezzel fejeződik be.

Papírgyártás a régi Magyarországon

A nyomdatörténet áttekintését szervesen egészíti ki a nyersanyagot szolgáltató papíripar rövid története. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ahol a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem fellendülőben van, egyre növekvő igény jelentkezik a papír iránt is.

„Erant vero primis temporibus Hungarorum typi adeo quidem elegantes, ut etiam cum hollandicis, in contentione venire possent. Omnia quippe, quae ad exercendam artem typographicam pertinent ab exteris oris multo pretio in Hungariam inferre oportuit.” (490.)

Azonban a belga, olasz vagy német papír beszerzése mellett történetek kísérletek hazai papírgyártásra is. A XVI. században Erdélyben Hans FUCHS és Hans BENCKNER brassói vállalkozása (1546), a XVII. században a szepesi papírmalom felállítása a legnevezetesebb. A XVIII. század viszonyai minden eddiginél kedvezőbbek, mert a számszerű gazdagodás mellett jelentősen megjavult a minőség is:

„Hodie complures per regna et provincias coronae apostolicae subiectas molae et fabricae chartaceae vigent, in quibus diversi generis papyrus praepa-

⁴ Az eddig feltárt adatok külön kötetet töltenek meg: *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott 1712—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz.* Szerkesztette: MARKOS Béla. Bp. 1972. 567 l.

ratur, elegantia, probitate et nitore proxime ad exterorum chartam accedens.” (491.)

A hiányzó neveket az egyetlen Dopsa pótolja, hol egyaránt gyártottak író-, nyomó- és itatós papírt, valamint azbesztet: „Apud Gömöriensis in oppido Dopsa charta conficitur ex asbesto, quae in igne corrumpi nequit.” (491–492.)

MILLER alaposága ezúttal is érvényesül annyiban, amennyiben az általa közölt adatok megbízhatóak, teljesség dolgában azonban nagyon kirívó forrásainak elégtelensége.⁵ A XVI. században Lőcse (1530) és Szeben (1573) mellett olyanról feledkezik meg, mint a kolozsvári Heltai-féle papírmalom (1563). A XVII. századdal kapcsolatosan joggal hivatkozik a szepesi papírmalmokra, hol ekkor nyolc működött (Alsó- és Felső Ruzbach, Felka, Felsőszalók, Igló, Podolinc, Poprád és Teplic), de rajtuk kívül még további huszonegyet lehetett volna figyelembe venni, többek közt *Bártfa* (XVII. sz.), *Beszterce* (1664—), *Enyed* (1637—), *Eperjes* (1697—), *Gyulafehérvár* (1636—), *Kassa* (1640—), *Körmöc* (1625—), *Munkács* (1683—) és *Zníóváralfa* (1656—) papírgyártó műhelyeit és malmait.

A XVIII. század nehezen áttekinthető mindazok számára, akiknek nem áll rendelkezésükre jó előmunkálat. Dopsa azaz Dobsina (a vízjelekben: „Topscha” vagy „Dobschau”) jó példa volt ugyan, de rendkívül kevés ahhoz az ötven névhez képest, melyet ma sorolnánk fel. MILLER úgy látszik nem is tett kísérletet a kor papírgyártó műhelyeinek számszerű összegezésére, jóllehet az első félszázad feltérképezésére érdemes lett volna próbát tenni, legalább az ismeretebb települések esetében, mint pl.: *Brassó* (1735—), *Fogarás* (1732—), *Pápa* (1729—), *Pécsvárad* (1719—), *Rózsahegy* (1721—), *Temesvár* (1732—) és *Zólyomlipcse* (1711.). De még így is javára válik a téma vázlatos kidolgozása.

A kézirat forrásai

MILLER nyomdatörténete sok forrást felvonultat, ennek ellenére nem tekinthető önállóan alkotásnak. A szerző judiciuma nemcsak ezek megrostálásában, de a belőlük adódó következtetések óvatos, hipotéziseket nem kedvelő levonásában is megnyilvánul. Mindezek alapján forrásainak három csoportja különíthető el: 1. egyéni kutatások; 2. általános segéd tudományi művek; 3. részletkérdések szakirodalma.

MILLER *egyéni kutatásai* visszanyúlhatnak ugyan még pozsonyi és bécsi tartózkodásának idejére, de legtermékenyebbek számára föltétlenül a nagyváradi évek lehettek, mikor nyitva állt előtte a káptalan gazdag könyvtára „quae multis praeclaris, ac etiam perraris libris repleta est.” (472.) Ezeknek a búvárokodásoknak eredményei szétszórtan bár, de az összegező *Prima lineamenta* minden részletébe beleépülve felismerhetők.

Az *összefoglaló művek* közül a bevezetés igényével írott, GUTENBERG fellépéséig terjedő néhány fejezet Conrad NAHMMACHER: *Anleitung zur kritischen Kenntniss der lateinischen Sprache* (Leipzig 1768.) c. munkájából⁶ és G. MERMANNI: *Origines typographicae* (Hagae-Comitum 1765.) szintéziséből merítette

⁵ Az egész kérdés alapvető feldolgozását adja BOGDÁN István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Bp. 1963. 486 l.

⁶ Miller hagyatékában külön kéziratot kivonat figyelmeztet erre a forráshasználatra *Ortus et progressus typographiae ex Conrad Nahmmacher Einleitung... etc. Leipzig 1768. in 8 Cap. II. p. 44.* címmel. — Bibliotheca, Cat. IX. tit. VII. a/3.

főbb szempontjait. Az érdemi rész, a magyar nyomdatörténet vázlatos ismertetése WALLASZKY Pál két monográfiájára, a *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* (Lipsiae 1769.) és *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra tempora delineatus* (Posonii et Lipsiae 1785.) anyagára, sőt olykor tárgyalási metódusára épül.

Az általános segédtudományi könyvek közül MILLER mindvégig használt lexikonai: Jacob Christoph ISELIN: *Allgemeines historische Lexikon*. (Leipzig 1722.), Johann Georg KRÜNITZ: *Oeconomisch-technologische Encyclopädie* (Berlin 1776—), Mathias MARTINUS: *Lexicon philologo-etymologico*. (Bremae 1623.), magyar vonatkozású életrajzi összeállításai: BOD Péter: *Magyar Athénas* (Nagyszeben 1766.), CzVITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae litteratae* (Francofurti et Lipsiae 1711.), Georgius Jerentias HANER: *Adversaria de scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum scriptisque eorundem antiquioribus ordine alphabetico digestis* (Viennae 1774.), HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum* (Viennae 1775.) és WESZPRÉMY István: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* (Lipsiae-Viennae 1774—1787.). A könyvészetek közül pedig Michael DENIS: *Wiens Buchdruckergeschicht bis 1560* (Wien 1782.) és PRAY György: *Index librorum rariorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* (Budae 1780.) nélkülözhetetlen forrásmunkája említendő, a vegyes tartalmú, univerzális irányú munkák közül pedig Michael PEXENFELDER: *Apparatus eruditionis tam rerum quam verborum per omnes artes et scientias instructus* (Sultzbaci 1687.) c. kézikönyve mint MILLER szintézisének gyakori segédeszköze.

Egyes fejezetekhez gazdag jegyzetapparátus járul ugyan, de a megjegyzésekből kiderül, hogy a szerző olvasottsága nem ritkán szelesebb a beidézett szakirodalomnál is. Am ez a tétel néha fordítva is igaz. Az ókortól GUTENBERGig terjedő áttekintéshez a keleti hieroglifák kérdéséhez Georgius Bernhardus BÜLFFINGERUS: *Specimen doctrinae veterum Sinarum moralis et politicae* (Francofurti 1728.), a héber kabbalisztikához Theodoricus HAKSPANERUS: *Miscellaneorum sacrorum libri II.* (Altdorf 1660.) c. művét kivonatolta, az antikvitás görög és római vonatkozásaihoz a közkedvelt Polidorus VERGILIUS: *De inventoribus rerum libri III.* (Argentorati 1509.) c. munkájából merített példákat. A „liber”, a „volumen” és a „folium” terminus technicusok történeti fejlődését Stephan SCHÖNWISNER: *De ruderebus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primo anno 1778 repertis partim nondum vulgatis* (Budae 1778.) c. műve nyomán ismerteti, a pergamen- és a papírnyers-anyagra vonatkozó tudnivalókat Christoph GATTERER: *Epitome artis diplomaticae* (Göttingen 1773.) és Eusebius AMORT: *Principia artis criticae* (Cassoviae 1746.) c. kézikönyvei nyomán vázolja fel.

A magyar kezdetek minden lényeges szempontja, a periódus kezdésének meghatározása és a főbb szereplők bemutatása tekintetében, alapvetően WALLASZKY *Tentamen*-jére vezethető vissza. A kéziratban részletesen idézett szakmunkák szinte hiánytalanul előkereshetők belőle, de hogy mégsem mechanikus átvétellel állunk szemben, mutatja az, hogy a WALLASZKYNál névtelenül szereplő *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis* (Vindobonae 1766.) c. munka szerzőjeként itt már Xystus SCHIER neve szerepel, sőt, a Corvinára vonatkozó szakirodalom Johannes LOMAYER disszertációjával (*De bibliothecis singularis*. Zutphaniae 1669.) egészül ki.

HESS András személyéről és a budai ősnymoda működéséről szintén WALLASZKY nyomán számol be MILLER, de forráshasználata csupán a tárgyi adatokra korlátozódik. Három fontos elvi kérdés felvetése már az ő probléma-érzékére vall. Az első a „finita” és „impressa” értelmezési lehetőségeinek kiaknázása annak megállapítására, vajon HESS szerzője, kompilátora vagy nyomdásza volt-e a budai krónikának. WALLASZKYval szemben — aki Hess személyét is gyanúba veszi, mikor a szerző személyét igyekszik megállapítani — MILLER leszögezi, hogy Hess András „non author sed typotheta” (454.), s ezzel a kérdést a maga részéről lezárja.

A második kérésre, hogy ti. volt-e más kiadványa is esetleg a budai ősnymodának, a szerző pozitív választ ad, de véleményét csak hipotézissel tudja alátámasztani (WALLASZKYNál ez a probléma nem kerül elő). A bizonyásgúl idézett források: Michael DENIS: *Merkwürdigkeiten der k. k. garellischen öffentlichen Bibliothek am Teresiano* (Wien 1780.) c. könyvészete és az *Allergnädigst-priwilegirte Anzeiger* 1774. évfolyamának érdekes cikke (H. XXXVI. Num. I. p. 284.) MILLER tájékozottságának és kombináló képességének bizonyítéka.

Végül a harmadik kérdés: mikor indult meg tehát a magyarországi nyomdászat: a XV. vagy a XVI. században? Az előzőek alapján ez a probléma már nem vehető komolyan, de hogy MILLER külön, a 17. fejezetben szükségesnek érzi cáfolni ÁRVAY Mihály állítását (1735) — aki még azt hirdette, hogy a sárvár-újszigeti nyomda volt az első hazánkban —, kizárólag azzal magyarázható, hogy WALLASZKY is bírálta az „Auctor rei litterariae Hungariae”-t (*Tentamen*, 96.).

A nyomtató műhelyek sorsáról és a könyvkereskedelem Mohács előtti helyzetéről SIMONCHICZ Ince: *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* (Magno-Varadini 1784.) c. értekezése és WALLASZKY megfelelő fejezetei alapján olvashatunk (*Conspectus*, 186–187.). A cezúra meghúzása 1526-nál történelmileg evidens, MILLER azonban könyvtörténeti és könyvkiadói szempontból Nicolaus REUSNER: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum 1600. exegesis* (Francofurti 1603.) adataival is argumentál.

A magyarországi nyomdahelyek összeállítása több-kevesebb teljességgel megtalálható WALLASZKY könyveiben (*Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 132–135, 184–186, 271–272, 429–431.), átvételük tehát könnyű feladat lett volna, kritikai megrostálásuk annál kevésbé. MILLER mégis az utóbbi feladatra vállalkozott.

A XVI. század vonatkozásában elkerüli WALLASZKY hibáit: Újszigetet és Sárvárt, Eberaut és Monyorókeréket egynek veszi (ezzel szemben: *Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 185.), Temesvárt pedig — helyesen — kihagyja (nem így: *Conspectus*, 186.). Viszont téved, amiért XVII. században mellőzi Eperjest és Tirgovistét, jöllehet WALLASZKY felsorolja őket (*Conspectus*, 271–272.).

Sok az eltérés MILLER és forrásai között a XVIII. sz. áttekintésekor is. Nála a kéziratban szó van Komárom, Enyed, Nagybánya, Pozsony és Esztergom elenyészett nyomdáiról, Besztercebánya és Nagyszombat működő tipográfiáiról, valamint RADLITZ (Eperjes), DIVALD (Eszék), STREIBIG (Győr), ROYER (Kalooca), ENGEL (Pécs), ROYER és TRATTNER (Pest), SKARNICZEL (Szakolca), SCHARD, BARTH és HOCHMEISTER (Nagyszeben), HEIMERL és SLOVATZEK (Temesvár), TRATTNER és KOTTSCHE (Zágráb) nyomdászokról és kiadókról, kikről WALLASZKY mit sem tud.

Ellenben hiányzik MILLERNél Késmárk, Eger, Fiume, Veszprém, Szeged, Szombathely, Újvidék és Varasd nyomdáinak, illetve LANDERER (Buda),

MAYER (Lőcse), PATZKO (Pest), BELNAI (Pozsony), GRÜN (Szeged), JANKOVICS (Újvidék) és KARLECZKI (Fiume) nyomdászoknak a nevei, bár WALLASZKY-nál megtalálhatók (*Conspectus*, 429–430.). A kézirat 20. (nyomdahelyeket lajstromozó) fejezetében felhasznált egyéb szakirodalmi források (TIMON Sámuel: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, továbbá az *Index librorum prohibitorum* stb.) elhanyagolhatók.

Hátra van még a papírgyártásról szóló rövid fejezet forrásának kérdése. Erről a témáról szinte előzmény nélkül kellett MILLERnek írnia, ezért természetesen, hogy szinte kimerítő részletességgel dolgozza fel WALLASZKY adatait (*Conspectus*, 187., és 273–274.). De ezúttal sem pusztán átvételről van szó. Amíg WALLASZKY adatközlő eljárása egyenetlen (a XVI. századból egy papírmalmot ismertet, a XVII–XVIII. századból csaknem tizet), addig MILLER következetesen egyet-egyet említ csupán minden századból, s ugyanakkor széles horizontú európai háttérrel von mögéjük. Gyér számú forrásaik (CAROLUS WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*. II. köt. 1774. — MILES Mátyás: *Siebenbürgischer Würg-Engel*. 1670.) egyébként közösek csakúgy, mint hiányaik.

Befejezés

MILLER Jakab Ferdinánd magyar nyomdatörténeti szintézise, a *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros*, tulajdonképpen akadémiai (főiskolai) előadásokból keletkezett jegyzet. Jelentősége mégis több ennél: lelkiismeretes szakirodalmi gyűjtésen alapuló, témáját európai távlatokba állító monográfia, mely számot ad az addigi ismeretekről, igyekszik kirekeszteni megalapozatlannak látszó feltevéseket, fejlődéstörténeti helyükre próbálja tenni a hitelesnek ítélt adatokat, és a megoldatlan problémák önkényes lezárása helyett inkább élesen exponál, csak hogy megoldásukat a jövőben remélni és siettetni lehessen.

A nyomdatörténet MILLER felfogásában a történettudomány egyik diszciplínája, a művelődéstörténet szerves része, ezért helyetállóak az általa fogalmazott kérdésfeltevések és magyarázatok. A helyes történeti aspektus mellett tárgyalási módszerének erőssége a historia litterariára jellemző komplex látásmód is, bár ő maga már túllép ezen, és a historia litterariából kibontakozó speciális tudományágak egyik művelője, az önállósulás útjára lépő magyar nyomdatörténet első modern képviselője.

MILLER forráshasználata megfelel a tudományos etikának: filológiai alaposágú jegyzetapparátusában semmi lényegeset nem hallgat el, mint monográfus pedig sokoldalú tájékozottsága segítségével összegyűjtött adatait saját rendszerébe állítva használja fel és magyarázza meg. Ennél többet nem várhatunk egy XVIII. század végi tudóstól, ezért a *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros* méltán kér helyet a magyar tudománytörténeti szakirodalomban.

Unbekanntes Manuskript der ersten Geschichte des ungarischen Druckereiwesens

Der Verfasser berichtet über eine Arbeit aus der Manuskriptensammlung der Bibliotheca in Gran aus dem XVIII. Jahrhundert, betitelt: *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros*. Jakob Ferdinand Miller, der Verfasser lehrte seit 1776 in Grosswardein und war Professor der Akademie in Grosswardein in den 1780-er Jahren. Er hielt den Hörern der Hochschule seit 1783 Vorträge über die Geschichte des ungarischen Druckereiwesens, dabei entstand seine hier besprochene Arbeit. J. F. Miller's *Prima lineamenta* durfte in der ersten Hälfte 1788 ihre endgültige Fassung erhalten haben, da Miller zu dieser Zeit auf den rechtswissenschaftlichen Lehrstuhl versetzt wurde und keine Vorträge mehr über die Geschichte des Druckereiwesens zu halten hatte. Auch das Imprimatur trägt das Datum 17. August 1788. Es handelt sich also um die erste Geschichte des ungarischen Druckereiwesens.

Miller's Buch gliedert sich in zwanzig Kapitel. Die allgemeine Einführung ist in Kapitel 1—5 enthalten. Kapitel 1. enthält die Begründung der Umstände der Niederschrift der Arbeit; Kapitel 2. die Erfindung der Schrift; Kapitel 3 die zur Schrift nötigen Stoffe, Pergament, Papier; Kapitel 4 die ausführliche Behandlung der Technik des Buchdrucks; und Schlusskapitel 5 die weltweite Verbreitung des Buchdrucks.

Die Geschichte des ungarischen Buchdrucks in geschichtlichen Epochen gliedert sich in die Kapitel 6—15. Mit Anschluss an die Kenntnisse der Buchdruckerei der Chinesen, befasst sich Kapitel 6 mit den Kenntnissen des Buchdrucks der alten Szythen. In Ungarn ist der Buchdruck seit der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, d. i. der Regierung Mátyás Hunyadi's heimisch laut Feststellungen in Kapitel 7—8. András Hess, der erste ungarländische Buchdrucker, und die durch ihn herausgegebene *Chronica Hungarorum* werden in Kapitel 9—12, aus dem Gesichtspunkt des Buchdrucks ausführlich behandelt.

Das Problem, ob es eine zweite Urbuchdruckerei in Ungarn gab, taucht bereits hier auf, blieb aber auch im Lichte jüngster Forschungen ungelöst. Die letzten fünf Kapitel (16—20) geben einen kurzen Überblick über den Buchdruck in Ungarn im XVI—XVIII Jahrhundert. Die einzelnen Meister des Buchdrucks sind zwar in sehr gedrungenem Stil gekennzeichnet, die Liste der Werkstätten der Druckereien ist aber komplett. Diese Kapitel berichten über alles, was Ende des XVIII Jahrhundert's bekannt war, dementsprechend enthält J. F. Miller's Arbeit viele, genaue Angaben. Seine unrichtigen Feststellungen erwiesen sich erst durch die jüngsten Forschungen als unbrauchbar, die *Prima lineamenta* war mithin eine hervorragende Leistung in ihrer Zeit. Eine kurze Übersicht der ungarländischen und siebenbürgischen Papiermühlen und der Buchhändler im spätmittelalterlichen Buda ergänzt die Kapitel der Geschichte des Buchdrucks.

Der Verfasser vergleicht J. F. Miller's Angaben mit dem gegenwärtigen Standpunkt der Wissenschaft in allen Fällen, weist auf ihre Vorzüge, als auch auf ihre Fehler hin und gibt, zum Abschluss, die zum Manuskript verwendeten Quellenwerke bekannt.

KÖZLEMÉNYEK

A Hess-féle *Chronica* legrégibb kéziratos másolata (1481). A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* App. 3. szám alatt egy eltűnt *Chronica Hungarorum* című műről kimutatja, hogy az kézirat volt. Ugyanis Michael DENIS egy lábjegyzete alapján sokan tévesen azt gondolták, hogy Hess 1482-ben (!) kiadott még egy krónikát, amelynek Michael (!) MANESTORFFER bécsi orvos volt a szerzője.¹ A Hess-féle *Chronica Hungarorum*-ról 1481-ben készült bécsi kéziratról történt HEVENESI Gábor-féle másolat² alapján már FITZ József megcáfolta az ilyen nyomtatvány létezését.³

Pécsett a püspöki könyvtár 1778 és 1838 között készült katalógusaiban szerepel ez a bécsi kézirat, amelyet azonban FITZ már nem talált. A katalógusok adatai szerint ez 15. századi, negyedréti alakú papírkódex lehetett, amely a MENESTARFFER-féle kéziratnál kívül Szt. ISTVÁN okleveleit is tartalmazta — írta FITZ.

1971-ben magánhagyatékából egy 27 × 20,5 cm nagyságú kódex került a budapesti Eötvös Kollégium Könyvtárába. A kötetben 37 levélen 73 számozott lapot tölt be kézírással a *Chronica Hungarorum*, amelynek tükre 21,5 × 13,5 cm. A krónikát egy hat számozatlan levélből álló füzet előzi meg, ahol a 18. századra tehető kéz az 1^r-ra — kissé nehézkes írással — mintegy címként írta fel: *Chronica Hungarorum cum praefatione ad propositum Budensem, cui praemittitur Diploma Sylvestri ad S. Stephanum*. A 3^r-ra és a 3^v-ra egy másik, gyakorlottabb kéz — ugyancsak a 18. századból — a szóban forgó diploma szövegét másolta le *Diploma Sylvestris II. Pontificis Maximi, ad S. Stephanum, e Duce Hungarorum primum regem, et Apostolicum noncupatum; cujus exemplar originale, inter Cimelia Regni Hungariae, penes Sacram ejusdem Coronam asservatur* bevezetéssel.⁴ A kötet végén öt számozatlan türes levél áll. A krónika végén a másoló magát is és forrását is megnevezi: „*finita Wiene per Johannem Menestartffer Artium doctorem decretorumque Licentiatum: die Lune decima mensis Septembris Anno domini M · CCCC · LXXX^{mo} primo: sed impressa fuit Bude Anno domini M · CCCC · LXXIII in vigilia penthecostes per Andream Hess.*

Ez tehát az 1473-ban Budán Andreas HESS által nyomtatott krónika első ismert kéziratos másolata, amelyet már oly régóta hiába kerestek Pécsen. A másoló, Johannes

¹ Az RMNY-ben BORSA Gedeon foglalta össze az eddigi irodalmat. E cikk megírása során nyújtott sok és szíves segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

² Budapest, Egyetemi Könyvtár Kézirattára, HEVENESI-gyűjtemény, 50. köt. 203—284. l.

³ Közlemények a pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából, 3. Pécs, 1931—32. 1—6. l.

⁴ A diploma ebben az időben már nyomtatásban is hozzáférhető volt. 1644-ben adta ki Rómában Melchior INCHOFER (*Annales ecclesiastici regni Hungariae*, 256—7. l.) Egyéb kiadásait ismerteti GOMBOS F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae III*. Budapest, 1938. 2129. l.

MENESTARFFER nem magyar származású, ahogy ezt korábban gondolták. A bécsi egyetem matrikuláiban ez a vezetéknev mindig az alsó-ausztriai Weitten helységből származó személyt jelöl.⁵

FITZ megállapítása szerint HEVENESI 1702-ben másoltatta le ezt a MENESTARFFER-féle kéziratot. A fekete tintával, négy kéz által készített másolatot barna tintával feltehetően maga HEVENESI ellenőrizte („nihil deest” bejegyzés és őrszavak az egyes kezek közt) és javította. A másolás menetére a kódex jelen állapotából lehet következtetni. A krónika számozott lapjai ma 1—16, 39—62, 17—38, 63—73 sorrendben követik egymást. A két kézirat összevetése a következő képet nyújtja:

	A lapszám	
	HEVENESINÉL	MENESTARFFERNÉL
1. kéz	203—230	1—18
2. kéz	231—250	19—38
3. kéz	251—273	39—62
4. kéz	275—284	63—73

Másoláskor a kódexet tehát négy füzetére bontották szét, hogy a négy kéz egyszerre dolgozhasson. Ezért találhatók az egyes kezek közt üres helyek, sőt a harmadik és negyedik kéz közt üres lap is. A másolás után 1702-ben (l. alább) bekötötték a kéziratot, de hibásan, mert a második és a harmadik füzetet felcserélték, és az első füzet utolsó levelét — a krónika 17. és 18. lapjával — a második elejére ragasztották. Ekkor kötötték hozzá a „címet” és a Sylvester-bullát tartalmazó füzetet, valamint a krónika után levő öt üres levelét is.

A HEVENESI-féle másolat pontosan követi MENESTARFFERÉT, csak rövidítési rendszerben mutat eltérést. De a másolók jól tudtak latinul, és a szöveget így is hűen adták vissza. A kevés szövegbeli eltérés — főleg az első kéz esetében — szinte lényegtelen. Így a hun történetben

HEVENESINÉL (205. l.)	MENESTARFFERNÉL (3. l.)
Multiplicati sunt ut arena	— Multiplicati sunt in scitia ut arena
Bele filio Thele Zemeyn oriundo	— Bele filio Thele de genere Zemeyn oriundo
...occidentales regiones invadere	— ...occidentales regiones mundare
decreverunt ⁶	decreverunt

MENESTARFFER rövidítési rendszere erősen eltér HESSÉTŐL. Például az ajánlás és a prolóógus szövegében (HESSNÉL 29 sor) közel 70, a *De coronatione regis Mathiae* című utolsó fejezetben (HESSNÉL 23 sor) közel 60 az eltérés. MENESTARFFERNÉL a 28. lapig a fejezetek kezdetén üres rubrikák találhatók ott, ahol HESSNÉL is külön rubrika van. Az utolsó a *De coronatione, vita, et morte regis Andree* című fejezet kezdő „P” betűjének a helye. Ettől kezdve

⁵ *Die Matrikel der Universität Wien II.* 1451—1518/I. Register der Personen- und Ortsnamen, bearbeitet von Willy SZAIVERT, Graz—Wien—Köln, 1967. 460. l. — Voltak, akik Michael MANESTARFFERREL azonosították a másolót, szerzőként beszélve róla. Michael MANESTARFFER a bécsi egyetemen rektorként szerepelt 1476-ban: „venerabilis et egregius artium liberalium et medicine doctor Mag. Michael Manesdorffer ex Wienna”. 1451—1518/I. Text, Graz—Wien—Köln, 1967. 156. l. — A másoló személye nem azonosítható az 1488-ban bejegyzett Joannes MAENESDORFFER ex Weittennel sem, időbeli eltolódás miatt. Uo. 197. l.

⁶ HESSNÉL az „invadere” szerepel!

MENESTARFFER a sor előtt, lapszélre kiemelt betűkkel jelöli az iniciálékát. A MENESTARFFERNél üresen maradt iniciálék helyeit a HEVENESI-féle másolat készítői ugyanúgy kihagyták.

Hogy kié volt a kódex, mielőtt Pécsre került, arról eddig semmi adat sem volt. A jelenlegi zöld színű, bőrből készült kötéstáblába a következő betűket ill. évszámot préselték:

C.S.K.D.

K.S.C.R.

M.C.A.T.

1702

Ennek feloldása FALLENBÜCHL Zoltán szíves közlése alapján:

Comes Samuel Kálnoki De

Kórispatak Suae Caesareae Regiae

Majestatis Cancellarius Alicus Transylvanicus

KÁLNOKI Sámuel (1640—1706) erdélyi főúr, 1694-től alkancellárként szervezte meg az erdélyi udvari kancelláriát. 1697-ben I. LIPÓT grófi rangra emelte; 1703-tól Erdély kincstartója.⁷ Történelem iránti érdeklődését mutatja, hogy 1702-ben Bécsben ő jelentette meg PETHŐ Gergely *Rövid magyar króniká-ját*.⁸ A mű ajánlásában erre négy indokot hozott fel: 1. „... az egész magyar nemzetünkben egy magyar história sincsen”, 2. „... ez a kibocsátandó Pethő Gergely Históriajának nevezetett munka, mely is majd teljességgel, s annyira elfogyott vala, hogy majd nem is láttatott amaz dicsőséges vitézséggel örök emlékezetre kiterjedett nagyhírű Zrinyi Miklósnak! kinek udvarában laktam! tulajdon csinálmanya...”, 3. „... hogy példát adjak mindeneknek, és kedvet csináljak az históriák írására”, 4. „... kötelességem pedig, és szeretetem azt hozta, hogy ahol azon historia végződött, ugyanott fölvegyem, és continua serie minden esztendőnként lehozzam, éppen az elkezdődött új saeculumig”. „Iráam a bécsi szállásomon. Die 10. Octobris 1702. ... Gr. Kálnoki Sámuel”. E sorai ellenére mindössze három évvel toldotta meg PETHŐ krónikáját, kiegészítve azt 1629-ig, BETHLEN fejedelem haláláig. Sajnos a Kálnokiak könyv- és levéltárának nyoma veszett.⁹ KÁLNOKI Sámuel krónika-terve sem valósult meg. A most könyvtárából előkerült HESS-féle *Chronica Hungarorum* 1481. évi bécsi másolata újabb adalék a Hevenesivel kapcsolatban álló főúr történelem iránti érdeklődésének a bizonyítására.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A Barberini-gyűjtemény néhány kódexéről. Nemrégiben jelent meg Sesto PRETE katalógusa a Vatikáni-könyvtár BARBERINI-gyűjteményének első 150 kódexéről,¹ és ugyancsak néhány évvel ezelőtt olvashattuk ROSIVACH J. Vincent tanulmányát: *Manuscripts of Matthias Corvinus in the Barberini Collection*.² Sesto PRETE még nem ismerhette ROSIVACH tanulmányát, utóbbi viszont tudott a nyomtatott katalógusról, de — saját megjegyzése szerint — nem volt alkalma használni azt.³ Mindketten foglalkoznak néhány olyan

⁷ *Magyar életrajzi lexikon*, I. Budapest, 1967. 847. l.

⁸ RMK I. 1645.

⁹ KOSÁRY Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I.* Budapest, 1970. 685. l.

¹ Sesto PRETE: *Codices Barberini latini*. Codices 1—150. Recensuit — —. In *Bybliotheca Vaticana* 1968.

² *Manuscripta* 1971. 177—184. l.

³ ROSIVACH i. m. 178. l. 2. sz. jegyzet.

kódex-szel a BARBERINI-gyűjteményből, amelyeket egy XVII. századi kéziratot leltár corvinaként említ. E kódexekkel kapcsolatban fölmerült problémák közül a magunk részéről a kérdésnek csupán azzal a területével kívánunk foglalkozni, hogy a corvina-kutatás szempontjából hogyan értékelhető a két nevezett szerző — illetve elsősorban ROSIVACH vonatkozó véleménye, amire az a körülmény is kényszerített, hogy nemrégiben alkalmunk volt a szóban forgó BARBERINI-kódexeket eredetiben tanulmányozni.

Először ismertetjük MORONI XVII. századi katalógusának⁴ bejegyzését; mely az egész kérdést fölvetette:

- „...
 2504. Titi Livij Patavini libri decem priores. fol. membr. hic codex fuit Bibliothecae Matthiae Regis Coruini.
 2505. Terentij Comoediae 4° membr. Hic codex fuit Bibliothecae Matthiae Coruini.
 2506. Salustij [!] bellum Catilinarum et Jugurthinum. 4°. Membr. Hic codex fuit Bibliothecae Mathiae Coruini.
 2507. M. T. Ciceronis Tusculanae Questiones. Paradoxa. Laelius sive de amicitia. Cato maior sive de senectute. 4°membr. hic codex fuit Bibliothecae Mathiae Coruini”.
 ...”

E bejegyzésből világos, hogy négy kódexről van szó, a későbbiek során azonban — valószínűleg két kéziratnak az 1826-ban történt újrakötésekor történt felcserélése folytán — egy ötödik kódex is került ebbe a sorba. Ezek után készült a MORONI—BARBERINI konkordancia-jegyzék,⁵ amely szerint a kódexek jelzetei a következőképpen alakultak:

LIVIVS:	Cod. Barb. lat. 168. olim MORONI 2504.
TERENTIVS:	Cod. Barb. lat. 83. olim MORONI 2505.
CICERO:	Cod. Barb. lat. 73. olim MORONI 1401. [!]
SALLUSTIVS:	Cod. Barb. lat. 40. olim MORONI 2506.
SALLUSTIVS:	Cod. Barb. lat. 39. olim MORONI 2507. [!]

ROSIVACH és Sesto PRETE egymástól függetlenül állapította meg, hogy tévedésen alapszik a Cod. Barb. lat. 73. azonosítása a MORONI-féle leltár 1401-es tételével, ami azt is jelenti, hogy a Cod. Barb. lat. 39. is tévesen kapta utólag a MORONI 2507-es számot. Ezt az utóbbit, a 39-et tehát törölni kell a corvina-gyanús kódexek sorából, bár fennállhat annak lehetősége, hogy a két SALLUSTIVS-kódex lapjai újrakötéskor összekeveredtek.⁶

A tulajdonosi bejegyzések is világosan mutatják, hogy melyik az a négy kódex, amelyeket MORONI összetartozóan mint MÁTYÁS könyvtárából származókat jelölt meg. Minthogy a tulajdonosi bejegyzések vizsgálata lényegében eldönti a kérdést, ezekre nézve az egyes kódexeket egyenként ismertetjük.⁷

A Cod. Barb. lat. 168. (olim MORONI 2504.) LIVIVS-kódex eredeti, préselt, aranyozott bőrkötése nem hagy kétséget afelől, hogy hiteles corvinával van dolgunk. Erről egyébként a *Magyar Könyvszemle* olvasói már 1965-ben tájékoztatást kaptak,⁸ nem szólva a *Biblio-*

⁴ Cod. Barb. lat. 3159. f. 218.

⁵ A Vatikáni könyvtár kéziratári segédkönyvtárában.

⁶ Erre a körülményre — a téves azonosításra — mindkét idézett mű utal: ROSIVACH i. m. 182—183. l., Sesto PRETE i. m. 127. l. (a 73. sz. kódex leírása végén): „... puto hunc esse de quo C. Moroni monet: 'hic codex fuit Bibl. M. Coruini'. Moroni enim opera nostri codicis memorat, numerus autem antiquus a nostro differt (numerus apud Moroni est 2507 [nunc Barb. lat. 39.]) ubi tamen Sallusti opera habentur.”

⁷ Az említendőkön kívül még más név- és egyéb bejegyzések is találhatók a szóban forgó négy kódexben, mi azonban csupán azokkal foglalkozunk, amelyek előbbre vihetik a kérdést.

⁸ CSAPODI Cs.: *A Vatikáni Könyvtár Quintilianus-corvinája*. *Magyar Könyvszemle* 1965. 219—221. l. Nevezett szerző csak a MARUCCHI A. műve (*Stemmi di possessori di*

theca Corviniana c. kötet kiadásairól, amelyekben nemcsak a kódex leírása, de a kötés reprodukciója is benne van.⁹ E kódex f. I^r-ján szerepel „Lucae Vingardj”, a f. I^v-n pedig „O Lindrj Vrodj” vagy „Vnedj”.

A Cod. Barb. lat. 83. (olim MORONI 2505) TERENTIUS-kódex f. IV-ján és I^r-ján ugyanez a két név szerepel, de itt még ezekhez járul a f. I^r-n „Augeri Busbequij” — Augerius BUSBECQ¹⁰ bejegyzése is.

A Cod. Barb. lat. 73. (helyesen: olim MORONI 2507.) CICERO-kódex f. I^r-ján „O Lindrj Vrodj” (vagy: „Olindi Vrodi”) és BUSBECQÉ szerepel.

A Cod. Barb. lat. 40. (olim MORONI 2506.) SALLUSTIUS-kódexnél sem Sesto PRETE, sem ROSIVACH nem vette észre, hogy a f. 71^v-n olvasható görög nyelvű bejegyzés végén „A. B.” szigla van, ami minden bizonnyal BUSBECQ tulajdonosságát jelzi. Sesto PRETE katalógusában az egész görög szöveget közli, de a szíglát minuszkulával adja vissza,¹¹ pedig az eredeti bejegyzésben nem így van.

Így tehát a négy kódex közül három (83., 73., 40.) egy időben BUSBECQ tulajdonában volt, kettő (168. és 83.) „Vingardj” és három (168., 83., 73.) „O Lindj Vrodj” tulajdonában.

ROSIVACH tanulmányában annak a véleményének ad kifejezést, hogy két kódexet (168. és 83.) BUSBECQ hozott el Konstantinápolyból, és mivel mindkettőnek címlapja is hiányzik, valószínűnek tartja, hogy a TERENTIUS is corvina volt. A konstantinápolyi eredetnek azonban egyik kódexben sincs semmi nyoma. Ezt ROSIVACH azon az alapon feltételezte, hogy a British Múzeum HORATIUS-corvináját is BUSBECQ hozta Konstantinápolyból, így a LIVIUS-corvinát is csak ő hozhatta onnan, noha nevével az utóbbiban nem találkozunk. ROSIVACH megállapítja, hogy BUSBECQ neve a HORATIUS-corvinában sem szerepel. Hogy mégis a flamand humanista könyvgyűjtőnek tulajdonítja a HORATIUS-kódex elhozatalát, az a korábbi magyar corvina-kutatás egy sajnálatos tévedésén alapszik, melyet ROSIVACH egyszerűen átvett. A HORATIUS-kódex első ismertetője csupán mint feltételezést említette meg, hogy a kódex talán BUSBECQ által került Konstantinápolyból előbb Flandriába, azután Londonba.¹² Ez a feltételezés FÓGEL jegyzékében már befejezett tényként szerepel,¹³ természetesen minden alap nélkül. A HORATIUS-kódex bejegyzése csak arra vonatkozik, hogy VERANCSCS Antal ajándékozta „konstantinápolyi barátjának”.¹⁴ VERANCSCS másokkal együtt követtársa volt BUSBECQ-nek és rajta kívül még sok „barátja” lehetett. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy nem BUSBECQ volt az egyetlen, aki Konstantinápolyban európai kódexeket vásárolt,¹⁵ sem

manoscritti conservati nella Bibl. Vat., Mélanges E. Tisserant, Vol. 7. Città del Vaticano 1964. Studi e testi 237.) alapján felismert QUINTILIANUS-kódexről (Cod. Regin. lat. 1715.) szól részletesen, a Cod. Barb. lat. 168. LIVIUS-t csak említi, ugyanabból a forrásból.

⁹ A kötetnek csupán legújabb angol nyelvű kiadására hivatkozunk: CSAPODI Cs.—CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*. New York—Washington, Praeger, 1969. 121. sz. leírás, LXXXI. sz. tábla.

¹⁰ BUSBEQUIUS Augerius Gislenius humanista könyvgyűjtő és diplomata, 1522—1592-ig élt.

¹¹ Sesto PRETE id. m. 56. l.

¹² KROFF L.: *A British múzeum Korvin-kódexe*. Magyar Könyvszemle 1896. 3—4. l.

¹³ FRAKNÓI V.—FÓGEL J.: *Bibliotheca Corvina*. Budapest 1927. FÓGEL korvina-jegyzékében, a mű 69. lapján, a 91. tételben olvashatjuk: „Egykorú bejegyzések szerint 1556 körül Verancsics Antal pécsi püspök vásárolta [!] Konstantinápolyban és egyik barátjának adta ajándékol. Ogier Ghiselin de Busbecq a kéziratot Konstantinápolyból Hollandiába hozta.”

¹⁴ A HORATIUS-kódexben található bejegyzés szövege a következő: „Ex bibliotheca regis Mathiae dono reverendissimi episcopi Quinqueecclesiensis domini Antonii Verantii amici honorandissimi Constantinopoli”.

¹⁵ Erre több példát is felhozhatunk: a firenzei Laurenziana MACROBIUS-kódexébe (Plut. 65. Cod. 36.) bejegyezték, hogy a francia követ vásárolta Konstantinápolyban és

azt, hogy ugyancsak ő hosszú ideig élt Bécsben és Franciaországban, ahol nyilván nem hagyott fel könyvgyűjtő szenvedélyével, bár saját munkájában olvashatjuk, hogy Konstantinápolyban vásárolt mintegy 240 görög kódexet a bécsi császári könyvtárnak ajándékozott.¹⁶ Azonban sem a londoni HORATIUS, sem a Barberini LIVIUS-corvina esetében nem kell szükségképpen BUSBECC közvetítő szerepére gondolnunk, sőt a LIVIUS-nál egyáltalában semmi nem bizonyítja, hogy ez a kódex megjárta volna Konstantinápolyt. Következésképp nem lehet a HORATIUS-, a LIVIUS- és a TERENTIUS-kódex „azonos sorsa” alapján arra következtetnünk, hogy az utóbbi kódex is corvina lett volna, amire, sajnos, semmi egyéb körülmény sem mutat.

A nehezen olvasható és nem egyértelműen leírt „O Lindj Vrodj”, akinek a tulajdonában a négy közül három kódex volt (168., 83., 73.) számunkra rejtély maradt, bár ROSIVACH megemlíti annak lehetőségét, hogy flamand eredetű névvel lehet dolgunk.¹⁸ A magunk részéről inkább valamilyen szláv nemzetiségű személyre gondolunk, de hogy melyikre, azt közelebbről nem mernénk megjelölni.

Másképpen áll a helyzet a „Vingardj” névvel. ROSIVACH ennél is említi, hogy esetleg flamand eredetű lehet.¹⁹ A magunk részéről azonban kétségtelennek tartjuk, hogy itt a magyar VINGÁRTI GERÉB-család egy tagjának tulajdonosi bejegyzésével van dolgunk. Ez a család elég nevezetes történelmünkben, tagjai részben a „Geréb” elhagyásával pusztán a VINGÁRTI nevet használták.²⁰ Volt a családnak egy korábbi, erdélyi ága is, de a XIV. században élt az a VINGÁRTI Miklós, akinek fia János, HUNYADI János mellett az ország alkormányzója volt, felesége pedig SZILÁGYI Zsófia, HUNYADI Jánosné SZILÁGYI Erzsébet testvére. Így a VINGÁRTI-család a legközelebbi rokonságban állt magával MÁTYÁS királlyal és VINGÁRTI János fiai is magas méltóságokat töltöttek be: Mátyás szlavón és horvát bán (1483—1490), Péter hadvezér, országbíró, majd később nádor (1499—1504). László Olaszországban tanult, Mátyás udvarában alkancellár volt, majd erdélyi püspök, később kalocsai érsek lett, 1484-ben pedig VIII. INCE pápa pápai követé nevezte ki.²¹

Sajnos, a családnak Lukács nevű tagjával az irodalomban eddig nem találkoztunk. A tulajdonosi bejegyzés időpontjára a két kódexben az írásból következtethetünk a XVI. század első felére. A latin névalak VINGÁRTI Lukács latin iskolázottságát is elárulja. Így ha nem is tudjuk elfogadni ROSIVACH J. Vincentnek azt a feltételezését, hogy a Cod. Barb. lat. 83. jelzetű kódex is corvina lehetett, VINGÁRTI Lukács személyében mégis egy eddig ismeretlen magyar és — feltehetően tudós műveltségű — könyvgyűjtő személyét kell látnunk, aki megszerezte — legalábbis egy időre — könyvtára számára azt a két kódexet, amelyek közül az egyik valóban corvina volt.

Hogy hogyan kerülhetett a négy kódex együtt a MORONI-féle jegyzékbe mint corvina, erre a kérdésre ez idő szerint nem tudunk kielégítő választ adni. A magunk részéről feltételezünk egy számunkra ismeretlen olyan tulajdonost, akitől egyidejűleg szerezték

1544-ben elküldte Pier Francesco RICCIO-nak. — Ugyancsak Konstantinápolyban vásárolta H. LILLO angol követ 1608-ban azt a SENECA-corvinát, amelyet ma az Oxford-i Bodleiana-ban őriznek.

¹⁶ Vö.: *Augerii Gisleinii Busbequii D. legationis turcicae Epistolae quatuor. Hannoviae* 1605. 295. l.

¹⁷ ROSIVACH i. m. 180—181. l. és passim.

¹⁸ ROSIVACH i. m. 179. l.

¹⁹ ROSIVACH i. m. 179. l.

²⁰ Vö.: KÖVÁRI L.: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvárt 1854. 96—98. l.; NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest 1858. III—IV. k. 367—369. l.; BOJNICIC Iván: *Der Adel von Kroatien und Slavonien. Bearbeitet v. —*. Nürnberg 1899. 51. l., 37. t.

²¹ Vö.: SZINYEI J.: *Magyar írók élete és művei*. Bpest 1894. III. k. 1144—1145. l.

meg a BARBERINI gyűjtemény számára a négy kódexet, amelyeket tévedésből vagy szándékosan egyaránt MÁTYÁS király könyvtárából származónak mondtak.

Így ha újabb korvinával nem is, de VINGÁRTI Lukács személyében egy újabb magyar könyvgyűjtő nevével lettek gazdagabbak ismereteink.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez. A sárvárújszigeti nyomda mindkét ránk maradt terméke (RMNy I. 39; 49) őrzi az első magyar „homo trilinguis”, SYLVESTER János humanista forrásokból táplálkozó filológiai érdeklődésének bizonyítékait. Az 1539-ben kiadott *Grammatica Hungarolatinából*, majd az 1541-ben megjelent magyar nyelvű *Újszövetségből* kitetszik, hogy a kor tudományos felfogásának megfelelően, büszkén használja héber és görög ismereteit.¹

A *Grammatica* héber betűs szövegrészleteit Johannes STRUCIUS, SYLVESTER famulusa fadúcokra faragta. A görög betűs példák és idézetek kinyomtatását a STRUCIUSSzal Sárvárra került, egykor matricákról öntött típusok tették lehetővé.² E görög betűkészetlet előtörténetéről eddig érdemben nem nyilatkozott a szakirodalom. Talán nem tévedünk, ha egyes speciális vonalvezetésű jelek alapján feltételezzük, hogy az elhasznált ütőtkopott görög betűk Párizsból vagy Bázélból származtak Sárvárra.³

Az *Újszövetségben* már nem találkozunk héber betűs szöveggel és két görög betű kivételével görög szedéssel sem. Pedig SYLVESTER a kötet végére csatolt kis tanulmányaiban számos héber és görög szót, fogalmat magyaráz. SYLVESTER korábbi és későbbi kiadványainak ismeretében meglehetősen feltűnő, hogy e fejtegetésekben csupán transliterált formában adja ki azokat. Még feltűnőbb, hogy az *Újszövetségben* talált *a*-ák és *ω*-ák nem a *Grammaticából* megismert típusból valók, annál lényegesen nagyobbak és egymáshoz viszonyított arányaikban is bizonytalanok.⁴

Az *Apokalypsis* 1/8, 11, 21/6, 22/13 mondataiban kaptak helyet a kétségtelenül házilag előállított *ω*-ák. Az itt szereplő *En vagyok az alfa és ω* formula használata klasszikus humanista hagyomány, amelynek eredete a skolasztikusokig nyúlik vissza — amire BÁN Imre volt szíves felhívni a figyelmet.⁵ SYLVESTER nyilván ehhez ragaszkodott. A szómagyarázatok között visszatér e kitételekre, és ott a magyarázat fontos tartalmi kelléke a görög betűk használata. Más helyeken, az úrmértékek, pénznemek, betegségek elemzésekor csupán a kiadvány eleganciáját emelte volna az eredeti héber és görög szavak kinyomtatásával. Nyilvánvaló, hogy ezekről is csak kényszerűségből mondott le, mint-

¹ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1958., DÁN Róbert: *Humanizmus, reformatió, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. 37–46.

² VARJAS Béla: *A sárvárújszigeti nyomda betűtípusai*. ItK 1958. 140–151. A fába faragott héber betűkről DÁN i. m. 39–42.

³ SCHOEDERER, V.: *Greek printing types. 1465–1927*. London, 1927. Kb. 50, 1540-ig nyomott görög szedésmintájából összesen háromban találtunk megközelítően hasonló görög típusokat. Johannes FROBENIUS 1516-ban Bázélban nyomott *Újszövetségében*; Jodocus BADIUS ASCENSIVS párizsi műhelyéből 1521-ben kikerült *Grammaticájában*, majd ennek 1529. évi második kiadásában. I. uo. no 16, 23, 27.

⁴ Az *Újszövetségben* összesen két görög alfa szerepel. Mindkettő a szómagyarázatokban. AA lev. Hatszor nyomtatták ki az ómegát, uo. 137a, 153a, 157b, AA lev. Az alfáknak sem a rajzuk, sem a méretük nem azonos. Az ómegák viszonylagos méretarányát a szöveg többi betűjével talán az indokolja, hogy e típus dupla *w*-jéből készülhetett a középső szár lereszelésével.

⁵ NARDI, Bruno: *Saggi e note di critica dantesca*. Milano—Napoli, 1966. 317–321.

ahogy szükségmegoldásként kerültek az öntött matricákról készített görög betűk helyére a nélkülözhetetlen és ezért házilag fabrikált α -ák és ω -ák.

SYLVESTER ugyanis az *Újszövetség*ben kénytelen volt lemondani hosszabb héber és görög szövegek kinyomtatásáról. VARJAS Béla kimutatta, hogy Johannes STRUCIUS az *Újszövetség* 39—57. leveleinek munkálatai közben hagyta el Sárvárt.⁶ Vele együtt tűntek el a készülő kötet lapjairól a *Grammaticából* ismert kurzívák, amelyekkel a lapszéli utalásokat nyomták addig. De nem maradt Sárváron az öntött görög típus sem — ezért kellett házilag készíteni a szükséges betűket. Végül STRUCIUS magával vitte azt a lehetőséget is, hogy SYLVESTER héber betűs szövegeket nyomattasson kis tanulmányaiban. A STRUCIUS helyére 1540 februárjában belépő ABÁDI Benedek első feladata a főszöveget alkotó betűk megigazítása, a nyomdai munkálatok meggyorsítása volt. Úgy látszik, csak akkor foglalkozott görög betűk fabrikálásával, ha azokra égető szükség volt.

A fentiekből arra következtetünk, hogy az *Újszövetség* munkálatainak megtervezésekor és elindításakor, valamikor az 1539. esztendő őszén, SYLVESTER nem számolt STRUCIUS távozásával. Bár NÁDASDI Tamással, a nyomda patrónusával folytatott levelezésében sűrűn panaszkodott a hanyag, lusta, „homo simplissimus” STRUCIUSra, fontos feladatok megoldásánál számított rá és betűire.

Mással nehezen lehetne indokolni, hogy miért kezdték a lapszéli jegyzetek nyomását a STRUCIUS tulajdonában levő kurzívákkal. Hiszen SYLVESTER tudhatta, hogy famulusa eltávolításával azokról is le kell mondania. SOLTÉSNÉ meggyőzőnek látszó bizonyítással igazolta, hogy STRUCIUSnak oroszlánrésze volt az illusztrációk elkészítésében.⁷ Az analógiák alapján valószínűnek látszik, hogy héber és görög betűire a kötet végén levő tanulmányokban lett volna szükség. Mindez igazolja, hogy SYLVESTER nem STRUCIUS helyére, inkább melléje keresett és talált nyomdászszakembert ABÁDI személyében. STRUCIUS pedig talán sértődöttségből, esetleg bosszúból, de az sem kizárt, hogy korábbi zavaros ügyeinek leleplezésétől való félelmében — de mindenesetre saját akaratából — hagyta el Sárvárt. Abádinak a kötet végén levő megjegyzése is erre utal: „...ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig nagy költsigvel itt tartott. És mikoron elkissen hozzá fogott volna, és úgy látták volna hogy az nehezen irhetne vighit, úgy hivata enghemet hozzája hogy ez mennél hamarabb az keresztények kezekbe juthatna.”

*

SYLVESTER a Máté evangélium bevezetésében egy héber forrására hívja fel a figyelmet: „Szent Máthé... az Christusnak evangeliumát ira Sidó betűkvel, és Sidó nyelven... Ezt szent Jeronimus irta Szent Mathérul, és ez evangeliumról. Mü es ez minapon az szent evangeliumot Sidó nyelven találván, sok helyen az Sidó nyelvet követők inkább hogy nem mint az Görögöt, avagy Római nyelvet. Bűnnek ne vesse azért az keresztény ki ezt olvassa, ha egy nihány helyen az Görög és Római nyelvtől láttatunk eltávozni. Illik vala, hogy itt az Sidó írásra nizzink inkább, hogy nem mint az Görögre”. E nyilatkozat alapján Kocsis Elemér héber nyelvű Máté-evangélium kéziratot sejtett SYLVESTER kezében. És bár szóba hozta Sebastian MÜNSTER Bázelen 1537-ben kiadott *Evangelium secundum Mattaeum in Lingua Hebraica, cum versione Latina atque succintis annotationibus* című munkáját, annak szövegállományát nem volt módjában megvizsgálni.⁸

⁶ VARJAS i. m. és az *Újszövetség* faksimile kiadásához írt tanulmánya. Bp., 1960. 31.

⁷ SOLTÉSZ Zoltáné: *A sárvár-újszigei nyomda könyvdíszei*. MKSz 1955. 192—211.

⁸ Kocsis Elemér: *Milyen héber kéziratot használt Sylvester János a Máté evangéliuma fordításához*. Theologiai Szemle 1961. 171—173. Középkori héber nyelvű Máté és Márk (I) idézetek irodalmához. I. A. MARX: *Studies in Jewish Bibliography... in Memory of A. S. Freidus*. New York, 1929. 271. SCHEIBER Sándor szíves információja alapján.

A MÜNSTER-féle héber nyelvű Máté evangélium és a hozzáfűzött kommentárok több helyen érintkeznek SYLVESTER magyar fordításával és a könyv végén levő számagyarázatokkal, bibliai régiségtanban elmondottakkal.

SYLVESTER Máté 23/5-ben egy héber szakkifejezést használ: „Nagyon kiszélesítik az ü totafotot, és megnagyubbitják az ü felső ruhajoknak szileit...” A „totaf” szóval *Az nehiz ighiknek magyarságáról...* című kis összeállításában is találkozunk: „Totaf, avagy totafot sidoul, görögül filacterion, homlokon való ikessig vala az Sidóknál, kiket azok fejekbe tesznek valahogy el ne feletkezniene az istennek parancsolatirul. Kaldai nyelven így neveztetik Thfilin, mely szóval az Sidók mostan inkább illnek, hogy nem mint az ünön szavaikval...”⁹

MÜNSTER Máté 23/5 héberje: „כִּי יִהְיוּ אֵת מַצְוֵתֵיהֶם וְיִדְּלוּ בְּנִפְתָּי בְּמִיתֵיהֶם” Innét olvastat SYLVESTER a „totaf” kifejezést, mert a mondat latin verziójában nem szerepel: „Dilabant enim phylacteria sua et magnificant fimbrios palliorum suorum”. A kommentárban MÜNSTER megmagyarázza a „phylacteria” szót: „Id quod Graeci vocant phylacterion id est conservatorium. Hebraei vocant טוֹפֵן (= totaf) et in plurali מַצְוֵתִים (= totafot) atque alio nomine תְּפִילִין (= tfilin)... Phylacteria sunt membranula in qua scribunt sententias biblicas...”¹⁰

SYLVESTER Máté 5/22-ben: „...az gehennek igőtüzire...” vetettekről beszél. E szó magyarázatában elmondja: „Gehen, sidoul, magyarul Hinnomnak völgye, ez hely vala Jeruzsálemhez közel, az ki ez helyvel bir vala annak Hinnom vala neve, azirt vigre Gehinnomnak szogák ez helyt hinni. Vigezetre Josias király megferteztete ez helyt...”

MÜNSTER e helyhez írt kommentárjában leírja, hogy itt nem a pokolról volt szó eredetileg: „De vocabulo gehennae non est quod hic multa dicantur cum sit ab hebraico גֵּהֶנּוֹם id est vallis hinom... De quo Jeremiae 7 ac deinde usurpari coepit ab Hebraeis pro eterna perditione.” Sylvester az itt idézett Jer. 7/31-et kiegészítette II. Kir. 23/10-zel.¹¹

Az *Újszövetség* végére csatolt *Az pinzeknek nemirül...* című kis tanulmányban SYLVESTER a különféle pénzek egymáshoz való viszonyításának sorában, héber forrásra hivatkozik: „Ez nehézsíget az Sidók el akarván távoztatni és az righieknek pinzekről telljes értelmet akarván adni így írnak: Obolus tizenhat árpaszemet nyom. Drachma avagy Denár hat obulust nyom, avagy kilenczvenhat magot. Siclus nigy Denárt nyom, avagy három száz nyolczvan nigy magot. Libra, avagy Mina husznöt Siclust nyom, az az, kilencezer és hatszáz árpa magot. Talent hatvan Librát nyom, az az öt száz ezer és hetven hat ezer árpamagot.” A „didrachma” egység magyarázatában hivatkozik Máté 17. fejezetére. E szóhoz írt MÜNSTER-kommentárban megtalálható SYLVESTER által említett zsidó forrás és annak alapján a SYLVESTER által felállított táblázat: „שֵׁקל אֶרְבַּעָה דִּנָּרִים וְהָדָר שֵׁשׁ מָעָה וְהַמָּעָה עַל פִּי הַקְּבִלָּה הִיא מִשְׁקַל שֵׁשׁ עָשָׂר שֵׁעוּתִים...” MÜNSTER itt beszél a VESPASIANUS által kivetett adóról, amire utal SYLVESTER is, majd felsorolja a különböző pénznemeket: „habebit igitur denarius seu drachma pondus 96 hordaecorum granorum...”. MÜNSTER a Máté 25/14—29-hez írt fejtegetésében visszatér a problémára. Itt találjuk SYLVESTER szövegének szó szerinti latin eredetijét: „Obolus habet 16 grana hordeacea. Denarius qui Zuza habet 6 obolus sive 96 grana. Siclus habet 4 denarios sive 384 grana. Libra seu mina habet 25 siclos id est 9600 grana. Talentum habet 60 libros quae continent 576 000 grana hordeacea.”. Néhány mondattal később MÜNSTER megjegyzi: „Drachma, denarius et zuza unum et eodem valorem”.¹²

⁹ *Újszövetség* 36a, AA iii lev.

¹⁰ MÜNSTER i. m. 126. A héber visszaszorulásáról és az arám elterjedtségéről a zsidók között: uo. 149.

¹¹ *Újszövetség* 8a, AA ii lev., MÜNSTER i. m. 62.

¹² *Újszövetség* BB ii lev., MÜNSTER i. m. 104—105, 137.

BALÁZS János az *Újszövetség*hez csatolt kis tanulmányok forrásvidékeit keresve számos helyen kimutatta, hogy SYLVESTER az erasmusi újszövetségcommentárt forgatta. Kezében lehettek OECOLOMPADIUS jegyzetei és BUDÉ pénztani munkája.¹³ A tudós filológus SYLVESTER a fentiekől mindig elkülönítette, ha zsidó kútfőkből idézett. Az *Az mirő szerszámokrul...* című kis dolgozatának egyik részletében e szavakkal zárja fejtegetését: „Ezt az Sidók írják az ü mirőjükrol...”. Forrása ott Rasi, középkori zsidó exegeta, akinek véleményét Münster „*Biblia Hebraica*” című kiadványából vette át.¹⁴ Az *Az pinzeknek nemirül...* írt munkájában is jelzi zsidó forrását, amelyet MÜNSTER a Kabbalából idézett.

Mindez pedig egyértelművé teszi, hogy SYLVESTER a Máté evangélium bevezetésében MÜNSTER héber nyelvű, latin fordítással ellátott, kommentált Máté kiadására utalt.

*

A fentiekben kimutatott forrás ismeretében, új megvilágításba kerülhet a *Grammatica* és az *Újszövetség* viszonya, másrészt az *Újszövetség* egyes könyvei megírásának kronológiája.

Tudósunk 1536. június 24-én Sárvarról NÁDASDI Tamásnak írt levelében jelzi, hogy rövidesen elkészült Pál episztoláinak fordításával. BALÁZS János ebből arra következtetett, hogy magyaráításait a négy evangéliummal kezdte valamikor 1534-ben, és ezek e levél írásának napján már készen voltak. Másrészt BALÁZS feltételezése szerint SYLVESTER a *Grammatica* magyar nyelvű példáit többnyire ebből emelte ki.¹⁵ Kétségtelen, hogy a *Grammatica* az *Újszövetség* melléktermékeként, annak mintegy előszobájaként jött létre. Ajánlásának datálásából az is kiviláglik, hogy 1536. október 15-én már készen volt. Összevetve azonban a *Grammaticában* idézett magyar nyelvű újszövetségi locusokat az *Újszövetség* azonos helyeivel, számos eltérést regisztrálhatunk. Ami meglehetősen vitatottá teszi, hogy azok a már elkészült *Újszövetségből* kerültek volna a nyelvtankönyvbe.

SYLVESTER a *Grammaticában* idézi Lukács 15/4-et: „Ha kinek száz juha vagyon...”, az *Újszövetség* textusában: „...az ember kinek száz juha vagyon...”. A *Grammaticában* János 2/1: „Menyekező lün...”, az *Újszövetségben*: „Menyekező liszen vala...”. A *Grammaticában* Márk 6/39: „És paranczola ünekiek, hogy mind le ültetnek üköt egy egy lakodalomhelyt osztván mindennek az zöld fűvön. És letelepedinek egy egy ülést foglalván az zöld fűvön százan és ötvenen.”. Az *Újszövetségben*: „... az zöld pázsiton... egy egy zöldelő ülisre százankint és ötvenenkint osztatván.”. A *Grammaticában* Apost. Csel. 2/17: „És liszen az utolsó napokban, az Isten monga, ki fogok ötteni az én lelkemből minden testre, és prófétálni fognak az tü fiaitok és az tü leányitok. Az tü ifjaitok látást fognak látni, és az tü vineitek álmat fognak látni. És bizonyával az napokban ki fogok ötteni az én lelkemből, az én szolgálímra, és az én szolgáló leányim is prófétálni fognak.”. Az *Újszövetségben*: „Az isten ezt monga... kiöttök az én lelkemből minden testre. És prófétálnak az tü fiaitok és az tü leányitok...” végig jelen időbe áttéve a *Grammaticában* futurumban levő igéket.¹⁶

Egy helyre csoportosítva a Máté evangélium párhuzamos helyeit: 14/21 a *Grammaticában*: „Továbbá az kik üttenek vala, öt ezeren valának.” Az *Újszövetségben*: „Az kik pediglen üttenek vala, valának férfiak ollmint ötször való ezeren...” Tanulságos példa Máté 20/16; 22/14 a *Grammaticában*: „Sok az hivatalos, kevés az választott; avagy sokan

¹³ BALÁZS i. m. 289—293.

¹⁴ DÁN i. m. 42—43.

¹⁵ BALÁZS i. m. 240, 245.

¹⁶ *Grammatica* 38—39, 41—42. *Újszövetség* 107a, 127b, 58b, 166b—167a.

vagynak az hivatalosok, kevesen vadnak az választottak”. Az *Újszövetségben*: „Mert sokan vadnak azok az kiknek hivatalok vagyon, kevesen vadnak kediglen az kik arra válnak.”¹⁷ Végeredményben a *Grammaticában* adott újszövetségi példák túlnyomó többsége eltér az *Újszövetség* textusától. Figyelembe kell vegyük azt is, hogy a forrásként használt MÜNSTER-féle Máté kiadás 1537-ben jelent meg. Mindebből arra következtetünk, hogy az evangéliumok és az Apostolok Cselekedetei csak 1537—1539 között készülhettek.

A főszöveggel párhuzamosan kerültek papírra a különféle magyarázó jegyzetek, amelyek első formájukban SYLVESTER magánfeljegyzései lehettek. A kötetbe olvasható öt kis értekezésből kettőnek végén szerzőnk mentegetőzik, hogy bővebben nem írhat: „mű nekünk mostan sem üdönk, sem erőnk nincsen, hogy erről sok beszédvel írjunk” — jegyzi meg az átvitt értelmű igékről írt eszmefuttatás végén. Majd *Az betegségekről...* című értekezésének feliratában is közli, hogy csak az evangéliumban említett kórokról ad tájékoztatást. Az utolsó sorokban még ezt a kört is szűkíti: „Egyéb féle betegségekről és lisen emlékezet ez könyvben, melleskrül mostan semmit sem írhatunk”.

A további három dolgozatban nincs nyoma a sietségnek. *Az nehiz ighiknek magyarságáru*... szülő betűrendes összeállítás az egész Újszövetséget felöleli. *Az mirő szerszámokról...* értekezve a felirat is jelzi, hogy az „szent írásban” található mértékekről beszél. *Az pinzeknek nemirül...* olyan fizetőegységeket is tárgyal, melyek nincsenek is az Újszövetségben.

HORVÁTH János szellemesen mutatott rá, hogy SYLVESTER saját prózájának korrigálása közben vette észre, hogy klasszikus mértékben is lehet magyar nyelven verselni.¹⁸ Következtetéseit az evangéliumok summája után található megjegyzésre alapította, amely lényegében ugyanazt mondja, mint amit két kis tanulmányának mentegetőzésében olvashatunk. Ennek alapján úgy véljük, hogy e tanulmányok is, úgy mint a verses betétek, a főszöveg kinyomtatása után készültek. Innét a sietség. A másik három dolgozat azonban már 1539 őszén, az újszövetségi könyvek fordításának befejezése után, de a nyomtatás megkezdése előtt íródott. SYLVESTER eredetileg talán szerényebb formában képzelte e dolgozatok megjelenítését, esetleg nem is témák szerint, csak folyamatos betűrendben. De „az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát” felfedeztében önálló témákat emelt ki betűrendes szójegyzékéből és értekezett azokról. A már meglevő anyaggal való gazdálkodás magyarázza a számos forrásmunka jelenlétét e kis tanulmányokban, amelyek visszakeresésére a nyomtatás végén aligha lett volna ideje.

DÁN RÓBERT

Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643). FARKAS Imre nyomdájáról, MANLIUS János utódáról a szakirodalom szinte semmit nem tud. Kitűnő új bibliográfiai kézikönyvünk egyedül THURZÓ Szaniszlóhoz intézett levelét említi, melyben 1614. december 3-án nyomdászunk többek között ezt írja: „...Nagyságod az mi nemű opus felől izent, hogy kinyomtatnám, azt én az Nagyságod parancsolatjára kinyomtatom, és az mi költséget Nagyságod küldött, én az(t) recipiáltam, és azon leszek, hogy az Nagyságodnak szépen kinyomtatom mennél hamarabb lehet és minden dolgaimat elhagyom Nagyságodért, véghez is viszem, kibe az Nagyságod neve terjedjen.” Nem szokták idézni PAYR Sándor cikkét (Soproni Nemzetőr 1908, IX. 6.), sem a két Csepregről írt monográfia nyomdászati fejezeteit, ezek azonban úgyszólván SZABÓ Károly I. és II. kötetének adatait foglalják össze.

¹⁷ *Grammatica* 37—38. *Újszövetség* 23a, 31b, 35a.

¹⁸ HORVÁTH János: *Tanulmányok*. Bp., 1956. 48—60.

1972-ben jelent meg Karl SEMMELWEIS: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823)* Eisenstadt, 1972. — ez FARKASról a következő ismert adatokat foglalja össze: MANLIUS tanítványa, mestere halála után továbbvezette a nyomdát. Lehet, hogy feleségül vette MANLIUS özvegyét, mivel MANLIUS Gergely 1630-ban pereli FARKAST a szuperintendensek konventje előtt örökrészéért. 1608-tól nyomtatott FARKAS saját neve alatt, a NÁDASDY grófok szolgálatában is állt. Különösen fontosnak tartja SEMMELWEIS, hogy FARKAS kinyomta PYTHIREUS-MEKENICH Gergely horvát énekeskönyvét 1609-ben és 1611-ben, ezek az első ismert nyugat-magyarországi horvát nyomtatványok. 1608—1619-ig húsz megjelent nyomtatványát ismerjük, ezek részben naptárak, HARTLIEB György kőszegi papnak a soproni tanácsot és más vezető soproni patríciusokat dicsőítő *Anagrammata*-i, LACKNER Kristóf két emblematikus munkája, az egyik ezek közül a *Florilegus Aegyptiacus* című emblémasztótár. A sopronkeresztúri nyomtatványok sorában jelent meg PÁZMÁNY Péter csepregi ellenzékének ZVONARITS Imrénnek és NAGY Benedeknek nagy vitát kiváltó *Pazman Peter pírónsagi* (RMK I. 457) c. munkája, és Pálházi GÖNCZ Miklós több magyar nyelvű evangélikus kegyességi munkája.

Felveszi SEMMELWEIS a keresztúri nyomtatványok sorába Kőszegi SZEKÉR Mátyás: *Epigrammák* c. ma már nem ismert munkáját, PAYR soproni egyháztörténete nyomán. Mivel PAYR itt forrása, a múlt századi kiváló GAMAUF Gottlieb egyháztörténeti kéziratából merített, SEMMELWEIS feltételes könyvfelvétele is helyes.

És ezzel el is jutottunk az elveszett nyomtatványok kérdéséhez. Kőszegi SZEKÉR Mátyás soproni magyar tanító majd lelkész, akinek működését mintegy húsz éven át, 1610—1630 között tudjuk követni Sopronban, két könyvet is nyomtatott FARKAS Imrénél. Egyiket PAYR is említi GAMAUF nyomán, az *Epigrammákat*.

„Hogy mindenek szep rendel es okosson Veghez vitessenek, arrul maszer beösesben irok (ti. a soproni magyar ev. egyházzól — írja Kőszegi Székér...) minth mastannis ez én Urasagtok eleiben küldeth Verseimbül nemely heliek megh teczenek: Latvan azert ezt enis Istennek engedelmbül, es ayandekabul irtam es nyomtattam ez egy nehany Epigrammat, kit Urasagtoknak beis kültem, consecraltam, es dedicaltam; kéruen azon Urasaghtokat hogy ez en kiczin faratsagomath jo neuen venneie, es jouendöben, ha latom ezt Urasaghtoktul jo neuen Venni, többül igherem az en eröm szerenth Urasagtokath szolgálny: De miuelhogy az titulus tsak egi szemelyt neuez kihez volnanak dedicalua az en Verseim, Meltannia ne lenne ez, nemhogy az töb böczületes Uraimath ebben megh Vtaltam Volna: ...Egy Epigramma Vagion kit az tiztes Tanacsban ülö es munkalkodo Uraimnac dedicalok consecralok, holot az Philosophusok tractalasa szerent az Astronomianak inspectioiban, es az Virgilius Poetanak Verseiben tizenkéth Planetak adatnak előnkbe, Melliek által az Nap az egeket regalna: Igy hasonlo keppen Duodecim Numina Musarum hanc Urbem temperant; Intelligo duodecim Senatorum amplissimos et quinque Nomina in sequenti Carmine sculpta”

Így elveszett vagy lappangó verseskötetünk bizonyos fókig hasonlíthatott Hartlieb városi patríciusokat dicsőítő *Anagrammatai*hoz... A levél folytatásában minden senátornak egy példányt küld, Lacknernak azonban nyolcat: „Domino autem meo et Fautori celeberrimo, cui et haec dedicaui, consecraui, Christophoro Lackner 8 exemplaria cum diuotione et submissione offero” „Utollian Urasagtok az en faratsagomathis megh tekintse es enfélölem minden joth Vegezzen Urasagtok”, „...hogy mas Emberekis ehez kepest föl sörkenuen Urasgtoakat illien Epigrammakkal salutalliak”

Az, aki újra verseskötettel „salutall” a város vezetői előtt, Kőszegi SZEKÉR Mátyás. Ez pedig annyival is fontosabb, mivel most emblémáskötetet nyújt át, melyet színes négyszögletes embléma pictúrák díszítenek... 1615. október 2-án kelt leveléből idézem az emblémáskönyvre vonatkozókat: „Quod ego quoque licet carminum rudem habeam,

Mineruam, aliquam Prudentiam in hoc studio Poetices latere haud ignoranter offero: Emblemata Vero quadratis figuris, et coloribus insigniri, Praesertim apud Hispanos ut historici traduntur, solentur, sed Cicero etiam arte et nodose compositas orationes et sententias eo Nomine titulauit, cui ego assentiri videor quod Vestris clarissimis et Prudentissimis Dominationibus haec emblemata mea ex veteris scriptis composita, rejecta figurarum adjectione, commendaverim... oro Vestras amplissimas et Prudentissimas Dominationes ne Nostram commendationem et opera reyciant sed benignum erga nos vultum exhibeantur” A Sopronkeresztúron feltehetőleg 1615-ben megjelent emblémáskötet annyival is fontosabb, mivel — ha elveszett, vagy jobbik esetben lap-pangó könyvként — egyetlen önálló képes emblémáskötetünket üdvözölhetjük benne, hiszen LACKNER *Florilegus Aegyptiacusa* is csak emblémászótár.

Kőszegi SZEKÉR levele folytatásában a kiadvány nyomdahibáiról szól: „Consulueram et quidem deliberaram mecum ut Praelo adycerem cum uero Typographum multis intricatum laboribus atque lucubrationibus Variis intentum esse...” Ezzel elérkeztünk a Farkas-nyomda munkáinak minőségi jegyeihez. Beszéljünk először a sajtóhibákról. Georgius Hartlieb, a már említett Anagrammata (RMK II. 335) írója 1613-ban küldi csak meg könyvét a város vezetőinek, jöllehet a kötet 1610-ben megjelent. „...dieses werk albereit vor 2 Jaren noch gedruckt worden vnd... ich solches lengst gern offerirt vnd vberantwortet hett,” — ebben azonban csaknem egyéves betegsége is akadályozta, de hibás a nyomdász is.

„Zue deme ist an diesem zimblich langen Ver Zug der buochdrucker mehrentails schuldig, welcher wie auch der Corrector er sej wehr er wolle, im drucken so vil V i t i a und errores immiscirt vnd eingemengt, das ich solches werk gar Zue vertilgen vnd, vngeacht dero mir darauf ergangene müe vnd vnkostens, Zue vnterdrucken, mir gentzlichen füergenommen.”

Ha le is von valamit az illendő szerzői mentegetőzés, mégis hihetően hangzik a szerző indulata a nyomdász és a corrector hibái miatt. Találunk szerzői nyilatkozatot a nyomdahibákról ZVONARITS Mihály sárvári prédikátor *Magyar postillái* első kötetének előszavában is. Bár nem élt már a szerző megjelenéskor, de még maga korrigált: „Ebben penig ugy szorgalmatoskodot, hogy mind az Mennyey látásrul irt Könyvncet utolso részéig még éltében véghez vitte az Sarvari Hivec szent Gyülekezetinec helyén.” „Erts meg ezt keresztyén Olvaso — írja ZVONARITS Mihály a sárvári esperes — Ebben az Magyar Postillánac első részében nemely helyeken estenec az nyomtatás közbe nemely hibác és vétkec, nem csak az Accentusoknak meg változtatásában, az igéknecc meg szaggatásában, vagy kettőnecc őszvefoglalásában, és hasomló esetekben, hanem még az bötűkbenis, ahol t helyet r bötűt, és egyebet. Mely hibác illyen okbul estenec: Mert az corrigálás lett hol egyikünkűtűs—hol másunktul, hol magátul az Typographustul. Más az hogy ugyan nintsis oly világos szemű Lector és Corrector, ki olvasása közbe mindeneket eszébe vehetne. Pag. 891. lin. 16. Templom, olvasd Templomi, ibid. lin. 21. valamikor, olvasd, valo. Ha hol töb mi efféle hibákat találz, magadtulis könnyen meg corrigálhatod. Az Evangeliumi textust penig Magyarul inferáltoc az Visoli fordításbul.”

ZVONARITS Mihály tehát nem túl haragvó, hiszen az olvasó magátul is könnyen meg corrigálhatja a textust. Nem úgy HARTLIEB!

Ő még azt is tudta, hogy a nyomdász nem elégedett meg a hamisításaival, „gedachter buochdrucker bei solcher verfelschung nicht verbleiben lassen”, hanem mint szavahihető emberektől hallotta, nem átalotta a *Carminákat* mint saját munkáját dedikálni! „als sein aigene müe vnd arbeit dedicirt vnd ohne mein vorwissen vnd willen überantwortet” HARTLIEB és FARKAS esetében tehát az írói tulajdonjog és FARKAS nyomdászai tudatossága ütközött, mindegyik bizonyos fokig sajátjának tudta a könyvet! Érthető, a tiszteletdíjat akarta mindkettő így is biztosítani! Az érdekes forrásként szolgáló forrás még egy

pletykát is megőriz: a lelkész-költő a nyomdászt rablónak tartja! „...was mir in seiner behausung für schaden widerfahren in dem mir ettliche wehren vnd sachen so ich vnd die meinen bei vns gehab-t, bey nächtlicher weil enttragen vnd weggenahmen worden mit diesem f a c t o welches kainem ehrlichen, aufrichtigen bidersman zuestehet, so hoch belaidigt, das ich als ein armer pfarrer noch bis dato solches zue empfinden hab etc.” Hartlieb levelének zárórésze íratlan kánon szellemében született. Megokolta, hogy a hibák rajta kívül álló okból keletkeztek, „das ansehen nicht haben möcht, als wann ich mich dieser meiner arbeit schamete”, bizonyította a nyomdász könnyelműségét — „ermeltes buchdruckers hierinnen begangene laichtsinnigkait” — a művét mégis előkelő tanácsadók tanácsára átadja, érezzék szándékát és szeretetét, óvja műve a város kormányzatát, ők pedig védjék azt! Vajh a poeta laureatus kapott-e és nagyobb tiszteletdíjat kapott-e Kőszegi SZEKÉRNÉ? Ennek epigramma ajánló levelére ui. csak annyit írt a városi jegyző: „Ein Ehrsamer Raht nach Vernehmen des Herrn begeren hatt das also verwilligt daz solches usum . . . Gemeiner Stadt freyheiten nicht derogiere.” Azaz ajánlékát tudomásul veszik, mert ez a gyakorlat nem sérti a város szabadságait!

FARKAS Imre nyomdászai módszereire pedig jellemzőnek érzem azt az apró adatot, hogy ZVONARITS és NAGY Benedek közös *Kalauz refutatío*-kísérletét megküldi dedikálva a nála műveit is megjelentető Pálházi Göncz Miklósnak: Domino Reverende Nicolao Gönc mittit Emericus Farkas. A dedikációt itt a nyomdász tudatossága jelének és a megbízóival kialakított jó kapcsolat jelének is tarthatjuk. . . (Az idézett ajánlás az OSZK-ban őrzött I. példányon olvasható. RMK. I. 457.) Az idézett Kőszegi SZEKÉR- és HARTLIEB-levelek nemcsak a nyomdai minőségre (dicsérő és elítélő formában), hanem az elveszett nyomtatványpéldányokra is utalnak. Hiányzik olyan FARKAS-nyomtatvány, melyet a XVIII. században még ismertek, pl. SCHOLTZ Jeremiás: *A Soproni birodalomban leveő Balffi Feredeő mersekleles állapotu természetinec, munkalkodo erejenec . . . megirasa c.* munkáját (Csepreg, 1631), csak tudunk a *Csepregi Graduálról*, de pl. nem ismeretes. A nyilván sorozatban megjelent naptárak is eléggé hiányosan ismertek, ezek teljes sorozatban maguk 35 kiadványt jelentenek. FARKAS kiadványaiból pedig jelenleg 20 sopronkeresztúrit, (1608—1619) és 21 csepregit (1621—1643) ismerünk. Különösen figyelemreméltó az a feltűnő hiátus, ami a kiadványok fennmaradt sorozatában 1621 és 1625 között jelentkezik. Az 1621-es naptár még 1620-ban készült, de a következő huszonegyes évben Boldogasszony havának elején II. FERDINÁND német, magyar, kozák és horvát katonák „Eszterház” zászlai alatt megtámadták a várost, és a napokon át tartó mészárlás után tizenkétszáz embert temettek el. Nyilván évekre megrongálódott ekkor a typographia is. A könyvek máglyára hordását a névtelen diák is panaszolja:

„E' helységben való Egyházi emberek,
Sok s' szép könyveikben nagy kárt szenvedtek,
Sokat elragadtak, némelyet ők elvittek,
(71. vsz.) De többire láttam, tüzzel megigettek.”

Az 1621-es vandál csepregi pusztítást, s az évszázadokkal együtt járó kopásokat számítva a sopronkeresztúri, majd csepregi FARKAS-typográfia bizonyára kihozott száz nyomtatványt.

FARKAS Imre nyomdájáról BODNÁR Zsigmond mellékesen veti oda *A magyar irodalom története* II. kötetében ZVONARITS és NAGY Benedek vitairatairól szólva: „Farkas Imre nyomdája a nyomtatás kezdetleges állapotját mutatja. Nem a XVII. századba, hanem a XV.-ikbe való.” Az egyes munkák címlapját körülvevő nyomdai cifrák részben már MANLIUS címlapjain is feltűnnek. Az 1609-es Calendárium cífrái pl. már SZALASZEGI György *Auenarius* címlapját (RMK I. 272.) is díszítik, de ugyanez tűnik fel a PAZMAN

PETER PIRONSAGI címlapjának keretdíszeként is. Ugyanezt a cifrasort egymással a talpa felől szembefordítva kettőzött keretként hasznosítja a nyomdász Georgius HOCHSCHILD *Cento Ovidianus* címlapján 1615-ben. A tulipánszirmokra emlékeztető igényesebb cifrasor LACKNER két emblematikus könyvén tűnik fel keretdíszként (RMK II. 373—374.), újra megjelenik két év múltán 1619-ben HUBER Márk teológiai téziseinek címlapján (RMK. II. 388.) és ezzel egy időben Pálházi GÖNCZ Miklós: *AZ ROMAI BABYLONNAK KÓFALAI* címlapján ugyancsak 1619-ben. (RMK. I. 493.)

Amint a fokozatos kopás nyomai mutatkoznak a címlapok nyomdai cifráin, ugyanez még észrevehetőbben lemérhető a naptárak kis hónapokat illusztráló képén. A nyomdász egyszerű használati módszere a kis keretképek cserélése. Az a kép, mely 1611-ben szent György hava lapját díszítette, 1630-ra Boldogasszony havához került. A kép, mely 1611-ben szent András havánál volt, láthatóan nyitott esűrt ábrázolt, melyben csépelnek, a kép közepén egy paraszt bakon darabol valamit, s a kép szélén a munkásait ellenőrző úrnő alakja volt látható. Ebből 1630-ra a sok használat nyomán már csak a női alak ki-vehető.

Külön kellene beszélni a sopronkeresztúri majd csepregi írói kör tagjairól, ahol sokszor a fordítások is eredeti írói egyéniségek erejéit mutatják. Pálházi GÖNCZ Miklós írja *Az Romai Babylonnak kőfalai* c. fordításának előszavában: „Vgyan által látom aztis, melly igen sok fogyatkozásokat, tsontolásokra, bárdolásra, gyalulásra, és simogatásra kényszerítő akadályokat foghianak tsak ez munkátskámbanis nemelly niughatatlansotkák találni: főkeppenis pedig azok, kinek gyomrok és bélek ezt be nem fogadhattia, hanem émelieg túle, seőt vgyan szórnyű halálos méregnek tartia. Ezeknek nem ez AUTHOR írása, sem az en fordításom; hanem az önnen magok belseő nyavaliája maria és furdallya belőket, REIHING JAKAB Jesuuitáual egyetemben.” Az előszó keltezésében pedig „Költ Pataházán Győr alatt, egy nyomorult falutskában” majd arra emlékezik Pálházi GÖNCZ, hogy LUTHER Márton százegy esztendővel azelőtt „a Romai Pápanak Lélecek kereszködő Indulgentiai ellen az ő irását föl ragasztotta”. Idézhetnénk a fordítók műfaji vallomásait: „Én pedig ennek fordításában tsak köteles szolga vagyok” — mondja szerzőnk.

Van azonban a csepregi írói körnek fordításon túllépő szerzője a már említett ZVONARITS Mihályon kívül, ez pedig NÁDASDY Ferenc apja, NÁDASDY Pál. Ő az, akinek személye biztosíték volt a protestáns írói központ működéséhez, váratlan és korai haláláig, NÁDASDY Pál 35 éves korában hunyt el, 1633-ban. Idézhetnénk hosszan a naptárak FARKAS Imre-féle dedikációit, mely mind azt emeli ki, hogy NÁDASDY birtokán háborítatlanul él és terjed az evangélikus vallás. És ez nem volt véletlen. NÁDASDY Pál fiainak *Ahitatos és Buzgó Imádságoc* címmel elmélyült hangú magánájtatossági munkát szerkesztett össze és részben maga is írta. (Csepreg, 1631, RMK. I. 598.) Az imakönyvrő, négy-szögű reneszánsz udvaros kastélyt építő NÁDASDY Pál (Sopronkeresztúr, 1625-re épült fel) protestáns országrésze, melyről a *Magyar Postilla* előszavában a ZVONARITS-fiúk így írtak: „... igen kevésen vannac, kiknec Joszága az tévelgéseknec és eretnekségeknec mindennemű moczokjátul ugy meg volna tisztitva, mint az Nagyságtoc Joszága...” (RMK. I. 560.) hamar összeomlott. A fiatal özvegy, RÉVAY Judit ESTERHÁZY Miklós közvetítésével 1638-ban az öt feleségül vevő FORGÁCH Ádám kedvéért áttért a katolikus vallásra. Ezt a lépést ekkor fiatal gyermeke, NÁDASDY Ferenc is elítélte, majd öt év múltán, ESTERHÁZY Júlia kedvéért maga is így tett.)

Ez az áttérés, melynek értékelésébe most nem bocsátkozhatunk, egy országrészben rendítette meg az evangélikus vallást. A protestáns egyháztörténész csaknem 300 év múltán is RÉVAY Judit, a hitehagyó NÁDASDY Ferenc édesanyja címmel értekezik, Csepreg történetének egyik katolikus összefoglalója egyszerűen megállapítja: NÁDASDY Ferenc visszatért a katolikus egyházba.

Természetesen mindkét álláspont túl egyszerűsített, mert nem tud elszakadni saját felekezeti szempontjaitól. NÁDASDY Ferenc áttérése természetesen a csepregi FARKAS-nyomda működésének megszűnését is magával hozta. Magának FARKAS Imrénék sem tudjuk még a halála idejét sem. Egy 1648-as perirat „...iffiu Horvát János, es özuegyj könjvniomatone azzonj szöleiek között” határozza meg az egyik itteni szőlőskert fekvését.

Az özvegy SZERCSI Borbálya 1678-ban (október 18-án kelt) végrendelete gazdag hagyatékot sorol fel, könyvet azonban nem említ. Valószínűleg a nyomdaprésről lehet az alábbiakban szó: „Negiedszer vagion egy Press, aszt adgiák ell, és fizessenek megh belőlő az szakony Szolgáalomnak... adóssághomat.” Ez a nyomdaprés — a hajdani nyomda utolsó emléke — azonban már évek óta egyáltalán nem működhetett...*

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. (II. bef. rész)

V

Mai ismereteink szerint EMBER Pál műve illetékes egyházi főhatóságának jóváhagyásával együtt 1708. március végén készen állott a kinyomtatásra. A külföldre juttatásnak még lehetett valami akadály, talán újabb forrásmunkához jutott és azt is bele akarta dolgozni, talán még valakivel el akarta olvastatni, nem tudjuk. Csak az a tény ismeretes, hogy 1710-ben ugyanannak a pestis-járványnak lett áldozata a megfáradt, sokat vállaló prédikátor tudós és két pártfogója, az idősebb és ifjabb DOBOZI István is. Sőt a jótállók, ZÁDORFALVI Márton († 1710) és Kocsi CSERGŐ János († 1711) is sorra elmentek egy éven belül. A sokszoros tűzből mentett kézirat gazdátlanlanná vált. EMBER Pál hagyatékát, fia nem lévén, még férjhez nem ment leánya, Judit örökölte.

* Sopronkeresztúr — Németkeresztúr, ma Deutschkreutz — Ausztriában. A Thurzó Szaniszlóhoz írt levél Pálházi Göncz Miklós: *Gyermetskék Credoja* c. evangélikus gyermek-ajátatossági munkájára vonatkozik. (RMK. I. 456.) A munka Georg Rhau könyvének fordítása. A könyv 1615-ben meg is jelent. Az ItK 1899. évf. közli Farkas Imre 1631-es könyvajánlását is az *Evangélikomok és epistolák* Letenyei Istvántól bővített kötetéhez. (RMK. I. 597.) Az említett Farkas Imrénre vonatkozó irodalmat felsorolja Semmelweis I. m. 53—54. lapon. Kőszegi Székér Mátyás levele epigrammáskötetéről: Soproni Állami Levéltár Lad. XII. et M. fasc. 11. nr. 106. Négyyszögletes emblémekkel díszített kötetéről: Lad. XII et M. fasc. 10. nr. 61. Hartlieb panaszlevele carminái kiadásáról — egyben ajánlólevele: Lad. XII et M. fasc. 3. nr. 135. Mindhárom levelet a Magyar Könyvszemlében teljes szövegével is közlöm, szövegkiadása előkészületben van. Scholtz Jeremiás *Balfi Feredő*-ről írt könyvét Weszprémi István a *Succieinta Medicorum* összeállításakor még használta. Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története*, II. — Zvonarits Mihályról és a Farkas-nyomdáról: 71, 72. lapon. Payr Sándor Révay Juditról szóló írása 1913-ban jelent meg. Különnyomat. Csepregről: Farkas Sándor: *Csepreg mezőváros története*, 1887 és Rajczy Mária: *Csepreg irodalmi múltja és népköltészeti hagyományai* Soproni Szemle, 1943 — különlenyomat is! Utóbbinál sokszor pontosabbnak tűnik Farkas Sándor régies, de a szövegeket pontosan adó publikációja. Innen közöltem Farkas Imrénék végrendeletészletét is, Farkas a végrendelet időpontját 1678-ban jelöli meg. Utóbbi esetben Szeresi Borbála vagy második felesége Farkasnak, vagy az özvegy semmiképpen nem lehet azonos Manlius özvegyével, akit Sennowitz feltételezése szerint Farkas vett volna feleségül. Rajczy nem tudni miért 1648(!)-at említi az özvegy végrendelete dátumaként. SSz. 1943, 99. l.

Több mint tíz év telt el EMBER Pál halála után, mire a család a kiadóhoz eljuttatta a kéziratot. A késedelemnek lehettek belső és külső okai.

Benn az országban ezeknek az éveknek vallásügyi intézkedései teljesen jogfosztottá tették a protestáns egyházakat. 1715-től az országgyűlések tárgyalásain protestánsok többé vallási ügyet nem hozhattak elő.³⁸ A vallásügyben tárgyaló bizottságok elé kerülő sérelmek között állandóan szerepelt a külfölddel való könyvkapcsolatok tilalmazása.³⁹ A Komáromi Csipkés-féle *Biblia* ügye közismert. BETHLEN Miklós éppen ezekben az években raboskodott Bécsben azért, mert egy politikai röpiratot akart Erdélyből a bécsi holland követnek eljuttatni.⁴⁰ Szigorú könyvcenzúra volt, mely a szerzőket és a nyomdászokat egyaránt megkötötte.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között egy olyan rebellisnek tekinthető iratnak, mint EMBER Pál művének külföldre csempészése, veszélyes politikai cselekmény volt. Ezért is másolták fasciculusokban, hogy könnyebb legyen az elrejtése. Nem is egyszerre vitték az egész művet, erre mutat a megmaradt két füzet ajánlásának eltérő keltezése is.

Az EMBER-családba beházasodott Szatmári PAKSI Mihály, előbb tokaji lelkész, majd gyulafehérvári tanár, ugyanúgy kényszerült menteni a drága kincset, mint azt hajdan apósa tette. Talán éppen hogy megteremthette ismét a kapcsolatot a külföldi pártfogókkal, amikor 1716-ban a gyulafehérvári kollégiumnak menekülnie kellett. Sebtiben megigazított hordókba gyömöszölték a professzorok könyveit, majd viszontagságos hányódás után Marosvásárhelyt talált otthont Szatmári PAKSI Mihály és háznépe.⁴² Innen indította el a másolt füzeteket egyházi feljebbvalója, HELMECZI István generalis notarius ajánlásával Friedrich Adolph LAMPEHOZ. Bizonyára vásárhelyi teológusok csempészték át a határon, hogy végre nyomdába jusson a kézirat.

Kérdés azonban, hogy miért éppen Hollandiába küldték ki a kéziratot, és miért bízták LAMPE gondjaira, holott neki, tudomásunk szerint semmi szerepe sem volt annak létrejöttében. Ismeretes, hogy JABLONSKI még RÁKÓCZI ügyének bukása után magyar barátaival továbbra is fenntartotta kapcsolatait, melyek a Rákóczi-szabadságharc előtti időkre nyúltak vissza. 1696-tól az oderafrankfurti egyetem JABLONSKI közbenjárására három magyar diák részére rendszeres stipendiumot biztosított. Az ezt élvező diákoknak kötelessége volt JABLONSKINál tisztelegni. Idehaza viszont az arra érdemeseket PÁRIZ professzor választotta ki. Az így jövő-menő diákok közvetítették azután PÁRIZ és JABLONSKI között a leveleket, amint arról PÁRIZ fennmaradt levelezése is tanúskodik.⁴³ Éppen az EMBER Pál halálát követő évben (1711) az ifjabb PÁRIZ látogatott Berlinbe, JABLONSKI emléksorokat is írt albumába.⁴⁴ A RÁDAY Pállal való személyes barátságát is sűrű levélváltás követte, ahol ugyancsak a diákok voltak a levélhordók.⁴⁵ PÁRIZ is, RÁDAY is tudhatott EMBER Pál elkészült művéről, s ők el is juttathatták volna azt JABLONSKIHOZ. A kiadás útjában valami más ok állott.

³⁸ 1715: 30 tc.

³⁹ Például a pesti vegyesbizottság (1721) felterjesztésének 8. pontja. LAMPE 542. p.

⁴⁰ SZATHMÁRY Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. TT 1891. 1—60. p.

⁴¹ GÁRDONYI Albert: *A lőcsei nyomda veszedelme 1717-ben*. MKSzle 1938. 320. p. Általában a könyvcenzúrára GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. 3. Bp. 1961. 90. p.

⁴² KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhelyt, 1896. 149—154. és 159—165.

⁴³ DÉZSI Lajos: *Adatok Pápai Páriz Ferenc életéhez*. ItK 9 (1899) 311—315. p.

⁴⁴ *Ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyve*. MTA Könyvtára. Kézirattár Tört. Naplók. Kis 8° 6. 121. f.

⁴⁵ Levelezésük a Ráday Gyűjtemény Levéltárában. Néhány levél kiadva *Ráday Pál iratai*. 1—2. Bp. 1955—1961. RÁDAY Pál levelezésében találjuk az első híradást LAMPE kiadásának megjelenéséről. KÁRMÁN András tudósítja RÁDAYT Utrechtből 1727. szept. 1-én: „Prodiit heic non ita pridem opera Clar. Adolphi Lampe Historia Ecclesiae Refor-

JABLONSKI jóhiszeműen és önzetlenül pártfogolta a magyar szabadságharc ügyét és annak bukása után sem szűnt meg segítő készsége. Ez a jóhiszeműsége keverte azután bajba is, amikor RÁKÓCZI kalandor diplomatájának KLEMENTnek üzelmeire fény derült, és a nemzetközi bonyodalmaknak szövevényéből csak nehezen és csak 1720-ban tudott kilábolni és a maga ártatlan voltát bizonyítani, amint ezt RÉVÉSZ Imre tanulmányában meggyőzően bemutatja.⁴⁶ Magyar ügyet ezután nyilván csak nagy óvatossággal pártfogolhatott.

Egyháztörténetének tervét továbbra is ápolgatta, saját művén dolgozott is, lengyel egyháztörténete *Historia consensus Sandomiriensis* címmel 1731-ben jelent meg Berlinben. Meggyőződésünk, hogy EMBER Pál kéziratának kiadásáról is ő gondoskodott, csakhogy részben személyének politikailag kompromittált volta, részben előrehaladott kora miatt azt jónak látta másra bízni. Erre a feladatra Friedrich Adolph LAMPÉ-t szemelte ki. A két család között ui. régi kapcsolat volt: LAMPE apja és JABLONSKI együtt volt udvari lelkész Königsbergben, LAMPE sógora, J. A. NOLTEN ugyanilyen tiszteben Berlinben volt kollégája JABLONSKINAK.⁴⁷ A személyes kapcsolatok mellett az egy generációval fiatalabb LAMPE tudományos adottságai is javallták ezt a megbízást. Még brémai lelkészisége idején, 1719-ben Theodor HASE-val együtt megindította az első tudományos teológiai folyóiratot, a *Bibliotheca historico-philologico-theologicat*. Az oderafrankfurti egyetem, amelynek ügyeibe JABLONSKI befolyása ismeretes, ezekben az években (1719) tanárának hívta meg LAMPÉ-t.⁴⁸ Sógora, NOLTEN, már korábban ott tanított. LAMPE ugyan brémai egyházi elfoglaltsága miatt az oderafrankfurti meghívást nem fogadta el, de elfogadta 1720-ban az utrechti egyetem invitációját. A gyakorlati teológia professzora lett, s 1726-tól az egyháztörténet katedráját is elfoglalta. Bár nem volt tőle teljesen idegen az egyháztörténet, hiszen barátja és brémai szerkesztőtársa, Theodor HASE is tervezte egy *Annales Ecclesiae Reformatae* megindítását,⁴⁹ nem volt igazán egyháztörténész. 1721-ben megjelent ugyan egy rövid egyháztörténete (1726-ban második, bővített kiadása is) *Synopsis historiae sacrae* címmel, de ez csak a teológiai tanulmányokat megkönnyítő segédlet volt, kompendium, mely nem saját kutatásain alapult. Életrajzírói nem is tudnak mit kezdeni magyar egyháztörténeti munkájával, éppen csak megemlítik. Igazi területe a theologia activa volt, a coccejanizmustól áthatott, az erkölcsi magatartást befolyásoló hittudományt művelte és tanította. JABLONSKI választása mégis rá esett, mert egyéb körülmények alkalmassá tették erre a feladatra. Ilyen lehetett mindenekelőtt hollandiai professzorsága 1720-tól. A magyar protestáns egyházak szenvedéssel teli utolsó félszázadában igen sok szál vezetett a baráti Hollandiához.⁵⁰ Hollandia bécsi követeinek, a két HAMEL-BRUYNINCX-nak akciói,⁵¹ az anyagi támogatás, a hollan-

matae in Hungaria ad praesentia usque tempora decurrens, cujus exemplar prima quaque occasione, ut ad Perillustrem V. Dominationem deveniat, studebo.” Azért is nagyon érdekes ez a levél, mert a kiadás címlapján 1728! áll, KÁRMÁN levelét pedig 1727-ben írta. Talán címlaptalan, még terjesztésre nem kész példányt látott. Levele: Ráday Gyűjtemény Levéltára. Egyházi és iskolai akták 240.

⁴⁶ Századok 96 (1962) 1–24.

⁴⁷ THELEMANN, Otto: *Friedrich Adolph Lampe*. Bielefeld—Leipzig, 1868. SNIJDERS, Gerrit: *Friedrich Adolph Lampe*. Proefschrift. Utrecht—Harderwijk, 1954. (Ez utóbbira PAPP László hívta fel a figyelmet.) Az életrajzok elsőrt adataiból a két család kapcsolatát mi következtetjük ki e helyen. Az itt előforduló személyekre l. még JÖCHER, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 1–4. Leipzig, 1750/51. megfelelő cikkeit.

⁴⁸ THELEMANN i. m. 78. p. SNIJDERS i. m. 23. p.

⁴⁹ LAMPE (3) p.

⁵⁰ MIKLÓS Ödön: Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében. Pápa 1918.

⁵¹ KROFF Lajos: Századok 31 (1897) 73–78, 637–641. p. és Századok 32 (1898) 124–128. p. RÉVÉSZ Kálmán: Századok 31 (1897) 956–958. p. HAMEL-BRUYNINCX Veritasának eredeti (?) példánya MTA Könyvtára. Kézirattár. Egyh. és Bölcsélet 2° 12.

diai főiskolákon tanuló diákok személyes kapcsolatai, a holland református egyház segítő készsége — ismeretes tényezők a két nép kapcsolatában. A magyar egyháztörténet kiadatásának ügyét itt várhatóan jó kezekben tudhatta JABLONSKI.

LAMPE maga is meleg barátsággal viseltetett magyar diákjai iránt. Büszke volt családi hagyományaira: anyai ágon francia hugenotta mártír családból származott,⁵² s ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ugyancsak üldözött magyar egyházak fiait különös szeretettel pártfogolja. A magyarok iránti szeretetéről műveiben is megemlékezik,⁵³ még inkább kimutatva azt diákjairól való körültekintő gondoskodásával. Professzorsága idején a magyarok külön gyülekezeti termet kaptak istentiszteleti célokra, és ösztöndíjukat jelentősen felemelték.⁵⁴ Irányítása mellett — figyelmeztén „ISTEN fényes LAMPÁsára” — számos magyar diák készítette el disszertációját.⁵⁵

Ezek a körülmények arra mutatnak, hogy JABLONSKI Debreceni EMBER Pál egyháztörténetét felelősséggel irányíthatta Hollandiába, LAMPE kezébe. A kortársak között Magyarországon ismeretes is volt a kézirat sorsáról való gondoskodása, mert ROTARIDES Mihállyal az ifjabb CSÉCSI János közölte, hogy EMBER Pál kéziratát JABLONSKI küldte tovább LAMPÉnak.⁵⁶ E sommás közlésben foglaltak hátterére próbáltunk a fentebbiekben némi világot vetni.

LAMPE a címlapon és a műhöz fűzött előszavában is a maga szerepét mint concinnatort jelöli meg. Ő csak összeillesztője, szerkesztője annak az anyagnak, melyet a már meghalt tudós és tiszteletre méltó szerző annyi fáradsággal összegyűjtött. Igaz, Debreceni EMBER Pál neve a kötetnek azokban a részeiben, amelyeket ő szerkesztett, nem fordul elő. De a kiküldött másolat címlapján sem volt rajta, mert a kiküldők azt nyilván szándékosan elhallgatták.⁵⁷

Egyetlen helyen a szövegben viszont HELMECZI István nevét említi, mint aki neki a kéziratot eljuttatta.⁵⁸ HELMECZI alkalmasint nem nagyon örült ennek a megtisztelő

⁵² THELEMANN i. m. 3. p.

⁵³ LAMPE, Fr. A.: Redenen waarom op een naam-roovend geschrift van eenen onverstandigen Rotterdamsen yveraar niet breedvoerig geantwoord word. Amsterdam, 1728. 6. p.

⁵⁴ SEGESVÁRY i. m. 51. és 66. p.

⁵⁵ A teljes vers, amelyből idéztünk:

„Jutván, böltseségnek hol van böv vására,
Híven DOCTORodnak bölt tanítására
Figyelmeztél ISTEN fényes LAMPására.”

LAMPE magyar tanítványai közül a bujdosó SZIGETI H. István applaudált így: KOLOS-VÁRI István, Disp. theol. VII. de Spiritu Sancto, praeside Fr. A. LAMPE. Breae, 1729. c. disszertációjának megjelenésére.

⁵⁶ [ROTARIDES Michael] Historiae Hungariae literariae ... lineamenta. Altonaviae et Servestae, 1745. 22. p. „memoratum opus, uti mihi ex ore ipsius [10. Tsetsii] audire licuit, longe ante illius a Frid. Adolph. Lampio factam editionem in manu exaratis schedis possedit, easque Dan. Ern. Iablonskio, hic vero Lampio commendavit, qui deinceps laboriosum Emberii partum ... luci publicae exposuit.”

⁵⁷ Amint már az első részben megírtuk, a ZÁDORFALVI féle approbációban szerepel Paulus E. DEBRECENI alakban. A figyelmes olvasó persze a szövegben igen sokszor rá találhat mindazokon a helyeken, ahol élete folyamán megfordult. Nevének elhallgatását a magyarországi történelmi körülmények eléggé indokolják. Érdekes, hogy volt is olyan hagyomány, amely szerint munkálkodása valamiféle politikai hatóságnak szemet szúrt: „... vissza hozatott Liskára prédikátori hivatalba, ahol meg is holt épen a mikor azt nyomozták, hogy ki szedegette össze a Magyar Országi Ref. Eklézsiák Historiáját a melyet ki adott Lampe.” PATAI János feljegyzése. 1807. TÓTH F. gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/I. 45. f.

⁵⁸ „Addere hic juvat Theses ... prout in MS a Clarissimo Helmeccio communicato sunt expressae.” Lampe 304. p.

leleplezésnek, hiszen évek múlva saját művét is csak álnéven (Melianus Gnatereth) és ál nyomtatási hellyel (Miaburg) merete megjelentetni.⁵⁹

JABLONSKI nevét csupa nagybetűvel szedve LAMPE megemlíti az előszóban, mert ő volt a megboldogult szerző munkájának ösztönzője. JABLONSKITól azonban ő maga közvetlenül is kapott adatokat, amelyekről egy helyen említést is tesz.⁶⁰

LAMPE az 1722. nyarán kezéhez juttatott kéziratot nyersanyagnak tekintette, melyet neki kellett megszerkeszteni. Egyáltalán nem tudjuk, hogy vajon volt-e valami megállapodása erre nézve JABLONSKIVAL vagy a kiküldőkkel. Eljárására legjellemzőbb, ha azt mondjuk, hogy jó értelemben összeollózta EMBER Pál kéziratát. Egész fejezeteket vett át vagy mondatokat emelt ki és helyezett máshová, de érdemlegesen a szövegen vagy akár csak egy mondaton sem változtatott. Jellemző például, hogy abban a szakaszban, ahol EMBER a BRUYNINCXnak kijuttatott íratról beszél, LAMPE még az eredeti betűtípusait is jobbára megtartotta.⁶¹

Az a kézirat, amely LAMPÉHOZ jutott, tulajdonképpen nem volt már egyedül EMBER Pál műve, mert Szatmári PAKSI Mihály azt sok helyen kiegészítette a maga koráig terjedő adatokkal. Ehhez a meggyarapított szöveghez LAMPE további kiegészítéseket csatolt. Ezeket az új részeket még a legszigorúbb filológiai kritika mai mércéjével mérve is kifogástalan eljárással illesztette az eredeti szövegbe: mindig szögletes zárójelek közé tette a nem EMBER Páltól kapott részeket.

Önálló részként függesztette a mű végére Kocsi CSERGŐ Bálint *Narratio brevis*ét, a gályarabságot szenvedett prédikátorok vallomásait tartalmazó iratokat. Ehhez frissen jutott hozzá, mert éppen EMBER Pál kézírata külföldre jutásának évében, 1722-ben, állapodott meg Utrechtben Kocsi CSERGŐ István, a gályarab lelkész fia. Már harmadik éve volt úton, nyomon követve a szenvedő lelkészek útját, és összegyűjtötte a rájuk vonatkozó emlékeket. Zürichben megkapta HEIDEGGER professzor hagyatékából a Svájcba jutott prédikátorok vallomásait és egész Európát behálózó levelezésüket. Ezzel a féltett kincssel indult tovább Hollandia felé. Útközben hosszabb-rövidebb időre meg kellett állnia, hogy meg-megújuló lázaktól gyötört testét megpihentesse. Végre 1722. decemberében eljutott Utrechtbe,⁶² ahol a kéziratokat feltételezésünk szerint ő bocsátotta LAMPE rendelkezésére.

Az utókor kifogásolta LAMPE eljárásában, hogy EMBER Pál művéből bizonyos részeket elhagyott. Az előszó elmaradását — amint láttuk — Szatmári PAKSI István már a családi feljegyzésekben nehezményezte. Bár LAMPÉT nyilván a szubjektív hang készítette e rész mellőzésére, nekünk valóban nagy veszteség volna, ha a SINAI-másolat nem mentette volna meg ezt a mű létrejöttét megvilágító néhány oldalt, amelyben EMBER Pál vall önmagáról. Nem nyomtatta le újra Pápai PÁRIZ *Rudus redivivumát*, érthetően, hiszen ez időközben másodszor is megjelent a *Miscellanea Tigurinában* (1723). A külföldi egyetemeket járt magyar diákok névsorát hiányosságai miatt tartotta elhagyandónak, de ez a kiadásnak valóban vesztesége, mert ezek az adatok még töredékes voltukban is nagyon becses forrásai művelődéstörténetünknek.

A LAMPE kiadása ellen hangoztatott vádak között egy van még, amit tárgyalnunk kell: ez az átszerkesztés kérdése. Már az előző fejezetben rámutattunk, hogy EMBER PÁI

⁵⁹ *Igasság paisa, mellyel a' ... Sz. Vatsora felől a' helvetziai confessioban ki adatott igaz tudományt erősíté és ... Bernárd Pálnak anno 1735, Kassán ki nyomattatott ... nyilai ellen őltalmazza Melanius Gnatereth. Miaburg, 1741.*

⁶⁰ „... uti notat MS. a Celeb. Jablonskio communicatum” Lampe 70. p.

⁶¹ Oxfordi Ms 58. 141°. Lampe 486. p.

⁶² HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról*. Sárospataki Református Lapok 7 (1911) 80—81, 90—91, 98—99. p. UGYANÓ: *Új adatok Kocsi Csergő Bálint eredeti kézíratos munkájának történetéhez*. ugyanott 403—405. p.

elképzelése a mű felépítését illetően nem egyezett JABLONSKI javasolt tervével. LAMPE viszont, úgy tűnik, hogy helyeselte a JABLONSKI-féle indítványt, és a kapott óriási adatgyűjteményt annak megfelelően rendezte át. Meg kell mondanunk, hogy ez nem vált a mű kárára. Az adatok nagyobb részének lehetőleg időrendi csoportosításával LAMPE kora felfogásának megfelelő egyháztörténetet alkotott, és nagyban megkönnyítette a kézikönyv használatát.

A LAMPE-használta oxfordi kézirat előkerülése felvet még egy kérdést, melyet tulajdonképpen már a SINAI-másolat előkerülése is felvetett, de amelynek megválaszolásával az eddigi kutatás adós maradt: Vajon LAMPE az eddig is ismert és tárgyalt kihagyásoktól eltekintve EMBER Pál teljes anyagát beledolgozta-e művébe? Ez egyúttal azt is jelenti, hogy vajon az újonnan előkerült kéziratnak csak kegyeleti értéke van-e, vagy tartalmaz olyan részleteket is, melyek adatszerűen gyarapítják egyháztörténeti ismereteinket. A kéziratokkal és a kiadással való több-kevesebb foglalkozás alapján egyelőre csak annyit merünk állítani, hogy a nyomtatott szöveg több helyen csonkább, mint a kéziratok. Ez olykor, pl. a lap aljára szorult részek esetében, véletlen is lehet, de az adatszerűség szempontjából ezek sem közömbösek. Máshol azonban az elhagyásban nyilvánvaló szerkesztői szándékot kell látnunk.⁶³ Hogy ez elhagyások mögött milyen szerkesztői megfontolások húzódnak, s főleg, hogy a kéziratok a kiadáshoz képest ill. a kéziratok egymáshoz képest milyen többletet tartalmaznak, csak az tudja megnyugtatólag tisztázni, aki most már LAMPE művét szabadalja szét, és így próbálja meg visszaállítani az eredeti kéziratot. Azt azonban már most is megállapíthatjuk, hogy jelentős terjedelmű szövegrészt LAMPE a kéziratból nem hagyott ki.

Minden szerkesztői munkájával szemben felhozható vád ellenében áll viszont maga az a tény, hogy a kiadás gondját magára vállalta. Ebben a tekintetben pedig teljesen önzetlenül járt el. 1726-ban jelent meg egyháztörténeti *Synopsis*ának bővített kiadása, amely a magyar protestáns egyházakkal is foglalkozott. Akkor már négy éve nála volt EMBER Pál egyháztörténetének kézírata, és ő egyetlen adatot sem dolgozott bele abból saját művébe.

Azáltal, hogy e hatalmas anyaggyűjteményt kinyomatta, hozzáférhetővé tette azt mindenki számára, aki a magyar protestáns egyházak történetével foglalkozni kívánt. Azóta is minden e korrall foglalkozó egyháztörténeti munka forrásokért ide nyúl vissza, e mű használatát meg nem kerülheti. Hatása azonban ennél több is. Hosszú időn keresztül nem tudtak — nem is akartak — még rendszerétől, felépítésétől sem szabadulni. Az ő nyomdokain járt BOD Péter csak úgy, mint BUDAI Ézsaiás, s az ő mintájára tervezte el egyháztörténetét SINAI Miklós is. Csak a 19. század második felének egyháztörténetírása keresett új utakat anélkül, hogy mint forrást mellőzni akarta volna LAMPE művét. EMBER Pál alázatos és önfeláldozó szorgalma, JABLONSKINAK nemzetek közti összefogást sürgető és megteremtő aktivitása és LAMPE önzetlen szerkesztői munkája gyümölcseiből máig élünk.

⁶³ A lap alján volt például SÁSVÁRI Gergely neve a váradi iskola tanárainak élén, talán ezért maradt el. Oxfordi kézirat I. 115. p. LAMPE 638. p. EMBER Pál a már említett Bodfalvi-kéziratra hivatkozva említi BOCSKAI reformáció-pártolását (Oxfordi kézirat II. 89.) és ugyanerre a forrásra hivatkozva közli PÁZMÁNYNAK a coelibátusra vonatkozó intézkedéseit 1612-ből. (SINAI másolat 1000. p.) Ezeket az adatokat LAMPE kiadásában nem találjuk.

VI

Hátra van még, hogy a kéziratok további sorsát ismertessük. Először a ma Oxfordban található másolattal foglalkozunk. LAMPE a nyomtatásra előkészített kézirathoz 1727. június 14-én Utrechtben előszót írt, még ugyanazon hónap 29-én megtartotta búcsú-predikációját, mert ezután csakhamar elhagyta a várost.⁶⁴ Az *Egyháztörténet* címlapján 1728-ban már mint „in Academia Ultrajectina hactenus prof. ordinarius” szerepel. Ekkor már ui. Brémában volt lelkész és tanár. Egy évvel azután, 1729-ben meghalt. Nagy könyvtárát, mely több szobát töltött meg, sok hátrahagyott kéziratával együtt halála után 6000 tallérért értékesítették.⁶⁵ Ezzel a gyűjteménynek nyoma veszett, LAMPE életrajzírói sem tudtak a hajdani nagy hagyatékknak nyomára bukkanni. A Szatmári PAKSI-másolat sorsa is ismeretlen.

Az oxfordi Bodleian Library a mostanáig HELMECZI István neve alatt nyilvántartott két kötetet 1851-ben vásárolta 15 shillingért. Az eladóra vonatkozóan a könyvtári jelentések nem tartalmaznak semmi adatot.⁶⁶

EMBER Pál saját kezű kézírata, amely meggyőződésünk szerint legalábbis két különálló kötetből állott, a Szatmári PAKSI-család őrizetében volt. EMBER Pál veje, Szatmári PAKSI Mihály (1681—1744) Tokajban volt lelkész, majd a gyulafehérvári kollégium hívta meg tanárának, és iskolájával a háború vihara előtt Marosvásárhelyt kapott otthont. 1734-től a sárospataki főiskola igazgatója volt. Fia, Szatmári PAKSI István (1719—1791) 1747-től Debrecenben volt professzor. EMBER Pál kéziratossá hagyatékát a család az országban való bujdosása idején gondosan menekítette, és az velük jutott el Debrecenbe. 1783-ban ui. Szatmári PAKSI István a következőket írja: „Szilágyi Benjámín István írása, mely kezére került volt néhai nagyatyámnak, Ember Pálnak, általam pedig beadódott több hasonló írásokkal együtt az itt való Collegium Bibliothecájába...”⁶⁷ Más helyen azután arról sem hagy kétséget, hogy a „több hasonló írások” között volt az *Egyháztörténet* kézírata is: „Pater deinde, gener. Pauli Ember manuscriptum eius ad Lampeum transmisit, aegre hoc fecimus, quod Celeber Lampeus Praefationem Auctoris amiserit, quae plane necessaria sunt, et quod non satis emendate Historiam illam describi curaverit. Manuscripta illa extant in Bibliotheca Debrecinensi.”⁶⁸ Ez a jegyzet 1774 decemberéből való, ekkor tehát EMBER Pál egyháztörténetének autográf kézírata a debreceni Kollégium könyvtárában volt. Ez az utolsó bizonyos adat, amelyet eddig a valószínűleg még teljes kézíratról találtunk.

Van éppen ezekből az évekből még egy értesítés, amely talán szintén az autográf-fal kapcsolatos. WESZPRÉMI István *Biográfiája* II. kötetében, amely Bécsben jelent meg 1778-ban, a váradi iskoláról szólva a következő megjegyzést teszi: „Catalogum hunc professorum Magno-Varadiensium mendosum edidisse Lampeum e MSto Paulli Ember, quod teneo, aperte constare potest.”⁶⁹ A szöveg egyértelmű, WESZPRÉMI ugyanis EMBER

⁶⁴ THELEMANN i. m. 89. p.

⁶⁵ Ugyanott 99. p.

⁶⁶ A Bodleian Library. Department of Western MSS-től, 1972. február 4-én keltezett írásbeli felvilágosítás alapján.

⁶⁷ Szatmári PAKSI István 1783. aug. 7. TÓTH Ferencnek. TÓTH Ferenc gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/II. 72—73. f.

⁶⁸ Szatmári PAKSI István: *Catalogus Bibliothecae Theologicae conditioni studiosorum Hungarorum accomodatus historico-criticus*. Debreceni Theologia. Egyháztörténeti Szeminárium 2795. 325. p.

⁶⁹ WESZPRÉMI Stephanus: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Centuria altera. Pars prima. Viennae, 1778. 56. p. WESZPRÉMI 1754—56-ban járt Utrechtben, és ezt követően több külföldi akadémián is megfordult. Nem zárkozhatszunk el annak lehetősége elől sem, hogy a külföldre juttatott példány került valahol a kezébe.

művének kéziratáról beszél, a LAMPE-féle nyomtatott kiadással szemben. Mint debreceni orvosnak könnyen kezébe kerülhetett akár az eredeti, akár egy arról készült másolat. A kéziratban a megfelelő helyen valóban bővebb a váradi tanárok névsora, LAMPÉNÁL csak véletlen lehet, hogy a lap alján álló SÁSVÁRI Gergelyt kifelejtette, mert egyébként itt is pontosan közli az EMBERTől kapott adatokat.

WESZPRÉMI meggyőződésünk szerint nem ismerhette a teljes kéziratot, mert akkor a külföldi egyetemeket látogató magyar diákok névsorát onnan vette volna át, és közölte volna pl. az EMBER-féle törzssanyagban is szereplő franekeri hallgatók jegyzékét is. Esetleg teljesebb névsorral pótolta volna azt.⁷⁰ Weszprémi kezébe, ha egyáltalán az eredeti kézirat került, akkor is annak talán csak egy kötete. Könyvtára és kéziratai egyébként csaknem maradék nélkül elpusztultak.⁷¹

Biztosan hozzájuthatott az *Egyháztörténet* valami kéziratához SINAI Miklós, amint azt már RÉVÉSZ Kálmán bebizonyította ama másolat alapján, amelyet ma a Ráday Könyvtárban őriznek. SINAI professzorral köztudomású, hogy fáradhatatlanul másolt és másolatot minden olyan okmányt, amit fontosnak tartott. Diákjai dolgoztak neki külföldön⁷² és itthon, egyidejűleg olykor több is, „Mivel egy exemplárja lévén azon continuationnak csak egy legény írhat belőle” — írta egy alkalommal BOD Péternek.⁷³ Máskor az egyetlen példányt mégis több kéz másolta, amint az hátrahagyott kéziratgyűjteményében több kötetről is megállapítható, éppen úgy, mint az *Egyháztörténet* esetében.⁷⁴

Az eddig elmondottak alapján tudjuk, hogy EMBER Pál művének a 18. század végén két kézirata volt. Az egyik a kiadás alapjául szolgáló, valahol Bréma és Oxford között, számunkra ismeretlen helyen lappangott, a másik, az eredeti pedig a debreceni Bibliothecában volt. RÉVÉSZ Kálmán 18—20 kéz munkáját ismerte fel a másolatban. Nehezen képzelhető el, hogy SINAINAK valamelyik külföldi egyetemen egy időben ennyi debreceni tanítványa tartózkodott volna. Valószínűbb, hogy a sietős munka itthon készült, a debreceni példányról. A másolás 1787 előtt történt, amint azt a következőkben bizonyítani fogjuk. Van ui. a másolatoknak egy kritikus része — erről már volt szó a Szatmári PAKSI-kézirattal kapcsolatosan is — ez pedig a külföldet látogató diákok névsora. A SINAI-féle szöveg itt jóval bővebb, mint az oxfordi. A kötetben egyéb helyen elő nem forduló hallgatósággal van bejegyezve a 717. és 718. lapon az Academia Harderovicena magyar hallgatóinak névsora 1775-ig, valamint a franekerié 1783-ig. Sikerült megállapítani, hogy az e névsorokban szereplő nevek SINAI egy tanítványának, RÉTSEY Jánosnak buzgólkodásából kerültek a kötetbe. „Én Rétsey János az Ultrajectumi Akadémiában tanulván négy esztendőnek elforgása alatt, ugymint 1782, 1783, 1784, 1785, 1786-ban Junius 20dik napjáig, kivántam és igyekeztem öszve szedni, mind azoknak a' Magyar Református Tanulóknak neveket, valakik tsak eleitől fogva a' Foederatum Belgiumban lévő és virágzó Akadémiákban tanultak. E' végre leveleimet el küldöttem az Akadémiák Magnificus Rectorihoz; a' kik énnékem eleget akarván tenni, ki is iratták az említett tanulóknak neveket, és petsét alatt levélben hozzám küldötték, a' leveleket és a' megírt neveket örök emlékezetnek okáért ide irom”... és be is írta *Mindeneskönyvébe* mind a harderwijki, mind a franekeri hallgatók névsorát.⁷⁵ Jellegzetesen apró betűvel beírta

⁷⁰ WESZPRÉMI a névsorokat az *Albumból*, másutt „ex Diariis” vette, vagy az egyetemen professzoraitól kapta.

⁷¹ GÉRESI Kálmán: *Sinay Miklós gyűjteményéről*. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 8 (1877) 119. p.

⁷² ItK 6 (1896) 444. p. CÖRNIDES Dániel levele SINAINAK.

⁷³ Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 3 (1872) 53. p.

⁷⁴ Debrecen. Egyházkerületi Levéltár. Sinaiana Z 61. és 62.

⁷⁵ *Mindeneskönyve*. Debrecen. Református Kollégium Nagykönyvtára. R 475. 251—252. p. Az idézett részt közölte SEGESVÁRY i. m. 14. p. Bizonyára SINAI keltette fel benne az érdeklődést az egyháztörténetet érdeklő emlékek felkutatása iránt. Leydenben

vele ugyanezen névsorokat *Egyháztörténete* másolatába SINAI is.⁷⁶ 1786-ban tért haza külföldi bujdosásából, 1787 márciusában számolt el Prof. SINAINAK, a Bibliothecae Praefectusnak megbízásából vásárolt könyvekről és egyéb kiadásokról.⁷⁷ Még ugyanazon évben felszenteltetett, és Tiszadersen lett lelkész,⁷⁸ a bejegyzésnek tehát ezt megelőzően kellett történnie.

A teológusoknak sietősen kellett a kirótt penzumot elvégezniük, valószínűleg nem is igen tudták, hogy mit másolnak, a latin szövegbe bizony — igaz van RÉVÉSZ Kálmánnak — be-becsúsztak elemi hibák is. De hogy MIKSA király Maximilianus neve helyett Milliani maxi-t írtak, az inkább diákesény, a kollégiumi keretek között lehetséges politikai állásfoglalás, semmint tudatlanságból eredő hiba volt.⁷⁹

A diákok között egy-egy mégis akadhatott, aki az őt érdeklő részt sebtiben a maga számára is leírta. Amikor TÓTH Ferenc 1829-ben külföldön tanuló teológusaival keresette a kéziratot, akkor a megboldogult szentgáli prédikátorra, tisztt. SZATMÁRI úrra hivatkozott, aki annak idején Utrechtben lemásolta EMBER Pál kéziratából azokat az eklézsiákat, amelyek LAMPÉBAN az 564-től 679. lapig terjedőleg vannak, azaz a teljes *Geographica situatio*t.⁸⁰ A teológusok először azt próbálták kinyomozni, hogy mikor járt a volt szentgáli prédikátor Utrechtben, ui. a sok SZATMÁRI között, nem ismerve a keresztnévét, nem tudták, hogy ki után kutassanak. Most már tudjuk, hogy SZATMÁRI Andrásról van szó: ő volt Szentgálon lelkész,⁸¹ csak hogy ő meg tudomásunk szerint sohasem járt Utrechtben. Valószínűbb, hogy a nagyon kiterjedt Szatmári PAKSI-családnak volt az egyik leszármazottja, vagy pedig Debrecenben végezte a teológiát, itt jutott EMBER Pál *Egyháztörténete*nek kéziratához, és csak kézen-közön vált a forrás lelőhelyévé Utrecht.

SINAI egyébként féltékenyen elzárta minden anyagát más érdeklődő elől, közismert, hogy SYLVESTER *Grammatikájának* egyetlen nála levő példányát KAZINCZY is csak csellel tudta tőle megszerezni.⁸² Arra, hogy az *Egyháztörténet* lemásoltatásáról hallgasson, még külön oka lehetett az is, hogy az eredeti kéziratot a Bibliothecába letévé Szatmári PAKSI István professzorral nagyon rossz viszonyban volt. Oly mélységesen hallgatott arról, hogy ez a kézirat megvan, hogy éppen az ő tanítványa volt TÓTH Ferenc pápai professzor, aki az *Egyháztörténet* eredeti kéziratát külföldön kerestette. EMBER Pál eredeti kézírata tehát az 1780-as években — úgy tűnik — SINAI Miklós kezében volt: ez az utolsó adat, melyet az autográfot illetően több-kevesebb biztonsággal kikövetkeztethetünk.

Ami most már a SINAI-féle másolat sorsát illeti, arról a következőket mondhatjuk. SINAINAK 1808-ban bekövetkezett halála után gyűjteményének őre: „Budai Ézsaiás... kire van bízva a' boldogult Sinai ur könyveire való vigyázás”.⁸³ A feljegyzés ugyan egykorú, de nem tudjuk, hogy ez a vigyázás vajon mit is jelentett. A tanítványok közül

például egy hónapig magánál tartotta BOD Péter *Egyháztörténete*nek az ottani Bibliothecába letett kéziratát és abból jegyzeteket készített. *Mindeneskönyve* 19—21. p. és TÓTH F. gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/III. 7—8. f. Valószínűleg ő jegyezte be oda a leydeni magyar diákok névsorát is 1784-ig. L. i. kiadás 1. tom. X. p. A régen keresett kéziratot éppen száz év múlva fedezték fel ismét a leydeni könyvtárban, amint erről az első fejezetben szóltunk.

⁷⁶ SINAI másolat 718—730. p.

⁷⁷ Debrecen. Egyházkerületi Levéltár. Sinaiiana Z 57. 266. p.

⁷⁸ *Mindeneskönyve* 224—225. p.

⁷⁹ A debreceni diákok politikai állásfoglalásához hasonló eseteket gyűjtött össze BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 8—9. p.

⁸⁰ NÉMETH i. m. 383—384. p.

⁸¹ TÓTH F. gyűjteménye. OSzK. Quart. Hung. 1043/II. 44—47. p.

⁸² RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós és kora*. Bp. 1959. 81. p.

⁸³ TÓTH F. i. gyűjteménye 26. f. A feljegyzés kelt 1808. szept. 27., SINAI 1808. június 27-én halt meg.

BUDAI Ézsaiás professzor tudta elsősorban megbecsülni azt a rengeteg kincset, amit SINAI összegyűjtött. És ha valóban ő lett volna a könyvtár őre, akkor a SINAI-hagyaték nem jutott volna ebek harmincadjára.

1823-ban FÁY János debreceni polgármester ráakadt valahol a wittenbergi Coetus 16—17. századi anyakönyvére, amelyet 1799-ben SINAI köleszöntött ki a nagybányai ekléziából. „Ezen Gyülekezet Törvény könyvét 1823.dik Esztendőbe ezen mostani elhagyatott állapotban találtam, és szerzettem, sajnáltam is, lehet, hogy sok írárok ki szagगतódtak belőle, de még így is kedves emlékezet” — írta bele a kéziratba FÁY János.⁸⁴ 1828-ban R. SZABÓ István ny. tanító, egykori bibliothecarius SINAI Miklós némely kéziratait megvételre ajánlotta a tiszántúli református egyházkerületnek: „Az alatt, míg itten magános, ügyefogyott állapotomban nyomorganék, rá akadék ezen már herbarium vivumra fordított, s a mi annak nem jó volt, elvetett manuscriptumokra, és azokat azon szegénységemben is, atyai örökségemet is eladván, megvettem, és azokat a semmivé való lététől, a vesztéstől, hogy a nagy Sinay másodszor is meg ne halna, ... megmentettem.”⁸⁵

BUDAI Ézsaiás semmi esetre sem rendelkezett teljes joggal a kéziratok hagyaték felett, mert éppen az ő sürgetésére vette meg annak egy részét egy pesti antikváriustól az egyházkerület.⁸⁶ Mégis van egy olyan hagyomány is, hogy SINAINAK „ezeken kívül egy kézírata, melyet mint a biztos hagyomány tartja, Budai Ézsaiás vett magához, s kezei közül soha ki nem adott, csakugyan az ő kezén veszett el.”⁸⁷ A BUDAI testvérek, Ferenc és Ézsaiás könyvtárát az 1840-es évek elején árverezték el Debrecenben. RÉVÉSZ Imre is vásárolt belőle.⁸⁸ Ha EMBER Pál kézírata a hagyatékban lett volna, bizonyára még meglenne.

A SINAI-gyűjtemény tetemes részét FÁY János Debrecen műgyűjtő polgármestere vásárolta meg, talán 1824-ben. Ebben volt az *Egyháztörténet* SINAI számára készült másolata is.⁸⁹ FÁY gyűjteményében talált rá PODHRADCZKY József 1832-ben. FÁY 1833-ban bekövetkezett halála után a gyűjtemény hányódott, majd ami még megvolt, azt HOROVITZ Fülöp pesti antikvárius vette meg 1885-ben, közötte a SINAI-másolatot is.⁹⁰ Innen jutott kisjókai ÁGOSTON József pesti könyvgyűjtőhöz, ahol RÉVÉSZ Kálmán felfedezte és ismertette.⁹¹ Ágoston József 1905-ben gyűjteményének értékesítését egy antikváriusra bízta, aki azt a Nemzeti Múzeumnak indokolatlanul magas árért kínálta.⁹² A Múzeum könyvtára csak néhány darabot vásárolt meg. A SINAI-másolat nem volt

⁸⁴ SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*. Halle, 1941. 6. p.

⁸⁵ RÉVÉSZ Imre: *Sinay Miklós magyar történetbúvár emlékezete*. Századok 2 (1868) 308. p.

⁸⁶ RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós*. Sárospataki Füzetek 1 (1857/58) 692. p.

⁸⁷ Ugyanott.

⁸⁸ Századok 2 (1868) 303. p.

⁸⁹ KAZINCZY Ferenc levélváltása JANKOVICH Miklóssal. *Kazinczy Ferenc levelezése* 23. Bp. 1960. 341. p. JANKOVICH KAZINCZYNAL 1824. ápr. 5.: „Örömmel érttem hogy Silvester Grammaticája Fáy János gyűjteményében jutott — 's netalántán több nekünk még esmérletlen ritkaságokkal, mert Sinai Miklós ritkaságait főképpen rejtegette, az ifjabbakat mind Profánusoknak tartván, kivált képpen pedig a világi az az nem Pappokban való Reformátusokhoz hidegséggel viseltetett. — Ugyan hát Luctus Pannoniae ritkaság is Fáynak gyűjteményében költözött e? vagy Sinainak ritkább Kéz iratai?” *Kazinczy Ferenc levelezése*. 19. Bp. 1909. 99. ZOLTAI Lajos: *Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester*. 1773—1833. Debrecen. 1936. 5—7. p.

⁹⁰ MKszle 1881. 84—86. p.

⁹¹ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. 2. rész. Bp. 1887. 423. p. L. még a 6. jegyzetet.

⁹² MKszle 1905. 377—378. p.

ezek között. Jelenleg ismeretlen úton a két világháború között a Ráday Könyvtárba került, ahol ma is őrzik.⁹³

„Tota Emberii vita perpetua quasi fuit peregrinatio” — írta róla első életrajzírója ROTARIDES Mihály, kéziratának, amint láttuk ugyanaz a sors jutott.⁹⁴

*

Kéziratom lezárása után akadtam rá KVACSALA János rövid közleményére, amelyben 1893-ban a poznani levéltár magyar vonatkozású anyagát ismertette.⁹⁵ Külön állagát képezi ennek a levéltárnak egy letétként odakerült anyag, a cseh testvérek, az Unitas fratrum irattára. Ezen iratok között KVACSALA megtalálta EMBER Pál egy kéziratot művét: *Dissertatio historico-theologica enarrans: ortum, progressum et incrementum religionis Christianae purioris in Hungaria et Transylvania*. (1703.), valamint HAMEL-BRUYNINCX *Veritasát*, Pápai PÁRIZ *Rudus-ának* másolatát és több más magyar vonatkozású munkát.⁹⁶ Az Országos Levéltárban ma ezek a kéziratok mikrofilmen tanulmányozhatók.⁹⁷

A gyűjtemény első darabjának teljes címe: *Dissertatio historico-theologica enarrans ortum, progressum et incrementum religionis Christianae purioris in Hungaria et Transylvania ad tempora usque reformationis; annexis observatu dignis quibusdam ad illustrandam historiam reformationis Ungariae pertinentibus, ex variis quam in publica lucem prostantibus, quae vero ex rarioribus M. S-tis compilata, a pusillo quodam dei et patriae gloriae fideis-ve reformatae zelotae, in Hungaria. Anno Chr. 1703*. A 36 lapos (18 folio) füzet végig EMBER Pál saját kézírása. Neve eredetileg nem szerepelt a kézíraton, a cím „zelotae” szava után egy idegen kéz, valószínűleg JABLONSKIÉ, bejegyezte: „id est Paulus EMBER, tunc Ecclesiae Zatmariensis Pastor”.

A szövegrész a „Circa annum enim Christi 45. . . .” mondattal kezdődik. Ez az első mondata a LAMPE kiadásában közzétett EMBER Páltól származó eredeti szövegnek is, mert ezzel a mondattal kezdődik az első szögletes zárójel nélküli bekezdés. Tovább vizsgálva EMBER Pál kéziratot disszertációját úgy találjuk, hogy az csaknem szó szerint megegyezik LAMPE kiadásának folytatólagos zárójel nélküli szövegével. Az azonosság a *Dissertatio* 26. lapjáig, azaz ennek megfelelően LAMPE 40. lapjáig követhető. Ezek a fejezetek a nyomtatásban megjelent *Historia Pars priorját*, a bevezető részt képezik. A kézirat 27. lapján BUCER tudósítását közli a magyar egyházak reformációjáról (LAMPE 105.), majd a tarcaltordai hitvallást és a csengeri zsinatot ismerteti. Ezt követően eléggé ötletszerűen közöl még néhány adatot a magyarországi reformáció történetéből, majd felsorolja a protestantizmust pártfogoló főurakat. A 35. lapon a folyamatos szövegben hirtelen saját személyére fordítja a szót. Mentegeti művét, hogy az csak töredékes, de ígéri, hogy a kiadás ügyében fáradozó JABLONSKINAK, a tőle kapott utasítás szerint rendszerezve minél előbb el fogja juttatni a további anyagot. Mintegy előlegként máris küldi azt a páratlan kincset, amelyet sikerült megszereznie: HAMEL-BRUYNINCX *Veritasat*, és a gályarab lelkészek ügyében folytatott levelezés néhány darabját.

A poznani gyűjtemény következő darabja éppen az itt említett két kézirat. A füzet a meghurcolt lelkészek névsorával kezdődik, ezt követi egy rajz, amely a megaláztatá-

⁹³ BELICZAY Angélatól kapott felvilágosítás alapján.

⁹⁴ [ROTARIDES Mihály]: *Historiae Hungaricae literariae ... lineamenta*. Altonaviae et Servestae, 1745. 56. p.

⁹⁵ ItK 3 (1893) 109—110.

⁹⁶ Archiwum Państwowe Miasta Poznania. Archivum Unitatis. Dep. Unit. VI. D. 1—4.

⁹⁷ OL. Mf. 21028.

sokat ábrázolja.⁹⁸ Ezután jön HAMEL BRUYNINCX irata, a gályarabok és pártfogóik levelezése, reverzálisok („ex fideli M-Sto unius confessorum”) és Oxenstierna *Memorandum*. Ezeket az iratokat nem EMBER Pál másolta le, de a szövegek között sok helyütt találkozunk az ő olykor egész oldalas megjegyzéseivel, amelyeket „annotationes compilatoris” címmel vezet be. Ennek a füzetnek utolsó lapján ismeretlen kéz írásával egy dedikáció van: „Pre Nobilissimo atque Excellentissimo Dno D. Danieli Ernesto Jablonski S. Regiae in Boruss. Majestatis Concionatori, Viro Doctissimo transmittitur hic liber ex Hungaria Berolinum”.

A harmadik kötet Pápai PÁRIZ *Rudusának* másolatát tartalmazza, ez sem EMBER Pál saját kézírása.

Az utolsó minket érdeklő csoportja a kéziratoknak különféle magyar vonatkozású valláspolitikai iratokat tartalmaz. Ezek között van ERDŐDY gróf 1712-ből való edictuma, amelyben tilalmaina birtokain a protestáns vallásgyakorlatot. Erre JABLONSKI rájegyezte, hogy VAY Ádám juttatta el hozzá.

Áttekintve a gyűjteményt megállapíthatjuk, hogy az nagyrészt EMBER Pálnak JABLONSKIHOZ juttatott saját művét, illetve egyháztörténeti gyűjtését tartalmazza. Ezek az iratok Berlinből jutottak valamikor az Unitas levéltárába. Az első kéziratban szerepel az 1703-as évszám, azé az évé, amelyről fentebb bizonyítottam, hogy olyan nagy fordulatot jelentett éppen a JABLONSKIVAL létesített kapcsolat miatt EMBER Pál művének további alakulásában. *Dissertatio*ja végéhez csatolt, JABLONSKIHOZ intézett levélszerű soraiból bizonyos, hogy az egyháztörténetnek ezt a korai kéziratát a Berlinből kapott tervezet után küldte el olyan formában, ahogy az már addig elkészült. Összevetve ezt a kéziratot a kiadott szöveggel, úgy találjuk, hogy egészen kis módosításoktól eltekintve nagy részét mint bevezetést változatlanul hagyta. A további fejezetek viszont a későbbi gazdag anyaggyűjtésének legfeljebb csak csirájául tekinthetők. Ekkor még csak nyomtatott forrásmunkák voltak a kezében, ezeket meg is nevezi. Későbbi értékes kéziratoss forrásai közül ekkor még csak BODFALVAI *Nucleus*ára hivatkozott.⁹⁹

A második füzetbe másolt HAMEL-BRUYNINCX iratot még a szatmári tűzvész előtt eljuttatta JABLONSKIHOZ, amint ezt később nagy munkájában megemlíti (LAMPE 486.). Ezt, valamint az itt közölt névsort a hitvalló papokról, és más ide kapcsolódó iratokat EMBER Pál már nem dolgozta bele még egyszer *Egyháztörténetének* kéziratába. Ő magát csak egy szerény adatgyűjtőnek tekintette, akinek az a feladata, hogy minden forrásmunkát hozzáférhetővé tegyen JABLONSKI nagy műve számára. Érdekes viszont, hogy ezeket a kéziratokat JABLONSKI nem adta tovább LAMPENAK, jöllehet volt közöttük ilyen kapcsolat (LAMPE 70.).

EMBER Pálnak ez a most megismert korai *Dissertatio*ja tanúsítja, hogy szerteágazó forrásfelkutató munkáját és az adatok feldolgozását 1703 és 1706 között végezte el. Ez a három év, éppen a szatmári tűzvész és a debreceni menekülés siralmas esztendői, életének legzaklatottabb szakasza volt. Önzetlen és fáradhatatlan munkása volt annak a tudománynak, amelynek életét szentelte.

*

⁹⁸ Az *Egyháztörténet* SINAI-féle másolatának címlapján a korabeli egyházi életből vett rajz található. Tekintettel arra, hogy a pozmani kéziratban is van ilyen egyszerű vonalas ábrázolás, és talán éppen EMBER Pál műve (ezt csak a tinta vizsgálata dönthetné el), feltehető, hogy az *Egyháztörténet* eredeti kéziratát is egy ilyen naiv ábrázolás díszítette.

⁹⁹ BODFALVAI Péterről csak annyit sikerült megállapítani, hogy 1640-ben BATTHYÁNY Ferencné LOBKOVITZ POPPEL Éva familiárisa volt. (OL. Batthyány lt. Missiles.) Műve továbbra is ismeretlen.

Áttekintés a kéziratokról és Lampe kiadásáról

<i>A Sinai másolat</i>	<i>Az oxfordi kézirat</i>	<i>Lampe kiadása</i>
7—10. címlapok		0
11—23 <i>Praeloquium</i>		[7—13.]
23—28. aggratulationok		1—50.
31—77. <i>Pars prima: Ortus et progressus</i>		
77—848. <i>Parti secundae praemittitur Introductio</i>	<i>Oxf. I. (Add. 57)</i>	
in septem divisa sectiones:		
Sect. I. De confessoribus	f. 2—	az Annalesben
II. De articulis	10—	az Annalesben
III. De ritualibus	48—	699—725
IV. De iis quae versionem...	65—	726—745
V. Geographica situatio	77—	561—679
VI. De haeresibus	136— és <i>Oxf. II.</i>	az Annalesben
	(<i>Add. 58</i>) f. 1—	
VII. Fragmenta:		
I. Archaologia	57—	680—698
II. Diplomata	69—	az Annalesben
III. Catalogus magnatum	81—	az Annalesben
IV. Catal. virorum erud.	92—	0
V. Dévai Biró M. ügye	112—	az Annalesben
VI. A gályarabok iratai	122—	447—486
VII. Christoph. a Roxas ...	141—	506—515
0	145. Epitaphium E.	0
	Thököly	
879—948. <i>Pars secunda. Varia ... Ecclesiae</i>		
<i>Evangelico—Ref. facta</i>		
Páriz Rudusának másolata		az Annalesben
Annotationes ... in Rudus		az Annalesben
Continuatio ad 1696		az Annalesben
1211—		0
Catalogus authorum		

RITOÓK ZSIGMONDNÉ

FORRÁSSZÖVEGEK

A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. sz. első feléből.* 1609 és 1650 közötti évek-ből 96 pozsonyi nyomtatványt ismerünk. Ezeknek száma évtizedekre elosztva így alakul: 1609—1610. évből 6, a második évtizedből 22, a harmadikból 9, a negyedikből 34 és az ötödikből 25 nyomtatvány maradt fenn. A nyomda működése **TELEGDI** Miklós nagyszombati felszerelésének 1609-ben Pozsonyba szállított részével indult. **TELEGDI** részben a nagyszombati káptalan támogatásával 1577-ben alapított nyomdáját végrendeletében a felállítandó helybeli jezsuita kollégiumnak szánta. Az öröklés dolgában azonban jogbizonytalanság támadt, ezért a felszerelést a XVII. század elejéig a káptalan kezelte, majd egy részét **FORGÁCH** Ferenc érseksége idején a pozsonyi érseki palotába állították fel. Ettől kezdve ez a műhely a bontakozó magyarországi ellenreformáció, a **FORGÁCH** mellett tevékenykedő, majd 1616-tól őt érseki székében követő **PÁZMÁNY** Péter „házi-nyomdája” lett. A kiadványok jelentős része az ő tollából eredt, vagy sok irányú tevékenységéhez, nem utolsósorban a körülötte keletkezett vitairodalomhoz kapcsolódott.¹

A pozsonyi nyomda kiadványai többnyire hiányos impresszummal, rendszerint a műhely megnevezése nélkül jelentek meg. 1610—1629 között nyolc címlapon a hely és évszám mellett az „In aula archiepiscopali” vagy az „In aede archiepiscopali” kifejezést találjuk.² **KÁLDI** György prédikációinak 1631-ben megjelent első két kötetén a bécsi „Rikhesz Mihály” neve szerepel.³ A betűtípusok vizsgálata azonban igazolja **GULYÁS** Pál sejtését, amely szerint ennek a terjedelmes, folió méretű műnek törzse a bécsi **RIKHESZ** műhelyben készült, és csupán az ajánlást tartalmazó első leveleket nyomtatták Pozsonyban.⁴ 1631—1642 közötti években a hely és évszám mellett a pozsonyi nyomtatványokon egyetlen egyszer sincs a műhely megnevezve. 1647—1649 években tűnik fel **AKSAMITEK** Zakariás, „A’ Pozsonyi Collegiumban való Könyv-nyomtató” neve.⁵ Végül 1650-ből ismerünk még néhány „Typis Collegii Societatis Jesu” jelzéssel ellátott nyomtatványt.

A pozsonyi nyomdászat e négy évtizedére vonatkozó szakirodalomban is csak nagyon hiányos és pontatlan adatok szerepelnek. Ez azért különösen feltűnő, mert a régebbi kutatóknak az itt közlésre kerülő egykorú írásos feljegyzés, továbbá a bécsi magyar

* E dolgozat kutatási eredményei vázlatosan **Sárvárott**, **TARNÓC** Márton előadása nyomán hozzászólásként kerültek bemutatásra.

¹ **GULYÁS PÁL**: *A könyv sorsa Magyarországon* II. Bp. 1961. 85—90. l. — A pozsonyi nyomtatványok bibliográfiáját lásd: **JÁN ČAPLOVIČ**: *Bibliografija tlači vydanych na slovensku do roku 1700*. Díel 1. Martin 1972. 138—170. l.

² **RMK** I. 468; **RMK** II. 336, 342, 344, 345, 439, 454; **ČAPLOVIČ** i. m. 296. sz.

³ **RMK** I. 601—602.

⁴ I. m. 90. l.

⁵ **RMK** I. 797, 811; **ČAPLOVIČ**, i. m. 359. sz. — **Zacharias Dominicus AKSAMITEK** 1647. május 27-én Pozsonyban kelt díjlevelének (*Conventio cum Typographo*) másolata az Országos Levéltárban található; jelzete: E-szekció 152, *Acta Jesuitica, Collegium Posoniense*, Fasc. 12. Nr. 14.

királyi kamara levéltárának *Acta Jesuitica* című iratsorozatának többi, a pozsonyi és nagyszombati kollégium nyomdatörténeti adatait tartalmazó iratai kezükben voltak. A szerzők azonban elsődlegesen nem a pozsonyi nyomda történetével foglalkoztak. Így SCHÖNVITZKY Bertalan iskolatörténeti monográfiájában alig egy oldalon tömörítette a nyomdászat történetére vonatkozó megjegyzéseit, és a felkutatott adatok összefüggéseire nem ügyelt.⁶ Az Egyetemi Nyomda jubileumi monográfiájának írói és szerkesztője — feltehetően IVÁNYI Béla levéltári kutatásai alapján — elsősorban a nagyszombati TELEGDI-műhely sorsát próbálták figyelemmel kísérni. A levéltári forrásanyag legfontosabb helyeit azonban rosszul értelmezték vagy kihagyták; ezért munkájuk nyomán egész sor bizonytalanság került át a köztudatba.⁷ GULYÁS Pál posztumusz nyomdatörténeti monográfiájában ugyancsak kísérletet tett a pozsonyi XVII. század eleji műhely történetének felvázolására.⁸ Megfigyeléseit azonban nem levéltári forrásokra, hanem a példányból ismert és kézbe vehető pozsonyi nyomtatványokra építette. Helytáll az a megállapítása, hogy FORGÁCH érsek 1609 táján a nagyszombati felszerelés egy részét átvitette Pozsonyba. Ezért nem lehet szerinte biztosan eldönteni, hogy PÁZMÁNY 1609-ben hely és nyomdász megnevezése nélkül megjelent két munkája⁹ voltaképpen hol készült. De téved, amikor azt állítja, hogy 1620 után a nagyszombati műhely megmaradt részét is Pozsonyba vitték. Az utolsó faktor, Nikolaus MOLLER ugyanis, miután az 1621. évre szóló kalendáriumot¹⁰ még Nagyszombatban kinyomtatta, Kassára költözött. Ottani kiadványainak betűtípusaiból kítűnik, hogy a keze alatt volt nagyszombati felszerelést is — bizonyára BETHLEN Gábor fejedelem parancsára — magával vitte. Kassán mint fejedelmi könyvnyomtató („Typographus S. Regiae Majestatis”, „Öfelsége typographusa”) működött, de csak néhány hónapig, mert rövidesen háza népével együtt pestis áldozata lett. Felszerelése — a TELEGDI-nyomda „másik része” — ezután Gyulafehérvárra került, ahol a fejedelmi nyomdának lett része.¹¹

A következőkben eredeti szövegében mutatjuk be azt a dokumentumot, amely a pozsonyi nyomdászat félszázados történetének minden lényeges adatát tartalmazza, és azok összefüggéseire is fényt derít. Keletkezését az újonnan alapított nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi rangú akadémia nyomda iránti igényének köszönheti. Az irat 1662-ben keletkezett és lényegében a nyomdájukhoz ragaszkodó pozsonyiak átadási feltételeit tartalmazza. A hosszas vita eredményeként ebben az évben a pozsonyi jezsuita kollégium nyomdai felszereléseit teljes egészében Nagyszombatba szállították. A szerződés jellegű irat három részből áll: [1] A bevezető 4 pontban a pozsonyi nyomda állapotát, felszerelésének eredetét írja le. [2] A pozsonyiak által megszabott használati feltételeknek 7 pontba foglalt első változata. [3] A használati feltételek második, 13 pontba foglalt változata, amelyhez terjedelmes *Nota* feliratú rész kapcsolódik.¹²

⁶ *A pozsonyi kir. kath. Főgymnasium története.* Pozsony 1896. 95—96. l.

⁷ IVÁNYI Béla—GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927.* Szerk. CZÁKÓ Elemér. Bp. 1927. 29—37. l.

⁸ I. h.

⁹ RMK I. 416. és 417.

¹⁰ RMK I. 516.

¹¹ A nagyszombati, kassai és gyulafehérvári betűtípusok idevágó összehasonlító vizsgálatát ECSEDY Judit végezte el az Országos Széchényi Könyvtárban.

¹² Eredeti je az Országos Levéltárban, a Magyar Kamara Archivumában. Jelzete: E-szekció 152, *Acta Jesuitica*, Collegium Posoniense, Fasc. 12. Nr. 2. — Az [1] és [2] számmal jelölt szöveg egyetlen irategységet alkot, és egymás mellett két, mindenben egyező másolatban van meg. A [3] számmal jelölt szöveg ugyanazon kéz másolatában, de külön papíron található.

[1]

Conditiones Typi Duplicis Collegij
Posoniensis, ad usum extradati Colle-
gio Tyrnaviensi Anno 1662. Mense
Julio et sequentibus.

Primo. Sciendum, quòd Typus hic duplex sit. Vnus Ferenczffianus, à Laurentio Ferenczffy Secretario Regio dictus, qvem ad petitionem Collegij Posoniensis, et singulariter P. Jacobi Nemethi Typographiae loci ejusdem Praefecti valdè accurati, dedit extra ad usum perpetuum e Cancellaria Aulica Regis Vngariae tum regnantis Ferdinandi 3.ⁱⁱ Collegio praefato Ill.^{us} Princeps, modernus Archiepiscopus Strigoniensis Georgius Lippay Anno 1640. post mortem videlicet dicti Secretarij, tanquam Cancellarius Aulicus tum temporis, et potestatem habens illum extradandi sine ullius iniuria; nec enim Regni pecunia eum comparaverat D. Secretarius, sed propria uti testis est P. Nicolaus Wesseleni, qvi asserit praedictum D. Secretarium typum illum habuisse, anteqvam 100. aureos circiter à Regno accepisset pro Historia, et comparandis qvibusdam imaginibus aereis Regum et Ducum Vngariae, qvibus tamen aliqui defacto putant cum Typum comparasse, ac ideo dici et esse Regni, sed erroneè, cum Typus talis non 100. aureis, sed nec mille comparari possit; et ipse D. Secretarius aliunde satisfecit plenariè intentioni Regni, nam imagines desideratas incidi fecit aeri, et sunt etiamnum apud Excell.^{um} D. Comitum de Nadasd Judicem Curiae Regiae, extradatae e Collegio Posoniensi à P. Joanne Bucelleni loci Rectore Anno 1659.

Hunc Typum, tanquam usu longiori antiquatum per D. Secretarium, restauravit demum P. Jacobus Nemethi, qvae restauratio constitit ei millibus aliquot uti D. Matthaeus Cosmerovius Typographus Viennensis testis est, qvi in simili restauratione sui Typi dicit se 4. millia florenorum impendisse, atque adeo non modò donatione Ill.^{mi} Principis Archieppi moderni Strigoniensis factus est Typus Ferenczffianus Collegij Posoniensis, sed multo magis ipsa restauratione per impensas Collegij dicti, et usum annorum compulsum, ac etiam cessante usu, per possessionem ac retentionem Typi apud se sine ullius praedjudicio, timore aliquo, ne aliquando Regnum typum repetat à Collegio, qvi planè cessasse videtur ob superius dictam intentionem Regni plenarie impletam à D. Secretario.

Alter Typus novissimus est, ac vix ullo usu attritus, Collegij etiam Posoniensis impensis fusus juxta Matricem recentem cum Typis suis Coll.^o Tyrnaviensi extra datam, qvem non ex materia typi Ferenczffiani fudisse p[iae] m[emoriae] P. Nemethi, sed ex nova satis constat, et constat hunc maxime appellari et esse Collegij Posoniensis Typum juxta Syllabum Characterum omnium Latinorum et Germanicorum impressum Posonij Anno 1652.

Secundo. Sciendum, hos duos Typus sive totales, siue parciales appellemus, aut commixtos inter se, à Collegio Tyrnaviensi annis etiam alijs sollicitatos fuisse, praecipue Rectore P. Martino Palkovich, postquam videlicet cessarunt uti illis Posonienses, et loco Typographiae formatae, admiserunt Apothecam erectam ab Illmo Principe Archiepiscopo Strigoniensi Georgio Lippay, reposueruntque typum dictum, ac omnia ejus Instrumnta una cum Matrice ad locum separatum, sed nunquam à Rectoribus Collegij Posoniensis extra datum, eo quod nullo jure peteretur, nec obligationem aliquam gravem subire voluerit propter illum Collegium Tyrnaviense. Hoc anno autem primum post magnas instantias factas Collegij Tyrnaviensis, et rogationes, ac aliqualem etiam annuentiam R. P. Provincialis Francisci Pizzoni extra dedit Typum dictum modernus Rector Posoniensis Stephanus Tattay P. Rectori Tyrnaviensi Martino Juranich et P. Gabrieli Ivul Typographiae locj ejusdem Praefecto, eà intentione et sinceritate amica, vicina, et fraterna ut revideretur ibidem totaliter hic commixtus Typus a Typographo loci ejusdem, et plena demum notitia habita typi ac ponderatione singularum partium, et aestimatione Matricis, ac aliarum pertinentiarum et formularum conficerentur Reversales et Obligatories à Collegio Tyrnaviensi dandae Posoniensi cum conditionibus utilibus utrique Collegio, qvibus subscriberet R. P. Provincialis ac si opus esset approbaret etiam Româ Adm. R. P. Vicarius Generalis, ne speciem alienationis Bonorum horum Mobilium celebrasse duo Collegia sine scitu, et consensu ejusdem viderentur, et hoc promisit se facturum modernus Rector Tyrnaviensi ac Typographiae Praefectus P. Ivul tam literis Rectori Posoniensi scriptis, quam etiam oretenus ac viva voce.

Tertio. Sciendum P. Rectorem modernum Tyrnaviensem monitum à Rectore Posoniensi, ut cum opinione communi typus Ferenczffianus habitus sit hucusque pro typo Regni, quamvis erronee ut superius declaratum, est, peteret Rector Tyrnaviensi ab Illmo Principe Archieppo Strigoniensi Assecutorias, qvibus immune rederatur Collegium Posoniense, et consequenter nostra Soc.^{as} à dandis rationibus Regno, si forte Repetundarum

cogeretur, Rectorem autem Tyrnaviensem petere noluisse, sed tanquam Typum Soc.^{is} et Collegij hujus Posoniensis proprium transferri Tyrnaviam a Rectore Posoniensi petijisse, ut potius inter nos fieret haec translatio, et compactatio fraterna super Typo praedicto inscijs saecularibus, hoc est inscio Illmo ipso Archiepiscopo Strigoniensi; jam autem postquam Typus translatus est, audet significare tum per P. Ivul literas tum per suas typum hunc nunquam fuisse Collegio Posoniensi donatum ab Archieppo, seu Cancellario tum temporis Regni, subscriptionemque ab Archieppo petiturum hoc est quasi novam donationem Typi à Collegio Posoniensi annis fere 22. possessi, nulla praescriptione tot annorum curata, et donatione primâ factâ Collegio Posoniensi ab Archieppo, impensisque plurimis Collegij praefati in restaurationem typi, et novi cusionem. Quae res, an religiosum sinceritatem sonet ac significet, committit Collegium Posoniense aequabili et optimo iudicio R. P. Provincialis et Adm. R. P. Vicarij, et tam diu jus sibi servat non abalienandi Typum tot millium, quamdiu Roma non decidatur.

Quarto. Sciendum. Non bene etiam aggeri R. P. Provinciali a Collegio Tyrnaviensi §.12.um Memorialis R. P. Provincialis Georgij Forro post Visitationem Collegij ejusdem factum A.^o 1631. die 12. Januarij ratione Typi a Cardinale Pazmanno donati Soc.ⁱ in Vngaria, translationisque ejusdem typi à Collegio Posoniensi Tyrnaviam, qvasi §.^{us} ille Memorialis illius, hos typos recenter extradatos concerneret. Nam hi Typi nec erant in manibus Collegij Posoniensis Viuente Cardinale, cum primus fuerit apud D. Secretarium Ferenczffi annum usque 1640. quo defunctus est, et demùm Collegio Posoniensi extra datus; alter vero qui novus est, post hunc Ferenczffianum fusus est à P. Nemethi non mixtim cum Ferenczffiano restaurato, sed separatim constat satis, et nihilominus constat hoc fuisse hos duos typos et tempore, et possessione posteriores, ac meliores etiam duplo vel triplo uti P. Rector modernus Jaurinensis ait prae Typo illo a Cardinale Pazmanno Soc[ietati] donato 1631. qvem tamen etiam non obstante Cardinalis donatione, et §.^o Memorialis R. P. Forro Provincialis. Tyrnavienses à Collegio Posoniensi auferre non potuerunt ferè per 15. annos; sed post bellum primò Rakoczianum 1646. circiter P. Stephanus Keresztes Rector tum temporis Collegij Tyrnaviensis habitis literis mandatorijs et gravibus R. P. N. Generalis abstulit à Collegio Posoniensi Tyrnaviam uti testis ipse Pater esse potest quoque sunt usi hucusque Tyrnavienses. Et hi moderni Patres Rector videlicet modernus Tyrnaviensis ac P. Gabriel Ivul Typographiae ibidem Praefectus, audeant absque ulla lege et ratione, scrupulo, aut conscientia abalienare tam facile tot millium typum recenter extradatum pro cuius annuo censu Rf. 500. promittit Typographus quidam gnarus bonitatis et praestantiae illius typi, quis hoc ferat, aut disgustum ob id non sentiat?

Quinto. Sciendum. Resolutum esse Collegium Posoniense, ac modernum Rectorem ejusdem Collegij non abalienandi ullo modo Typum dictum, sed jus proprietatis in eum retinendi, solumque usum concedandi Collegio Tyrnaviensi et hoc ad annos certos, donec videlicet occasionem habeat rursus typum erigendi apud se Coll[egij]um Posoniense, interea temporis autem petere certum censum a Coll[egij]o Tyrnaviensi ob usum typi, et conditiones infra ponendas praescribere, quas si Coll[egij]um Tyrnaviense subire paratum est maneat in usu Typi donec a Coll[egij]o Posoniensi repetatur, sin difficultaret subire illas, et se nullo modo obligare Coll. Posoniensi, tum ad proximè affutura festa Pentecostes Anni 1663. teneatur Typum praedictum cum Matrice, formulis, Instrumentis, et Pertinentijs alijs per proprias vecturas restituere Coll[egij]o Posoniensi.

[2]

Sequuntur Conditiones.

1^a. Vt quamdiu Typus iste manebit apud Tyrnavienses mandator in usu, tam diu Coll[egij]o Posoniensi teneantur subministrare Kalendaria Ecclesiastica et Astrologica 4 et 4. Item Catalogus Librorum, et periochas pro Actionibus fieri solitas gratis imprimere tot quot desiderabuntur a Collegio Posoniensi; imò et quisquid aliud unius, vel alterius philerae vellet imprimi facere Posoniense, teneatur imprimere Tyrnaviense.

2^a. Vt ex singulis Libris recenter hoc typo imprimendis, cujuscunque lingvae sint, teneatur Tyrnaviense submittere Posoniensi gratis unum, vel alterum exemplar.

3^a. Vt pars altera Concionum P. Kaldi imprimatur hoc typo, uti impressionem ejus urget etiam Adm. R. P. Vicarius; ad cuius facilitationem dabit Collegium Posoniense Ballas purae chartae quotqvot habet Tyrnaviensi. Typographus autem et reliqua ad imprimandas Conciones istas necessaria solvantur ex distractione harum Concionum, vel aliorum Librorum, et nihilominus dentur etiam Collegio Posoniensi impressae similes Conciones aliquot v. g. una duodena, vel altera.

4^a. Vt singulis annis detur Census de dicto typo Coll[egi]o Poseniensi v. g. R. 400. cum alij dare velint 500. et hoc infallibiliter duobus terminis deponatur à Tyrnaviensibus, initio videlicet Januarij et festis Pentecostes; alias habeat jus Rector modernus Coll[egi]i Posen[ien]sis et successores ejus arrestandi Censum Augustanum Coll[egi]i Tyrnaviensis ac sibi satisfaciendi, vel aliunde etiam sibi hunc defectum Census è rebus Coll[egi]i Tyrnaviensis compensandi.

5^a. Vt teneatur conficere Inventarium hujus Typi coll[egi]um Tyrnaviense, et reficere perditos characteres, qvos ex incuria et negligentia dum Typus transferetur Posonio sparserunt currus Tyrnaviensium, vel in plateis, uel in ulteriore viâ, imò et illos qvos hic Posonij situs ipse ac antiqvas vel usus destruxit, ac talis Inventarij unum exemplar detur Coll[egi]o Poseniensi, alterum asservetur à Tyrnaviensibus.

6^a. Vt Reversales, ac Obligatorias suas faciat Coll[egi]um Tyrnaviense in forma debita, inclusis his omnibus conditionibus praedictis, agnoscendo Typum hunc utrumque verè et legitime spectare ad Coll[egi]um Poseniense vi juris proprietatis, solumque usum concessum esse Tyrnaviensibus cum censu infallibili et supra nominato ad annos rehabitionis ipsius Typi, quas Reversales et obligatorias firmet sigillo Coll[egi]i sui Rector modernus Tyrnaviensis cum subscriptione manûs propriae, et R. P. Provincialis modernus sigillo pariter suo et subscriptione manûs, acceptâ etiam confirmatione rei totius hujus ab Adm. R. P. N. Vicario Generali; sicque firmata, subscripta, et confirmata Reversales traduntur Coll[egi]o Poseniensi.

7^a. Vicissim Collegium Poseniense ac Rector modernus ejusdem Coll[egi]i det Reversales alias assecutorias suo et successorum nomine qvòd ultra has ipsas condiciones alias praetendere nolit, nec impedire usum Typi tam facile ac repetere typum ipsum nisi ubi commodam occasionem nactus fuerit illum erigendi Posonij, et tùm temporis etiam praemittit monitionem trium mensium circiter, certificabitque fraternè et amicè Coll[egi]um Tyrnaviense de restitutione Typi juxta Inventarium nec plus exiget, aut meliorationem ejusdem, sed contentus erit tam ipse Rector modernus quam successores ut in eo statu, numero et pondere recipiatur Typus, Matrix, ac Instrumenta alia cum formis, sicut ipse tradidit Coll[egi]o Tyrnaviensi. Et has Reversales sigillo Collegij sui Rector modernus Poson[ien]sis firmabit, subscribetque manu propria ac etiam R. P. Provincialis, prout in prioribus Reversalibus est factum addito Anno, Mense, et die confectionis, tradetque hi Collegio Tyrnaviensi confectas.

[3]

Conditiones, cum quibus a Collegio Poseniensi Soc[ieta]tis JESV traditus duplex typus Collegio Tyrnaviensi.

1°. Ut pro primo typo Ferencffiano dicto a Dno Laurentio Ferenczffi Secretario Regio, et extradato ex Cancellaria Regia ab Illmo Principe Archieppo Strigoniensi tum temporis Cancellario Aulæ ad usum perpetuum Collegio Poseniensi, ac ab eodem Collegio reparato, teneatur Collegium Tyrnaviense perpetuis temporibus subministrare Kalendaria Ecclesiastica et ordinaria sex et sex annis singulis dicto Collegio. Item Catalogos librorum, et periochas pro Actionibus fieri solitas gratis imprimere, imò et quocqvíd aliud unius vel alterius phylæae imprimere desideraret Collegium Poseniense, id etiam gratis imprimi faciat Tyrnaviense.

2°. Ut pro 2do Typo, qvi totus novus est, ac à Collegio Poseniensi sumptibus Typographiae suae comparatus, teneatur Collegium Tyrnaviense dare censum annis singulis Collegio Poseniensi 300 circiter florenos, reliqvum verò lucrum habeat Collegium Tyrnaviense, et hoc etiam in perpetuum.

3° Quòd si censum dictum difficultaret dare, et mallet potiùs totum Typum simul et semel exsolvere, ac suum facere ex integro, tum de summa tali deponenda coram Rdo P. Provinciali concludi deberet; aut si abalienationem hanc nolle fieri R. P. Provincialis à dicto Collegio Poseniensi, tum informaretur Adm. R. P. Vicarius Generalis, et quod inde determinaretur, id ab utraque parte Collegiorum dictorum ratum haberi deberet.

4°. Si qvi characteres desint in dictis Typis, eorum omnem defectum adnotari faciat Collegium Tyrnaviense, et quantum in reparationem eorum impendet, tantum sibi de censu deponendo falcet, datis tamen desuper Rationibus Collegio Poseniensi.

5°. Totus etiam ipse Typus duplex ponderari debebit, et adnotari singula Instrumenta cum Matrice et alijs pertinentijs, unumque exemplar horum debebit manere Collegium Poseniense, alterum penes Tyrnaviense.

6°. Reversales conficiendae super his omnibus, obsignandae sigillo Collegij Tyrnaviensis ac R. P. Provincialis pro majori firmitate ac robore, successorumque Rectorum notitiâ, et dandae illae ipsae Collegio Poseniensi.

7mo. Nec mirum, quòd haec petantur à Collegio Poseniensi ratione Typi dicti, ac praecipuè censùs deponendi pro uno annis singulis, quia Rectoribus non est facultas abalienandi vi Constitutionum rerum mobilium aut immobilium sui Domicilij. Cùm igitur Typus dictus uterque fuerit olim valde utilis Collegio Poseniensi, et modò ad petitionem, et sollicitationem magnam Collegij Tyrnaviensis extradatus sit ad usum à Rectore moderno Poseniensi, ne hic pro hoc damnificasse videatur suum Collegium, aut abalienationem aliquam fecisset dictorum duorum Typorum, meritò requiri videtur, ut Censùs aliquis annis singulis in perpetuum de Typis praedictis à Collegio Tyrnaviensi pendatur Poseniensi.

8°. Dedit autem extra dictos Typos modernus Rector Poseniensis hoc anno 1662 Mense Julio et sequentibus Collegio Tyrnaviensi absque Reversalibus ullis priùs factis, quia cùm ab annis aliquot in usu non fuerint hi Typi, ac deperditi aliqui characteres dicebantur, vel situ ipso destructi sciti non poterant quàm integri sint nisi diligenter inspicerentur, et reviderentur, nunc autem cùm post sex menses extradationis revideri satis à Typographo Tyrnaviensi potuerint, ac in ordinem redigi, imò et ponderari, ideo plenà notitià habità Typi ex parte utraque, melioribus ac magis fundatis conditionibus poterit suas Reversales conficere Collegium Tyrnaviense dandas Poseniensi.

9°. Quia verò tenebatur aliquando Collegium Poseniense typis praefatis imprimere Partem alteram Concionum p[iae] m[emoriae] P. Georgij Kaldi ob captam eleemosynam pecuniariam congregatam à diversis Benefactoribus per eundem Patrem, et à Collegio Poseniensi pro usibus alijs consumptam, hinc ut à debito etiam ipso sit immune posthac Collegium Poseniense, dabit Chartam Ballarum aliquot Collegio Tyrnaviensi idem Collegium Poseniense ut imprimi praefatae conciones possint, exsolvi Typographus et alia ad impressionem necessaria ex distractione dictarum Concionum.

10mo. Haec autem ita proponuntur omnia Collegio Tyrnaviensi, ut si assumere has condiciones velit, maneat in usu ejusdem Typus uterque tandiù cum Censu de eo pendendo, donec Collegium Poseniense vi juris proprietatis illum à Tyrnaviensi non repetat.

11mo. Quòd si autem condiciones istas difficiles sibi existimaret Collegium Tyrnaviense, nec accomodari à R. P. Provinciali possent sine damno Collegij Poseniensis, tum teneatur reddere Typum utrumque circa festa Pentecostes Anni proximè affuturi 1663. Collegium Tyrnaviense Poseniensi, et vecturis proprijs deferre ad locum unde anno currente acceperat, cùm aliàs sint Typographi, qui sollicitant emptionem ejus totalem, vel certè accpetitionem ejusdem ad censum aliquot centenorum florenorum in singulos annos Collegio Poseniensi pendendum.

12mo. Si non putarentur Typi dicti tantum valere quantum pro eis petitur à Collegio Poseniensi, deducantur semel Viennà periti duo Typographi, et aestiment pretium eorum, ac determinant, quibus standum etiam erit.

13^a. Ut ex singulis libris recenter hoc typo imprimendis, cujuscunque lingvae sint, teneatur Tyrnaviense submittre Pososeniensi gratis unum vel alterum exemplar.

Nota.

Anno 1663. 2. Januarij in consultatione coram P. Joanne Stankovich, P. Christophoro Khekinpfening et PP. Georgio Ochko habita à P. Rectore Stephano Tattay ratione Typi hujus extradato; P. Franciscum Morocz dixisse hae. 1°. Se recordari, quòd cùm typus Pazmanni transferretur Tyrnaviam, suffuratos fuisse Tyrnavienses aliquos characteres e typo Ferencffiano restaurato ab isto Collegio, ideoque apparere eos cum aliquid imprimumt, sunt enim Ferencffiani characteres prominentiores, et Pazmaniani profundiores.

2°. Recordari se etiam, quòd anteqvam typum Pazmanni daret extra Tyrnaviensibus Collegium Poseniense Anno videlicet 1646 in restorationem characterum aliquorum typi praefati impenderit Poseniense fl. 90. ad quorum restitutionem tenetur idem Collegium.

3°. Recordari se, sicut et Martinum Juranich, quòd Bibliorum Ungaricorum exemplaria sint hinc ex Collegio Poseniensi extradata Tyrnaviensibus ad distrahendum ac dividendum circiter 300 quodlibet compactum valoris 4, aut 3. Rf. quorum computus faceret Rf. 900 si per 3. Rf numerentur, si per 4 Rf. faciunt Rf. 1200. Eodem modo recordantur Domui Professae data exemplaria similium Bibliorum 400. et Collegio Jaurinensi 200. quae iterum computata per Rf. 3. faciunt Rf. 1800. per 4. Rf. verò faciunt 2400 Rf. Ex qua computatione et Bibliorum distributione Collegijs duobus et Domui Prpffessae facta à Collegio Poseniensi, advertitur voluisse p[iae] m[emoriae] P. Georgium Kaldi Interpretem Bibliorum Vngaricorum comparare Summam 3 Rf. et 600. pro impressione Concionum sualum festivarum, quàm Summam is corrogaverat ante à diversis Dominis per modum eleemosynae, ut imprimere suas has conciones posset, et interea in Rectoratur suo Poseniensi consumperat in aedificium ipsius Collegij, cùm non subministraretur ita copiosè

à p[iae] m[emoriae] Cardinale Pazmanno Fundatore, ut Collegium tam citò perfici posset, atque desiderabat P. Kaldi, et Societas nostra.

4°. Vt ergo juxta mentem A. R. P. Vicarij Generalis perscriptam R. P. Provinciali A^o. 1662. in Novembri, imprimatur pars residua Concionum P. Kaldi, debet Domus Professa, et duo Collegia dicta Tyrnaviense ac Jaurinense dare summam illam 3 millia fl. et 600. Collegio Posoniensi, et ad hoc addere chartam sufficientem pro impressione dicta, ac tum satisfiet menti A. R. P. Vicarij, desiderio p[iae] m[emoriae] P. Kaldi, intentionemque optimorum Benefactorum, qvi praetactam Summam contulerant P. Kaldi pro concionibus illis imprimendis.

§⁴⁵ Adm. R. P. Vicarij Generalis Joannis Pauli Oliva de concionibus P. Georgij Kaldi 1662. 4. Novembris perscriptus Rndó P. Provinciali Francisco Pizzoni, et communicatus A^o. 1663 10 Januarij Posonij ab eodem R. P. Provinciali Rectori Collegij Posoniensis P. Stephano Tattay.

De concionibus P. Kaldi imprimendis non est dissimulandum, ut Collegium, ut Collegium, si pecuniam illius accepit, illas sive Posonij, sive alibi imprimat, debemus enim mortuis esse fideles.

*

A bemutatott iratok adataiból ez alkalommal figyelmen kívül hagyva a nyomda- és kiadástörténeti adatoknak jelentős részét, csupán a XVII. századi pozsonyi nyomda történetét, sorsát próbáljuk nagy vonalakban vázolni. A dokumentumokban feltűnően elkülönítenek három nyomdai felszerelést: 1. „Typus a Cardinale Pazmanno donatus Societati in Ungaria” — PÁZMÁNY által a magyar jezsuitáknak adományozott nyomdát; 2. „Typus Ferenczfianus”-t és 3. „Typus novissimus”-t.

A legkevesebb szó esik a PÁZMÁNY-féle nyomdáról, amely nem más, mint a nagyszombati TELEGDI-műhely 1609-ben Pozsonyba szállított része. Az erre történő utalások érthetően szűkszavúak, hiszen 1662-ben, az irat keletkezésekor ennek a felszerelésnek pozsonyi története már másfél évtizede lezárult. Erről intézkedett FORRÓ György jezsuita tartományfőnöknek a pozsonyi kollégium 1631. január 12-én történt vizitációjakor kiadott *Memorialisa*, amelynek 12. pontja szerint PÁZMÁNY a nyomdáját nem a pozsonyiaknak, hanem a magyarországi jezsuitáknak szánta, és azt az adandó legelső alkalommal át kell adniuk a jelentősebb szerepre szánt és egyetemi rangú akadémiát kifejlesztő nagyszombati kollégiumnak. A felszerelés ekkor még az érseki palotában működött, és csak később kerülhetett át a jezsuiták házába. A pozsonyi kollégium történetírója¹³ az 1631. évnél még hallgat a nyomdáról, a következő évtől kezdve azonban már megemlíti, hogy a páterek egyike a nyomdai prefektus tisztét tölti be. Az 1635. évnél pedig ezt olvassuk: „Fuerunt hoc anno 17 in hoc Collegio. 7 patres, quorum... unus Typographiae Cardinalitiae Praefectus, in qua a Typographis externis opera Eminentissimi nostri Vngarica, ut Conciones et Controuersiae excuduntur, quae omnia nostri patris correctoris et directoris cura intra Collegij nostri septa administrantur”. Vagyis külső nyomdászok közreműködésével az atyák végzik a korrigálás és szerkesztés munkáját. A nyomdai prefektus pedig, akinek nevét a háztörténet nem említi, nem más mint NÉMETHI Jakab, a XVII. század első felének egyik legképzettebb magyar tipográfusa, aki már 1618-tól PÁZMÁNY házában a nyomdával foglalatzkodott, majd élete végéig a pozsonyi műhely prefektusa volt.¹⁴ Alighanem a PÁZMÁNY-féle nyomdát is ő tartotta vissza Pozsonyban.

¹³ *Historia Collegii Posoniensis 1622—1635*. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Ab 97. sz. kézirat.

¹⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók IX*. Bp. 1903. 949—950. — NÉMETHI Jakab (1573—1644) egykorú kortársa volt PÁZMÁNYnak és KÁLDI Györgynek. Evangélikusnak született és a wittembergi egyetemen is tanult. Nyomdásztevékenységéről semmi közelebbit nem ismerünk. Két könyvajánlás való tőle (RMK I. 730. és 745; vö. Magyar Könyvszemle 1957. 60. 1.)

A fent ismertetett iratokból kiderül, hogy FORRÓ 1631-i *Memorialisa* után még 15 évig Pozsonyban maradt és csak a háborús mozgalmak elmúltával („post bellum... Rakoczianum”) — 1646-ban szállíttatta Nagyszombatba KERESZTES István ottani rektor.¹⁵

A második emlegetett nyomdai felszerelés a „Typus Ferenczfianus”, amelyet FERENCZFFI Lőrinc királyi titkár Prágában saját költségén vásárolt, és ugyancsak NÉMETHI Jakab szorgalmazására a tulajdonos 1640-ben történt halála után Bécsből került Pozsonyba. A felszerelést LIPPAY György kancellár, a későbbi esztergomi érsek, FERENCZFFI hivatali felettese ajándékozta a pozsonyi jezsuitáknak „ad usum perpetuum”. NÉMETHI a „Typus Ferenczfianus” betűkészletét nagy költséggel újraöntötte. Ezzel a felszerelés a befektetett összeg jogán is a pozsonyi kollégium tulajdonává lett. A pozsonyiak ezt a többitől elkülönítve kezelték, és csak 1662 után került végleg Nagyszombatba.

Az [1] számmal jelzett irat első pontjából tudjuk meg, hogy a pozsonyi jezsuiták a FERENCZFFI-nyomda felszerelésével együtt átvállalták a BERGER Illés udvari historikusnak a magyar királyok életét összefoglaló *Historia* kiadására vonatkozó kötelezettséget, és megkapták a három kötetre tervezett mű képeinek 100 aranyért elkészített rézlemezeit is. A feladattal azonban, úgy látszik, NÉMETHI Jakab sem tudott megbirkózni. BERGER, aki FERENCZFFI halála után a képeket és kéziratát szerette volna visszakapni, 1645-ben ugyancsak meghalt. A rézlemezeket feltehetően a *Historia* néhány kinyomtatott lapjával és a képek levonataival együtt 1659-ben Joannes BUCCELLINI, a pozsonyi kollégium rektora NÁDASDY Ferenc országbírónak adta át, aki azokat az 1664-ben megjelent *Mausoleum*ához¹⁶ felhasználta. Lehetséges, hogy a BERGER-mű töredékét már Pozsonyban nyomtatták. NÁDASDY elítéltetése után ez kerülhetett könyveivel együtt a bécsi császári könyvtárba, majd onnan mai helyére, az Albertina metszetgyűjteményébe.¹⁷

A „Typus Ferenczfianus” betűtörténeti nyomozásához fontos és érdekes adatot tartalmaz a [3] számmal jelzett irat *Nota* feliratú részének első pontjában az a megjegyzés, hogy MOROCZ Ferenc jezsuita tanúsága szerint 1646-ban a nagyszombatiak a PÁZMÁNY-féle nyomdával együtt lopva a felújított FERENCZFFI-típusokból is vittek („suffuratos fuisse Tyrnavienses aliquos characteres e typo Ferenczfiano restaurato”), és ezek a nagyszombati nyomtatványokban meg is különböztethetők („ideoque apparere eos cum aliquid imprimunt, sunt enim Ferenczfiani characteres prominentiores, et Pazmaniani profundiores”).

A pozsonyi jezsuiták harmadik nyomdai készletét az iratok „Typus novissimus” névvel említik. Ezt ugyancsak NÉMETHI Jakab készítette újonnan vásárolt matricákról. A megjegyzések szerint azonban ez alig vagy egyáltalán nem volt használatban („vix ullo usu attritus”), és ilyen állapotban került 1662-ben Nagyszombatba. NÉMETHI valószínűleg élete utolsó éveiben készíttethette ezeket. Nyomait a típusvizsgálatok a negyvenes években készült pozsonyi kiadványokon fogják majd kimutatni. Említettük, hogy 1650 utánról nem ismerünk a pozsonyi műhelyből egyetlen kiadványt sem. A nyomda szünetelt, és a feljegyzések szerint, amikor LIPPAY érsek a pozsonyi kollégium számára patikát nyitott, a nyomdai felszereléseket zárt raktárba jól el is helyezték. Feltehető, hogy ezekben az években a jezsuiták a felszerelés egy részének, talán éppen a legjobb állapotban levő „Typus novissimus”-nak eladására is gondoltak. Erre a célra készülhetett 1652-ben az egyébként használaton kívül levő felszerelés erről a részéről betűmintakönyv. Az [1] számmal jelzett irat első pontjának végén erre hivatkoznak bizony-

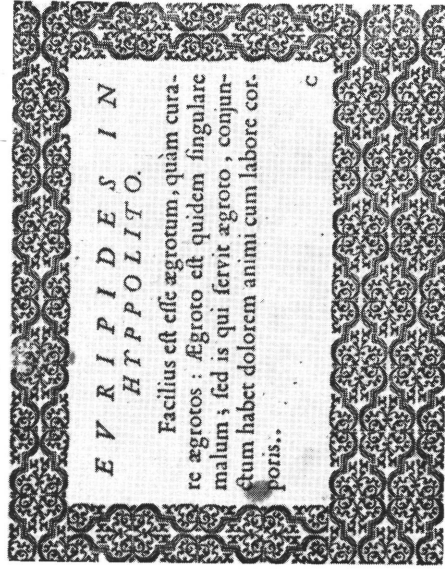
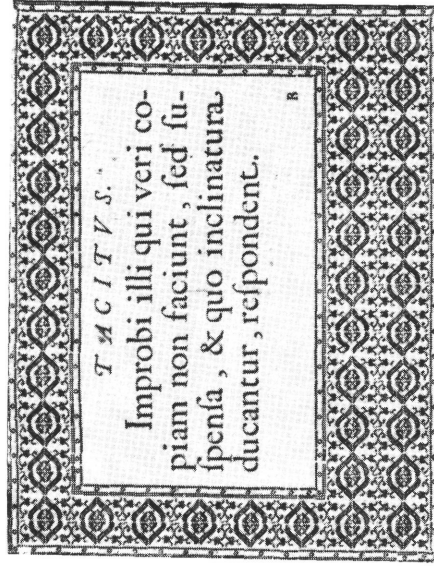
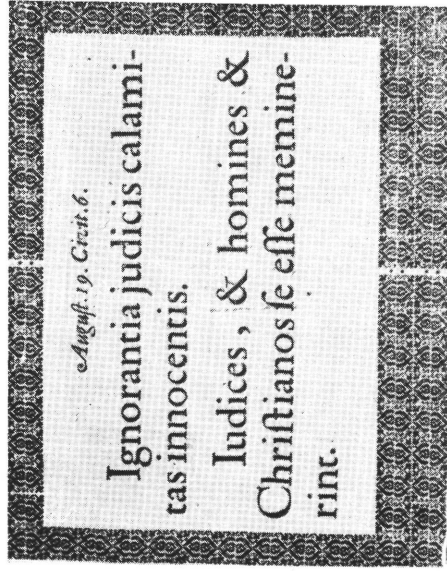
¹⁵ Ez az év egyúttal a nagyszombati nyomda újjászervezésének és újra való megindulásának is ideje.

¹⁶ RMK III. 2254.

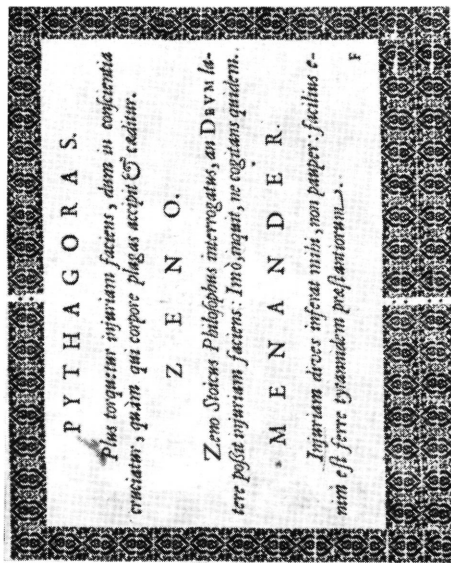
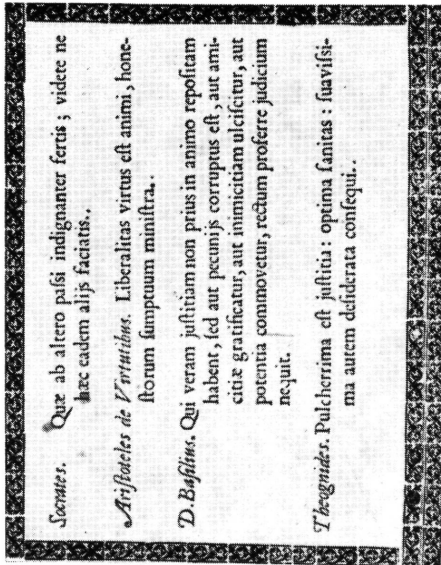
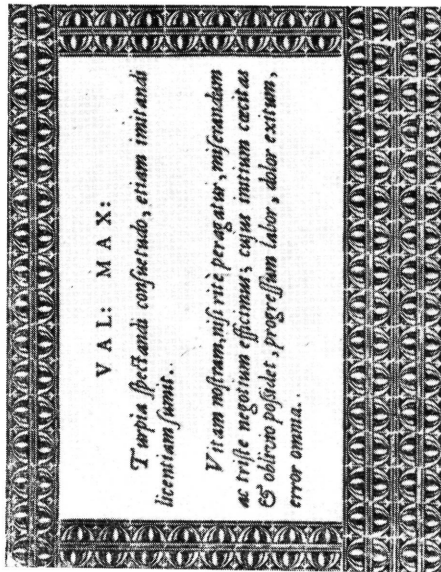
¹⁷ E kérdésre vonatkozóan lásd KLANICZAY Tibor opponensi véleményét RÓZSA György kandidátusi értekezésének vitáján. Művészettörténeti Értesítő 1972. 144–145.

Segue.
Diversa prima typographia
ex officina Lavanti, 1777.
C. H. 1777 a. Secunda quarta
completa, ibidem.
1777. 37.

A Ferenczffi-nyomda betűmintakönyvének kézírásos bejegyzése (eredeti méretben) és egy-egy lap az A, B, C ívekből (kicsinyítve).

ságul a „Typus Ferenczfianus” és a „Typus novissimus” különböző voltára: „quem non ex materia typi Ferenczfiani fudisse... P. Nemethi, sed ex nova satis constat... juxta Syllabum Characterum omnium Latinorum et Germanicorum impressum Posonii Anno 1652”. Ez a betűmintakönyv sajnálatunkra elveszett vagy lappang. Adatát ismerték az Egyetemi Nyomda monográfiájának szerzői is.¹⁸ Nyomukban azonban Jan Čaplovič¹⁹ tévesen úgy vélte, hogy ez azonos lenne azzal a címlap nélküli betűmintakönyvvel, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárból RMK II 2054b jelzettel ismerünk. A fenti adatokból azonban világos, hogy itt két különböző betűmintakönyvről van szó. Az 1652-i a „Typus novissimus” latin és német betűit mutatta be, ami különbözött a FERENCZFFI-nyomdából származó betűktől. A Čaplovič által idézett haránt negyedréte nagyságú 23 leveles nyomtatvány első üres lapján viszont egykorú kézírással ez olvasható (1. ábra):

Sequit[ur]

Diversa forma Typorum [eredetileg: Typographiae]

ex officina Laurentii Ferenczfii

C Reg Mttis a Secretis quonda[m]

consiliis ab illo

mihi DF [vagy: DT] missoru[m]

No. 37.

A nyomtatott rész A—G betűkkel jelzett hét haránt negyedréte íven 22 levelet tartalmaz; jelenlegi csonka állapotában is 6 levél hiánya biztosan megállapítható. A leveleknek csak a rektóján van nyomtatás. Az általában 140 × 110 mm tükörméretű, nyomdai díszekből, cifrákból szerkesztett keretben egyházatyák és klasszikus auktorok műveiből vett gnómák, epigrammaszerű idézetek olvashatók. A keretdísz és egy-egy cím- és szövegbetű nyomdai ívenként mindig azonos (2—8. ábra).²⁰ Az első lap kézíratos bejegyzése arra vall, hogy a füzetet olyan valaki készíthette, aki még FERENCZFFI Lőrinetől („ab illo”) — tehát még 1640 előtt — kapta kölcsön használatra ezeket a betűtípusokat. A „Sequitur” és a végén a „No. 37.” pedig a füzetnek valamely ismeretlen iratsorozathoz, levéltári egységhez való tartozását sejteti.²¹

HOLL BÉLA

¹⁸ I. m. 41. l.

¹⁹ I. m. 366. sz.

²⁰ HAIMAN György professzor megállapítása szerint az egyes íveken nagyságrendben, a nagyobbtól a kisebb felé haladva a következő típusok találhatók:

Ív	Szövegben	Címsorban
A	32 pontos nagykanon	paragon kurzív
B	24 pontos kiskanon	paragon kurzív
C	18 pontos paragon antikva	paragon kurzív
D	18 pontos paragon kurzív	text antikva
E	16 pontos text antikva	text kurzív
F	16 pontos text kurzív	text antikva
G	12 pontos cicero antikva	text kurzív

²¹ A betűmintakönyv részletes bemutatásával más alkalommal fogunk foglalkozni. A KÁLDI György fordította *Biblia* és prédikációinak kiadása körüli kiadástörténeti adatokra pedig e folyóirat lapjaink később szándékszunk visszatérni. HB.

Táallyai Dániel és az első szlovák újság megindítása. Az első magyar nyelvű újság, a Pozsonyi *Magyar Hirmondó* megindulása után néhány évvel, ugyanabban a városban, *Presspurské Noviny* címmel, létrejött az első szlovák újság is. Az 1783-ban Pozsonyban alapított újság — bár nyelve még cseh volt — elsősorban a pozsonyi és a többi észak-magyarországi szlovák újságolvasó igényeit kívánta kielégíteni. Általa most már a három legnagyobb felvidéki nemzetiség mindegyike nemzeti nyelvű újsághoz jutott, hiszen a német anyanyelvűek részére a *Pressburger Zeitung*, a magyarok számára pedig a *Magyar Hirmondó* már korábban rendelkezésre állt.

Az alábbiakban a *Presspurské Noviny* megindításának egyik fontos történeti dokumentumát közöljük: TÁALLYAI Dániel beadványát, melyben az újság engedélyezését kérte. Az irat nemcsak azért érdemel figyelmet, mert a szlovák hírlapirodalom kezdeteinek jelentős okmányáról van szó, hanem azért is, mert ebből is fény derül arra a szerepre, melyet TÁALLYAI a *Presspurské Noviny*val kapcsolatban játszott. TÁALLYAIVAL kapcsolatban ugyanis — akinek egyébként volt szerepe a *Pressburger Zeitung* és a *Magyar Hirmondó* szerkesztésében is — korábban az a felfogás uralkodott, hogy talán csak valamilyen segédszerkesztői vagy korrektori feladatokat látott el.¹ Más helyen, szintén levéltári kutatások alapján, rámutattunk már arra, hogy TÁALLYAI sokkal fontosabb szerepet játszott a pozsonyi szlovák újságnál: annak szellemi kiadója volt.² Az a körülmény, hogy a lap indításának engedélyezését kérő beadvány szerzője ő volt, újból megerősíti ezt az állítást.

A szepességi származású TÁALLYAI, miként a hazai újságírás legtöbb úttörője, szintén látogatta a pozsonyi evangélikus líceumot, 1780—1782 között.³ Újságírói működését a *Pressburger Zeitung*nál kezdte, amelyet 1783—1785 között maga szerkesztett, a *Presspurské Noviny* és a *Magyar Hirmondó* körül pedig bizonyos irányítói-kiadói szerepet játszott. 1786-ban SZACSVAYVAL együtt egy nagyszabású, a nyomdászoktól független három nyelvű újságkiadóvállalat létrehozását tervezte, de a pozsonyi nyomdászoknak sikerült újságkiadási privilégiumukat megvédeni.

A *Presspurské Noviny* engedélyezését kérő beadványában, 1783-ban azonban, még maga is kizárólagos jogú újságkiadási engedélyt kér egy cseh nyelvű lapra. Arra hivatkozik, hogy tökéletesen ismeri a nyelvet, és mint a pozsonyi német újság szerkesztője, járatos az újságírás gyakorlatában is. Az újságokban közölni szokott rendeletek minél szélesebb körben való elterjedésének jelentőségére rámutatva, a szlovákokra célozva azt írja, hogy Magyarországon lakik azoknak a polgároknak nagy része, akik jobbra csak szláv nyelvet ismernek és gazdálkodással, földműveléssel foglalkoznak. Az egész birodalom hasznára lenne, ha ezek a lakosok a mezőgazdasággal kapcsolatos közleményeket olvashatnának újságaikban, és értesülhetnének azokról az eredményekről, felfedezésekről, amelyek a gazdasági fejlődést szolgálják. TÁALLYAI szerint e lapot a csehek és a morvák is olvashatnák, és ezért elérhetné azt az anyagi hasznot, amit a magyar újság eredményez. Ez pedig nem lehet közömbös a kinestár és a postamesterek szempontjából sem.

TÁALLYAI Dániel a Helytartótanácscon kívül az Udvari Kancelláriához is folyamodott engedélyért. Ennek nyomán ESZTERHÁZY Ferenc 1793. január 31-én azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácschoz, hogy küldjék el számára TÁALLYAI részletes beadványát és a saját véleményüket.⁴ E véleményezés 1793. február 17-én nyert megfogalmazást.

WALDAFFEL József: *A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez*. Magy. Könyvszle 1930. 55—89.

² KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 259.

³ *Matricula scholae Posoniensis Evang. A. C. currens ab anno usque ad 1835*. 232, 233.

— A pozsonyi ev. líceum könyvtárának kéziratára.

⁴ Országos Levéltár. Acta secundum Referentes (C 43.) Fr. Skerlecz 1783. — No. 31—1.

Támogató jellegű volt, arra hivatkozott amire TÁLLYAI is: e nyelven még nem jelenik meg újság az országban, noha e nép nagy része Magyarországon él. Továbbá azt is kiemelték, hogy a csehek és a morvák körében is számíthat olvasókra, és hogy hasznosnak ígérkezik a kinstár és a posta számára is e vállalkozás.⁵

Ilyen előzmények után nem késhetett sokáig az engedélyezés, hiszen a jelzett időpontban, 1793. júliusában valóban megindult a *Presspurské Noviny*.

TÁLLYAI beadványának a szövege:⁶

Excelsum Consilium Regium Locumtenentiale, Domini,
Domini Benignissimi Gratosissimi!

Infra scriptus humillime supplicat pro Benigno Privilegio exclusivo super Novellis Lingua Slavonica edendis, et a Dato 1^a Julii Anni currentis inchoandis emanando, et sibi erga aequabilis Taxae Depositionem clementissime elargiendo rationibus ex sequentibus:

1mo Quia nativus Patriae Filius existens hanc Linguam exacte callet, omnemque puritatem succinctam item et intellectu facilem exprimendi rationem in modo scribendi ad Grammaticae et ornae Syntaxis regularum exigentiam, quam solertissime observabit.

2do Posoniensium Novellarum Germanicarum Author existens, in hoc scribendi genere, per quotidianum Exercitium eam habilitatem sibi comparasse demisse existimat, quae ad subeundum hoc munus, necessario praerequitur; speratq' fore quod Publicum quemadmodum Germanicas, ita has quoque Slavonico idiomate concinnandas Novellas grato suscepturum sit animo. Praeter haec motiva, personam duntaxat Supplicantis propriam respicientia, sunt adhuc sequentia:

3° Quia quamplurimae Salutares, in Bonum et Emolumentum Publici vergentes Ordinationes et Dispositiones in Novellis publicantur, quae quo pluribus ad Notitiam pervenient, hoc majus commodum abinde in Publicum promanabit Intellectus humani vires ad majorem Claritatem eveherentur, totiusq' gentis felicitas, si hospites in Patria esse desiderint successiva capesset incrementa.

4to Cum magna Pars Civium Hungariam inhabitat, quae solius duntaxat Slavonicae Linguae gnara, practicae Oeconomicae tantum et Agriculturae incumbit; in huiusmodi Novellis vero, frequentissime utilia quaedam Inventa exhibeantur, quae vel Historiam Naturalem illustrant, vel ad magis magisque perficiendam Oeconomiam et Agriculturam deserviunt; hinc iure merito sperandum est, quodsi talia Inventa per Oeconomos in Regno quoque Hungariae, ejus Solum Bonitate et Fertilitate caeteras Provincias, si non superat, certe aequiparat, practice applicata fuerint, communis exinde utilitas in totum Regnum remundatura sit.

5to Quod harum Novellarum etiam Bohemi et Moravi usum capere possint, ab iisdemque ea tantum Taxa, quae ab Hungaris praestari solet, exigetur, caeterum vero sumptibus Supplicantis imrimetur.

6to Quia Aerarium Regium quoque ex illis Lucrum habiturum est; siquidem Officio Postali Titulo portorii pro singula annali Competenia duo floreni obvenient. Daniel Tallyai ex Comitatu Scepusiensi et quidem Leutschovia oriundus.

KÓKAY GYÖRGY

Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése. Az 1855. évi *Uj Magyar Muzeum*-ban¹ jelent meg IPOLYI Arnoldnak *Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett* című tanulmánya, mely a népi művelődésnek addig figyelmen kívül hagyott ágát vonta be a tudományos kutatás és feldolgozás körébe.

„Régi nyelvünk kincseit — írja IPOLYI a tanulmány bevezető részében² — az Akadémia Magyar Nyelvelmékeink gyűjteményeiben s a hozzájuk csatlakozó művekben,

⁵ Uo.

⁶ Uo. No. 31.

¹ Az „Uj Magyar Muzeum” havonként megjelenő folyóirat és egyben a Magyar Tudományos Akadémia évkönyve volt, Toldy Ferenc szerkesztésében. — Ipolyi tanulmánya az 1855-ös évfolyam 261. és következő oldalain jelent meg.

² A tanulmány második részében a Salamon és Markalf tréfás beszélgetését tartalmazó népkönyvet ismertetette.

népünk őseredetiségű költészetét, dalait, mondáit, és közmondásait a Kisfaludy-Társaság indította gyűjtőmunkákban, ha még távolról sem teljesen, de mégis többé vagy kevésbé összegyűjtve találjuk, nyelvünk, a nemzeti irodalom, tudomány és költészet történetét a legilletékesebb kezekből ujabbban vettük. Ily előzmények után bátran tehetünk egy lépést tovább a felnyit aknák kincsei kiaknázására. . . . Kezdjük meg itt, habár még oly hivatalan is, az elsoroltak mellett egyik legbecsesb kincsünk, a régi, ugynevezett nép-irodalom vizsgálatával.”

Ezek a népies iratok kívül maradtak az értelmiség érdeklődésén, nem kerültek be a könyvtárakba, IPOLYinak tehát — mielőtt vizsgálatukhoz hozzákezdett — előbb összegyűjtésükről kellett gondoskodnia. Az alább teljes terjedelemben és betűhíven közlésre kerülő három levél e gyűjtőmunka során keletkezett.³ Ismertetésüket indokolja, hogy egy érdemes nyomdászmeister közléseit tartalmazza, aki maga is foglalkozott ilyen iratok kiadásával, tehát első kézből eredő információt nyújtanak.

A levelek írója CZÉH Sándor magyaróvári nyomdász, aki — leveleiből kitűnően — nem pusztá keresetforrásnak tekintette mesterségét, hanem gondja volt arra is, hogy műhelyének termékei ne „bitang jószág” legyenek.

IPOLYI Arnold a gyűjtés és a tanulmány közzététele idején a Pozsony megyei Zohor község plébánosa volt, és neve a *Magyar Műhologia* és több kisebb tanulmány nyomán már országsszerte ismertté vált. Tudományos munkásságának állami részről való elismerését jelentette, hogy 1854. márciusában megbízást kapott a minisztériumtól a pozsonyi kerület műemlékeinek felügyeletére.

I.

Magyar-Óvár, October 12-ke 851.

Nagyon tisztelt Plébános úr!

Hozzám intézett becses levelére jelentem, hogy vagynak ugyan egynéhány népdalok és mesék nyomdámban, de azok nem eredetiek, hanem vagy utánozás, vagy pedig német nyelvből magyarosított, ez utóbbiakhoz tartozik a tőlem német után kiadott „három ostoba ördögök históriája” s e szerint most többek fognak nyomásba jönni, hogy szegény magyar népeink is kapjanak mulattatót szájak íze szerint, úgy is sajnos, hogy részökre senki se szán egy pár napi fáradságot, vagy ha ad is ki valamit, annak se kidolgozását, se a nép közötti terjesztését nem érti; közönségesen könyvárusokra szokták költőink munkájakat bízni, kik csinosan kinyomatván, drága árért városokba küldözik, az pedig bizonyos, hogy a paraszt könyvárusnál ritkán vesz valamit, hanem csak a historikusoktól cserél, kik hozzá hasonló szegények, azok pedig az illyesmit koncz számra veszik a nyomdásoktól. — Az is igaz, hogy ez uton, sok bitang jószág is terjed, kívált vallásos, mellyeknek csak jobb kidolgozásokkal lehetne elejét venni! — Fogok én minden nálam található világi énekekből és históriákból Főtisztelendő urnak küldeni, csak tesszen megírni, melly uton? — s ha ellenben hibe korba egy pár népszerű meséssel megörvendeztetne, szívesen venném, én is mindig szívesen küldenék, ha valami újabb jönne ki nyomdámban, s a főtisztelendő urtól kapott kézirat után nyomottakból szívesen szolgálnék egy vagy két száz példányokkal, ha tán elajándékozásra használhatná. — E szerint kapok most hibe korba főtisztelendő Jáký Ferencz Oslí plébános⁴ urtól is istenes Énekeket és Imákat.

Méltóztasson tehát megírni, hogy postáné vagy inkább posonyban valaki által veendi szívesebben át a küldendőket, de posta bélyeget ne tesszen többé küldeni, az engem illet.

Becsés levelét elvárva vagyok Főtisztelendő urnak legalázatosabb szolgája

CZÉH Sándor.

³ IPOLYI Arnold levelezésének jelentős részét — több mint 8000 levelet — a primási levéltár (Esztergom) őrzi. A közölt levelek ebben a gyűjteményben találhatók „C. 191—193.” jelzet alatt.

⁴ JÁKÝ Ferenc (1808—1885) osli-i (Sopron megye) plébános életrajzi adatait és műveinek felsorolását lásd SZINNYEI József: *Magyar trók élete és munkái* (V. kötet, 310. old.)

II.

Magyar-Óvár, October 29-ke 851.

Főtisztelendő Úr!

Egy utamból haza jöve becses levele örvendeztetett, mellynek következtében itt minden világi apró nyomtatványimból egy példányt küldök, talán akad tisztelt Lelkész ur közte valami érdemesre. — Ha mint szokás tavaszra eljönnek ismét a historikusok az alföldről hozzám vásárlani, reájok bizom a régi nyomtatványok utánni buvárlást, bizonyos vagyok ben, hogy azok nekem a kívánt Toldi Miklósróli históriát s más több eféléket felkuttatnak, mellyeket azonnal Főtisztelendő urnak megküldök. — Addig is magam becses kegyeibe ajánván, vagyok kész szolgálja

Czéh Sándor.

III.

Magyar-Óvár, Január 12-ke 852.

Kegyes Főtisztelendő Ur!

A mult hóban küldött levele beteges állapotban talált, annyira, hogy annak illendő megfelelésére képes nem valék, s íme most bocsánatot kérek várakozásáért. — Mindenek előtt köszönetem teszem ama küldött három Mesékért, mellyek a köznép számára igen alkalmasok, s mihelyest képeket készíttethetek hozzá, kijövendenek nyomtatásban; de legbajosabb most még a hozzá alkalmas rajzot megszereznem, magam rajzolni nem tudok, itt körülbelöl a kik tudnak is németek, Bécsben hasonlóan, már hárman kaptak belé, de egy se találta el a valóságos szellemét, így tehát kéntelen leszek tavaszra hagyni, s ha Pestre lemegyek ott készíttetni. Mihelyest a sajtóból kijövend, meg fogom küldeni a kívánt példányokat.

A mi a reám bizandó munka nyomását illeti, én azt szívesen elfogadom, s íme itt küldök betűimből mustrát, a No. 1. Garmod nevű; No. 2. pedig Petit, de ezeknél kisebb már nincs (utóbbi itt durchschosserozva⁵ van), ha vélek megelégszik, átválalhatom, s akkor 500 példányt fehér masina papírosra kis formában nyomok 15 forintért, nagyobbba 18 ft s fellebb is, valamint ha a betűk nagyobbak, vagy ócskák, vagy közönséges papírra készíttetik, olcsóbbért történhet; átaljában csak akkor lehet bizonyos árot szabni, ha a kézirat szem előtt, betű neme kiválasztva, lapok nagysága kiszabva és a papíros is elhatározva van; — tesszen tehát a kéziratból egy részt átküldeni és a lapok nagyságát elhatározni, én meg majd megszedetek belőle egy lapot, s annak mustrául való lenyomása után reménylen könnyen megegyezünk. — Külömben minden nyomdának más más fajta betűje s más izlése van, a szemre is mindég másként hat. — A mi a correcturákat illeti, nekem jó szedőm van.

Ezek után Főtisztelendő urnak jövőre magam kegyeibe ajánlván vagyok mindenkori kész szolgálja

Czéh Sándor.

A közölt levelek forrásértékét növeli, hogy a népies iratok gyűjtésén túl is értékes adatokat nyújtanak: megismerjük az alföldi terjesztőknek a Dunántúllal való kapcsolát, megelevenedik a szorgalmas papírnak, JÁKY Ferencnek emléke, és megtudjuk azt is, hogy maga IPOLYI sem restellte, hogy beálljon a népiratok szerzőinek sorába. A harmadik levélnek a nyomdai betűkészletre és árakra vonatkozó közléseit pedig a nyomdatörténet hasznosíthatja.

PROKOPF GYULA

⁵ Durchschosserozva = ritkítva.

FIGYELŐ

Az 500 éves magyar nyomdászat ünneplése (Kőszeg—Sárvár, 1973. május 3—5.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága közösen az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjával, ünnepi ülés-szakon emlékezett meg a magyar nyomdászat megindulásának 500. évfordulójáról. A tudományos rendezvény Vas Megye Tanácsának és a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának védnöksége alatt, három napon át Kőszeg és Sárvár városok Tanácsainak vendéglátását élvezve, részben a Jurisich-vár (május 3—4.), részben pedig a Nádasdy-vár (május 5.) lovagtermében rendezte meg tanácskozásait referátumok és spontán hozzászólások formájában.

Május 3. A délelőtti ülés BÀN Imre egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem) elnöksége alatt látott munkához. Az elnöki megnyitó után GONDA György megyei tanácselnök tolmácsolta a vendéglátók üdvözlését, majd BORSA Gedeon tudományos főmunkatárs (Országos Széchényi Könyvtár) tartott előadást *A XVI. századi magyar könyvtermés részmerlege* címmel. A sokoldalú megközelítéssel készült, precíz felmérés, sok tanulságos megállapításra jutva, elsőként értékesítette az RMNy első kötetének adatait. BORSA előadásához sorrendben MEZEY László, CSAPODI Csaba, V. KOVÁCS Sándor, VARJAS Béla, HERVAY Ferenc, KLANICZAY Tibor és BÀN Imre szólott hozzá.

A délutáni — második — ülés elnöke KLANICZAY Tibor akadémiai lev. tag, a Reneszánsz-kutató Csoport vezetője (MTA Irodalomtudományi Intézet) volt. Ekkor hangzott el BOTTA István tudományos kutató (Tordas) referátuma *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon* címmel. BOTTA az eddigi szakirodalom puszta összefoglalása helyett legfrissebb eredményeit rendezte sok szempontból meggyőző, új koncepcióba. Előadásához BENDA Kálmán, PIRNÁT Antal, JÁN ČAPLOVIČ (Pozsony), SZÉKELY György, BORI Imre (Újvidék), Waclaw URBAN (Krakkó) és DÁN Róbert szólott hozzá.

Május 4. A délelőtti — harmadik — munkaülés munkáját MEZEY László c. egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem), az MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának elnöke irányította. Referátumot tartott VARJAS Béla tudományos főmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet), aki *Heltai Gáspár, a könyvkiadó* címmel tartott előadást. Mondanivalójának tengelyében az a gondolat állt, hogy a feudális jellegű XVI. századi magyar nyomdászat egyetlen polgári típusú, tőkeerős vállalkozója HELTAI volt, — ellentétben azzal az általánosan elterjedt nézettel, hogy HELTAI e tekintetben nem volt egyedül. VARJAS előadását HAIMAN György, KLANICZAY Tibor, TOLNAI Gábor és GYENIS Vilmos egészítette ki hozzászólásával. A nap délutáni szabad programját autóbuszkirándulás töltötte ki (Kőszeg—Velem—Ják útvonalon), majd társasvacsora zárta ismét Kőszegen.

Május 5. Az ülésszak záróülésére Sárvárott került sor, melyen TOLNAI Gábor akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem) elnökölt. Ezen a negyedik ülésen TARNÓC Márton egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudomány-

egyetem) tartott előadást *A magyar könyv a XVII. században* címmel. TARNÓC széles horizontot átfogó művelődéstörténeti keretbe helyezte a barokk kori magyar könyv méltatását, érzékenyen felfigyelve minden lényeges ideológiatörténeti és esztétikai vonatkozásra. Referátumához HOLL Béla, KOVÁCS József László, KOMLOVSZKI Tibor, KLANICZAY Tibor, BENDA Kálmán, GYENIS Vilmos, JÁN ČAPLOVIČ és SZÉKELY György szólt hozzá.

A jól szervezett, élénk érdeklődést és szenvedélyes vitákat kiváltó háromnapos tanácskozás eredményeit TOLNAI Gábor foglalta össze elnöki zárszavában. Az ülés befejeztével valamennyi résztvevő és a szép számban összegyűlt sárváriak jelenlétében MÁTRAI László akadémikus, főigazgató (Budapesti Egyetemi Könyvtár) leplezte le SYLVESTER Jánosnak a Várkertben felállított emléktábláját.*

V. KOVÁCS SÁNDOR

A típus- és tipográfia kutatásról (Hozzászólás a kőszegi konferencia problematikájához)

A kőszegi konferencia több előadásában — fontos mellékkérdésként — felmerült a betűtípuskutatások és a típusvizsgálatok problémája. Ha jobban meggondoljuk, e kérdések nemcsak egyes előadások néhány vonatkozását, de az egész hazai könyvtörténetet, tágabb értelemben az irodalomtudományt, közelről érintik. Felvetésüket időszerűvé teszi az a megkülönböztetett figyelem is, amely a magyar könyvnyomtatás 500 éves jubileumának idején a nyomdászat és a könyv történetére irányul.

Amíg az ősnymtatvány-korszak feltárásához a kor nyomdai betűanyagának átfogó és rendszerezett feldolgozása áll a kutatás rendelkezésére, az 1500 utáni típusok elemzése és rendszerbe foglalása terén — egyes területek monografikus feldolgozásán kívül — átfogó kezdeményezésről keveset tudunk.¹ (Annál nagyobb örömmel üdvözljük a BORSA Gedeon előadásában megcsillantott hazai kezdeményezés lehetőségét.)

Igaz, hogy az idő múlásával a megjelent könyvek és a nyomdák száma — közöttük az azonos betűket használó nyomdák száma — félelmetesen növekszik. Ez a tény azonban legfeljebb megnehezíti, de nem teszi feleslegessé a típusvizsgálatok módszerének alkalmazását a könyv- és nyomdászattörténész munkájában. Különösen áll ez a hazai kutatásokra. Hiszen a magyarországi nyomdák száma még a 19. század elején sem nagy. Ezért a típusok meghatározása és összehasonlítása — adott esetekben más ismérvekkel összevetve — hasznos eligazítások egész sorát szolgáltathatja és egyes kutatói kérdések eldöntésénél bizonyító erejű lehet.

A rendelkezésre álló adatok szerint (mert ennek pontosabb megvizsgálásával is adnánk sajnálunk a hazai nyomdászattörténetnek) Magyarországon első ízben a 18. század közepe körül válnak ki a nyomdák közül betűöntődéék és alakulnak önálló műhellyé. A bécsi TRATTNER után (vagy vele egy időben) a nagyszombati Egyetemi nyomda kiterjedt betűöntői és kereskedelmi tevékenységet folytat, sok hazai nyomdát lát el betűkkel. LANDERER János Mihály viszont pozsonyi öntődjét már „neo-erecta typorum fusura”-nak nevezi 1770-ben. Korábban is előfordulnak olyan típusok, amelyet több nyomda egyaránt használ, innen kezdve viszont egyre általánosabbá válik az a gyakorlat, hogy egy-egy öntőde sok nyomdának szállítja típusait. (A korábbi típus-azonosságok adott esetben közös külföldi forrásból beszerzett betűkre vezethetők vissza.)

* Az ülés szak valamennyi fő referátumát folyóiratunk jelen számában közöljük, a hozzászólásokból pedig mindazokat, amelyeket utólag kéziratban is benyújtottak szerkesztőségünkhez. — V. K. S.

¹ Az ismertek közül pl. a „Polonia Typographica”.

A betűkereskedelem korszakának beköszöntése után a típusösszehasonlítás mellett — amely a típusok esetenkénti azonossága miatt a nyomtatványok meghatározásának szükséges, de nem minden esetben elegendő eszköze — megnő a jelentősége a tipográfiai sajátosságok vizsgálatának és elemzésének. A tipográfia, mint a nyelvi közlés megjelenítésének sajátos formája, a betűmetsző, a betűöntő, a nyomdász tevékenységének szakmai kvalitásaira, formaalkotó és kompozíciós készségére, ízlésére utal, stílusjegyeket hordoz, tehát a technikain túl esztétikai ismérvek rögzítését teszi lehetővé. Történeti feltárása új fejezetét nyithatja meg a szaksztétikának és az ipartörténetnek, ezért már önmagában is jelentős. A könyvtörténésznek viszont olyan minősítő eszközt ad a kezébe, amivel eddig nem igen élt. Ez az eszköz nagyban segítheti már a 16—17. századi könyvtörténet vitás problémáinak eldöntését is. A betűöntés önállósulásának korszakában viszont elsőrendű fontosságúvá válhat egyes nyomtatványok meghatározásakor. (Egy példa korunkból: KNERék elsőnek szerezték be a Bodoni típust 1925-ben gyomai nyomdájuk részére. Tehát 1925. évi, e típusból szedett magyarországi nyomtatvány valószínűleg nyomdájukból származhat. 1940-ben talán száz vagy ennél is több hazai nyomda szedett ezzel a betűvel. S ha százféle tipográfiai specifikumot termékeikben nem is tudnánk kimutatni, igen valószínű, hogy a legfontosabb nyomdák és a legfontosabb kiadványok vitás könyvészeti problémáinak tisztázását célzó tipográfiai vizsgálatok eredménnyel zárulhatnak.)

A 16—17. századi betűtörténet intenzívebb kutatása viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. Az utóbbi két évtizedben Angliában, Belgiumban és Hollandiában forrásértékű művek láttak napvilágot. Hosszú idő óta nyitott kérdések tisztázására és sok tévedés helyesbítésére most került sor. E művek egyedi kutatási eredményeinél talán még fontosabb, hogy új, egzaktabb szemlélet kialakítását kezdeményezték a típuskutatás terén.

Hogy a régebbi szemlélet milyen alapos felülvizsgálatára volt szükség, azt többek között a TÓTFALUSI KÍS Miklós betűi körül folyó negyven esztendő vitája is példázza. KÍS Miklósnak 1920 körül előkerült „hollandi” antikváját Frankfurtban „Janson”-típusnak nevezik el és Anton JANSON lipcei betűöntő alkotásának minősítik.² Nem régen tudtuk meg, hogy a legkiválóbb szakértők, élükön az angol Stanley MORISONnal, ezt már 1923-ban kétségbevonták.³ A közben zajló nyilvános vita ellenére GUSTAV MORI, az egyébként kitűnő frankfurti betűtörténész még 1940-ben is JANSON alkotói dicsőségét hirdeti. Erről szóló cikkét ünnepi gesztussal 10 pontos „Janson” típussal szedték.⁴ 1963-ban viszont kiderült, hogy a szóban forgó betűcsalád 10 pontos fokozatának itt nincs semmi keresnivalója, természetesen nem Anton JANSONTól, de nem is KÍS Miklóstól hanem pontosan meghatározott régebbi betűmetszőktől származik.⁵ Az 1923 óta folyó vitát egyébként, mint ismeretes, HARRY CARTER és BUDAY György oldották meg 31 évvel később, 1954-ben.⁶

Nem kisebb félreértések terjedtek el itthon is KÍS Miklós betűi körül főként amiatt, mert az Amszterdami Kéziratból való hazatérése után a Kolozsvárott talált régi, megrongált típusokat — melyeket saját, „hollandi” antikvájával együtt, annak kiegészítésére használt — az ő betűinek tartották. Ez a tévedés természetesen indokolatlan elmarasztalások sorozatára adott okot. Ilyen téves következtetéseket találunk KNER Imre egyik korai

² *Klassische Fraktur- & Antiquaschriften des sechzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts*, Frankfurt a. M. [1924.]

³ BARKER, Nicolas: *Stanley Morison*, London 1972. 133—134. l.

⁴ MORI, Gustav: *Anton Janson*, in: „Altmeister der Druckschrift”, Frankfurt a. M. 1940. 97—102.

⁵ *Type Specimen Facsimiles*, edited by J. DREYFUS, introductory essay by S. MORISON, London 1963. 10.

⁶ *The origin of the Janson types: with a note on Nicholas KÍS by Harry CARTER and George BUDAY*. Linotype Matrix, London 1954. március 7.

tanulmányában⁷ (amit később helyesbített),⁸ többszörösen SZENTKUTY Pál munkáiban,⁹ GULYÁS Pálnál,¹⁰ SZÁNTÓ Tibornál.¹¹ Ha a 16—17. századi könyvtörténetünket hasonló félreértésektől meg akarjuk óvni, elengedhetetlen, hogy megteremtjük a hazai típus-kutatás alapjait és gyakorlatát.

Mindezekkel a típus- és tipográfia kutatásra mint nyomdászattörténetünk adósságára szerettem volna felhívni a figyelmet. Utalni kívántam azokra az értékekre, amelyek a régi betű és a régi nyomtatás alkotói szférájának feltárásával a művelődéstörténetet és a művészettörténetet gazdagíthatják. Nem kevesebb hasznot ígér ezeknek az értékeknek a könyvtörténeti, az irodalomtörténeti kutatásban való kamatoztatása.

HAIMAN GYÖRGY

A „*Chronica Hungarorum*” új hasonmás kiadása. A Magyar Helikon kiadó SZÁNTÓ Tibor tipográfiai gondozásában annyi sok szép könyv folytatásaként közreadta az első magyarországi nyomtatványnak, a *Chronica Hungarorum*nak hasonmás-kiadását. A tervek szerint ezt több változatban is megjelentetik. Elsőként SOLTÉSZ Zoltánné rövid, francia nyelvű előszavával látott napvilágot 1972. évszámmal a nemzetközi könyvév alkalmával. Az első budai nyomtatvány ötszázadik évfordulóján, 1973. június 5-én a latin szöveg magyar fordításával és részletesebb magyarázó szöveggel fog az olvasók kezébe kerülni. Így ez alkalommal a szorosan vett hasonmás ismertetésére szorítkozunk.

A jubileumi 1900-as Gutenberg-év adott először alkalmat arra, hogy ennek az ún. „Budai Króniká”-nak hasonmás-kiadását megjelentessék. Az akkori kísérőtanulmányt FRAKNÓI Vilmos írta, és e folyóirat hasábjain ESZTEGÁR László ismertette (1901., 80—82.). HESS kisleveles alakú könyve hét füzet hetven levelén 133 nyomtatott lapot tartalmaz, és ezt mindkét kiadás teljes terjedelmében és a lehető legnagyobb hűséggel kívánta közreadni. Ehhez mindkét esetben az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányt vették igénybe és alapul.

A korábbi kiadásban a hasonmást az eredetit megközelítő minőségű és színű, kézzel merített, fehér rongytartalmú papírra nyomtatták, most az egész kötetet — a bevezetéssel együtt — csontszínű, diósgyöri vízjelű, gépi úton előállított papírra. 1900-ban a mérethűséget ugyan általában megközelítették, de a fényképfelvételek készítése során az eredeti könyv lapjai enyhén domborúak voltak, így a hasonmásban a sorok méretaránya torzult. Ezt a hibaforrást most elkerülték: mind magasságban, mind szélességben az eredetihez képest egy milliméternél nagyobb eltérés sehol sem észlelhető. A budai kiadvány nyomdafestékének igen mély, fekete tónusát ez alkalommal nem sikerült olyan hűen visszaadni, amit most feltehetően az alkalmazott ofset-technika okozott. A korábbi cinkográfiai eljárás a betűket — túlmaratás, ill. elégtelen maratás miatt —

⁷ KNER Imre: *A régi magyar betűtermelés önállóságáról*, Magyar Grafika 1928. 87. L. még *Vita Csipio Paprikánusszal „A könyv művészete”* c. kötetben (szerk. HAIMAN György) Budapest 1973. 123—124.

⁸ KNER Imre: *Tipográfiai megjegyzések*. „M. Tótfalusi K. Miklosnak ... Mentsége”, kiad. TOLNAI Gábor, Gyoma 1940. c. kötetben, 118.

⁹ SZENTKUTY Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Budapest 1940. 26—28. — SZENTKUTY Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintalapja*, Magyar Könyvszemle 1942. 37.

¹⁰ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*, II. r. Budapest 1961. 191—193.

¹¹ SZÁNTÓ Tibor: *A nyomtatott betű művészete*, a Magyar Grafika melléklete 1958. 3. sz. 27—30. (számozatlan) I. SZÁNTÓ T.: *Tótfalusi Kis Miklós és a tizenhetedik század betűművészete „A betű mestere”* c. kötetben, Budapest 1964. 49—50.

igen sokszor komolyan deformálta. Ezzel szemben a mostani ofszetnyomás az eredetit igen nagy hűséggel közelítette meg. Csak ritkán fordul elő (pl. a 38a utolsó sor, 45a első sor), hogy egyes betűknél — leginkább a szedéstűkör szélén — bizonyos csonkulás tapasztalható.

Az eredetiben előforduló átfestékeződés és elkenődött nyomás elképzelhetően problémát okozott a hasonmás gondozóinak. Ezeket az esztétikailag valóban nem túl vonzó részeket hol érintetlenül hagyták (pl. 15a első sor), hol megkísérelték kitisztítani a betűközöket. Ez utóbbi igyekezetüket hol csaknem teljesen (pl. 5a felső sorai), hol csupán korlátozottan (pl. 12a) sikerült megvalósítani. Feltehetően ugyanilyen tiszteletreméltó, de nem meggyőző szépítési törekvésekre vezethető vissza az, amikor a Hess-féle nyomtatban a szedéstűkör szélén az akaratlanul festékeződést kapott vakanyag lenyomatát sok helyen eltávolították a hasonmás kiadásban (pl. 15a alulról harmadik sor, 37a 15. sor), ill. azt ponttá zsugorították (pl. 67b 12. sor). Ugyanakkor más esetekben ezt az ún. spízst meghagyták (pl. 63b alulról 7. sor, 68a alulról 9. sor).

Ez az igazítási igyekezet elvezet bennünket a hasonmás-kiadás elvi problémájához: vajon az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányt, vagy az eredeti nyomtatványt kívánták közreadni? Ebben a kérdésben a kiadvány nem ad egyértelmű eligazítást, mert mindkét törekvése számos jel utal. Így a 68., utolsó nyomtatott levél hátlapját az alapul vett példányban kéziratos szöveg tölti be, amelyet elhagytak, ezzel szemben az ezt megelőző, 67. levél rektóján legfelül a kéziratos bejegyzés megmaradt. Vagy egy másik példa. Az Országos Széchényi Könyvtár példányában nyolc levél rektóján a legelső sor elején kéziratos szám található, amelyek közül öt a hasonmásban megtalálható (32a, 43a, 44a, 52a és 64a), míg három esetben ezt törölték (12a, 24a és 33a).

A reprodukálásra használt példányt igen bőven díszítették vörös tintával. Az volt a törekvése a rubrikátornak, hogy minden nagybetűt piros vonással hangsúlyozzon. A szövegrészek kezdetét incipitjellel emelte ki, míg a fejezetcímek szövegét aláhúzta. Ahol a nyomdász a szövegkezdő betű helyét két egymást követő sor elején üresen hagyta a rubrikálásra, a kötet díszítője élt ezzel, és berajzolta a nyomtatásból szándékosan elhagyott betűt. Ezek egy részénél — néha pedig az incipitjelek esetében is — piros tintával kanyargós díszítéseket is alkalmazott a szedéstűkör mellé. Ennek a rubrikálásnak reprodukálása jelenthette a legtöbb gondot. A piros és fekete színek kinyomtatása természetesen két munkafázisban történt. Sajnálatos módon sok esetben ezek nem fedik egymást. Különösen a verzális esetében zavaró és nem szép, ha a rubrumvonás elcsúszása következtében a betű fekete vonala megszakad. Miután többször előfordul, hogy a vörös tintavonal valami oknál fogva lemaradt a reprodukcióból (pl. 61a legelső sorában az „N” betű), és ha ez az eredetiben a betűt metszette, úgy a hiány már bántó (pl. 38b 9. sorában az „A”, 50a 5. sorában a „K”, 61a alulról 2. sorban a „T”, 63a 11. sorában az „S”).

Mintha érezték volna ezt a hibaforrást a hasonmás gondozói, mert egyes helyeken (pl. 15b, 16b, 30b) a nagy kezdőbetűk fekete vonalát a rubrikálás alatt egész lapokon retusálással megerősítették, míg más helyen ezt csak részben (pl. 32a, 32b) tették meg. Néha az eredetiben fekete vonalak — mintegy kettős nyomással — pirossal is lenyomtatásra kerültek (pl. 44a legelső sor elején a kéziratos szám, 66b alulról 8. sorában az „M” betű). Előfordul, hogy a vörös tintás javítás (pl. 47b legelső sor közepén), vagy a túloldalról átfestékezett rubrikálás lenyomata (pl. 18b alulról 10–12. sor végén, 21a 5. sor, 21b alulról 2. sor végén, 50a 9. sor) lemaradt a reprodukcióból. Akad azonban ennek az ellenkezőjére is példa, amikor az eredetiben nem szereplő piros vonal található a facsimilében (pl. 11b alján). Gondosabb felvételezéssel talán el lehetett volna kerülni a fűzés közelében levő díszítővonalak megszakadását, ill. csonkulását (pl. 56a, 65a). Kár, hogy a cinóber színű rubrikálás egyenletes és élénk tónusával szemben a hasonmásban meglehetősen széles skála között ingadozik ez a világoskárminától a feketekárminig.

Tartozunk még az állásfoglalással az elvi probléma kapcsán: vagyis, hogy mi lett volna helyesebb, ha a nyomtatványt úgy reprodukálták volna, ahogy azt HESS elkészítette, vagy ha az Országos Széchényi Könyvtár példányát a lehető leghívebben jelentették volna meg. Az bizonyos, hogy a mostani „sem nem hal, sem nem hús” megoldás nem helyeselhető. A krónika valamennyi ismert példánya rubrikált, így az első megoldást csak sok és jogos aggályt okozó retusálás után lehetett volna elérni. Ezek szerint egyedül az marad, hogy a választott példányt a lehető legnagyobb hűséggel reprodukálják.

A fenti észrevételek többsége nem befolyásolja jelentősen a *Chronica Hungarorum* mostani kiadásának értékét, mégis felemlítettük azokat, hogy a jövőben hasonló esetekben e szempontokra jobban odafigyelve még igényesebb formában jelentessék meg az ilyen jellegű kiadványokat. Ezeket ugyanis csak örömmel és megelégedettséggel lehet üdvözölni, hiszen ezeknek igen jelentős kultúrmissziójuk van. Gondoljunk csak arra, hogy a hazai könyvnyomtatás félezeréves évfordulójáról akár a legkisebb könyvtár is színvonalasan tud megemlékezni azzal, hogy ezt a szép hasonmás-kiadást kiállítja. Az elsőként megjelent francia nyelvű bevezetővel ellátott változat különösen a külföld tájékoztatására hivatott, hiszen még a szakkörökben sem elég köztudott, hogy 1473. június 5-ét megelőző dátummal ellátott nyomtatvány csak Németországban, Itáliában Franciaországban és Svájcban jelent meg. Hazánk eme előkelő helyét a nyomdászat elterjedésének időrendjében, ahol megelőzött olyan fejlett országokat, mint pl. Spanyolország és Anglia, kiválóan segítheti megismertetni a krónika facsimiléje. Ezért hála és elismerés illeti e kiadvány valamennyi gondozóját.

BORSA GEDEON

XV—XVIII. századi ritkaságok a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban. A százezer kötetes, Közép-Európában egyedül álló orvostörténeti könyv- és folyóiratgyűjtemény magva az 1837-ben alapított Budapesti Orvosegyesület könyvtára volt. Ebből és néhány szerzetesrendi — a budai irgalmas mellett a pécsi és egri irgalmas, váci piarista, bajai és kalocsai ferences — könyvtár orvosi könyvanyagából 1951-ben jött létre az Orvostörténeti Könyvtár. Anyaga több gyűjteményre tagolódik. Az orvos- és természettudománytörténeti művek mellett az 1900-ig megjelent orvosi és természettudományi művek és az 1945 előtt megjelent szakfolyóiratok alkotják gyűjtőkörét. Több mint 700 kötetből áll a kéziratokat, ősnymtatványokat, régi és ritka műveket tartalmazó ritkasággyűjteménye, több mint ötezer orvosi disszertáció, tizenötezret meghaladó különlenyomat és hatvanezer kötetes könyvgyűjtemény mellett több mint húszezer kötetből álló folyóiratgyűjteménye van.

A gyógyítás tudományának története szétválaszthatatlanul összefügg az írással. Az orvosi-természettudományi művek története maga az orvostörténelem.

GUTENBERG 1455-ben Mainz-ban kiadott bibliájától 1501-ig mintegy harmincezer ősnymtatvány készült, melyeknek tíz százaléka tudományos mű, közülük kb. 850 kimondottan orvosi jellegű munka volt. Már akkor megindult az ókori görög és római, a középkori zsidó és arab, valamint skolasztikus orvosok jelentős műveinek kiadása, hogy aztán a XVI. századra teljessé váljék az egykorú irodalom megjelentetése mellett az elmúlt századok tudományos hagyományának közkinccsé tétele is. A gyűjteményben XV. századi kézirat tartalmazza ARISZTOTELÉSZ aforizmáit, ősnymtatványok és XVI. századi kiadások HIPPOKRATÉSZNAK, az „orvostudomány atyjának”, GALÉNOSZNAK, az ókor legnagyobb orvosának műveit, A. C. CELSUS *Medicinae libri VIII* (Velece, 1493), C. PLINIUS *Historia naturalis* (Velece, 1516), DIOSZKORIDÉSZ *De medica materia libri V* (Köln, 1529) c. műveit. A középkori zsidó és arab orvostudományt AVICENNA műveinek

GENTILE DA FOLIGNO és DINO DEL GARBO által latinra fordított, magyarázatos kiadása (*Expositio... canonis Avicennae*. Velence, 1496), MAIMONIDES *Aphorismi... secundum doctrinam Galieni* (Bologna, 1489), ABUBEKR RHazes *De secretis in medicina* (Bologna, 1489) és GEBERnek az alkímiáról szóló írásai (Nürnberg, 1541) reprezentálják. A reneszánsz orvostudomány nagy korszakának, a XVI. századnak kiemelkedő alkotásai Andreas VESALIUSnak (*Chirurgia magna...* Velence, 1568.) és Bartolomeo EUSTACCHINak csak jóval halála után megjelent (*Tabulae anatomicae*. Róma, 1728) anatómiai munkái, az újkori sebészet megteremtőjének Ambroise PARÉnak művei (Párizs, 1582), az egyik kiemelkedő polihisztornak, Konrad GESNERnek *Icones animalium* (Zürich, 1553), az orvosi vegytani szemlélet előfutárának, PARACELSUSnak *Drey Bücher* (1540) és FABRIZIO AB AQUAPENDENTÉnek, a modern fejlődéstan megteremtőjének *Pentateuchos chirurgicum...* (Frankfurt a. M., 1582) c. műve. A XVII. század orvostudományának is szemléletet és módszert adó alapvetése volt Francis BACON munkássága (*Opera omnia*, Frankfurt a. M., 1665), mellette William HARVEY nyitott új korszakot a vérkeringés felfedezésével (*Exercitationes de generatione animalium*. Padua, 1666). A XVIII. század eszméit, törekvéseit mintegy gyűjtőlenecskébe sűrítve foglalta össze a nagy francia enciklopédia (1751—1772). E században oldotta meg Carolus LINNÉ a természettudományi rendszerezés kérdését (*Systema naturae*. 1—3. kötet. Halle—Magdeburg, 1760), Giovanni Baptista MORGAGNI *De sedibus, et causis morborum per anatomen indagatis* (Pádua, 1765) c. művével a kórbonctani szemléletet honosította meg az orvostudományban.

Orvostörténeti értékük mellett kiemelkedő művészi kvalitást is számos kiadás képvisel. Így Hans GERSTDORFF (*Feldbuch der Wundtarznei*) és Hieronymus BRUNSCHWYG (*Chirurgia*) műveinek az augsburgi SCHÖNSPERGER nyomdában 1497-ben készült kiadása színezett fametszeteivel a XV. század legrangosabb művészi alkotásai közé tartozik. Remek kivitelű metszetekkel dúsan illusztrált kötet például Johannes CUBA *Hortus sanitatis* (Velence, 1511) c. műve, s különleges érték Albrecht DÜRER művészeti anatómiája (*Vier Bücher von menschlicher Proportion*. Arnheim, 1603). Különleges művészi alkotás Johannes REMMELIN három lapból álló, *Catoptrum microcosmicum* című anatómiája, mely Lucas KILIAN metszeteivel jelent meg (Augsburg, 1613), s hihetetlenül finom kidolgozású, rétegenként kihajtogatható metszetlapokon mutatja be az emberi testet és részeit. A XVIII. században William SMELLIENak, a század legnagyobb szülészének atlasza (*Tabulae anatomicae*) J. M. SEELIGMANN nürnbergi művész metszeteivel jelent meg (Nürnberg, 1758).

A magyar és magyar vonatkozású orvosi művek közül a legrégebb a Sigismundus ALBICUSnak, ZSIGMOND király orvosának tulajdonított kódex a XV. század első negyedéből. LASKAI Ozsvát minorita szerzetes beszédeinek második kötete (*Biga salutis...*) az első magyar orvosi vonatkozású nyomtatott mű (Hagenau, 1498). ZSÁMBOKI (Sambucus) János a közép-európai humanizmus legkiemelkedőbb alakja volt. P. VEGETIUS *Mulomedicina* c. művének kritikai kiadásával az egyetlen római állatorvosi munkát tette közkincssé (Bázel, 1576), egyik leghíresebb műve, az *Emblemata...* pedig az antwerpeni PLANTIN nyomda legszebb alkotásai közé tartozik (1564). Kolozsvári JORDÁN Tamás a pestisjárványról írt ismert könyvet (*Pestis phaenomena*, Frankfurt a. M., 1576), Melius JUHÁSZ Péter *Herbárium*a (Kolozsvár, 1578) nemcsak az első magyar nyelvű mű a maga területén, de orvosi népszerűsítő irodalmunk első darabja is, SPILLENBERGER Sámuel *Theses de morbo hungarico* c. műve pedig a Könyvtár gyűjteményének legkorábbi orvosi disszertációja (Bázel, 1597). A XVII. század jelentős orvos-diplomatája volt a magyar származású JESZENSZKY (Jessenius) János (*Semeiotiké, seu nova cognoscendi morbos methodus*. Wittenberg, 1601), PÁPAI PÁRIZ Ferenc a magyar tudománytörténet egyik legnagyobb polihisztora volt, a *Pax corporis* megírásával, mely 1690-től számos kiadásban megjelent, maradandó művet alkotott. APÁCAI CSERE János működése és

1653-ban kiadott *Magyar Encyclopaediája* a cartesianus filozófiát tette ismertté (meglevő kiadása: Győr, 1803), de ugyanebben a században jelent meg először magyar nyelven a középkori salernói orvosi iskola *Regimen sanitatis* FELVINCZY György fordításában (Lőcse, 1694). WEBER János eperjesi gyógyszerész és városbíró *Janus bifrons* c. műve remek metszeteivel emelkedik ki (Lőcse, 1662). A XVIII. századi magyar orvosi irodalmat többek között olyan művek fémjelzik, mint HATVANI István (*Thermae Varadienses*... Bécs, 1777), WESZPRÉMI István (*Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. 1—4. kötet, Lipcse—Bécs, 1774—1787), TORKOS JUSTUS János (*Taxa pharmaceutica Posoniensis*. Pozsony, 1765), BENKŐ Sámuel (*Ephemerides meteorologico-medicae*... Bécs, 1794), CSAPÓ József (*Kis gyermekek isputalja*... Nagykároly, 1771), RÁ CZ Sámuel (*A' borbélyi tanítások*... 1—2. kötet, Pest 1794) és MÁTYUS István (*Ó és új diaetetica*. 1—6. kötet, Pozsony, 1787—1793) kötetei.

A szigorúan vett orvosi művek mellett néhány művelődéstörténeti könyvritkaság is található az Orvostörténeti Könyvtárban. Ilyen például SCHEDEL-HARTMANN gyönyörűen illusztrált, híres világkrónikája (Nürnberg, 1493), Aulus GELLIUS *Noctum Atticarum commentarii libri XIX.* c. műve (Velence, 1489), Sir Walter RALEIGH *America* c. művének metszetes kiadása (Frankfurt a. M., 1599), Hieronymus ORTELIUSnak *Ortelius redivivus et continuatus* c. műve a magyarországi török hadjáratokról, remek rézmetszetes kiadásban (Nürnberg—Frankfurt a. M., 1665), TEMESVÁRI Pelhárt beszédeinek 1504-es kiadása (Hagenau), JANUS PANNONIUS műveinek 1555-ös bázeli kiadása, HETAI Gáspár *Historia inelyti Matthiae Hunnyadis*... c. műve (Kolozsvár, 1565), COMENIUS *Orbis Pictura* (Lőcse, 1685) és CZVITTINGER Dávid első magyarországi irodalmi lexikona (*Specimen Hungariae literatae*. Frankfurt—Lipcse, 1711).

Csupán néhány kiragadott cím próbált képet adni a gazdag és értékes anyagról, melyet 1973—74-ben a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum ideiglenes kiállításon mutatott be.

BUZINKAY GÉZA

Reneszánsz kiállítás Székesfehérvárott. Az európai kultúra történetében kevés az olyan korszak, melyben a könyv kultusza oly magasra hágott, mint éppen a humanizmus korában. A magas kultúrának képviselői, a viszonylag nem nagy számot kitevő humanisták könyvtárpolcain gondos kézzel rótt, művészien illuminált latin és görög nyelvű kódexek ékeskedtek. A XV. század derekán megjelenő forradalmi újítás, a szedés-nyomással készült könyv a kor humanistáit még nem tudja egy csapásra meghódítani. Számukra a könyv „par excellence” a kéziratos könyv marad. Csakhamar azonban az általuk többnyire nagy gonddal emendált kódexek szolgálnak majd alapul a görög-római írók és költők, a szentatyák és egyéb szerzők „editio princeps”-ei számára.

Szerencsés ötlet: a humanista világnak szellemi légkörét bemutatni — ha nem is egyedi példányokként fennmaradt kéziratokban —, de legalább kortárs vagy csaknem kortárs nyomtatványokban. Ezt az ötletet valósította meg a székesfehérvári István Király Múzeum a *Janus Pannonius és a humanizmus* címen 1973. augusztus 11. és szeptember 17. között megrendezett kiállításán bemutatott 40 ősnymtatvánnyal.

A válogatás ősnymtatványokban gazdag két vidéki gyűjteményből történt. Részben az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 290 kötetéből (15 kötet): különös értékük, hogy többnyire magyar tulajdonosok hazai kötésű, magyar vonatkozású bejegyzésekben gazdag könyvei. A további 25 kötet a székesfehérvári Püspöki Könyvtár 502 ősnymtatványa közül került ki, mely nagyrészt a múlt század kitűnő bibliofil püspöke, PAUER János gyűjtő tevékenységének eredménye.

A tárlókban örömmel szemléltük a humanista ember által oly nagyra értékelt, irodalmi alkotásaiban mintaképül szolgáló görög-latin írók és költők nyomtatásban meg-

jelent munkáit, köztük HORATIUS, VERGILIUS, LIVIUS, CICERO, MARTIALIS, TIBULLUS és CATULLUS műveit. A humanisták grammatikai érdeklődésére utalt VARRO *De lingua latina* című műve.

Joggal szerepelt a kiállított nyomtatványok közt Marsilius FICINUSnak, a reneszánsz-kori újplatonizmus nagyhatású képviselőjének egyik műve: a budai királyi palotában is voltak hívei, JANUS PANNONIUSSal is összeköttetésben állt. Ott láttuk VITÉZ János humanista barátjának, REGIOMONTANUSnak *Tabulae directionum et projectionum* c. művét is, melynek kéziratát esztergomi tartózkodása idején készítette. Enea Silvio PICCOLOMINI, a későbbi II. PIUS pápa, akit nem egy szál fűzött Magyarországhoz, néhány művével szintén képviselve volt.

Kortárs magyar írók, mint MICHAEL DE HUNGARIA, LASKAI Osvát és TEMESVÁRI Pelbárt ugyancsak bekerültek a válogatásba. Egy szépen illuminált velencei *Biblia* (1475) mellett a humanisták által nagyrabecsült szentatyák, CIPRIÁN és JEROMOS műveiből is talált egy-egy kötetet a látogató. Méltán zárta a sort a MÁTYÁS király parancsára kinyomtatott esztergomi breviárium 1484-es kiadása, valamint a MEGYERICSEI János humanista gyulafehérvári kanonok által ajándékozott, velencei kiadású *Missale Strigoniense* (1492).

A XV. század második felében hazánkban kivirágzó, itáliai ihletésű humanizmus élethangulatát voltak hivatva idézni a JANUS PANNONIUS nagybátyjának, VITÉZ János primásnak személyéhez és működéséhez fűződő eredeti oklevelek, melyek az esztergomi Prímási Levéltár anyagából kerültek bemutatásra.

R. FÜRTÖS Ilona és RÉTFALVI Sándor kiállított gobelinjei ill. kisplasztikai mintegy folytatása, saját művészetük nyelvén való megszólaltatása a JANUS PANNONIUS műveiben kifejeződő, mindig időszerű gondolatoknak és érzéseknek.

Az 1973. aug. 11-én elmondott megnyitójában KARDOS Tibor egy. tanár a reneszánsz ember lelki rezdüléseit is alaposan ismerő tudós lényeglátásával és meleg rokonszenvével hívta fel a figyelmet a kiállítás értékeire.

SULYOK JÁNOS

Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben. Az Árpád-kori írásműveinkben kimutatott s a korabeli műveltség képének megrajzolásához adalékul szolgáló antik reminiscenciák száma nem oly nagy, hogy újabbakkal, akárcsak eggyel is megszerezni fölösleges volna. III. ANDRÁS két 1294-es oklevelében (*Hazai Okmánytár* V. 77. l. és *Árpád-kori Új Okmánytár* X. 135. l.) olvasható: „Inperante florenteque nequicia uirtus non solum premys caret uerum eciam sceleratorum pedibus, subiecta calcatur” [a WENZEL kiadta oklevélben: *negotia*(!), *sed* eciam és *conculcatur*]. E mondat forrása Boethiusnak a *Filozófia vigasztalásáról* írt műve, melynek negyedik könyvében (az első prózai részletben) ez áll: „Nam imperante florenteque nequitia uirtus non solum praemiis caret, verum etiam sceleratorum pedibus subiecta calcatur...”

HEGYI GYÖRGY

SZEMLE

A Társadalmi Szemle repertóriuma. 1957—1971. (Feldolgozta és szerk.: Mitru Ibolya. Az 1957—1966. évfolyam címfelvételeit készítette: Szederkényi Olga.) Bp., 1972. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 415 l. (Soksz.)

Egy folyóirat szakmutatóját kétféleképpen közelítheti meg a használó: vagy szerzőt keres vagy témát. A Társadalmi Szemle 1957—1971-es évfolyamainak most kiadott repertóriuma, MITRU Ibolya feldolgozásában és szerkesztésében, egyiket sem követi, mivel újszerű módon időrendben és a megjelenés mechanikus sorrendjében rendszerezi 15 év összes cikkeit. A teljes címfelvételek mindegyike egy-egy tételszámot kapott, amely a megjelenés évéből és a cikk sorszámból áll. (Pl.: 64—18 = 1964-es év termésében a 18. számú cikk.) A könyvismertetések esetében a kiadó neve és a megjelenés éve is szerepel a címfelvételben, a terjedelem nem. A használatot a célszerű és világos tipográfiai elrendezés is jelentősen megkönnyíti.

A repertórium fő részének használatát többféle — betűrendes elrendezésű és tételszámmal ellátott — mutató könnyíti meg: tárgymutató, viták mutatója, névmutató, folyóiratok és napilapok mutatója, földrajzi mutató és illusztrációk jegyzéke. Ez a sokoldalú segítség nagyon ráér a repertóriumra, mert *nélküle a fő rész nem lenne használható.* Kérdés most már az, vajon ezek a mutatók hogyan igazítják el az érdeklődőt?

A tárgymutató a megfelelő tárgyszavak betűrendes rendszere mellett témaköri besorolásokat és gyakran utalásokat is tartalmaz („háború” lásd még „polgárháború” 264. l. stb.). Ez az árnyaltság elaprózódáshoz vezet, ezért célszerűbb lett volna nagyobb tematikai egységek kialakítása. A viták mutatója jó gondolat, régi problémákat old meg. Állandó bonyodalmakat okozott ugyanis, hogy a betűrend szétdobja az egymáshoz tartozó cikkeket, a szigorú kronológia pedig elmossa hosszabb időn át gyűrűző viták nem egy-

más után megjelent, ám mégis összefüggő írásait. MITRU Ibolya most nemcsak egybefoglalja és kiemeli ezeket, de ugyanakkor meghagyja eredeti sorrendjüket is. Ezzel az eljárással azt is ki tudja vetíteni szükség esetén, ha egy kibontakozott vita során más témára átváltó, újabb polémia indul.

A névmutató elve az, hogy az ábécé-rendben szereplő szerzők nevei mellett tétel-számok utalnak a repertórium fő részének megfelelő cikkeire. A csillaggal megkülönböztetett tételek a szerzőről vagy annak munkájáról szólnak. Az azonos nevű szerzők megkülönböztetésül foglalkozásukat tünteti fel MITRU és ahol szükséges ott szintén alkalmaz utalásokat.

A folyóiratok és nagyobb földrajzi egységek (Afrika, Amerika, Ázsia, Európa) mutatói általában jó szolgálatot tesznek, vitathatónak látszik viszont, hogy az illusztrációk (képek, fényképek, filmfelvételek külön-külön) mutatójának első csoportja a művészek neve szerinti ábécébe sorol mindent. Így, aki tudja, hogy mit keres ezzel kapcsolatban, de nem tudja, hogy *küül* (s ez elég gyakori), az kénytelen az egészet végigolvasni.

A jelzett problémák ellenére úgy látjuk, hogy MITRU Ibolya munkájában a cikkek évfolyamonként történő mechanikus felsorolását szerencsésen egészítik ki ezek a mutatók, miáltal biztosítani igyekeznek a feldolgozás e szokatlan módjának egyensúlyát is.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa — Catalogus Bibliothecae Collegii Debreceniensis Helveticae Confessionis XVI. Orvostudomány. Szerk. Módos László. Debrecen, 1972. 237 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 1.)

Az orvostörténeti kutatás számára fontos segédeszközt jelent az 1538-tól működő Nagykönyvtár orvostudományi gyűjtemé-

nyének kötet formájában való megjelenése. A katalógus szerkesztője, néhai MÓDIS László, továbbá készítői: FEKETE Csaba és NAGY József ezzel az országgal egyik legfontosabb orvosi gyűjteményét tették hozzáférhetővé. A legjelentősebb orvosi gyűjteménnyel ugyanis — a nagyszombati egyetemi könyvtáron kívül — az ország másik felében működő és a XVI. század közepétől rendszeresen gyűjtő Református Kollégium Nagykönyvtára rendelkezett. A kutatás szempontjából ma már fontosabb a Budapesten működő Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, amelynek azonban gyűjtőkörét több mint 7000 kötetes gyűjteményével — különösen hazai vonatkozásban — szervesen kiegészítheti ez a könyvtár.

A katalógus címfelvételé az 1870-ben kialakított gyűjteményi rend figyelembevételével történt, így a mai kutatás szempontjából talán hiányos és korszerűtlen. Elképzelhető, hogy az ún. „rokon-szakcsoportokban” átfedések is vannak, ezért a 14. *Mértan, természettanba* sorolt kémiai és a 15. *Természetrajz, gazdaságtan* csoportba hasonló biológiai művek között is előfordulhatnak orvosi művek. A kutatónak tehát feltétlenül tájékozódnia kell a rokon-szakcsoportokban ahhoz, hogy ismerje a könyvtár teljes orvosi anyagát.

Az elvi szempontokon túl azonban mind könyvtártörténeti, mind dokumentációs szempontból joggal merülnek fel problémák. Az első probléma, éspedig alapvetően, az időhatár kérdése. A katalógus ugyanis egészen 1955-tel bezárólag ábécérendben egyszerűen felsorolja az állományban levő összes nyomtatott könyvet. Mivel a gyűjtemény ma már lezárt, érdemes lett volna időhatárt megállapítani. A több mint 100 ezer kötetes országos orvostörténeti gyűjtemény gyűjtési időhatára a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban az 1900-as év. Esetleg a következő kötetekben ez a könyvtártörténetileg egyáltalán nem érdektelen szempont figyelembe jöhetne. Továbbá az is ajánlatos lenne, ha a jövőben megjelenésre kerülő szakcsoportok tematikailag kapcsolódnának az előzőhöz. Az „ad hoc”-szerűen választott most készülő földrajzkiötet helyett talán a már említett 14., ill. 15., az orvosihoz szervesen kapcsolódó szakcsoportot kellett volna feldolgozni. Így legalább egy szakterület és a rokontudományok egymást követően megjelentek volna, amely nemcsak tudomány- és könyvtártörténeti szempontból, hanem az illető szaktudomány oldaláról nézve is komplex megoldás. Végül alapvető a kéziratok (17. sz.), a régi magyar könyvtári anyag (22. sz.), az ősnymtatványok (23. sz.) és a folyóiratok, hírlapok (21. sz.)

szakcsoport feldolgozása, mivel ezek valamennyi szakterülethez kapcsolódnak.

Egy katalógus könnyű használatát jó indexek és egységes rövidítések rendszere teszi könnyűvé, amelyről azonban ennél a katalógusnál sajnos nem beszélhetünk. A rövidítéseknél nincs egységes elv; a nyelveknél pl. a „belg.” magyarázatra szorul, mivel belga nyelv nincs; csak a latin ill. a német esetében alkalmaznak kettős formát. A helyneveknél minden esetben megadandó a mai forma, így elkerülhető a többféle jelölés; „Trajecti ad Rhenum” és „Ultrajecti” mindkettő Utrechtet jelöli; de csak „Lugd. B.” szerepel, holott tudjuk, hogy „Lugd.” Leydent és az előző Lyont jelenti stb. Az intézmények és folyóiratok rövidítésrendszerét a *Magyar Nemzeti Bibliográfia*, ill. a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a szigla-rendszere figyelembevételével kell létrehozni. „Emlékkönyv” jelölésre pl. többféle rövidítést használnak, a megváltozott folyóiratcímeket nem veszik figyelembe (pl. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* jelenlegi címe *Communicationes de Historia Artis Medicinae*). Az indikálásnál feltétlenül jelölni kell, hogy milyen funkciót tölt be: az első nyilván „index nominum”, a második az „index locorum” vagy „geographicus”. A személynév mutató használatánál hosszas fejtőrést okoz, hogy mire szolgál, mert az anyag is betűrendes. A helyrajzi index elég szakszerűtlen: az egyes város- és helységnevek több nyelven is szerepelnek, gyakran egymást követően (Bükkgebirge, Bükk hegység stb.) Erdély és Dácia más-más mutatóval szerepel, a címet véve alapul; az indikálás sokszor nyelvtanilag is helytelen (pl. *Aqua area* pragensi, mégpedig az „A” alatt indikálva); az intézetek ill. társulatok nem földrajzi fogalmak stb. Végül a katalógusban való keresést megkönnyítené, ha az egyes egységek sorszámot kapnának. A rarissima-vetustissima kiadványokra és a különlegességekre valamilyen külön jel hívhatná fel a figyelmet.

VIDA MÁRIA

Ex libris bibliográfia. Szerkesztette: Galambos Ferenc. Bevezette: Ebergényi Tibor. Eger, 1972. Heves Megyei Nyomda. 72 l. (Heves Megyei Könyvtár Füzetek, 25.)

GALAMBOS Ferenc bibliográfiája egyrészt hiányt tüntet el a magyar bibliográfia történetében, másrészt biztató jel arra, hogy talán lesz folytatása is, és nemcsak az ex libris, hanem a vele rokon területről,

a bibliofília köréből is látnak napvilágot bibliográfiák. E tekintetben a jelen kiadványt kibocsátó könyvtár további jó szolgálatot tehetne a magyar bibliofília ügyének.

A könyv hét fejezetben tárgyalja anyagát és összesen 691 tételt közöl az 1920 és 1970 közötti korszakból, az 1970-es évvel bezáróan. Föltehető a kérdés, hogy nem lett volna-e helyes az 1970-ben lezajlott eseményekre vonatkozó 1971-es sajtóközlemények fölvétele a bibliográfiába, hiszen az 1971-ben megjelent cikkek, ha 1970-es kiállításokra, kongresszusokra vonatkoznak, akkor joggal szerepelhetnének még ebben a bibliográfiában.

Természetesen csak e házagpótló könyvvel a kézben lehet megállapítani, hogy mi az, ha még oly csekély anyag is, ami kimaradt e kötetből, mivel hogy a legteljesebb bibliográfia sem lehet valóban teljes. Egészen bizonyos, hogy a *Magyar Bibliofil Társaság* 1963-ban rendezett KOZMA Lajos emlékkiállításának katalógusa aligha hagyható figyelmen kívül, ha HERPEI János joggal fölvett könyve (178. t.) is helyet kapott e bibliográfiában.

Egyéb kiadványokhoz hasonlóan meg kellett volna említeni KOZMA Lajos *Szignet* könyvének német nyelvű kiadását is.

Olyan tanulmányt, mint *A debreceni bibliofília története 1920—1944-ig*, amely a debreceni Déri Múzeum 1965. évkönyvében (329—362. l.) jelent meg, benne a debreceni ex libris történetére (művészetre, kiadványokra) vonatkozó eredeti illusztrált adat is bőven található, szintén föl kellett volna venni a bibliográfiába, amelyben egyébként — nagyon helyesen — még olyan művek is szerepelnek, amelyekben éppen csak utalás történik a könyvjegyre.

Az ex libris *gyűjtők* (gyűjtemények) is megérdemelték volna néhány bibliográfiai fölvételt, tekintve, hogy az összes idevágó cikk sem sok, tehát a terjedelem korlátai sem indokolták a kimaradást. Soó Rezső, REISINGER Jenő gyűjtőkre (gyűjteményeikre) gondolunk elsősorban, de a kört lehetne szélesíteni.

El lehet gondolkodni azon, hogy a *magyar számolócedulák történetéről* vagy a *reklámbélyeg gyűjtéséről* szóló cikkek joggal szerepelnek-e az ex libris bibliográfiában, mégha netán bennük történik is utalás az ex librisre, hisz nyilván csak általánosságban lehet szó ilyen értelmű utalásról. A 210. és 214. sz. tételre gondolunk a 26. oldalon, mert számozási zavar miatt ezen az oldalon a 224. sz. tétel után a számozás 204-gyel újra kezdődik, s folytatódik újra a 27. oldalon 224-ig, holott 205—224. sz. tételekkel a 25—26. oldalakon is találkozunk!

A bibliográfiai leírásnál nem érvényesülnek egységes szempontok. Nem mindenütt található meg az oldalszám, az évfolyam száma pedig hol az évszám előtt, máshol meg utána áll.

A kiadvány műszaki tervezése és nyomdai kiállítása sok kívánnivalót hagy maga után. A fedéllap megtervezésétől kezdve a belső elrendezéséig, a fedél hátsó oldalának eklektikus megoldásáig számos észrevételt tehetnénk, a leg súlyosabbat azonban semmiképpen sem hallgathatjuk el. Túl halvány a festékezés. Lehetséges, hogy már eredetileg sem fekete a festék, ami az olvasást nagyon megnehezíti az ilyen típusú könyvnél, amely csupa adat, s már 10—20 oldal után is főfájást okoz. A belső tipográfiai tervezésben is hiányosságokat tapasztalunk. (42. o.)

Sajtóhiba is akad a kiadványban, de nem sok. Ezek között a leglényegesebb BUDAY György nevének hibás írása.

A könyvet EBERGÉNYI Tibor *Bevezetése* bocsátja útjára. Ebben az ex librist a képzőművészetek *epigrammájának* nevezi. Ezzel aligha lehet egyetérteni, noha nyilván a tömörségre akart vele utalni. Az ex libriseknek csak egy része fejez ki valamilyen tanulságot, nem is valamennyi morális tartalmút, s legtöbbje éppen nem nevezhető tömörnek. Igen sokszor szinte epikus gazdagsággal halmozzák egymás hegyére-hátára a motívumokat a megrendelő fél kívánságára, hogy velük fejezzék ki az ex libris tulajdonosának önmaga által előrajzolt arcképét.

A 16. századi és ismeretlen szerzőtől származó *Teinkes* lappal kapcsolatban nekünk magyaroknak mindig kötelességünk volna megjegyezni, hogy valószínűleg a magyar *Telekes* családnevet értette félre az ismeretlen német metsző. Az Egri Megyei Könyvtár ezt a kiadványát a nemzetközi könyv és a XIV. Helsingőri ex libris kongresszus alkalmából és annak emlékére jelentette meg.

SZÍJ REZSŐ

Sarkadi Imre bibliográfia. Összeállította: Benjámin László. Bp. 1971. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 24 l.

A kevés példányszámban (500) megjelenő, sokszorosító technikával készült bibliográfiák sorozatában BENJÁMIN László összeállításában most SARKADI Imre műveinek bibliográfiáját olvashattuk. A kis füzet még 1971-ben jelent meg, eddig tart tehát a művek bibliográfiai összeállítása, a cikkek, az íróról szóló tanulmányok felsorolása. Az élet és az életmű egy tavaszának

induló éjszakán éppen tíz évvel előbb fejeződött be váratlanul, azzal a hirtelenséggel, ami az író életére általában jellemző volt. Jellemezték a hosszú stagnálásokat és hirtelen nekilendüléseket, az időtlen, mámorba merült emésztődések és töprengések, a hosszú elereszkedés, a révedezések és a felvillanás, a váratlan talpraszökkenés. Ilyenkor kattogni kezdett az írógép, és néha két-három napig és sokszor folytatva két-három éjszakán át is szédületes tempóban, káprázatos sebességgel és szinte hihetetlenül hibátlan formakézséggel futott és kerekedett ki a történet, folytak és pattantak elő a mondatok.

Sokat írt vajon? Érdeklődve forgatjuk ezért is a bibliográfiát. SARKADI Imre negyven éves korára nagyon sokat írt, közel húsz kötetet. SCHÖPFLIN Aladárnak van egy érdekes megállapítása, paradoxonnak tűnik, de igaz is lehet. Azt mondja, hogy néha rendszertelenül élő és rendszeretlenül dolgozó írók mennyiségileg jóval többet termelnek, mint a rendszeresek, a napi penzumot teljesítők. Hajtja őket a megélhetés kényszere és egyéb kényszerek. Lehet, hogy ilyesmi sarkallta SARKADI Imrét is, de valami különös megszállottság is hajtotta-üzte, hogy a legnagyobb erőfeszítésre legyen képes, szinte utánozhatatlan erő kifejtésre. MÓRICZ Zsigmond állítólag negyven oldalt írt naponta a *Rózsa Sándor* második részének írása közben, hatalmas iramban, szinte a halál szelének suhogását érezve. SARKADI Imre ennél is nagyobb teljesítményre volt képes, amikor hatalmába kerítette a téma, és egészen félelmetes energiával töltötte meg az írás, a kifejezés kényszere.

A bibliográfia bevezetője B. NAGY László írását közli, egy 1969-es kiadás előszavából. Utána az 1955-ből való *Önéletrajzot*, amelyik az Írószövetség irattárából került elő. Életrajzi adatok kronológiája következik. A fejezetek címei: *Kötetei, kritikák — Színművei, kritikák — Filmjei, kritikák — Cikkei, kritikák — Tanulmányok Sarkadi Imréről*. Ami azt is jelenti, hogy ez a sorozat nem a szokásos bibliográfia-formát mutatja. Nem sorolja fel a műveket valamennyi lelőhelyein, elsősorban a folyóiratokban, napilapokban, ha előbb ott is megjelentek, és általában a legtöbb először ott jelent meg. A bibliográfia csak a *végso* megjelenés adatait közli: csak a kötetben megjelentetést, ha ott is olvasható. A folyóirati közlést csak akkor, ha másutt egyáltalában nem található. Az olvasott tájékoztató bibliográfia ez inkább és elsősorban, mint a tudományt. (*Inkább*, mert hiszen a tudományt is tájékoztatja.) Az olyan fontos közkönyvtárnak, mint a Szabó Ervin, elsősorban az olvasót, az

érdeklődőbb és jobban elmélyülni szándékozó nagyközönséget kell szolgálnia felvilágosító, tájékoztató adataival. Az érdeklődő olvasóközönségnek nem fontos tudni, hogy hol mindenütt láttak napvilágot az egyes művek, neki csak az lényegesebb, hol található meg azokat legkönnyebben vagy a róluk szóló beszámolókat, ha olvasni akarja.

Az 1971-ig terjedő tanulmányok közül mintha kimaradt volna kettő. (Nem ellenőrizhető, hogy előbb jelentek-e meg, mint ahogy a bibliográfia készült vagy utóbb.) Az *Együtt* című Debrecenben kiadott, 1971-es évszámú tanulmánykötetben (szerkesztették: FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla, TÓTH Endre) MÁRKUS Béla nagy tanulmányt szentel az írónak: *Sarkadi Imre pályakezdése* (A háborús évek újságírója) címen (113—139. l.). Szintén az 1971-es dátumot viseli KÓNYA Judit könyve: *Sarkadi Imre alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1971. Szépirodalmi Kiadó 233 l. (Arcok és vallomások.)

És ha szabad egy kívánságot is előterjeszteni a nagyon hasznos sorozat fejlesztésére: az annotáló, a művek, cikkek, tanulmányok, de talán legfőképpen a róla szóló tanulmányok tömör lényegét közlő összefoglalás még jobban tájékoztatná az érdeklődőket.

HARSÁNYI ZOLTÁN

Héthy Zoltán: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban. (Bibliográfia.) Bp. 1970.

A helyismereti tevékenység országos áttekintésének igényével gyűjti össze e terület irodalmát, bemutatva a könyvtári helyismereti munka kialakulásának, fejlődésének időrendben (1953-tól) jelentősebb állomásait s egyben jelenlegi (1970-ig) helyzetét. Mivel az „elsőfokú segédanyag” szándokával készült, így nem tartalmazza az egyes könyvtárak által készített, a konkrét helyismereti tevékenységet felölelő munkák és azok kritikáinak regionális bibliográfiáját; mondván — helyesen — „Ezek számbavétele egy másodfokú helyismereti bibliográfia feladata lehetne.” (3. l.), de nemcsak további feladatot jelöl meg, hanem egyben ezen másodfokú összeállításhoz célbeli, tartalmi, megjelenési formabeli példát is ad.

E bibliográfia felőleli — országos kitekintéssel — a helyismereti tevékenységgel foglalkozó önálló kiadványokat, selektív összeállítását adja a folyóirat- és napilapcikknek, foglalkozik az idevonatkozó szakdolgozatokkal, jelentésekkel, jegyzőkönyvekkel és kéziratok anyaggal.

Az összesen 146 feldolgozott tételt könnyen áttekinthető, kezelhető elrendezésben adja. Az első 64 tétel az egész országra vonatkozó helyismereti munkával kapcsolatos általános elméleti-módszertani irodalmat sorakoztatja fel az időrendet véve fő rendező elvként; ezen belül önálló kiadvány, kéziratok anyag, folyóirat- és napilapcikk — belső csoportosításban. Sokat segít a címleírások utáni annotációival, amelyek több esetben túllepve a tartalmi kivonat határán, részletes vázlatát adják a felvett anyagnak.

A második főrészben — 65—146. tétel — Budapest és 15 megye könyvtárainak helyismereti tevékenységét dolgozza fel igen igényesen, ügyelve ezen belül — egy-két kivételtől eltekintve: pl. a 93. tétele — az időrendiségre.

Nem cél nélküli ez a csoportosítás: mutatja egy-egy megye helyismereti munkájának fejlődését, gazdagságát, illetve hogy néhány megye hiányzik az anyagból, az ott folyó illetén munka szegénységét vagy meg nem létét is. Haszonnal forgatható a két kiegészítő rész is: a repertórium, a helynév- és intézménymutató. Érdemes volt tárgymutatóval is felszerelni a füzetet, mert így az egyes munkák címei, sőt az annotációk is hozzáférhetőek az eligazodáshoz.

E bibliográfia nyilvánvaló célja, melyet HÉTHY Zoltánnak sikerült is megvalósítania, az, hogy segítse a könyvtárak helyismereti kutatásaiban mutatkozó különbségek nivellálását, tudva azt, hogy az aránytalanságok is visszavethetik ezeket a hasznos törekvéseket.

TÓTH ISTVÁN SÁNDOR

Anno 1800. Összeállította Szántó Tibor. A bevezetőt írta Lukácsy Sándor. Magyar Helikon 1972.

A magyar könyvnyomtatás ötszázadik évfordulója alkalmából megindított „Magyar Tipográfia” sorozat második köteteként látott napvilágot ez a könyv, mely a múlt század aprónyomtatványait mutatja be. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Budapesti Történeti Múzeum, a Színháztudományi Intézet anyagából és saját gyűjteményéből SZÁNTÓ Tibor, a magyar nyomdászat tevékeny művelője és lelkes történésze állította össze.

A nyomtatványok hasonmásai kronológikus sorrendben követik egymást. Ezek a nyomtatványok, melyek viszonylag kevés közgyűjteményünkben lelhetők fel, s többnyire ott is feltáratlanok, keletkező-

sükkor csak a múlt pillanatot kívánták szolgálni, mégis gyakran többet érzékeltettek a kor levegőjéből, melyben születtek, mint vaskos monográfiák.

Ezen felül azonban nyomdászattörténeti szempontból is jelentős ez a kiadvány. Nyomdászatunk olyan emlékeivel találkozunk, mikkel eddig a szakirodalom kevésbé foglalkozott.

Különösen figyelemreméltók a nagy számban közölt ponyvakiadványok. Naiv fametszetekkel díszített címlapjaik (a két legrégebbi még a XVIII-ik század szülötté) a magyar népművészet levegőjét árasztják.

Rézmetsetekkel díszített régi egyleveles nyomtatványaink két szép példányát szemlélhetjük egy 1774-ből származó, Buda látképével ékesített magyar nyelvű céhlevélén és egy az 1836-os pesti árvíz alkalmából kiadott német nyelvű emléklapon.

Számos fa- és rézmetszésű, illetve könnyomatatos reklámlap, címke, valamint csomagolás hasonmása díszíti a kiadványt. Reklámgrafikánk első emlékeit tisztelhetjük bennük.

A könyv lapjait forgatva tanúi lehetünk a grafikai plakát-műfaj kialakulásának. A mai utcáinkra oly jellemző képes falragaszok igazán csak a múlt század utolsó negyedében lettek általánossá hazánkban, de szórványosan már jóval előbb megjelentek a metszetekkel díszített hirdetések, főleg artisták, illúzionisták fellépéséről s más cirkuszszerű produkciókról, s ezek közül néhányat SZÁNTÓ is bemutat könyvében. A századforduló idején már általánossá vált a mai értelemben vett képes plakát, ezekből is láthatunk néhányat.

Számos szöveges plakát — elsősorban színlap — kerül közlésre. Ezek főleg az egy nyomtatványon belül alkalmazott változatos betűtípusok bemutatásával tanulságosak a nyomdászatunk története iránt érdeklődők számára.

A közölt aprónyomtatványok nagy része, az összes divatlap, a század végi grafikai plakátok, a címkek és reklámlapok többsége könnyomással készült, azaz litográfia. E különleges sokszorosítási eljárás hazai történetének elég csekély az irodalma, pedig a litográfia önálló iparágának számított. Olyannyira, hogy a könnyomókat, többszöri kérelmük ellenére sem vették be a nyomdászok szakegyletébe, különálló szakszervezetet voltak kénytelenek létrehozni, s a két szervezet csak a felszabadulás után egyesült. Bár felkeltén ez a kiadvány néhány kutatónk figyelmét a magyar litográfia története iránt.

LUKÁCSY Sándor előszava nyomatékosan hangsúlyozza a közölt dokumentumok korfestő erejét, de talán érdemes lett volna

egy olyan kiadványban, mely a magyar nyomdászat 500-ik évfordulójára jelent meg, nyomdászatörténeti jelentőségüket is méltatni. Szívesen láttuk volna a bemutatott nyomtatványok lelőhelyének közlését is.

INDALI GYÖRGY

Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Ouvrage publié d'après les manuscrits de Philippe Renouard par le Service des Travaux historiques de la Ville de Paris avec le concours de la Bibliothèque Nationale. Tome premier: Abada-Avril. Tome deuxième: Baaleu-Banville. Paris 1964, 1969. I: LXXI, 377 l. 48 tábla; II: LV, 527 l., 40 tábla. (Histoire générale de Paris. Collection de documents. Publiée sous les auspices de l'Édilité parisienne.)

A párizsi XVI. századi nyomdákat és nyomdászokat tárgyaló kiadvány a második kötetben a B-betű kezdetéig jutott. Philipp RENOARD bár harmincöt éven keresztül nagy odaadással dolgozott a hatalmas művön, 1934-ben bekövetkezett haláláig sem készült el teljesen. Felesége és gyermekei a mintegy 20 000 művet leíró jegyzeteit átadták a Bibliothèque Nationale-nak, hogy a kutatók számára hozzáférhetővé tegyék, és a kiadásra lehetőség nyíljon. Egy szervezett munkaközösség éveken át dolgozott azon, hogy a kéziratot a korszerű igényeknek megfelelően kiegészítse és kibővítsé, és Párizs város történeti bizottsága (Service des Travaux historique de la Ville de Paris) vállalta a kiadás gondját.

A szerző dédapja nyomdász, könyvkiadó és kereskedő volt. Philippe RENOARD talán tőle örökölt valami szenvedélyes szeretetet a könyvek iránt. Ő is Firmin-Didot cím alatt az Institut nyomdászaként dolgozott. Emellett egész munkásságát a párizsi kiadási könyvek bibliográfiájának szentelte. Publikációi is mind ennek szolgálatában jelentek meg 1894 és 1934 között. A hatalmas mű bevezetésében Pierre MAROT az École nationale des chartes igazgatója, akadémikus, írt a szerzőről. Ugyanott megtaláljuk Ph. RENOARD műveinek bibliográfiáját is.

A kiadvány mindazokra a személyekre kiterjed, akik a XVI. században Párizsban nyomtatással, könyvkiadással, metszetkészítéssel, betűmetszéssel és öntéssel, korrigálással, könyvkötéssel és aranyozással foglalkoztak. A hangsúly természetesen a nyomdászokon és kiadókon van. Minden címszó alatt megtaláljuk a tárgyaltszemély életrajzát, a nyomdászoknál nyomdai

készletük leírását, a levéltári dokumentumok regesztáit és tömör bibliográfiát. Ezek után következik a nyomdász vagy kiadó nyomtatványainak időrendben felsorolt részletes leírása.

Párizsban ebben az időben egy könyv legtöbbször egy nyomdász és több kiadó közös műve volt. Leírása mindig annál a névvel található, amelyik a betűrendben előbb következik.

Az első kötetben a szerkesztők a könyvek leírásának kétféle típusát alkalmazták: egy részletezőt az 1540-ig megjelent kiadványoknál és egy egyszerűsített leírást a későbbi nyomtatványoknál. A második kötetben ezt a megkülönböztetést feladták. Egy-egy bibliográfiai tétel leírása a következőkből áll: rövidített cím, impresszum, kolláció és lapszám, nyomdai kiállítás (használt betűtípusok, élőfej, őrszók, díszbetűk, nyomdászjelvény, könyvdíszek). Új bekezdésben következik a részletesebb ismertetés: a szó szerinti cím, járulékos részek, főcímek, kolofon és megjegyzések a könyvről. Két további bekezdésben található a bibliográfiai hivatkozások és a példányok felsorolása.

Az első kötet, amely az A-betűvel kezdődő neveket tartalmazza, 687 kiadványt ismertet. A második kötet csupán a *Banville* címszóig és a B-betűn belül az 1148 tételig jut. E kötetnek több mint felét ugyanis Josse BADE (Jodocus BADIUS Ascensius) 1503-tól 1535-ig terjedő hatalmas munkásságának ismertetése tölti ki, amely 771 bibliográfiai tételt ölel fel. További 338 szám Robert BALLARD kiadó és nyomdász 1551-től 1588-ig megjelent kiadványait ismerteti. Így a többi személyre, kiadóra e kötetben mindössze 39 tétel marad. Mind J. BADE, mind R. BALLARD működéséről és kiadványairól korábban kitűnő monográfiák jelentek meg. BADERől maga Philippe RENOARD írt háromkötetes munkát 1908-ban. Ennek anyagát e második kötet részben tömöríti, részben számos új megjegyzéssel, közöttük 74 eddig még le nem írt nyomtatvány leírásával kiegészíti. Az adalékok nagyrészt RENOARD „betanított” példányának kéziratossá bejegyzéseiből származnak.

Személynevekre és helynevekre egyaránt kiterjedő, gondos index és szép kiállítású szemléltető táblák csaknem a tökéletességig növelik mindkét kötet használhatóságát.

A második kötetet bezáró *Banville* címszóból, amint a fentiekben már sejtettük, nem lehet következtetni az egész sorozat terjedelmére. Az előszóból sem tűnik ki, hány kötetet tervezik a kiadványt. Csak annyit tudunk meg, hogy Ph. RENOARD mintegy 20 000 művet írt le, amely talán

10% kiegészítéssel fog növekedni. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy az egész sorozat kb. húsz kötetből fog állani. Így remélhető, hogy a hatalmas vállalkozás belátható időn belül befejeződik. Az alapvető anyaggyűjtés és a kiegészítések jó része ugyanis már rendelkezésre áll. Minden kötettel egyre ismertebbé válik majd az európai kultúra Róma mellett legnagyobb múltú szellemi központjának, Párizsnak egy egész évszázadra szóló könyvkibocsátó tevékenysége. E kitűnő kiadvány ugyanakkor nélkülözhetetlen munkaeszköze mindazoknak, akik a XVI. század könyveivel foglalkoznak.

HERVAY FERENC

Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg. Bd. VII. Die Codices in scrinio 1—110. Beschrieben von Tilo Brandis. Hamburg 1972, Dr. Ernst Hauswedell u. Co. 229 l. 20 t.

A Deutsche Forschungsgemeinschaft jelentős anyagi és erkölcsi támogatása, amit a Német Szövetségi Köztársaság könyvtáraiban őrzött kéziratok feldolgozására fordít, ismét új katalóguskötetet eredményezett, mégpedig olyan körültekintően megszerkesztett és oly elegánsan kiállított kötetet, mint Brandis katalógusa. A körültekintésre szükség is volt. A hamburgi Állami és Egyetemi Könyvtár scriniumban kéziratai sok tekintetben érdekes, de összetételükben rendkívül heterogén anyagot képeznek. A gyűjtemény ugyanis a könyvtár legfőbb értékeiből: művészet- vagy könyvtörténeti, vagy szövegkritikai szempontból jelentős kézirataiból és nyomtatványokból áll, de ezen kívül olyan kevésbé jelentős darabokból is, amelyet csak az ajándékozó személye miatt helyeztek el a reprezentatív szekrényben, a scriniumban. A különgyűjteményt a XIX. sz. elején kezdték felállítani, azóta többször is átrendezték ugyan, de még így is érdekes tudomány- és izeléstörténeti adalékokat szolgáltat az anyag áttekintése: milyen darabokat érdekesítették a két század folyamán a scriniumban való elhelyezésre?

A sokrétűség ellenére (korban: IX—XIX. sz., nyelvileg: latin, német, görög, héber, arab, kopt, orosz kéziratok; formai szempontból: díszművek, pár soros töredékek, füzetlen emlékkönyvlapok stb.; tematikailag valamennyi elképzelhető csoportot képviselve van, még újkori zeneművek is) a feldolgozó nem tudta magát elszánni, hogy a numerus currens-rendet valami más rendszerező szempont kedvéért

megbontsa. A kötetben így aztán a mintegy 330 darabot felölelő gyűjtemény első 128 jelzetéről találunk leírást. A címben szereplő 1—110 szám annyiban nem felel meg ugyanis a tényleges darabszámnak, amelyben ugyanaz a szám, mellékjelekkel ellátva, többször is szerepel.

A leírások a heterogén anyagnak megfelelően alakulnak, és ebben a rugalmas, a kézirat jelentőségéhez alkalmazkodó feltárási módszerben nevezhetjük Brandis katalógusát mintaszerűnek. Nem egységes provenienciájú állományrészről lévén szó, különös súlyt fektetett a feldolgozó a kézirat eredetének és a „fata libelli” egyes állomásainak felderítésére. Ezen a téren már ismert, kiadott kéziratok esetében is tudott újat nyújtani (Lübecki Jog, scrin. 97). A tartalmi leírásban a fontos, korai kéziratoknál (IX. sz.-i Vergilius- és Ovidius-kézirat, scrin. 52) az eddigi irodalom kritikai értékelésének is ad helyet, kiadatlan szövegrészekre pedig felhívja a figyelmet (középfelnémet lírai emlékek, scrin. 99). Részletezésért, kisebb szövegrészek közléséért újkori kéziratok esetében is sokszor hálás a kutató: egy Philipp von Zesen epigrammát (scrin. 68. Nr. 944) így sikerült egy magyarországi autográf emlékkönyv-bejegyzéssel azonosítani (OSzK Oct. Lat. 132, 122r).

Az anyagban való tájékozódást incipit-mutató és összesített név-, hely- és tárgy-mutató segíti elő. Itt talán az évszám-megadásoknál következetesebb lehetett volna a szerző. Pl. egy latin klasszikus szövegnél sokat számít, hogy a kézirat a X. vagy a XVIII. századból való-e. A leírások áttekinthetőségét még az segíthette volna elő, ha a töredékmappák egyes — sokszor rendkívül értékes — darabjai is kaptak volna címsort, hiszen minden más tekintetben — méltán — egyenértékű és hasonló terjedelmű leírást nyertek, mint a teljes kéziratok.

VÍZKELETY ANDRÁS

Negrini, Gigliola: Il problema della ricerca oggi in Italia. Bibliografia segnaletica e ragionata. — Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Laboratorio di studi sulla ricerca e sulla documentazione, 1970. 115 p. Note di bibliografia e di documentazione, vol. XII.

A tudományos kutatás helyzete és problémái főként az utóbbi tíz évben Olaszországban is eléggé foglalkoztatják a szellemi-politikai élet irányítóit és a tudományos, sőt a tágabb közvéleményt is. A téma

időszerűsége már régen kívánt volna egy okos bibliográfiai összeállítást, de a források szétszórtsága, a szempontok sokfélesége eddig visszaretentették az esetleg vállalkozókat. A most elkészült összeállítás előszava is hivatkozik rá, hogy nem kimeríteni akarta a sokrétű tárgyat, inkább csak az alapokat lerakni a későbbi hasonló gyűjtésekhez. A bibliográfia jellege nemzeti, speciális és kurrens. Kettős célt akart elérni, ennek megfelelően szerkezete és módszere is kétféle.

Az *első részben*, mintegy 70 oldalon tematikus, részben annotált folyóiratei-kb-bibliográfiát nyújt, az egyes témákon belül betűrendben. Szakbeosztása két fő részre bomlik: — Az *A) rész* a kutatás szervezetével foglalkozik (általános helyzet; részproblémák: a kutatás és az egyetem, az ipar, a kutatás szervei és intézményei, végül a kutatás néhány területe — a múlt, a jelen és a jövő —, mint pl. az orvosi, biológiai, mezőgazdasági-talajvédelmi, fizikai, kémiai, műszaki és más tudományok). Már is meg kell jegyeznünk, hogy ez az utolsó rész a legismertebb, szinte csak vázlatoszerű az egyes tudományterületek képe.

A *B) részben* a kutatások gazdaságosságával és politikájával foglalkozó anyag gyűlt egybe, így a kutatás és a technológia fejlődésével, az olasz tudományos kutatások külföldi kapcsolataival, Olaszország szerepével az európai tudományos mezőnyben, a kutatás tervezésével és feltételeivel és végül a legizgatottabb személyi kérdéssel: „a tudományos agyvelők tengeren túlra menekülésével”. Az összes anyag egészen friss, néhány éves és évkönyvekből, szemlékből, folyóiratokból, nemzetközi kiadványokból, kongresszusi jelentésekből, napilapokból állt egybe.

A *második rész* időrendben ismerteti a tudományos kutatással foglalkozó könyveket. Az első csoportban az 1963 előtti, de innen is csak a legfontosabb könyveket sorolja fel, utána az évenkénti termést adja, az éveken belül szerzői betűrendben. Az annotációk elég bőveek, de csak a lényeges tájékoztatásokra szorítkoznak, általában igen sikerültek. Minden könyvcím mellett jobbról található az első rész megfelelő csoportszáma vagy számai, ahova a könyv témája szerint tartozik. Ebben a második részben nem a termés összeállítása adta a feladat nehezét — ezt csak ki kellett gyűjteni a megfelelő bibliográfiai szolgáltatásokból, erre a könyv bevezetője utal is —, hanem a kritikai tájékoztatások és eligazítások.

Am ez akkor is értéke lenne a bibliográfának, ha a kettős szerkezet helyett csak egy, a tematikus váz fogná össze az egyes

területekre vonatkozó cikk és könyvanyagot. A kronologikus sorrend sem túl érdekes és lényeges ebben az esetben, hiszen az egész bibliográfiában túlnyomóan csak az utolsó évtized könyvei szerepelnek.

HODINKA LÁSZLÓ

Klemp, Egon: Kartographische Bestandsverzeichnis der Deutschen Staatsbibliothek — Grossmasstäbliche Karten vom Gebiet der DDR (1599—1945). Bearbeitet von Wolfram KLAUS. Berlin, 1972. 139 S. (Rotaprint)

A jelenleg kiadásra került kötet egy több kötetesnek tervezett sorozat első tagja, s ezért csakis az NDK területére vonatkozó térképeket tartalmazza. A főigazgató ígéri azonban, hogy rövidesen sor kerül a könyvtár birtokában levő külföldi térképek kiadására is.

Szinte magyarázatra sem szorul, annyira természetes, hogy az első kötetben az NDK saját államterületére (és csakis arra) vonatkozó térképek katalógusát tették közzé. *E. Klemp* azonban hangsúlyozza: ezt az elhatározást főként az indokolta, hogy a háború alatt olyan rengeteg térkép pusztult el (főleg vidéken), hogy ma nagy területeken csak ezeknek a régi térképeknek segítségével tudják nyomon követni az egykori állapotot. Ha ezt tudjuk, akkor rögtön megértjük azt is, miért tengenek túl a katalógusban a városok, körzetek és kerületek 19. századi kataszteri jellegű térképei, feltüntetve mellettük a készítés és a sokszorosított kiadás vagy többnyire a további kiadások évét.

Ezek a térképek nagyjából sorozatokba tartoznak és egy-egy sorozaton belül azonos méretarányúak. Mégpedig a volt porosz tartományi térképek 1 : 100 000, 1 : 200 000 és 1 : 300 000, a városok és körzetei, valamint a kerületek pedig 1 : 12 000, 1 : 25 000, illetve 1 : 50 000 méretarányban készültek. Ez az egyöntetűség felmenti a szerkesztőt attól, hogy minden egyes térképnél feltüntesse a méretarányt. Ezt csoportonként csak egyszer adják meg. Ehhez hasonlóan a katalógusban több más egyszerűsítés is található, de sohasem a közérthetőség rovására.

Azzal, hogy a kéziratos térkép elkészülési éve mellett a katalógus feltünteti a kiadások évszámát is, lehetővé válik, hogy megállapítsuk: a háború előtti, nagy kiterjedésű és tereptárgyakban nagyon gazdag Németországnak nem volt módja az egyszer elkészített térképszelvényeknek újbóli felvételére. Nem csak 1880 vagy

1850 körüli, de még az 1825—1827. évi felvételek alapján készült térképeket is kétszer-háromszor utánnymták; legutoljára 1910-ben, sőt 1932-ben, feltehetően helyszíni helyesbítésekkel.

Számunkra kissé meglepő, hogy a katalógusban a térképszerkesztők, -másolók, -rajzoló és -kiadók csak a családnevükkel szerepelnek. Ám a kötet végén, a szerzők, szerkesztők stb. névjegyzékében a személynevéket is feltüntették; ha másként nem, kezdőbetűikkel. Nyilvánvalóan az volt a szerkesztők célja, hogy ezen a kis helyen minél több térkép adatát helyezhessék el. Sikerült is összezsúfolniok vagy 6000—7000 adatot. A számozás ugyanis egyes lapok esetében egyesével, csoportok esetén pedig csoportonkénti sorszámozással halad előre, de egy-egy csoporton belül néha 10, máskor 300—400 alátörés is akad. Az alátört szá-

mokban sok a háború okozta hiány; az utolsó sorszám ezért nem mérvadó.

Végül hadd említsem meg E. KLEMP zárszavait, melyekben reményét fejezi ki arra, hogy e példa az NSzK-ban is kövételre talál, s így remélhető, hogy idővel mindkét német állam könyvtáraiban, levéltáraiban és múzeumaiban tárolt régi, kéziratok térképről szóló katalógusokat a kutatók szabadon forgathatják. E reménynek teljesülése minden (főleg európai) államot fölöttébb érdekel, mert bizonyos, hogy a német térképtárakban sok olyan — kutatóink előtt még ismeretlen — régi térkép lappang, amely Magyarországot is egészben vagy részben tartalmazza, tehát elősegítheti szakembereink további munkásságát.

BENDEFY LÁSZLÓ

HELYREIGAZÍTÁS

Folyóiratunk 1973. 2. sz. 225. lapján sajnálatos módon lemaradt Holl Béla cikkének *alcíme*, így nem derülhetett ki belőle a kiállítás színhelye. A helyes szöveg: „A kétszáz éves váci nyomdászat (Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. 1972. november.)”

A szerkesztő

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. X. 29. — Terjedelem: 14,35 (A/5) fv
74.75607 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

AZ AKADÉMIAI KIADÓ

könyvészeti és bibliográfiai újdonságai

RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK. 1473-1600

(Bp. 1971.)

Szerkesztették: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla,
Käfer István és Kelecsényi Ákos

Készült az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának
irányítása alatt

928 l.

630,— Ft.

A NÉPI ÍRÓK BIBLIOGRÁFIÁJA

Művek, irodalom, mozgalom (1920-1960)

(Bp. 1972.)

Szerkesztette: Varga Rózsa és Patyi Sándor

A kötet munkatársa Tódor Ildikó

Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében

940 l.

175,— Ft.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA 1772-IG

(Bp. 1972.)

Szerkesztették: Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor

Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében

638 l.

124,— Ft.

TARTALOM

500 ÉVES A MAGYAR KÖNYVNYOMTATÁS

<i>Mátrai László</i> bevezetője	247
<i>Borsa Gedeon</i> : A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege (<i>Hervay Ferenc és Csapodi Csaba</i> hozzászólásával)	249
<i>Botta István</i> : A reformáció és a nyomdászat Magyarországon (<i>Benda Kálmán és Székely György</i> hozzászólásával)	270
<i>Varjas Béla</i> : Heltai Gáspár, a könyvkiadó (<i>Gyenis Vilmos</i> hozzászólásával)	290
<i>Tarnóc Márton</i> : A magyar könyv a XVII. sz. elején (<i>Benda Kálmán, Székely György és Gyenis Vilmos</i> hozzászólásával)	315
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata	332

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : A Hess-féle <i>Chronica</i> legrégibb kéziratosa másolata (1481)	349
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : A Barberini-gyűjtemény néhány kódexéről	351
<i>Dán Róbert</i> : Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez	355
<i>Kovács József László</i> : Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643)	359
<i>Ritók Zsigmondné</i> : Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái II. (bef. rész)	364

FORRÁSSZÖVEGEK

<i>Holl Béla</i> : A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. sz. első feléből	377
<i>Kókay György</i> : Tállyai Dániel és az első szlovák újság megindítása	386
<i>Prokopp Gyula</i> : Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése	387

FIGYELŐ

<i>V. Kovács Sándor</i> : Az 500 éves magyar nyomdászat ünneplése (Kőszeg—Sárvár, 1973. május 3—5.)	390
<i>Haiman György</i> : A típus- és tipográfia kutatásáról	391
<i>Borsa Gedeon</i> : A „ <i>Chronica Hungarorum</i> ” új hasonmás kiadása	393
<i>Buzinkay Géza</i> : XV—XVIII. századi ritkaságok a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban	395
<i>Sulyok János</i> : Reneszánsz-kiállítás Székesfehérvárott	397
<i>Hegyi György</i> : Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben	398

SZEMLE

A Társadalmi Szemle repertóriuma. 1957—1971 (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	399
A Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa (<i>Vida Mária</i>)	399
Ex libris bibliográfia (<i>Szűz Rezső</i>)	400
Sarkadi Imre bibliográfia (<i>Harsányi Zoltán</i>)	401
Héthy Zoltán: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban (<i>Tóth István Sándor</i>) ..	402
Anno 1800 (<i>Indai György</i>)	403
Imprimeurs et libraires parisiens du XVI ^e siècle (<i>Hervay Ferenc</i>)	404
Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg (<i>Vízkelety András</i>)	405
Negrini, G.: Il problema della ricerca oggi in Italia (<i>Hodinka László</i>)	405
Klemp, E.: Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek (DDR) (<i>Bendefy László</i>)	406

*

MELLÉKLET

Az 1973-as évfolyam tartalom- és névmutatója (*B. Juhász Erzsébet*) XXV p.

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Mátrai, L.</i> : Introduction	247
<i>Borsa, G.</i> : Un bilan préliminaire de l'imprimerie hongroise du XVI ^e siècle (avec les interventions de <i>F. Hervay</i> et <i>Cs. Csapodi</i>)	249
<i>Botta, I.</i> : La Réforme et l'imprimerie en Hongrie (avec l'es interventions de <i>K. Benda</i> et <i>Gy. Székely</i>)	270
<i>Varjas, B.</i> : Gáspár Heltai, éditeur et imprimeur (avec l'intervention de <i>V. Gyenis</i>)	290
<i>Tarnóc, M.</i> : Le livre hongrois au début du XVII ^e siècle (avec les interventions de <i>K. Benda</i> , <i>Gy. Székely</i> et <i>V. Gyenis</i>)	315
<i>V.-Kovács, S.</i> : La première histoire de l'imprimerie hongroise dans un manuscrit inconnu	332

CONTRIBUTIONS

<i>Szelestei, N. L.</i> : La plus ancienne copie manuscrite de la <i>Chronica</i> de Hess	349
<i>Mme Csapodi, K.</i> : Quelques manuscrits du fonds Barberini	351
<i>Dán, R.</i> : Contributions typographiques et philologiques à l'étude du <i>Nouveau Testament</i> de Sylvester	355
<i>Kovács, J.-L.</i> : Les imprimeries d'Imre Farkas a Sopronkeresztúr et a Csepreg	359
<i>Mme Ritoók, Zs.</i> : Les manuscrits d'histoire ecclésiastique de Pál Debreceni-Ember. (II.)	364

SOURCES

<i>Holl, B.</i> : Nouvelles sources de l'histoire de l'imprimerie de Pozsony a la première moitié du XVII ^e siècle	377
<i>Kókay, Gy.</i> : Dániel Tállyai et la fondation du premier journal slovaque	386
<i>Prokopp, Gy.</i> : La collection d'Arnold Ipolyi des imprimés vendus dans les foires	387

CHRONIQUE

<i>V.-Kovács, S.</i> : Le 500 ^e anniversaire de l'imprimerie hongroise (Kőszeg—Sárvár, 1973)	390
<i>Haiman, Gy.</i> : De la recherche des caractères et de la typographie	391
<i>Borsa, G.</i> : La nouvelle édition fac-similée de la <i>Chronica Hungarorum</i>	393
<i>Buzinkay, G.</i> : Les rariora des XV ^e —XVIII ^e siècles de la Bibliothèque Semmelweis d'Histoire Médicale	395
<i>Sulyok, J.</i> : Un exposition du livre renaissance	397
<i>Hegyi, Gy.</i> : Une citation de Boece dans un diplôme d'époque arpadienne	398

REVUE

A Társadalmi Szemle repertórium, 1957—1971. (<i>E. B.-Juhász</i>)	399
A debreceni református kollégium Nagykönyvtárának katalógusa (<i>M. Vida</i>)	399
Ex libris bibliográfia (<i>R. Szi</i>)	400
.....	401
Héthy, Z.: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban (<i>I. S. Tóth</i>)	402
Anno 1800. (<i>Gy. Indali</i>)	403
Imprimeurs et libraires parisiens du XVI ^e siècle (<i>F. Hervay</i>)	404
Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg (<i>A. Vízkelety</i>)	405
Negrini, G.: Il problema della ricerca oggi in Italia (<i>L. Hodinka</i>)	405
Klemp, E.: Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek (DDR) (<i>L. Bendefy</i>)	406